T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİMDALI

URARTU MİMARİSİNDE MALZEME VE TEKNİK

DOKTORA TEZİ

Rıfat KUVANÇ

VAN-2017

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
PROTOHİSTORYA VE ÖNASYA ARKEOLOJİSİ BİLİMDALI

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Rıfat KUVANÇ

Danışman
Doç. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU

Bu çalışma Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 2012-SOB-D041 Nolu proje olarak desteklenmiştir.

VAN-2017

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, jürimiz tarafından **Arkeoloji ANABİLİM DALI Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi BİLİM DALI**'nda **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI	İmza:
ÜYE (Danışman)	: Doç. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU	İmza:
ÜYE	: Doç. Dr. Erkan KONYAR	İmza:
ÜYE	: Yrd. Doç. Dr. Hanifi BİBER	İmza:
ÜYE	: Yrd. Doç. Dr. Mehmet KULAZ	İmza:

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

22/09/2017

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **IV**
KISALTMALAR ..... **VI**
1- GİRİŞ **1**
1.1. AMAÇ **7**
1.2. KAPSAM **7**
1.3. YÖNTEM **8**
2- URARTU ÜLKESININ COĞRAFYASI VE ARAZI GÖRÜNÜMÜ **10**
2.1. JEOLOJİK YAPI **10**
2.2. TOPOĞRAFİK YAPI **13**
2.2.1. Urartu Coğrafyasının Topoğrafik Yapısı **13**
2.2.2 Arkeolojik Arazi Görünümü **16**
2.2.3. Urartu Kalelerin Yer Tercihindeki Topografik Özellikler **18**
3- URARTU MİMARİSİNİN ANA HATLARI **37**
3.1. KALE MİMARİSİ **38**
3.1.1. Sur Duvarları **45**
3.1.2. Tapınaklar **55**
3.1.3. Saraylar **67**
3.1.4. Sütunlu ve Payeli Salonlar **77**
3.1.5. Depo Mekânları **91**
3.2. MEZAR MİMARİSİ **99**
3.3. AŞAĞI KENT MİMARİSİ **103**
3.4. SU MİMARİSİ **112**
4- URARTU MİMARİSİNDE KULLANILAN MALZEMELER **124**
4.1. TAŞ **124**
4.1.1. Taş Cinsleri **125**
4.1.1.1. Traverten **130**
4.1.1.2. Kireçtaşı **130**
4.1.1.3. Gabro **132**
4.1.1.4. Bazalt **132**
4.1.1.5. Andezit **132**
4.1.1.6. Kumtaşı **133**

4.1.1.7. Serpantinit..... **133**
4.1.1.8. Dasit..... **134**
4.1.1.6. Diğer..... **134**
4.1.2. Taş Ocakları..... **135**
4.1.2.1. Sardurburç Yapısı ve Kotur Deresi Traverten Taş Ocağı..... **136**
4.1.2.2. Minua Kanalı ve Bakımlı (Şihanikom) Taş Ocağı . **140**
4.1.2.3. Kadembastı Taş Ocağı..... **140**
4.1.2.4. Van Erek Dağı ve Çevresindeki Kum Taşı Ocakları **141**
4.1.2.5. Muş Şekerbulak Gabro Taş Ocakları..... **142**
4.1.2.6. Yukarı Anzaf Beyaztaştepe Kireçtaşı Ocağı **143**
4.2. KERPİÇ..... **144**
4.3. AHŞAP..... **146**
4.4. BİTÜMEN..... **148**
5- URARTU MİMARİSİNDE KULLANILAN TEKNİKLER 150
5.1. MİMARİDE KULLANILAN EL ALETLERİ..... **150**
5.2. ALT YAPI SİSTEMLERİ **152**
5.3. KAYA BASAMAKLARI..... **155**
5.4. TAŞ İŞÇİLİĞİ **156**
5.4.1. Taş Blokların İnşa Alanına Taşınması **156**
5.4.2. Duvar Sistemleri..... **158**
5.4.2.1 Kiklopik Duvar **159**
5.4.2.2 Kesme Taş Duvar **160**
5.4.2.2.1 Düzenli Duvar Örgüsü **160**
5.4.2.2.1 Düzensiz Duvar Örgüsü..... **161**
5.5. KERPİÇ İŞÇİLİĞİ..... **161**
5.6. AHŞAP İŞÇİLİĞİ..... **165**
5.7. KAYA İŞÇİLİĞİ **168**
5.7.1. Hendekler **168**
5.7.2. Kaya Mezarları **169**
5.7.3. Çivi Yazılı Kaya Nişleri **170**

5.7.4. “T” Biçimli Kaya Nişleri **172**
5.8. ÜST ÖRTÜ SİSTEMLERİ **172**
6- DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA 176
6.1. URARTU ÖNCESİNDE BÖLGENİN MİMARİ YAPISI **176**
6.2. ASSUR MİMARİSİ **184**
6.3. HİTİT/GEÇ HİTİT MİMARİSİ **189**
SONUÇ 193
KAYNAKLAR 204
ÖZET 239
SUMMARY 241
TAŞ ANALİZ KATALOĞU 243
YERLEŞİM KATALOĞU 296
LEVHALAR 328

ÖNSÖZ

Van Gölü Havzası'nda, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren başkent Tuşba merkezli olarak kurulan Urartu Krallığı; Türkiye'nin doğu bölgesi, Ermenistan ve Kuzeybatı İran'da oldukça geniş bir coğrafyada, yaklaşık 250 yıl boyunca egemenlik kurmuştur. Bu krallıktan günümüze ulaşan anıtsal mimari yapılar, bronz ve pişmiş toprak eserler ile çivi yazıtları oldukça güçlü ve düzenli bir devletin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Dünyanın birçok müzesinde eserlerini görebildiğimiz bu krallığa ilişkin bilinenler ise, F. E. Schulz'un 1827 yılındaki çalışmalarından bu yana, yaklaşık 200 yıl boyunca yapılan kazılar, yüzey araştırmaları ve dilbilimsel çalışmalar ile oldukça artmıştır. Yapılan her yeni çalışma yeni veriler ortaya koymakla birlikte yeni sorunlar ve problemleri de beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda Urartu çalışmaları sürekli artmış, Anadolu ve Önasya arkeolojisindeki önemini koruyarak bilim adamlarının ilgisini çekmeye devam etmiştir. Bu tez çalışmasında ise birçok bilim adamı tarafından farklı yönleri ile değerlendirilen Urartu Krallığı'nın mimari yapıları ve bu yapılarda kullanılan malzemeler ile teknik becerileri değerlendirilmiştir. Urartu mimarisini konu edinen ve T.B. Forbes tarafından 1983 yılında yayınlanmış olan son çalışmadan günümüze değin birçok yeni Urartu merkezinin tespit edildiği ve yeni arkeolojik kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği de göz önüne alındığında, Urartu mimarisinin yeniden değerlendirilmesinin gerekliliği bu tez çalışmasının çıkış noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca Urartu Krallığı'nın duvarcılık pratiklerinin de belirlenmesi noktasında yol gösterecek olan taş ocaklarının tespiti amacıyla birçok Urartu merkezinden örnekler alınarak malzeme analizleri de gerçekleştirilmiştir. Bu sayede Urartu taş ocaklarının olası kaynaklarının belirlenmesi de mümkün olabilmiştir.

Urartu Mimarisine ilişkin bu tez çalışmasının başlangıç noktasında yol gösteren ve beni bu konu üzerinde çalışmaya yönlendiren Prof. Dr. Veli Sevin'e öncelikle çok teşekkür etmek isterim. Urartu Mimarisi üzerine birçok çalışma gerçekleştirmiş olan ve Ayanis Kalesi kazıları sırasında tez çalışmasının kapsamı ile içeriğine ilişkin değerli görüş ve düşüncelerini benimle paylaşan Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu'na da çok teşekkür ediyorum. Urartu Krallığı'nın merkezi coğrafyasındaki iki önemli kalesinde kazı çalışmaları gerçekleştiren Ayanis Kalesi kazı başkanı Prof. Dr. Mehmet Işıklı ile Van Kalesi kazı başkanı Doç. Dr. Erkan Konyar'a hem değerli görüş ve düşünceleri hem de kazı alanlarındaki çalışmalar için gösterdikleri olanak ve imkânlar için teşekkür ediyorum. Erzincan/Altıntepe Kalesi kazı başkanı Prof. Dr. Mehmet Karaosmanoğlu, Yrd. Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur, Muş Bölgesi'nde yüzey araştırması yürüten Yrd. Doç. Dr. Hanifi Biber ve tez çalışmasının başından sonuna değin desteğini esirgemeyen danışmanım Çavuştepe Kalesi kazı başkanı Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu'na yaptıkları katkıdan ve sağladıkları her türlü imkândan dolayı teşekkürlerimi sunmaktayım. Urartu merkezlerinden toplanan taş malzemenin analizlerinin gerçekleştirilmesinde ve bunların değerlendirilmesinde katkı sağlayan Osmangazi Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Özgür Karaoğlu ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Aslı Özkaymak'a da teşekkürleri sunmaktayım.

Tez çalışması boyunca benden yardımlarını esirgemeyen çok değerli meslektaşlarım Yrd. Doç. Dr. Bülent Genç, Dr. Kenan Işık, Dr. Sabahattin Erdoğan, Armağan Tan, Önder Çelik ve Mesut Çakan'a çok teşekkür ederim. Doktora tez projesi kapsamında maddi destek sunan Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine de ayrıca teşekkür ediyorum.

Rıfat KUVANÇ
Van, 2017

KISALTMALAR

AA	Archaologische Anzeiger
AJA	American Journal of Archaeology
AJNES	Armenian Journal of Near Eastern Studies
AMI	Archäologische Mitteilungen aus Iran
ANES	Ancient Near Eastern Studies
AnAr	Anadolu Araştırmaları
AnatSt	Anatolian Studies
AST	Araştırm Sonuçları Toplantısı
BAR	British Archaeological Reports
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BSA	Bulletin of Sumerian Agriculture
CollAn	Colloquium Anatolicum
CTU I	Corpus dei testi urartei I
CTU IV	Corpus dei testi urartei IV
CMAO	Contributi e Materiali di Archeologia Orientale
ICAANE	International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JNES	Journal of Near Eastern Studies
LAR	Ancient records of Assyria and Babylonia

SMEA	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
TÜBA-AR	Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
TTKY	Türk Tarih Kurumu Yayınları
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.y.	aynı yazar
Ed/s.	Editör (ler)
EDÇ	Erken Demir Çağ
ODÇ	Orta Demir Çağ
STÇ	Son Tunç Çağ
bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren(ler)
ha	hektar
Har.	Harita
Haz.	Hazırlayan (lar)
Lev.	Levha
no.	Yazıt Numarası
Res.	Resim
s.	sayfa
Tab.	Tablo
v.d.	ve devamı
Vol.	Volume

1-GİRİŞ

Urartu Krallığı; başkent Tuşpa'nın (Van Kalesi) yer aldığı Van Gölü Havzası'nda M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında kurulmuş ve hâkimiyet alanını kuruluştan itibaren sürekli genişleterek dönemin büyük gücü Assur İmparatorluğu'nun en önemli askeri ve politik rakibi olmuştur. Van Bölgesi'nde kurulan krallık zaman içerisinde büyüyerek hâkimiyet alanını Sevan Gölü Havzası ile Urmiye Gölü Havzası'na değin genişletmiştir. M.Ö. 2. binyılın sonları ile 1. binyılın başlarındaki Assur yazılı kaynakları, Doğu Anadolu ve Ermenistan yaylasındaki siyasi yapı hakkında bilgiler sunmaktadır[1]. Asur Kralı I. Salmanasar'a (M.Ö. 1263-1234) ait yazıtlarda Uruatri olarak adlandırılan bu bölgede merkezi bir yapılanmanın aksine aşiret veya kabilelerden oluşan yerel güçlerin yaşadığı anlaşılmaktadır. I. Tukulti Ninurta (1233-1197), I. Tiglatpilesar (1114-1076), Assur bel kala (1073-1056) ve III. Şalmaneser'e (M.Ö. 858-824) ait yazılı verilerin de ortaya koyduğu üzere bölgedeki yerel güçleri bir arada tutan merkezi bir yönetim henüz oluşmamıştır. Ancak bu durum M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede Urartu olarak yaklaşık 250 yıl boyunca hüküm sürecek yeni bir krallığın kuruluşuyla birlikte değişmektedir. I. Sarduri ile birlikte kurulan yeni devlet, bölgede daha önce bilinmeyen, birçok yenilikle karşımıza çıkmaktadır. İçinde görkemli saraylar ile dini yapıları barındıran ve güçlü surlarla korunan sitadeller ve sitadellerin etrafındaki geniş aşağı yerleşimler, bölgede, Urartular ile birlikte başlayan devletleşme sürecini gösteren yeni kalıntılardır. Kaleler tarafından korunan ve tarımsal ürünlerin elde edildiği verimli ovaları sulayan sulama sistemleri, yollar, kalelerde yer alan ve en güzel örnekleri Tuşpa'dan bilinen kaya mezarları, rizalitli ve kare planlı tapınaklar bölgeye Urartular'ın getirdiği yenilikler arasındadır. Şimdiye değin bilinen en erken yazıtlı yapı Sardurburç ile bölgenin yazılı tarihini de başlatan Urartular'dır.

M.Ö. 13. yüzyıl Assur yazılı kayıtlarında geçen ifadeler ile I. Sarduri'nin (M.Ö. 840-830) kurucu kral olarak karşımıza çıktığı M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına değin geçen süre Urartu tarihinin protohistoryası olarak adlandırılır[2]. Urartu Krallığı'nın devletleşme sürecini de hazırlayan bu evreden sonra I. Sarduri'nin Van Kayalığı'nı başkent Tuşpa olarak kurması ile M.Ö. 7. yüzyılın sonuna değin devam eden süreç ise Urartular'ın krallık dönemidir. Oldukça uzun bir tarihi kapsayan bu geniş zaman diliminde Urartu Krallığı'nın kuruluş ve yayılım coğrafyasındaki siyasi ve askeri olayların önemli bölümü Urartu-Assur arasındaki egemenlik mücadelesinden oluşmaktadır.

Van Kalesi kayalıklarının kuzeybatı uç noktasında, doğu ve batı yüzünde üçer adet olmak üzere aynı içerikte Assurca metinler barındıran Sardurburç yapısında Urartu Krallığı'nın ve başkent Tuşpa'nın kurucu kralı I. Sarduri ile karşılaşmaktayız.

---

[1] M. Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 28 v.d.d.

[2] a.y., "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış/An Overview of Urartian History", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 78 v.d.d.

Bu kral dönemine ilişkin bilineneler bu yazıtlar ile sınırlı görünmektedir. Yazıtların Assurca yazılmış olması krallığın kuruluş aşamasındaki Assur etkisini açıkça ortaya koyan özelliklerden biridir.

I. Sarduri'den sonra krallığın başına geçen İşpuini (Assur metinlerinde Uşpina) (M.Ö. 830-820) döneminde daha fazla yazılı veri ile arkeolojik kalıntı söz konusudur[3]. Bu yazılı veriler ve arkeolojik kalıntılar ışığında Urartular'ın kuruluş dönemindeki siyasi ve askeri politikaları daha iyi bilinmektedir. Önceki dönemden farklı olarak yazıtlarda yeni ve önemli birtakım icraatlar gerçekleştirilmiştir. Devletin kuruluş aşamasının önemli bir parçası olarak değerlendirilen Tanrı Haldi ifadesi ilk kez yazıtlarda karşımıza çıkar. Bu dönemdeki bir diğer yenilik zafer stellerinin varlığıdır. Bu steller üzerindeki anlatımlar krallığın askeri ve siyasi yayılımını da göstermektedir. Krallığın, Aras Nehri'nin kuzeyindeki Transkafkasya halklarıyla mücadelesi ve Urmiye Gölü Havzasına yayılımı İşpuini ile birlikte başlamıştır. İşpuini dönemine ait anıtsal yazıtlarda oğlu Minua ile torunu İnuşpua'nın isimlerinin geçmesi Urartu tarihinde ortak krallık olarak da adlandırılan tartışmalı bir dönemin varlığına işaret etmektedir[4].

Urartu Krallığı'nın kuruluş aşmasındaki en önemli etkinlikleri gerçekleştiren kral, İşpuini sonrasında krallığın başına geçen, Minua'dır (M.Ö. 810-780). Minua'nın iktidarlığı dönemine ait yazılı veriler krallığın egemenlik coğrafyasında birçok inşa etkinliğinin gerçekleştiğini ve krallığın yayılımının oldukça geniş sınırlara ulaştığını göstermektedir. Krallık batıda Fırat nehri kıyılarına, kuzeyde Aras Ovası'na güneydoğuda Manna topraklarına ve güneyde ise Assur İmparatorluğunun önemli bir egemenlik sahası olan Yukarı Dicle Bölgesi'ne değin genişler[5]. Urartu topraklarının genişlemesi ile birlikte, krallığın merkezden uzaktaki toprakların yönetimi eyalet valileri ile sağlanır. Minua'nın egemenlik döneminde birçok önemli inşa etkinliği de gerçekleştirilmiştir. Krallığın merkezinde kurulan çok sayıda kale ve Van Ovası'na Gürpınar'dan su taşıyan Minua Kanalı bu dönemden günümüze kalan en önemli inşa etkinlikleridir.

İşpuini dönemi yazıtlarında İnuşpua adının geçmesine rağmen krallığın başına, Minua sonrasında, I. Argişti (M.Ö. 780-756) geçmiştir[6]. Söz konusu kralın tahta geçiş süreci çok iyi olarak bilinmemektedir. Bu bilinmezliğe karşın günümüze ulaşan çok sayıda yazılı veri bu dönemin aydınlatılması noktasında yol gösterici olmuştur. Horhor kronikleri olarak bilinen, Van Kalesi kayalıklarının güneybatı ucundaki Argişti Mezarı'nın cephesindeki yıllıklarda, Erzurum ve çevresine lokalize edilen Diauehi kabilesi ile Aras nehrinin kuzeyine seferler düzenlediği ve bu topraklarda kaleler inşa edildiğini anlatmaktadır. Yine, Minua döneminden itibaren seferlerin gerçekleştirildiği Elazığ ve Malatya bölgesindeki Geç Hitit prensliklerinin bulundukları bölgelere de seferler düzenlenmiştir. Hati ve Supa'dan ele geçirilen

[3] M. Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 48 v.d.d.
[4] *a.g.e.*, 57 v.d.
[5] 58 v.d.d.
[6] 66 v.d.d.

esirlerin Erivan Ovası'ndaki Erebuni kentine götürüldükleri de ifade edilmektedir. I. Argişti döneminde Urartu Krallığı'nın askeri nüfuzunun Fırat nehrini aşarak Tabal Ülkesine değin etkisini göstermesi, krallığın bu dönemde ulaştığı askeri gücü de ortaya koymaktadır. Bu dönemde, Assur imparatorluğuna karşı da önemli askeri başarılar elde edilmiştir. Bu başarıların elde edilmesinde Assur'un içinde olduğu iktidar mücadelesinin de etkisi büyüktür.

I. Argişti döneminde büyüyerek gelişen krallık, II. Sarduri (M.Ö. 756-735/730) döneminde bölgedeki gücünü artırarak daha da güçlenmiştir[7]. Van Kalesi'nin kuzeydoğu yamacında kayalara oyulmuş olan ikili bir nişe sahip alan Hazine Kapısı olarak adlandırılmaktadır[8]. Buradaki yıllıklarda II. Sarduri'nin askeri ve siyasi başarıları detaylı olarak anlatılmaktadır. İran'daki Manna Ülkesi, Sevan Gölü'nün güney kıyıları, Erivan Ovası, klasik metinlerde Kolkhis olarak geçen Kulha ve Urmiye Gölü'nün doğusuna değin askeri seferler düzenlenmiştir. Krallığın başlangıç yıllarında Assur'a karşı başarılar elde edilmişse de zaman içerisinde güç dengesi tekrar Assur lehine değişmiştir.

M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında, II. Sarduri'den sonra krallığın başına sırasıyla I. Rusa (M.Ö. 730-714) ve II. Argişti (M.Ö. 713-709) geçmiştir. I. Rusa, 8. seferiyle ünlü Asur kralı Sargon'a rakip olmuştur. Urartu Krallığı'nın İşpuini'den itibaren önemli bir tapınım merkezi olan Muşaşir tapınağının yağmasıyla sonuçlanacak olan Urartu-Assur savaşı (M.Ö. 719-714) sonrasında, Urartu Krallığı büyük bir darbe almıştır. Urartular açısından, bu dönemin diğer bir önemli askeri problemi de kuzeyli göçebe halklar Kimmerler olmuştur. Assur istihbarat servisi kayıtları, Urartu ordusunun bu halklar karşısında büyük bir yenilgi aldığından bahsetmektedir[9].

M.Ö. 7. yüzyılın başlarında ise Urartu tarihinin yeni bir sürece girdiğini görmekteyiz. Krallığın merkezi bölgesinde birçok yeni inşa etkinliğinin de sahibi olan II. Rusa (M.Ö. 673-652/647) ile birlikte Urartu askeri faaliyetleri de bir önceki yüzyılın gücüne kavuşmuş görünmektedir. Van Gölü Havzası, Erivan Ovası ve Aras Vadisi'nde önemli kale ve kent inşaları gerçekleştirilmiştir. Yeniden Fırat nehrine doğru yağma seferleri yapılmış ve bu inşa etkinliklerinde çalıştırılmak üzere çok sayıda insan göç ettirilmiştir. İnşa etkinlikleri açısından oldukça hareketli olan bu dönemden sonra krallık giderek gücünü kaybetmiş ve M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru askeri ve politik etkinliğini yitirmiştir.

Urartu coğrafyasında 1880'li yıllardan itibaren başlayan kazı çalışmaları ile birçok kale kazılmış ve önemli kalıntılar gün yüzüne çıkarılmıştır. Urartu kalelerinde yer alan anıtsal sur duvarları, tapınaklar, saraylar ve diğer mimari yapılara ilişkin

[7] 72 v.d.d.
[8] M. Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış/An Overview of Urartian History", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 91 v.d.d.
[9] *a.g.m.*, 95.

birçok bilimsel yayın yapılmıştır. Bilimsel yayınlar içinde mimari yapılar en çok değinilen konuların başında gelmektedir. Urartu mimarlığının temel inşa malzemesi olan taş ve kerpiç ile inşa edilmiş kaleler, plan açısından değerlendirilmesine rağmen malzeme ve malzemenin mimarideki kullanım tekniklerine ilişkin bilimsel çalışmalar oldukça azdır. Bu konuya ilişkin en erken çalışma 19. yüzyılın sonlarında W. Belck tarafından gerçekleştirilmiştir[10]. 20. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Urartu kazıları ile birlikte Urartu mimarisine ilişkin tespitlerin de yapılmaya başlandığı görülmektedir. 1950'li yıllarda Rus ve Ermeni bilim adamlarının çalışma yürüttüğü Karmir-Blur, Arin-Berd ve Armavir-Blur gibi Urartu yerleşmelerinde ortaya çıkarılan mimari kalıntılar oldukça önemlidir. Bu anlamda hem Karmir-Blur'un[11] hem de Arin-Berd'in[12] mimari yapıları iki ayrı kitapta ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Urartu mimarisine ilişkin Piotrovski tarafından yapılan gözlemler oldukça yol gösterici olmuştur[13]. Kalelerin kuruluş amaçları, savunma durumları ve inşa tekniklerini değerlendiren Piotrovski, Urartu kalelerindeki taş ve kerpiç kullanımının nasıl gerçekleştiğini en erken gözlemleyen bilim adamlarından biri olmuştur. Kalelerdeki mimari yapıların erken dönemlerde oldukça büyük, sonraki dönemlerde ise daha küçük taşlar kullanılarak inşa edildiğini ifade etmiştir[14].

Urartu coğrafyasında devam eden kazılar ve yeni araştırmalar Urartular'a olan ilginin artmasını sağlamıştır. İngiliz bilim adamı Charles Burney 1956 yılında özellikle Van Bölgesi'ndeki Urartu kalelerinin tespitine ve bu kalelerin mimari planlarına ilişkin önemli bir araştırma gerçekleştirmiştir[15]. Urartu yayılımının gerçekleştiği birçok alanda kazı çalışmaları yapılmasına rağmen, Urartu kentlerinde açığa çıkarılan mimari yapıları bütünüyle değerlendiren bilim adamlarından biri M. N. van Loon olmuştur[16]. Urartu Krallığı'nın sanat ve kültürünün bütünüyle değerlendirildiği bu çalışmada Urartu mimarisini oluşturan yapı elemanlarına değinilmiştir. Mimaride kullanılan malzeme ve tekniğin erken ve geç dönem duvarlarında nasıl kullanıldığına vurgu yapmıştır[17]. Urartu mimarisinde kullanılan malzemelere ilişkin çok fazla ayrıntı ve tespiti içermeyen kısa bir çalışma ise C. Nylander tarafından yapılmıştır[18]. Pers taş işçiliğinin ayrıntılı olarak değerlendirildiği çalışmada, Ahamenid duvar işçiliği kökeninin araştırıldığı bölümde, Urartu mimarisinde kullanılan taşlar hakkında kısa bir tespitte bulunmuştur[19]. Urartu mimarisine oldukça sınırlı olarak değinilen fakat Anadolu mimarisini oldukça detaylı

---

[10] Waldemar Belck, "Bauten der Chalder",*Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie, und Urgeschhichte*, 27, 1895, 601-616.
[11] Konstantine Levonovich Oganesian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955.
[12] a.y., *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961.
[13] Boris Borisovich Piotrovskii, *Vanskoe Tsarvsto (Urartu)*, Moscow: Vostochnoe Literaturi, 1959, 197-207.
[14] *a.g.e.*, 199.
[15] C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in Van Region", *AnatSt*, 7, 1957, 37-53.; C. A. Burney - G. R. J. Lawson, "Measured Plans of Urartian Fortresses", *AnatSt*, 10, 1960, 177-196.
[16] Maurits Nanning von Loon, *Urartian art: its distinctive traits in the light of new excavations*, İstanbul, 1966, 38-64.
[17] *a.g.e.*, 38-39.
[18] Carl Nylander, *İonians in Pasargade: Studies in Old Persian Architecture*, Uppsala, 1970.
[19] *a.g.e.*, 50-51.

anlatan ve mimaride kullanılan malzeme ile tekniğe vurgu yapan bir diğer çalışma ise R. Naumann'ın "Eski Anadolu Mimarlığı" adlı çalışmasıdır[20]. Aynı yazarın kare planlı Urartu tapınaklarına ilişkin önemli bir makalesi de bulunmaktadır[21].

Urartu mimarisine ilişkin yapılan bilimsel çalışmaların başında T. B. Forbes tarafından yazılan "Urartian Architecture" isimli çalışma gelmektedir[22]. Urartu mimarisini oldukça detaylı olarak anlattığı çalışmasında kaleler ve kalelerde inşa edilen tapınaklar, saraylar, mezarlar ve konutlar başlıklar halinde değerlendirilmiştir. Urartu kentlerindeki mimari yapı planlarının değerlendirildiği çalışmanın son bölümünde ise kerpiç malzemenin duvarlarda kullanımı ve kerpiç boyutları ile taşlar ve aletler hakkında kısa eklemeler yapılmıştır[23].

Urartu Krallığı'nın daha çok İran'daki yerleşim alanları üzerinde çalışan ve Urartu mimarisine en fazla değinen bilim adamlarından bir diğeri ise W. Kleiss'dır. Urartu tapınaklarının rekonstrüksiyonunu anlattığı makalesinde[24], Toprakkale'de ortaya çıkarılan Haldi tapınağının temellerinde kullanılan özgün taş işçiliğinin Hellenistik bir görünüşte olduğunu dile getirir[25]. Urartu mimari yapılarındaki bu özenli taş işçiliğine değinen bir diğer bilim adamı Afif Erzen'dir. Erzen, Çavuştepe Aşağı Şehirde ortaya çıkarılan Uçkale yapılarındaki özenli taş işçiliğinin, Kleiss'ın vurgu yaptığı gibi, Hellenistik ve Roma dönemi taş işçiliğini gölgede bıraktığını ifade etmektedir[26]. Ayrıca, kaliteli taş işçiliği ve duvar örgü tekniğinin antik dünyanın oldukça yüksek seviyedeki isodom tekniğiyle yarışabilecek seviyede olduğunu belirtmiştir[27]. İlk yayınlarında Urartu mimarisindeki taş işçiliğine vurgu yapan Kleiss, Kuzeybatı İran'daki Urartu yerleşimlerini ön plana çıkardığı çalışmalarında ise Urartu mimarisinin taş temel ve kaya işçiliği üzerinde daha ayrıntılı durmaktadır[28]. Yine, Bastam kazılarında ele geçen demir bir Urartu baltası ile mimarideki kaya kesme işleminin nasıl olduğunu anlatmıştır[29]. Sadece kaya işçiliği ile temellere vurgu yapmayan makalede duvarların altına açılan su drenaj kanallarına ve kerpiç duvarların nasıl korunduğuna da vurgu yapılmıştır[30]. Yapılan yeni araştırmalar ve kazısı yapılan Urartu yerleşim yerlerinin artmasına paralel olarak bu kez yazarın daha detaylı bir Urartu mimarisi makalesi karşımıza çıkar[31].

---

[20] Rudolf Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı,* Ankara, 2007.
[21] a.y., *"*Bemerkungen zu Urartaischen Tempeln", *IstMitt*, 18, 1968, 45-57.
[22] Thomas B. Forbes, *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford, 1983.
[23] *a.g.e*., 137-139.
[24] Wolfram Kleiss, "Zur Rekonstruktion des urartaischen Tempels", *IstMitt* 13-14, 1963-1964, 1-14.
[25] a.g.m., 5.
[26] Afif Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *Belleten* 131, 1969, 404.; M. Taner Tarhan, "Uçkale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı' ", *AnAr*, 18, 2005, 117 v.d.
[27] Afif Erzen, *Çavuştepe I: M.Ö. 7.- 6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978, 8,10.
[28] Wolfram Kleiss, "Urartäische Architektur", *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Katalog Der Ausstellung*, (Ed. Hans-Jörg Kellner), Prahistorischen Staatssammlung, Band 2, Munchen, 1976a, 28-44.
[29] a.g.m., 29, Abb.4.
[30] 29-30, Abb.3.
[31] a.y., "Aspekte urartaischer Architektur", *Iranica Antiqua*, 23, 1988, 181-215.

Urartu mimarisindeki malzeme ve teknik vurgusuna değinen bir önceki makalenin aksine bu çalışmada, Urartuların kale yapıları, dini ve sivil mimarlık örneklerinin planları detaylı olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu makale ile aynı yılda yayınlanan Bastam kitabının II. cildinde de yazarın başkanlığında yürütülen Bastam kazılarında ortaya çıkarılan Urartu yapıları oldukça ayrıntılı olarak bilim dünyasına aktarılmıştır[32]. "Urartu Temelleri" isimli bir diğer makale ise yazarın önceki yıllarda yapmış olduğu çalışmaların bir yenisini tekrarlar niteliktedir[33].

Urartu Krallığı'nın kurulduğu çekirdek bölgedeki Van Kalesi, Çavuştepe, Adilcevaz Kef Kalesi, Aznavurtepe, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri ile Ayanis Kalesi'ndeki kazı çalışmaları da Urartu mimarisinin anlaşılması açısından önemli tespitlerin yapıldığı yerleşimler olmuştur. Urartu kale inşaatlarında kaç işçi çalıştığı ve bu işlerin nasıl bir organizasyon ile yürütüldüğü, mimaride kaç farklı malzeme kullanıldığı ve malzemelerin nasıl temin edildiği gibi benzer sorulara cevap vermeyi amaçlayan bilimsel çalışmalar da yapılmıştır. II. Rusa döneminin en önemli kalelerinden biri olan Ayanis Kalesi kazılarını gerçekleştiren A. Çilingiroğlu'nun Ayanis Kalesi'ndeki hem malzeme hem de inşa tekniklerini anlattığı çalışma, Urartu inşa faaliyetlerini tanımlama anlamında oldukça yol gösterici olmuştur[34]. Yine aynı kaleye ilişkin diğer bir çalışma, malzeme ve teknik açısından, diğer Urartu kale ve yerleşim alanları içinde, Ayanis Kalesi'ni ön plana çıkarmaktadır[35]. Aşağı ve Yukarı Anzaf kalelerinde arkeolojik kazılar gerçekleştiren Oktay Belli ise Urartu mimarisinde kullanılan malzemelerin temin edildiği taş ocaklarına ilişkin çalışmalar gerçekleştirmiş[36] ve Urartu metinlerinde geçen ilk krali taş ocağı olan Alniunu kentinin lokalizasyonu için önerilerde bulunmuştur[37]. Ancak söz konusu çalışmalar, Urartulu taş ustalarının malzeme kaynaklarının tespitine yönelik öneriler getirmesine rağmen, bu konudaki eksikleri çözme noktasında yetersiz kalmıştır. Özellikle taş ve kerpiç malzeme analizlerinin yapılmaması bu noktadaki en önemli eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

[32] a.y., "Die Architektur", *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988, 13-74.

[33] a.y., "Urartäische Fundamentierungen," *Bautechnik der Antike, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 5, 1991, 128-30.

[34] Altan Çilingiroğlu, "How was an Urartian Fortress Built?", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 205-231.

[35] a.y., "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi II, 1983, 28-37.; Ömür Harmanşah, "Stones of Ayanis: New Urban Foundations and the Architectonic Culture in Urartu during the 7th C. BC", *Bautechnik im Antiken und Vorantiken Kleinasien. Internationale Konferenz 13-16. Juni 2007 in Istanbul*, (Eds. Martin Bachmann), *Byzas 9*, İstanbul, 2009, 177-197.

[36] Oktay Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 415-422.

[37] a.y., "Alniunu Kenti Taş Atölyesinin Keşfi / Die Entdeckung der Stadt Alniunu und Ihres Steinateliers", *AnAr*, 8, 1982, 115-149.

1.1- AMAÇ

Türkiye, İran ve Ermenistan'daki Urartu kalelerinde yapılan kazılarda, Urartu mimarlığına özgü birçok anıtsal yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılar arasında tapınaklar, saraylar, depo binaları ve surlar göze çarpanlardır. Kuruldukları alanın topografik özellikleri göz önüne alınarak inşa edilen bu anıtsal yapılarda özenli bir taş işçiliği ve Urartuların kendi özelliklerini yansıtan mimari izler bulmak mümkündür. Kalelerdeki yapıların temel kısımları düzgün kesilmiş volkanik kayaçlar veya yerel kireçtaşı kullanılarak inşa edilmiştir. Urartu kale ve yerleşim alanlarında karşımıza çıkan değişik boyutlardaki taşların nereden ve ne şekilde getirildiği, bu taşların hangi aletlerle kesildiği ve nasıl taşındığı tam netlik kazanmamıştır. Bu çalışma ile bölgenin mimari gelişiminde Urartuların hangi aşamada olduğu, devletleşme sürecine mimarinin ne denli etkide bulunduğu gibi soruların yanıtlanmasına çalışılmıştır. Mimaride yoğun olarak kullanılan taş, kerpiç ve ahşap malzemenin hangi mimari yapılarda ve ne şekilde kullanıldıklarının belirlenmesi de amaçlanmaktadır. Urartu yerleşim alanlarında yapılan arazi çalışması sırasında elde edilen taş ve kerpiç malzeme örneklerinin analizleri de yapılarak taş ocaklarının kaynak noktaları tespit edilmeye gayret edilmiştir. Urartuların, M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısı ile 7. yüzyılın sonları arasında, bölgede yaklaşık 250 yıl boyunca egemenlik kurdukları göz önüne alındığında, bu sürecin başlangıcından sonuna değin mimarideki gelişimin tespit edilmesi de bu tezin amaçları arasında yer almaktadır.

1.2- KAPSAM

Bu tez çalışması ile Urartular'ın kale ve yerleşim alanlarındaki mimari tercihleri ve bunu hangi teknikleri kullanarak ortaya koydukları aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Urartu yayılımının gerçekleştiği alanlardaki tespit edilen Urartu kalelerindeki mimari yapılarda kullanılan malzemeler ve bu malzemelerin hangi teknikler ışığında kullanıldığının tespiti bu tez çalışmasının çerçevesini oluşturmaktadır. Öncelikli olarak Van Gölü Havzası'nda yer alan önemli Urartu kaleleri ile Ermenistan ve İran yayılımında yer alan Urartu merkezleri tez kapsamında incelenmiştir[38]. Yapılan inceleme ve araştırmalar sonucunda Urartu taş ocaklarının keşfi, taş kesme, taşıma ve işleme tekniğinde kullanılan tekniklerin ortaya konması ile Urartu mimarisindeki değişim ve gelişimin belirlenmesi hedeflenmektedir. Urartuların kurulduğu merkezi bölgedeki kale ve yerleşim alanlarında tercih edilen mimari malzeme ile merkezden uzak bölgelerde inşa edilen yapılarda kullanılan materyal arasındaki benzerlik ve farklılıkların da ortaya çıkarılması, merkez ile taşradaki mimari tercihlerde belirleyici olan sebeplerin tespit edilmesi açısından önemlidir. Bu noktada özellikle kalelerin kuruldukları alanların topografik ve jeolojik yapısı ile bölgenin iklim koşulları geçmişteki mimari gelenekleri belirleyici konumdadır.

---

[38] Urartu yayılımının gerçekleştiği İran ve Ermenistan'daki merkezlerde arazi çalışması gerçekleştirilememiştir. Bu merkezler bilimsel yayınlar üzerinden değerlendirilmiştir.

1.3- YÖNTEM

Bu araştırmada öncelikli olarak kütüphane çalışması gerçekleştirilmiştir. Sonrasında ise Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Urartu kalelerinde arazi çalışması yapılmıştır. Urartu kalelerindeki mimari yapılara ilişkin arazi çalışması tezin en önemli aşamasını oluşturmuştur. Arazi çalışmasında; öncelikli olarak Van Ovası'nda başkent Van Kalesi (Tuşpa) ve yakın çevresindeki Toprakkale (Rusahinili), Yukarı Anzaf Kalesi ve Ayanis Kalesi (Rusahinili Eiduru-kai); Gürpınar Ovası'nda kurulmuş Çavuştepe (Sardurihinili); Muradiye Ovası'nda Körzüt (Arsuini?); Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında yer alan Adilcevaz Kef Kalesi (Haldie kur Ziuquni?); Patnos Ovası'ndaki Aznavurtepe (URU Aludiri); Muş Varto'da yer alan Kayalıdere ve Erzincan Ovası'ndaki Altıntepe Kalesi gibi Urartuların önemli kaleleri göz önünde tutularak, mimaride kullanılan malzeme ve teknik konusu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ülkemiz sınırları dışında yer alan Bastam (Rusa-i URU.TUR), Armavir-Blur (Argištihinili), Arin-Berd (Erebuni) ve Karmir Blur (Teišebai URU) gibi önemli Urartu merkezleri ise ilgili yayınlar göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Van Bölgesi'ndeki daha küçük ölçekli kurulmuş Zivistan, Kalecik, Aşağı Anzaf Kalesi gibi kaleler ile Urartuların batı sınırındaki Mazgirt ve Palu gibi başkent Tuşpa'dan uzak merkezler de incelenmiştir. Söz konusu Urartu merkezlerindeki mimari malzeme ve tekniğe ilişkin tespitler aşağıda örnek olarak sunulan ve "Merkez İnceleme Fişi" olarak adlandırılan fişler doğrultusunda yapılmıştır. Yerinde incelemesi yapılan ve kazı çalışmaları ile bilinen önemli Urartu yerleşmelerine ait bir katalog da tezin sonuna eklenmiştir.

Arazi çalışmasına paralel olarak Urartu taş kesme ve işleme tekniğinde kullanılan metal araçların tespitine ilişkin ilgili yayınlar ve Van Müzesi'nde yer alan Urartu metal taş işleme araçları incelenmiştir[39]. Tespit edilen taş kesme ve işleme araçları yapıldıkları malzemeye göre sınıflandırılmış ve ayrıntılı çizimleri ile fotoğrafları çekilmiştir. Arazi çalışmaları ile müze çalışmaları yapıldıktan sonra başta Doğu Anadolu olmak üzere Urartu'nun yayılım gösterdiği bölgeler ile komşu devlet ve çağdaşı kültür bölgeleri arasında tipolojik ve niteliksel paralellikler araştırılmıştır. Daha sonra bölgesel ve genel değerlendirmeler yapılarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma konumuzla alakalı kaynaklar ile birlikte yabancı ve yerli bilim adamlarının görüş ve önerileri de çalışma kapsamında değerlendirilmiştir.

[39] Urartu Krallığı'ndan günümüze gelen metal eserler içinde taş işçiliğine ilişkin aletler oldukça sınırlı sayıdadır. Bugüne değin kazı çalışmaları yapılmış Urartu merkezleri içinde Bastam, Toprakkale ve Karmir-Blur'dan bilinen bu metal aletlerin benzer örnekleri görev yaptığım Van Müzesi tarafından satın alma yoluyla elde edildiğinden burada sadece adı geçen müzenin örnekleri değerlendirilmiştir.

MERKEZ İNCELEME FİŞİ ÖRNEĞİ							
İl	*Van*	***İlçe***	*Tuşba*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Ağartı*	
Yerleşim Adı		*Ayanis Kalesi*			***Urartuca Adı***	*Rusaḫinili ^{KUR}Eidurukai*	
Yerleşim Tipi		*Kale ve Aşağı Şehir*			***Kuruluş***	*Argişti oğlu Rusa*	
Genel Tanım		Van İl merkezinin 38 km. kuzeyinde, Van Gölü'nün doğu kıyısında ve göle oldukça yakın bir konumda yer alan kayalık bir tepe üzerinde surlarla güçlendirilmiş bir sitadel ve hemen yakınındaki dış kent ile yaklaşık 80 hektarlık bir alana yayılmıştır. 1989 yılında başlayan ve halen günümüzde devam eden kazılar sonucunda Tanrı Haldi'ye adanmış bir tapınak, saray ve depo mekânları ortaya çıkarılmıştır.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*	***X***				
		Saray	***X***				
		Depo	***X***				
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon	***X***				
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı	***X***				
		Kaya Basamağı	***X***				
		Kaya Mezarı					
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*		*Traverten*			
				Kalker	***X***		
				Bazalt			
				Andezit			
				Gabro	***X***		
				Kum taşı	***X***		
				Serpantinit	***X***		
				Dasit			
				Su Mermeri	***X***		
		Kerpiç		*Duvar Resmi/ Renkli sıva*	***X***	***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** ***51 x 35 x 9-14 cm.***	
		Ahşap			***X***		
		Bitümen			***X***		
Duvar Örgü Tekniği				*Kiklopik*	***X***	*Doğu sur duvarları.*	
				Kesme Taş Duvar	***X***	*Haldi tapınak temelleri ve güney sur duvarları*	
Mimari Süslemeler				*Kabartma*			
				T Niş			
				Rustika/Bosaj	***X***	*Tapınak yapısının temelleri ile güney sur duvarında rustika işçilikli bloklar kullanılmıştır.*	
				Mozaik/İntaglio	***X***		
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no:					***Çizim no:***		

2- URARTU ÜLKESİNİN COĞRAFYASI VE ARAZİ GÖRÜNÜMÜ

Urartular, krallığın başlangıcından itibaren yayılmacı bir politika izlemiştir. Kurucu krallarından Minua ile birlikte egemenlik alanını Van Gölü Havzası'ndan batıda Malatya'ya değin genişletmiştir. Fırat-Karasu nehirleri batıda olmak üzere, kuzeyde Kuzey Ermenistan Dağları, doğuda İran Azerbaycan'ındaki Sabalan Dağı ve güneyde Güneydoğu Toroslar krallığın egemen olduğu en geniş sınırlardır[40] **(Lev. I)**. Oldukça geniş bir alana hâkim olan Urartu Krallığı'nın sınırları göz önüne alındığında, egemen olunan topraklar; önemli bir bölümü Türkiye'nin doğusunda olmak üzere, İran, Ermenistan, Nahcivan ve çok azının da Irak'ta olmasıyla beraber, bu ülkelerin sınırları içerisindedir[41]. Bu geniş coğrafyada, Urartu kale ve yerleşim alanlarının özellikle Van, Urmiye ve Sevan Gölü çevresindeki alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Van Gölü Havzası; Sevan Gölü ve Erivan Ovası'nın da yer aldığı Urartu'nun kuzey toprakları; Urmiye Gölü Havzası ve Doğu Anadolu Bölgesinin batı kısmı ile birlikte Urartu yayılımının dört ana coğrafik alanda karşımıza çıktığını dile getirebiliriz. Oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan bu bölgelerdeki Urartu kale ve kentlerinin nasıl kurulduğunun ve yer tercihlerinin nasıl gerçekleştirildiğinin anlaşılması noktasında bölgenin jeolojik ve topografik yapısı aşağıda detaylı olarak değerlendirilmiştir.

2.1- JEOLOJİK YAPI

Urartu mimarisinde kullanılan en önemli malzeme olan taşların nasıl ve hangi bölgelerden temin edildiği noktasında Urartu coğrafyasının jeolojik ve jeomorfolojik yapısının ayrıntılı anlatılması faydalı olacaktır. Bu değerlendirmeler Urartu yerleşim alanlarının yoğun olarak tespit edildiği coğrafik alanlar göz önüne alınarak yapılmıştır. Urartulu mimarlar kale ve yerleşim alanı inşalarını, çevrenin doğal koşullarını göz önüne alarak gerçekleştirmişlerdir. Kalenin kurulacağı alanın yapısı, kale üzerinde inşa edilecek yapıların nasıl konumlandırılacağı, inşada kullanılacak malzemenin kaleye yakınlığı, kalenin güvenliği, etrafındaki yollara hâkimiyeti, su kaynaklarına yakınlığı gibi birçok çevresel koşulu değerlendirdikleri, mevcut kale ve yerleşim alanlarının varlığından anlaşılmaktadır. Urartu mimarlarının bu kaygılarının başlıca nedeni bölgenin jeolojik, iklimsel, topografik koşulları ile mimari arasındaki zorunlu ilişkiden kaynaklanmaktadır[42]. Nitekim Urartu mimarlığının temelini bu koşullara dayandığını belirten bilim adamları da olmuştur. Bölgede Çavuştepe Kalesi'ni kazan Afif Erzen aşağıdaki cümleleri ile bu durumu açıkça ortaya koymaktadır;

---

[40] Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* İstanbul, 2003, 206.*;* Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 25.

[41] Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State,* Chicago, 1985, 1.

[42] M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış ünlü Roma'lı mimar Vitruvius "*Mimarlık Hakkında 10 Kitap"* isimli eserinin 1. bölümünde, doğal çevre koşullarının bilinmesinin gerekliliğini ve şehirler ile yapıları bu kaygılar gözetilerek inşa edilmesini vurgulamaktadır., R. E. Kummer, " Geological Considerations in Architecture", *Transactions of the Kansas Academy of Science,* 67/2, 1964, 307.

"*Urartu mimarlığının özünü, Doğu Anadolu yüksek yaylasının sert iklim koşulları, jeolojik durum, deprem afeti, yapı malzemesi ve Assur tehlikesinde bulabiliriz. Çünkü mimarlık eserlerinin inşası sırasında bu büyük felaketler, mimarları daima etkisi altında bırakmış olmalıdır*[43]".

Urartu krallık merkezinin de yer aldığı Van Gölü Havzası'nda Paleozoik'ten (560 milyon yıl) günümüze değin birçok farklı kayaç çeşidinin olduğu tespit edilmiştir[44] **(Lev. II)**. Urartu kalelerindeki yapı malzemeleri içinde oldukça yoğun biçimde bazalt, gabro ve andezit türü volkanik kayaçların kullanıldığı görülmektedir. Bu volkanik oluşumlar Van Gölü'nün kuzeyinde ve batısındaki arazilerde karşımıza çıkmaktadır. Nemrut (3050 m.), Süphan (4434 m.), Aladağ (3138 m.), Esrük ve Girekol dağları gölün kuzey ve batısındaki volkanik ve volkanoklastik kayaçların yer aldığı volkanik arazilerdir. Günümüzden yaklaşık 60 milyon yıl önce oluşmaya başlayan bu Neojen kökenli volkanik yüksek dağlar arasında 2000-2500 m. yükseklikte görülebilen platolar diğer önemli yüzey şekilleridir[45].

Van Gölü'nün batısında ve kuzeyinde karşımıza çıkan ve tek tek yükselen dağların yer aldığı bu volkanik arazinin aksine gölün güneyinde uzanan Güneydoğu Anadolu Torosların doğu bölümünü kapsayan kütle Bitlis Masifi olarak tanımlanmaktadır[46]. Gölün güneyindeki temel kaya kütlesini oluşturan ve genelde 3000 m'nin üzerindeki yükseltilerin yer aldığı Bitlis Masifi metamorfik kayaçlardan oluşmaktadır. Farklı jeolojik dönemlerde birbiri üzerine eklenerek yerleşen ince dilimlerden oluşan ve günümüzdeki kalınlığına ulaşan Bitlis Masifini daha çok kalkerler oluşturmaktadır. Van Gölü'nün güneyindeki kütleyi çoğu zaman 3000-3500 m. yüksekliğindeki dik yamaçlı yüksek dağlar oluşturmaktadır. Özellikle mermerleşmiş ve kristalize olmuş kalkerler bu yüksek dağların oluşumuna sebep olmuştur. Van Gölü Havzası'nın doğu bölümü ise tektonik açıdan daha karmaşık bir görüntü ile karşımıza çıkmaktadır[47]. Gölün güney ve kuzey kesimlerine nazaran yükseltisi daha az dağlık alanların yer aldığı bu bölümde yine Eosen kalker oluşumların yer aldığı görülmektedir. Havzanın doğusundaki önemli yükseltilerin başında gelen Erek Dağı (3200 m.) ile Irgat Dağı (2750 m.) gibi andezit yığınlarından oluşmuş yükseltilerin içinde Erçek, Hoşap, Van, Başkale, Gürpınar (Havasor) ve Yüksekova (Gevar) gibi düzlükler bölgenin önemli yerleşim alanlarını ihtiva etmektedir.

---

[43] Afif Erzen, *Çavuştepe I: M.Ö. 7.- 6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, 1978, 12.

[44] Yahya Çiftçi ve bşk., "Van Gölü Havzasının Çevre Jeolojisi/Environmental Geology of Lake Van Basin", *Jeoloji Mühendisliği Dergisi,* 32/2, 2008, 59.

[45] Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul, 1953, 60.; Yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde bu dağlar arasındaki yüksek platoların bölgenin, özellikle boyalı çanak çömlek ile bilinen 2. bin yıl kültürüne ev sahipliği yaptığı tespit edilmiştir., Aynur Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, İstanbul, 2001.

[46] Erinç *a.g.e.*, 60 v.d.; Enver Altınlı, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi", *Maden Tetkik ve Arama Dergisi,* 66, 1966, 41.

[47] Erinç *a.g.e.*, 61 v.d.

Önemli Urartu kentlerinin yer aldığı Erivan Ovası ile Sevan Gölü Havzası'nın jeolojik ve jeomorfolojik yapısı Doğu Anadolu bölgesinin oldukça dağlık yapısına paralellik göstermektedir **(Lev. III)**. Ermenistan, jeolojik olarak genellikle Paleozoik döneme giden kayaçlardan, güney kesiminde daha çok tortul kayaçlar ve Van Gölü'nün kuzeybatısından başlayan volkanik patlamalarla oluşmuş kayaçlardan oluşmaktadır[48]. Tabakalı kayaçlar içinde sıklıkla karşılaşılan, Kretase veya muhtemelen daha erken Pliosen döneme ait kireçtaşı kayaçlardır. "Lesser Caucasia" olarak adlandırılan ve Kafkasya'nın iki temel dağ dizisinden biri olan Küçük Kafkasya Sıradağları Ermenistan'daki en önemli jeolojik oluşum olarak karşımıza çıkar **(Lev. IV/a)**. Bu sıradağların en yüksek noktasını Ararat Ovası'nın kuzeyinde ve Erivan'ın ise kuzeybatısında yer alan Aragats Dağı (4095 m.) oluşturmaktadır[49]. Tersiyer kökenli andezit ve andezit-dasit türü volkanik kayaçlardan oluşan Aragats Dağı'nın eteklerinde ise lav akıntıları ile tüflerle karşılaşılmaktadır[50]. Bölgenin sismik yapısını Van Gölü'nün kuzeybatısında görülen volkanizmaya paralel görünen volkanik hareketlerle tanımlamak mümkündür. Bundan dolayı Ermenistan'a deprem ve dağlar ülkesi de diyebiliriz. Bu volkanizmanın yer aldığı araziler, Urartular ile diğer uygarlıkların mimari yapılarında sıklıkla kullandığı bazalt, andezit ve tüf benzeri taşların önemli kaynak alanları olarak karşımıza çıkar[51]. Günümüz Ermenistan'ında da yoğun biçimde kullanıldığı görülen tüf malzeme Shirak Eyaletinin Artik kenti yakınlarındaki en büyük taş ocağından elde edilmektedir[52]. Erivan Ovası'na II. Rusa tarafından inşa ettirilen Karmir-Blur'un aşağı şehrindeki yapılarda kullanılan sütun altlıklarında ve kimi günlük kullanım araçlarında bu taş türünün kullanımı tespit edilmiştir[53]. Ermenistan'da tarih boyunca, mimaride, volkanik kökenli kayaçların yanı sıra, kireçtaşı malzemenin de yoğun kullanımı söz konusudur.

Bir çöküntü havzasından oluşan ve yüksek dağlarla çevrili Sevan Gölü Havzası'nın kuzeydoğusu, en yüksek noktasını Koshatag Dağı'nın (2901) oluşturduğu Areguni ve Sevan sıradağları tarafından çevrelenmiştir. Güney ve güneydoğusunda ise Doğu Sevan ile Vardenis (3522) sıra dağları yer almaktadır[54]. Havzanın kuzeybatısında Pambak sıradağlarının uzantısı ile karşılaşılırken, güneyden kuzeye doğru devam eden ve en yüksek noktasını Azhdhak (3597 m.) Dağı'nın oluşturduğu Gegham sıradağları yer almaktadır. Volkanik kökenli tüf ve tüf benzeri kayaç çeşitleri Areguni sıradağlarında yaygındır. Sevan sıradağlarında da benzer

---

[48] Hagop A. Karajian, *Mineral Resources of Armenia and Anatolia*, New York, 1920, 59.

[49] Lev Vilen Eppelbaum-Boris Khesin, G*eophysical Studies in the Caucasus,* Verlag Berlin Hiedelberg, 2012, 12-16.

[50] Rouben S. Badalyan - P. S. Avetisyan, *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and its Surrounding Region*, BAR International Series S1697, Archeopress, 2007, 12.

[51] Ian Lindsay-Adam T. Smith, "A History of Archaeology in the Republic of Armenia", *Journal of Field Archaeology*, 31/2, 2006, 166-167.

[52] Nicholas Holding, *Armenia with Nagorno Karabagh,* Bradt Travel Guide, 2011, 3.

[53] K. L. Oganesian, Karmir-Blur IV: Arkitektura Teishebaini, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 18, 29-30.; B. B. Piotrovskii, *Vanskoe Tsarvto (Urartu),* Moscow, Vostochnoe Literaturi, 1959, 200.

[54] Yuriy V. Sayadyan, "Natural Specific Features of Lake Sevan And Its Basin ", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 19-36.

biçimli kayaçlar görülmekle birlikte yüksek yamaçlarda marn ve kireçtaşı türü kayalar yer almaktadır. Havzanın kuzeybatı uç noktasını sınırlayan Pambak Dağları'nı ise Eosen kökenli porfir ve tüf kayaçlar oluşturmaktadır.

2.2- TOPOGRAFİK YAPI

Doğu Anadolu Bölgesi'nin engebeli dağlık yapısı içinde M.Ö. 9. yüzyılın başlarından itibaren var olan Urartu Krallığı'nın mevcut yerleşim alanları incelendiğinde, mimari tercihlerde belirleyici etkenlerin başında topografik yapı gelmektedir. Krallığın kurulduğu alanın coğrafik olumsuzluklarına rağmen, devlet düzenini kurma ve sürdürme amacıyla kurulan kalelerin yer seçimlerinde genelde yüksek, güvenlik açısından olanak sağlayan ve çevresindeki alanlara hâkim tepeler ile dağ uzantıları tercih edilmiştir[55]. Urartular, mimari inşa projelerini, yapıların üzerinde yükseldiği bu alanların topografik yapısının olanakları doğrultusunda gerçekleştirmişlerdir.

2.2.1. Urartu Coğrafyasının Topografik Yapısı

Urartu Krallığı'nın hâkim olduğu topraklar, oldukça geniş bir coğrafik alanı temsil etmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi, krallığın en geniş kısmını oluşturmaktadır. Doğu Anadolu olarak adlandırılan bölge, mevcut yüzey şekilleri, bitki örtüsü ve iklim özellikleri göz önüne alındığında, Türkiye'nin fiziki haritasında belirtilen alandan ibaret değildir[56]. Bölge sınırlarının, kuzeyde Kura-Aras Havzası ve güneydoğuda Urmiye Gölü Platosunun doğu kenarına uzandığı göz önüne alındığında, mevcut Türkiye sınırları dışında bir coğrafik alanı temsil ettiği görülmektedir. Doğu Anadolu Türkiye'nin yükseltisi en fazla olan dağlarını barındıran bölgesidir[57]. Oldukça dağlık olmasından dolayı bu bölgedeki yaşam alanları da buna paralel sınırlı ve iklim, bitki örtüsü, su kaynakları bakımından Anadolu'nun diğer bölgelerinden farklıdır. Bölgenin belirgin coğrafik özelliği, ortalama 2000 m. yüksekliğindeki dağlar arasında uzanan geniş düzlüklerdir[58]. Van Gölü'nün doğusunda ortalama yükselti 2300 metre olmasına rağmen, Iğdır Ovası (800 m.) ve Fırat boğazı (600 m.) gibi, geniş bölgenin bazı kesimlerinde yükseltinin oldukça azaldığı da görülebilmektedir. Bu durum, bölgenin yüzey şekilleri bakımından da çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Doğal koşulların oldukça zor olduğu Türkiye'nin doğusundaki bu coğrafi alandaki önemli Urartu yerleşim alanlarının çoğu ve başkent Van Kalesi (Tuspa),

---

[55] Forbes, *a.g.e.*, 5 ; A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı:Tarihi ve Sanatı,* İzmir, 1997, 50.
[56] Erinç *a.g.e.*, 2-3.
[57] Erinç *a.g.e.,* 4; Besim Darkot, "Doğu Anadolu'nun Coğrafi Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* 5, Erzurum, 1974, 112.
[58] Erinç *a.g.e.*, 4; Ali Yiğit, "Türkiye'nin Doğu Bölgelerinin Yeniden Belirlenmesi Hakkında Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 8-1, Elazığ, 1996, 366.

Van Gölü Havzası'nda yer almaktadır **(Lev. IV/b)**. Havza güneyden Kuzey Mezopotamya ve Anadolu'yu birbirinden ayıran Güneydoğu Toroslar tarafından çevrelenmiştir[59]. Van Gölü'nün kıyısındaki ovalar iklim bakımından yerleşmeye ve tarıma uygun alanlardır. Göl kıyısında yer alan ovalar içinde en büyüğü Van Ovası'dır[60].

Doğu Anadolu Bölgesi'nin batı bölümü, Van Gölü'nün doğu kıyılarında yükselen Urartu Krallığı'nın çekirdek alanından farklı özellikler sergilemektedir. Van Gölü'nün batısına doğru Tunceli ve Bingöl illerinin yer aldığı alan oldukça dağlık bir yapıya sahiptir. Bingöl'ün doğusunda yükselen 3000 m'nin üzerindeki Şerafettin ve Bingöl Dağları Van Gölü Havzası ile bölgenin orta kısımlarını ayıran en önemli yükseltilerdir. Tunceli'nin kuzeyinden başlayıp doğuya doğru devam eden ve yine 3000 m'nin üzerinde oldukça yüksek dağlar yer almaktadır[61]. Munzur, Mercan, Bağırpaşa ve Palandöken Dağlarının yer aldığı ve kuzeyde Karasu ve Aras nehirleri arasında kaldıklarından dolayı Karasu-Aras sıra dağları olarak adlandırılan dağlar bu hattaki önemli yükseltilerdir. Malatya ve Elazığ illerinin yer aldığı bölgenin batı uç noktası, yüzey şekilleri bakımından yerleşime daha uygun alanlardır. Bölgenin doğusuna göre daha alçak yükseltileri barındıran bölgede, önemli su kaynaklarının başında Fırat Nehri gelmekte ve Urartu Krallığı'nın batı sınırını oluşturmaktadır. Van Gölü'nün hemen kuzeybatısından başlamak gerekirse bu bölgedeki önemli Urartu merkezleri Kayalıdere, Şahmiran daha kuzeyde Altıntepe, batıya doğru ise Mazgirt, Palu ve Habibuşağı kaleleridir **(Lev. V/a)**.

Krallık merkezinin yer aldığı Van Gölü Havzası dışında, kuzeydoğuda Ağrı, Kura-Aras Vadisi ve Sevan Gölü Havzası'nda önemli Urartu yerleşimleri bulunmaktadır. Van Gölü'nün batısından kuzeye doğru Nemrut, Süphan, Aladağ, Tendürek ve Ağrı Dağı'nın yer aldığı genç volkan konileri belirgin yükseltiler olarak karşımıza çıkmaktadır[62]. Urartu mimarisinde yoğun olarak kullanılan bazalt ve andezit gibi volkanik kayaçları bünyesinde barındıran bu dağlar, Urartuların, mimari malzeme temininde önemli kaynakları olmuştur. Patnos Ovası'nda kurulan Aznavurtepe[63] ile Muradiye Ovası'nda kurulan Körzüt, Urartuların batı ve kuzeye yayılım politikaları doğrultusunda kurulmuş kaleleridir. Assur tehdidinin ulaşamayacağı Urartu'nun kuzey toprakları hem ekonomik hem de güvenli bir bölge olma açısından oldukça önemliydi[64]. Birçok Urartu yerleşiminin tespit edildiği Urartuların kuzey toprakları; günümüz Ermenistan'ı, Türkiye'nin kuzeydoğu bölümü

---

[59] Kemalettin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 13.
[60] Ejder Kalelioğlu, "Van Ovası'nın İklim Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 35-2, Ankara, 1991, 155 v.d.
[61] Erinç *a.g.e.*, 6.
[62] Yiğit, a.g.m., 366.
[63] Kemal Balkan, "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları I*, 1964, 235 v.d.d..
[64] Ali Ozan, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Dergisi,* VIII, 2006/2, 33.; Raffaele Biscione - Roberto Dan, "Dimensional and Geographical Distribution of the Urartian Fortifications In the Republic of Armenia", *AJNES* VI/2, 2011, 105.

ile Azerbaycan'ın Nahcivan Bölgesi'nden oluşan ve Güney Kafkasya olarak tanımlanan topografik bölgedir[65]. Kura ve Aras nehirleri, genelde dağlık olan bu topografik bölgenin en önemli su kaynaklarıdır. Urartu Krallığı'nın kuzeye yayılmacı politikası, kral İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallık döneminden (M.Ö. 820-810) itibaren başlamıştır[66]. Ermenistan'ın en yüksek noktasını barındıran Aragats Dağı'nın (4090 m.) güneyi ile Sevan Gölü'nün batısındaki verimli alanlarda önemli kentler kurulmuştur[67]. Karakoyunlu, Verahram, Armavir-Blur, Arin-Berd, Karmir-Blur, Kamo ve Tsovinar, Urartu Krallığının tarımsal verim potansiyeli en zengin bölgesi niteliğindeki bu bölgede kurulan önemli kentlerdir[68] **(Lev. V/b)**.

Urartu yayılımının görüldüğü ve önemli Urartu merkezlerinin tespit edildiği diğer bir bölge Urmiye Gölü Havzası'dır. Krallığın erken dönemlerinden itibaren kontrol altına alınan Urmiye Gölü, Assur kaynaklarında, "Nairi Denizi (aşağı)" olarak geçer[69]. Havza, yüzey suları bakımından ve yıllık yağış miktarını yeterli bir oranda almasından dolayı bölgenin önemli tarımsal alanlarını bünyesinde barındırmaktadır[70]. Urmiye Gölü çevresi; verimli tarımsal alanları ile bereketli vadilerin hayvancılık bakımından elverişli olması ve at temini açısından zengin olmasından dolayı hem Urartular için hem de Assur imparatorluğu için önemli bir yayılma merkezi olmuştur[71]. Hoy, Salmas/Şapur, Urmiye, Nagadeh-Solduz gibi bereketli vadilerin yer aldığı Zagros sıradağlarının doğu ucu, bölgenin önemli yükseltisini oluşturmaktadır[72]. Bastam, Kale İsmail Ağa, Livar, Kalatgah (Qalatgah), Evoğlu Kız Kalesi (Qız Qaleh) ve Seqindel kaleleri, Urartu Krallığı'nın Urmiye Gölü Havzası'nda tespit edilmiş önemli kaleleri olarak karşımıza çıkmaktadır[73] **(Lev. VI/a)**.

---

[65] Adam T. Smith, "The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A study of Political Architectonics", *AJA*, 103, 1999, 47.; Adam T. Smith - Rouben S. Badalian - Parkev Avetisian, *The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia,* 2009, 5.

[66] M. Salvini, "The Historical Geography of The Sevan Region In The Urartian Period", *The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 19.

[67] Biscione-Dan, a.g.m., 104.

[68] Boris B. Piotrovsky, *Urartu*, Barrie and Rockliff: The Cresset Press, London, 1969.

[69] M. Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 37.; a.y., "The Eastern Provinces of Urartu and The Beginning Of History in Iranian Azerbeijan", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 497.; Nairi Denizi'nin Van Gölü olduğunu belirten görüşler de bulunmaktadır, Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı,* İzmir, 1997, 19, 21.

[70] Zimansky, *a.g.e.,* 21.; Raffaele Biscione, "Pre-Urartian and Urartian settlement patterns in the Caucasus", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in the Caucasus and Beyond*, (Eds. A. T. Smith- Karen S. Rubinson), Cotsen Institute of Archaeology Monographs 47, Los Angeles, 2003, 167.

[71] Stephan Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri/Urartian Cities in Iran", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 156.

[72] Salvini, a.g.m., 497.

[73] Kroll, a.g.m., 148 v.d.d.

2.2.2- Arkeolojik Arazi Görünümü

Urartu coğrafyasında M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren karşımıza çıkan kale ve yerleşim yerlerinin sayılarındaki artış, yeni bir anlayışın varlığını açıkça ortaya koyar. Urartu güvenlik ağının da en önemli noktasını oluşturan, bereketli ovalara hâkim yüksek tepe ve kayalıklara inşa edilen kaleler ve aşağı şehirler bölgede 1. bin yılın başındaki değişimin varlığını gözler önüne sermektedir[74]. Urartular'ın egemen oldukları topraklardaki nüfusu ve doğal kaynakları üretime yönelik olarak kullanma noktasında oldukça başarılı olmaları bu değişimin temel sebebidir. Urartu çivi yazıtları, Urartuların araziyi nasıl kullandıklarına ilişkin bir takım bilgiler içermektedir. Aşağıda çevirisi verilen Çavuştepe Kalesi İrmuşini tapınak yazıtında da ifade edildiği üzere, kurdukları şehirleri politik bir başarı olarak sunan ve kentin ilk olarak kralın kendisi tarafından kurulduğunu belirten krali inşa yazıtlarında, kalenin veya bir yapının kurulduğu alanın ıssız olduğuna ve daha önce herhangi bir yapılaşmaya gidilmediğine vurgu yapmaktadır[75].

> *Argişti oğlu Sarduri, babasının krali tahtına çıktığı zaman, Tanrı İrmuşini'ye bu susi tapınağını mükemmel olarak inşa ettirdi. Sarduri der ki: **arazi çöldü, burada hiçbir şey inşa edilmemişti.** Ben burada Tanrı Haldi için bir tapınak inşa ettirdim ve Tanrı İrmuşini'ye bir susi tapınağı (?) ve mükemmel olarak bir kale, Guguna Irmağı'ndan bir kanal açtım, ben üzüm bağlarını, buğday tarlalarını, yeni bir yerleşme kurdum, güçlü icraatlar yaptım; Sardurihinili adını verdim[76]...*

Krallığın kurulduğu Van Gölü, Sevan Gölü ve Urmiye Gölü havzalarında arkeolojik kazı ve yüzey araştırmaları ile tespit edilen çok sayıdaki Urartu yerleşmesinin dağılımı, Urartular'ın egemen oldukları araziyi nasıl algıladıkları ve kullandıklarına ilişkin fikir vermektedir. Devlet olarak ortaya çıkan yapının araziyi algılama ve yönetme noktasındaki refleksleri ve buna yönelik temel politikaları göz önüne alındığında, Urartular'ın araziyi bir üretim ve güvenlik kaygısı ile yönettiği görülmektedir[77]. Çünkü hem Ararat Ovası'ndaki hem de Van Gölü Havzası'ndaki arkeolojik çalışmalar, Urartu öncesi dönemde daha yüksek dağlık alanlarda inşa edilen kalelerin, Urartu dönemi ile birlikte tarımsal üretim ile ilişkili ovalardaki daha alçak alanlardaki kayalık veya tepelerde inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Yer seçimindeki bu tercihin temelinde, egemenlik alanındaki insan kaynaklarını üretime yönlendirerek ürün elde etme düşüncesi yatmaktadır. Burada değinilen üretim ekonomisi sadece tarımsal üretimi vurgulayan bir süreç değil, ayrıca özellikle Urartu

---

[74] T. J. Wilkinson, *Archaeological Landscapes of the Near East*, 2003, 197.
[75] A. T. Smith, " Rendering the Political Aesthetic: Political Legitimacy in Urartian Representations of the Built Environment", *Journal of Anthropoligical Archaeology*, 19, 2000, 131.; A. Çilingiroğlu, "How was an Urartian Fortress Built?", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 206-207.
[76] CTU I: no. A 9-17, s. 442.
[77] A. T. Smith, "The Prehistory of an Urartian Landscape", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 40.

Krallığı'nın bölgedeki belirleyici kültürel özelliklerden biri de olan kırmızı renkli parlak çanak çömlek ve bronz metal üretimi gibi diğer ekonomik etkinlikler de vurgulanmaktadır[78].

Krallığın kurulduğu Van Gölü Havzası'nda devlet otoritesinin sağlanmasından sonra genişleyen ve devlet merkezinden uzaktaki toprakların yönetiminde karşılaşılan problemlerin, yani araziye egemen olma ve yönetme sürecinin üç aşamalı bir politika ile çözümlendiğini belirten görüşler de bulunmaktadır[79]. Bu politikanın I. aşamasını işgal edilen topraklardaki nüfusun önemli kısmının transferi ve onların birçoğunun tarım işçisi veya Van havzasının doğusundaki büyük Urartu merkezlerine yakın alanlarda devlet işçisi olarak yerleştirilmesi oluşturmaktadır. Toplu nüfus aktarımlarından bize ilk olarak bahseden İşpuini-Minua ortak krallık dönemine ait çivi yazıtlarının varlığı, toplu nüfus aktarımlarının söz konusu dönemde ve özellikle Minua (810-785/780), I. Argisti (780-756), II. Sardur (756-735/730) ve II. Rusa (673-652/647) döneminde gerçekleştirilen inşa programları kapsamında ihtiyaç duyulan işgücünün karşılanması ile de birebir bağlantılı olarak gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır[80]. Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı yazıtlarında Assur, Targu, Etiuni, Tabal, Qainaru, Hatti, Muşki ve Siluquni gibi şehirlerden esirlerin yeni kent inşasına dahil edilmesi, M.Ö. 7. yüzyıldaki inşa projelerinin oldukça kapsamlı bir işgücü ile gerçekleştirildiğini göstermektedir[81]. İnşa edilen alan ne kadar büyükse veya inşa projesi ne kadar kapsamlı ise ihtiyaç duyulan işgücü de buna paralel olarak artmıştır[82].

Egemenlik alanının genişlemesini sağlayan yeni toprakların fethi ve buradaki toplu nüfus aktarımlarının gerçekleşmesinin devamında devlet otoritesinin varlığını ortaya koyduğu II. aşama gerçekleştirilmiştir. Bu süreç, bir saray kompleksi, genellikle tanrı Haldi'ye adanmış en az bir kule tapınak ve tarımsal ürünlerin depolandığı mekânlarının yer aldığı tahkimatlı bir kalenin inşa edilmesi ve burayı merkezden atanan bir valinin yönettiği idari ve inşai bir projenin gerçekleştirilmesi ile sağlanır[83]. Ancak bu aşamanın her kalenin veya kontrol merkezinin inşa edilişinde geçerli olduğunu düşünemeyiz. Çünkü tapınak, saray, depo mekânları vb. anıtsal yapılar sadece krali ve idari merkezlerde inşa edilen anıtsal yapılardır. III. aşamayı

---

[78] C. A. Burney, "The economy of Urartu: probabilities and problems", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 53-60.

[79] Avia Taffet - Jak Yakar, "Politics and religion in Urartu", *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, 10, 1998, 134 v.d.

[80] Erim Konakçı, "Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, (Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 368 v.d.d..

[81] Paul E. Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 2005, 239.

[82] Raffaele Biscione, "The Iron Age Settlement Pattern: Pre-Urartian and Urartian Periods", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores*, (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 353.

[83] Taffet-Yakar, a.g.m., 135.

ise zorunlu göçe maruz kalan halkların Urartu toplumu içerisindeki asimilasyon ve entegrasyonu oluşturmaktadır. Ancak bu aşamada yeni bir yaşam alanına taşınan halkların kendi inanışlarını ve kültürel özelliklerini yaşamasına yönelik katı bir politikanın uygulanmadığı da görülmektedir. Ayanis Kalesi dış kentinde yapılan arkeolojik kazılarda özellikle 11 ve 12 nolu yapılarda ortaya çıkarılan çok sayıdaki devetüyü renkli çanak çömleklerin Assur'dan geldiği ve güneyli özellikler göstermesi, halkların kendi kültürlerine ait özellikleri ile yaşayabilme imkânına sahip olduklarına işaret etmektedir[84].

Urartu Krallığı'nın arkeolojik arazi görünümünde, kırsal alanlar, bölgenin su kaynaklarının etkili kullanımı sonucunda, tarımsal üretimin ve hayvancılığın en önemli noktasını oluşturmuştur. Urartu ülkesinin büyük bölümünde karasal iklim koşullarının egemen olması ve kurak yaz aylarının düşük yağış miktarı tarımsal ürünlerin sulama ile elde edilmesini zorunlu kılmıştır[85]. Bu tür iklimsel olumsuzluklar, Urartuları sulama kanalları ve baraj göletleri yapmasına sebep olmuştur[86].

Urartu yayılımının gerçekleştiği topraklarda karşımıza çıkan yerleşim biçimi; özellikle ovalara hâkim kayalıklar üzerinde kurulan ve ovalarda gerçekleştirilen tarımsal üretim ile ilişkili, surlarla güçlendirilmiş ve düzgün kesme taşlarla yapılmış bir kule tapınak, saray ve depo mekânlarının yer aldığı büyük ölçekli idari kaleler ile bunlara ulaşan yol ve doğal kaynakları ve sınırları koruyan güvenlik amacıyla kurulmuş kaleler oluşturmaktadır. Daha özetle Urartu devlet otoritesinin varlığı ovalara hâkim kayalık alanlar üzerinde kurulan korunaklı kaleler aracılığı ile sağlanmıştır. Bölgede kaleler inşa ederek otorite sağlama politikası Urartu öncesi Erken Demir Çağ döneminde bilinmesine rağmen, Urartuları bir önceki dönemde var olan inşa politikasından farklılaştıran en önemli özellik Urartular'ın her ovayı en az büyük bir merkez ile kontrol altına almasıdır. Diğer bir özellik ise dağlar arasındaki kalelerin ovalara yakın konumlara çekilmiş olmasıdır.

2.2.3. Urartu Kalelerinin Yer Tercihindeki Topografik Özellikler

Urartular, yerleşimlerini doğal çevre ve iklim şartlarının sınırlı olduğu yüksek ve topografik yapısı arızalı bir bölgede kurmuşlardır. Urartu Krallığı öncesinde, bu coğrafik koşulları politik, sosyal, ekonomik ve askeri bir güç oluşturma anlamında,

---

[84] Elizabeth C. Stone, "Social Differentiation within Urartian Settlements", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 89-99.; P. E. Zimansky, "Urartu Yerleşme Topografisi", *Aktüel Arkeoloji*, 30, 2012, 162.

[85] Wilkinson, *a.g.e*., 197.

[86] C. A. Burney, "Urartian İrrigation Works", AnatSt, 22, 1972, 179-186.; Oktay Belli, "Dams, reservoirs, and irrigation canals of the Van plain in the period of the Urartian kingdom", AnatSt, 49 (Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997), 1999, 11-26.; Assur yazılı kaynakları sadece ovaların değil aynı zamanda otlak ve meraların da sulandığını göstermektedir, Wilkinson, a.g.e., 197.

kendi lehine kolaylaştıran başka bir güç olmamıştır[87]. Urartuların kale ve yerleşim alanlarının yer tercihlerine bakıldığında Urartuların bölgeye yeni bir mimari gelenek getirdiğini ve bölgenin bütün koşullarını göz önünde tuttuğu anlaşılmaktadır. Urartu mimarisinin temelinde bu yeni bilgi ve araziyi tanıdığına ilişkin kanıt olarak sayılabilecek teknik birikim yer almaktadır. Çünkü bölgenin iklimi, jeolojik ve topografik yapısı, su kaynakları, uygun tarım arazileri ve ulaşım özellikleri bilinmeden, oldukça zor coğrafik koşulların yaşandığı Urartu coğrafyasında, güçlü bir krallığın egemenliğini yaklaşık 250 yıl boyunca sürdürmesinin de neredeyse imkânsız olacağının da düşünülmesi gerekmektedir.

Urartu Krallığı'nın Van Gölü Havzasını merkezi yönetim bölgesi olarak tercih etmesinde, Güneydoğu Torosların oluşturduğu doğal setten dolayı hem güneyli büyük düşman Assur İmparatorluğu'ndan uzak ve güvenli bir alan olması hem de tarım yapılabilecek verimli ovalara sahip olması etkili olmuştur. Kuruluş aşamasındaki Sugunia ve Arzaşkun ile sağlanmaya çalışılan merkezileşmeye yönelik ilk girişimlerin Assur kralları tarafından engellenmesi sonrasında, krallığın Van Kalesi kayalıklarında kurulması ile krallık büyüyerek güçlenmiştir[88]. Bu durumun oluşmasında, Assur İmparatorluğu'nun askeri baskısı sonucu tercih edilen yeni alanın coğrafik ve topografik yapısının etkili olduğu söylenebilir[89]. M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Toprakkale'nin krallığın merkezi yönetim kenti olarak kullanılmasıyla birlikte, krallığın etkisini yitirdiği M.Ö. 7. yüzyılın sonuna değin, Tuspa'nın (Van Kalesi) başkent olarak kullanıldığına ilişkin arkeolojik veriler oldukça yetersizdir. Nitekim Van Kalesi kayalıklarında II. Sardur'dan sonra Urartu krallarına ait herhangi bir yazılı veri ile karşılaşılmamıştır[90].

Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa, dağ uzantıları üzerinde konumlanan Urartu kalelerinden farklılaşarak, Van Ovası'nın göl kenarına oldukça yakın bir noktasında yükselen ve Van Kayalığı olarak adlandırılan kireçtaşı bir kayalık üzerine konumlandırılmıştır **(Lev. VI/b)**. Doğu-batı doğrultusunda uzanan yaklaşık 1,5 km. uzunluğundaki kayalığın kuzey-güney doğrultusundaki genişliği ise 70-80 m.'dir[91]. Sarp bir uçurumdan oluşan güney kısmı bu yönden gelecek her türlü tehlikeyi engelleyecek bir yapıdadır. Yüksekliği 100 m.'ye ulaşan güney yüzde Urartu kral mezarları yer alır iken, kayalığın zirve noktasındaki Yukarı sitadel kısmında ise dini ve krali yapılar yer almaktadır. Urartulu ustalar başkent kayalığındaki mimari yapıların yer tercihinde kendi isteklerinden çok kayalığın sağladığı olanaklar doğrultusunda bir yapılaşmaya gitmişlerdir. Bunun sonucunda, kaledeki mimari yapıların çoğu kuzey yüzdeki doğal teraslar ile sağlanan alanlarda ve Urartular'ın yer

---

[87] P. E. Zimansky, "Urartu Devleti'nin Gelişiminde Çevresel Etkiler", *ArkeoAtlas*, 4, 2005, 110 v.d.
[88] M. Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 36 v.d.
[89] P. E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, 3.; Taffet -Yakar, a.g.m., 133.
[90] V. Sevin, "A comment on the so-called Urartian capital city of Toprak Kale, *AJNES*/I, 2006, 144.

[91] M. Taner Tarhan, "Tuşpa-Van Kalesi, Demirçağ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 2000, 191 v.d.

kazanma adına açtıkları yapay teraslar üzerinde yükseltilmiştir[92]. Kalenin kurulduğu alanın topografik yapısını düzenlemek adına hiçbir şekilde geri adım atmayan Urartular, kaleyi daha korunaklı hale getirmek için kalenin doğusunda ana kayayı oyarak büyük bir hendek açmışlardır. Arzaşkun ve Sugunia gibi kentlerin varlığı dilbilimsel veriler ile bilinmesine rağmen, Urartular'ın en erken yapıları Van Kalesi Kayalığı'nda yer almaktadır. I. Sardur ile başlayan devletleşme ve bununla bağlantılı inşa projelerinin belli bir planlama doğrultusunda gerçekleştiği görülmektedir. Van Kalesi'nin hemen kuzeyindeki höyük alanında özellikle 2010 yılından itibaren başlayan kazılar sitadel dışı bir yerleşimin varlığını ortaya koymaktadır. Van Kalesi'nin aşağı şehir kalıntılarının sitadel etrafında ne kadarlık bir alanı kapladığını tespit etmek mümkün olmasa da en azından kalenin kuzeyindeki höyük alanında bir aşağı kent yerleşiminin varlığını kesinlikle bilmekteyiz. Ancak bu alandaki çalışmalar mevcut yerleşim alanının daha çok M.Ö. 7. yüzyıl karakterli olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı krallığın kuruluş aşamasındaki Urartu yerleşimi ile ilgili yorum yapmak bu anlamda sınırlı kalmaktadır. Burney tarafından yaklaşık 50.000 nüfusa sahip olduğu belirtilen[93] Tuşpa sitadelinin aşağı şehri olarak Van Kalesi kayalıkları ile Altıntepe Nekropolü arasında kalan alan önerilmektedir[94].

I. Sarduri dönemine tarihlendirilen başka bir Urartu Kalesi'nin varlığı bilinmemekle birlikte, adı geçen kraldan sonra İşpuini döneminde başkent Tuşpa ve çevresinde önemli inşa projeleri devam etmiştir. Van Ovası'ndaki Kalecik, Zivistan ve Aşağı Anzaf kaleleri krallığın kuruluş aşamasında daha çok başkente gelecek tehlikeleri önleme amaçlı, güvenlik ve stratejik fonksiyonları olan kaleler olarak karşımıza çıkmaktadır. Van Kalesi'nin 5 km. kuzeyinde yer alan Kalecik Kalesi yaklaşık 20-25 m. yüksekliğindeki kireçtaşı bir kayalık üzerine konumlandırılmıştır **(Lev. VII/a)**. Kayalık üzerinde yapılaşmaya uygun alanlar oldukça sınırlı iken, kayalığın kuzeydoğusunda bir sarnıç yapısı bulunmaktadır[95]. Kayalığın hemen güneyinde küçük ve bağımsız bir kaya parçası üzerinde, Van Kalesi kayalıklarına kazınmış T nişlerin benzeri, bir adet T niş bulunmaktadır[96] **(Lev. VII/b)**. Kalecik Kalesi topografik açıdan alçak bir kayalık üzerine konumlandırılmış ve savunma açısından güçlü özelliklerinin olduğu söylenemez[97]. Van Kalesi'nin yaklaşık 14 km. kuzeybatısında ve Ayanis Kalesi'nin ise 12 km. güneydoğusundaki Topaktaş Köyü sınırları içindeki kireçtaşı bir diğer kayalık alan ise benzer biçimde bir T nişe sahiptir **(Lev. VII/c-d)**. Kalecik Kalesi'ne benzemesine rağmen birkaç kaya basamağına sahip kayalığın herhangi bir savunma sistemine sahip olmadığı ve muhtemelen gözetleme kulesi olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Benzer bir kaya işçiliği

---

[92] V. Sevin, *Van Kalesi, Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı*, Ege Yayınları, İstanbul, 2012, 9 v.d.

[93] C. A. Burney, "Urartian Irrigation Works", *AnatSt,* 22, 183.; Özlem Çevik, "The Change of Settlement Patterns in Lake Van Basin: Ecological Constrains Caused by Highland Landscape", Altorientalische Forshungen, 32/1, 2005, 86.

[94] Kenan Işık-Bülent Genç, "The Location URU Tuspa and A New Inscribed Column Base Belonging to Ispuini, King of Urartu", AJNES / VII-2, 2012, 72-79.

[95] Manfred Korfmann, "Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Burgfelsen von Van (Tušpa) und in Kalecik", *Berytus,* XXV, 200.

[96] Roberto Dan, "Ricerche sui siti urartei della provincia di Van e dintorni", *SMEA*,52, 2010, 49-50.

[97] C. A. Burney Kalecik kayalığının zapt edilemez bir doruk noktasında olduğunu belirtmektedir, "Urartian Fortresses and Towns in Van Region", *AnatSt,* 7, 1957, 45.

Çaldıran Alikelle'de de karşımıza çıkmaktadır **(Lev. VII/e-f)**. Yalnız bu kayalıkta T Niş yerine yazıtsız ve basamaklı bir kare niş mevcuttur.

İşpuini ile ilişkilendirilen diğer bir kale Aşağı Anzaf Kalesi'dir **(Lev. VIII/a-b)**. Burada önce halk tarafından ve sonrasında 1980 yılında Karayolları Müdürlüğü'ne bağlı dozerlerin kalenin güney kapısında yaptıkları kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkan kale, inşa yazıtlarından da anlaşılacağı üzere Urartu kralı İşpuini döneminde yapılmıştır[98]. Kalede yapılan kazı çalışmaları sonucunda aynı içeriğe sahip dört adet inşa yazıtı ortaya çıkarılmıştır[99]. Kuzey-güney doğrultulu uzanan kale, fazla engebeli olmayan kalkerden oluşan kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. 62 x 98 m. büyüklüğündeki Aşağı Anzaf Kalesi dikdörtgen bir plana sahiptir ve yaklaşık 6000 m² lik bir alanda kurulmuştur[100].

Yine kale ve çevresinde bulunan çivi yazıtları ile İşpuini tarafından inşa ettirildiği düşünülen Edremit Zivistan Kalesi ise Edremit ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır[101]. Van İl merkezine 12 km. uzaklıkta yer alan Elmalık Mahallesi'nin yaklaşık 1.5 km. güneydoğusundaki kale kireçtaşından alçak bir kayalık tepe üzerinde inşa edilmiştir **(Lev. IX/a-b)**. Hem kullanılan mimari teknik açısından hem de tercih edilen topografik özelliklerden dolayı İşpuini ile ilişkilendirilen kale yapılarında karşımıza çıkan belirgin özellik, kalelerin tercih edildiği alanların yüksek olmayan ve kolayca ulaşılabilen yükseltiler üzerinde yer almasıdır.

Urartu tarihinde İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallık yaptıkları döneme ait çivi yazılı belgeler, özellikle Van Gölü'nün kuzeyine ve Urmiye Gölü Havzası'na doğru seferlerin olduğunu ortaya koymuştur. Yapılan askeri seferler sonucunda adı geçen bölgelerde birtakım inşa faaliyetlerinin de gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Bu inşa faaliyetlerinin başında, günümüze değin yapılan arkeolojik araştırmalarla ortak krallık döneminde kurulan en kuzeydeki yerleşim yeri[102], Pirabat Kalesi'dir **(Lev. X/a)**. Küçük ölçekli sefer ikmal üssü olarak kullanıldığı düşünülen kale[103], ölçü olarak Aşağı Anzaf Kalesi'ne benzerlik göstermektedir. Urmiye Gölü'nün güneybatısında uzanan Usnaviyeh-Solduz ovasında yer alan ve bu bölgedeki Urartu egemenliğinin bir projesi olan Kalatgah Kalesi ise büyük ve dik bir tepe üzerine

---

[98] P. Hulin, "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf", *AnatSt*, 10, 1960, 207, PXXVII/c.; O. Belli, "Bronze Quivers With Cuneiform İnscriptions From Van-Upper Anzaf Fortress" *A View From The Highlands, Archaeological Studies İn Honour Of Charles Burney,* (Eds. A. Sagona), *ANES*, 12, 2004, 277.

[99] O. Belli, *Tarih Boyunca Van*, 2007, 176.; a.y., "Bronze Quivers With Cuneiform İnscriptions From Van-Upper Anzaf Fortress" *A View From The Highlands, Archaeological Studies İn Honour Of Charles Burney*, (Haz. A. Sagona), *ANES* 12, 2004, 277, 279.

[100] O. Belli, "Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)", *CollAn*, II, 2003, 1-2.

[101] Burney, a.g.m., 45.; Burney-Lawson, a.g.m., 177 v.d.

[102] Minua dönemine ait dilbilimsel veriler daha kuzeyde kurulmuş Urartu kalelerin varlığından bahsetmektedir, bkz., CTU I: no. A5-41B, 230.

[103] M. R. Payne- A. Ceylan, "A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat" SMEA 45/2, 2003, 191-201.

kurulmuştur[104]. Bu kale, Usnaviyeh ve Solduz ovaları arasında ve her iki ovayı da görebilen bir konumdadır.

Minua döneminde ise krallığın egemen olduğu topraklarda oldukça etkili bir inşa süreci ile karşılaşmaktayız. Dilbilimsel verilerdeki artışta bunu açıkça ortaya koymaktadır[105]. İşpuini dönemi kalelerinin aksine, Urartu kalelerinin karakteristik topografik özelliği olarak da karşımıza çıkan çevresindeki bereketli tarımsal alanlara hâkim, korunaklı yüksek kayalıklara kale yaparak kurulduğu alanı kontrol etme özelliği, Minua dönemi ile başlamaktadır. Krallığın merkezi yerleşim alanı, Van Ovası'ndaki krali projeler Minua döneminde Kevenli Kalesi ile karşımıza çıkmaktadır **(Lev. X/b-c)**. Van Ovası'nda yapılan sulama projeleri ile artırılan tarımsal ürünün depolandığı yeni merkezlerden biri olan kale, Van Kalesi'nin 10 km. kuzeydoğusundaki aynı adlı mahallenin yaklaşık 950 m. güneydoğusunda yer almaktadır[106]. Kral Minua'nın asıl önemli askeri projeleri Van Ovası dışında karşımıza çıkan inşa faaliyetleridir. İnşa yazıtları sayesinde Minua döneminde kurulduğu tespit edilen Yukarı Anzaf Kalesi, Aşağı Anzaf Kalesi'nden farklı olarak, çevresindeki verimli topraklardan elde edilen ürünlerin depolandığı çok önemli bir üretim merkezi olarak kurulmuştur **(Lev. XI, XII)**. Bu durumun oluşmasında, Minua tarafından yaptırılan ve kalenin 1 km. doğusunda yer alan küçük barajın önemli ölçüde etkili olduğu belirtilmektedir[107]. Yukarı Anzaf Kalesi, Aşağı Kale'den çok büyük olup, yaklaşık 60.000 m²'lik bir alan üzerinde kurulmuştur. Kalede yapılan kazılar ile ortaya çıkarılan saray, tapınak ve depo mekânları ile diğer yapılar, topografik olarak aşağı kaleye nazaran daha yüksek ve üç tarafından korunaklı kireçtaşı bir kayalık üzerinde inşa edilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi'nin hemen güneyinde de aşağı kent yer almaktadır[108]. Dereüstü (Anzaf) Mahallesi sınırları içinde kalan 141.000 m²'lik bir alana yayılmış aşağı kentin kalın duvarlarla çevrelendiği belirtilmektedir.

Urartu topraklarının hızlı bir şekilde genişlediği Minua dönemi ile birlikte birçok bölgeye seferler düzenlenmiştir. Bu seferler sonucunda ele geçirilen topraklar inşa edilen kaleler ile kontrol altına alınmıştır. Kuzeye doğru yapılan seferlerde önemli bir kontrol noktasını oluşturan Muradiye ovasının güneydoğu köşesinde kurulan Körzüt Kalesi, kral Minua'nın diğer önemli bir projesidir[109] **(Lev. XIII/a-b)**. Kale, Muradiye ovasının güneydoğu köşesini sınırlayan dağ silsilesinden 1759 m rakımlı Arapkale Tepe'nin kuzeybatı eteğinin uzantısında, bazalttan oluşan büyük bir doğal kaya kütlesi üzerinde kurulmuştur. Jeolojik oluşumların yarattığı koşullar

---

[104] W. Kleiss, "Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970", *AMI*, 4, 1971, 63 v.d.; Zimansky, *a.g.e.*, 38, Tab. 3.; Oscar White Muscarella, "Kalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran", *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East Sites, Cultures, and Proveniences*, Leiden-Boston, 2013, 101 v.d.

[105] CTU I-III, 2009.

[106] Oktay Belli – Mirjo Salvini, "The Urartian Fortress of Kevenli and The Cuneiform Inscriptions by King Minua Found There", *SMEA*, 46/2, 2004, 155.

[107] Oktay Belli, *Tarih Boyunca Van*, İstanbul, 2007, 180.

[108] a.y., *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul, 1998, 16 v.d.d.

[109] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I) Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr*, IV-V, 1976-1977, 276.

doğrultusunda Van ovasında kireçtaşı kayalıklar üzerinde kale yapıları kurulmuş iken kuzeye doğru volkanik araziden dolayı daha çok bazalt-andezit türü kaya kütleleri yerleşim yeri olarak tercih edilmiştir. Körzüt Kalesi, kurulduğu volkanik kaya kütlesinin yaratmış olduğu doğal savunma koşulları bakımından ve ovaya hâkim konumundan dolayı tipik bir Minua dönemi projesi olarak görülmektedir. Kalenin güneyi arkasındaki doğal engebelerin sağladığı bir savunma hattı oluşturmakta ve hem Van Kalesi'nde hem de Çavuştepe Kalesi'nde karşımıza çıkan kalenin kurulduğu kayalık alanın hendeklerle bölünme özelliği, burada doğal olarak oluşmuş görünmektedir[110]. Temelleri ile tespit edilen bir tapınak yapısı, saray, depo mekânları ve bunlarla ilişkili muhtemel diğer mekânların üzerinde inşa edildiği volkanik kayalık ova seviyesinden 40-50 m. yükseklikte ve 325 x 110 m. ölçülerindedir. Kayalığın kuzeydoğu eteği daha yumuşak topografik özelliklere sahip iken diğer yönlerde oldukça sarp ve uçurumdan oluşmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı kalenin 8-10 sıra taş dizisinden oluşan sur duvarları da kayalığın kuzeydoğusunda inşa edilmiştir. Kalenin güney ve doğu eteklerine yayılan bir aşağı yerleşim de bulunmaktadır[111].

Patnos Ovası'nda kurulan Aznavurtepe Kalesi Minua'nın diğer bir inşa faaliyetidir[112] **(Lev. XIV/a-b)**. Yukarı Anzaf Kalesi ile Körzüt Kalesi gibi tapınak, saray, depo mekânları ile bunlarla ilişkili yapıların inşa edildiği bir yönetim merkezidir. Ancak Burney buranın bir kentten ziyade daha çok askeri bir tesis görünümünde olduğunu belirtmektedir[113]. Kale, Patnos Ovası'nın kuzeyinde yer alan ve ovanın önemli yükseltilerinden biri olarak karşımıza çıkan Aznavur Dağı olarak adlandırılan dağın ovaya doğru uzayan güney kesiminde, ova seviyesinden yaklaşık 180 m. yükseklikteki konik formlu kayalık tepe üzerinde inşa edilmiştir[114].

Patnos Ovası'nın hemen doğusundaki Değirmendüzü (Gamışvan) Ovası'nda inşa edilen ve yakınındaki bir köyde bulunan bir yazıttan dolayı Minua ile ilişkilendirilen Kancıklı Kalesi[115], kuzey ve batıya yapılan seferlere yönelik kurulmuş önemli bir karakol noktası olarak inşa edilmiştir **(Lev. XV/a-b)**. Kancıklı Kalesi, Aladağların Değirmendüzü ovasına doğru uzayan güney uzantısında ve yaklaşık 200 m. yükseklikteki volkanik bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Kale, 350 m. uzunluğunda ve 65-120 m. arasında değişen genişliğe sahiptir. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu kayalık tepenin doğu ve batı tarafı surlar ile güçlendirilmiştir. Güney ucu diğer yönlerine göre daha sarp bir topografik yapıya sahiptir.

---

[110] Tarhan - Sevin, *a.g.m.*, 277.
[111] *a.g.m.*, 285.
[112] Patnos'ta ele geçen dilbilimsel veriler ışığında burada ilk Urartu faaliyetlerinin Urartu kralı İşpuini'nin bir tapınak inşası ile başladığı görülmektedir. HchI 5b yazıtında kuruluşu dile getirilen tapınağın Aznavurtepe'deki Haldi tapınağı olup olmadığı tartışmalıdır. Balkan, Aznavurtepe tapınağının İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallıkları döneminde (MÖ. 815-806) yapıldığını belirtmektedir, bkz., Kemal Balkan, *"Patnos Yakınında Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri"*, *Anatolia*, V, 1960, 141 v.d.
[113] Burney -Lawson, a.g.m., 192.
[114] Burney yaklaşık 900 fit=275 m. yükseklikte olduğunu belirtmektedir., *a.g.m.*, 192.; Minua döneminde ovalara hâkim tepeler üzerinde kurulmuş kaleler içinde en yüksek kaledir.
[115] Burney-Lawson, *a.g.m.*, 189 v.d.d.

Urartuların, Van Gölü'nün batısına yaptığı askeri seferlerde Murat nehri vadisi stratejik noktaların yer aldığı önemli bir güzergâh olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu güzergâhın önemli noktalarından birini Kayalıdere Kalesi oluşturmaktadır. Kalede İngiliz bilim adamlarınca bir sezonluk kazı çalışmaları sonucunda bir tapınak yapısı, depo mekânları ve çok odalı bir kaya mezarı açığa çıkarılmıştır[116]. Kaleden ele geçen arkeolojik materyal içinde, kalenin tarihlemesine yardımcı olabilecek çivi yazıtlı hiçbir parça ele geçmemiştir. Stratejik noktadaki Murat Nehri'nin hemen sağ yakasındaki yaklaşık 106 m. yüksekliğindeki volkanik bir kayalık üzerinde konumlandırılmıştır[117] **(Lev. XVI/a-b)**. Verahram ve Kayalıdere kaleleri bir nehir kenarında ve stratejik noktada yer alması açısından benzerlik göstermektedirler. Kalenin, Assur metinlerinde geçen ve Murat nehri (Arsania) ile lokalizasyonu yapılan Dayenu ülkesi sınırları içinde olabileceğini belirten Bryce, I. Rusa (M.Ö. 730-714) döneminde Urartu hâkimiyetine girdiğini ve kalenin de muhtemelen bu kral tarafından inşa ettirildiğini belirtmektedir[118]. Ancak dilbilimsel veriler ışığında Dayenu ülkesinin kral Minua döneminde Urartu topraklarına katıldığı ve I. Rusa döneminde buna ilişkin herhangi bir arkeolojik ve dilbilimsel verinin de olmadığı bilinmektedir[119]. Kayalıdere kalesinin II. Sarduri (M.Ö. 756-7345/730) döneminde kurulduğunu düşünen görüşlerde mevcuttur[120]. Murat Vadisi boyunca devam Urartu batı sefer güzergâhı üzerindeki önemli Urartu merkezlerinden biri de Kayalıdere'ye 27 km. mesafedeki Şahmiran Kalesi'dir[121] **(Lev. XVII/a-b)**. 2010 yılında tespit edilen kale tıpkı Aznavurtepe gibi oldukça yüksek ve bütün yönlerinden dik bir topografik yapı gösteren bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kale yaklaşık 124 m. yüksekliğindeki bir kayalık üzerindedir. Herhangi bir inşa yazıtının bilinmediği bu kalenin özellikle mevcut sur duvarları Körzüt, Aznavurtepe ve Kayalıdere'nin sur duvarlarına benzerlik göstermektedir.

Van Gölü Havzası'nın kuzey ve hemen batısındaki alanların, yukarıda anlatılan askeri ve yönetimsel inşa projeleri ile hâkimiyet altına alınmasını takiben Urartu topraklarının Malatya'ya değin yayılımı kral Minua ile birlikte başlamıştır. Bölgedeki önemli Urartu kentleri Palu, Mazgirt ve Bağın'daki **(Lev. XVIII/a)** kalelerdir[122]. Yeni yapılan araştırmalar ile keşfedilen diğer bir kale olan Meryem Dağı Kalesi'nin de Urartular'ın batı sınırındaki önemli inşa faaliyetlerinden biri olduğu ifade edilmektedir[123]. Urartu topraklarının batı kısmında, yükselti ve coğrafya, krallığın başkentinin yer aldığı merkezi alandan farklı olsa da, kalelerin yer tercihinde yine tahkimatın güçlü olduğu alanlar önceliklidir. Urartu yazılı

---

[116] C. A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AnatSt*, 16, 1966, 55-111.
[117] Burney, *a.g.m.*, 55-58.
[118] Trevor Bryce, *The Peoples and Places of Ancıent Western Asia. the Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire,* 2009, 69, 187, 377
[119] CTU I: no. A5-3, 189-191.
[120] Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı,* İzmir, 1997, 11, 38.
[121] Hanifi Biber, "Muş-Bulanık'ta Demir Çağ Merkezleri", *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M.Taner Tarhan,* 2013, 82/Çiz. 10;Res. 17-19.
[122] Köroğlu, a.g.m., 13, 16.
[123] Veli Sevin - Ferudun Şedele – Bülent Demir, "Urartu Krallığının Batı Sınırında Yeni Bir Keşif: Meryem Dağı Kalesi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 143, 2013,

kaynaklarında Şebeteria[124] olarak geçen Palu Kalesi, Palu ilçe merkezinin 2,5 km doğusunda yer almaktadır. Kuzeydoğusu ve kuzeyi oldukça dik bir kalker kayalık üzerinde kurulan kalenin batısında Fırat Nehri doğal bir savunma sınırı oluşturmaktadır[125] **(Lev. XVIII/b)**. Kayalığın kuzeybatı yüzüne açılan üç adet kaya mezarı ve Minua yazıtı kalenin önemli bir eyalet merkezi olduğunu göstermektedir[126]. Minua dönemi kurulan kaleler topografik olarak benzer özellikler göstermekle birlikte, kayalık alanlar üzerinde inşa edilen yapılar ve sur duvarlarında belli bir standardın izlendiğini söylemek mümkündür. Nitekim bu dönem sur duvarlarında kurtin ve bastiyonların düzenli olarak uygulandığını görmekteyiz.

Iğdır Ovası'na inşa ettirilen Karakoyunlu Kalesi kuzeye yapılan inşa faaliyetlerinin erken örneklerindendir. Minuahinili olduğu belirtilen ve Erikua Ülkesi'nin ele geçirilmesinden sonra inşa edilen kalenin bir eyalet merkezi olduğu düşünülmektedir[127]. Karakoyunlu II olarak adlandırılan kalenin kuzeyinde yer alan bir kaya mezarı, kale üzerinde kısmen izlenebilen bir tapınağa ait temel izleri ve sur duvarları buranın önemli bir Urartu merkezi olduğuna işaret etmektedir **(Lev. XIX/a-b)**. Topografik yer seçimi bakımından ise Ağrı Dağı'nın Iğdır Ovası'na devam eden kuzey uzantılarından ovaya hâkim kayalık bir tepe üzerinde konumlandırılmıştır. Yer tercihi açısından Körzüt Kalesi ile benzerlik göstermektedir.

Malazgirt-Patnos sınırında Bağdişan Vadisi'nde kurulan diğer bir Minua dönemi yapısı olan ve Burney tarafından kale olarak adlandırılan Bostankaya ise savunma açısından güçlü kalelerden farklı olarak daha alçak kireçtaşı bir kayalık üzerine konumlandırılmıştır[128] **(Lev. XX/a-b)**. Patnos ve Malazgirt Ovalarının arasında stratejik bir noktada konumlandırılması açısından Kalatgah Kalesi'ne benzemektedir. Van Gölü Havzası'nın kuzeybatısında Erzurum Bölgesi'nde kurulan Yoğunhasan ile Pasinler ise Aras Vadisindeki diğer önemli kaleler olarak tespit edilmiştir[129].

---

[124] Palu yazıtında geçen Şebeteria Kenti ifadesinden dolayı birçok bilim adamı tarafından Palu Kalesi Şebeteria il eşitlenmiştir, Igor M. Diakonoff - Mirali Seyidali Kashkai, *Geographical Names according to Urartian Texts, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*, Band 9, Wiesbaden, 1981, 80.; Buna karşın Işık söz konusu kentin Palu olamayacağı, Şebeteria olarak ifade edilen kentin Bağın yakınlarında olabileceğini ifade etmektedir. Yine Bağın Stelinde geçen Titia isimli bir validen dolayı Şebeteria'nın bir eyalet olabileceği düşüncesi de ileri sürülmektedir, Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, 242 v.d.

[125] Sevin, a.g.m., 58.

[126] Veli Sevin, "Three Urartian Rock-cut Tombs from Palu", *Tel Aviv* 21, 1994, 58.

[127] Aynur Özfırat - Catherine Marro, "2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 7*, Ankara, 2007, 14.; Aynur Özfırat, "Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze and Iron Ages", *Proceedings of the 6th ICAANE* / II, (Eds. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, Nicholo Marchetti) Wiesbaden, 2010, 528.

[128] Burney-Lawson, *a.g.m*., 194 v.d.d.; H. Biber- R. Çavuşoğlu, "2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması", 30. *AST*/2, 2013, 307, v.d.

[129] Köroğlu, a.g.m., 16.

Urartu merkezi bölgesine kuzeydoğudan gelecek tehlikeleri önlemek ve Aras Havzası'nda bir savunma hattı kurmak amacıyla inşa edilen kalelerden biri de Verahram'dır[130] **(Lev. XXI/a)**. Verahram Kalesi, İran-Nahcivan sınırında, Aras nehrinin hemen kenarında ve Shotlu Köyü'nün yaklaşık 5 km. güneyinde yer almaktadır. Kısmen Aras nehri ile çevrelenmiş, lav akıntılarının yer aldığı volkanik bir arazide, yaklaşık 50 metre yükseklikteki bağımsız bir kireçtaşı kayalık üzerinde kurulmuştur[131]. Volkanik kayaların sur inşasında kullanıldığı kalenin kuzey-güney genişliği 725 m. ölçülerinde iken doğu-batı doğrultusunda ise yaklaşık 350 m. ölçülerindedir[132]. Aras vadisindeki kale, aşağı kent ve bir kaya mezar yapısı ile bölgedeki önemli Urartu yerleşmelerinden biridir[133]. Mevcut arkeolojik kalıntıları ışığında bir idari merkez olarak karşımıza çıkan yerleşim tarımsal ürünün elde edildiği verimli bir arazi yakınındaki dağ sırtı üzerinde kurulmuş olması itibariyle Livar ve Bastam kalelerine benzerlik göstermektedir[134]. Kapladığı alan itibari ile Bastam'dan sonra bölgedeki en büyük Urartu yerleşimi olan Verahram Kalesi, Biscione tarafından, kapladığı alan açısından, İran'daki 2. grup kaleler arasında sıralanmıştır[135]. Kleiss, kalenin M.Ö 8. yüzyıl kalelerinden biri olduğunu belirtmekle beraber, kalenin kuruluşuna ait herhangi dilbilimsel bir veri bulunmamaktadır[136]. Ancak Verahram'ın hemen karşısında yer alan Alişar'daki bir mezarda bulunan I. Argisti'ye ait çivi yazılı at koşum takımı parçaları bölgede I. Argişti'nin varlığına işaret eden önemli arkeolojik verilerdir[137]. Kale, bağımsız bir kayalık tepe üzerinde kurulmuş olması açısından I. Argişti'nin Ararat Ovası'na kurduğu Arin-Berd ve Armavir-Blur ile kıyaslanabilir. Genelde ovaya doğru devam eden bir dağ uzantısı üzerinde kurulan Minua dönemi kalelerinden farklılaşmaktadır. Ancak kalenin hangi kral döneminde kurulduğunun tespiti için daha fazla arkeolojik veriye ihtiyaç olduğu da açıktır.

Minua tarafından kurulmuş olduğu düşünülen bir diğer kale Urmiye Gölü'nün batısında ve Urmiye kentinin 20 km. kuzeybatısında, Nazlı Çay vadisinde kireçtaşı bir kayalık üzerinde kurulan Kale İsmail Ağa Kalesi'dir. İran'daki en erken Urartu projesi olarak değerlendirilmektedir[138]. Kale, 9.3 hektarlık bir alana yayılmakta, aşağı ve yukarı olarak iki kaleden oluşmaktadır **(Lev. XXI/b)**. Urartular'ın İran'daki bereketli bir ovasına hâkim kayalık bir sırt üzerinde bulunması ile standart Urartu kalelerinin yer seçimini temsil etmesi açısından iyi bir örnek

---

[130] Kleiss, a.g.m., 60-62.; a.y., "Planaufnahmen Urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973", *AMI*, 7, 1974, 82-93.; a.y., "Urartäische Architektur", *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Katalog Der Ausstellung*, (Ed. Hans-Jörg Kellner), Prahistorischen Staatssammlung, Band 2, Munchen, 1976a, 33/Abb.14.; David, J. G. Slattery, "The Defence Of The Urartian Northern Frontier", *Al-Rafidan*, 9, 1988, 187 v.d.

[131] Wolfram Kleiss, "Planaufnahmen Urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973", *AMI*, 7, 1974, 83.

[132] *a.g.m.*, 84.

[133] Zimansky, *a.g.e.*, 23, 38/ Tab. 3.; Slattery, a.g.m., 187 v.d.

[134] Zimansky, *a.g.e.*, 39.

[135] Biscione, a.g.m., 79.

[136] Kleiss, a.g.m., 82.

[137] CTU IV: no: B8-22, 35-36.

[138] Zimansky, *a.g.e.*, 21.

olarak karşımıza çıkmaktadır[139]. İlk olarak Kleiss tarafından detaylı olarak incelenen kalede, özellikle yukarı kalenin güneydoğusunda önemli sur kalıntılarının varlığı tespit edilmiştir[140]. Kroll, Urmiye Gölü Havzası'ndaki Kale İsmail Ağa'nın, İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallık döneminde kurulduğunu ve havzadaki en erken Urartu projesi olduğunu ifade etmiştir[141]. Kale, yer tercihi bakımından İşpuini dönemi kalelerine göre yüksek ve ovaya doğru uzayan hâkim bir noktada kurulmasından dolayı, kalenin Minua döneminde kurulduğu söylenebilir.

I. Argişti (M.Ö. 780-756) döneminde Urartu Krallığı'nın bölgedeki hâkimiyeti daha da artmıştır. Hem kuzeye hem de batıya yapılan askeri seferler Van Kalesi kayalıklarının güneyindeki Argişti kaya mezarının cephesindeki çiviyazısında detaylı olarak anlatılmıştır[142]. Birçok ülkenin ele geçirildiği ve I. Argişti tarafından yeni kentlerin kurulduğuna dair çivi yazılı belgeler olmasına rağmen arkeolojik araştırmalarla tespit edilen kale ve kent sayısı oldukça sınırlıdır[143]. I. Argişti tarafından kurulan hem Arin-Berd (Erebuni) hem de Armavir-Blur (Argiştihinili) kentlerinin bilimsel kazılarla ortaya çıkarılmış Urartu kentleri olması bu döneme ait mimarlık yapıları ile ilgili oldukça detaylı bilgiler sunmaktadır.

Horhor Kronikleri ile I. Argişti'nin krallığının 5. yılında, M.Ö. 782 yılında kuruluşu tespit edilen Arin-Berd (Erebuni) Kalesi'nin, Aras Nehri'nin kuzeyinde Ararat Ovası'nda kurulmuş ilk Urartu kenti olduğu belirtilmektedir[144] **(Lev. XXII/a-b)**. Ova seviyesinden yaklaşık 65 metre yükseklikte bir tepe üzerine kurulan[145], payanda ve kulelerle destekli surlarla güçlendirilen kalenin yer tercihi, Minua dönemi kalelerine kıyasla farklılık göstermektedir. Bir önceki dönemde kale ve kentlerin kuruluşu için ovaya hâkim dağ uzantıları daha çok tercih edilirken yaklaşık 6 hektarlık bir alana yayılan[146] ve ova seviyesinden fazla yüksek olmayan bir yükselti üzerinde sitadelin kurulması yeni bir proje olarak karşımıza çıkmaktadır. Sitadelin yayıldığı alan itibariyle de Minua ve önceki dönem kalelerinden oldukça büyük bir alana yayılan Erebuni kenti, Ararat Ovası'nda askeri, idari ve tarımsal ürünlerin depolandığı bir ekonomik merkez olarak planlanmış krali bir inşa

---

139 D. Silenzi, "Le strutture di Qal'eh İsmail Aqa", *Tra lo Zagros e l'Urmia: Ricerche Storiche Ed Archeologiche Nell'Azerbaigian Iraniano*, (Eds. Paolo Emilio Pecorella-Mirjo Salvini), Rome, 1984, 215 v.d.d.; Zimansky, *a.g.e*., 39.

140 Wolfram Kleiss, "Urartäische Plätze im Iran (Stand der Forschung Herbst 1975)", *AMI*, 9, 1976, 26 v.d.d.

141 Wolfram Kleiss – Stephan Kroll, " Urartaische Platze in Iran: A, Architektur; B, Die Oberflachenfunde des Urartu-Surveys 1976", *AMI*, 10, 1977, 108.; S. Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri/Urartian Cities in Iran", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 158.

142 CTU I: no. A8-3 I-VIII, 332-345 .

143 Zimansky, *a.g.e*., 61 v.d. / Fig. 8.

144 A. T. Smith, *The Political Landscape*. *Constellations of Authority in Early Complex Polities*, 2003, 245.

145 K. L. Oganesian, *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961, 16.

146 S. I. Khodjash (Hodjasch) - N. S. Truchtanova, - K. L. Oganesian, *Erebuni. Pamjatniki urartskogo zodcestva VIII-VI vv.do n.e*., Moscow, 1979, 10.

projesidir[147]. Urartu devletinin ova içinde yüksek olmayan bir alanda böyle bir kenti inşa etmeye zorlayan sebeplerin başında I. Argişti ile Ararat Ovası'nda sağlanan hâkimiyet sonrasında ovada gerçekleştirilen sulama kanalı projeleri (Sardarbard Yazıtı)[148] ile tarımsal üretimin artmasının etkisi oldukça büyük olmalıdır.

Aras Nehri'nin 5 km. kuzeyinde yer alan ve kral I. Argişti'nin ismi ile kurulan Argiştihinili kenti, Ararat Ovası'ndaki diğer büyük ölçekli inşa projesidir. Kent doğudaki Armavir-Blur ile batıdaki Davti-Blur olarak adlandırılan iki kayalık tepe ile bunların arasındaki 1.5 km.'lik aşağı kent yerleşiminden oluşmaktadır. Armavir-Blur, koni biçimli ve ova seviyesinden 72 m. yükseklikteki bazalt bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Davti-Blur ise 50 m. yüksekliğindeki uzunca bir sırt üzerinde yükselmektedir[149] **(Lev. XXIII/a-b)**. Martirosyan, Argiştihinili'nin, Ararat Ovası'nın merkezindeki konumundan ve bu konumunun sağladığı uygun koşullardan dolayı, I. Argişti ve sonrasındaki Urartu kralları için bölgedeki önemli kentlerden biri olduğunu belirtmektedir[150]. Ayrıca bölgede var olan verimli su kaynaklarının varlığına vurgu yapmakta ve kentin yakın çevresinde yer alan Metsamor, Ahuryan gibi kentler ile oluşturulan savunma hattının, Urartuların şehir planlamasından kaynaklandığını dile getirmiştir.

I. Argisti'nin Ararat Ovası'ndaki büyük ölçekli inşa faaliyetleri dışında yazıtıyla kuruluşundan haberdar olduğumuz diğer yerleşim ise Muş Ovası'nda kurulan Kepenek Kalesi'dir[151]. Kale, Muş ovasının güneyindeki yükseltilerden Kortik Dağı'nın ovaya uzayan yaklaşık 45 m. yüksekliğindeki kireçtaşı bir kayalık yükseltisi üzerindedir. Yüzeyde fazla bir mimarlık kalıntısının görülmediği kayalık üzerinde I. Argişti bir susi tapınağı ve bir kale inşa ettirdiğini bildirmektedir[152]. Yer tercihi açısından Ararat Ovası'nda kurulan I. Argişti kentlerinden farklılık gösteren kale, Van Gölü Havzası ve yakın çevresindeki ovalarda inşa edilen kalelerin çoğunda görülen, yüksek bir kayalığın ovaya doğru devam eden uzantısı üzerinde inşa edilmiştir.

I. Argişti sonrasında Urartu Krallığı'nın başına geçen II. Sarduri (756-735/730) dönemine ait inşa projelerinde ön plana çıkan yerleşimlerin başında Çavuştepe Kalesi gelmektedir. Van ilinin 25 km. güneydoğusunda yer alan Çavuştepe, Gürpınar Ovasında doğu-batı doğrultusunda yükselen Bol Dağı üzerinde kurulmuş anıtsal bir Urartu kalesidir **(Lev. XXIV/a-b)**. Kale, Van Bölgesi'nin verimli tarımsal alanlarından biri olan Gürpınar ovasına ve bu bölgedeki yollara

---

[147] Piotrovsky, *a.g.e.*, 71 v.d.
[148] CTU I: no: A8-15, 353.
[149] Smith, *a.g.e*., 241 v.d.d.; Inessa Karapetyan, "The 'susi-Temple' of Argištihinili-Armavir", Urartu and Its Neighbors Festschrift In Honor Of Nicolay Harutyunyan In Occasıon Of His 90th Birthday (22- 24 September, 2009, Yerevan), *AJNES* / V-2, 2010, 36.
[150] A. A. Martirosyan, Argistihinili, Yerevan, 1974, 35 v.d.d.
[151] Nurettin Koçhan – Cumhur Sur., "Muş-Kepenek Urartu Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*, 10, 2003, 57-63.
[152] CTU I: no: A8-22, 358.

hâkim bir konumdadır[153]. Tuşpa'dan sonra kurulmuş önemli kalelerden biri olan bu Urartu kalesinde, yapılan kazı çalışmalarıyla, sur duvarları, iki adet tapınak, sarnıçlar, saray ve depo yapıları ortaya çıkarılmıştır. Çavuştepe Kalesi'nin kalıntıları; kalenin üzerinde kurulduğu kalker bir kayalıktan meydana gelen Bol Dağı'nın batıdaki iki tepesi üzerinde yükselmektedir. Urartu mimarlığının anıtsal taş işçiliğini yansıtan yapıların yer aldığı bu iki tepenin, doğu ve batısında savunma amaçlı olarak yapılmış iki geniş kaya hendeği yer almaktadır[154]. Kale yapılarının ortaya çıkarıldığı batıdaki kısım Aşağı Kale olarak isimlendirilmiştir. Doğudaki yapıların bulunduğu alan ise Yukarı Kale'dir[155]. Aşağı ve Yukarı kalede yer alan Urartu yapıları, inşa edildikleri tepelerin doğal yapıları göz önüne alınarak planlanmıştır. Ovaya hâkim bir kayalık tercih edilmesine rağmen, kalenin doğu ve batı ucuna yapılan hendeklerin ve güçlü bir tahkimat sisteminin varlığı, kalenin kurulduğu kayalığın doğal olarak savunmaya çok da uygun olmadığını ortaya koymaktadır. Çavuştepe Kalesi'nin kurulduğu kayalığın kıvrımlı yapısı, Armavir Blur'un doğusundaki Davti Blur ile benzeşmektedir.

II. Sarduri döneminde kontrol altına alınan ve Urartu Krallığı'nın en batı uç noktasını uluşturan Habibuşağı Kalesi Urartular için önemli bir stratejik noktada yer almaktadır. Yazılıkaya olarak da bilinen ve Karakaya Baraj Gölü'nün suları altında kalan kalenin üzerinde bulunduğu kayalık yer seviyesinden 61 m. yüksektedir[156]. Dört bir yönünden sarp bir yapıya sahip olması yanında Fırat Nehri'nin geçit verdiği bir noktada yer almasından dolayı sınır denetleme amaçlı kullanılmış bir kale olduğu söylenebilir. Mevcut kalıntılar kayalıkta bir tahkimat sisteminin olmadığını ortaya koymaktadır. Kaleyi ön plana çıkaran özellik ise kayalığın güneydoğusuna kazınan II. Sarduri yazıtıdır[157].

II. Sarduri döneminde Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusundaki Ahar Vadisi'nde yeni bir Urartu Kalesi'nin inşa edildiğini görmekteyiz. Seqindel olarak literatüre geçen bu yeni kaleye ait inşa yazıtında, bölgede yer alan Libliuni kentinin ele geçirildiği, Puluadi Ülkesi'nin kralı Ultudia'nın yenilgiye uğratıldığı, 21 kale (E. GAL) ve 55 kentin (URU) hâkimiyet altına alındığı belirtilmektedir[158]. Kleiss ve Kroll tarafından yapılan yüzey araştırması ile Seqindel köyünün yaklaşık 2 km. kuzeybatısında, Varzakan'ın ise 5 km. doğusunda, II. Sardur yazıtında geçen Urartu kalesi ile aynı kral tarafından ele geçirilen Urartu öncesi kurulmuş Libliuni kentinin kalıntıları tespit edilmiştir[159] **(Lev. XXV/a)**. Urartu öncesinde kurulmuş olan Libliuni Kalesi'nin Marand Ovası'ndan Ahar Vadi'sine geçiş yapan vadiler içinde önemli bir stratejik noktaya sahip konumundan ötürü Urartular aynı noktada yeni bir kale

---

[153] Erzen, *a.g.e.*, 2 v.d.d.
[154] Veli Sevin, "Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi", *ArkeoAtlas* 4, 2005, 96.
[155] Afif Erzen, "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönem Kazıları", *AnAr* 4-5, 1976-1977, 1 v.d.d.
[156] Cengiz Işık, "Habibuşağı Nekropolü", *Belleten*, LI / 200, 1987, 549 v.d.d.
[157] a.g.m., 551.
[158] CTU I: no: A9-8, 435 .
[159] Wolfram Kleiss – Stephan Kroll, "Die Burgen von Libliuni (Seqindel)", AMI, *13*, 21 v.d.d..

kurmayı tercih etmişlerdir. İki kale arasındaki mesafe 190 m.'dir[160]. Urartu Kalesi'nin inşaası için 63 m. yüksekliğindeki bir kayalık seçilmiş iken Urartu öncesi kalenin yüksekliği 84 m.'dir[161]. Urartu kalesine nazaran daha dik bir yükseltide olması açısından Urartu öncesine tarihlenen kalenin savunma açısından daha güçlü olduğu görülmektedir. 230 m. uzunluğunda ve 119 m. genişliğindeki Urartu kalesinin zirvesindeki asıl savunma duvarları ile yamaçlardaki çevre duvarları arasındaki mesafenin 32 m. olduğu tespit edilmiştir[162]. Kleiss tarafından askeri ve idari amaçlı kurulmuş kalelerden biri olduğu düşünülen kale kalıntıları için Zimansky daha fazla arkeolojik veriye ihtiyaç olduğunu belirtmektedir[163].

II. Sardur döneminde Urartu Krallığı'nın bölgedeki gücünün pekiştiği ve Assur'a karşı üstünlük kurduğu görülmektedir. Ancak I. Rusa (M.Ö. 730-714) ile güç dengesinin tersine döndüğü ve M.Ö. 714 yılındaki Assur kralı Sargon'un (M.Ö. 721-705) ünlü 8. seferi ile büyük bir yenilgi alan Urartu Krallığı'nın ciddi bir darbe alması söz konusudur[164]. Hem Assur ile hem de kuzeyli halklar Kimmerler ile mücadele, bu dönemde problem yaratan önemli askeri ve siyasi olayların merkezini oluşturmaktadır. Bu olaylar krallığın yayılımını ve buna paralel inşa ve bayındırlık faaliyetlerini de durdurmuş görünmektedir. I. Rusa döneminde, kuruluşu çivi yazıtıyla tespit edilen ve Tanrı Teişeba'nın kenti olarak adlandırılan tek kale Sevan Gölü'nün hemen güneyinde Tsovinar ve Artsvanist köyleri arasında yer alan Tsovinar (Odzaberd) Kalesi'dir[165] **(Lev. XXV/b)**. Ova seviyesinden 55 m. yüksekliğinde andezitik bir lav akıntısıyla oluşan burun benzeri bir kayalık üzerinde kurulmuştur[166]. Kayalığın kuzey tarafı sarp iken, kuzeydoğusu daha yumuşak bir topografik yapıdadır. Güneybatı tarafı derin bir geçit biçiminde, batısı ise ovaya aşamalı şekilde inen bir yapıdadır. Kale, 300 x 200 m. ölçülerinde ve yaklaşık 5 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Kaleyi krallığının birinci yılında yaptırdığına ve Uduri-Etiuni ülkesini ele geçirdiğine ilişkin I. Rusa yazıtı kale kayalığının kuzeybatı yüzüne kazınmıştır[167]. Hrazdan Vadisi'nden Sevan Gölü'nün batısından güneyine inen, göl kıyısı boyunca devam eden geçiş güzergâhı üzerinde önemli bir noktada ve verimli tarım arazilerine hâkim konumundan dolayı Urartular için stratejik bir kaledir[168].

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Urartu Krallığı'nın başında yer alan II. Argişti (M.Ö. 713-709) dönemine ait yazılı belgeler sınırlı sayıdadır. Buna paralel, Erzincan/Altıntepe Kalesi dışında, II. Argişti dönemi ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir inşa faaliyeti de bugüne değin tespit edilememiştir. Altıntepe III nolu

---

[160] a.g.m., 22.
[161] a.g.m., 23.
[162] a.g.m., 30.
[163] Zimansky, *a.g.e*., 37 v.d.d.
[164] Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 89 v.d.d.
[165] Hovhannes Sanamyan, "The Fortress of Tsovinar (Odzaberd), "The City of God Teisheba" ", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 319.
[166] a.g.m., 320.
[167] a.g.m., 319.
[168] a.g.m., 323.

mezardan ele geçen iki bronz levha üzerindeki çivi yazıları, kalenin II. Argişti ile ilişkilendirilebileceği tek yazılı verisidir[169]. Altıntepe Kalesi, Erzincan Ovası'nın kuzeydoğu kısmında ve Erzincan-Erzurum karayolunun hemen kenarındaki 60 m. yüksekliğinde ve 200 m. uzunluğunda sarp volkanik bir kayalık üzerinde kurulmuştur[170] **(Lev. XXVI/a-b)**. Bir ovada yer alan bağımsız bir doğal kayalık tepe üzerindeki konumundan dolayı hem Erivan Ovası'ndaki Arin-Berd hem de Van Ovası'ndaki Tuşpa Kayalığı ile benzerlik göstermektedir. Kalede yapılan kazılar ile ortaya çıkarılan kare planlı bir Urartu tapınağı ve bununla ilişkili mekânlar kalenin ovadaki önemli bir yönetim merkezi olduğunu göstermektedir. Urartu Krallığı'nın kuzeybatı topraklarındaki en önemli yerleşimi olan kale, Doğu Anadolu ve Transkafkasya bölgeleri ile Anadolu'nun batısına geçiş sağlayan önemli yolları kontrol eden bir noktada yer almasından dolayı stratejik bir öneme sahiptir[171]. Urartu Krallığı sonrasında bölgede egemen olan Ahamenid Krallığı'nın adı geçen üç yerleşim yerini yeniden bölgesel yönetim merkezi (satraplık merkezleri) olarak kullanmaları, Urartuların kalelerin yer seçiminde ne kadar doğru tercih yaptıklarını göstermektedir[172].

M.Ö. 9-8. yüzyıllarda kurulmuş Urartu kalelerin aksine M.Ö. 7. yüzyılda II. Rusa ile birlikte başlayan büyük ölçekli inşa projeleri yeni bir anlayışın ve yeniden yapılanmanın varlığını ortaya koyar[173]. II. Rusa tarafından kurulan ve arkeolojik kazı çalışmaları ile de ayrıntılı incelenen Karmir-Blur, Bastam, Ayanis ve Adilcevaz Kef kaleleri, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Urartu Krallığı'nın yıkılışından önce karşılaşılan son büyük ve önemli kale-kent inşalarıdır[174]. Toprakkale Kalesi'nin II. Rusa döneminde kurulduğuna dair görüşler bulunmakla beraber, daha farklı görüşlerde mevcuttur[175].

Ararat Ovası'nda kurulan Arin-Berd (Erebuni) ve Armavir-Blur (Argiştihinili) ile birlikte üç büyük Urartu kentinden biri olan Karmir-Blur'da

---

[169] CTU IV: no: B11-5, 54, 250.

[170] Tahsin Özgüç, *Altıntepe. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara, 1966, 1 v.d.; Mehmet Karaosmanoğlu, "Erzincan Altıntepe Kalesi", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 364.

[171] Mehmet Işıklı, "The Results of Survey in the Environs of Urartian Fortress of Altıntepe in Erzincan, Eastern Anatolia (The Investigations of Public Settlement Areas and the Observations on Post-Urartian Period)" *Proceedings of the 6th ICAANE* / II, (Eds. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, Nicholo Marchetti) Wiesbaden, 2010, 266.

[172] Lori Khatchadourian, "The Achaemenid Provinces in Archaeological Perspective", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* / II, (Ed. D. T. Potts), 2010, 972.; M. T. Tarhan, "Median and Achaemenid Periods at Tuspa", *The Achaemenid İmpact on Local Populations and Cultures in Anatolia (Sixth-Fourth Centuries BC), Papers Presented at the International Workshop Istanbul 20-21 May 2005,* (Haz. İ. Delemen), İstanbul, 2007, 120 v.d.d.

[173] Smith, *a.g.e.*, 159.

[174] Paul E. Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001,* (Eds. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 2005, 235-240.

[175] Ursula Seidl , "Rusa son of Erimena, Rusa son of Argisti and Rusahinili/Toprakkale", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, yay. haz. S. Kroll v. d. (Peeters, 2012), 177-181.

yapılan kazılar ile ortaya çıkarılan I. Argişti'nin ismi yazılı arkeolojik eserler, II. Rusa döneminde Erebuni'nin terkedilerek Karmir-Blur'un (Teishebaini) M.Ö. 7. yüzyılın başlarında bölgenin yeni yönetim merkezi olarak kurulduğunu göstermektedir[176]. Söz konusu kent II. Rusa tarafından Razdan (Hrazdan) Nehri'nin kenarındaki kayalık bir yükselti üzerinde kurulmuştur **(Lev. XXVII/a-b)**. Kalenin kurulduğu alanın kuzey ve doğusu Razdan Nehri'nin çevrelediği doğal bir koruma sınırının içindedir[177]. Böyle olmasına rağmen, ova tarafından ulaşılabilen güney ve batı yönleri oldukça yumuşak bir topografik yapıdadır[178]. Rahatlıkla ulaşılabilir olmasından dolayı sitadelin tamamı oldukça güçlü bir sur sistemiyle çevrelenmiştir. Oganesian, kalenin sadece nehir tarafından ve kayalığın kurulduğu alanın topografik yapısının sağladığı savunma olanakları ile değil, Ararat ovasındaki diğer önemli Urartu kentlerinde de görüldüğü üzere, daha küçük kalelerin de yer aldığı bir güvenlik zinciri ile korunduğunu belirtmektedir[179]. Kamusal ve dini yapıların yer aldığı sitadel kısmı 4 hektarlık bir alana yayılmakta iken aşağı kent 40 hektardan fazla bir alanı kapsamaktadır[180].

Arkeolojik ve dilbilimsel veriler ışığında, Karmir-Blur (Teishebaini) kentinin, II. Rusa'nın ilk inşa ettirdiği kent olduğu düşünülmektedir[181]. Karmir-Blur kentinden sonra inşa edilen kuzeybatı İran'daki en büyük Urartu projesi Bastam (Rusai-Uru-Tur) Kalesi ise, Hoy kentinin 54 km. kuzeybatısında, İran Azerbaycanı'nda günümüz Bastam Köyü yakınlarında yer almaktadır[182] **(Lev. XXVIII)**. Bastam Kalesi, Akçay (Aqçay) Nehri Vadisi ile Karaziyaeddin (Qaraziyaeddin) ovasını ayıran bir dağ uzantısı üzerine inşa edilmiştir. Tarımsal verim açısından oldukça bereketli olan Karaziyaeddin ovasına hâkim konumu ve buradan elde edilen ürünlerin depolandığı bir ekonomik merkez olarak kurulmuştur[183]. W. Kleiss başkanlığında yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan saray, tapınak ve depo mekânları yanında aşağı yerleşime ait konutlar ile dilbilimsel verileri oluşturan krali bullalar, çivi yazılı tabletler ve özellikle at ahırları Bastam Kalesi'nin bulunduğu alanın askeri ve idari bir yönetim merkezi olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır[184]. Akçay Nehri'nin sol tarafında ve dik bir dağ eteğindeki konumu ile kale sadece Karaziyaeddin Ovası'nı değil aynı zamanda başkent Tuşpa'dan gelerek Azerbaycan ve Ermenistan'daki Urartu hâkimiyetindeki topraklardan geçen Doğu Yolu'nu kontrol eden önemli bir noktadadır[185]. Urartu Krallığı'nın Van Kalesi ile birlikte en büyük iki yerleşiminden

---

[176] Smith, *a.g.e*., 177 v.d., 238.
[177] K. L. Oganesian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 10 v.d.d.
[178] Smith, *a.g.e*., 178.
[179] Oganesian, *a.g.e*., 11.
[180] Oganesian 30 hektardan fazla olduğunu belirtmektedir, *a.g.e*., 11.; Zimansky, a.g.m., 236.
[181] Altan Çilingiroğlu – Mirjo Salvini, "The Historical Background of Ayanis", *Ayanis I. Ten Years of Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 23.
[182] Wolfram Kleiss, "Bastam, an Urartian citadel complex of the seventh century B.C., *AJA* / 84, 1980, 299.
[183] a.y., "Architectur", Bastam I: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 11 v.d.
[184] Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State,* Chicago, 1985, 23, 37 v.d.
[185] Stephan Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri/Urartian Cities in Iran", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 161.

biri olmasına rağmen yazılı belgelerde kentin ismi Rusa'nın küçük kenti (Rusa-i URU.TUR) olarak da geçmektedir[186].

II. Rusa döneminde inşa edilen diğer bir kent Ayanis Kalesi'dir[187]. Van İl merkezinin 38 km. kuzeyinde, Van Gölü'ne oldukça yakın bir konumda yer alan kayalık bir tepe üzerinde surlarla güçlendirilmiş bir sitadel ve hemen yakınındaki dış kent ile yaklaşık 80 hektarlık bir alana yayılmıştır[188] **(Lev. XXIX/a-b)**. Kalede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda tanrı Haldi'ye adanmış bir tapınak, saray ve depo mekânları ortaya çıkarılmıştır. Van Bölgesi'ndeki oldukça kapsamlı bir proje olan kale ve dış kentin konumu hem Toprakkale hem de Van Kalesi'ni görebilen bir noktadadır. Tarımsal ürünlerin elde edildiği bir ova ile ilişkisi, Bastam ve Karmir-Blur kentlerine kıyasla oldukça sınırlıdır. Ancak kaledeki depo mekânlarının varlığı buranın ekonomik bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır[189]. Kazılarla günyüzüne çıkarılan bulla ve tabletler bir yönetim merkezi olduğunu da göstermektedir. II. Rusa tarafından kurulduğu ileri sürülen bir diğer kent Toprakkale'nin de (Rusahinili Qilbani-kai) aynı kral döneminde kurulmasından kaynaklı olarak Ayanis Kalesi, Eiduru Dağı'nın önündeki Rusa'nın kenti (Rusahinili Eiduru-kai) olarak adlandırılmıştır. Her iki kentin konumları kentlerle ilişkilendirilen dağlarla belirginleştirilmiştir. Bilim adamları tarafından Qilbani'nin Erek Dağı olduğu önerilmiş iken Eiduru Dağı'nın ise Süphan Dağı olduğu önerilmiştir. Ayanis Kalesi'nin yer tercihinin gölün karşı kıyısında yer alan görkemli Süphan Dağı'nın önemli bir etken olduğu belirtilmektedir[190]. Ancak Zimansky, Ayanis Kalesi'nin mevcut topografik konumu doğrultusunda kalenin kuzey ve doğusunda yükselen büyük dağ kütlesi İreni Dağı ile ilişkisinin göz önünde bulundurulması gerektiğini ve kalenin karşı kıyısındaki Süphan Dağı'na göre konumlandırılmasına da şüphe ile yaklaşılmasını belirtmektedir[191]. Kale ve kent yapıları İreni Dağı'nın Van Gölü kıyısına devam eden uzantılarından kireçtaşı kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Göl kıyısına 250 m. mesafedeki kayalığın batısı 150 m. yükseklikte ve oldukça dik bir yapıya sahiptir[192]. Diğer yönlerinde ise daha ulaşılabilir bir yapıda

---

[186] Altan Çilingiroğlu, "Urartulu Argişti oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü", *TÜBA-AR*, 10, 2007, 76.

[187] Çilingiroğlu-Salvini, *Ayanis I* (Genel),; Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 336-359.

[188] P. E. Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 237.; Işık, Ayanis Kalesi yazıtlarında geçen Eiduru Dağı'nın İreni olduğunu ifade etmektedir, Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, 221 v.d.

[189] a.g.m., 239.

[190] Özlem Çevik, "İskan Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 195-202.

[191] P. E. Zimansky, "Urartu as empire: cultural integration in the kingdom of Van", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, (Eds. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 106.

[192] Çilingiroğlu, a.g.m., 340.

olmasından kaynaklı olarak kuzey, güney ve doğu tarafı güçlü surlarla güçlendirilmiştir[193].

Süphan Dağı'nın güneyinde, Adilcevaz Düzlüğü'ne hâkim bir noktada yer alan kayalık bir tepe üzerinde, II. Rusa'nın bir diğer projesi Kef Kalesi yer almaktadır **(Lev. XXX/a-b)**. Kalenin kurulduğu ve kireçtaşından oluşan bu kayalığın volkanik bir tepe olduğu belirtilmektedir[194]. Ancak kayalıktaki oluşumlar, olasılıkla bölgedeki volkanik hareketlilik sonucunda Süphan Dağı'ndan etrafa yayılan ve kalenin yamaçlarında karşılaşılan püskürük kayaçlardır. Üç yönden oldukça korunaklı bir topografik yapıya sahip kayalığa sadece kuzey yönden ulaşılabilmektedir. 1964-1972 yılları arasında yapılan bilimsel kazılar sonucunda, inşasında bazalt blokların kullanıldığı saray ve depo mekânları ile bunlarla ilişkili mekânlar ortaya çıkarılmıştır. Urartu yerleşimlerinden örneğini daha önce bilmediğimiz, Tanrı Teişeba betimlemeleri ile süslü kabartmalar, kaleyi ilgi çekici kılan özelliklerinin başında gelmektedir. Ziuquni ülkesindeki Tanrı Haldi'nin kenti (Haldiei Uru Kur Ziuquni) adını taşıyan Kef Kalesi, II. Rusa tarafından kurulmuş diğer kentlerle kıyaslandığında, kralın bütün projelerinde olduğu gibi kendine özgü bir yapıdadır. Kurulduğu alan itibariyle Urartu Krallığı'nın kale seçimindeki yer tercihlerini yansıtan özelliğinin aksine, Kef Kalesi'nin Karmir-Blur, Toprakkale ve Bastam kalelerinde görülen tarımsal bir araziye hakim yönetsel bir merkez olduğu söylenemez. Çevresindeki küçük ölçekli bir tarım arazisiyle var olan ilişkisi Ayanis Kalesi ile benzeşmektedir[195]. Kazılarla açığa çıkarılan bullalarda belirtildiği üzere, Ayanis Kalesi'nin, Urartu topraklarının Karmir-Blur ve Van Ovası gibi artı tarımsal ürünün olduğu yerlerden getirilen ürünlerin de depolandığı bir ürün toplama merkezi olduğu görülmektedir[196]. Ayanis, Karmir-Blur, Bastam ve Toprakkale'nin aksine Adilcevaz Kef Kalesi'nde bulla ve tablet benzeri arkeolojik materyallere denk gelinmemesi de buranın sadece belli bir amaca yönelik kurulmuş bir proje olabileceğini göstermektedir. Mevcut arkeolojik veriler ışığında kare biçimli bir Urartu tapınağı tespit edilmemesine rağmen, görkemli Süphan Dağı ile ilişkili konumu ve Tanrı Teişeba betimlemeli kabartmalar, buranın surlarla güçlendirilmiş korunaklı dini bir merkez olarak tasarlanmış olabileceğini göstermektedir. Yaklaşık 15 hektarlık bir alana yayılan[197] Adilcevaz Kef Kalesi'nin, II. Rusa'nın diğer kentlerinden farklı bir anlayışta inşa edilmiş bir proje olduğu görülmektedir.

Tuşpa (Van Kalesi) ile birlikte Urartu çekirdek alanının iki başkentinden biri olan Toprakkale Kalesi, krallığın ilk başkentine nazaran daha korunaklı bir kayalık

---

[193] Çilingiroğlu-Salvini, *a.g.e.*, 9.

[194] Emin Bilgiç - Baki Öğün, "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları / Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, 1964", *Anatolia*, 8, 1964, 65 v.d.; Baki Öğün, "Die Ausgrabungen von Kef Kalesi bei Adilcevaz und einige Bemerkungen über die urartaische Kunst" *AA*, 1967 / 4, 482.

[195] P. E. Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 239.

[196] Mirjo Salvini, "Inscription on Clay", *Ayanis I. Ten Years of Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 282.

[197] Zimansky, kalıntıların 10 hektardan fazla bir alanı kapsamadığını belirtmektedir, a.g.m. 237.

alan üzerine konumlandırılmıştır[198] **(Lev. XXXI/a-b)**. Toprakkale, Tuşpa'nın yaklaşık 5,5 km. kuzeyinde yer alan kireçtaşı Zımzım Dağı Kayalıklarının Van Ovası'na devam eden uzantısı üzerinde kurulmuştur. Urartu kralını yeni bir başkent seçmeye iten siyasi veya askeri nedenler tam olarak bilinmese de, yeni başkent için yine Van Ovası'na hakim başka bir kayalık tercih edilmiştir. Zımzım Dağının güneydoğu ucundaki güney-kuzey doğrultulu 400 m. uzunluğundaki kayalık tepe üzerindeki kalenin genişliği ise 60-70 m.'dir[199]. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van Bölgesi'ndeki Urartu araştırmalarının en erken başladığı yerleşim alanıdır. Toprakkale'nin M.Ö. 8. yüzyılın sonunda ve M.Ö. 7. yüzyılın başlarında hangi Urartu kralının projesi olduğuna ilişkin değişik görüşler bulunmaktadır. Salvini, Bastam'da bulunan bir bulla üzerinde yazılmış "Argişti oğlu Rusa'nın tahtı Qilba Dağı'ının karşısına koyduğu yıl" ifadesinden dolayı, Toprakkale'nin II. Rusa döneminde kurulduğunu belirtmektedir[200]. Bir diğer çalışmasında ise Toprakkale'yi II. Rusa'nın muhtemel kentleri arasında saymaktadır[201]. Sevin, Rusahinili olarak adlandırılan kalenin, baş tanrı Haldi'ye sunulan dinsel bir merkez olduğu, etrafının surlarla çevrelenmediği ve bundan dolayı yeni bir başkent olamayacağını belirtmektedir[202]. Ancak Toprakkale'nin surlarla çevrili olabileceğini düşünen bilim adamları da bulunmaktadır[203]. Son dönemdeki çalışmalarına değin kalenin II. Rusa tarafından inşa ettirildiğini belirten bir diğer bilim adamı olan Zimansky[204] ise kaleyi II. Rusa kentlerinden biri olarak göstermez[205]. Seidl ise özellikle Savacık'ta bulunan yazıt ve kaleden ele geçen çivi yazılı eserler üzerinde yapılan sanatsal karşılaştırmalar doğrultusunda, kalenin Erimena oğlu Rusa tarafından kurulduğunu belirtmektedir[206]. Bir ovaya doğru uzayan kayalık bir alan üzerinde kurulması itibariyle, yer seçimi açısından Toprakkale daha çok 8. yüzyıl kalelerine benzemektedir.

Yukarıda değinilen Urartu kale ve yerleşim alanları değerlendirildiğinde Urartu kalelerinin kuruldukları alanların, ya bir bölümü yâda tamamının surlarla güçlendirildiği görülmektedir[207]. Kalelerin hemen bitişiğinde yer alan yerleşim alanlarının büyük çoğunluğunun ise herhangi bir savunma kaygısı olmadan

---

[198] Baki Öğün, "Kurze geschichte der Ausgrabungen in Van die Türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprak-kale 1959", *ZDMG*, 111, 1961, 254.; Afif Erzen, "Untersuchungen in der Urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren. 1959-1961", *AA*, 1962, 386.

[199] Afif Erzen, "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönem Kazıları", *AnAr* 4-5, 1976-1977, 18 v.d.

[200] Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 117.

[201] CTU I, 565.

[202] Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul, 2003, 207*;* a.y., A comment on the so-called Urartian capital city of Toprak Kale, AJNES / 1, 2006, 144.

[203] Kroll ve bşk., "Introduction", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, Peeters-Leuven, 2012, 33.

[204] P. E. Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 236.

[205] a.y., "Urartu Yerleşme Topografisi", *Aktüel Arkeoloji*, 30, 2012, 158-162.

[206] Ursula Seidl , "Rusa son of Erimena, Rusa son of Argisti and Rusahinili/Toprakkale", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, yay. haz. S. Kroll v. d. (Peeters, 2012), 177-181.

[207] C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in Van Region", *AnatSt*, 7, 1957, 40.

planlandığı görülmektedir[208]. M.Ö. 9. ve 8. yüzyıl kaleleri, Urartu yayılımına paralel, daha çok ele geçirilen alanların askeri güvenliğini sağlayan merkezler olarak kurulmuştur. Bu dönemde özellikle Van, Gürpınar, Ararat, Muradiye, Patnos, Malazgirt, Muş ve Erzincan Ovası gibi tarımsal ürünlerin de elde edildiği merkezlerde daha korunaklı hem idari hem de askeri amaçlı bir kullanım söz konusudur. Ürün ve depolama faaliyetlerinin artmasıyla sonuçlanan tarımsal verimin arttığı M.Ö. 7. yüzyıl kentlerinde ise ki çoğu II. Rusa döneminde kurulan kentler, aşağı şehirleri ile birlikte tasarlanmış daha kapsamlı ve idari yapılanmanın da değiştiği yeni krali merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır[209]. Urartu Krallığı'nın kurulduğu M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve devam eden süreç içerisinde kendini geliştirerek devam eden kale mimarisi II. Rusa ile birlikte önceki dönemden farklı bir görünümde ortaya çıkar. Krallığın Assur ile devam eden güç mücadelesi zaman zaman taraflar lehine gelişse de hem II. Sardur hem de I. Rusa döneminde alınan büyük yenilgiler krallığın varlığını devam ettirmesini engelleyememiştir. Urartu Krallığı M.Ö. 7. yüzyıl içerisinde de güçlü bir siyasi aktör olarak varlığını devam ettirmiştir. Assur dışında bölgede daha büyük bir tehlike olarak ortaya çıkan Kimmer ve İskitlerden oluşan göçebe atlı topluluklar dahi Urartuların yeni kale ve kentler inşa etmesini engelleyemediği gibi, Urartuların büyük ölçekli mimari projeleri finanse etme noktasında ekonomi ve işgücü bakımından daha güçlü olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim II. Rusa tarafından inşa edilen Karmir-Blur, Bastam, Ayanis ve Adilcevaz Kef kaleleri bunun sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. II. Rusa dönemindeki şehirleşme faaliyetlerinin Urartu-Assur arasında var olan anlaşmalar neticesinde elde edilen ekonomik zenginlik sonucunda gerçekleştiğini belirten görüşler de bulunmaktadır[210]. Bununla birlikte çok yoğun olarak uygulanan bu büyük inşa projeleri krallığın yıkılışını hazırlayan nedenlerin başında da gösterilmektedir[211].

---

[208] Zimansky, *a.g.m.*, 161.

[209] P. E. Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 2005, 235-240.

[210] Karen Radner, "Between a rock and a hard place: Musasir, Kumme, Ukku and Subria - the buffer states between Assyria and Urartu", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. S. Kroll ve bşk), Peeters, 2012, 263.; a.y., "Assurlular-Urartular", *Aktüel Arkeoloji*, 30, 2012, 66.

[211] Ursula Seidl , "Rusa son of Erimena, Rusa son of Argisti and Rusahinili/Toprakkale", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, yay. haz. S. Kroll v. d. (Peeters, 2012), 181.

3- URARTU MİMARİSİNİN ANA HATLARI

Bu bölümde öncelikli olarak Urartular'ın, kalelerde yükselen mimariyi nasıl planladıkları ve hangi tür yapılar inşa ettikleri üzerinde durulacaktır. Kalelerin merkezini oluşturduğu savunma sisteminin nasıl geliştiği sorusuna da cevap verilmeye çalışılacaktır. Genel olarak incelendiği taktirde Urartu mimarisinin iki farklı noktada geliştiği görülecektir. İlk grup idari ve askeri mimarinin en önemli temsilcisi olan kale yapılarıdır. Kale yapılarında bulunan yazılı veriler bu yapıların kral tarafından yaptırılan bir devlet projesi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır[212].

Kale yapıları dışında kalan ve dış kent olarak adlandırılan mimari yapılar ise 2. grupta değerlendirilmesi gereken mimari yapılardır. Yazılı veriler ve arkeolojik kazılar ışığında bu alanlardaki mimari yapıların yine bir devlet projesi ile gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Ayanis Kalesi güney kapısında bulunan inşa kitabesi bir kale ile kentin inşa edildiğine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Aşağıdaki çeviride de görülebileceği üzere kral, bir yerleşim biriminin/kentin kuruluşunu kalenin kuruluşu ile birlikte gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Kale ve tapınağın olduğu devletin resmi kurumlarının inşa edilmesinin yanısıra bağ ve bahçe gibi tarımsal alanların oluşturulduğu görülmektedir.

> *Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, Argişti oğlu Rusa, Eiduru Dağı'nın önünde* ***bu kaleyi*** *mükemmel bir şekilde inşa etti. Rusa der ki: kayaya dokunulmamıştı ve burada hiçbir şey inşa edilmemişti. Mükemmel bir şekilde* ***bir tapınak*** *ve yanı sıra bir kale inşa ettim. Burada yeni üzüm bağları ile meyve bahçeleri ve yeni bir* ***kent (yerleşim)*** *kurdum. Güçlü icraatlar yaptım*[213] *…*

Kale alanları dışında gerçekleştirilen sınırlı arkeolojik çalışmalar aşağı şehirlerde hem devlet projesi olarak inşa edilmiş yapıları hem de herhangi bir şekilde devlet katkısına ait mimari izleri yansıtmayan veya daha az resmiyet taşıyan yapıların da varlığını ortaya çıkarmıştır[214]. Bunun yanı sıra dış kentlerde gelişen mimari teknik ile sitadelde konumlandırılan kamusal yapılarda uygulanan mimari uygulamalar arasında belirgin farklılıklar mevcuttur.

Mimari anlamda ön plana çıkan bir diğer grup ise Urartu evleri olarak da adlandırılan genelde tek başına duran ve daha çok konak yada saray olarak

---

[212] Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State,* Chicago, 1985, 60.; a.y., "Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire", *BASOR*, 299, 1995, 106.

[213] CTU I: no. A12-9, 581-582.

[214] Elizabeth C. Stone, "Social Differentiation within Urartian Settlements", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007,* (Eds. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 89-99.

değerlendirilen mimarlık örnekleridir[215]. Urartu Krallığı dönemindeki göçebe yaşama ait geçici yaşam alanı olarak kullanılan mimari yapılar ile kırsal mimari hakkında ise yeterli arkeolojik veri bulunmamaktadır. Tahkimsiz küçük yerleşme birimi olarak değerlendirilen bu alanlar daha çok ova tabanlarında konumlandırılmıştır. Zaman içinde muhtemelen alüvyal tabakayla kaplandığı için bu yerleşimlerin küçük ölçekli kalıntıları ile ancak şans eseri karşılamak mümkün olabilecektir[216].

3.1. KALE MİMARİSİ

Urartu coğrafyasında yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar ile tespit edilen kaleler, gücünü sürekli askeri faaliyetlere yönlendirmiş olan bir uygarlığın fotoğrafını vermektedir. Zimansky'nin Doğu Anadolu'da Demir Çağı arkeolojisini büyük ölçüde bir kaleler arkeolojisi olarak ifade etmesi[217] bu durumun bir sonucudur. Urartular, surlarla çevrili mekânlara sahip kaleler için **É.GAL** logogramını kullanmışlardır[218]. **É.GAL** kelimesi korunaklı kale, müstahkem kent anlamındadır. K. Balkan tarafından "sur duvarı" olabileceği de ifade edilmiştir[219]. Sargon'un M.Ö. 714 yılında yapmış olduğu sefere ilişkin kayıtların yer aldığı Tanrı Assur'a hitaplı mektupta geçen ***birtu*** ya da ***Al dannüti*** ifadeleri de kale ve müstahkem yerleşim yerlerinin Akad dilindeki karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Oganesian, Arin-Berd'te ele geçen ve avlular, depo mekânları ile bir susi tapınağını içeren odalardan oluşan büyük bir kompleksin giriş duvarının parçası olan inşa yazıtındaki **É.GAL** ifadesinin bir saray yapısını işaret edebileceğini belirtmektedir. Ayrıca, **É.GAL**'in eğer kesin olarak "saray" değilse bile "kale" den daha özel bir anlama sahip olduğunu tartışmaktadır[220].

Urartu ülkesinin güvenliğini bir kaleler zincirinin varlığı ile açıklamak mümkündür. Kaleler askeri amaçlara hizmet etmenin yanında çok işlevli olarak da planlanmıştır. Urartu coğrafyasında yapılan kazılar ve araştırmalar, topografik olarak benzer özellikler göstermesine rağmen kalelerin işlevsel olarak farklı fonksiyonlar taşıdığını ortaya koymaktadır. Krali ve dini yapıları da içine alan ve devlete ait bu

---

[215] K. Köroğlu, "Urartu Denemi Bey Konakları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 383-394.

[216] Urartu yayılım alanında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında bu türdeki bir yerleşim birini temsil eden herhangi bir arkeolojik kalıntıya bugüne değin rastlanılmamıştır, Raffaele Biscione, "The Iron Age Settlement Pattern: Pre-Urartian and Urartian Periods", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 352.

[217] Elizabeth C. Stone - P. Zimansky, "Settlements in the Vicinity" (Alani Sa Limeti) of an Urartian City", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 634.

[218] Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 144 v.d.

[219] Kemal Balkan, "Patnost'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", Atatürk Konferansları I, 1964, 236.

[220] Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State,* Chicago, 1985, 62 v.d.

yapıları koruyan sur duvarları ile oluşturulan yönetimsel büyük ölçekli kaleler önemli noktalarda konumlanmıştır. Krallığın merkezini oluşturan Van Ovası'nda krallığın başkentleri Van Kalesi (Tuspa) ve Toprakkale inşa edilmiştir. Bu iki kale işlevsel olarak krallığın yönetimsel merkezleri olarak kullanılmışlardır. Sadece krali ve dinsel işlevleri ile birlikte tarımsal ürünlerin depolandığı bir ekonomik merkez olarak da kalelerin kullanımları söz konusudur. Van Gürpınar Ovası'na kurulmuş olan Çavuştepe, Ararat Ovası'nda Argiştihinili (Armavir-Davti Blur) ve Yukarı Anzaf gibi kaleler bu işlevleri ile karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında yine yol gözetleme amaçlı, stratejik noktalarda yer alan ve belirgin bir sur duvarına sahip olmayan kaleler de bulunmaktadır. Van'daki Kalecik, Alikelle ve Topaktaş kayalıkları bunlara örnek olarak gösterilebilir. Savunma ve güvenlik amaçlı hizmet verdiği gözlenen bu kaleler önemli Urartu kalelerine kıyasla oldukça sınırlı bir alana yayılan ve önemli bir mimarinin olmadığı küçük ölçekli projelerdir.

Mevcut kalıntıları ışığında tespit edilebilen planlarına göre Urartu kalelerinin kapladıkları alan ve kalelerin taşıdıkları işlevlere ilişkin detaylı bir çalışma Kleiss tarafından gerçekleştirilmiştir[221]. Kleiss, Urartu kalelerini bulundukları konum, mimari ve boyutlarına göre küçük yol istasyonları, küçük, orta boyutlu kaleler ve büyük kaleler olarak sınıflandırmıştır. Bu gruplandırma yapılırken merkezlerin sur sistemlerinin dış hatları ve var ise yerleşim alanları eklenerek gerçekleştirilmiştir. Yapılan sınıflandırma doğrultusunda kalelerin garnizon, yol kontrol tesisi veya kalesi, gözetleme kulesi, büyük konut/malikane ve kervansaray gibi işlevler taşıdığı belirtilmektedir. Yine Kefir Kalesi ve Ilan Qara Kalesi gibi yüksek rakımlarda yer alan kale yapıları için bir sığınma veya kaçış kalesi (*Fluchtburgen*)[222] olarak değerlendirme yapılmıştır.

Forbes ise Urartu kalelerini içinde saray yapısı olanlar ve olmayanlar şeklinde iki gruba ayırmıştır[223]. İçinde saray yapısı olmayan keleleri de yol güzergahı boyunca konumlandırılan daha küçük kaleler ve bölgesel merkezler olmak üzere yine ikili bir ayrıma gitmiştir. Forbes'e göre bölgesel merkezler, merkezi hükümeti temsil eden resmi bir konuta sahip olabilir, fakat bunun saray işlevli bir mimari yapı olması beklenmemelidir.

Sevan Gölü Havzası'nda gerçekleştirilen bir diğer araştırmada ise tespit edilen kaleler, bulundukları konum ve taşıdıkları işlevler göz önünde bulundurularak; yerleşim ve kale olarak düzenlenmiş olanlar, askeri amaçlı olarak kurulduğu belirtilen bir garnizon işlevi gören tek başına planlanan daha küçük kaleler ve genelde önemli yol ve geçiş noktalarında konumlandırılmış gözetleme kaleleri olarak sınıflandırılmıştır[224].

---

[221] Wolfram Kleiss, "Größenvergleiche urartäischer Burgen und Siedlungen", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel,* (Eds. R. M. Boehmer and H. Hauptmann), Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1983, 283-290

[222] a.g.m., 284.

[223] Forbes, *a.g.e.*, 13, 16.

[224] Sanamyan, a.g.m., 325-350.

Urartu kalelerinin kapladıkları alanları göz önüne alan ve bu veriler ışığında bir ayrıma giden bir diğer araştırma da Jakubiak tarafından gerçekleştirilmiştir[225]. Urartu savunma sistemine ilişkin çalışmasında Jakubiak Urartu kalelerini öncelikli olarak M.Ö. 9 - 8. yüzyıl ile krallığın başına II. Sardur'un geçtiği dönem arasındaki zaman aralığını 1. periyod ve II. Sardur ile krallığın yıkılışının gerçekleştiği 7. yüzyılın sonları arasındaki dönemi 2. periyod olmak üzere iki ana evrede incelemektedir. Daha sonrasında ise bu iki ana evre içinde, kalelerin kapladıkları alan doğrultusunda, 1.5 ha.'dan küçük olanlar "küçük", 1.5 ha. ile 6 ha. arasında olanlar "orta" ve 6 ha.'dan büyük olan ise "büyük" merkezler olarak sınıflandırılmıştır.

Son dönemlerde ise Ermenistan, İran ve Türkiye sınırlarında yer alan Urartu kalelerinin çevresel uzunluklarının (perimeter) hiyerarşik sınıflandırılması Biscione ve Dan tarafından yayınlanmıştır[226]. Yapılan bu çalışmalar Urartu kalelerinin kapladıkları alanın ve büyüklüğü açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Urartu kalelerinin kapladıkları alan göz önüne alındığı taktirde en geniş alana yayılan kalenin Bastam Kalesi olduğu görülmektedir. Krallığın başkentini oluşturan Van Kalesi ise bu anlamda ikinci büyük kale olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kayalık tepeler üzerine konumlandırılmalarından dolayı Urartu kaleleri için standart bir planlamanın varlığından söz etmek mümkün değildir. Ancak her kalenin kurulduğu kayalığın topografik yapısı farklı olsa da özellikle krali yönetim merkezlerinde uygulanan planlama birbirini tekrarlamaktadır. Bu durum kalelerin merkezi bir planlama doğrultusunda inşa edildiğini göstermektedir. Öncelikli olarak bütün sitadellerin bir sur duvarı ile çevrelenmesi söz konusudur. Bu sur duvarları kaya basamakları şeklinde düzenlenen temellere oturmaktadır. Başlangıçta kiklopik olan ve zaman içerisinde düzgün kesilmiş taş bloklardan oluşan temeller üzerinde neredeyse aynı ölçülere denk gelen kerpiç bloklar ile yapılar oluşturulmuştur. Kare planlı kule tapınak mimarisinde ise planlama asla değişmez. Özellikle bu tapınak yapılarının yer aldığı krali ve dini yönetim merkezlerinde mutlaka bir sütunlu salon, saray yapıları ve depo mekânları her zaman için mimari bir birim olarak yer almaktadır. Sonuç olarak merkezi ve tutucu bir planlamanın krallık süresince uygulandığını görmek mümkündür. Sadece bu mekânların kalelerde yer aldığı konumlar ile ölçülerinde değişiklikler söz konusudur. Buna karşın Urartu mimarisinde zaman içerisinde değişen farklı planlamaların uygulanması da söz konusudur. Örneğin, aşağıda sütunlu salonlar ile ilgili bölümde daha detaylı incelenecek olan üst örtüyü taşıyan yapı elemanlarının krallığın başlangıcında ahşap

---

[225] Krzystof Jakubiak, *The Development of Defence System of Eastern Anatolia (The Armenian Upland): From the Beginning of the Kingdom of Urartu to the End of Antiquity*, Warszawa, 2003, 15 v.d.d.

[226] Raffaele Biscione, "The distribution of pre- and protohistoric Hillforts in Iran", *SMEA*, 51, 2009, 123-143.; Raffaele Biscione - Roberto Dan, "Dimensional and Geographical Distribution of the Urartian Fortifications In the Republic of Armenia", *AJNES* VI/2, 2011, 104-120.; Raffaele Biscione, "Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 77-88.; Roberto Dan, "Ranking and Distribution of the Urartian Fortifications in Turkey", *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan / SCRIPTA Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology*, (Haz. A. Özfırat), İstanbul, 2014, 121-136.

sütunları taşıyan taş altlıklar yuvarlak bir formda iken, M.Ö. 7. yüzyılda tamamen değişerek köşelerinde çıkıntısı olan kare formlu taş temelli ve kerpiç bedenli fil ayaklarına dönüşecektir. Zimansky, Urartulara ait bu mimari yapıların devlet destekli projeler olduğunu ve devletin merkezi yönünü temsil ettiğini belirtmektedir. Buna ilaveten bir kentte çalışan ustanın krallığın yönetimindeki diğer bir kente gittiğini düşünmenin doğru olamayacağını ifade etmektedir[227]. Ancak hem yazılı hem de arkeolojik veriler bunun tersine bir duruma işaret eder. Toprakkale, Karmir-Blur ve Ayanis Kalesi kazılarında bulunan mozaik ve kazıma bezemeli mermer süslemelerin içinde bulunduğu mimari süsleme elemanlarının birbirine benzerliği aynı ustaların elinden çıkmış olma ihtimalini ortaya koymaktadır. Yazılı veriler bize Urartulu ustaların birden fazla kale inşasında görev aldığını ve merkezi bir planlama doğrultusunda görevlendirilmiş olduğunu da göstermektedir. Bastam'da bulunan bir bulla üzerindeki ifade doğrultusunda Toprakkale'den Bastam'a marangozların transfer olduğu sonucuna ulaşılmaktadır[228]. Urartu Krallığı'nın farklı merkezlerde mimari inşa ustalarını çalıştırmaları merkezin denetiminde olan bir inşa programını da açıkça ortaya koymaktadır. Zimansky'nin ifadesini ise krali olmayan projelere yapılan bir vurgulama olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Çünkü başkentte ve önemli Urartu kentlerinde uygulanan zarif ve özenli işçiliği merkezden uzak ve küçük ölçekli yapılarda görmek mümkün değildir. Merkezden uzak alanlarda uygulanan mimari tasarımda hem kalenin işlevsel olarak hangi amaca hizmet edeceği hemde kurulduğu bölgenin yerel mimari gelenekleri de etkili olmuştur. Bundan dolayı kalelerin sadece Urartu kralı tarafından değil, yerel Urartulu aristokrat aileler tarafından da kurulmuş olabileceği de ileri sürülmüştür[229]. Bugüne değin, bu düşünceyi destekleyecek, yani kral dışında başka bir güç tarafından mimari faaliyetlerin gerçekleştirildiğine işaret eden herhangi bir yazılı veri bilinmemektedir[230]. Nitekim yazılı verilerin önemli bölümü Urartu krallarının inşa faaliyetlerinden bahsetmektedir. Urartu yazılı verileri, mimarlık faaliyetleri olmasa da, kral dışında merkezden atanan yönetici valilerin varlığından bizi haberdar etmektedir[231]. Urartu kalelerinin konumları, tapınak, saray ve sur yapıları gibi mimari yapı elemanları ile bunların inşa teknikleri kalelerin kıyaslanması ve işlevlendirilmesi açısından daha önemlidir. Yukarıda da vurgulandığı üzere topografik nedenlerden dolayı plan olarak birbirine benzer kale yapıları göstermek neredeyse imkansızdır. Ancak Yukarı Anzaf Kalesi ve Aznavurtepe'de karşımıza çıkan en erken tapınak planının krallığın yıkılışına değin diğer merkezlerde de uygulandığını görmekteyiz.

Urartu kaleleri inşa edildikten sonra, krallığın başına geçen diğer krallar döneminde de kullanılmıştır. Kazısı yapılmış Urartu kentleri arasında farklı krallara

---

[227] P. E. Zimansky, "Urartian Material Culture As State Assemblage An Anomaly in the Archaeology of Empire" *BASOR*, 299-300, 1995, 106.

[228] Rafet Çavuşoğlu - Bilcan Gökçe - Kenan Işık, "The Craftsmen and Manufacturers in the Urartian Civilization", *Anatolica XL*, 2014, 28, dn. 6.

[229] Krzysztof Jakubiak, "An Attempt to Systematize the Gates in the Urartian Fortresses", *Iranica Antiqua*, vol. XXXIX, 2004, 170.

[230] Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, 60.

[231] Veli Sevin, "Elazığ-Bahçecik Yazısı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler/The Inscription of Elazığ-Bahçecik and Some Observations About Urartian Province System", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Fırat University Journal of Social Science*, 15/2, 2005, 379-384.

ait arkeolojik verileri barındıran ve eklenti mimari yapılara ilişkin inşa yazıtlarının tespit edildiği Urartu merkezleri bilinmektedir. Özellikle farklı krallara ait mimari projelerden bizi haberdar eden dilbilimsel verilerin yer aldığı Aznavurtepe Kalesi önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır[232]. Kral Minua burada Aludiri kenti için bir kale (E.GAL) inşa ettirdiğini söylemektedir. Ayrıca tapınaktan ele geçen yazıtlar yapının da Minua tarafından inşa ettirildiğini ortaya koymaktadır. Kaledeki inşa faaliyetlerinin I. Argişti ve II. Sardur döneminde de davam ettiğini görmekteyiz. Her iki krala ait yazıtlar, kalede *asihusi* ve *shinami* olarak adlandırılan depolarla ilişkili özel mekânların inşa ettirildiğini göstermiştir. Yazıtların yer aldığı blokların bir inşa kitabesi olarak kullanıldıkları açıktır. Ancak *in situ* olarak ele geçmemelerinden dolayı ilişkili oldukları mekânlarla bağlantısı ve mekânların bu yolla kimliklendirilmesi yapılamamaktadır. Kaledeki kronolojik inşa faaliyetleri yazıtlarla ortaya çıkmış olsa da farklı dönemlerdeki mimari gelişimin ve inşa tekniklerinin tespiti bu aşamada oldukça problemlidir. Benzer bir örnek Kuzeybatı İran'daki Urartu merkezlerinden biri olan Evoğlu'daki Kız Kalesi'dir (Qiz Qaleh) **(Lev. XXXII/a)**. Kleiss tarafından tespit edilen kale, askeri işlevinin yanında bölgesel bir valinin yönetim merkezi olarak da kullanılmış olabileceği ifade edilmiştir[233]. Sarp bir kayalık üzerinde üçlü bir terasa yerleştirilen yapıların ilk olarak M.Ö. 9/8. yüzyıldan itibaren inşa edildiği belirtilmektedir. Bu üçlü teraslar üzerinde yükselen kütlesel dikdörtgen mekânların yer aldığı kalenin yamacında ise M.Ö. 7. yüzyılda inşa edildiği düşünülen büyük bir kapı sistemine sahip bir savunma duvarının eklendiği tespit edilmiştir. Bu duruma bir diğer örnek İran Azerbaycan'ında yer alan Seqindel için de geçerlidir. Seqindel'in merkezi kısmı II. Sardur'un yazıtı ile bu kralın dönemine tarihlendirilebilirken, dikdörtgen planlı sur sisteminin Urartu krallığının daha geç bir safhasına ait özellikleri yansıttığı belirtilmektedir[234] **(Lev. XXXII/b)**. Belirtilen örnekler ışığında da görülebileceği üzere Urartu krallığı boyunca kalelerin çeşitli eklenti yapılarla farklı dönemlerde değişik inşa faaliyetlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir.

Urartu kalelerinin genel itibari ile sitadeller ile bu sitadellere bağlı aşağı yerleşimler olarak iki temel mimari birime ayırmak mümkündür. Özellikle geniş tarımsal arazilere hakim noktalarda yer alan ve yönetimsel bir işlevi olan kalelerde bu düzenlemenin uygulandığını görebiliriz. Krallığın başkenti Van Kalesi, Yukarı Anzaf Kalesi, Kale İsmail Ağa Kalesi, Arin-Berd (Erebuni), Argiştihinili (Armavir-Davti Blur), Ayanis, Bastam ve Karmir-Blur gibi merkezler sitadel ve yerleşim alanı planlamasının uygulandığı önemli Urartu merkezleridir. Topaktaş, Alikelle ve Kalecik gibi daha çok yol güvenliği ile ilişkili dış savunma birimlerinde böyle bir planlama mevcut değildir. Urartu sitadelleri mimari olarak ayrı birimlerden

---

[232] Kenan Işık – Rafet Çavuşoğlu – Bülent Genç, "A New Urartian İnscription of Argisti I from Aznavurtepe Near Patnos", *AJNES* VII/1, 2012, 99-104.

[233] Wolfram Kleiss, "Urartäische Architektur", *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung,* Band 2, München, 1976, 32, Abb. 13.

[234] Wolfram Kleiss – Stephan Kroll, "Die Burgen von Libliuni (Seqindel), A: Architectur, B: Die Oberflächenfunde", *AMI*, 13, 1980, 21-33; Wolfram Kleiss, "Notes on the Chronology of Urartian Defensive Architecture", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, August 6-12, 1990,* (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 132.

oluşmaktadır. Sur duvarları, tapınaklar, saray kompleksleri ve depo mekânları Urartu kalelerinin temel mimari birimleridir.

No	Adı	Çevre Uzunluğu	Rakım	Kuruluş
1	Bastam Kalesi	4600 m.	1300 m.	Argişti oğlu Rusa
2	Van Kalesi	3411 m.	1700 m.	I Sardur
3	Verahram Kalesi	2390 m.		Argisti I veya II Sardur
4	Yukarı Anzaf Kalesi	2172 m.		Minua
5	Livar	2100 m.		-
6	Kale İsmail Ağa	1950 m.		Minua?
7	Armavir Blur / Davti Blur	(800 + 1100) 1900 m.		I. Argisti
8	Qiz Qaleh (Evoghlu)	1900 m.		-
9	Çavuştepe	1739 m.		II Sardur
10	Aznavur Tepe	1686 m.		Minua
11	Kancıklı Kalesi	1650 m.		Minua veya II. Sardur
12	Kalatgah	1600 m.		İşpuini-Minua
13	Kefir Kale	1350 m.		-
14	Karakoyunlu	1290 m.		Minua
15	Adilcevaz Kef Kalesi	1290 m.		Argişti oğlu Rusa
16	Ilan Qara	1160 m.		-
17	Seqindel	1100 m.		II. Sardur
18	Karmir-Blur	1100 m.		Argişti oğlu Rusa
19	Tsovinar	1070 m.		I. Rusa
20	Qaleh Haidari/Khezurlu	1050 m.		-
21	Tepe Lumbad	1050 m.		-
22	Qaleh Gavur Khoy	1015 m.		-
23	Kra / Atamkhan	1000 m.		-
24	Berdi Glukh/Gavar/Kamo	970 m.		-
25	Tsovak	950 m.		II. Sardur
26	Bostankaya	880 m.		Minua
27	Qalat	880 m.		-
28	Hasanlu	870 m.		-
29	Horom	850 m.		-
30	Aramus	830 m.		-
31	Qal'eh Siah	820 m.		-
32	Qal'eh Zaranj	820 m.		-
33	Kuh'e Zanbil	810 m.		-
34	Ayanis	780 m.		Argişti oğlu Rusa
35	Artashat	770 m.		-

Tab. 1- Çevre uzunlukları doğrultusunda sıralan Urartu Kaleleri (Biscione-Dan 2011; Biscione 2012; Dan 2014).

36	Toprakkale	750 m.		Erimena oğlu Rusa?
37	Arin Berd	740 m.		I. Argisti
38	Körzüt Kalesi	700 m.		Minua
39	Allahverdikand	650 m.		-
40	Aqil Tepe	650 m.		-
41	Deliçay	640 m.		-
42	Pir Chavush	600 m.		-
43	Qiz Qal'eh Urmia	600 m.		-
44	Zendn-e Safavi	600 m.		-
45	Bağın	530 m.		Minua
46	Qaleh Oghlu	530 m.		-
47	Gavurkale	523 m.		-
48	Qal'eh Aladagh/Var	505 m.		-
49	Kayalıdere	490 m.		Minua?
50	Akçaören	480 m.		-
51	Seydibey	470 m.		-
52	Hişet	454 m.		-
53	Qal'eh Jiq	440 m.		-
54	Altıntepe	430 m.		-
55	Sheraghayeh Amir	420 m.		-
56	Zivistan	400 m.		İşpuini
57	Al Berd	400 m.		-
58	Qal'eh Seyyed Taj ed-Din	400 m.		-
59	Martuni	400 m.		-
60	Danalu	390 m.		-
61	Sangar	385 m.		-
62	Qal'eh Tazabulagh	380 m.		-
63	Gönlüaçık	362 m.		-
64	Kepenek	350 m.		I. Argişti
65	Qiz Qal'eh Khoy	340 m.		-
66	Aragats	335 m.		-
67	Qal'eh Vaziri	330 m.		-
68	Aşağı Anzaf Kalesi	327 m.		İşpuini
69	Gerd-e Sorah	310 m.		-
70	Kafir Qal'eh	310 m.		-
71	Qal'eh Bulagh Sofla	310 m.		-
72	Kevenli	300 m.		Minua
73	Ashagi Korul	300 m.		-
74	Tepe Dosoq	300 m.		-
75	Qal'eh Kamana	295 m.		-
76	Cankurtarantepe	244 m.		-
77	Kalecik	220 m.		-
78	Oshakan	170 m.		-

Tab. 1'in devamı- Çevre uzunlukları (perimeter) doğrultusunda sıralan Urartu Kaleleri (Biscione-Dan 2011; Biscione 2012; Dan 2014).

3.1.1. Sur Duvarları

Eski Yakın Doğu ve Mezopotamya'da sur duvarları, her zaman için kentsel yerleşim alanlarının temel bir parçası konumundadır[235]. Bu durum Mezopotamya'daki geniş düzlüklere kurulmuş kent yerleşmelerinde de açıkça görülebilirken Urartularda ise farklılaşmaktadır. Urartu sur duvarları kenti çevreleyen mimari bir birim olmaktan ziyade sitadel olarak adlandırılan devlete ait dini ve kamusal yapıların yer aldığı daha sınırlı bir alanı çevreleyen bir tahkimat sistemi olarak kullanılmıştır. Bugüne değin gerek Urartu merkezi alanında gerekse İran ve Ermenistan'a doğru devam eden yayılım alanında sitadel ile birlikte kentsel yerleşim alanını çevreleyen bir sur sistemi ile karşılaşılmamıştır. Fakat her sitadel alanının bir sur duvarına sahip olduğunu da görebilmekteyiz. Krallığın kuruluş dönemindeki kaleleri Zivistan, Anzaf, Körzüt vb. kalelerden 7. yüzyılın daha da büyüyen II. Rusa'nın (M.Ö. 673-652/647) Ayanis, Karmir Blur ve Bastam gibi kale kentlerine değin hemen hemen bütün Urartu merkezlerinde bu özellik görülmektedir.

Urartu mimarisinde sur duvarları, sitadelleri çevreleyen kütlesel bir tahkimat sisteminden ziyade zaman içinde değişen askeri koşulları da gözeten bir birim olarak işlevlendirilmiştir. Bundan dolayı tek bir birimden oluşmayan sur duvarları anıtsal kapılar, duvarlardan çıkıntı yapan bastiyonlar, özellikle kapıların her iki yanında ve savunmayı güçlendirici anlamda sur duvarlarının köşelerinde yer alan kuleler ile hendek gibi savunma birimlerine sahip mimari yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu kalelerinde uygulanan sur duvar düzenlemelerinin birbirinden farklı olduğu ve dönem içerisinde değişen askeri koşulları da gözeterek değişik formlarda ortaya çıktığı görülmektedir. Kleiss, Urartu sur duvarlarının kalelerin kurulduğu topografik alandaki uygulanışı doğrultusunda iki farklı stil tespit etmiştir[236]. Erken safha olarak belirlediği dönemde, yani M.Ö. 8-7. yüzyılda kale surları arazi koşullarını gözetmeyen, köşelerinde büyük kulelerin olduğu, düz bir hatta ilerleyen kütlesel bir plandadır. M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren uygulanan geç safhada önceki dönem surlarından farklılaşan temel özellik sur duvarlarının arazi koşulları doğrultusunda gerçekleştirilmiş olmasıdır[237]. A. Çilingiroğlu tarafından Urartu sur duvarlarına ilişkin yapılan bir diğer çalışmada ise sur duvarları yapım teknikleri doğrultusunda Kiklopik, Klasik Urartu ve Uçkale yöntemi olarak sınıflandırılmıştır[238].

Krallığın başkenti, Van Kalesi (Tuşpa) sitadelini çevrelediği düşünülen surların, Urartu savunma mimarisinin en erken örneğini temsil ettiğini öngörebiliriz. Ancak başkent kayalığının Urartu sonrasındaki dönemlerde yoğun bir biçimde

---

[235] Dirk Paul Mielke, "Fortifications and Fortification Strategies of Mega-Cities in the Ancient Near East", *Proceedings of the 7th ICAANE,* I, (Eds. R. Matthews ve J. Curtis, M. Seymour / A. Fletcher / A. Gascoigne / C. Glatz / St J. Simpson / H. Taylor / J. Tubb / R. Chapman), Wiesbaden, 2012, 73-91.
[236] Kleiss, a.g.m., 131-137.
[237] Wolfram Kleiss, "Die Toranlagen der Urartaischen Festung Rusa-i URU.TUR von Bastam in Iranisch-Azerbaidjan" *AnAr*, XIV, 1996, 289 v.d.
[238] Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi II, 1983, 28-37.

yerleşim görmesinden dolayı sur kalıntılarının günümüze ulaşmadığı görülmektedir. Kayalığın kuzeydoğu yamacında özellikle Analıkız Açıkhava Tapınım Alanı'nın doğusunda daha net olarak kendini gösteren kaya basamakları bu sur duvarlarının ardından kalan temel izleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Urartu krallığının ilk yazılı verilerini de içeren başkent kayalığının kuzeybatı ucunda yer alan Sardurburç/Madırburç yapısı en erken sur duvarlarının nasıl olduğu hakkında fikir verebilecek anıtsal bir yapıdır[239] **(Lev. XXXIII/a)**. Bu yapı doğrultusunda krallığın kuruluş aşamasındaki sur duvarlarının oldukça büyük taş bloklarla inşa edildiğini ve düz bir hatta ilerleyen bir mimari olduğunu söylemek mümkündür.

I. Sardur'un (M.Ö. 840-830) ardılı olan İşpuini (M.Ö. 830-820) dönemindeki sınırlı sayıdaki Urartu kalesi erken tahkimat sistemi hakkında bilgi vermektedir. Bu kalelerden biri olan Aşağı Anzaf Kalesi'nin etrafını çevreleyen ve günümüze büyük ölçüde sağlam olarak ulaşmış olan dikdörtgen planlı sur duvarları iri kalker taşlarla oluşturulmuştur. Urartu Krallığı'nın Van Ovasında kurulmuş Kalecik ve Edremit'teki Zivistan Kalesi ile birlikte İşpuini döneminde inşa edilmiş olan Aşağı Anzaf Kalesi, adı geçen bu kaleler içinde, savunma amaçlı kurtin ve bastiyonsuz sur duvarlarına sahip oluşundan dolayı, en erkene tarihlenen Urartu kalesidir[240] **(Lev. XXXIII/b-c)**. Ayrıca günümüze değin ele geçen Urartu yazıtları içinde **É.GAL** olarak belirtilen en erken kaledir[241].

Ayakta kalan sur kalıntıları ile İşpuini dönemi Urartu kalelerindeki sur sistemleri hakkında bilgi edindiğimiz diğer bir kale Zivistan Kalesi'dir[242]. Sur duvarları kalenin kuzeybatısı ile batısında daha belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalenin batısındaki dar yüzünde sur duvarları düz bir hatta sahip iken güney batısındaki uzun yüzünde, duvarın dış kısmından çıkıntı yapan payandalar ile oluşturulan bir sur düzenlemesi söz konusudur **(Lev. IX/b; Lev. XXXIV/a)**. Kabaca bir dikdörtgen forma sahip kale Aşağı Anzaf Kalesi surlarına benzer özellikler göstermektedir. İşpuini dönemine tarihlenen sınırlı sayıdaki kalede, krallığın kuruluş aşamasındaki sur sistemlerinin iri bloklardan oluşturulduğu ve düzensiz birkaç payandaya sahip, düz hatlı bir düzenlemenin uygulandığı görülmektedir. İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallık dönemine ait Kalatgah Kalesi'nde de benzer bir sur düzenlemesi uygulanmıştır[243]. Mevcut kaleler ışığında, İşpuini döneminde uygulanan

---

[239] Oktay Belli, "Alniunu Kenti Taş Atölyesinin Keşfi / Die Entdeckung der Stadt Alniunu und Ihres Steinateliers", *AnAr*, 8, 1980, 115-118.; M. Taner Tarhan,, "Tuşpa-Van Kalesi: Demirçağın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 194 v.d.; M. Salvini, "Some Considerations on Van Kalesi", *Anatolian Iron Ages 5-Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), 2005, Ankara, 148 v.d.; M. Taner Tarhan, "Başkent Tuşpa", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 300 v.d.

[240] Oktay Belli, "Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)", *CollAn* II, 2003, 2.

[241] CTU I: no. A2-6A-C, 110-111.

[242] C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in Van Region", *AnatSt,* 7, 1957, 45.; Burney-Lawson, a.g.m., 177 v.d.

[243] W. Kleiss, "Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970", *AMI* / 4, 63 v.d.

bu basit sur düzenlemesinde kulelerle korunan anıtsal girişlerden ziyade iki duvar arasındaki boşluklar kale girişleri olarak kullanılmıştır.

Sınırlı sayıdaki kale yapısını bildiğimiz İşpuini döneminden sonra Minua'nın krallık döneminde Urartu kalelerinde uygulanan sur düzenlemesine ilişkin detaylı bilgiler elde edebileceğimiz oldukça yoğun bir proje dönemi söz konusudur. İnşa yazıtları ile Minua tarafından kurulduğu bilinen Yukarı Anzaf, Kevenli, Körzüt, Aznavurtepe ve Karakoyunlu (Minuahinili) kaleleri bu dönem sur sistemleri hakkında fikir verebilecek merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kancıklı, Kale İsmail Ağa ve Kayalıdere kaleleri ise herhangi bir inşa yazıtının henüz bilinmediği fakat inşa teknikleri de göz önüne alınarak Minua dönemi ile ilişkilendirilerek değerlendirilecek kalelerdir.

Minua tarafından kurulan önemli bir kale olan Yukarı Anzaf Kalesi'nde oldukça etkili bir sur sisteminin uygulandığı görülmektedir. İşpuini dönemine tarihlediğimiz Zivistan Kalesi'nde basit olarak uygulanan kurtin ve bastiyonlar, Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki uygulama ile birlikte Minua dönemindeki diğer kalelerde de görülebileceği üzere, sur sisteminin temelini oluşturmaktadır. Kaleyi dört bir yandan çevreleyen sur duvarlarının, özellikle kalenin batısında karşımıza çıkan depo mekânlarının dış duvarlarını da oluşturmasıyla, sadece savunma amacıyla oluşturulan bir duvar olmadığı ve mekânsal planlamaya da dahil edilerek, sur içi mekânların dış duvarı olarak da kullanıldığı görülmektedir. Daha sonraki Urartu kalelerinde de karşımıza çıkan bu özelliğin, yani mekânların sur duvarlarına dayandırılarak inşa edilmesinin, İşpuini dönemi kalelerinde de uygulanmış olduğunu öngörmek mümkündür. Çünkü kaleler sınırlı bir alana kurulduklarından dolayı, Urartulu mimarlar için yeni mekânlar inşa edilecek alanlar oldukça sınırlıydı. Bundan dolayı Urartu mimarisinde mekânların ortak duvar kullanımı ve bu mekânların üzerinde inşa edildiği yapı teraslarının oluşturulması oldukça yaygın ve yaratıcı bir teknik olarak kullanılmıştır. Bu şekilde oluşturulan teraslar, yapıların çok katlı bir görünüm elde etmesine olanak sağlamıştır. Kurtin ve bastiyonlar ile oluşturulan en erken Urartu kalesi konumundaki Yukarı Anzaf Kalesi sur duvarlarında uygulanan bastiyonlar sadece duvarın dış yüzünde uygulanmıştır **(Lev. XI, XII; XXXIV/b; XXXV/a-b)**. Sur duvarlarında düzenli olarak uygulanmasına rağmen, kurtin ve bastiyonların ölçülerinde farklılıklar mevcuttur. Bastiyon olarak adlandırılan bu duvar çıkıntıları köşelerde ve anıtsal girişlerde daha büyük ve geniş ve muhtemelen kuleler olarak düzenlenmiştir.

Urartu mimarisinin karakteristik özelliklerinden birini oluşturan sur çıkıntıları, birçok yayında bastiyon, payanda, burç veya kule gibi farklı isimlerle tanımlanmıştır. Ancak Tarhan ve Sevin tarafından da belirtildiği üzere kuleler genellikle köşelerde ve stratejik noktalarda yer almakta ve bastiyonlara kıyasla daha yüksek ve hacimli olmaktadırlar[244]. Kuleler savunma amaçlı ve savunmanın temelini

[244] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I) Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr*, IV-V, 1976-1977, 279, dn:19.

oluşturmakla birlikte bastiyonlar ise kulelere kıyasla bu noktada daha az savunma işlevlidirler. Urartu kale ve yerleşmelerinden bilinen kule ve bastiyon çıkıntıları, özellikle adak levhaları ile kemerler üzerindeki tasvirlerin[245], Toprakkale bronz levhasının[246] ve Adilcevaz Kef Kalesi kabartmaları[247] ile kemikten yapılmış kule modelli küçük objelerin[248] de yansıttığı üzere, Urartu betimleme sanatında da sevilerek uygulanmıştır. Kleiss, Urartu tahkimat sistemindeki rizalit çıkıntılarının /bastiyonların, kurtin boşluklarını korumak için uygun olmadığını ve bundan dolayı bastiyonların düşman saldırısını durdurmak, düşmana karşı savunma yapmak amacıyla düzenlenmediğini belirtmektedir[249]. Bastiyonların sonuç olarak bir istihkâm işlevinin olmadığını ve bunların sur duvarını güçlendiren statik olarak temel bir işlev taşımadığını vurgulamaktadır. Bastiyonlar duvarlardaki sıradanlığı bozan ve duvarlarda uygulanan sadece mimari bir panel düzeni olarak görülmelidir. Bunlar kimi zaman duvarı sağlamlaştırmak için kimi zaman da ön cepheye öylesine yerleştirilmişlerdir. Yine, kuleler arasına yerleştirilen bastiyonların Urartu tahkimat sisteminde hem 8. yüzyılda hem de M.Ö. 7. yüzyılda stratejik ve statik bir işlev taşımadığını belirtmektedir[250].

Minua dönemi kalelerinde uygulanan sur düzenlemeleri içinde Aznavurtepe Kalesi'nin özellikle dış sur olarak adlandırılan çevre duvarı tekil bir uygulamadır **(Lev. XXXVI/a-b)**. Aznavurtepe'yi bilim dünyasına ilk olarak tanıtan Burney, bu sur duvarlarını kalenin oldukça iyi korunmuş ve dikkat çekici özelliği olarak ön plana çıkarmaktadır[251]. Aşağı sur duvarındaki belirgin özellik duvarın dışında çıkıntı yapan kısımların aynı şekilde duvarın iç yüzünde de kullanılmış olmasıdır. Bu özellik Aznavurtepe dışında Hasanlu[252] ve Çavuştepe Yukarı Kale[253] sur duvarlarında görülmektedir[254]. Burney tarafından detaylı olarak belgelenen ve

---

[245] W. Kleiss, "Darstellungen Urartaischer Architektur", *AMI* 15, 1982, 53-77.; Rivka Merhav, Architectural Elements: Functional and Symbolic", *Urartu. A Metalworking Center In The First Millenium B. C. E*., (Ed. R. Merhav), Jerusalem, 1991, 300-309.

[246] R. D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van", *Iraq* 12, 1950, 5, pl. I/1-2.

[247] Ursula Seidl, "Urartaische Bausculpturen", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Ozgüç*, (Haz. M. J. Mellink-E. Porada-T. Ozgüç), 1993, Ankara, 557-564, fig. 3.

[248] Rıfat Kuvanç, "Van Müzesinde Bulunan Kule Biçimli Kemik Objeler Üzerine Gözlemler", *CollAn*, XIII, 2014, 229-242.

[249] W. Kleiss, Wolfram Kleiss, "Urartäische Architektur", *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Katalog Der Ausstellung*, (Ed. Hans-Jörg Kellner), Prahistorischen Staatssammlung, Band 2, Munchen, 1976a, 28-44. Band 2, Munchen, 1976, 30.

[250] a.y., "Notes on the Chronology of Urartian Defensive Architecture", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, August 6-12, 1990*, (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 131-137.

[251] Burney-Lawson, a.g.m., 192 v.d.d..

[252] R. H. Dyson, "Rediscovering Hasanlu", Expedition, 31/2-3, 1989, 7, Fig. 6.; W. Kleiss, "Notes On The Chronology Of Urartian Defensive Architecture", *Anatolian Iron Ages 3*, 1994, 132.

[253] A. Erzen, "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", *AnAr*, IV-V, 1977, 11 v.d., Res. 8.

[254] 1964 yılından sonra çalışmaların gerçekleştirilmediği ve askeri bölge olduğu için detaylı çalışmaların yapılamadığı kale ve çevresinde Van Müze Müdürlüğü ve Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nün gerekli izinleri dahilinde 2014 ve 2015 yıllarında yeniden incelemeler yapılmıştır.

Aznavurtepe'nin özellikle güney yamacını batıdan doğuya doğru kuşatan bu sur duvarı yaklaşık 3.70 m. kalınlığındadır. Sadece tek sıra taş dizisinin ayakta kaldığı duvarın bastiyon çıkıntıları 1.50 m.'dir. Bastiyon uzunluğu ise 10 m.'dir. Oldukça tahrip olmuş bu duvar temelleri doğrultusunda iki bastiyon arası mesafe ise 18 m. olarak ölçülmüştür. Yukarıda tapınak alanı ve çevresindeki birtakım mekânları çeviren sitadel surlarının K. Balkan tarafından 60 m. kadar ortaya çıkarıldığı yayınlarda belirtilse de gerek anıtsal kapısı gerekse diğer özellikleri ile detaylı değerlendirilmemiştir. Sitadelin doğusundan batısına doğru devam eden sur duvarlarının Balkan tarafından da belirtildiği üzere sadece bir bölümü açığa çıkarılmıştır. Aznavurtepe Kalesi'nin sitadel sur duvarları ise oldukça görkemli ve doğuya bakan kapısı ile 6-7 sıra taş dizisine değin ayaktadır **(Lev. XXXVII/a)**. Kapı girişi 4. 70 m. derinliğinde ve 3.53 m. genişliğindedir. Kapı girişindeki bloklar tek çerçeve oluşturacak şekilde 40-43 ve 36 cm.'lik girintilerle oluşturulmuştur. Kapının bulunduğu teras ile kademeli olarak kuzeyden güneye doğru inen bir sur hattı oluşturulmuştur. Yani güneydeki sur duvarlarının zemin seviyesi kapı seviyesinden oldukça aşağıdadır. Anıtsal doğu kapısı iki büyük kule ile güçlendirilmiştir **(Lev. XXXVII/b-c)**. Güneyde düzleştirilmiş anakaya üzerine oturan ve kimi noktalarda 4 m.'ye değin ayakta kalan sur duvarları ise bastiyon çıkıntıları ile birlikte düzenlenmiştir.

Minua dönemi anıtsal sur duvarlarının gözlenebildiği yerlerden biri Körzüt Kalesi'dir. Kalenin sitadel kısmını çevreleyen sur duvarları özellikle kalenin doğu ve kuzeydoğu kesiminde görkemli bir şekilde ayakta durmaktadır[255] **(Lev. XXXVIII/a)**. 9 taş dizisine değin görülebilen ve yüksekliği yaklaşık 9 m. ye ulaşan sur duvarları kalenin doğusunda 40-50 metrelik bir sur bedenini teşkil etmektedir. Mevcut sur temelleri üzerinde herhangi bir kerpiç beden tespit edilememiştir. Sur duvarlarında kurtin ve bastiyonlar oldukça düzenli bir şekilde uygulanmıştır. Sur duvarından 1 m.'lik çıkıntı yapan bastiyonların genişliği 5 m. iken kurtin uzunlukları ise 8 m.'dir. Körzüt Kalesi sur duvarlarının kuzeydoğu köşesinde dikdörtgen avlulu büyük bir giriş kapısının izleri de görülebilmektedir[256] **(Lev. XIII/b)**.

Yukarı Anzaf, Aznavurtepe ve Körzüt kaleleri ışığında Minua dönemindeki Urartu kalelerindeki sur düzenlemelerinin, özellikle duvar köşelerinde ve kale kapısı gibi önemli noktalarda kuleler ile güçlendirilmiş ve sur duvarı boyunca bastiyon çıkıntıları ile belirginleşen bir mimari tarz olarak uygulandığını görmekteyiz. Van İçkale surları[257] **(Lev. XXXVIII/b-c)**, Kancıklı[258] **(Lev. XXXIX/a-b)**, Karakoyunlu[259] ve Kale İsmail Ağa[260] **(Lev. XL/a)** gibi önemli Urartu kaleleri

---

[255] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I) Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr*, IV-V, 1976-1977, 278 v.d.

[256] a.gm., 281 v.d.; W. Kleiss, "Aspekte urartaischer Architektur", *Iranica Antiqua* 23, 1988, 213/Abb. 25.; Jakubiak, a.g.m., 171, 186/Fig. II/1.

[257] Salvini, a.g.m., 150, Fig. 11-12.

[258] Burney-Lawson, a.g.m., 189-192.

[259] O. Belli - İ. Zeynep Konuralp – Can Avcı - İsmail Ayman, "Iğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağı Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması / The Research of Urartian and Early Iron Age Fortresses and Necropolis on Iğdır Plain", *60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan Makaleler*, (Haz. O. Belli - B. B. Kurtel), İstanbul, 2005, 173-184; A. Özfırat, "Archaeological Investigations in the Mt.

benzer sur planlaması, yakın çevrelerinde bulunan çivi yazıtları ve inşa teknikleri doğrultusunda Minua dönemi ile ilişkilendirilebilir.

İşpuini ve Minua döneminde inşa edilen Urartu kalelerinde uygulanan sur planlarının özellikle köşeli bir açı ile inşa edildiğini yukarıda detaylı anlatılan kalelerin sur planları doğrultusunda söylemek mümkündür. Bu özellik Kleiss'ın belirttiği üzere M.Ö. 9. ve 8. yüzyıldaki Urartu kalelerinin temel özelliğidir. Topografyaya göre şekillenmeyen ve düz hatlı olarak inşa edilen bu sur düzenlemesi Körzüt, Karakoyunlu ve Qaleh Siah gibi büyük ölçekli Urartu merkezlerinde gördüğümüz gibi Agrab Tepe gibi küçük merkezlerde de uygulanmıştır[261] **(Lev. XL/b)**.

I. Argişti (M.Ö. 780-756) döneminde Urartu kalelerinde uygulanan sur düzenleri benzer şekilde köşeli bir hat izleyen ve dışta oldukça belirginleşen bastiyon çıkıntıları ile karşımıza çıkmaktadır. Ararat Ovası'ndaki Erebuni sitadelinin kurulduğu alan oldukça dik yamaçları olan bir tepe özelliğindedir **(Lev. XXII/a-b; Lev. XLI/a)**. Sitadelin kurulu olduğu bu dik yamaçlar üçgen bir planda inşa edilmiş surlar ile desteklenerek oldukça güçlü bir savunma hattı oluşturulmuştur. Ana giriş kapısı görece olarak daha yumuşak bir arazi yapısına sahip olmasından dolayı kalenin güneyinde inşa edilmiştir[262]. Erebuni kalesinin sur duvarları ortalama 2,5 m. yükseklikte ve 3.5 m. kalınlığında bazalt bir taş temelden oluşmaktadır. Sur duvarlarının dış hattı boyunca 8 metrede bir yerleştirilmiş 5 m. genişliğinde bastiyon çıkıntıları yer almaktadır. Bastiyonların genişliği ve bırakılan mesafe Minua döneminde kurulan Körzüt Kalesi ile birebir aynı ölçüde karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu ölçülü düzenleme Oganesian tarafından Urartu mimarisinde uygulanan 5-8 oranı olarak da tarif edilmiştir[263].

Ararat Ovası'ndaki diğer I. Argişti kalesi Argiştihinili'nin Armavir-Blur olarak adlandırılan doğu sitadelindeki sur duvarları; köşelerinde güçlü kuleler ve aralarda bastiyonların yerleştirildiği bir sistemde düzenlenmiştir[264] **(Lev. XLI/b-c)**. Yaklaşık 2 ha. bir alanı kaplayan küçük bir sitadel alanından oluşmaktadır. Kalenin kuzey, batı ve doğu taraflarındaki sur kalıntıları, kalenin bu noktalarda güçlü bir

---

Ağrı Region: Bronze and Iron Ages", *Proceedings of the 6th ICAANE* / II, (Eds. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, Nicholo Marchetti) Wiesbaden, 2010, 528.

[260] W. Kleiss, "Urartäische Plätze in Iran: A-Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976)," *AMI*, 10, 1977, 66 v.d.

[261] a.y., "Notes on the Chronology of Urartian Defensive Architecture", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, August 6-12, 1990*, (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 132.

[262] K. L. Oganesian, *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961. 16 v.d.; S. I. Khodjash (Hodjasch) - N. S. Truchtanova- K.. L. Oganesian, *Erebuni. Pamjatniki urartskogo zodcestva VIII-VI vv.do n.e.*, Moscow, 1979, 10.

[263] Oganesian, *a.g.e.*, 17.; Ogenasian Urartu mimarisinde uygulanan 5:8 ölçüsünün temel olarak bir dirsek ölçüsüne göre şekillendiğini belirtmektedir. Karmir-Blur'daki mimari yapılar ışığında bir dirsek ölçüsü 52.5 cm. olarak hesaplanmıştır.

[264] Martirosyan, *a.g.e.*, 101-103.

şekilde korunduğunu göstermektedir. Özellikle güney tarafında belirgin bir sur hattı olmadığı görülmektedir[265]. Doğu-batı eksenli bir hat izleyen sitadel yapıları batı yönüne doğru genişlemektedir. Sitadelin bu noktasında 2. bir sıra olarak kulelerle destekli güçlü bir sur duvarı inşa edilmiştir. Özellikle kuzeybatı köşesi topraktan bir rampa oluşturulmak suretiyle bir giriş olarak düzenlenmiştir. Sitadel sur duvarlarının kalınlığı 2-5 m. arasında değişmektedir[266]. Kalede yapılan kazı çalışmaları neticesinde hem I. Argişti hem de II. Sardur'a ait yazıtların varlığı kaledeki mimari yapıların hangi kral tarafından inşa ettirildiğini tespit etmemizi zorlaştırmaktadır. Ancak sur duvarlarına ilişkin düzenlemelerde belirgin bir değişim olmadığından dolayı Armavir-Blur kalesindeki sur sistemleri M.Ö. 8. yüzyıl Urartu kalelerinde uygulananların bir paralelidir.

Batıdaki kıvrımlı dağ uzantısı üzerinde inşa edilen Davti-Blur daha geniş bir alanı kaplamaktadır. Kalenin üçlü bir savunma sistemine sahip bir sur duvarına sahip olduğunu özellikle kalenin kuzeyindeki kalıntılardan yola çıkarak söylemek mümkündür **(Lev. XLII/a-b)**. Armavir'de olduğu gibi sur duvarının dışı, duvarlardan çıkıntı yapan destek duvarları ile düzenlenmiştir. Sur duvarı ile çevrili alan oldukça yoğun bir yapılaşmaya uğramıştır[267]. Krali yapıların yer aldığı hem doğu hemde batı kalesi arasında kalan aşağı şehir yapıları ise herhangi bir koruma duvarı kaygısı taşınmadan planlanmıştır. I. Argişti Dönemi'ne tarihlendirilen sınırlı sayıdaki kale yapıları ışığında, bu dönemin sur sistemlerinin, Minua-İşpuini dönemindeki mimari sur düzenlerini devam ettirdiği görülmektedir.

I. Argişti sonrasında krallığın başına geçen II. Sardur döneminde inşa edilmiş sınırlı sayıda kale bilinmektedir. II. Sardur'a ait - en bilineni Van Kalesi kayalıklarının kuzeydoğu köşesindeki Hazine Kapısı (Analıkız) olarak adlandırılan alandaki yazılı verilerdir - birçok yazılı veri olmasına rağmen yazıtlar doğrultusunda kesin olarak tarihlendirilebilen iki kale bilinmektedir. Bunlar II. Sarduri tarafından Gürpınar Ovası'na kurulan Çavuştepe Kalesi ile Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda inşa edilen Seqindel Kalesidir. II. Sardur dönemi Urartu kalelerinde uygulanan sur sitemleri özellikle Çavuştepe Kalesinin mevcut kalıntı ve topografik planları ölçüsünde değerlendirilmiştir.

Çavuştepe Kalesi'nin kalıntıları; kalenin üzerinde kurulduğu Bol Dağı'nın batı uzantısındaki iki kayalık tepe üzerinde yükselmektedir. Kalenin anıtsal yapılarının başında gelmesine rağmen, sur duvarları detaylı olarak değerlendirilmemiştir[268]. Kale yapılarının ortaya çıkarıldığı batıdaki kısım Aşağı Kale olarak isimlendirilmiştir. Batı yönüne doğru uzayan Aşağı Kale'nin kuzey ve

---

[265] G. A. Tiratsian, Urartskij Armavir (Po dannym arxeologoieskix raskopok), *Culture of the East: the antiquity and the early Middle Ages* (Ed. V. G. Lukonin), 1978, 106, (Rusça).
[266] A. T. Smith, *The Political Landscape: Constellations of Authority in Early Complex Polities*, University California Press, Berkeley/Los Angeles/London, 2003, 241.
[267] *a.g.e*., 241-245.
[268] A. Erzen, *Çavuştepe I: M.Ö. 7-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Ankara,* 1978, 8.

güneyinde güçlü sur duvarları yükselmektedir **(Lev. XLIII/a-b)**. Düzgün kesme taş bloklar ile oluşturulan sur duvarları dış hattı boyunca düzenli aralıklarla dizilmiş bastiyon çıkıntılarıyla desteklenmiştir. Yukarı Kale, Aşağı Kale'nin hemen doğusundaki yüksek ve sivri olan bir tepede kurulmuştur. Burada, bir tapınak ve avlusu ortaya çıkarılmıştır. Kabaca kare plan gösteren Yukarı Kale'nin çevresi, yüksekliği 5 metreyi bulan taş temel ve kerpiç surlarla kuşatılmıştır. Anıtsal duvarlarla korunan, bu kutsal kaleye 6 metre genişliğinde basamaklı bir yol ile çıkılmaktadır. Güçlü surlarla korunan Çavuştepe Kalesi yapıları hem doğu hemde batıda olmak üzere iki kaya hendeği ile de desteklenmiştir. Bu özellik Van Kalesi kayalıklarında da karşımıza çıkmaktadır. Oldukça sağlam bir şekilde ortaya çıkarılan Çavuştepe Kalesi surları kuzeyde birbirine koşut olarak düzenlenmiş iki rampa ve güneyde anıtsal bir kapı girişi ile beraber planlanmıştır[269].

M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısı içerisinde krallığın başına geçen I. Rusa (M.Ö. 730-714) dönemindeki kalelerde uygulanan tahkimat sistemine ilişkin bilgi verecek tek kale Tsovinar Kalesi'dir. Kalede arkeolojik bir kazı çalışması[270] yapılmamasına rağmen mevcut kalıntılar kalenin sur düzeni ile ilgili bilgi vermektedir. Sevan Havzası'ndaki kalelere ilişkin yapılan tipolojik sınıflandırma içerisinde büyük kaleler arasında değerlendirilmiş olan Tsovinar Kalesi; savunma duvarlarının planı doğrultusunda düzensiz kaleler içinde gruplandırılmıştır. Sur duvarlarında hem kuleler hemde payanda çıkıntıları yer almakla birlikte bunların bir düzen içerisinde uygulandığını söylemek zordur[271] **(Lev. XLIV/a)**. Urartu Krallığı'nın merkezden uzak bir noktası konumundaki Tsovinar Kalesi, mimari özellikler bakımından daha çok bu bölgedeki mimari gelenekleri yansıtmaktadır.

I. Rusa'nın M.Ö. 714 yılında Assur kralı Sargon (M.Ö. 721-705) karşısında aldığı yenilgi sonrasında krallığın başına geçen II. Argişti dönemi yazıtları inşa etkinliklerinin oldukça yoğun geçtiğini belirtse de bu kral ile ilişkilendirilen tek yerleşim alanı Altıntepe Kalesi'dir[272]. Oldukça sağlam olarak korunmuş olan kare planlı bir Haldi tapınağı ve bununla ilişkili diğer mekânlar, duvar resimleri ile süslü apadana, prens mezarları ve özellikle fildişi kakma eserleri ile oldukça etkileyici olan Urartuların batı sınırındaki Altıntepe Kalesi'nin sur duvarları hakkında yeterli veri bulunmamaktadır. Bu durumun oluşmasında yapılan kazı çalışmalarının daha çok

---

[269] V. Sevin, "Çavuştepe Aşağı ve Yukarı Kale Kapıları: Urartu Mimarlığında Sıra Dışı Uygulamalar / The Gates of the Çavuştepe Upper and Lower Fortress: Unusual Applications in the Urartian Architecture", *Armizzi - Engin Özgen'e Armağan / Studies Honour of Engin Özgen* (Haz. A. Engin - B. Helwing - B. Uysal), Ankara, 2014, 228.

[270] Kalenin daha iyi korunmuş olan güney bölümünde gerçekleştirilmiş bir test kazısında, Erken Tunç Çağı'na ait çanak çömleklerin ortaya çıkması ve kaledeki Urartu tabakalarının zayıf olmasından dolayı, kale uzun bir kazı planlaması dışında tutulmuştur, Hovhannes Sanamyan, "The Fortress of Tsovinar (Odzaberd), "The City of God Teisheba" ", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 319.

[271] a.y., "Architectural Structure, Defensive Systems and Building Technique of the Fortifications", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 326 v.d.d.

[272] T. Özgüç, Altıntepe: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara, 1966.

tapınak ve apadana yapısı üzerine yoğunlaştırılması ve kalenin Urartu sonrası özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde ciddi biçimde yerleşim görmesinden kaynaklanmaktadır[273]. Ayrıca kale surlarının bir depremden kaynaklı olarak tamamen yok olduğu da belirtilmektedir[274]. Kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan mevcut kalıntılar Altıntepe Kalesi'ni çevreleyen köşelerde daha kütlesel ancak ara bölmelerde ise payanda çıkıntıları ile düzenlenmiş bir sur planlamasının olduğunu göstermektedir[275] **(Lev. XLIV/b)**.

M. Ö. 7. yüzyıla tarihlenen Bastam, Ayanis, Adilcevaz Kef ve Karmir-Blur kalelerinde arkeolojik kazıların gerçekleştirilmiş olması M.Ö. 7. yüzyılda uygulanmış olan sur duvarlarının nasıl olduğu hakkında daha fazla bilgi elde etmemizi sağlamıştır. Topografik olarak birbirinden farklı kayalıklar üzerine kurulan kaleler içinde Bastam Kalesi II. Rusa'nın en büyük projesidir. Kuzey-güney doğrultulu bir kayalık üzerinde aşağı, orta ve yukarı olmak üç farklı ana birim şeklinde oluşturulan bir sitadel planlaması uygulanmıştır[276]. Sitadeldeki anıtsal yapıları ise taş temelli bir sur yapısı çevrelemektedir **(Lev. XXVIII, XLV/a)**. Kazılar sonucunda bu sur duvarları ile birlikte planlanmış 6 adet kapı girişi ve oldukça tahrip olmuş muhtemel bir potern tespit edilmiştir. Kuzey ve güney kapıları da kuleler ile güçlendirilmiştir. Sur duvarları kale kayalığının topografik hatları doğrultusunda yerleştirilmiştir. Bu M.Ö. 7. yüzyıl Urartu kalelerinin temel bir özelliğidir[277]. Bastiyonlar, Bastam Kalesi sur duvarlarında uygulanmış olan temel mimari bir öğe olarak görülmektedir[278]. Kale kayalığının tümünü çevreleyen sur duvarlarının kalınlığı 3.80 m.'dir. Duvardan 0,80 m - 1. m. arasındaki ölçülerde çıkıntı yapan bastiyonlar, 5.40-5.50 m. uzunluğunda ve 5.90 m. aralıklarla dizilmişlerdir[279]. Özellikle Van Kalesi ve Çavuştepe gibi önemli merkezlerde uygulamasına şahit olduğumuz ve kayalık alanlardaki yer problemini çözmeyi amaçlayan yapay terasların oluşturulması ve bu teraslar üzerinde yükselen sur duvarları Bastam'da oldukça ileri bir düzeyde uygulanmıştır. Yeni mekân inşa etme amacıyla düzeltilen ana kaya aynı zamanda sur duvarlarının sağlam bir zeminde yükselmesini de sağlamıştır.

Bastam'ın, görece olarak, sağlam ve ayakta kalan sur duvarlarının aksine bir diğer II. Rusa kenti Adilcevaz Kef Kalesi'nin sur kalıntıları oldukça tahrip olmuştur **(Lev. XLV/b)**. İlk olarak Burney tarafından detaylı olarak tanıtılan sur kalıntılarının 1 m.'den yüksek kısımları nadiren ayakta kalmıştır[280]. Adilcevaz Kef Kalesi'nde 1964-1972 yılları arasında arkeolojik kazılar yapılmıştır. Kazılar kalenin sitadel

---

[273] Karaosmanoğlu, a.g.m., 364.
[274] *a.g.m.*, 367.
[275] *a.g.m.*, 365, Fig. 1.
[276] W. Kleiss, " Die Toranlagen der Urartaischen Festung Rusa-i URU.TUR von Bastam in Iranisch-Azerbaidjan" *AnadAraş*, XIV, 1996, 289.
[277] a.y., "Notes On The Chronology Of Urartian Defensive Architecture", *Anatolian Iron Ages 3*, 1994, 132.; a.y., "Die Toranlagen der Urartaischen Festung Rusa-i URU.TUR von Bastam in Iranisch-Azerbaidjan" *AnadAraş*, XIV, 1996, 290.
[278] a.y., "Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969", *AMI* 3, 1970, 13 v.d.
[279] a.y., "Survey of Excavations in Iran 1969-1970: Bastam", *Iran*, 9, 1971, 167.; Forbes, *a.g.e.*, 31.
[280] Burney-Lawson, a.g.m., 188 v.d.

alanında yer alan saray, payeli salon ve depo mekânları üzerine yoğunlaşmıştır[281]. Kalenin kurulduğu kayalık tepenin dış hatlarına oldukça yakın bir noktada konumlandırılmış surlar zikzaklı bir hat oluşturmaktadır. Sitadel dışındaki muhtemel bir dış kentin surlarını oluşturan bu duvarlar 3.50 m. kalınlığında ve 1.50 m. yüksekliğindedir. Sitadel alanını çevreleyen sur duvarları ise kuzeybatı noktada iki sıralı olarak inşa edilmiştir[282]. Kalenin özellikle kuzeydoğusundaki sur duvarlarında bastiyonlar izlenebilmektedir **(Lev. XXX/b)**. Sur duvarları hem sitadel alanını hemde sitadel alanının güneyinde uzanan aşağı şehir kısmını da çevrelemektedir.

Adilcevaz Kef Kalesi'nde olduğu gibi, Karmir-Blur'da da, mevcut kalıntılar ışığında aşağı kentin en azından bir bölümünü çevreleyen bastiyonsuz çevre duvarları görülmektedir. Bu çevre duvarı sitadelin güneydoğu köşesinden başlayıp kent yerleşimini kuzeyden ve güneyden çevreleyen bir hatta ilerlemektedir[283] **(Lev. XLVI/a)**. Sitadel alanı ise tamamen bir sur duvarı ile kuşatılmıştır. Adilcevaz Kalesi surlarındaki zikzaklı hattın bir benzeri, köşe yapan her bir noktasında kuleler yerleştirilmiş şekilde, özellikle sitadelin kuzey ve doğusundaki sur duvarlarında uygulanmıştır **(Lev. XLVI/b).** Karmir-Blur sitadelinin batısında büyük bir avlu ve bu avlunun kuzeydoğu, doğu ve güneydoğu surlarına bitişik yapılmış yapılar topluluğunu iki mimari birim olarak değerlendirmek mümkündür. Güneybatı köşesinde iki kule ile çevrelenmiş anıtsal bir kapı girişi ile sur duvarları güçlendirilmiştir. Kuzeybatıdaki kapı girişi tek kuleli olarak inşa edilmiştir. Sur duvarları ve içteki mekânlarda düzenli aralıklarla yerleştirilmiş bastiyon ve büyük kuleler düz bir hatta ilerleyen sur duvarlarının karakteristik özelliğidir. Dört sırasına değin ayakta kalan sur duvarları 2 m. yüksekliğinde ve 3.5 m. kalınlığındadır. Bu taş temel üzerinde kalın bir kerpiç sur bedeninin yükseldiği kazı çalışmaları ile tespit edilmiştir.

Karmir-Blur'da olduğu gibi, taş temel ve yıkılmış kerpiç bedeni ile Ayanis Kalesi'nin güney ve doğusunda da, sur duvarları kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılmıştır[284]. Kale kayalığının savunma açısından daha zayıf olan doğu kesiminde tamamen, güneydoğu bölümünde ise kısmen bir bölümü açığa çıkarılan sur duvarları oldukça kütleseldir. Kireçtaşı bloklarla inşa edilen doğu sur duvarları kullanılan malzeme açısından güney surlarından farklılaşmakta ve kireçtaşı kullanımı açısından Bastam Kalesi surları ile benzeşmektedir. Doğu surlarının bazı bölümlerinde 5 sıraya kadar ayakta kalan duvarları, 2.50 m. - 2.70 m. arasındaki ölçülerde duvardan çıkıntı yapan 6 adet bastiyon ile düzenlenmiştir **(Lev. XLVII/a)**. Farklı uzunluklardaki bu duvar çıkıntılarının en güneyindeki muhtemelen, kalenin inşa yazıtının yer aldığı ana giriş kapısına bitişik olduğundan ve bu kapıyı koruma işlevini taşımasından dolayı diğerlerinden farklı olarak 12 m. genişliğinde daha büyük bir kule olarak inşa edilmiştir. Son yıllarda yapılan kazı çalışmaları ile kalenin kuzeyindeki sur

---

[281] Emin Bilgiç - Baki Öğün, " 1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia*, VIII, 1964, 65-124.; a.y., "Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965)", *Anatolia*, IX, 1967, 1-20.
[282] Forbes, *a.g.e.*, 21.
[283] Smith, *a.g.e.*, 250.
[284] A. Çilingiroğlu, "Military Architecture", (Ed. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 25 v.d.d.

duvarlarının doğu duvarları ile birleştiği kuzeydoğu köşesi de açığa çıkarılmıştır. Kuzey surları, doğu surlarında olduğu gibi kireçtaşı bloklarla oluşturulmuştur. Kalenin doğu surlarından farklı olarak güney surları volkanik bir kaya çeşidi olan gabro bloklarla inşa edilmiştir **(Lev. XLVII/b)**. Güney sur duvarları, arazinin yapısından dolayı bazı noktalarda 2 m. bazı noktalarda ise 4 m. yüksekliğindeki taş temeller üzerinde yaklaşık 3-4 m. yüksekliğindeki kerpiç bedeni ile korunmuş, Urartu mimarisinin en güzel sur duvarlarından birini teşkil etmektedir[285].

II. Rusa kalelerinde uygulanan sur duvarlarının, kalelerin kuruldukları farklı arazi yapılarına göre planlandıkları görülmektedir. Sur duvarları Bastam Kalesi'nde dikey doğrultulu kale kayalığına paralel olarak inşa edilmiş iken, Ayanis Kalesi'nde düz bir hatta ilerlemektedir. Ancak 2015 yılında kalenin batı uç noktasında gerçekleştirilen kazı çalışmaları bu alanda daha karmaşık bir sur sisteminin uygulandığına işaret etmektedir. Adilcevaz ve Karmir-Blur kalelerinde ise köşeli ve zikzaklar çizen bir planda inşa edilmiştir. Bütün kalelerde düzenli arlıklarla yerleştirilmiş bastiyonlar daha fazla kullanılmış iken özellikle kale girişlerine yerleştirilen kuleler ise daha az sayıda tercih edilmiştir.

3.1.2. Tapınaklar

Urartu mimarisi içinde üç farklı tapınak planının olduğu önerilmektedir[286]. Ancak, sadece Arin-Berd'ten bilinen dikdörtgen planlı ve Tanrı Haldi'ye ithaf edildiği belirtilen tapınak yapısına ilişkin tartışmalar da devam etmektedir[287]. En çok karşılaşılan tapınak planı ise kule tipli kare tapınaklardır[288]. Urartular'a özgü ve en dikkat çekici yapılar olarak karşımıza çıkan kule tapınaklar standart bir planda inşa edilmişlerdir. Kare tapınaklar dışında, Muşaşir'deki Haldi Tapınağı'nın yağmalanmasının anlatıldığı II. Sargon (M.Ö. 721-705) tarafından yaptırılmış olan Khorsabad'taki bir kabartma üzerindeki betimlenen tapınağın da farklı bir tapınak tipini temsil ettiği belirtilmektedir[289]. Son olarak Tarhan tarafından da Van Kalesi Sitadelin'de tespit edilen çift cellalı bir yapı ile Çavuştepe Aşağı Kale'nin doğu

---

[285] a.y.,"Ayanis Kalesi/Ayanis Fortress", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 341 v.d.

[286] David Ussishkin, "On the architectural origin of the Urartian standard temples" , *II. Anadolu Demir Çağları* (yay. haz. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1991, 117 v.d.d.; a.y., "On the Architectural Origin of the Urartian Standard Temples", Tel Aviv, 21, 1994, 144 v.d.d.; A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 1997, 67.

[287] David Stronach - Henrik Thrane - Clare Goff - Alan Farahani, "Erebuni 2008-2010", *Urartu and Its Neighbors. Festschrift In Honor of Nicolay Harutunyan In Occasion of His 90th Birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), AJNES,* V/2, 2010, 100 v.d.d.; Roberto Dan - Riccardo La Farina, "Arin-Berd: Fortezza Dell'Eta Del Ferro Nella Valle Dell'Arasse", Bollettino della Unione storia ed arte 6, 2011, 235 v.d.

[288] A. Çilingiroğlu, "Urartian Temples" *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 295-307.

[289] Ussishkin, *a.g.m*., 144.

ucunda yükselen köşeleri rizalit çıkıntılı Uçkale yapısı yeni tapınak önerileri olarak sunulmuştur[290].

Urartu coğrafyasında bugüne değin yapılan kazı çalışmaları sonucunda 10 adet kare planlı tapınak ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Bastam[291], Verahram[292] **(Lev. XLVIII/a)** ve Körzüt'te[293] de **(Lev. XLVIII/b-c)** kare planlı tapınakların olduğu önerilmektedir. Bu tip tapınakların en belirgin özellikleri, tapınağın kutsal odasının (cella) kare bir plana sahip oluşudur. Yine köşelerinin rizalitli oluşu ilk bakışta fark edilebilen özellikleridir. Kare planlı kutsal odaya geçiş tapınağın cephesine açılmış olan dikdörtgen bir giriş/koridor ile sağlanmıştır[294]. Standart tapınaklar her zaman için sitadel duvarları içinde ve genellikle sitadelinin en yüksek noktasına konumlandırılmışlardır. Sitadellerin genellikle yüksek noktasının tapınak inşası için seçilmiş olması, tapınak yapılarının verdiği mimari ve dini mesaj açısından da önemlidir. Standart planlı kule tapınaklar, krali yönetimin gücünü yansıtan önemli dini yapılardır[295]. Urartu yazıtlarında ***susi*** olarak geçen tapınakların en erken örneği Yeşilalıç kaya kapısı ile Van kayalıklarının doğusunda yer alan Tebriz kapı yazıtlarında karşımıza çıkar[296]. Tebriz kapı yazıtında kral İşpuini, oğlu Minua ve torunu İnuşpa ile bir susi tapınağının kuruluşundan bizi haberdar etmektedir[297].

> *Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini der ki; İşpuini oğlu Minua, Minua oğlu İnuşpua ile tanrı Haldi'nin* ***susi****'ni yaptırdık...*

Bu yazıt Urartular'ın Meher Kapı ve Yeşilalıç gibi çerçeveli kaya kapıları ile şekillenmeye başlanan, baş tanrı Haldi merkezli olarak oluşturulan devlet dininin mimari kurumlarının da, başkent Tuşpa'dan başlamak üzere, inşa edilmeye başlandığını açıkça göstermektedir. Ancak başkent Tuşpa sitadelinde yapılan kazı çalışmalarında bu yazıtları kanıtlayacak herhangi bir yapı temeli ortaya

---

[290] M. T. Tarhan, *"Tuşpa-Van Kalesi: Demirçağ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar",* Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (Haz. O. Belli), 2000, 195.; a.y., *"Tuşpa-Van Kalesi Demirçağ'ın Gizemli Başkenti",* ArkeoAtlas 4, 2005, 129.; a.y., "Uçkale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı' ", *AnAr*, 18, 2005, 115 v.d.d.

[291] Wolfram Kleiss, "Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970", *AMI*, 5, 1972, 32 v.d.d./Abb.24-25, 27.; Mirjo Salvini, "Der Turmtempel (susi) von Bastäm", *AMI*, 37, 2005, 371-375.

[292] Wolfram Kleiss, "Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973", *AMI* 7, 1974, 91/Abb. 4, 11.

[293] Ali M. Dinçol, "Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt", *IstMitt*, 26,1976,19-24.; Tarhan-Sevin, a.g.m., 283 v.d.

[294] Forbes, *a.g.e.*, 69.; A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 1997, 67.

[295] Tuğba Tanyeri-Erdemir, "The Temple and King: Urartian Ritual Spaces and Their Role in Royal Ideology", *Ancient Near Eastern Art in Context, Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students*, (Eds. Jack Cheng-Marian H. Feldman), Leiden-Boston, 2007, 207.

[296] CTU I: no. A 4-1, 15, 177 v.d.

[297] Margaret Payne, *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006, 58.

çıkarılmamıştır[298]. Bununla birlikte Yeşilalıç kaya nişinin üzerindeki temel yataklarının bir tapınağa ait olabileceği ileri sürülmüştür[299].

Urartu yazıtlarında sadece susi olarak belirtilen tapınak yapıları olduğu gibi yine içerisinde kare planlı bir susi tapınağını barındıran fakat É BÁRA olarak adlandırılan yapılar da bulunmaktadır. Muhtemelen burada É BÁRA ile anlatılmak istenen sadece kare bir tapınaktan ziyade kare tapınağın ve bununla ilişkili mekânların biraradalığını vurgulayan kompleks bir yapı olmalıdır[300]. É BÁRA Sümeogramı ilk olarak Minua'ya ait çift dilli (Assurca-Urartuca) Kelişin stelinde geçmektedir[301]. Burada kutsal kent Muşaşir'de (Ardini) bir tapınak yaptırıldığı belirtilmektedir. Bunun dışında Çavuştepe Yukarı Kale Haldi Tapınağı, Ayanis Kalesi ve Bastam'da bu türde yapı komplekslerinin kurulduğunu belirten yazıtlar bulunmuştur. Arkeolojik kazılar ile Çavuştepe ve Ayanis Kalesi'nde É BÁRA olarak belirtilen tapınak yapıları ortaya çıkarılmış iken, Bastam'da sadece 14 x 14 m. ölçülerindeki bir kaya terası bu tapınakla ilişkilendirilmiştir[302]. Çavuştepe Aşağı Kale'deki tapınağın susi olarak tanımlanması ve Yukarı Kale'deki tapınak kompleksinin ise É BÁRA olarak adlandırılsa da kare planlı merkezi tapınak yapısı birbirini tekrarlamaktadır.

Urartu kalelerinde yapılan arkeolojik kazılar ile dilbilimsel veriler ışığında kare planlı susi tapınaklarının en erken örnekleri, Aznavurtepe Kalesi ile Yukarı Anzaf Kalesi'nde olmak üzere, Minua döneminde inşa edilmiştir. Körzüt ve Kayalıdere kalelerinden bilinen tapınak yapıları da yine Minua ile ilişkilendirilen örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı, kalenin güney kesiminde yer almaktadır **(Lev. XLIX/a)**. Tapınak yapısı 13.40 m. boyutlarında ve kare bir plana sahiptir. Köşeleri rizalitli ve duvar kalınlığı 2.5 m. olan yapının tabanı ana kayanın düzeltilmesiyle yapılmıştır. Tapınağın içi ve avlusu daha sonraki Ortaçağ yerleşmesinden büyük ölçüde zarar görmüştür. Kuzey ve batı duvarları temeline değin sökülen tapınağın sadece doğu duvarı sağlam kalmıştır **(Lev. XLIX/b-c)**. Sağlam kalan doğu duvarının kuzeydoğu köşesinde, kral Minua'nın inşa yazıtı bulunmaktadır[303]. 2014 yılı içerisinde Van Müze

---

[298] Ancak taban ve duvarların temel yükseltileri ana kayadan işlenmiş olan ve 1.70 m. genişliğindeki duvar kalınlıkları ile çok yüksek bir yapı olduğu düşünülen bir yapı Yukarı Sitadel'deki İç Kale'de bulunmuştur. Boyut ve kapı çerçeveleri olarak standart Urartu kule tapınaklarını benzediği ve bu tapınaklarından farkını ortaya koyan en önemli özelliğinin ise arka arkaya gelen çift cellanın olduğu belirtilmektedir, Tarhan, *a.g.m.*, 195.

[299] B. Genç, "The 'Door of Ḫaldi' in Pagan/Yeşilalıç and a New Approach on susi Temple", *Aramazd* IX/2, 2015 (2016), 67-76.

[300] M. Salvini, "The Inscriptıons of Ayanis (Rusahinili eiduru=kai) Cuneiform and Hieroglyphic", (Eds. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 259, dn: 7.

[301] CTU I: no. A 3-11, 141-144.

[302] W. Kleiss, *Bastam/Rusa-i URU.TUR, Beschreibung der Urartäischen und Mittelalterlichen Ruinen*, Dietrich Reimer Verlag, 1977, 25, Abb. 15.; a.y., *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 75.; Forbes, *a.g.e.*, 13, 76.; W. Kleiss, "Aspekte Urartaischer Architektur", *Iranica Antiqua* 23, 1988, 189.

[303] O. Belli, *"Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı"*, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (Haz. O. Belli), 2000, 207.; A. Çilingiroğlu, "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri

Müdürlüğü'nce kalede yapılan arazi çalışması kapsamında Büyük Kabul Salonu olarak adlandırılan 15 nolu yapıda yeni bir yazıt keşfedilmiştir. Kireçtaşı bir blok üzerinde tek bir yüzde işlenen yazıta ilişkin yapılan değerlendirmeler ışığında, yazıtın tapınak yapısı ile ilişkili ve tapınakta tespit edilen önceki yazıtların bir tekrarı niteliğinde olduğu tespit edilmiştir[304]. Bu tapınağa ait dördüncü yazıt olması itibari ile bir Urartu tapınağında birbirini tekrar eden inşa yazıtlarının en fazla olduğu tapınak yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır **(Lev. XLIX/d-e)**. Bir Urartu yapısında birbirinin kopyası olan inşa yazıtlarının kullanılması Sardurburç yapısından itibaren görülen bir özelliktir. Urartu krallığının kuruluş yazıtının yer aldığı Sardurburç yapısında birbirinin kopyası toplamda 6 adet yazıt tespit edilmiştir. Bu erken uygulamanın Minua dönemindeki bir tapınakta kullanılması, Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağını, mevcut tapınaklar içerisinde, en erken Urartu tapınağı olabileceğine ilişkin önemli bir veri olarak karşımıza çıkmaktadır[305]. Bunun yanısıra hemen aşağıda değinilen Aznavurtepe Tapınağında ise ne bir tapınak inşa yazıtından ne de birbirini tekrar eden bloklarla karşılaşmaktayız.

Aznavurtepe'de inşa edilen köşeleri rizalitli tapınak yapısında Minua'nın inşa yazıtları bulunmaktadır[306]. Ancak bu yazıtlarda bir tapınağın inşaasından ziyade bölgedeki askeri faaliyetler, kral tarafından Aludiri kentinin kuruluşu ve farklı bir tapınım alanına vurgu yapan Haldi Kapıları'nın (Haldinili *KÁ*) inşaası anlatılmıştır[307]. Tapınak cellası 5 x 5 m. boyutlarında olup, 4 m. kalınlığındaki duvarlar 3 sıra taş dizisinden oluşmaktadır **(Lev. L/a,c)**. Taş temel üzerinde yükselen yaklaşık 3 m. yüksekliğindeki kerpiç beden günümüzde tamamen yok olmuştur. Tapınak odasının duvarlarında kalan izlerden iç yüzeyin duvar resimleri ile süslendiği belirtilmektedir[308]. Taban ise küçük taşlarla kaplanmıştır. Tapınağın 20 x 14 m. ölçülerinde bir avlusu vardır[309]. Bugün tapınak ve alanı tam bir harabe görünümündedir **(Lev. L/b)**.

Kayalıdere tapınağı ise 5.00 m x 5.00 m. ölçülerinde bir cellaya sahiptir. 3.20 m.'den 5.20 m.ye değişen kalınlıklarda bir duvar yapısı vardır[310]. Cella'nın tabanı sıkıştırılmış toprakla karışık küçük taşlardan oluşmaktadır. Benzer biçimde Aznavurtepe'de de aynı taban yapısı görülür. Sütunlu olmayan tapınağın ön avlusu

---

Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar (Haz. G. Arsebük-M.J. Mellink-W. Schirmer), 1998, 229, bknz. dipnot 2.

[304] İçerisinde bulunduğum bir ekip ile tespit edilen kireçtaşı blok Van Müze Müdürlüğü'ne taşınmış ve Kenan Işık tarafından yayınlanmıştır. Kenan Işık, "Yeni Keşfedilen Bir Urartu Yazıtı Işığında Yukarı Anzaf Kalesi Susi Tapınağı Yazıtları", *CollAn* 14, 2015, 56-65.

[305] Minua dönemindeki yapılarda karşımıza çıkan bu özelliğin, yaklaşık olarak şimdiye kadar 16 çivi yazıtlı inşa bloğu ile en fazla sayıda tespit edildiği proje ise Van Ovası'nı sulayan Şamram/Minua Kanalıdır.

[306] Kemal Balkan, "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia* V, 1960, 133-158.; a.y, "Patnost'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları* I, 1964, 237.

[307] CTU I: no. A 5 - 11 A-B, 201-203.

[308] Balkan, a.g.m., 238.

[309] Forbes, *a.g.e.*, 79-80.

[310] Forbes, *a.g.e.*, 78.

taşlarla döşenmiştir. Tapınak yapısı kale kayalığının güneydoğusunda ve cellanın arka duvarı kayalıklara bitişik olarak inşa edilmiştir **(Lev. LI/a-b)**.

Minua sonrasında I. Argişti (M.Ö. 780-756) döneminde Arin-Berd'te inşa edilmiş iki ayrı tapınak yapısı ile karşılaşmaktayız. Biri Tanrı Haldi'ye ithaf edilmiş iken diğeri ise Tanrı İubşa için yapılmıştır. Dikdörtgen planlı olarak restorasyonu yapılmış olan bu ikinci tapınak yapısına ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kleiss tapınak cellasının Ahamenid döneminde dikdörtgen plana dönüştürüldüğünü ve yapının orjinalinde kare planlı bir tapınak olduğunu söylemektedir[311]. Arkeolojik kazılar sonrasında, orjinalinden farklı olarak tapınak cellası dikdörtgen bir plan doğrultusunda restore edildiği de belirtilmektedir[312]. Ancak hem yazılı veriler[313] hem de arkeolojik kalıntılar[314] bu yapının standart kare planlı bir tapınak olduğuna işaret etmektedir. Aşağıdaki yazıt tercümesinde de görülebileceği üzere tapınak yapısı bir susi olarak ifade edilmiş ve biz Urartu Krallığı'nda susi olarak belirtilen tapınaklarının neredeyse ölçülerine kadar birebir aynı planda uygulandıklarını görmekteyiz.

> *Minua oğlu Argişti bu **susi** tapınağını Tanrı Iubşa için inşa etti. Argişti der ki; arazi çöldü, daha önce burada hiçbir şey inşa edilmemişti. Minua oğlu Argişti, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa'nın lordudur.*

İubşa tapınak alanın ve çevresindeki arkeolojik yapı kalıntıları doğrultusunda, tapınak cellasının batı sur duvarına bitişik ve bir temenos duvarı ile çevrili, portikolu bir alan olduğu önerilmiştir[315] **(Lev. LI/c-d)**. Güneyindeki yapıların ve eklemelerin sonraki dönemlere ait olduğu belirtilmektedir.

Urartu tapınak mimarisinde karşımıza çıkan ikinci tapınak tipinin dikdörtgen planlı olduğu ve bu yapıya yönelik arkeolojik tartışmaların devam ettiğine yukarıda değinmiştik. İki kare planlı susi tapınak yapısını içeren Çavuştepe Kalesi'nde olduğu gibi, özellikle Haldi dışında bir tanrıya adanmışlığını da göz önünde bulundurursak, Arin-Berd Kalesi'nde de tanrı İubşa dışında baş tanrı Haldi'ye ithaf edilmiş bir tapınak yapısının olmasını beklemek oldukça doğaldır. Arinberd Kalesi'nde Rus bilim adamları tarafından 1950-1968 yılları arasında yapılan kazılar sonucunda kalenin doğu ve batı surlarının birleştiği noktada, dış duvarları surlara bitişik yapılmış dikdörtgen bir giriş salonu, cella olarak adlandırılan kare bir mekân ve bu mekânın kuzeyinde üç tarafı sütunlarla çevrili büyük bir avlunun yer aldığı yapılar bir Haldi Tapınak kompleksinin mekânları olarak ileri sürülmüştür[316] **(Lev. LII/a)**.

---

[311] W. Kleiss, "Zur Rekonstruktion des Urartaischen Tempels", *IstMitt* 39, 1989, 265, Abb. 1.
[312] Dan - La Farina, a.g.m., 233 v.d.
[313] CTU I: no. A 8-21 A-B, 357.
[314] Dan – La Farina, *a.g.m*., 233-235, Fig. 5, 7.
[315] a.g.m., 235, Fig. 8.
[316] K. L. Oganesian, *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961, 51-57.

Bir ziggurat yapısına da benzetilen kare planlı mekânın doğu duvarında bulunan yazıt bu mekânın bir Haldi Tapınağı olarak yorumlanmasına sebep olmuştur[317].

Efendi Haldi'ye, Minua oğlu Argişti bu binayı inşa etti. Argişti der ki…

Ancak Arinberd'te önce Felix Ter-Martirossov devamında D. Stronach'ın başkanlığındaki bir Fransız-Ermeni araştırma ekibince yapılan kazılar bu yapının Oganesian'ın tanımladığı üzere dikdörtgen cellalı bir tapınak olamayacağına ilişkin önemli veriler sundu[318]. Nitekim 1950'li yıllarda yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan mimari kalıntılar ışığında yapılan rekonstrüksiyonların yanlış olduğu da tespit edilmiştir. Özellikle belirtilen zaman diliminde gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarına şüphe ile yaklaşılması gerektiğine kanıt olarak da kalenin yükseldiği tepenin batı surlarının bulunduğu yamaçta doğal erozyonun oldukça etkili olduğu ve bunun sonucunda buradaki yapıların orijinal mimari dokusunun problemli olduğu belirtilmektedir[319]. Urartu sonrasında kalenin Ahamenid ve Hellenistik dönemde yoğun bir yerleşim görmesi de Urartu mimarisinin tam olarak anlaşılmasını engellemiştir. Oganesian'ın, Haldi Tapınağı'nı, özellikle Assur-Mezopotamya tapınakları ışığında, dikdörtgen cellalı bir tapınak mimarisi olarak tanımlaması, Urartu Mimarisi'nde farklı planda şekillenen tapınak yapılarının olduğu algısına sebep olmuştur. Ancak yapılan kazı çalışmaları neticesinde özellikle kare cellalı yapının standart planda şekillenen Urartu tapınaklarının bir benzeri olduğu, mekândaki eklentilerin ise sonraki dönemlere ait olduğu tespit edilmiştir[320] **(Lev. LII/b)**. Dört farklı evrenin tespit edildiği tapınak alanı, I. evrede köşelerde rizalit çıkıntısı olan ve kuzeybatısında üç tarafı sütunlarla taşınan bir galeriye sahip avlusu ile tasarlanmış kare planlı bir tapınak yapısı olarak önerilmiştir **(Lev. LII/c)**. Özellikle avluda tespit edilmiş olan iki çerçeveli ve içi kırmızı renkle boyanmış bir niş yapısı I. Argişti döneminde tapınak yapılarında uygulanan tekil ve ilgi çekici mimari bir döşem olarak değerlendirilmiştir[321].

Arin-Berd İubşa tapınağı gibi baş tanrı Haldi'den farklı olarak, muhtemelen yine yerel bir tanrı İrmuşini'ye adanmış kare planlı bir susi tapınağı Çavuştepe Aşağı Kale'de tespit edilmiştir[322]. II. Sardur (M.Ö. 756-735/730) tarafından yaptırılan bu tapınağın cephesindeki yazıtlarda bir É BÁRA da Tanrı Haldi için inşa edildiği yazmaktadır[323]. Nitekim kazı çalışmaları neticesinde Aşağı Kale'nin doğusunda Aşağı Kale'den rampalı bir yol ile çıkılabilen ve kayalığın daha yüksek bir noktasına inşa edilen Yukarı Kale'de kare planlı bir diğer tapınak yapısı da ortaya çıkarılmıştır[324]. Çavuştepe Aşağı Kale'de yer alan tapınak yapısı, bu kalenin orta

[317] CTU I: no. A 8-24, 359.; Dan – La Farina, a.g.m., 235-236.
[318] Stronach ve bşk., a.g.m., 99-133.
[319] Smith, *a.g.e.*, 245, 6. dipnot.
[320] Stronach ve bşk., a.g.m., 114, Fig. 9.
[321] Stronach ve bşk., a.g.m., 110 v.d.d..
[322] Erzen, *a.g.e.*, 10 v.d.
[323] CTU I: no. A 9-17, 442 v.d.
[324] A. Erzen, "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", *AnAr*, IV-V, 1977, 6 v.d.d..

kesiminde ve en yüksek noktasında yapılmıştır **(Lev. LIII/a-b)**. Tapınak yapısı 4.50 x 4.50 m. ölçülerinde küçük bir cella ve hemen doğusundaki yassı dörtgen taşlarla döşeli bir avludan oluşmaktadır. Cellanın duvarlarının mavi, kırmızı, siyah ve beyaz renkte bitkisel motiflerle süslendiği kazı sırasında ortaya çıkan boyalı kerpiç parçalarından anlaşılmaktadır. Cellanın doğuya bakan cephesi alttan iki sıra halinde sert ve düzgün işlenmiş gabro bloklarla kaplanmıştır. Parlak görünümlü ve pürüzsüz yüzeyleri ile bu bloklar Urartu taş işçiliğinin en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedirler. Bu taş temelin üzerinde 10. m.yi aşkın bir kerpiç duvar yükseldiği öngörülmüştür[325].

Tapınak avlusunun üç tarafının galerilerle çevrili bir alan olduğu belirtilmektedir[326]. Kurban törenleri ile ilişkili olduğu belirtilen kültsel döşemler ise tapınak avlusun doğu sınırını oluşturan beyaz badanalı kerpiç sekiler, taşlardan oluşturulmuş bir masa ve kuzeyde konumlandırılmış yuvarlak bir sunaktır. Tapınağın hemen batısında yer alan depo mekânları ve bu mekânların güneyindeki 3 sıra halinde sıralanan 9 adet taş payenin yer aldığı payeli salon olarak adlandırılan 24 x 23 m. ölçülerinde bir mekân ve kale kayalığının batı uç noktasında konumlandırılmış saray yapılarına ise kuzey-güney doğrultulu bir koridor sistemiyle geçiş sağlanabilmektedir[327].

Çavuştepe Yukarı Kale, kazıcısı tarafından bir kale olarak tanımlanmasına rağmen, Tanrı Haldi'ye adanmış korunaklı kutsal bir alan görünümündedir. Tapınak alanını ve çevresindeki mekânları aşağı kale surları ile benzer bir sur duvarı çevrelemektedir. Tapınak yapısı ise yaklaşık 96 x 21 m. boyutlarında dikdörtgen planlı, oldukça büyük bir teras üzerinde ve bu terasın da batı duvarına yakın bir noktada yer almaktadır[328] **(Lev. LIII/a,c)**. Doğusu bir kaya hendeği ile sınırlandırılan tapınak kompleksinin batısı, ana kayanın kesilmesi ile oluşturulmuştur. Burada 35 x 20 m. ölçülerinde anakayanın kesilmesi ile oluşturulmuş büyük bir kaya terası bulunmaktadır. Sevin, bu alanı törensel bir teras olarak adlandırmaktadır[329]. Ancak bu alanın hem tapınak kompleksinden daha aşağıda hem de sur duvarlarının da dışında bırakılmış olması törensel bir alan olarak değerlendirilmesini problemli kılmaktadır. Nitekim burada yapılan kazılarda, alanın tapınak kompleksi ve törenlerle ilişkisini ortaya çıkaracak herhangi bir veri ile karşılaşılmamıştır. Aşağı Kale'den başlayan ve Yukarı Kale'ye doğru devam eden rampalı bir yol ile ulaşılabilen Yukarı Kale tapınak alanına geçiş ise Sevin'in görüşüne göre sur dışındaki kayalık terasın güneyindeki kayalık yükselti ile ilişkili ahşap bir kapı düzenlemesi ile sağlanmaktadır[330] **(Lev. LIV/a)**. Kare planlı tapınağın cellası 4.50 x

---

[325] V. Sevin, *"Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi"*, ArkeoAtlas 4, 2005, 97.
[326] A. Erzen, Çavuştepe I: M.Ö. 7-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978, 10.
[327] Erzen, *a.g.e.*, 9.
[328] V. Sevin, " Çavuştepe Aşağı ve Yukarı Kale Kapıları: Urartu Mimarlığında Sıra Dışı Uygulamalar / The Gates of the Çavuştepe Upper and Lower Fortress: Unusual Applications in the Urartian Architecture", *Armizzi - Engin Özgen'e Armağan / Studies Honour of Engin Özgen* (Haz. A. Engin - B. Helwing - B. Uysal), Ankara, 2014, 228 v.d., Şek. 6.
[329] Sevin a.g.m., 228.
[330] Sevin, a.g.m., 229, Şek. 5.

4.50 m. ölçülerindedir[331]. Cellaya tek kanatlı bir kapıdan geçilerek girilmekteydi. Orta Çağ'da yerleşim görmesinden dolayı tahrip olmuştur. Tapınak çevresindeki oldukça fazla sayıdaki kırık bazalt parçaları tapınağın doğu cephesinin, İrmuşini tapınağında olduğu gibi pürüzsüz bazalt bloklarla kaplı olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bir temenos duvarıyla çevrilmiş, geniş ve peristilli olabileceği belirtilen bir avlu ile kare cellalı tapınak yapısı özellikle MÖ 8. yüzyılın sonlarında Altıntepe'de ve MÖ 7. yüzyılda Ayanis Kalesi'nde görülen sütunlu galerilerle çevrili tapınak örneklerinin öncüsü konumundadır.

Urartu tapınaklarının güzel örneklerinden birini teşkil eden Altıntepe tapınağı 27.20 x 30 m. ölçülerinde bir avlu içerisinde yapılmıştır[332] **(Lev. LIV/b).** Tapınak cellası kare planlı ve kalın duvarları olan bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Avlunun dört tarafında galeriler bulunmaktadır. Ön ve arkadaki galeriler yandaki galerilere göre, cella duvarına daha yakın olarak yapılmıştır. Taş temelli avlu duvarları doğu ve kuzey duvarında 2.30 m., batıda 2.07 m. ve güneyde ise 1.65 m. kalınlığındadır[333]. Gri-pembemsi renkli dasit bloklardan yapılmış taş kaidelerin üzerinde yükseldiği düşünülen 20 adet ahşap sütun ile taşınan bir üst örtü sisteminin olduğu ön görülmektedir. Taş kaideler, 0.70 m. çapında ve 0.20 m. yüksekliğindedir. Sütunların bulunduğu bazı alanlarda taban moloz taşları ile döşenmiş, bunun üstünde bir toprak tabakası ile örtülmüştür. Avluda olduğu gibi taş döşenmeyen yerler kumlu bir toprakla kaplanmıştır. Üstü açık olan avluda bir su kanalı da tespit edilmiştir[334]. Kule tapınak 13.80 x 13. 80 m. ölçülerindedir. Duvar kalınlığı 4.50 m. olan üç sıra biçiminde oldukça düzgün kesilmiş taşlar tapınağın alt duvarlarını oluşturmaktadır. Kule biçimli bütün Urartu tapınaklarında olduğu gibi bu tapınakta da, köşelerde 50 cm. lik bir çıkıntı uygulanmıştır. Tapınak kapısının girişi 1.15 m. genişliğinde olup önünde iki taş basamağı vardır. Kapıdan cellaya geçiş, 3.80 m. uzunluğunda 1.50 m. genişliğinde bir koridor ile sağlanmaktadır. Cella tabanı sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır. Kazı sırasında ele geçen kırmızı, siyah, mavi, beyaz ve bej renklerde yapılmış geometrik figürler ile süslü kerpiç parçaları tapınak cellasının zengin süslemelere sahip olduğunu göstermektedir[335]. Tapınakta herhangi bir inşa yazıtı bulunamamıştır. Ancak adak eşyaları içinde yer alan mızraklardan dolayı Haldi Tapınağı olduğu söylenebilir[336].

Kazı yapılarak tespit edilmiş ilk Urartu tapınağı ise Van Ovası'nın kuzeydoğusundaki Zımzım Dağı kayalıklarının güney uzantısı üzerinde yer alan Toprakkale'de bulunmuştur. 19. yüzyılın sonlarında yabancı bilim adamlarının Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki yapmış oldukları ilk kazılara da sahne olan bu Urartu

---

[331] Erzen, *a.g.e.*, 8,
[332] T. Özgüç, Altıntepe: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, 1966, 3.; Mehmet Karaosmanoğlu, "Erzincan Altıntepe Kalesi", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 364.
[333] Mehmet Karaosmanoğlu, "Yeni Bulgular Işığında Altıntepe Urartu Tapınağı", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006 Ankara*, I. Cilt, Ankara, 2010, 213.
[334] T. Özgüç, Altıntepe: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, 1966, 3.
[335] Özgüç, *a.g.e.*, 4.
[336] Forbes, *a.g.e.*, 78.

Kalesi'ndeki araştırmalar 20. yüzyılın başlarına değin devam etmiştir. Ancak bilimsel anlamda yapılan ilk çalışmalar Türk bilim adamları sayesinde olmuştur. 1959-1961 yılları arasında Afif Erzen başkanlığındaki bir ekip tarafından yeniden kazılar başlamış ve bu kazılarda Haldi Tapınağı'nın temelleri ortaya çıkarılmıştır[337]. Yine 1976 yılında yapılan kazı çalışmasında, Toprakkale'nin topografik planı çıkarılmış ve diğer mimari yapılarla birlikte tapınak da bu plana yansıtılmıştır[338]. Günümüze çok kötü bir durumda gelmiş olan tapınak meyilli bir alanda inşa edilmiş kule tipli bir tapınaktı **(Lev. LV/a-b)**. Tapınağın 4.5 m.'ye ulaşan teras duvarları, kenarları tıraşlanmış ve ortaları kabaca bırakılmış traverten bloklardan yapılmıştı. Tapınağın kutsal odası 5.30 x 5.30 m. ölçülerindedir. Güneye bakan tapınak cephesi bazalt bloklarla bezeli olup, Urartu krallarınca adanan bronz kalkanlarla süslüydü. Tapınağın önü üzeri taşlarla kaplı geniş bir avlu olarak yapılmıştı[339]. Bu alanda, başka bir Urartu yerleşmesinden bilinmeyen bazalttan oyulmuş anahtar deliğine benzer bir sıvı kurbanı sunağı bulunmuştur[340].

Toprakkale Kalesi'ndeki tapınağın temellerine değin yok olmasına karşın Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı, mimari kalıntıları ve ele geçen buluntuları açısından Urartu dini mimarisi hakkında oldukça detaylı bilgiler sağlamıştır. Ayanis Kalesi'nin en yüksek yerine konumlandırılan tapınak alanı 2.5 m. yüksekliğindeki kerpiç duvarlarla çevrilidir **(Lev. LV/c)**. Tapınağa ait depolar ve payeli sütunların olduğu alana kuzeydoğudan bir kapı ile girilmektedir. Bu kapının tabanı alabaster bir taş ile kaplıdır ve iki yanında gömülü halde bulunan tunç diskler buranın Tanrı Haldi adına inşa edildiğini belirtmektedir **(Lev. LV/d)**. Kule biçimli tapınak yapısı, 30 x 30 m. ölçülerindeki tapınak alanının doğusunda inşa edilmiştir. Kare planlı ve köşelerinde rizalitleri olan tapınağın boyutları 12.75 x 13.00 m.'dir **(Lev. LVI/a)**. Üç sıra taş temel üzerindeki kerpiç duvarların kalınlığı 3.50 m.'den fazladır. Duvarlarda pencere açıklığı bulunmayan yapıya ışık sadece kapıdan girmektedir. Tapınak cephesinde ve giriş koridorunun yanında 16 m. uzunluğunda, sekiz gabro blok üzerinde çivi yazıtları bulunmaktadır **(Lev. LVI/b)**. Bu yazıtta kalenin ve tapınağın Tanrı Haldi için yapıldığından bahsedilmektedir. Tapınağın cellası 4.58 x 4.62 m. boyutlarındadır. Bu odaya geçiş 2.10 m. uzunluğundaki bir koridor ile sağlanmaktadır. Tabanı 90 adet alabaster taş plaka ile kaplı cellaya koridorun bitimindeki bir kapı ile girilmektedir. Taş temeller üzerinde yükselen kerpiçler sıvalı ve yere paralel tunç bantlarla süslenmiştir. Odanın doğu duvarına bitişik kerpiç, ahşap ve alabasterden yapılmış bir sunak bulunmaktadır. Sekinin üzerini örten alabaster taş blok kazıma tekniğinde mitolojik yaratıklar ile kenarları ise ancak izlerinden anlaşılabilen altın plakalarla yapılmış hayvan motifleri ile kaplıdır. Cella'nın iki sıra yüksekliğindeki taş blokları kanatlı tanrı, kanatlı sfenks, grifon, rozet ve bitki motifleri ile süslenmiştir[341] **(Lev. LVI/c)**. Ayanis Kalesi tapınak

---

[337] Afif Erzen, "Untersuchungen in der Urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren. 1959-1961", *AA*, 1962, 383 v.d.d.

[338] O. Belli, "Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 225.

[339] V. Sevin, Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar", 2003, 207.

[340] Forbes, *a.g.e.*, 81, Fig.42.; Sevin, *a.g.e.*, 207.

[341] A. Çilingiroğlu, "Temple Area", (Eds. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 37-48.; a.y., "Ayanis Kalesi / Ayanis

alanında bulunan ve bazıları adak yazılı arkeolojik buluntular tapınaklarda uygulanan dini törenlerin anlaşılması açısından da oldukça önemli bilgiler sunmaktadır.

Kare planlı Urartu tapınaklarının bir benzeri olduğu yönündeki yeni arkeolojik veriler ile Arin-Berd Haldi Tapınağı ve yukarıda değinilen tapınak yapıları ışığında Urartu mimarisinde yapı ölçeğinde sadece tek bir tapınak tipinin olduğunu görmekteyiz. Bu da köşeleri rizalitli kalın duvarlı ve kare cellalı standart kule tapınak yapısıdır. Cellanın bulunduğu merkezi tapınak yapısının krallık boyunca aynı planda görülmesine karşın, zaman içinde özellikle çevresindeki eklenti yapılarla ilişkili olarak kompleks bir yapı niteliği kazanmıştır. Bu durumun tapınak yapılarının É BÁRA ve susi olarak adlandırılmasında da görülebileceği yukarıda belirtilmişti. Zaman içerisinde Urartu tapınaklarının özellikle konumlandırıldıkları yer açısından farklılaştığını söyleyebiliriz. Her zaman için kalelerin en yüksek noktasına konumlandırılan tapınaklar kral Minua (M.Ö. 810-785/780) ve I. Argişti (M.Ö. 780-756) döneminde sur duvarlarına yakın bir noktada inşa edilmişlerdir. Kayalıdere'de kale kayalığının güney dış sınırındaki kayalıklar üzerine oturtulmuş iken Arin-Berd'te sur duvarlarına bitişik inşa edilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi'nde ise güney sur duvarına yakın bir noktada inşa edilmiştir. II. Sardur (M.Ö. 756-735/730) ile birlikte tapınak yapılarının önceki dönemden farklı olarak sur duvarlarından uzakta ve çevrelerindeki mimari mekânların ortasında yer almaktadır. Bu hem İrmuşini hem de Haldi tapınaklarında görülebilmektedir. Yukarı Kale Haldi Tapınağı, mimari yapıların merkezini oluşturmakta ve bir temenos duvarı ile çevrelenmiştir. Bu planlama, II. Argişti (M.Ö. 713-709) tarafından Altıntepe'de kurulan tapınakta daha ileri bir düzeyde uygulanmıştır. Yüksek duvarlı ve sütunlu bir avlu içerisindeki tapınak kompleksi bütün sitadel yapılarının merkezinde konumlandırılmıştır. MÖ 7. yüzyıl içerisinde Ayanis ve Altıntepe kalelerinde olduğu gibi, yine tapınak yapısı sitadelin merkezinde konumlandırılmıştır. Ancak bir önceki dönemden farklı olarak Ayanis Kalesi tapınak avlusu kütlesel fil ayakları üzerinde yükselen galerili bir alan olarak planlanmıştır. Bu kütlesel payeler hem Adilcevaz Kef Kalesi'nde hem de Karmir-Blur'da karşımıza çıkmaktadır.

Kare planlı kule tipli Urartu tapınakları M.Ö. 9. yüzyılın sonlarından M.Ö. 7. yüzyılın ortalarına değin kimi basit ayrıntılar dışında tamamıyla birbirini tekrarlayan biçimde, mimari bir geleneğin devamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalın duvarlı oluşları yüksek bir yapıyı temsil ettiklerine işaret eder. Tespit edilen en erken tapınak yapısı Minua döneminde yapılmış olan Yukarı Anzaf Kalesi Tapınağı'dır. Bu dönemden önce nasıl bir dini mimari anlayış olduğu bugünkü arkeolojik veriler ışığında bilinmemektedir. Ancak kare tapınakların kökeninin Kuzey Suriye'deki Kargamış'ta bulunmuş olan Fırtına Tanrısı Tapınağı'ndan etkilenmiş olduğu düşünülmektedir[342]. Urartular sanatın her alanında olduğu gibi tapınak mimarisinde de kendi tipini yaratmış ve bunu gelenek olarak her dönemde kullanmıştır. Urartu tapınakları kalelerdeki en görkemli yapılar olarak tasarlanmış ve genelde kalelerin en

---

Fortress", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 343 v.d.

[342] Ussishkin, a.g.m., (Genel).

yüksek yerlerine konumlandırılmışlardır. Bununla birlikte tekil yapılar olmayıp çevrelerindeki mimari yapılar ile ilişkili ve dini törenlerin de odak noktasını oluşturmaktaydılar.

Merkez Adı	Arkeolojik Veri	Kral	İthaf Edilen Tanrı	Urartuca Adı	Ölçüleri		
					Tapınak Alanı	Merkezi Tapınak	Cella
Yukarı Anzaf Kalesi	Kazı ve Yazıt	Minua	Haldi	*susi*	-	13.40 x 13.40 m.	7.50 x 7. 50 m.
Aznavurtepe Kalesi	Kazı ve Yazıt	Minua	Haldi	*susi*	14.09 x 13.63 cm	13.63 x 13.63 m.	5 x 5 m.
Kayalıdere	Kazı	Minua?	?	-	23 x 23 m.	12.50 x 12.50 m.	5 x 5 m.
Çavuştepe Aşağı Kale	Kazı ve Yazıt	II. Sardur	İrmuşini	*susi*	21.50 m x 21.50 m.	10 x 10 m.	4.50 x 4.50 m.
Çavuştepe Yukarı Kale	Kazı ve Yazıt	II. Sardur	Haldi	É BÁRA	-	12.50 x 12.50 m.	4.50 x 4.50 m.
Arinberd	Kazı ve Yazıt	I. Argişti	İubşa	*susi*	-	10.90 x 12.00 m.	5.05 x 5.05 m.
Altıntepe	Kazı	II. Argişti?	?	-	27.20 x 30 m.	13.80 x 13.80 m.	5.20 x 5.20 m.
Toprakkale	Kazı	Erimena oğlu Rusa	Haldi	*susi*	-	13.80 x 13.80 m.	5.30 x 5.30 m.
Karmir-Blur	Kazı ve Yazıt	Argişti oğlu Rusa	Haldi	*susi*	36 x 26 m.	10.00 x 12.00 m.	-
Ayanis	Kazı ve Yazıt	Argişti oğlu Rusa	Haldi	É BÁRA	30 x 30 m.	12.75 x 13.00 m.	4.58 x 4.62 m.

Tablo 2 - Arkeolojik kazı çalışmaları ile tespit edilen tapınak yapılarının bulunduğu Urartu merkezleri.

3.1.3. Saraylar

Urartu mimarisinde saray olarak hangi tür yapıların ifade edildiğini, sarayın işlevsel olarak hangi mimari mekânlardan oluştuğunu öncelikli olarak tanımlamak gerekmektedir. Naumann saray yapıları için "*boyutları bakımından olağan ev tipini aşan, ya da bir yerleşme içinde egemen bir kişinin konutu olarak yorumlanabilecek bir biçimde, büyük bir ev olarak abartılmış olan tüm yapıları, saray olarak kabul etmeliyiz"* demektedir[343]. Bunu dile getirmekle birlikte sarayların çevrelerindeki yapılarla da ilişkisi olduğunu vurgulamaktadır. Saray ve tapınakların benzer döşemler içerebileceğini de göz önünde bulundurarak sarayın kimi bölümlerinin dinsel amaçlara hizmet edebileceğini veya özellikle büyük tapınaklarda egemen kişilere ayrılmış konutların olabileceğini belirtmektedir.

Urartu mimarisini genel olarak değerlendirdiğimiz taktirde Naumann'ın saray tanımına uyan krali yönetim konutlarının birçok Urartu merkezinde inşa edilmiş olduğunu öngörmemiz mümkündür. Ancak Urartu merkezlerinde yapılan arkeolojik kazıların sınırlı olmasından dolayı krali mekânların nasıl düzenlendiği konusunda çok fazla veriye sahip olduğumuz söylenemez. Buna rağmen, saray olarak değerlendirilen mekânlar Van Kalesi (Eski ve Yeni Saray), Yukarı Anzaf, Arinberd, Armavir-Blur, Çavuştepe, Altıntepe, Karmir-Blur, Bastam, Ayanis ve Adilcevaz Kef kalelerinde kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılmıştır. Urartu kalelerinde yönetimsel mekânların nasıl düzenlendiği ve hangi birimlerden meydana geldiği adı geçen merkezlerden elde edilen veriler ışığında değerlendirilmiştir.

Urartu mimarisinde kule tipli tapınaklar dışında standart bir plan şemasına sahip yapılar veya yapı kompleksleri bulmak oldukça zordur. Özellikle krali başkentlerde veya bölgesel yönetim merkezlerinde kral ve ailesi ile üst düzey yöneticilerin konaklamalarına imkan sağlayacak mimari yapıların inşa edilmesi kaçınılmazdır. Nitekim bu tür yapılar, krallığın yönetimsel gücünü de ortaya koyan simgesel mekânlardır. Nasıl kule tipli tapınaklar Urartu sitadellerinde oldukça yüksek bir bina olması ile dinsel bir gücü temsil ediyorsa, zengin duvar resimleri ile süslü odaların yer aldığı mekânlar, sütunlu avlular, zamanla değişen ve gelişen ekonomik gelişmelere paralel şekillenen depo mekânları, haremler ve taht salonlarından oluşan saraylar da yönetici sınıfın kendi gücünü yansıtan mimari komplekslerdir.

Urartu devletinin başında tüm ülkeyi başkentten yöneten güç olarak kral bulunmaktaydı[344]. Buna paralel kralın yönetimsel mekânlardan oluşan sarayı da krallığın başkentinde yer alıyordu. Krallığın merkezindeki anıtsal saraylara benzer yönetsel mekânlar krallığa bağlı bölgesel yönetim merkezlerinde de inşa edilmişti. Ancak biz Urartu Krallığı'nın başkentteki saray mimarisini tam bilemediğimiz için

---

[343] R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 2007, 398.
[344] M. T. Tarhan, "Urartu Devletinin Yapısal Karakteri", *Türk Tarih Kongresi*, IX/I, 1986, 287.

başkente bağlı eyalet merkezlerinde uygulanan mimari ile farklılıklarını veya benzerliklerini tespit edemiyoruz. Kral ve üst düzey yöneticilere hizmet eden yönetimsel mekânlar Urartu sitadellerinde karşımıza çıkmaktadır. Taht salonları, tören odaları ve sütunlu salonlar yönetim bölümünü oluşturan mekânlardı. Bunun dışında sarayın hizmet veya yaşam birimlerini oluşturan mekânlarda bulunmaktaydı. Haremler, depolar, sarnıçlar ile mutfak ve banyo üniteleri temel hizmet ve yaşam birimleri olarak kullanılmaktaydı. Sarayların bir diğer önemli bölümü ise tapınak yapısının yer aldığı dinsel bölümdür. Nitekim tapınak yapıları Çavuştepe Yukarı Kale Haldi Tapınağı'nda olduğu gibi tek başına anıtsal bir mimari yapı olarak karşımıza çıkabildiği gibi yine Çavuştepe Aşağı Kale'de bir koridorla, Arin-Berd ve Altıntepe'de ise saray yapıları ile ilişkili mekânlar olarak da karşımıza çıkabilmektedir.

Urartu Krallığı'nın ilk saray yapısı, yazılı belgeler ışığında, Urartulu Aramu'nun krali kenti (*ál śarrūtti-śu: krallığının kenti*) Arşaškun'da inşa edilmiş olmalıdır[345]. Balawat (İmgur Enlil) kapısını süsleyen tunç levhalarda da Urartu kentlerinin ele geçirilişleri görsel anlatımlarla yansıtılmıştır. Ancak Arşaškun'un yeri tespit edilemediğinden dolayı en erken Urartu krali yapısının nasıl olduğu hakkında bilgi alamıyoruz. I. Sardur ile birlikte krallığın ikinci merkezi olan Van Kalesi'ndeki en erken krali yapıların da, hem Urartu sonrasında kalenin oldukça yoğun yerleşim görmesinden hem de sitadelde yeterli kazıların gerçekleştirilmemesinden dolayı ne şekilde düzenlendiğini bilememekteyiz. Ancak Van Kalesi sitadelinde 1990 yılında M. T. Tarhan ve V. Sevin başkanlığında yapılan kazı çalışmalarında üç sıra taş dizisinden oluşan düzgün kesme taşlardan yapılmış bir duvar kalıntısı günyüzüne çıkarılmıştır[346]. Bu duvar temellerinin sitadelin eski saray yapısına ait olduğu belirtilmiştir[347]. Van Kalesi sitadelinde E. Konyar tarafından yeniden başlayan kazı çalışmalarında da bu duvar temelleri yeniden açığa çıkarılmıştır[348]. Yeni kazı çalışmaları ile 4 sıradan oluştuğu tespit edilen duvarın yaklaşık 5.40 m.'lik kısmı tespit edilmiştir **(Lev. LVII/a)**. Oldukça düzgün kesme taşlardan oluşan bu temel kalıntısı sitadelde anıtsal yapıların varlığına işaret etse de ilişkili olduğu mekânlar ve sitadeldeki mimari planlama hakkında detaylı bilgiler sunmaz.

Van sitadelinde Urartu krallarının erken saray mekânlarını nasıl düzenlediklerinin bilinmemesine karşın, kral Minua (M.Ö. 810-785/780) ile birlikte başkent dışındaki bir merkez olan Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki yönetimsel mekânların mimari planları hakkında kısmen de olsa bilgi sahibi olmaktayız. Surlarla çevrili kalenin orta kısmında yer alan ve bir saray yapısı ile ilişkilendirilen mekânlar, kalenin güneyinde yer alan tapınak yapısının kuzeyinde konumlandırılmıştır. Yukarı Anzaf Kalesi sarayı, mevcut yapıları ışığında, depo mekânları, sütunlu salonlar ve

---

[345] Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 36.
[346] M. T. Tarhan- V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları", *Belleten*, LVII/220, 1993, 845, Res. 5.
[347] M. Taner Tarhan, "Başkent Tuşpa", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 304 v.d.
[348] Konyar ve bşk., "Excavations at the Van Fortress, the Mound and the Old City of Van in 2012", *CollAn*, XII, 2013, 195 v.d., Fig. 8-9.

mekânlar arası bağlantı sağlayan biri kuzey-güney diğeri ise doğu-batı doğrultulu düzenlenmiş iki koridordan oluşmaktadır[349] **(Lev. LVII/b).** Mekânsal geçiş sağlayan kuzey güney doğrultulu koridor 2,5 m. genişliğinde ve 46 m. uzunluğundadır. Bu koridorun sonundan doğuya doğru devam eden koridor ise 2 m. genişliğinde ve 38 m. uzunluğundadır[350]. Şimdilik toplamda 18 mekândan oluşan saray yapılarından 1, 2 ve 14 nolu mekânların içlerindeki gövdelerine kadar toprağa gömülü pithoslardan dolayı depo amaçlı kullanıldıkları anlaşılmaktadır. 1 nolu depo odasının duvarlarının mavi badanalı olduğu belirtilmektedir[351]. Üç adet kerpiç payenin bulunduğu 14 nolu mekân, bu taşıyıcı unsurlardan dolayı, kalenin kazıcısı tarafından "Payeli Salon" olarak adlandırılmıştır. 5 tanesi çivi yazılı olmak üzere 10 adet silindir taş sütun altlığının bulunduğu 15 nolu mekân ise "Büyük Kabul Salonu" olarak isimlendirilmiştir. Ali ve Belkıs Dinçol tarafından okunduğu belirtilen sütun altlıklarında bir sarayın inşa edildiği belirtilmektedir[352]. Ancak sütun altlıklarının dilbilimsel çalışmaları henüz yayınlanmamıştır. Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki kazı çalışmalarının tamamlanamamasından dolayı, bütün mekânlarının planı ortaya çıkarılamamıştır. Bundan dolayı sur duvarlarına bitişik yapılan depo odaları, tapınak ve tapınağın batısındaki odalar ve büyük kule olarak adlandırılan anıtsal giriş kapısı ile açığa çıkarılan saray yapıları arasındaki mekânsal bağlantılar henüz tespit edilmemiştir. Buna rağmen, açığa çıkarılan depo odaları, çatısı sütunlarla taşınan büyük salonlar ve muhtemelen sarayın hizmet odalarını oluşturan diğer mekânları ile Urartu Krallığı'nın kazılarla açığa çıkarılmış en erken saray yapısını Yukarı Anzaf Kalesi'nde görmekteyiz.

Planı tam olarak ortaya çıkarılamayan Yukarı Anzaf Kalesi'nin aksine I. Argişti (M.Ö. 780-756) dönemi için kazı çalışmaları yapılmış üç önemli saray kalıntısı söz konusudur. Bunlardan ilki mekânları hakkında oldukça detaylı bilgi edindiğimiz Arin-Berd sarayıdır. Ararat Ovası'ndaki büyük bir proje olan Armavir-Blur ise Arin-Berd'in yaklaşık iki katı kadar geniş bir alana yayılmış yönetimsel mekânlara sahip saray kalıntılarını içermektedir. Son olarak da Van Kalesi'nde açığa çıkarılmış kuzey yüzdeki kaya platformlarının yer aldığı Yeni Saray yapıları gelmektedir.

Oldukça güçlü surlarla çevrili Arin-Berd sitadeli içerisinde çok sayıda mekân inşa edilmiştir. Saray ve tapınak yapılarından oluşan bu mekânlar birbirlerine avlu, koridorlar ve odalarla bağlı farklı mimari birimlerden oluşmaktadır[353]. Mimari yapıların işlevsel olarak hangi amaca hizmet ettiklerini tespit etme noktasında mekânlarda kullanılan mimari döşemler yanında arkeolojik kalıntılar da oldukça önemlidir. Ancak MÖ. 7. yüzyılda Karmir-Blur'un inşaası ile birlikte Arin-Berd terkedilmiş ve bu kaledeki eşyaların çoğu bu yeni merkeze taşınmıştır[354]. Bundan

---

[349] O. Belli, *Tarih Boyunca Van*, İstanbul, 2007, 190 v.d.d..
[350] a.y., "2007 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", 30. *KST* - I, 2009, 452 v.d.d..
[351] a.g.m., 455.
[352] a.g.m., 457.
[353] Forbes, *a.g.e.*, 41.
[354] Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 116.; Atalarından kalan eşyaların taşınması II. Argişti'ye ait bir miğfer örneği ile Ayanis Kalesi'nde de karşımıza

dolayı mekânları işlevsel olarak kimliklendirme noktasında arkeolojik veriler yetersizdir. Ayrıca yapılan kazı çalışmaları sonucunda sarayın taht salonu, harem, hazine odası vb. birimlerinin hangileri olduğu belirlenememiştir. Arin-Berd kazılarını gerçekleştiren Oganesian, İubşa Tapınağı'nın önündeki peristilli avlu ve bu avlu ile ilişkili mekânların sarayın ana kısmını oluşturduğunu belirtmektedir[355]. Avlunun doğusundaki 8 x 17 m. ölçülerindeki dikdörtgen bir salon ve bu salonun önündeki giriş mekânlarının zengin duvar resimleri ile süslü sarayın önemli mekânları olduğunu belirtmektedir[356]. Ancak İubşa Tapınağı ve önündeki peristilli salon ile ilişkili mekânlar, Smith tarafından, saraydan ziyade tapınakla ilişkilendirilmektedir[357]. Erebuni sitadelindeki yapıların mekânsal analizlerini ortaya koyan Smith saray yapılarının, 4, 17, 35 ve 74 nolu mekânların bulunduğu 4 temel geçiş ve bağlantı noktası etrafında planlandığını vurgulamaktadır **(Lev. LXIII)**. Birbirine mekânsal geçiş sağlanabilen bu dört yapı birimlerinin aksine sütunlu avlusu ile Haldi Tapınağı ve güneydoğusundaki yapıların ise ayrı bir birim olarak sitadelin krali mekânlarını oluşturduğunu belirtmektedir.

Arin-Berd sarayı genel olarak değerlendirildiği takdirde sitadelin güneyinde ana giriş kapısından önce sütunlu, önü açık dikdörtgen portikolu bir giriş mekânı yer almaktadır[358]. Bu mekândan sonra sitadelin ana giriş kapısı gelmektedir. Buradan geniş bir avluya geçilmektedir. Bu avlunun batısında sütunlu avlusu ile Haldi Tapınağı ve bu tapınağın hemen güneyinde de saray mekânları yer almaktadır[359]. Haldi Tapınağı ve sütunlu avlunun bulunduğu bu yapılar topluluğunun ayrı bir birim olduğu görülmektedir. Haldi Tapınağı'nın önündeki sütunlu avlunun farklı dönemleri içeren inşa tabakalarına yukarıda değinilmişti. Urartu döneminde iki sıralı sütunlu bir düzenlemeye sahip bu avlunun daha geç dönemde üç sıra sütunun eklenmesi ve doğudan dışı payanda çıkıntılı kalın bir duvarla çevrelenmesi ile yeni bir planlamaya sahip olduğu belirtilmektedir. Birçok bilim adamı bu düzenlemenin Ahamenid dönemi yeni bir inşa planlamasının sonucu meydana geldiğini öne sürmektedir[360]. Bir Ahamenid apadanası olduğu belirtilen bu salon ile ilgili tartışmalar aşağıda Sütunlu ve Payeli Salonlar başlığı altında detaylı olarak değerlendirilecektir.

Haldi Tapınağı ile kuzeyindeki sütunlu avludan oluşan alanın hemen kuzeyinde bir koridor ile ayrılan İubşa Tapınağı, tapınağın doğusundaki 35 nolu peristilli avlu ve bu avlu etrafında şekillenen muhtemelen tapınakla ilişkili diğer

---

çıkmaktadır, A. Çilingiroğlu, "Urartulu Argişti Oğlu Kral Rusa: Bir Başarı Öyküsü", *TÜBA-AR*, X, 2007, 74.

[355] K. L. Ogenasian, *The Wall-Paintings of Erebuni*, Yerevan (Ermenice, Rusça ve İngilizce), 1973, 64.; Amina Kanetsyan, "Urartian and Early Achaemenid Palaces in Armenia", *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC. Regional development and cultural interchange between East and West*, (Ed. I. Nielsen) *Monographs of the Danish Institute at Athens* 4, Aarhus, 2001, 145 v.d.d..

[356] Ogenasian, *a.g.e.*, 65.

[357] Smith, *a.g.e.*, 247 v.d.

[358] Kanetsyan, a.g.m., 145.

[359] Smith, *a.g.e.*, 248.

[360] K. L. Oganesian, *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961, 78 v.d.d.; B. B. Piotrovskii, *Urartu*, Barrie and Rockliff:The Cresset Press, London, 1969, 133.; Kanetsyan, a.g.m., 147.

mekânlar gelmektedir. Oganesian bu bölümü sarayın merkez noktası olarak tanımlamaktadır[361]. Kuzey uç noktada ise 17 nolu avlu etrafında planlanmış yapılar yer almaktadır. Bu yapıların işlevsel olarak hangi hizmet birimleri olduğu anlaşılamamıştır. Piotrovski, bu mekânların, Armavir-Blur sarayındaki planlamayı göz önünde bulundurarak, depo yapıları olabileceğini ifade etmiştir. Üstelik bu yapıların düşük seviyedeki kraliyet görevlilerinin mekânları da olabileceğini belirtmiştir. Bu mekânlarda çok sayıda pithos ve kırık çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Büyük depolama kaplarından dolayı bu mekânların düşük dereceli memur konutlarından ziyade depolama ile ilişkili olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Arin-Berd sitadelinin kuzeydoğusundaki yapılar ise 12 x 40 m. ölçülerindeki 71 nolu sütunlu dikdörtgen planlı bir mekân ile 74 nolu bir koridor etrafında şekillenmiştir. Depolama mekânları olarak kullanılan yapılardan 71 nolu ahşap dikmeli salonunun bir şarap mahzeni olduğu belirtilmektedir[362]. Piotrovski'ye göre bu mekânın etrafındaki odalar, tahıl ambarları olarak kullanılmıştır[363]. Kanetsyan ise bu salonun ve etrafındaki odaların açıkça resmi tören ve festivaller için tasarlandığını belirtmektedir[364].

I. Argişti dönemi ile birlikte Urartu Krallığı'nın Aras Ovası'ndaki ilk merkezi olan Erebuni sitadeli, kurulduğu bölgenin hem askeri hem de krali merkezi olarak işlevlendirilmiştir. Sitadeldeki depolama mekânları buranın önemli bir ekonomik merkez olduğunu da göstermektedir. Urartu sanatının güzel örneklerini içeren zengin duvar resimleri ile süslü mekânlara sahiptir. İki ayrı tanrıya ait tapınak yapısının varlığı buranın dinsel açıdan da önemli olduğuna işaret etmektedir. Sonuç itibari ile sitadel üç temel amaç etrafında şekillenen yapılar topluluğuna sahiptir. Öncelikli olarak kralın yönetim mekânlarını içeren saray; ikinci olarak merkezinde tapınakların olduğu dinsel mekânlar ve tarımsal ürünlerin korunduğu depolama mekânlarıdır. Arin-Berd sitadelinde sarayın hizmet birimlerini oluşturan ve saraydaki yöneticilerin ihtiyaçlarını karşılayacak metal veya çanak çömlekler gibi temel malzemelerin üretildiği atölyeler ile askeri amaçlı kullanılan mekânların ise hangileri olduğu bilinmemektedir.

I. Argişti'nin diğer bir saray yapısı iki sitadelli Argiştihinili kentinin Davti-Blur olarak bilinen batı sitadelinde inşa edilmiştir **(Lev. LIX/a-b)**. Sitadeldeki yapıların yaklaşık yüzde kırkını oluşturan saray kalıntıları 4500 m²'lik bir alanı kaplamaktadır[365]. Erebuni sitadelinde olduğu gibi saray yapılarının merkezinde sütunlu bir salon yer almaktadır. Salon 40,7 x 15,2 m. ölçülerinde ve etrafında çeşitli odaların dizildiği 660 m²'lik bir alandan oluşmaktadır. Saray yapısındaki törensel organizasyonlarının yapıldığı bu krali salonda 10'arlı iki sıra halinde dizilmiş sütun

---

[361] K. L. Oganesian, *Erebooni*, Hayastan Publishing House, Yerevan, 1973, 34 v.d.

[362] A. A. Demskaja, Kladovye Erebuni, "*Soobščenie Gosudarstvennogo muzeja izobrazitel'nyx iskusstv imeni A.S. Puškina*", vyp. IV, 1968, 176-182 (Rusça).

[363] Piotrovskii, *a.g.e.*, 70 v.d.

[364] Kanetsyan, a.g.m., 146.

[365] K. Kafadarian, *Arkitektura Goroda Argishtihinili, Yerevan* (Ermenice / Rusça özet), Izdatel'stvo Armianskoi SSR, 1984, 137 v.d.

kaideleri bulunmaktadır. Kaidelerin bir kısmına I. Argişti'nin ismi yazılmıştır[366]. Salonun kuzeybatısındaki üç odanın hizmetli ve gardiyanların mekânları olabileceği belirtilmiştir. Salonun kuzeyindeki üçü ön girişli beş adet mekân ise yatak odaları olarak işlevlendirilmiştir. Salonun doğusundaki bitişik iki odanın resmi ve yönetimsel mekânlar olduğu belirtilirken güneydoğuda dört mekânın ise sarayın depo mekânları olduğu sonucuna varılmıştır.

Davti-Blur'daki yapıların mekânsal analizlerini yapan Smith, Erebuni'de olduğu gibi burada da mekânların geniş avlular etrafında şekillendiğini belirtmektedir[367] **(Lev. LIX/a).** Burada, birbirine küçük odalar ile mekânsal geçişin sağlandığı üç ayrı mimari yapı kompleksi bulunmaktadır. Ortadaki merkezi I nolu avlu ve etrafındaki yapı birimleri, Martirosyan tarafından, düşük seviyedeki bürokratik görevliler için düzenlenmiş mekânlar olarak yorumlanmıştır[368]. Kale yapılarının batı kanadını oluşturan ve II nolu geniş avlu etrafında planlanan yapıların ise tapınakların olduğu dinsel bir bölüm olarak düşünülmüştür. Ancak, bu yapılar mimari özelliklerinden çok ele geçen çanak çömlekler, kandiller ve demir çiviler gibi arkeolojik buluntular ışığında işlevlendirilmiştir. Nitekim Smith bu yapıların mimari açıdan oldukça sıradan olduğunu belirtmiştir[369]. Kerpiç kalıntılarından boya sıvalı olduğu anlaşılan ve iyi işçilikli bazalt blokların kullanıldığı 3 nolu tapınak (38-41 nolu odalar) yapıları özellikle Mezopotamya tapınakları ile kıyaslanmıştır. Birbirine iç odalar ile bağlı üç mimari birim içinde en büyük olanı doğuda bulunan yapılar topluluğunu oluşturmaktadır. Bütünüyle kazı çalışmalarının tamamlanamadığı III nolu bu alan yukarı da değindiğimiz üzere büyük bir sütunlu salon ve etrafındaki mekânlardan ibarettir. İçlerinde pithosların yer aldığı depolama mekânları ise saray yapısının doğusunda dikdörtgen mekânlar olarak inşa edilmiştir.

Armavir-Blur'da saray yapısı olduğu düşünülen büyük bir kompleksin planları bilinmektedir[370]. Çok odalı bir plana sahip yapının mevcut temel kalıntıları ışığında iki katlı olduğu belirtilmektedir[371] **(Lev. LX/a)**. Kazılardan ele geçen duvar resimlerine ait parçalar mekânların zengin mimari bezemelere sahip olduğunu gösterse de, sitadelin daha geç dönemlerde özellikle Ahamenid döneminde yerleşim görmesinden dolayı mekânın tam olarak işlevi tespit edilmemiştir. Yine bu yapının batısında iki sur arasında çok sütunlu bir mekân inşa edilmiştir.

Van Kalesi kayalıklarının güneybatı ucunda yer alan cephesi çiviyazıları ile süslü I. Argişti mezarının hemen kuzeyinde, yaklaşık 12 mekâna ait kaya temelleri ile kaya terasları M.T. Tarhan ve V. Sevin tarafından 1987-1990 yıllarında yapılan

---

[366] Kafadarian, *a.g.e*., 137/Foto. 9-11.; Kanetsyan, a.g.m., 147.
[367] Smith, *a.g.e*., 244 v.d.d.., Fig. 41.
[368] Martirosyan, *a.g.e*., 90.
[369] Smith, *a.g.e*., 245.
[370] Tiratsian, a.g.m., 108.; Kanetsyan, a.g.m., 147 v.d., Fig. 5.
[371] Kanetsyan, a.g.m., 148.

kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılmıştır[372] **(Lev. LX/b)**. Argişti mezarına yakın olmasından dolayı bu kaya temellerinin I. Argişti'ye ait yeni bir saray yapısına ait olabileceği öne sürülmüştür. Ancak burada herhangi bir yazılı veri veya önemli bir arkeolojik buluntu ile karşılaşılmamıştır. Bazı mekânların alt yapı sistemlerinden dolayı banyo ve mutfak amaçlı kullanıldıkları belirtilmiştir. Buluntular içerisinde ise anılması gereken in situ bulunan tunç adak diskleridir.

I. Argişti sonrasında II. Sarduri döneminde Urartu saray mimarisinin tespit edildiği en önemli merkez Çavuştepe Kalesi'dir. Çavuştepe Kalesi'ndeki yapıların büyük kısmı Aşağı Kale'de inşa edilmiştir. Ayrıca, bu sarayla ilişkili depolar, atölyeler, İrmuşini tapınağı ve diğer mekânlar da burada yer almaktadır. Kalenin saray bölümü, Aşağı Kale'nin batı kesiminde, yaklaşık olarak 81 x 33 m.'lik geniş bir alana yayılmıştır[373]. Sarayın zemin katında kayaya oyulan iki sıra paye bulunmaktadır. Saray yapısı ile tapınak arasındaki mekânsal bağlantılar uzun bir koridorla sağlanmıştır. Bu koridor saray yapısı ile İrmuşini tapınağı arasında işlevsel bir bağlantıyı da açıkça ortaya koymaktadır[374]. Argiştihinili'de olduğu gibi ayrı mimari birimlerden oluşan Çavuştepe saray yapısı, adı geçen saraya benzer biçimde, sarayın sitadeldeki mekânlarla bağlantısı bir koridorla sağlanmıştır.

Çavuştepe sarayının ana kısmı, iki yan koridor ve merkezi bir ana salondan meydana gelmektedir. Zemin ve temel kısmının büyük bir bölümü ile üst örtüyü taşıyan kütlesel payelerin çoğu anakayanın şekillendirilmesi ve düzeltilmesi ile oluşturulmuştur **(Lev. LXI/a)**. Dikdörtgen bir görüntüye sahip saray planı, kullanış amaçlarına göre birtakım yapıları bünyesinde barındırmaktadır. Merkezi salon, anakayadan yontulmuş ağır payeleri ihtiva eden, kuzey ve güneyinde uzun koridorları ve payeler arasında ana kayaya oyulmuş sarnıçları bulunan bölümdür. Depo ve magazinler, merkezi salonu kuzeyden ve güneyden çeviren koridorlara açılmaktadır. Güney koridorun doğuya uzanan ucundan açık avlulu bir giriş yapısı aracılığıyla tapınak kompleksine ulaşılabilmektedir. Merkezi salonun doğusunda ve batısında, saray kesiminin alt birimlerini oluşturan mutfak odaları, kiler ve çeşitli hizmet odaları yer almaktadır. Merkezi salonun doğusunda, içinde büyük bir ocak, çeşme, ana kayaya oyulmuş yuvarlak bir tekne ve bununla bağlantılı bir atık su kanalı olan mutfak yer alır. Bu mekânlarda biriken atık sular, temel inşaatı sırasında kayaların içine oyulan kanallar yardımı ile sur duvarlarının altından geçirilerek kalenin dışına akıtılmıştır. Sarayın batısında, sarayın ana mekânlarından ayrı bir birim olarak karşımıza çıkan bölüm özellikle içinde bulunan kadın ziynet eşyalarından dolayı bir harem yapısı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde, Urartular ile çağdaş kültürlerde bilinmeyen bir latrine (tuvalet) yapısı da bulunmaktadır. Çavuştepe Sarayı'nın çok katlı bir yapı olduğu ve buna kanıt olarak

---

[372] M. T. Tarhan, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları - 1987", *Kazı Sonuçları Toplantısı* X/I, 1989, 374 v.d.d..; M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları - 1988", *Kazı Sonuçları Toplantısı* XI/I, 1990, 356 v.d.d..; a.y., "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları - 1989", *KST* XII/II, 1991, 430.; M. Taner Tarhan, "Başkent Tuşpa", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 317 v.d., Fig. 16-17.

[373] Erzen, *a.g.e.,* 9.

[374] Forbes, *a.g.e.,* 42.

da doğu ve batı uçtaki merdiven kalıntıları sunulmuştur. Özellikle, anakayanın oyulmasıyla yapılan kalın payelerin üzerinde üst kattaki taht salonu, tören odaları vb. krali konutlardan oluşan birtakım mekânların yer almış olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca saray kesiminde tespit edildiği belirtilen üç tabakalı bir yangın yapıların çok katlı olabileceğini göstermektedir[375].

8. yüzyılın sonunda Urartu krallığının ikinci başkenti olan Toprakkale ve Erzincan/Altıntepe kalelerinde de yönetimsel mekânların olduğunu söylememiz gerekiyor. Ancak iki merkezde de yapılan kazılar bu mekânların nasıl konumlandıklarını ve hangi birimlerden oluştuğuna ilişkin çok fazla aydınlatıcı olamamıştır. Özellikle Altıntepe sitadelindeki tapınağın batısındaki mekânların yöneticilere ait konutlar ve birtakım hizmet odaları olduğunun belirtilmesi, tapınak ile saray yapılarının birlikte planlandığını göstermektedir **(Lev. LXI/b)**. Bitişiğindeki mekânlardan dolayı kare planlı bu tapınak bir mabet-saray olarak tanımlanmıştır[376]. Birbirlerine birer kapı ile bağlı odalar tapınak avlusuna tek kapı ile açılmaktadır. Kare planlı birinci oda oldukça özenli bir mimariye sahip ve duvarları da resimlerle süslenmiştir. Bu odalar kült seremonileri ile ilgili olmalıdır. Bu odaların batısında ise yamuk planlı bir avludan geçiş sağlanabilen 6 adet mekân da sarayın birimleri olarak tespit edilmiştir[377]. Sarayın hizmet ve konaklama amaçlı yapıldıkları düşünülen bu mekânları değişik ölçülerdedir. Tabanları sıkıştırılmış toprak olan bu odaların en büyüğünde, bir sütun kaidesi ve duvarlarında freskler tespit edilmiştir. Avlunun duvarı, tapınak cephesi istikametinde güneye doğru devam etmektedir. Fakat bu cephedeki odalar daha geç devirde inşa edilmiş olan apadananın derin temelleri tarafından tahrip edilmiştir. Apadananın kuzey uzun duvarına bitişik iki odalı bir mekân ise mutfak yapısı olarak işlevlendirilmiştir[378].

Yukarıda değinilen örnekler dışında kazısı yapılmış ve saray yapıları hakkında bilgi edindiğimiz diğer dört sitadel ise II. Rusa'ya aittir. Argişti oğlu Rusa dönemi Urartu tarihi içerisinde özellikle sitadel dışında geniş alanlara yayılan kentsel alanların inşa edilmeye başlandığı bir dönemdir. Urartu krallığında tıpkı Minua döneminde olduğu gibi, oldukça etkili bir inşa sürecine paralel krallıkta birtakım idari değişikliklerin de uygulanmaya başlandığı hem arkeolojik hemde yazılı veriler ışığında tespit edilmiştir[379]. Bu kral döneminde inşa edilen yerleşim alanları ve bu alanlardan elde edilen arkeolojik veriler, etkili bir ekonomik ve siyasal politikanın uygulandığını göstermektedir.

---

[375] Erzen, *a.g.e.*, 9.
[376] Özgüç, *a.g.e.*, 8.
[377] Karaosmanoğlu ve bşk., "Altıntepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013", *Anadolunun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı,* (Haz. H. Kasapoğlu- M. A. Yılmaz), 2014, 79.
[378] M. Karaosmanoğlu – H. Korucu, "The Apadana of Altıntepe in the Light of the Second Season of Excavations", *Anatolian Iron Ages 7: The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010,* (Eds. A. Çilingiroğlu - A. Sagona), Leuven – Paris – Walpole, 2012, 133, Fig. 11-13.
[379] P. E. Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 235-240.

Ararat Ovası'nın M.Ö. 7. yüzyıl başlarındaki yeni bölgesel merkezi olarak inşa edilen Karmir-Blur Urartu arkeolojisinin en önemli merkezlerinden biridir. Burada B. B. Piotrovsky başkanlığında gerçekleştirilen kazılar yaklaşık 130 mekâna ait bir sitadel düzenlemesini ortaya çıkardı[380]. Ancak ortaya çıkarılan bu mimari temeller zemin kattaki yapılara aitti **(Lev. LXII)**. Bu yapı temelleri üzerinde yükselen ve muhtemelen saray yapıları ile diğer yönetimsel mekânların yer aldığı üst kat ise tamamen yıkılmıştı. Tahıl ambarları, birahane ve kiler işlevli mekânlar, susam yağının üretildiği atölyeler ve şarap depoları olarak da kullanılan zemin kat aynı zamanda üst kattaki yapıların üzerinde yükseldiği bir teras görevini de üstlenmiştir. Sitadelin batısını oluşturan iki kapılı geniş avludan sitadelin doğu sur duvarına bitişik inşa edilen mekâna herhangi bir geçiş tespit edilememiştir. Bundan dolayı alt kattaki zemin mekânlarına üst kattan inilebilmekteydi. Sitadel alanına giriş ise güneybatıda yer alan bir rampa ile sağlanmaktaydı.

II. Rusa dönemi saray mekânlarının planları, M.Ö. 8. yüzyıl sitadellerinin krali konutlarında da görülebileceği üzere, yapıların kurulduğu alanların topografik yapısından dolayı farklılık göstermektedir. Karmir-Blur'dan tamamen farklı bir planda şekillenen Bastam Kalesi'ndeki saray mekânları bu durumu açıklayan bir örnektir. Tamamen kayaların kesilmesi ile yapay teraslar oluşturulmak suretiyle inşa edilen mekânların yer aldığı aşağı sitadel kısmı askeri bir garnizon ve birtakım konutlardan meydan gelmekteydi[381]. Orta sitadel ise tapınak alanın da bulunduğu dinsel mekânlar ile ekonomik depolar ve arşivlerin konumlandırıldığı bölümdü. En zirve noktayı oluşturan yukarı sitadel ise krali ikametgah alanı olarak tasarlanmıştı. Kleiss, yukarı kalenin bölgesel bir yöneticinin veya kralın geçici ikametgâhı ve bir tehlike sırasında sığınılabilecek korunaklı bir yer olarak kullanılmış olabileceğini belirtmektedir[382] **(Lev. LXIII/a)**. Urartu kalelerinde genellikle kalelerin en yüksek noktasında tapınak yapısı inşa edilmiş iken Bastam Kalesi'nde ise zirve noktada saray yapıları konumlandırılmıştı[383]. Bastam'daki saray yapılarının bulunduğu yukarı sitadel 90 x 50-75 m. ölçülerindedir[384]. Bu alanda yapılan kazı çalışmalarında çeşitli yapılara ait kayalara oyulmuş temeller ortaya çıkarılmıştır. Ancak yapıların işlevleri ve birbirleri ile olan mekânsal bağlantıları özellikle Orta Çağ dönem yapılaşmalarının yaratmış olduğu tahribattan dolayı tam olarak anlaşılamamıştır. Buradaki yapılar küçük alanlar ve uzun koridorlar ile birkaç büyük mekândan oluşmaktadır.

Adilcevaz Kef Kalesi'nde yapılan kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılan yapılar Bastam ve Karmir-Blur sitadellerinin aksine, bir saray planına ilişkin daha fazla bilgi

---

[380] Smith, *a.g.e.*, 250 v.d.d..; Piotrovskii kazılar sonucunda ortaya çıkarılan toplam 150 mekân olduğunu belirtmektedir, Piotrovskii, *a.g.e.*, 133.

[381] W. Kleiss, "Bastam, an Urartian citadel complex of the seventh century B.C.", *AJA*, 84/3, 1980, 301.

[382] a.y., "Architectur", *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988, 31.

[383] a.y., "Aspekte urartaischer Architektur", *Iranica Antiqua* 23, 1988, 189.

[384] a.y., *Bastam/Rusa-i-URU.TUR, Beschreibung der urartäischen und mittelalterlichen Ruinen*, Führer zu archäologischen Plätzen in Iran, Band l, Berlin, 1977, 36.

sunmaktadır. İçinde depo yapıları ile anıtsal salonların yer aldığı yaklaşık 40 mekânının açığa çıkarıldığı saray yapısının 140 odadan oluşan bir kompleks yapı olduğu düşünülmekteydi[385] **(Lev. LXIII/b)**. Kef Kalesi sitadelinin en katlarını kütlesel payeler ile taşınan büyük salonlar oluşturmaktaydı. Bu salonlar ve saray yapıları birbirine dirsekli koridorlarla bağlanmaktaydı. Saray mekânları farklı seviyelerdeki üç teras üzerine kurulmuştu. Bundan dolayı sarayın çok katlı bir görünüme sahip olduğu belirtilmektedir. Saray yapıları kütlesel payelerin tespit edildiği iki büyük salon etrafında şekillenmektedir. Bu payeli mekânlar aşağıda ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Sarayın servis odaları ile diğer mekânları Aşağı ve Yukarı olarak adlandırılan iki salon etrafında şekillenmiştir. Aşağı Salon'un kuzeyinde, değişik ölçülerde servis odaları yer almaktadır. Güneyinde ise ince uzun dikdörtgen mekânlar olarak tasarlanmış birbirine 2 metre genişliğindeki kapı aralıkları ile geçilebilen 3 depo yapısı vardır. Bu depo yapılarında gövdelerine kadar toprağa gömülü toplam 170 adet pithos tespit edilmiştir.

II. Rusa'nın Van Gölü'nün kuzey kıyılarındaki diğer bir merkezi Ayanis Kalesi kazılarında krali ikametgâh alanına henüz denk gelinmedi. Tapınak alanın batısında ve bu alan ile mekânsal bağlantısı tespit edilmeyen taş temelli kerpiç duvarlı 9 adet mekân ortaya çıkarılmıştır[386] **(Lev. LXIV/a-b)**. Birbirleri ile bağlantılı olan bu mekânlardan elde edilen veriler; mekânların günlük işler için planlanmış yapılar olduğunu göstermektedir[387]. Düz damlı bir üst örtüye sahip olduğu düşünülen mekânlardan özellikle 2, 4 ve 5 nolu odaların bir üst kata sahip olduğu belirtilmiştir[388]. İçlerinde ocak, çanak çömlek, krali olmayan mühürler vb. buluntuların ele geçtiği ve sarayın veya tapınak alanındaki törenler için hizmet veren bu servis mekânlarının hemen güneyindeki ince uzun bir yapı koridor olarak tanımlanmıştır. Buluntuları ile bu yapılardan farklı olarak değerlendirilmiştir. Bu koridorun kuzey ve güney duvarlarının tunç üzerine altın kaplama rozetler ile bezendiği anlaşılmıştır. Taban ve duvarlarda ise göz biçimli taş mozaiklerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak bu yapının en önemli buluntusu II. Rusa'nın eşi kraliçe Kakuli'ye ait altın bir yelpaze sapı olmuştur[389]. Sonuç itibari ile 2 m. yüksekliğine değin ayakta kalan kerpiç duvarları ile karşımıza çıkan bu mekânların krali yaşam alanları olduğu açıktır.

Yukarıda detaylı olarak değerlendirilen kalelerdeki saray yapılarını göz önüne aldığımızda Urartu saraylarının birbiriyle ilişkili mekânlardan oluşan kompleks yapılar olduğunu görmekteyiz. Tapınak yapılarında gördüğümüz standart mimari plan saray yapılarında karşımıza çıkmaz. Ancak saraydaki mekânların işlevleri,

---

[385] Baki Öğün, " Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer", *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vorund Frühgeschichtlern. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung 25.-30. November 1979*, Mainz am Rhein, 1982, 217.

[386] Aylin Ü Erdem - A. Çilingiroğlu, "Domestic Architecture in the Urartian Fortressat Ayanis", Proceedings of the 6th ICAANE, II, (Eds. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, Nicholo Marchetti), Wiesbaden, 2010, 152.

[387] Çilingiroğlu, a.g.m., 352.

[388] Erdem-Çilingiroğlu, a.g.m., 152.

[389] Çilingiroğlu, a.g.m., 353.

mekânsal konumları, diğer yapılar ile ilişkileri, içerdikleri yapı döşemleri, mekânsal süslemeler ve inşa teknikleri bakımından benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Saray yapıları sadece kralın ikametgâhı amacıyla inşa edilmiş yapılar değildi. Sitadel içinde bu yapılar aynı zamanda tarımsal üretimlerin depolandığı mekânlar ile krali törenlerin düzenlendiği ve diplomatik ilişkilerin yürütüldüğü kabul salonları gibi diğer birimleri de bünyelerinde barındırmaktaydılar. Yine tarımsal ve ekonomik üretimlere yönelik, özellikle Karmir-Blur'un zemin katında tespit edilebildiği üzere, susam yağı, bira, şarap, çanak çömlek, metal eser vb. malzemelerin üretildiği mimari birimlere de sahiptiler. Saray yapıları içinde en başta gelen mimari yapılar özellikle kabul salonları ile depolardır.

3.1.4. Sütunlu ve Payeli Salonlar

Urartu mimarisindeki çatısı sütunlarla taşınan mekânların arkeologlar tarafından uzun süredir devam eden bir tartışma konusu olmasının öncelikli nedeni, bu tür yapıların Ahamenid mimarisinde görülen çok sütunlu salonların öncüsü olabileceğine ilişkin görüşlerden kaynaklanmaktadır[390]. Ancak öncelikli olarak burada, Urartu mimarisindeki bu türden yapıların hangileri olduğu, nasıl planlandıkları ve işlevlerine değinilecektir. Daha sonra ise bu yapıların Urartu mimarisine nereden geldiği veya özgün bir mimari form olarak kendilerinin mi yarattığına ilişkin mevcut tartışmalar ışığında yeni değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Urartu mimarisinde çatısı sütunlarla taşınan en erken yapı örnekleri eldeki arkeolojik veriler ışığında İşpuini (M.Ö. 830/810) döneminde inşa edilmiştir. Üzerinde İşpuini'nin bir yapı inşa ettirdiğini bildiren sütun altlıkları, bizi bu sonuca götüren en önemli arkeolojik kanıtlardır. Çünkü kazısı yapılmış İşpuini kalelerinde sütunların taşıdığı bir yapı kalıntısı ortaya çıkarılmamasına rağmen, bu türde yapıların İşpuini ile birlikte ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Taş sütun altlıklarının bulunduğu ilk merkez Van Kalesi'dir. 2012 yılında Van Kalesi'nin yaklaşık 800 m. kuzeyindeki düzlük bir alanda, modern bir temel kazısı esnasında, bulunan sütun altlığı Urartu kralı İşpuini'nin adını taşımaktadır[391]. Üç defa tekrarlanan yazıtlarda kral İşpuini'nin bir bina inşa ettirdiği belirtilmektedir **(Lev. LXV/a).** 28 cm. yüksekliğinde ve 104 cm. çapındaki sütun altlığının buraya taşınıp taşınmadığını veya in-situ olup olmadığını söyleyecek verilere sahip değiliz. Kral İşpuini'nin ismi yazılı benzer sütun altlıklarının bulunduğu diğer bir merkez Aşağı Anzaf Kalesi'dir. Bu kaledeki ilk örnek P. Hulin tarafından tespit edilmiştir[392]. Aşağı Anzaf Kalesi çalışmalarında bulunan diğer bir örnek ise Van Müzesi'nde

---

[390] David Stronach, "Urartu's Impact on Achaemenid and Pre-Achaemenid Architecture in Iran", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. Kroll ve bşk., Peeters, 2012, 317 v.d.

[391] Kenan Işık - Bülent Genç, "The Location of ^{URU} Tušpa and A New Inscribed Column Base Belonging to Ispuini, King of Urartu", *AJNES* VII/1, 2012, 76 v.d.

[392] P. Hulin, "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf", *AnatSt*, 10, 1960, 205-207, PI. XXVII/c.; CTU I: no. A2-7A, 111 v.d.

sergilenmektedir[393] **(Lev. LXV/b)**. Bir diğer sütun altlığı ise kırık parçalar halindedir[394]. Her üç sütun altlığının üzerinde de kral İşpuini'nin "É" sumeogramı ile ifade edilen bir yapı inşa ettirdiği belirtilmektedir. İşpuini'nin isminin geçtiği ve benzer şekilde özel bir isim ile ifade edilmeyen bir yapının inşaasından bahseden yuvarlak sütun altlıklarının şimdiye kadar 8 örnekle tespit edildiği bölge ise Yukarı Zivistan Kalesi'nin de yer aldığı Elmalık Köyü ve çevresidir[395] **(Lev. LXV/c).** Yine Patnos'tan geldiği belirtilen 43 cm. yüksekliğinde ve 75 cm. çapındaki benzer bir bazalt sütun altlığı da Van Müzesi'nde sergilenmektedir[396]. Sözü geçen bu örnekler ışığında çivi yazılı sütun altlıklarının ilk olarak Urartu kralı İşpuini döneminde kullanılmaya başladığını ve üzerindeki yazıtlardan da anlaşılacağı üzere sütunlarla taşınan bir yapıya ait oldukları kesindir. Ancak bu yapının Urartu yazıtlarında geçen susi, E.GAL, asihusi, pili, barzidibiduni gibi özel bir isminin olmamasıyla birlikte "É" sumeogramı ile ifade edildiğini de anlamaktayız. Çapları 70 cm ile 104 cm. arasında değişen bu altlıkların bazılarının toprağa doğrudan yerleştirildiğini bazılarının ise alt kısımlarının toprağa sabitlenmesini sağlamlaştırmak için çıkıntılı yapıldığını görmekteyiz **(Tab. 3).**

Urartu kralı İşpuini'nin ismini taşıyan sütun altlıkları bir yapıdan bağımsız olarak ele geçmiştir. Buna karşın bir yapı içerisinde tespit edilen sütun altlıklarının bilindiği en erken Urartu yapısı Yukarı Anzaf Kalesi'dir[397]. Bu yapı sitadel alanının güney ucunda yerleştirilmiş kare planlı tapınak yapısına yaklaşık 16 m. mesafede konumlandırılmıştır. Bu alandaki kazı çalışmalarının tamamlanamamasından dolayı yapının planı tam olarak tespit edilememiştir. Büyük Kabul Salonu denilen yapının mevcut ölçüleri 13 x 26 m.'dir. Yapıda 7 tanesi in situ olmak üzere toplamda 10 adet sütun altlığı tespit edilmiştir. Salonun güney duvarına 3,5 m. uzaklıkta kuzey-güney doğrultulu dizilmiş olan taş sütun altlıklarının sadece tek bir sırası ortaya çıkarılabilmiştir **(Lev. LXVI/a).** İşpuini dönemi sütun altlıklarında gördüğümüz gibi sütun altlıklarının alt kısımları dışa çıkıntılı olarak yapılmıştır. Çapları 70-80 cm. arasında değişen ve yükseklikleri de 28-31 cm. arasında olan büyük ve ağır altlıklar zemine yerleştirildikten sonra etrafı küçük taşlarla beslenmiştir. 5 tanesi yazıtlı ve birbirlerine 4 m. mesafede dizilen bu sütun altlıklarının güneyinde, muhtemelen ikinci bir sütun dizisinin var olduğunu beklemek doğru olacaktır **(Lev. LXXVI/b)**. Ancak bu yapılacak kazı çalışmaları ile tespit edilebilecektir. Salonun mevcut yapısı göz önünde bulundurularak altı veya yedişerli sütunlardan oluşan iki sıra sütun dizisinin bu büyük salonun üst örtüsünü taşıdığı önerilebilir. Çivi yazılı sütun altlıkların okunduğunu belirten kazıcı, yazıtlarda bir saray inşasının ifade edildiğini belirtmektedir[398]. Ancak, Yukarı Anzaf Kalesi Büyük Kabul Salonu'nda yer alan ve Van Müze Müdürlüğü'ne getirilen tahrip olmuş sütun altlıklarından biri K. Işık tarafından okunmuş ve yapının **É.GAL** olarak ifade edildiğini belirtmiştir. Söz

---

[393] CTU I: no. A2-8, 111 v.d.
[394] CTU I: no. A2-7B;
[395] CTU I: no. A2-2A-G, 107 v.d.; Son olarak bir sütun altlığı K. Işık ve bu tezin yazarı tarafından Van Merkez'de, Kazım Çelik isimli bir şahsın bahçesinde bulunmuş ve Van Müze Müdürlüğüne getirilmiştir. Söz konusu yazıt yayına hazırlanmaktadır.
[396] CTU I: no. A2-10, 115.
[397] O. Belli, "2007 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", 30. *KST* - I, 2009, 452 v.d.d..
[398] a.g.m., 457.

konusu sütun altlığı ile birlikte toplamda 5 sütun altlığında da İşpuini oğlu Minua'nın **É.GAL** sumeogramı ile bir yapı inşa ettirdiği yazmaktadır[399].

Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki bu salon dikdörtgen planlı bir yapıdır. Urartu kaleleri içinde çatısı sütunlarla taşınan ve muhtemelen iki sıra sütundan oluşan en erken Urartu yapısıdır. Yapı doğu ve batı duvarlarında olmak üzere iki girişli olarak planlanmıştır. Doğu duvarındaki kapı girişi 1,5 m. genişliğinde ve özenli bir eşik taşına sahiptir. Batı yüzü 25 cm. derinliğinde kademelendirilerek özenli bir kapı girişi olarak düzenlenmiştir. Kuzeybatıdaki diğer giriş kapısı ise 2,5 m. genişliğinde daha büyük bir kapıdır. Bu kapı, kazıcısı tarafından kale sitadelinin batısındaki anıtsal sitadel kapısı ile ilişkilendirilmiştir. Çatısı sütunlarla taşınan bu salonun en ilgi çekici döşemi ise doğu duvarındaki nişli alandır[400]. Ortalama 22 cm. derinliğinde kademelendirilen nişli alanın orta kısmı 108 cm. genişliğindedir. Yukarı Anzaf Kalesi, Büyük Kabul Salonu'ndaki bu kademeli niş, anıtsal kayalara oyulmuş örnekler dışında, büyük mekânlar içerisinde benzer nişli düzenlemelerin görüldüğü en erken yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi, Büyük Kabul Salonu'nun üst örtüsü taş sütun altlıkları üzerinde yükselen ağaç direklerin desteklediği enine ve boyuna atılmış ahşap hatıllar üzerinde yükselen düz toprak damlı bir yapı olmalıydı.

Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki Büyük Kabul Salonu dışında üç ayrı geniş mekân tespit edilmiştir **(Lev. LVII/b)**. Bunlardan 11 nolu mekân Büyük Salon olarak adlandırılmıştır. Burada yapılan kazı çalışmalarında 4 adet sütun kaidesi ortaya çıkarılmış ve çatısı sütunlarla taşınan bir mekân olduğu anlaşılmıştır. Ancak ikisinin in situ olduğu belirtilen taş sütun altlıklarının hepsi yazıtsızdır[401]. Dikdörtgen planlı ve oldukça geniş olan bir diğer mekân 16 nolu mekândır[402]. Bu mekânın doğu duvarı dik ve eğimli bir arazide konumlandırılmasından dolayı yıkılmıştır. Mevcut durumu ile 10 x 14 m. ölçülerindedir. Ortasında dizilen sütun kaideleri doğrultusunda mekânın tek sıradan 7 adet sütun ile taşındığı anlaşılmaktadır. Buradaki sütun altlıkları 50 cm. çapında ve altlıklar yürüme zemininden 40-50 cm. aşağıdadır. Çatısı ahşap direklerin oturduğu taş sütunların bulunduğu bu üç geniş salon dışında üst örtünün ağır kütlesel kerpiç payelerle taşındığı bir diğer mekân da 24 x 8 m. ölçülerindeki 14 nolu Payeli Salon'dur[403]. İçinde oldukça çok sayıda çiviyazılı pithosun yer aldığı mekân, dikdörtgen planlı büyük bir depodur. Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki dikdörtgen planlı ve çatıları sütun ve payelerle taşınan bu mekânların varlığı Urartuların krallığın erken dönemlerinde üstü kapatılabilen geniş mekânları yapabilecek bir tekniğe sahip olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca hem kütlesel payelerin hem de taş sütun altlıklarının taşıyıcı unsur olarak kullanılması, farklı mimari tekniklerin uygulandığını göstermektedir. Büyük Kabul

---

[399] Söz konusu sütun altlığında geçen yazıtları okuyan ve görüşlerini beninle paylaşan K. Işık'a teşekkür ederim.
[400] Belli, a.g.m., 454 v.d.
[401] O. Belli, "Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)", *CollAn* II, 2003, 14.
[402] O. Belli, "2007 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", 30. *KST* - I, 2009, 458 v.d.
[403] O. Belli, *Tarih Boyunca Van*, İstanbul, 2007, 201.

Salonu'ndaki kazıların sonuçlandırılmaması, yapının saray içindeki işlevi ve özellikle tapınak yapısı ile ilişkisinin ne olduğu sorularını yanıtsız bırakmıştır.

Urartu Krallığı'nda çatısı sütunlarla taşınan mekânların sitadeller içinde oldukça önemli bir mimari mekân olarak ön plana çıktığını Yukarı Anzaf örneği ile görebilmekteyiz. Benzer bir salonun inşa edildiği diğer bir merkez Arin-Berd Kalesidir. Arin-Berd Kalesi Haldi Tapınağı'nın kuzeyinde yer alan ve daha çok bilinen planıyla bir apadana olarak adlandırılan bu yapı Urartu döneminde yani M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısı içinde, Anzaf Kalesi Büyük Kabul Salonunda olduğu gibi, iki sıra sütundan oluşan bir plana sahipti[404]. Bu salondaki düzenleme ve mimari döşemler Yukarı Anzaf Kalesi Büyük Kabul Salonu ile oldukça benzerdir. Her iki salonunda dikdörtgen bir planda düzenlendiğini ve aynı şekilde iki sıra sütun dizisinden oluştuğunu görmekteyiz. Arin-berd sarayında özellikle Ahamenid döneminde yapılan müdahaleler salonun orijinal planını anlamamızı etkilemiş olsa da bu salonun Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki gibi dört tarafı kapalı bir mekân olduğu düşünülebilir **(Lev. LXVI/c)**. Çünkü Oganesian tarafından önerilen bir tarafı açık avlu düzenlemesine ilişkin rekonstrüksiyon önerisinin[405], Doğu Anadolu ve Ermenistan'ın oldukça zorlu kış iklim koşullarını düşündüğümüz takdirde çokta geçerli olmadığı görülecektir. Nitekim dört bir tarafı duvarlarla çevrili Yukarı Anzaf Kalesi Kabul Salonu buna kanıt oluşturan özellikleri ile katkı sağlamaktadır. Her iki salon arasındaki bir diğer mimari benzerlik salon duvarlarında açılmış olan kademeli nişlerdir. Arin-Berd kabul salonunda ortaya çıkarılan kademeli niş örneği Yukarı Anzaf'ta gördüğümüz gibi iki kademelidir[406]. Ancak ondan farklı olarak içi kırmızı boyalı olarak tespit edilmiştir. 20 cm'lik kademelerle oluşturulan nişin genişliği 110 cm'dir. Yine Patnos Ovası'nda yer alan Giriktepe'de de toplam üç duvarında olmak üzere benzer kademeli nişleri bilmekteyiz[407] **(Lev. LXVII/a)**. Bu türdeki kademeli nişlerin çatısı sütunlarla taşınan salonlarda yer alması bunların muhtemelen dini veya resmi törenlerle ilişkili özel bir mimari döşem olduğunu göstermektedir. Özellikle MÖ. 9. yüzyılın sonlarından itibaren oluşturulmaya başlanan devlet dininin resmi ilanının gerçekleştirildiği Meher Kapı ve Yeşilalıç gibi anıtsal kaya kapılarında gördüğümüz kademeli niş düzenlemelerinin[408] bağımsız kayalar dışında mimari yapılarda özellikle de çatısı sütunlarla taşınan salonlarda da uygulanması bu kademeli nişleri mimari bir döşem olarak ön plana çıkarmaktadır.

Arin-Berd Kalesi tapınak alanı ve kuzeyindeki sütunlu salonda yapılan yeni çalışmalar ışığında Stronach tarafından sütunlu salona ilişkin yeni bir

---

[404] K. L. Oganesian, *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961, 46 v.d., Fig. 25a-b.; Stronach ve bşk., a.g.m., 100 v.d.d.; Kanetsyan, a.g.m., 147.

[405] Oganesian, *a.g.e*., 52, 54, Fig. 27.

[406] Stronach ve bşk., "Erebuni 2008-2010", *Urartu and Its Neighbors. Festschrift In Honor of Nicolay Harutunyan In Occasion of His 90th Birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), AJNES* V/2, 2010, 110 v.d.d..

[407] M. N von Loon, *Urartian art: its distinctive traits in the light of new excavations*, İstanbul, 1966, 55 v.d.; W. Kleiss, "Architectur", *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988, 58/Abb.61.

[408] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Urartu Tapınak Kapıları İle Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağıntı ", *Belleten*, 39/155, 1975, 389-412.

rekonstrüksiyon önerisi getirilmiştir[409] **(Lev. LXVI/d)**. Stronach'ın önerisine göre Oganesian tarafından iki sıralı bir planda düzenlenen tapınak avlusu, 8. yüzyılın sonlarında kurulmuş olan Altıntepe tapınağındaki düzenleme doğrultusunda, ortası açık ve yanlarda sütunların taşıdığı revaklı bir alan olarak önerilmiştir. Altıntepe örneği göz önüne alındığında bu öneri akla yatkın gelebilir. Ancak M.Ö. 8. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olmasının yanısıra Yukarı Anzaf Kalesi Büyük Kabul Salonu ile içindeki nişli alanına değin neredeyse birebir aynı planda inşa edilmiş olması, Stronach tarafından yapılan önerinin geçersiz olduğunu göstermektedir. Dikdörtgen planı, uzun duvarlarında yer alan birer giriş kapısı ve içlerinde bulunan yazıtlar ışığında aynı şekilde bir E yapısının varlığını göstermesi açısından[410], tıpkı kare planlı tapınaklarda olduğu gibi, Urartular çatısı sütunlarla taşınan salon mekânlarında da birbirini tekrar eden bir mimari formu tercih etmişlerdir. Burada Stronach'tan ziyade Oganesian'ın önerisinin daha doğru olduğunu söylemek gerekiyor. Ayrıca buna ilişkin daha erken bir örnek göstermek gerekirken M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında uygulanan galerili bir tapınak planını göstermek uygun değildir.

Arin-Berd sitadelinde çatısı sütunlarla taşınan ve dikdörtgen planlı bir diğer mekân 38 x 13 m. ölçülerinde ve çatısı tek sıra taş sütunlara oturan ahşap direklerle taşınan büyük bir mekândır[411] **(Lev. LVIII)**. Bu yapının 3 m'ye kadar duvarları ayakta kalmıştır. İçinde pithosların yer aldığı bir depo yapısı olarak adlandırılan bu salondaki sütun altlığında I. Argişti (M.Ö. 780-756) tarafından inşa edilen bir E yapısının inşası söz konusudur. Sütun altlığı 81 cm çapında ve 71 cm. yüksekliğindedir. İşpuini (M.Ö. 830-810) ve Minua (M.Ö. 810-780) dönemindeki sütun altlıklarındaki gibi alt kısmı çıkıntılı olarak kaba bir şekilde işlenmiştir. Van ve Erivan müzelerindeki yuvarlak taş sütun altlıkları I. Argişti'nin başka yerleşimlerde de aynı şekilde "E" ile ifade edilen yapılar inşa ettirdiğini göstermektedir[412].

Davti Blur, I. Argişti'nin adını taşıyan ve yine bir E yapısının inşaasını bildiren bir sütun altlıkların bulunduğu diğer bir kaledir[413]. Sarayın merkezi yapısı olarak tanımlanan sütunlu salon dikdörtgen planlı ve 40.70 x 15. 20 m. ölçülerindedir. Yaklaşık 660 m^2 genişliğindeki bir alan kaplayan yapı, Yukarı Anzaf ve Arin-Berd saraylarında uygulandığı gibi iki sıra sütun dizisiyle planlandığı görülmektedir **(Lev. LIX/b)**. MÖ. 8. yüzyılın başlarında aynı planda şekillenen 3. örnek oluşuna paralel olarak dikdörtgen planlı ve iki sıralı sütun taşıyıcıya sahip salonlar erken Urartu mimarisinde görülen önemli özelliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İn situ olarak 4 adet sütun altlığı ele geçirilmiş ve yapı içerisindeki sütun altlıkları birbirlerine 3.70 m. mesafe ile dizilmişlerdir. Sütun altlıkların toplamda 20 adet olabileceği tahmin edilmiştir. Davti-Blur'da, Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki pithosların sıralandığı payeli mekâna benzer şekilde yine dikdörtgen planlı ve kerpiç payeli bir mekân bulunmaktadır.

---

[409] Stronach ve bşk., a.g.m., 113 v.d., Fig. 9.
[410] CTU I: no. A8-23 A-D, 358 v.d.
[411] Khodjash – Truchtanova – Oganesian, *a.g.e.*, 16 v.d., Fig. 30.
[412] CTU I: no. A8-25, A8-26, 359 v.d.; A8-38, 366.
[413] Kafadarian, *a.g.e.*, 137/Foto. 9-11.; Kanetsyan, a.g.m., 147.; CTU I: no. A8-39, 366.

Argiştihinili kentinin doğu sitadeli olarak adlandırılan Armavir-Blur sitadelinde de sütunlu bir mekân ortaya çıkarılmıştır. Sitadelin batı kısmındaki bu alan 25-30 x 42-46 m. ölçülerinde düzgün olmayan bir dörtgen planlıdır[414] **(Lev. LXVII/b)**. Bu büyük salonun, sitadelin orta kısmında inşa edilmiş iki katlı bir saray yapısı ile ilişkili resmi ve törensel seremonilerin gerçekleştirildiği bir salon olduğu belirtilmektedir. Ancak saray yapıları ile salon arasındaki ilişki belirgin değildir. Yamuk planlı büyük salonda yapılan kazı çalışmaları neticesinde 10 adet sütun altlığı ortaya çıkarılmıştır. Ter-Martirossov bu altlıkları iki gruba ayırmıştır[415]. İlk gruptaki bazalt sütun altlıklarının, klasik Urartu sütun altlıklarında olduğu gibi, alt kısımlarının kaba ve çıkıntılı olduğunu, zeminden 40 cm. yükseklikteki görünen yüzlerinin ise işlendiğini belirtmektedir. İkinci gruptakiler ise hem işleniş hemde malzeme bakımında da farklılık arz etmektedir. Armavir-Blur sitadelinin sütunlu salonundaki altlıklara herhangi bir yazıt işlenmemiştir. Muhtemelen yukarıda değerlendirilen diğer 3 Urartu sütunlu salonunda olduğu gibi iki sütun dizisi içeren bir plana sahip olmalıydı. Tüf malzemeden yapılan konikal formdaki altlıklar dikdörtgen planlı sütunlu bir salona sahip Oshakan'daki örneklerle benzeşmektedir[416]. Ermenistan'daki en küçük Urartu kalelerinden biri konumundaki bu kalenin[417] doğu kısmında çatısı, tüf taşından yapılmış iki sıra sütun dizisi tarafından taşınan dikdörtgen bir yapı ortaya çıkarılmıştır[418]. Taş döşemeli bu salon 11,5 x 8.4 m. ölçülerinde ve yaklaşık 100 m^2 lik bir alanı kaplamaktadır. Ayrıca burada bulunan bir ocak, fallus biçimli idoller ve benzer malzemeler ışığında bu yapının kutsal amaçlı bir mekân olarak işlevlendirilmiş olabileceği düşünülmüştür. Son olarak 2007 yılı Erebuni sitadelinin kazı çalışmalarında da in-situ halde tüften konik formlu bir sütun altlığı ortaya çıkarıldı. Bu türden konik sütun altlıkları özellikle Ararat Vadisi'nde post-Urartu dönemi için bir tarihlendirme kriteridir[419].

MÖ. 8. yüzyıl Urartu sitadelleri içinde çatısı sütunlarla taşınan bir diğer dikdörtgen mekânlı yapının bilindiği merkez Bastam Kalesi'dir. Burada kuzey kapısının doğusunda yer alan yapı, kalenin kazıcısı tarafından en erken yapı olarak tespit edilmiştir[420]. Bir önceki Urartu sütunlu yapılarından farklı olarak sitadel alanlarını sınırlayan sur duvarlarının dışında inşa edilmiştir. Ancak, bu mekânın II. Rusa tarafından kurulan Bastam Kalesi'nden daha erken bir yapı olduğunu belirtmek gerekiyor. Yani Bastam sitadeli ile birlikte planlanmış bir mekân olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Dıştan 23 x 18.20 m. ölçülerindeki dikdörtgen planlı

---

[414] Kanetsyan, a.g.m., 148 v.d.

[415] Felix I. Ter-Martirossov, "The Typology of The Columnar Structures of Armenia in the Achaemenid Period", *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC. Regional development and cultural interchange between East and West,* (Ed. I. Nielsen) *Monographs of the Danish Institute at Athens* 4, Aarhus 2001, 156 v.d.d., Fig. 2.

[416] S. A. Esayan - A. A. Kalantaryan, *Oshakan 1-Osnownie rezultati raskopok 1971-1983 (Oshakan I-Principal excavation results 1971-1983)*, Yerevan, 1988, 28, 115.

[417] Raffaele Biscione - Roberto Dan, "Dimensional and Geographical Distribution of the Urartian Fortifications In the Republic of Armenia", *AJNES* VI/2, 2011, 113.

[418] Esayan - Kalantaryan, *a.g.e.*, 28 v.d.; Ter-Martirossov, a.g.m., 155 v.d., Fig. 2.

[419] Stronach ve bşk., "Erebuni 2007", *Iranica Antiqua*, XLIV, 2009, 189, Fig. 5.

[420] W. Kleiss, *Bastam/Rusa-i URU.TUR, Beschreibung der Urartäischen und Mittelalterlichen Ruinen*, 1977, 39, Abb. 28.

mekân, iki sıra sütun dizisine sahiptir[421] **(Lev. LXVIII/a)**. Bu alanda yapılan kazı çalışmaları neticesinde salonun bir at ahırı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. İkinci bir at ahırının tespit edildiği yapı ise Doğu Binası (Ostbau) olarak adlandırılan yapıdır. Bastam'da karşımıza çıkan ve at ahırı olarak işlevlendirilen dikdörtgen mekânlar, Urartu'larda çatısı sütunlarla taşınan mekânların sadece resmi kabul törenleri ile dini merasimlerin gerçekleştirildiği mekânlar olarak değil, farklı amaçlara hizmet eden yapılar olarak da işlevlendirildiğini göstermesi açısından önemlidir[422].

Urartu kralı II. Sardur'dan (M.Ö. 756-735/730) günümüze kalan en önemli kale konumundaki Çavuştepe Kalesi'nde yukarıda değerlendirilen merkezlerden bilinen dikdörtgen ve üstü sütunlarla taşınan salonlara benzer mekân ile karşılaşmamaktayız. Bu durum, Urartu sitadellerinde sütunlu salon düzenlemesinde yeni bir planlamaya gidildiğini göstermektedir. Nitekim Aşağı Kale saray yapılarının da merkezinde yer alan ve zemininde biri iki ağızlı olmak üzere üç sarnıç odasının yer aldığı bir mekân salon olarak değerlendirilmiştir. Bu yapının taşıyıcı elemanları tamamen ana kayadan oyulmuş kütlesel payeler olarak karşımıza çıkmaktadır[423] **(Lev. LXI/a)**. Bu Urartu sitadellerinde görülen yeni bir uygulamadır. Daha önce hem Yukarı Anzaf Kalesi'nde hem de Davti-Blur'da kerpiç payeler bilinmekteydi. Ancak anakayanın oyulması ile taşıyıcı eleman oluşturma ilk burada uygulanmıştır. Üzeri çivi yazılı ve bir "E" yapısının inşaasını belirten sütun altlıklarının da artık kullanılmadığını görüyoruz. Yani bu geleneğin mevcut arkeolojik kanıtlar doğrultusunda en son I. Argişti dönemi kalelerinde uygulandığını görmekteyiz. Ancak Çavuştepe Kalesi'nde çivi yazıtsız yuvarlak sütun altlıklarının kullanımın da devam ettiğini hem Uç Kale yapılarının batısındaki pithoslu mekânlardaki hem de saraydaki servis mekânlarında tespit edilen örneklerden bilmekteyiz.

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiş olan Erzincan Altıntepe'deki sütunlu salon diğer bir örnektir **(Lev. LXVIII/b)**. T. Özgüç tarafından ortaya çıkarılan salon, 44 x 25.30 m. ölçülerinde ve çatısı altışarlı üç sıra sütun dizisi ile taşınmaktadır[424]. Altıntepe Kalesi'ndeki Urartu yapılarını iki farklı döneme tarihleyen Özgüç, bir apadana olarak tanımladığı sütunlu salonu, apadananın kuzeydoğu köşe duvarının tapınak avlusu üzerine inşa edilmiş olmasından dolayı, tapınak yapısından farklı olarak II. tabakaya yani MÖ. 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmiştir[425]. Dikdörtgen planlı bu geniş salonda yapılan kazı çalışmaları neticesinde yapıyı tarihlendirmeyi kolaylaştıracak her hangi bir yazılı veri ile karşılaşılmamıştır. Sadece yapının duvarlarını süsleyen duvar resimlerinin Urartu özellikleri taşıdığı ve tapınak alanındaki duvar resimleri ile aynı özellikleri gösterdiği tespit edilmiştir. Ancak apadana olarak adlandırılan yapıda 2004 yılında M.

---

[421] a.y., "Architectur", *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988, 22, Abb.15.
[422] W. Kleiss, "Aspekte urartaischer Architektur", *Iranica Antiqua* 23, 1988, 185.
[423] A. Erzen, Çavuştepe I: M.Ö. 7-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978, 8.
[424] Özgüç, *a.g.e.*, 10 v.d.d.
[425] *a.g.e.*, 11.

Karaosmanoğlu başkanlığında başlayan yeni kazılarla yapının iki farklı evreye sahip olduğu ortaya konulmuştur[426]. Apadana yapısının ilk evrede tapınak alanın güneyinde oluşturulan 36.5 x 19 m. ölçülerindeki bir teras üzerinde inşa edildiği ve bu terasın tapınak yapısından da 2 m. yüksekte konumlandırıldığı görülmüştür. Bu kazı çalışmaları I. evrede ölçüleri tam olarak tespit edilmeyen dikdörtgen planlı bir mekânın varlığını kanıtlamaktadır. Apadananın kuzeyindeki avluda bir arada bulunan 5 adet sütun altlığı, apadana yapısının ilk evrede bir yada iki sıralı bir sütun düzenlemesine sahip olabileceği düşüncesinin ileri sürülmesine sebep olmuştur[427]. Ayrıca sitadeldeki atık suları tahliye sistemleri tapınak yapısı ile birlikte planlanmış bir mimarinin varlığını güçlendirmektedir. Apadana yapısının ikinci evresinde ise genişletildiği ve çatısının 1.10 m. ölçülerindeki taş sütunlar üzerinde yükselen bir yapıya dönüştürüldüğü bilinmektedir. Buradaki sütun altlıkları çapları bakımından hem I. evre altlıklardan hem de tapınak avlusunda bulunan altlıklardan farklılaşmaktadır. I. evredeki altlıkların çapları 78-86 cm. arasında değişmektedir. Bunlardan birinin ikinci defa kullanıldığı tespit edilmiştir. Tapınak alanındaki revaklı alanı oluşturan sütun altlıklarının çapları ise 68-72 cm. arasında ve daha küçük altlıklardır[428]. Yukarıda değinilen Urartu merkezlerindeki sütun altlıklarında olduğu gibi Altıntepe sütun altlıklarının üst kısımları oldukça düzgün toprak zemine oturan kısımları ise dışa çıkıntılı ve kabadır.

Günümüze değin kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılmış 10 Urartu merkezinde çatısı yuvarlak taş sütun altlıkları üzerinde yükselen ahşap sütunlarla taşınmış büyük mekânlar tespit edilmiştir[429]. Özellikle tapınak yapıları ile ilişkili olarak da değerlendirilecek bu mekânlar, saray yapılarının vazgeçilmez birimlerinden biridir. İşpuini, Minua ve I. Argişti dönemlerindeki bu mekânlardaki taşıyıcı sütun altlıklarının "E*"* ideogramı ile bir yapının inşaasını belirten çivi yazısı ile kullanıldığına şahitlik etmekteyiz. I. Argişti'den sonra ise bu geleneğin varlığına ilişkin herhangi bir veri ile karşılaşmamaktayız. Mevcut sütunlu salonlar ışığında bu mekânların farklı hizmetler için inşa edildiğini görmekteyiz. Çok sütunlu yapıların Minua ve I. Argişti dönemi kalelerinde kabul salonu olarak kullanımlarına ilaveten Bastam örneği ışığında at ahırları olarak da farklı bir işleve hizmet ettiğini görmekteyiz. Dikdörtgen planlı Urartu salonlarında sütun dizileri ise daima iki sıra olarak uygulanmıştır. Sonuç olarak iki sütun dizisinden fazla sayıda planlanmış ve apadana olarak adlandırılan sütunlu salonlar Urartu mimarisinden ziyade Pers saraylarına özgü bir mimari özelliktir[430].

---

[426] M. Karaosmanoğlu, "İkinci Dönem Kazıları Işığında Altıntepe Apadanası", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 354, Res. 1-3.

[427] Karaosmanoğlu, a.g.m., 356.

[428] M. Karaosmanoğlu, "Altıntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları", *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı/Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, (Haz. B. Can - M. Işıklı), 2007, 71.

[429] Çavuştepe Kalesi'ndeki payeli salon yapısı temelde farklı bir taşıyıcı düzene sahip olduğu için bu gruplandırmaya dahil edilmemiştir.

[430] Hilary Gopnik, "Why Columned Halls?", *The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society in the Ancient Near East*, (Eds. J. Curtis - St J. Simpson), London - New York, 2010, 201; Stronach, a.g.m., 317.

Urartu mimarisinde karşımıza çıkan sütunlu salonlardan özellikle geç dönem müdahaleleriyle yeniden düzenlenen Arin-Berd ve Altıntepe'deki sütunlu yapıların bir Urartu düzenlemesi olduğu ve bu yönüyle Ahamenid/Pers apadanalarının öncüsü olduğu öne sürülmüştü[431]. Buna karşılık söz konusu sütunlu mekânların bir Urartu yapısından ziyade Urartu sonrası döneme ait bir yapı olduğu Tiratsyan[432], Summers[433] ve Ter-Martirosov[434] tarafından dile getirilmiştir. Ancak Kanetsyan çok sütunlu salon düzenlemesinin Urartular'ın yıkılmadan önceki dönemde Urartular tarafından ilk kez uygulanan bir mimari olduğu görüşünü ileri sürmektedir[435]. Özellikle bu çok sütunlu salon düzenlemesinin Armavir'de de görüldüğü üzere Urartu mimarisinde var olduğunu ve bundan dolayı Arin-Berd çok sütunlu salonunun bir III. Rusa düzenlemesi olabileceğini belirtmektedir[436]. Ancak Yukarı Anzaf, Arin-berd, Davti-Blur ve Bastam'ında yer aldığı MÖ. 8. yüzyıl örnekleri iki sıra sütundan fazla sayıda sütun içeren salon uygulamalarının Urartular'da kullanılmadığını ortaya koymaktadır. Arin-Berd'te Ter-Martirossov tarafından da vurgulandığı üzere Argiştihinili kentinin doğu sitadelini oluşturan Armavir-Blur'daki arkeolojik veriler buradaki sütunlu salonları Urartu dönemine tarihlendirmek için yetersizdir. Arin-Berd'ten ele geçen ve post-Urartu dönemi olarak değerlendirilen eşkenar dörtgen formlu Ahamenid ok uçları, demir bağlantılı gem ve ördek veya kuşbaşı tutamaklı bir çömlek parçası bu anlamda kanıt olarak sunulan verilerdir[437]. Ayrıca Armavir-Blur'dan elde edilen veriler kalenin yıkılmadan önce daha çok savunmaya yönelik bir sığınma alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu durum yeni bir inşa düzenlemesinden çok savunmanın ön planda olduğuna vurgu yapmaktadır. Yine Armavir-Blur'da ele geçen Elamca yazılmış tabletler çok sütunlu salonu Ahamenid dönemi ile ilişkilendirmenin daha doğru olduğunu göstermektedir. Bunlara karşın, özellikle Arin-Berd'te yapılan yeni kazılar ışığında 30 sütunlu salonun M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısından sonra, ancak Ahamenid döneminden önce kurulduğu da vurgulanmaktadır[438]. Altıntepe'deki sütunlu salonu değerlendirdiğimiz takdirde ise bu mekânı Urartu ile ilişkilendirebilecek tek arkeolojik kalıntılar duvar resimlerdir. Bu duvar resimleri de Nunn tarafından M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir[439]. Ayrıca apadana duvarının tapınak yapısını çevreleyen avlu duvarı üzerine denk gelmesinden dolayı, hiçbir Urartu merkezinde seküler bir yapının tapınak yapıları üzerine gelecek şekilde inşa edilmediği de bilinmektedir[440].

---

[431] K. L. Oganesian, *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961, 78-88.; Özgüç, *a.g.e.*, 10-12.
[432] G. Tirats'yan, "The Columned Hall in Arinberd and the Problem of Satrap Centers in the Armenian Highlands", *From Urartu to Armenia. Florilegium Gevork A. Tirats'yan*, (Ed. R. Vardanyan), Neuchatel, 2003, 43-50.
[433] G. D. Summers, "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey," Anatolian Studies, 43, 85–108.
[434] Ter-Martirosov, a.g.m., 155-163.
[435] Kanetsyan, a.g.m., 145-153.
[436] a.g.m., 149.
[437] Tirats'yan, a.g.m., 44.
[438] Ter-Martirosov, a.g.m., 156 v.d.
[439] Astrid Nunn, "Wandmalerei in Urartu", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 331 v.d., Tabelle 22.02.
[440] Forbes, *a.g.e.*, 59.

Urartu sitadellerinde saray ve tapınak yapıları ile birlikte planlanan sütunlu salonlar, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında ve M.Ö. 8. yüzyılda dikdörtgen planlı ve iki sıra sütun dizisi ile düzenlendiğini görüyoruz. M.Ö. 7. yüzyıl merkezlerinde ise bu düzenlemenin yerini payeler ile taşınan salonlara bıraktığını görmekteyiz. Ancak özellikle kerpiçten oluşturulan payeler ile taşınan salon mekânlarını hem Yukarı Anzaf hem de Davti-Blur'dan bilindiği daha önce vurgulanmıştı. Bununla birlikte Çavuştepe Kalesi sarayındaki salonun taşıyıcılarının anakayanın oyulması suretiyle oluşturulmasının yanısıra, İrmuşini tapınağının hemen güneybatısında yer alan kesme taşlarla oluşturulan payelere sahip bir diğer mekân da oldukça dikkat çekicidir. Payeli salon olarak adlandırılan bu mekândaki köşeleri çıkıntılı bağımsız taşıyıcı elemanlar özellikle M.Ö. 7. yüzyıl Urartu merkezlerinde temel taşıyıcı unsur olarak kullanılmıştır. Bu payeli mekânın özellikle bir 8. yüzyıl kalesi olan Çavuştepe Kalesi'nde de tespit edilmesi en erken uygulamanın bu kalede olduğunu mu göstermektedir? Bu payeli mekân İrmuşini tapınağı ile birlikte mi planlanmıştır? Bu sorulara cevap vermek mevcut veriler ışığında zordur. Ancak, Çavuştepe I kitabının da önemli bölümünü oluşturan kaledeki mimari yapıların daha çok M.Ö. 7. yüzyıla tarihlendiği ve muhtemelen de II. Rusa'ya ait olduğu belirtilmiştir[441]. Bu kalıntılar ışığında paye biçimindeki taşıyıcıların oldukça iyi bilindiği M.Ö. 7. yüzyıl kentleri ışığında, M.Ö. 7. yüzyıl uygulaması olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Diğer bir deyişle M.Ö. 7. yüzyıl Urartu kentlerinde, M.Ö. 9-8. yüzyıldaki sitadellerinde gördüğümüz dikdörtgen planlı iki sıra sütunlu salon yapıları hiç uygulanmamıştır.

Çavuştepe Aşağı Kalesi'ndeki payeli salonun çevresindeki yapılarla ilişkisinin tam olarak belirgin olmamasına rağmen taşlarla oluşturulan payelerin taşıyıcı olarak kullanıldığı salon yapılarının planı itibari ile bilinen en iyi örnekleri Adilcevaz Kef Kalesi sarayında ortaya çıkarılmıştır **(Lev. LXIII/b)**. Yaklaşık 10-12 payenin taşıdığı ve saray mekânlarının merkezinde yer alan 20 x 45 m. ölçülerindeki salon "Aşağı Salon" olarak adlandırılmıştır[442]. Bu salonun özellikle doğusu tahrip olduğundan hem taşıyıcı payelerin sayısı ve hem de mekânın doğu uzantısı tam olarak belirlenememiştir. Yine payeler ile taşınan diğer bir mekân Yukarı Salon olarak adlandırılmıştır. Bu salona Aşağı Salon'dan dirsek yapan ve "Merasim Koridoru" olarak adlandırılan bir koridor aracılığıyla geçiş sağlanabilmektedir. Bu salonun hem kuzeyinde hem de güneyinde değişik ölçülerde mekânlar inşa edilmiştir. Yukarı salonda toplamda 8 adet paye tespit edilmiştir. Payeler burada üstü açık bir galeri oluşturacak şekilde duvar kenarları boyunca konumlandırılmışlardır. Oldukça düzgün kesilmiş bazalt bloklardan oluşan payeler 2.99 x 2.00 x 1.53 m. ölçülerindedir[443]. Öğün tarafından iki katlı bir yapının balkonundan düştüğü

---

[441] Erzen, *a.g.e.*, 6.; Van Müze Müdürlüğü başkanlığında yapılan 2014 yılı kazı çalışmaları sırasında kalenin güney yamacında yaptığımız incelemeler ışığında Yukarı Kale'den düşmesi muhtemel anıtsal bazalt heykel parçaları kalenin II. Sarduri sonrasında da önemini devam ettirdiğini açıkça göstermektedir.

[442] Öğün, a.g.m., 217.

[443] V. Sevin, "Adilcevaz Kef Kalesi Sarayı Üzerine Bir Not", *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, (Haz. Oktay Aslanapa-Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 2000, 303 v.d.

belirtilen payeler ile Aşağı Salon'a ilişkin bir rekonstrüksiyon denemesi de mevcuttur. Kabartmalı payeler burada iki katlı bir yapının ikinci katındaki balkonun kerpiç payelerinin ortasında olabileceği düşünülmüştür[444]. Buna karşın Sevin ise Çavuştepe Sarayın'da da görülebileceği üzere alt kat mekânlarının tamamen servis amaçlı kullanımından dolayı, bu yapının balkonu olmayan iki katlı bir yapı olabileceğini belirtmektedir[445].

Adilcevaz Kef Kalesi'ndeki Aşağı Salon'un güneyindeki depo mekânları içerisinde kabartmalı bazalt bloklar bulunmuştur. Bunların üzerinde çok katlı bir yapı önünde aslanlar üzerinde tanrı tasvirleri işlenmiştir. Özellikle iyi bir şekilde korunmuş olanı Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde teşhir edilmektedir. Bu kabartmalı bloklar üzerinde ise Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde II. Rusa'nın bir *ašiḫusi* evi inşa ettiği yazmaktadır[446]. *Ašiḫusi* evinin bir saray yapısını mı veya başka bir yapıyı mı temsil ettiği henüz bilinmemektedir. E. Bilgiç tarafından bu ifade "*içki kurbanı kült evi*" olarak çevrilmişti[447]. Salvini ise Arin-Berd'ten ele geçen II. Sardur'a ait bir yazıtı da referans göstererek *ašiḫusi* yapısının ambar ve depo odaları ile yakın ilişkili olduklarını açıklamaktadır[448]. Ancak, Argiştihinili kentinin batı sitadelinden gelen bir yazıt[449] *ašiḫusi* yapısının tanımlanması noktasında oldukça açıklayıcı bilgiler içermektedir.

> *Minua oğlu Argişti bu depoyu/ambarı* ***ašiḫusi binasının altında*** *inşa etti; 10100 ölçek (buğday) burada (içermektedir).*

Burada geçen ***ašiḫusi binasının altında*** ifadesi, Adilcevaz Kef Kalesi kabartmalarındaki blokların depo yapıları üzerinde yükselen bir asihusi binasından düştüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Hem dilbilimsel veriler hem de arkeolojik kalıntılar bu özel mimarinin çok katlı bir yapının üst katını ifade ettiği sonucunu ortaya çıkmaktadır. Sonuç itibari ile hem M.Ö. 8. yüzyıl hem de M.Ö. 7. yüzyıl kalelerindeki depo mekânlarının veya alt katlardaki servis, depolama ve hizmet odalarının üst katlardaki yapılar için bir temel oluşturduğunu ve Urartu mekânlarının çok katlı olarak inşa edildiklerini dilbilimsel verilerde açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Ayanis Kalesi tapınak alanın doğusundaki depo mekânları ile tapınak yapısı arasında 2002 yılından itibaren başlayan kazı çalışmaları burada payeli bir mekânın varlığını günyüzüne çıkardı[450]. Yapı 36.5 x 26 m. ölçülerindedir. 6 tanesi kısmen

---

[444] Öğün, a.g.m., 217, Abb. 4.
[445] Sevin, a.g.m., 305, Res. 2.
[446] M. Salvini, "The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz)", *SMEA*, 40, 1998, 123 v.d.d.
[447] Emin Bilgiç - Baki Öğün, " 1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", *Anatolia*, VIII, 1964, 84 v.d.
[448] Salvini, a.g.m., 127.
[449] CTU I: no. A8-30, 362.
[450] Mahmut Bilge Baştürk, "The Eastern Sector at the Fortress of Ayanis: Architecture and Texture in the Pillared Hall", (Ed. A. Çilingiroğlu- A. Sagona), *Anatolian Iron Ages 7*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 39, Paris, 2012, 1- 22.

sağlam 5 tanesi ise yıkılmış olarak toplamda 11 adet paye tespit edildi. Üstü kapalı anıtsal bir yapıyı taşıma amaçlı olarak yerleştirilen payelerin mevcut veriler ışığında toplamda 14 adet olduğu tahmin edilmektedir. Payeler birbirlerine 3.80 m. arayla dizilmiştir. Ayanis Kalesi Doğu Payeli Salonu'ndaki planlama Adilcevaz Kef Kalesi Yukarı Salonu ile benzerlik göstermektedir. Kef Kalesi Yukarı Salonu'nda benzer şekilde duvar kenarları boyunca dizilmiş 8 adet paye mevcut iken burada daha büyük bir mekân olduğundan daha fazla sayıda paye kullanılmıştır. Karmir-Blur[451], Kef Kalesi ve Ayanis Tapınak Alanı'nda üç sıraya değin tespit edilen payeler Doğu Payeli Salon'da sadece tek sıra olarak ayakta kalmıştır. Duvarları çoğunlukla mavi renkli olarak süslemeler de içeren bu yapının alt tarafında özellikle güney ve doğusunda depo mekânları da inşa edilmiştir. Böylelikle yukarıda değindiğimiz depo yapıları ve *ašiḫusi* mekânları arasındaki bağlantı burada da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim doğu payeli salonda bulunan bir bulla üzerindeki "aşihusi yapısının inşa edildiği yıl" ifadesinden dolayı Çilingiroğlu'nun *ašiḫusi* ifadesinin payeli salonları temsil ettiği görüşü oldukça doğru bir tespittir[452]. Karmir-Blur, Adilcevaz Kef Kalesi ve Ayanis Kalesi'nde gördüğümüz köşeleri rizalit çıkıntılı payelerin taşıyıcı olarak kullanıldığı salon geleneği II. Rusa dönemi kalelerinde uygulanan belirgin bir özelliktir. Ancak II. Rusa'nın en büyük projesi olan Bastam Kalesi'nde uygulanmamış olması oldukça ilginçtir[453].

M.Ö. 9-8. yüzyıl kalelerinde yuvarlak sütun altlıkları ile taşınan ve É Sümeogramı ile ifade edilen mekânlar Argişti oğlu Rusa dönemi kalelerinde uygulanmamıştır. Bu salon mekânlarının yerini köşeleri rizalitli alt kısmı taş üst kısmı ise kerpiçten oluşan payelerin yer aldığı *ašiḫusi* olarak adlandırılan salon mekânları almıştır. Çok sayıda sütun tarafından taşınan mekânlar bir erken dönem uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada Altıntepe, Arin-Berd ve Armavir-Blur'daki sütunlu salonları Ahamenid apadanasının öncüsü olarak ileri sürenlerin apadana yapılarını ya II. Rusa sonrasında yeni bir kralın uygulamaları olarak yâda payeli bir düzenleme içermedikleri için Urartu sonrası bir uygulama olarak değerlendirmeleri gerekmektedir. Özellikle Altıntepe, Arin-Berd ve Armavir-Blur'daki çok sütunlu salonların kronolojik problemleri ve hangi dönemlerde inşa edildiklerine ilişkin verilerin yetersizliği, bu sitadellerin Urartu sonrası dönemde oldukça yoğun bir yerleşime maruz kalmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada Altıntepe, Arin-Berd ve Armavir-Blur'daki çok sütunlu salonlar Urartu Krallığı'nın yıkılışından sonra karşımıza çıkan yeni bir uygulama olarak değerlendirilmelidir. Çünkü mevcut kazılar ışığında M.Ö. 7. yüzyıl Urartu merkezlerinin hiçbirinde

---

[451] K. L. Ogenasian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini,* Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 98, Fig. 58-59.

[452] A. Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi/Ayanis Fortress", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 343.; A. Çilingiroğlu- M. Işıklı, "25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları: Dün, Bugün ve Gelecek", *Anadolunun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı,* (Ed. H. Kasapoğlu- M. A. Yılmaz), 2014, 311.

[453] Bastam Kalesi'ndeki güney kapısının doğusundaki salon ile Aşağı ve Yukarı Kaledeki kimi mekanlarda uygulanan kare formlu taş payeler, köşeleri rizalitli payelerden farklıdır, W. Kleiss, "Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970", *AMI*, 5, 1972, 13 v.d., Abb. 4.; a.y., *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 64, Abb. 66.

yuvarlak taş sütun altlıklarının kullanıldığı çok sütunlu salon yapılarına denk gelinmemiştir.

Merkez Adı	**Dönemi**	**Arkeolojik Veri**	**Urartuca Adı**	**Ölçüleri**			
				Salon		**Sütun çapı**	
Van Kalesi	İşpuini	Yazıt	*E*	-		104 cm.	
Aşağı Anzaf Kalesi	İşpuini	Yazıt CTU I: A2 7A-B	*E*	-		89 cm.	
Aşağı Anzaf Kalesi	İşpuini	Yazıt CTU I: A2 8	*E*	-		70 cm.	
Zivistan Kalesi	İşpuini	Yazıt	*E*	-		77 cm.	
Yukarı Anzaf Kalesi	Minua	Kazı ve Yazıt	*E*	13 x 26 m.		70-80 cm.	
Arin-berd	I. Argişti	Kazı ve Yazıt	*E*	33 x 12 m.		81 cm.	
Davti-Blur (Argiştihinili Batı Sitadeli)	I. Argişti	Kazı ve Yazıt	*E*	40.70 x 15.20 m.		83 cm.	
Armavir-Blur (Argiştihinili Doğu Sitadeli)	-	Kazı	-	25-30 x 42-46 m		-	
Oshakan	MÖ. 7-4. yüzyıl	Kazı	-	11,5 x 8.4 m.		47-48 cm	
Bastam	MÖ. 8. yüzyılın sonları	Kazı	-	23 x 18.20 m.		53-66	
Altıntepe	MÖ. 8. yüzyılın sonları / Ahamenid	Kazı	-	I. tabaka	II. tabaka	I. tabaka	II. tabaka
				36.5 x 19 m.	44 x 25.30 m.	78-86 cm.	110 cm.

Tablo 3 - Arkeolojik kazı çalışmaları ile tespit edilen sütunlu salon yapılarının ve sütun altlıklarının bulunduğu Urartu merkezleri.

3.1.5. Depo Mekânları

Urartu Krallığı'nın bereketli ve tarıma uygun ovalık alanlara hakim kayalıklarda kaleler inşa etmelerindeki en önemli kaygı, kontrol edilen alanlardaki tarımsal ürünlerin elde edilmesi ve bu ürünlerin düzenli bir şekilde depolanarak korunmalarının sağlanmasıydı. Nasıl ki saray ve tapınak gibi görkemli yapılar dini ve resmi anlamda bir yönetme ve egemen olma sürecinin sonucu olarak inşa ediliyorlarsa depo yapıları da bir üretim sürecinin sonucu olarak sitadellerde diğer yapılar ile birlikte inşa ediliyordu. Depolama faaliyetlerinin gerçekleştirildiği yapılar özellikle tarımsal verimliliği yüksek arazilerdeki Urartu merkezlerinde inşa edilmişlerdi. Yukarı Anzaf, Çavuştepe, Arin-Berd, Armavir-Blur, Davti-Blur, Karmir-Blur, Bastam, Adilcevaz Kef ile Ayanis kaleleri tarımsal ürünlere ilişkin depolama faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştirildiği en önemli Urartu merkezleridir. Tarımsal ürünlerin elde edildiği arazi ne kadar genişse veya elde edilen ürünler ne kadar fazla ise o bölgedeki kalede depolama mekânları da buna paralel daha büyük veya daha fazla mekân depolama amaçlı olarak kullanılmıştı. Ayrıca Urartu Krallığı'ndaki mal aktarım sistemi doğrultusunda özellikle Ayanis Kalesi kazılarında bulunan bullalar ışığında Erivan Ovası gibi krallığın merkezinden uzak ve artı ürünün elde edildiği alanlardan ürünlerin getirildiğini ve bunların kayıt altına alındığını da bilmekteyiz[454]. Yine Erciş Ovası'ndaki Argiştihina kentinden Ayanis Kalesi'ne buğday ve arpanın gönderildiğini öğrenmekteyiz[455]. Böylece bazı Urartu merkezlerinde sadece kendi çevrelerindeki tarımsal ürünlerin değil krallığın diğer arazilerinde elde edilen ürünlerin de depolandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Urartu kalelerinde sadece tarımsal ürünlerin muhafaza edildiği depo mekânları yoktu. Tarımsal ürünler dışında hayvansal ürünler, süt ürünleri, silahlar ve çanak çömlek gibi malzemelerin de depolandıkları yapılan kazı çalışmaları neticesinde tespit edilmiştir. Farklı malzemelerin depolandığı bu mekânlar içerisinde özellikle yağ, şarap gibi sıvı maddeler ile arpa, buğday vb. ürünlerin yer aldığı tahıl ürünlerinin depolandığı mekânlar daha fazla ön plana çıkmaktadır. Çünkü adı geçen ürünler bu mekânlarda gövdelerine değin toprağa gömülü ve içlerinde hangi ürünün ne kadar depolanmasını gösteren çivi yazıtlı pithoslar içerisinde muhafaza edilmişlerdir. Bu bölümde anlatılacak olan ne Urartuların hangi ürünleri depoladığı dağıtım sisteminin nasıl geliştiği ve depolanan ürünleri nasıl korunacağı değildir. Tez çalışmasının kapsamı doğrultusunda özellikle bu mekânların mimari olarak nasıl planlandığı ve saray ve tapınak yapıları ile ilişkisine vurgu yapılacaktır.

Krallığın başkentindeki depolama faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiğini bilemiyoruz. Ancak başkent kayalığının kuzeybatı ucunda, Sardurburcu olarak adlandırılan yapının hemen yakınında tespit edilen bir yazıtta kral Minua'nın bir depo inşa ettiği yazmaktadır[456]. Mimari anlamda en erken inşa edilmiş depo mekânlarının ortaya çıkarıldığı merkez ise Yukarı Anzaf Kalesi'dir. Kalenin batı sur duvarlarına bitişik yapılan kuzeyden güneye doğru sıralanan 5 mekân depo

[454] M. Salvini, "Inscription on Clay", (yay. haz. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 282, CB Ay-4.
[455] Salvini, a.g.m., 286, CB Ay-17.
[456] CTU I: no. A5-66, 248.

odalarının bodrum katları olarak tanımlanmıştır[457] **(Lev. LXIX/a)**. Kuzey Kapı Avlusu'nun hemen güneybatısında başlayan ve kuzeye doğru yan yana yapılan 4 bodrum odası farklı büyüklüktedir. Kuzeybatıdaki 5. depo odası 9.80 x 26 m. ölçülerinde ve bu mekânlar arasındaki en büyüğüdür. Herhangi bir giriş tespit edilmeyen bu mekânlara üst katlardan inildiği tahmin edilmektedir. İçinde bir ocak ve fırının tespit edildiği güneybatı köşede bulunan mekân ise mutfak olarak belirlenmiştir. Bu yapılarda klasik Urartu depo mekânlarından bilinen pithoslarla karşılaşılmamıştır. Ancak içinde pithosların yer aldığı klasik Urartu depolarının örnekleri ise saray yapılarının en kuzeybatı uç noktasındaki 1 ve 2 nolu yapılar ile 14 nolu kerpiç payeli mekândır **(Lev. LVII/b)**. 5 x 10 m. ölçülerindeki 1 nolu oda 14 ve 2 nolu oda ise 16 adet pithos içermektedir. Yine 2.5 x 6 m. ölçülerindeki daha küçük bir mekân olan 8 nolu odada üçgen bezemeli 1 adet pithos tespit edilmiştir. Bu küçük odalardan farklı olarak üç adet kerpiç payeye sahip 14 nolu mekânda ise 35 adet pithos tespit edilmiştir. 8 x 24 m. ölçülerindeki oldukça geniş bu mekândaki pithoslar 1 ve 2 nolu pithoslardan farklı olarak sadece hiyeroglif içermektedirler. Sadece 1 pithos üzerinde çivi yazısı ve hiyeroglif tespit edilebilmiştir[458]. Yine saray yapılarının kuzey uç noktasında konumlandırılan depo mekânlarının kuzeybatısındaki 21 x 5 m. ölçülerindeki mekân içindeki 9 tandır ve 2 pithostan dolayı mutfak ve depo olarak kullanılmıştır. Bu mekândan ele geçtiği belirtilen demir külçeler ile taş kaplar, ezgi taşları, kırmızı, sarı, mavi ve beyaz boya külçeleri ilgi çekici diğer buluntulardır[459]. Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki farklı ölçülerde ve ebatlardaki depo mekânlarının varlığı sadece belirli bir mekânın depolama amaçlı kullanılmadığını göstermektedir. Ancak özellikle kerpiç taşıyıcılı 14 nolu mekânın büyüklük ve içerdiği pithosların sayısından dolayı sarayın ana depolama merkezi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca depo mekânlarının fonksiyonel olarak da saray ve tapınak yapıları ile iç içe planlandığını görmekteyiz. Batı surlarına bitişik yapılan mekânlar, üstlerindeki depo mekânlarının bodrum katları olarak inşa edilmelerine karşın, sitadel merkezindeki yapılarla birlikte inşa edilen depo mekânları herhangi bir yapının zemin katı veya bodrum katından ziyade birer ana mekân olarak tasarlanmışlardır. Minua dönemi olduğunu düşündüğümüz bir diğer sitadel Kayalıdere'de de 25 adet ve sadece piktografik (resimsel) işaret içeren pithosların yer aldığı bir depo yapısı bilinmektedir[460] **(Lev. LXIX/b)**. Kazıları tamamlanamadığından dolayı planı tam olarak bilinmeyen bu mekân, Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki 14 nolu depo odasının güneyindeki pithoslar gibi yan yana dizilmiş üçerli pithosların yer aldığı dikdörtgen planlı bir yapı olmalıdır.

I. Argişti (M.Ö. 780-756) döneminde de saray yapıları içinde ekonomik bir birim olarak depolar ön plana çıkmaktadır. Arin-Berd sitadelinde tıpkı Yukarı Anzaf Kalesi'nde olduğu gibi birden fazla mekân depolama amaçlı kullanılmıştır. Toplamda 6 farklı mekânın özellikle şarap depolama için kullanıldığı tespit

---

[457] O. Belli, "Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)", *CollAn* II, 2003, 5 v.d.
[458] a.y., *Tarih Boyunca Van*, 2007, 200 v.d.d.
[459] Belli, a.g.m., 10.
[460] C. A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AnatSt*, 16, 1966, 83 v.d.d.

edilmiştir[461] **(Lev. LVIII)**. Bu mekânlarda 4, 7, 11, 12 ve 18 adet olmak üzere farklı sayılarda pithoslar depolanmıştır. Bu mahzenlerden bazılarının, dini törenlerde kullanılan şarabı muhafaza ettikleri ve İubşa tapınağı ile birlikte planlanmış olduğu belirtilmektedir[462]. Sitadelin güneydoğu kısmında yer alan ve 5 adet sütun tarafından taşınan şarap mahzeninin ise yaklaşık 100 adet pithos içerdiği tahmin edilmektedir[463]. Erebuni kazılarında bulunan 23 yazıttan 11 tanesinin burada gerçekleştirilen silo/ambar depolarının inşa faaliyetleri ile ilgili olduğu bilinmektedir. Urartu yazıtlarında geçen *ari* kelimesi bu mekânlar için kullanılmaktadır[464]. Erebuni'deki kazılarda ele geçen yazıtlar en az üç Urartu kralının burada depo inşa ettirdiğini göstermektedir. I. Argişti, II. Sarduri ve III. Rusa'ya ait bu yazıtlardan özellikle son geçen kral ile anılanı, Erebuni'nin krallığın yıkılışına değin ekonomik bir merkez olarak kullanımını göstermesi açısından önemlidir[465]. Bu inşa yazıtlarına rağmen yapılan kazı çalışmalarında herhangi bir silo veya ambar ortaya çıkmamıştır. Buna rağmen sitadelin kuzeydoğu yamacındaki, hem tahıl kalıntıları hem de daha çok nemi engellemeye yönelik bir korumayı amaçlayan anakayadan 30 cm. daha yüksekte ve 5 cm. kalınlığındaki taş kaplı zemini ile bir mekân silo olarak değerlendirilmiştir[466]. Yine Piotrovski 71 nolu mekân etrafındaki küçük odaların silo amaçlı olarak kullanıldığını belirtmektedir[467].

Urartu depo mekânlarının belirgin özelliği, 1.50 m. ile 2.50 m. arasında değişen oldukça büyük depolama kapları ile birlikte tasarlanmış olmalarıdır. Mevcut mimari veriler Yukarı Anzaf Kalesi[468], Arin-Berd[469] ve aşağıda da değinilecek olan Ayanis Kalesi pithoslarının bulunduğu depo mekânlarının kapı açıklıkları pithos çaplarından daha büyük olduğu görülmektedir[470]. Bu durum bize pithosların mekânların inşaasından önce yerleştirildiği sonucuna götürmektedir. Tıpkı yapıların zeminine açılan ve atık suları tahliye etme amaçlı küçük kanal sistemlerinde

---

[461] A. A. Demskaja, Kladovye Erebuni, "*Soobščenie Gosudarstvennogo muzeja izobrazitel'nyx iskusstv imeni A.S. Puškina*", vyp. IV, 1968, 178, (Rusça).; Yervand Grekyan, " Storage Buildings of Erebuni And New Pithos Inscriptions ", *Urartu and Its Neighbors. Festschrift In Honor of Nicolay Harutunyan In Occasion of His 90th Birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), Aramazd* V/2, 2010, 129 v.d.

[462] K. L. Oganesian, *Erebooni*, Hayastan Publishing House, Yerevan, 1973, 35.

[463] Ahşap dikmeli bu mekanda bulunan kırık dip ve boyun parçaları ile birlikte yaklaşık 200 adet pithosun depolanmış olabileceği belirtilmektedir, Demskaja, a.g.m., 176, Fig. 1; Svetlana Khodjasch, "Speisekammern in Erebuni. Nach Angaben der Ausgrabungen des Staatlichen Puschkin-Museums der Bildenden Künste", *XLI. Rencontre Assyriologique Internationale. Landwirtschaft im Alten Orient*, (Eds. Klengel Horst - Johannes Renger), Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 1999, 226.; Grekyan, a.g.m., 130.

[464] Mirjo Salvini, "I granai delle città urartee", *Studi e testi I / Eothen 9*, 1998, 135 v.d.

[465] Khodjasch, a.g.m., 225 v.d.

[466] K. L. Ognesian, *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961, 18.; Demskaja, a.g.m., 181; Hodjasch ise bu mekanın güney yamaçta olduğunu belirtmektedir, 1999, 226.

[467] B. B. Piotrovskii, *Urartu*, Barrie and Rockliff:The Cresset Press, London, 1969, 70 v.d.

[468] O. Belli - M. Salvini, "Pithoi with cuneiform and hieroglyphic inscriptions from Upper Anzaf Fortress", *SMEA*, 48, 2006, Roma, 55-72.

[469] Demskaja, a.g.m., 178.

[470] A. Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi Depo Odaları İle İlgili Bazı Öneriler", *Muhibbe Darga Armağan Kitabı*, İstanbul, 2008, 189 v.d.

gördüğümüz gibi, pithosların da depo mekânlarının inşaasından önce yerleştirilmesi gerekliliği Urartulu mimarların yapıları hem içerdikleri mimari döşemler hem de işlevleri doğrultusunda önceden tasarladıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Argiştihinili'nin batı sitadeli Davti-Blur'daki sarayın güneydoğu köşesindeki dört mekân depolama faaliyetleri için kullanılmıştır[471] **(Lev. LXX/a)**. Saray planında 43 nolu olarak gösterilen mekânda her birinin 1000-1500 litre kapasitede olduğu belirtilen 29 adet pithos tespit edilmiştir[472]. Bu mekân 27 x 9 m. ölçülerindedir. Mekânın üst örtüsü tıpkı Arin-Berd sitadelinin kuzeydoğusundaki 71 nolu pithoslu mekân gibi 5 adet sütun tarafından taşınmaktadır. Dikdörtgen planlı mekânın uzun kenarları boyunca ikişer sıralı olarak dizilmiş pithosların arası boş bırakılarak mekânının işlevsel olarak daha rahat kullanımı sağlanmıştır. Bu mekânın güneyindeki ve batısındaki diğer iki depo mekânı da dikdörtgen planlıdır. 27 nolu mekân 43 x 12 m. ölçülerinde iken 44 nolu mekân ise 28 x 10 m. ölçülerindedir. MÖ. 8. yüzyılda hem Arin-Berd hemde Argiştihinili sitadellerinin oldukça büyük ve çok sayıda mekânlarının depolama amaçlı olarak kullanımı özellikle Ararat Ovası'nın tarımsal anlamda fazla ürün alınan bereketli bir bölge olmasının doğal sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazılı veriler neredeyse bütün Urartu krallarının depolama faaliyetlerine önem verdiğini göstermektedir. Nitekim yukarıda değinilen Urartu merkezleri dışında M.Ö. 8. yüzyıldaki önemli bir Urartu merkezi olan Çavuştepe Kalesi'nin depo mekânları bunu açıkça ortaya koymaktadır. II. Sarduri'nin (M.Ö. 756-735/730) Arin-Berd ve Aznavurtepe'den de depo yazıtları bilinmektedir. Aznavurtepe'de yapılan sınırlı kazı çalışmaları ne yazık ki depo mekânlarını içermemiştir[473]. Arin-berd'teki depo mekânlarına ise yukarıda değinmiştik. Bu noktada kazı çalışmaları ile bilinen en iyi II. Sarduri dönemi depo mekânları Çavuştepe Kalesi'nde ortaya çıkarılmıştır[474]. Aşağı Kale'deki Uçkale olarak bilinen yapıları ile İrmuşini tapınağı arasında konumlandırılmış olan depo mekânları kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlı olarak uzanmaktadır **(Lev. LXX/b)**. MÖ. 7. yüzyılda tadilat geçiren ve değişikliğe uğrayarak ortasında 1.50 m. kalınlığında bir duvar örülmek suretiyle 23.50 x 7 m. ve 23 x 7 m. ölçülerinde iki ayrı mekân olarak düzenlenmiştir. Yaklaşık 100 pithosun yer aldığı bu iki mekânda bulunan, alt kısımları dışa çıkıntılı kumtaşı klasik Urartu sütun altlıkları, mekânın orjinalinde Yukarı Anzaf, Arin-Berd ve Davti-Blur'da olduğu gibi taş sütun altlıklarına oturan bir dizi ahşap direklerle taşındığını göstermektedir. Çavuştepe Kalesi'nin ana depolama mekânı olarak

---

[471] Kafadarian, *a.g.e.*, Fig 23.

[472] Urartu sitadellerindeki pithosların kapasitesi ile ilgili daha yeni çalışmalar için bknz: Ingrid Reindell - Mirjo Salvini "Die urartäischen Hohlmasse für Flüssigkeiten", *SMEA 43*, 2001, 121-141.; M. Payne, Urartian Measures of Volume, *ANES Supplement Series 16*, Louvain, 2005.; Çilingiroğlu, a.g.m., 191 v.d.

[473] Aznavurtepe Kalesi'nin batı yamacında ortaya çıkarılan 5 m. kalınlığında ve 4 m. yüksekliğe ulaşan batı surlarının doğuya bakan kısmı anıtsal bir kapı ile açığa çıkarılmıştır. Bu kapının hemen iç tarafında bulunan büyük küp parçalarının Değirmentepe'de bulunanlarla paralellik gösterdiği belirtilmektedir, Kemal Balkan, "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları I*, 1964, 239.

[474] Erzen, *a.g.e.*, 11.

kullanılan bu depo yapısı dışında İrmuşini Tapınağı'nın batısındaki bir dizi oda da tapınak ile ilişkili depo mekânları olarak kullanılmış olmalıdır.

MÖ. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Toprakkale ve Altıntepe kalelerinde de depo mekânları ortaya çıkarılmıştır. Toprakkale'de 1898-99 yıllarında Waldemar Belck ve Lehmann-Haupt tarafından yapılan kazı çalışmaları ile Haldi Tapınağı'nın batı cephesinin güneyinde ve aynı zamanda kale kayalığının doğusuna denk gelen alanda 20-25 adet pithosun yer aldığı kerpiç bir mekân tapınağın deposu olarak adlandırıldı[475]. Öncelikle İngilizler, sonrasında ise Almanlar ve Ruslar tarafından kazılan Toprakkale'de 1959-1961 yılları arasında Afif Erzen başkanlığında yeniden kazı çalışmaları gerçekleştirildi. Daha önceki çalışmalarda oldukça tahrip olmuş kale kayalığı üzerinde oldukça silik mimari izlerle karşılaşılmıştır. Haldi Tapınağı'nın güneyinde ve kalenin en yüksek noktasını oluşturan kerpiç yığıntılarının bulunduğu alanda yapılan kazı çalışmaları neticesinde doğu-batı doğrultulu bir kerpiç duvar ortaya çıkarılmıştır. Bu duvarın kuzey yönünde ise bu alanın bir depo olarak değerlendirilmesine sebep olan üçerli sıra halinde dizilmiş 14 adet pithos bulunmuştur[476] **(Lev. LXXI/a)**. Afif Erzen tarafından 1959-1961 ve 1976-1977 yıllarında yapılan kazılar hariç, 19. yüzyılın ortalarından itibaren gerçekleştirilmiş kazı çalışmaları Toprakkale'nin mimari yapılarının nasıl planlandığı ve kale kayalığının nasıl kullanıldığı, tapınak ve depo yapıları olarak adlandırılan mekânlar arasındaki mimari ilişkinin nasıl gerçekleştirildiği sorularına sağlıklı cevaplar vermemizi mümkün kılmamıştır.

Toprakkale'deki yapılar arasındaki bağlantıların belirlenememesine karşılık Erzincan/Altıntepe Kalesi'ndeki depo mekânlarının planları oldukça iyi bir biçimde bilinmektedir. Altıntepe depo binası sitadelin merkezindeki Haldi Tapınağı'nın doğusunda sitadelin doğu yamacında ve kuzey iç sur duvarlarının dışında inşa edilmiştir[477]. Depo binasının kuzey duvarları Doğu Roma döneminde yeni sur duvarlarının inşaasından dolayı tahrip olmuştur. Yine yamaçta inşa edilmesi de kuzey duvarının yıkılmasını sağlamıştır. Kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen bir mekânda çok sayıda pithos bulunmuştur. Yapıyı alt kısımları dışa çıkıntılı ve görünen üst kısmı oldukça özenli işlenmiş 67 cm. çapında 4 adet sütunun taşıdığı mevcut sütun altlıklarından anlaşılmaktadır. İki bölümden oluşan mekânın kuzey odası 15.80 x 10 m. ölçülerindedir[478]. Yine tapınak avlu duvarının hemen doğusunda inşa edilmiş 27 x 16.50 m. ölçülerindeki bir diğer mekân da mahzen olarak

---

[475] B. Öğün, "Kurze geschichte der Ausgrabungen in Van die Türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprak-kale 1959", *Zeitschrift der Deutschen Morganländischen Gesellschaft*, 111, 268.; R. B. Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin*, 1990, 13.

[476] A. Erzen, "1959 Van-Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *TAD*, 10-2, 1960, 13 v.d.; Öğün, a.g.m., 275 v.d.d., Taf. A/1.

[477] T. Özgüç, *Altıntepe II- Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969, 34 v.d.d., Fig. 34 v.d.d., Fig. 34.

[478] Karaosmanoğlu ve bşk., "Altıntepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013", *Anadolunun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı,* (Haz. H. Kasapoğlu- M. A. Yılmaz), 2014, 82.

değerlendirilmiştir[479]. Klasik Urartu pithoslarının tespit edildiği bu mekânın Geç Urartu döneminde bir depo mekânına dönüştürüldüğü düşünülmektedir.

Urartu Krallığı'nın 7. yüzyıl kentleri Karmir-Blur, Ayanis, Adilcevaz Kef Kalesi ve Bastam Kalesi'nde yapılan kazılar II. Rusa dönemi kentlerinde depo binalarının mimari anlamda oldukça önemli bir birim olduğunu göstermektedir. Sitadellerde birden fazla mekânın depo amaçlı olarak kullanılması yoğun bir tarımsal faaliyetin ve elde edilen ürünlerin depolanması gerekliliğinin bir sonucudur. Ayrıca özellikle Ayanis, Karmir-Blur ve Bastam Kalesi'nden ele geçen çok sayıda mühür baskılı ve çivi yazıtlı pişmiş toprak bulla depolanan ürünlerin kayıt altına alınması ve dağıtımı ile ilgili yeni düzenlemelerin olduğunu ortaya koymaktadır.

Urartular'ın Ararat Ovası'ndaki tarımsal üretimin sonucu olarak Arin-Berd ve Argiştihinili kentlerinin MÖ. 8. yüzyılda kurulmuş kentler olduğunu bilmekteyiz. MÖ. 7. yüzyılda bu kentlerin yerini ise Karmir-Blur kentinin aldığını görüyoruz. Karmir-Blur sitadelinde ikisi kerpiç payeli ve dikdörtgen planlı büyük mekânlar olmak üzere toplam 8 adet şarap deposu bulundu[480]. Bu odaların toplamda 9000 galon (yaklaşık 34.000 litre) kapasitede olduğu tahmin edilmiştir. Kazı yayınlarında 25 nolu olarak bilinen depoda 82 **(Lev. LXXI/b)** ve yine 28 nolu depoda ise 70 pithos depolanmıştır[481] **(Lev. LXXII/a-b)**. Bu depolardaki pithoslar kare planlı kütlesel kerpiç payelerin iki yanında uzun duvarlar boyunca ikişerli sıralar halinde dizilmişlerdi. Sitadelin orta kısmında ve batıdaki geniş sitadel avlusunun da hemen doğusunda inşa edilmiş olan 25 nolu şarap deposunun güneyindeki ince bir koridorun iki yanında sıralanmış küçük odalar ise buğday ve arpa gibi hububatların depolandığı mekânlardır. Bu odalarda ise 750 ton malın depolandığı tahmin edilmiştir. Yine sitadelin kuzeydoğu köşesinde kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen üç uzun oda susam yağı atölyesi olarak kullanılmıştı. En doğudaki oda üretilen yağın depolandığı mekândı. Sitadelin kuzeyindeki doğu-batı doğrultulu üç koridorlu oda bira üretimine ilişkin bir mekândı ve biralar bu mekânda yuvarlak dipli uzun çömleklerde muhafaza edilmişti. Sitadelde ayrıca, içinde şarap testilerinin, süt depolama amaçlı çanak, çömlek ve kâselerin bulunduğu binlerce çanak çömleğin depolandığı mekânlar da kazılarda ortaya çıkarıldı[482]. Kerpiç payelerle taşınan depoları biz hem Yukarı Anzaf hem de Davti-Blur sitadellerinde kullanıldığını daha önce belirtmiştik. Bunun yanında yuvarlak sütun altlıklarının taşıyıcı olarak kullanıldığı depo mekânların hem Çavuştepe'de hem de Altıntepe'de görmekteyiz. Karmir-Blur'daki depoların hiçbirinde yuvarlak sütun altlıkları taşıyıcı olarak kullanılmamıştır. Nitekim bu durum aşağıda değineceğimiz diğer II. Rusa kentlerinde de geçerlidir.

---

[479] a.g.m., 80, Res. 9.
[480] B. B. Piotrovskii, *Urartu*, Barrie and Rockliff: The Cresset Press, London, 1969, 138 v.d.d.
[481] a.y., *Karmir-Blur II*, Yerevan, 1952, 16 v.d.d., Fig 2; 28 v.d.d., Fig. 1.
[482] a.y., *Karmir-Blur III*, Yerevan, 1955, 11 v.d.d., Table VI-IX.

Adilcevaz Kef Kalesi sarayındaki payeli Aşağı Salon'un güneyinde doğu-batı doğrultulu birbirine 2 m. genişliğindeki kapılar ile bağlı üç depo odası bulundu[483] **(Lev. LXXIII/a)**. Bu mekânlarda ortadaki daha geniş mekânda üçerli, diğer iki mekânda ise ikişerli dizilen toplamda 170 adet pithos tespit edildi. Buradaki depo odalarının tıpkı Karmir-Blur'da olduğu gibi yapıların alt katlarına inşa edildiğini görmekteyiz. Üstteki bir yapıdan depo odasına düşen çivi yazılı ve kabartma bezemeli 8 blok da bu durumu açıkça ortaya koyar.

Bastam Kalesi'nin depo odalarının hem aşağı hem de orta sitadelde tespit edildiğini görmekteyiz. Aşağı Sitadel'in güney kapısının güneyinde sıralanan odalardan birinde 6 adet pithos bulundu[484]. 7.20 x 3.70 m. ölçülerindeki bu mekândaki pithosların, kalenin asıl depolama mekânlarının yer aldığı orta sitadeldeki pithoslardan, daha küçük olduğu tespit edilmiştir. Orta sitadeldeki büyük depo yapısı tapınak terasının batısında, oldukça yakın bir mesafede yer almaktadır **(Lev. LXXIII/b-c)**. Tapınak alanına yakın olmasından dolayı Kleiss, bu depo yapılarının tapınak ile ilişkili olabileceğini belirtmektedir[485]. Toplamda 9 paye tarafından taşınan dikdörtgen planlı depo mekânında 68 adet pithos bulundu[486]. Kireçtaşından oluşturulan kare payeler ile depo mekânının güney duvarı arasında ve duvar boyunca uzanan pithoslar üçerli sıralar halinde dizilmişlerdir. Kuzey ve güney uçtaki payeler ile mekânın uzunluğu 38.50 m. olarak ölçülmüştür. Ancak mevcut plan doğrultusunda yapının batı duvarının uzunluğu 42 m.'dir. Yapının doğu duvarı tespit edilemediğinden dolayı payeler ile batı duvarı arasındaki mesafe doğrultusunda yapının genişliği 6.50 m.'dir. Pithosların bulunduğu depo mekânına ilişkin farklı rekonstrüksiyon çizimleri mevcuttur. Bu rekonstrüksiyonların birinde payelerin tavana değin yükseldiği görülürken[487] diğerinde ise payeler üzerindeki yuvarlak taş sütun altlıkları üzerinde yükselen ahşap direkler çizilmiştir[488] **(Lev. LXXIII/d)**. Özellikle pithoslu alanın kuzeybatı köşesindeki ahşap kalıntıları, pithosların üzerinin ahşap bir iskele ile kapatıldığına ilişkin önemli veriler sunmaktadır **(Lev. LXXIII/e)**. Orta sitadel ile yukarı sitadel arasında açığa çıkarılan alanda da 1240 adet kil bulla ile birlikte bulunmuş olan kemik yığıntılarının olduğu mekânların da et depolama ile ilişkili mekânlar olduğu kazıcısı tarafından belirtilmiştir[489].

---

[483] B. Öğün, " Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer", *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vorund Frühgeschichtlern. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung 25.-30. November 1979*, Mainz am Rhein, 1982, 217 v.d., Abb. 3.

[484] W. Kleiss, *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 47 v.d., Abb. 39, 40/ Raum 6.4

[485] a.y., "Bastam, an Urartian citadel complex of the seventh century B.C.", *American Journal of Archaeology*, 84/3, 1980, 303.

[486] a.y., *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 47.

[487] a.y., "Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970", *AMI*, 5, 1972, 30 v.d., Abb. 23.

[488] a.y., *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 47, Abb. 87.

[489] a.y., "Bastam, an Urartian citadel complex of the seventh century B.C.", *American Journal of Archaeology*, 84/3, 1980, 303.

II. Rusa'nın kentleri içinde depo mekânlarına değinilecek son merkez Ayanis Kalesi'dir. Ayanis Kalesi'ndeki kazı çalışmaları sonucunda kalenin üç farklı noktasında depolama faaliyetlerinin gerçekleştirildiği mekânlar gün yüzüne çıkarılmıştır[490]. Kalenin en batı noktasındaki yapı temelleri Batı Depo Mekânları olarak adlandırılmış iken, tapınak avlu zeminin 5-9 m. aşağısındaki mekânlar ise Haldi Tapınağı'na adak olarak sunulmuş, fakat kaledeki ekonomik yaşam ile ilişkisi olmayan silahların muhafaza edildiği depolar olarak değerlendirilmiştir. Son olarak üçüncü depo yapıları Haldi Tapınağı'nın doğusundaki payeli salonun alt katlarındaki doğu depo odalarıdır. İster üzerlerinde çivi yazılı veya hiyeroglif işaretli olsun ya da çivi yazıtsız sade olsun büyük boyutlu pithoslar sadece batı ve doğudaki depo mekânlarında tespit edilmiştir. Şarap, yağ vb. sıvı ürünlerin saklandığı bu mekânlardan hariç kalede hububat[491] ve çanak çömleklerin[492] de depolandığı mekânların varlığı Ayanis Kalesi'nin krallığın bu evresinde oldukça etkin bir ekonomik yaşamın merkezinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nitekim bu bölümün başında da vurgulandığı üzere Ayanis Kalesi; artı ürünün veya bir vergi sisteminin sonucu olarak krallığın başka bölgelerinden mal aktarımının yapıldığı bir merkezdir.

Ayanis Kalesi Batı Depo Mekânları; batı uç noktada ve kalenin güney yamaçlarında teraslar oluşturulmak suretiyle inşa edilen yapıların bodrum katları olarak düzenlenmiştir **(Lev. LXXIV/a-b)**. Bu alanda açığa çıkarılan toplamda 9 mekânın depolama işlevli olduğu görülmüştür. Kuzey-güney doğrultulu ve dikdörtgen planlı bu depo mekânlarının arasındaki mekânsal geçişler kapılar ile sağlanabilmiştir. Karınlarına kadar toprağa gömülü, üzerlerinde kapasitelerini ve içerdikleri malları gösteren çivi yazıları ile hiyeroglifler taşıyan pithoslar üçerli sıralar hâlinde dizilmiştir. Mekânlar içerisindeki sekiler üzerinde ise daha küçük boyutlu kaplar yerleştirilmiş iken, ele geçen buluntular arasında en önemlileri, Bastam ve Karmir-Blur kalelerinde de gördüğümüz mühür baskılı ve çivi yazılı kil bullalardır. 6 nolu depo mekânı içerisindeki 2.20 m.'lik mevcut uzunluğu ile yuvarlak kesitli taş bir künkün mal dağıtım sistemi ile ilişkili olduğu belirtilmiştir[493].

Ayanis Kalesi Haldi tapınak alanın doğusundaki payeli salonun bodrum katları depo mekânları olarak düzenlenmiş ve kazı yayınlarında bu alan IX nolu alan olarak adlandırılmıştır **(Lev. LXXIV/c-d)**. Doğu depo mekânları olarak da geçen bu depolardaki pithoslar ile daha küçük boydaki çömlek, testi ve diğer kaplar Batı Depo Mekânları'ndaki kaplardan farklı olarak herhangi bir ölçek veya yazıt taşımamaktadırlar. Bu özelliklerinden dolayı kazıcısı tarafından bu mekânlar

---

[490] A. Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi Depo Odaları İle İlgili Bazı Öneriler", *Muhibbe Darga Armağan Kitabı,* İstanbul, 2008, 188 v.d.d.

[491] A. Ü. Erdem, "Ayanis Verileri Işığında Urartu'da Tahıl Depolama (Grain Storage in Urartu on the Bas is of Data from Ayanis Fortress)", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi İsmail Fazlıoğlu Anısına*, XVI, 2011, 83 v.d.d.

[492] a.y., "Urartu Kalelerinde Çanak Çömleğin Depolanmasıyla İlgili Uygulamalar ", *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan / SCRIPTA Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology,* (Haz. A. Özfırat), İstanbul, 2014, 147 v.d.d.

[493] Çilingiroğlu, a.g.m., 189.

herhangi bir kayıt sisteminin tutulmadığı tapınak ile ilişkili mekânlar olarak değerlendirilmiştir[494]. Nitekim Doğu Payeli Salon'da bulunan ve üzerinde asihusi binası ile ilgili yazıtlar taşıyan bir bulladan ve diğer arkeolojik ve dilbilimsel veriler ışığında depo mekânlarının asihusi yapıları ile ilişkili olduğuna yukarıda değinilmişti. Ayanis Kalesi depo mekânlarının iki farklı noktada inşa edilmiş olması ve çivi yazıtlı pithoslar ile bullaların sadece Batı Depo Mekânları'ndan ele geçmesi ayrıca Doğu Depo Mekanları'nın da Haldi Tapınağı ile ilişkilendirilmesi ışığında Ayanis Kalesi depo mekânlarının mal aktarım ve dağıtım sistemi açısından farklı işlevler taşıdığı sonucuna varılmıştır.

Sonuç olarak önemli Urartu saray yapılarının sadece yönetim amaçlı bir işlev taşımadığını özellikle pithoslu depo mekânları ile ekonomik yönleri de vurgulanan kompleks yapılar olduğunu görmekteyiz.

3.2. MEZAR MİMARİSİ

Urartu mimarisinin yukarıda detaylı olarak değerlendirildiği bölümler özellikle savunma, krali yönetim, ekonomik ve dini ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenen yapılarını konu edinmişti. Saraylar, tapınaklar, anıtsal sur duvarları, depolar ve görkemli kabul salonları günlük yaşama dair mimari yapılar iken ölüme ilişkin nasıl bir mimari tercih edilmişti? Temel olarak günlük ihtiyaçları karşılama ve varlığını devam ettirmenin sonucunda oluşan bu anıtsal mekânların dışında Urartu kalelerinde diğer bir önemli mekân ise kayalara oyulmuş mezarlardı. Kral ve ailesi ile üst düzey yöneticiler çok odalı kaya mezarlarına gömülmüş iken daha düşük statüdeki bürokratlar, zanaatçılar ve halk ise toprak altına veya kayalıklara açılmış mezar odalarına gömülmüştü. Yine kremasyon mezarlar ile basit toprak mezarlara yapılan gömülerin varlığı Urartu toplumunda toplumsal sınıflanmanın bir sonucu olarak farklı türde gömülerin olduğunu göstermiştir. Bu bölümde Urartular'ın mezar mimarisi, hangi tür mezarlar inşa ettikleri, krallığın merkezindeki mezar mimarisi ile bölgesel merkezlerdeki mezarların nasıl şekillendiği anlatılacaktır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde kayalara oyulmuş mezar geleneği Urartular ile başlamaktadır[495]. Bu kaya mezarlarının en güzel örnekleri Van Kalesi'nin güney yüzüne açılmış ve birçok odadan oluşan kaya mezarlarıdır[496]. Başkent kayalığı dışında Urartu Krallığı'nın önemli yönetim merkezlerinde de çok odalı kaya mezarları bilinmektedir. Bölgede yapılan araştırmalar çok odalı ve tek odalı olmak üzere iki farklı kaya mezar geleneğinin varlığını ortaya koymaktadır[497]. Son yıllara

[494] Çilingiroğlu, a.g.m., 190.
[495] Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTKY, Ankara, 2000.
[496] V. Sevin, *Van Kalesi, Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı*, İstanbul, 2012.
[497] B. Öğün, "Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, (Ed. E. Akurgal), Ankara, 1978, 61-67;

değin bu iki farklı mezar mimarisi neredeyse hemen hemen bütün örnekleri ile M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısının başlarında siyasi bir güç olarak karşımıza çıkan Urartular'la ilişkilendirilmiştir. Ancak özellikle Köroğlu tarafından ortaya konan yeni bir kronolojik yaklaşım doğrultusunda tek odalı mezar geleneğinin Urartu sonrası döneme özellikle de Pers, Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlenmesi gerektiğine ilişkin yeni bir perspektif ortaya koymuştur[498]. Çok odalı kaya mezarları, kral ve ailesinden başka özellikle Altıntepe (Erzincan), Palu, Doğubayazıt, Başkale, Sangar, Kale İsmail Ağa gibi başkentten uzak merkezlerdeki örnekler ışığında, üst düzey yöneticilere ait mezarlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Urartu yayılım coğrafyasında, Urartu öncesine ait bir kaya mezar geleneği bilinmez. Çok odalı kaya mezar geleneği, Urartu öncesinde farklı uygarlıklarda görülmesine rağmen bölgede bu mezar mimarisini ilk uygulayan Urartular olmuştur. Çok odalı kaya mezarları sadece ölülerin gömüldüğü yapılar değil, dini törenlerin de yapılabileceği özel mekânlar olarak planlanmıştır. Kral ve üst düzey yöneticilere ait olduğu açık olan bu mezarların hemen hepsinde, ön tarafta bir platform, yan odalara geçişi sağlayan ve hemen girişte yer alan ana odadan oluşan bir tasarı ortaktır[499] **(Lev. LXXV/a)**. Mezarların çoğunda, tek odalı olanlarında da tespit edilebilen niş ve sekiler yapılmıştır. Dikkat çekici özelliklerinin başında anıtsal bir cephe mimarisine sahip oluşlarıdır. Sadece kapı geçidinin yer aldığı cepheler genelde pürüzsüz ve tıraşlanmış bir biçimdedir. Van Kalesi Neftkuyu mezarı bu anlamda anılması gereken örneklerin başında gelmektedir **(Lev. LXXV/b)**. Yine ön yüzlerinde Urartu çivi yazıtlarının bulunduğu I. Argişti Mezarı ile II. Rusa dönemine ait Kaleköy Mezarı, çok odalı mezarlar içinde Urartulu özellikleri en rahat tespit edilen mezarlardır **(Lev. LXXVI/a)**. Çivi yazıtlı bu iki örnek dışında cephesinde silikte olsa bir kabartma taşıyan Muş/Malazgirt Yeniköy mezarı[500] ile tarihlemesi tartışmalı olan kabartma bezemeli bir diğer mezar olan Doğubayazıt mezarındaki cephe bezemeleri Urartu kaya mezar geleneği için tekil uygulamalardır[501]. Çok odalı kaya mezarlarında karşımıza çıkan bir diğer ortak özellik sitadelin kendi kayalıklarına açılmış olmalarının yanısıra kaya basamakları ile inilebilen ve kolayca ulaşılabilen bir konumda oluşlarıdır. Bu uygulamaya örnek olarak Büyük Horhor, Doğu Odaları, Kale İsmail Ağa, Verahram ve Sangar mezarları gösterilebilir **(Lev. LXXVI/b)**.

Çevik, *a.g.e*., 29 v.d.; K. Köroğlu "Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 127, 2008, 21-38.

[498] Köroğlu, a.g.m., 32 v.d.; a.y., "New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan, VITA Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol,* (Eds. Metin Alparslan-Meltem Doğan Alparslan-Hasan Peker), İstanbul, 2007, 445-456.

[499] K. Köroğlu "Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 127, 2008, 23-28.; E. Konyar, "Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri/Tomb Types and Burial Traditions in Urartu", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 206 v.d.d.

[500] H. Biber- R. Çavuşoğlu, "2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması", 30. *AST*/2, 2013, 311, v.d.

[501] Sevin, Malazgirt Yeniköy mezarlarının tabana açılmış çukuru, tasarım anlayışı, niş ve sekileriyle Geç Urartu dönemine tarihlenmesi gerektiğini belirtmektedir, Sevin *a.g.e*., 17, dn: 20.; Ayrıca Doğubayazıt Kalesi eteklerindeki mezarın da klasik Urartu kaya mezarlarının özelliklerini taşımadığına da vurgu yapmaktadır, Sevin *a.g.e*., 75, dn: 94.

Sitadel içinde kayalara oyulmuş çok odalı kaya mezarları hem işçilikleri hem de bulundukları konum itibari ile daha çok ön plana çıkmış olsa da Urartu coğrafyasında en çok karşılaşılan mezar türü yeraltı oda mezarları olmuştur. Kaya mezarları kale kayalıklarında görülebilen anıtsal mekânlar olarak karşımıza çıkarken, yer altına oyulan oda mezarlarında yüzeyden bakıldığında görülmeyen bir gizlilik söz konusudur. Tıpkı anıtsal kaya mezarlarında gördüğümüz gibi, yeraltında kayalara oyulmuş ya da örülmüş olarak tespit edilen bu mezarların da hemen hemen neredeyse hepsi kaçak kazılar ile yağmalanmıştır. Ancak yine de in situ buluntuları ile açılmış Urartu oda mezarları yok değildir. Nitekim sınırlı sayıda olsa da yağmalanmadan kurtarılabilen birkaç oda mezar, bize Urartu ölü gömme gelenekleri hakkında fikir vermektedir. Urartular'daki yazılı kaynakların bu konuda ne kadar eksik olduğu göz önüne alınırsa in situ olarak açılan mezar odalarından gelen bilgiler oldukça önemlidir.

Urartu oda mezarlarının birçoğu soyulmuş olmasına rağmen en azından mimari olarak ne tür özelliklere sahip olduklarını bilmekteyiz. Urartu soyluları tarafından kullanılan kaya mezarlarının aksine, bu mezar mimarisi daha çok asker, bürokrat, görevli ve halk tarafından tercih edilmiş olmalıdır. Nitekim mezarlardan ele geçen buluntular buna katkı sağlar niteliktedir. İşçilik, mimari inşa teknikleri, içerdikleri döşemler ve gömü gelenekleri doğrultusunda Urartu oda mezarlarına ilişkin ilk detaylı çalışma Öğün tarafından yapılmıştır[502]. Bu ilk tespitler özellikle Adilcevaz ve Patnos çevresindeki mezarları kapsamıştır[503]. Özellikle başkent Tuşpa'nın Mezarlığı olduğu belirtilen Van Altıntepe Nekropolü'nde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan 35 adet kaya mezarı Urartu oda mezar mimarisinin anlaşılmasına oldukça önemli katkılar sağlamıştır[504]. Yine Van Kalesi'nin 5 km. kuzeyindeki Kalecik Kalesi'nin 1,5 km. kuzeydoğusunda yer alan Kalecik Nekropolü'nde de soyulmuş 25 oda mezar incelenebilmiştir[505]. Kazısı gerçekleştirilmiş nekropol alanları ve yüzey araştırmaları ile tespit edilmiş örnekler dâhilinde Urartular'da oda mezarların üç farklı teknikte inşa edilmiş oldukları görülmektedir[506]. Bunlardan ilki yeraltında kayalara yâda konglomera, ponza veya tüf gibi daha yumuşak zeminlere açılan kaya odalarıdır. Bunların güzel örneklerini Van Altıntepe **(Lev. LXXVII/a)** ve Kalecik Nekropollerinde **(Lev. LXXVII/b)** görmek mümkündür. İkincisi yeraltına açılan çukurların düzgün kesme bloklarla örülmesi sonucu meydana getirilen mezar türüdür. Altıntepe Kalesi'nden bilinen prens mezarları, Erivan Mezarı **(Lev. LXXVIII/a)** ve son olarak Eleşkirt Gökçayır'da **(Lev. LXXVIII/b)** tespit edilen yeni bir mezar, bu mezar grubunu temsil eden örneklerdir. Üçüncüsünde ise hem oyma hemde örme tekniğinin birlikte uygulandığını görmekteyiz.

---

[502] B. Öğün, "Die urartäischen Besstattungsbräuche", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien, Festchrift für F. K. Dörner*, 1978, 639-678.
[503] a.y., "Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *Proceedings of the Tenth International Congress of Classical Archaeology* (Ed. E. Akurgal), Ankara: Türk Tarih Kurumu: 61-67.
[504] Sevin, *a.g.e.*, 111 v.d.d.
[505] Rafet Çavuşoğlu-Hanifi Biber, "Van/Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 120, 2005, 17-28.; a.y., "Van-Kalecik Urartu Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme" *Aykut Çınaroğlu'na Armağan. Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu* (yay. haz. E. Genç-D. Çelik, Ankara, 2008, 189-212.
[506] Çevik, *a.g.e.*, 8 v.d.d.; Konyar, a.g.m., 215.

Urartu mezar mimarisinde karşılaşılan bir diğer tür ise taş sandık mezarladır. Toprak içine açılan çukurların kenarları boyunca taşların dizilmesi ve üstünün de sal taşları ile kapatılması ile meydana getirilmişlerdir. Bu mezar türü sadece tek bir örnekle Dilkaya[507], Patnos/Gavurkale, Konakbey, Malazgirt/Yeniköy ve Bingöl/Suçatı nekropollerinden bilinmektedir[508]. Oldukça az sayıdaki örnekler ışığında bu mezar türünde kapı girişlerinin olmaması, ilk bakışta oda mezarlarından farklılaşan en belirgin özellikleridir.

[507] A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 1997, 87 v.d., Çiz. 11.
[508] Çevik, *a.g.e.*, 15 v.d.

3.3. AŞAĞI KENT MİMARİSİ

Yukarıdaki bölümlerde; Urartu kalelerinin nerede ve nasıl kuruldukları, arazi seçimini hangi kriterler doğrultusunda gerçekleştirdikleri ve son olarak da kalelerdeki mimari birimlerin neler olduğu ve kaledeki inşa planlamasının nasıl gerçekleştirildiği genel hatlarıyla değerlendirildi. Bu bölümde ise Urartu kalelerin genellikle eteklerinde ve kale çevresindeki uygun alanlarda yerleştirilen halkın nasıl bir mimari planlama içerisinde yerleştirildiği ve kenti meydana getiren evlerin nasıl inşa edildikleri üzerinde durulacaktır. Urartu krallığı için bir kent ne anlam ifade etmektedir? Hangi yerleşim birimleri kent olarak değerlendirilmelidir? Urartu yazıtlarında geçen zorunlu insan göçleri ile kent mimarisi arasındaki ilişki nedir? Urartu coğrafyasında kurulmuş bütün yerleşim birimleri için genel sonuçlara varmamızı sağlayacak bu ve benzeri sorulara cevap verecek arkeolojik ve dilbilimsel veriler sınırlı olsa da Urartu kent mimarlığı hakkında bizi bilgilendirecek arkeolojik kazılar yok değildir. Yüzey araştırmaları ile sınırlı olarak daha çok temel kalıntılarından kale ve kent planlamasının nasıl gerçekleştirildiği veya kentlerin kalelerin hangi noktasında inşa edildiklerini tespit edebilmek mümkündür. Ancak bir kentteki yapıların mimari açıdan nasıl inşa edildikleri noktasında ise Van Kalesi, Argiştihinili, Bastam, Karmir-Blur ve Ayanis gibi önemli Urartu merkezlerinin kale dışı yerleşimlerinden elde edilen veriler ışığında tespitler yapılabilmektedir.

Arkeolojik veriler doğrultusunda Urartu Krallığı için bir kent tanımı yapmamız gerekirse; tarımsal üretimin elde edildiği verimli bir ovada inşa edilen ve elde edilen bu ürünlerin depolandığı korunaklı bir sitadel ile bu sitadelin etrafında çoğunlukla toplu nüfus aktarımları ile göç ettirilmiş toplulukların yerleştirildiği ve Urartu arkeolojisinde *Aşağı Kent* veya *Dış Kent* olarak adlandırılan bir yerleşim birimi olarak tasvir etmemiz gerekmektedir. Oganesian, bu sitadel ve kent düzenlemesinin Urartu şehir planlamasının bir kuralı olduğunu ifade etmektedir[509]. Urartu Krallığı'nın kurulduğu Van Gölü Havzası'nda MÖ. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hâkim yerleşim biçimi olarak karşımıza çıkan bu kentleşme ve yerleşim planlamasının nereden ve nasıl modellendiği henüz bilinmemektedir. Bu planlamanın özellikle Transkafkasya'dan modellendiğine ilişkin görüşler bulunmaktadır[510]. Bunula birlikte ilk kentlerin kurulduğu Mezopotamya düzlüklerindeki kentleşme sistemlerinin özellikle kültürel ve siyasal anlamda M.Ö. 1.

---

[509] K. L. Ogenasian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 10.

[510] A. T. Smith - Tiffany T. Thompson "Urartu and the Southern Caucasian political tradition", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Antonio Sagona), Leuven, 2004, 557-580; A. T. Smith, "The Prehistory of an Urartian Landscape", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, (S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 44, 51 v.d.; Raffaele Biscione, "Pre-Urartian and Urartian settlement patterns in the Caucasus", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in the Caucasus and Beyond*, (Eds. A. T. Smith- Karen S. Rubinson), Cotsen Institute of Archaeology Monographs 47, Los Angeles, 2003, 183.; C. A. Burney, "Urartu and its forerunners: Eastern Anatolia and Trans-Caucasia in the second and early first millennia BC", *Ancient West & East*, 1, 2002, 51-54.; a.y., "Urartu and the east and north", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 2005, 15-20

binyılın en büyük gücü olan Assur İmparatorluğu'nun Mezopotamya düzlüklerindeki kent ve sitadel düzenlemelerinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir[511].

Urartular, küçük köylerden büyük kentlere değin bütün yerleşimler için '*uru'* ifadesini kullanmışlardır[512]. Ayrıca Urartuca *patari* kelimesi de '*uru'* ile aynı anlamdadır[513]. Başkent Tuşpa, Çavuştepe, Karmir-Blur ve Arin-Berd gibi önemli idari, dini ve ekonomik merkezler için '*URU'* kullanımı söz konusu iken aynı zamanda daha basit ve önemsiz küçük ölçekli merkezler için de '*URU'* kullanılmıştır. Örneğin Muş Alazlı/Tirmet Steli'nde Urartu kralı Minua'nın krallığın batısına yönelik Urme Ülkesi (Muş Ovası) ile Qulmeri ve Išala kentlerini de kapsayan bir seferinde 400 kentin yakıldığı bildirilmektedir[514]. Burada sayısı 400 ile ifade edilen yerleşim birimlerinin önemli bir kısmı muhtemelen tahkimatsız küçük köy yerleşmeleri olmalıdır. Nitekim Assur kralı Sargon'un MÖ. 714 yılındaki Urartu topraklarına yaptığı seferin anlatımlarını içeren Tanrı Assur'a yazılmış metinleri detaylı olarak inceleyen Zimansky, sayıları toplu olarak ifade edilen yerleşmelerin köy olduğunu belirtmektedir[515]. Urartu ülkesine ilişkin oldukça detaylı tasvirler içeren bu metinler sonucunda, Urartu yerleşimlerinin bir hiyerarşi içerisinde oluşturulduğu sonucuna varmaktadır. Metinlerde; her birinde Akadca *birtu/kale* yada *al dannüti/korunaklı şehir* olarak adlandırılan bir veya daha fazla ana merkezin bulunduğu '*nagü'* yani ada olarak tanımlanan toplam 7 bölgenin varlığından bahsedilmektedir. Her bir bölgedeki merkezi kale alanları ile ilişkili ve bu kalelerin denetimi altındaki alanlarda ise yerleşim hiyerarşisinin en alt noktasını oluşturan, köy olarak yorumlanan *alani sa limtisu* yani çevre/uydu yerleşimler gelmektedir. Son olarak sayılan bu çevre/uydu yerleşimler metinlerde her zaman için önemli bir merkez ile ilişkili biçimde toplu olarak geçer ve hiçbir zaman için tek tek isimleri verilmez. Dilbilimsel veriler ışığında çok yaygın bir yerleşim ağının varlığı söz konusu olsa da Urartu halkının hangi mimari yapılarda yaşadığı hakkında sınırlı bilgiye sahibiz.

Urartu krallarının inşa ve sefer yazıtlarında kentlerin kurulması önemli bir etkinlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğu zaman bu kentler Minuahinili, Sardurihinili, Rusahinili gibi bir kralın ismini taşır iken bazen de Haldi ve Teişeba gibi tanrı isimleri ile birlikte anılır. I. Sardur ile başlayan kent yerleşimlerinin inşası özellikle II. Rusa döneminde doruk noktaya çıkmıştır. I. Sardur, İşpuini ve Minua

---

[511] K. Köroğlu, "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations", *Europoean Journal of Archaeology*, 18 (1), 2015, 120 v.d.d.

[512] Eski Mezopotamya'da küçük köylerden büyük yerleşimlere değin birçok yerleşim için şehir manasında **'*uru*'** Sümerogramı ile **'*alum'*** Akkadogramı kullanılmıştır., Marc Van De Mieroop, *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford, 1998, 10.

[513] Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, 65 v.d.

[514] Hanifi Biber - Kenan Işık - Sabahattin Erdoğan, "A New Urartian Stele Fragment from Alazlı/Tirmet (Province of Muş)", *AJNES* VII/1, 2012, 86-98.

[515] Elizabeth C. Stone - P. Zimansky, "Settlements in the Vicinity" (Alani Sa Limeti) of an Urartian City", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, (Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 633.

döneminde kurulmuş herhangi bir kent kalıntısı bugüne değin kazılmamıştır. Urartu Krallığı için neredeyse her bir ovaya büyük ölçekli kalelerin kurulmasını sağlayan ayrıca bu kalelerin önemli bir tarımsal merkez olarak da ön plana çıkmasını sağlayan sulama projelerini gerçekleştiren Urartu kralı, Minua'dır. Urartu kent mimarlığının krallığın başlangıç dönemlerinde nasıl şekillendiğini tespit etme açısından bu döneme ait bir kent kalıntısının kazılmamış olması önemli bir eksikliktir. Buna karşın, Yukarı Anzaf Kalesi ile Körzüt Kalesi'nin eteklerinde kent kalıntılarının varlığı bilinmektedir. Yukarı Anzaf Kalesi'nde, kazıcısı tarafından etrafı surlarla çevrili bir aşağı kentin olduğu ileri sürülmektedir[516]. Kalenin güneyinde geniş bir alana yayılan yerleşim, günümüzde Dereüstü Mahallesi'nin yerleşimine sahne olmuştur. Kalenin güney doğusunda temel kalıntıları doğrultusunda aşağı kenti çevreleyen bir sur duvarının varlığı planlara işlenmiş bulunmaktadır. Bu noktada tespit edilen 4.30 m. genişliğindeki bir boşluk ise doğu kapısı olarak adlandırılmıştır. Aşağı kenti çevreleyen sur duvarının güney ve batıdan da kent yerleşmesini kuşatarak kalenin güneybatısındaki sur duvarlarına ulaştığı tahmin edilmektedir. Minua dönemi bir diğer merkez Körzüt Kalesi'nde ise kalenin güney ve güneydoğusunda 8-9 hektarlık bir alana yayılan oldukça düzensiz ve bir sur korumasının olmadığı mimari kalıntılar, bir kent yerleşimi olarak değerlendirilmiştir[517].

I. Argişti'nin Hate ve Supani ülkesinden getirdiğini belirttiği 6600 savaşçıyı yerleştirdiği Erebuni kenti, erken yerleşimler için uygun bir örnek olabilirdi. Ancak, Erebuni sitadelinin doğu, güney ve batı yamaçlarında tespit edilen kent yerleşimleri, sınırlı çalışmaların gerçekleştirilmesi ve bu çalışmaların da detaylı yayınlanmamasından dolayı çok iyi bilinememektedir. Erebuni'nin sur dışı yerleşimine ilişkin kısa bir makale yayınlayan Hodjasch[518], aşağı kentte, kaleyi inşa eden işçilerin, savaşçıların ve zanaatkârların yaşadığını belirtmektedir. Erebuni Aşağı kentindeki evlerin plan olarak birbirine benzemediği ve iki üç odadan oluşan küçük evler olabildiği gibi çok odalı ve çeşitli yaşam odalarına sahip büyük evler de tespit edilmiştir. Evlerin temelleri, çevredeki yakın dağlık tepelerden elde edilen tüf taşı ile inşa edilmiştir. 1 metre yüksekliğe değin ayaktaki bu temellerde, herhangi bir bağlayıcı malzeme kullanılmamıştır. Bazı kısımlardaki kerpiç izleri, taş temellerin üstünde muhtemelen kerpiç bedenlerin olduğunu göstermektedir[519]. Kerpiç bedenler ise daha açık renkli bir kil ile sıvanmıştı. Bazı evlerin tabanları tüf taşlar ile kaplı ve kil ile sıvalı olarak tespit edilmiştir. Döşemeler ise ahşap kirişlerden oluşmakta ve üstü ise dokuma saman hasırlar ile kaplanmıştı. Evlerden biri, bilinen planların dışında, 40 cm. çapında üç adet sütundan oluşan sütunlu bir girişe sahipti. Evlerin ekonomik bölümlerindeki pithoslar 120 cm. çapında ve kaledekilerden farklı olarak yazıtsız ve işaretsizdir.

---

[516] O. Belli, "Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)", *CollAn* II, 2003, 5.

[517] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I) Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr*, IV-V, 1976-1977, 285 v.d.

[518] Svetlana Khodjasch (Hodjash), "Das Leben in der urartäischen Stadt Erebuni", *Vorträge gehalten auf der 28. Rencontre assyriologique internationale in Wien, 6.-10. Juli 1981*, (Eds. H. Hirsch - H. Hunger), Archiv für Orientforschung, Beiheft 19, 1982, 272.

[519] Khodjasch, a.g.m., 273.

Argiştihinili kenti, Erebuni kentinin sur dışı yerleşimlerinin aksine, daha iyi araştırılmış ve incelenmiş bir M.Ö. 8. yüzyıl Urartu kent yerleşimidir. Argiştihinili kentinin batı sitadeli Davti-Blur'un yükseldiği kayalığın doğuya doğru alçalan kısımlarında aşağı kente ilişkin kalıntılar mevcuttur[520]. Aşağı kentin yaklaşık 2.5 km'lik bir alan kapladığı ve ovanın kuzey ve güneyine doğru da yayılım gösterdiği tespit edilmiştir. Batı sitadelinin doğu uç noktası ile doğu sitadeli Armavir-Blur arasındaki 1 km.'lik ova tabanını da eklediğimiz takdirde iki sitadel arasında aşağı kentin 3.5 km.'lik bir alana yayılması söz konusudur. Yüzeydeki kalıntıları ile sayıları elliye ulaşan konutların bir kısmı Martirosyan tarafından yapılan kazı çalışmaları ile açığa çıkarıldı. Mevcut kalıntılar aşağı kentteki evlerin ayrı mahalleler olarak düzenlendiğini gösterse de aşağı kentteki bütün yapıların planları tam olarak tespit edilememiştir. Martirosyan, batı sitadelinin topografik yapısına da uygun biçimde doğu-batı ekseninde ve düzensiz caddeler ile birbirine bağlanan en az üç mahallesinin olduğunu belirtmektedir. Sitadelin hemen doğusundaki I. kümeyi oluşturan mimari kalıntılar çok tahrip olduğu ve kültürel tabaka açısından yetersiz olduğu için kazılmamıştır. II. kümeyi oluşturan ve özel evler olarak tespit edilen yaklaşık 20 konuttan 8'inde kazılar gerçekleştirilmiştir **(Lev. LXXIX/a)**.

M.Ö. 8. yüzyıl Urartu sur dışı yerleşimlerine ilişkin sınırlı örnekler, kale eteklerindeki alanların yoğun biçimde yerleşim amaçlı kullandıklarını ortaya koymaktadır. Özellikle belirli bir planlamanın olduğunu söylemek zordur. Nitekim Argiştihinili'deki bazı konutlardan sadece 2 tanesinin dış duvarlarının payandalarla destekli olması diğerlerinin ise düz bir duvar yapısına sahip olması söz konusudur. Buna rağmen bütün konutların çok odalı olarak planlandığına şahit olmaktayız. Konutlardan gelen buluntular sosyoekonomik açıdan farklı işlevlere ve gruplara yönelik bir kullanımın olduğunu gösterir. Nitekim bu konutlar Urartu toplumunun önemli bir nüfusunu temsil eden bürokrat, asker, rahip, çiftçi ve köleler tarafından kullanılmıştır.

M.Ö. 8. yüzyılın sınırlı örneklerine kıyasla Urartu Krallığı'nın 7. yüzyıl sitadel dışı yerleşimlerini daha iyi yansıtacak örnekler çoğunluktadır. I. Rusa önderliğindeki Urartu Krallığı'nın 714 yılında Assur İmparatorluğu'na karşı almış olduğu büyük yenilgi krallığın yeniden organizasyonunu zorunlu kılmıştır. Bu süreçte çok önemli bir gelişme ve inşa sürecine ait verilerin oldukça azaldığı görülmektedir. Ancak II. Rusa ile M.Ö. 7. yüzyılın başlarından itibaren krallığın yeni bir organizasyon ile düzenlendiğine şahit olmaktayız. Bu organizasyonun karşımıza çıkardığı en somut gelişme ise oldukça geniş alana yayılan büyük ölçekli kent yerleşimleridir[521].

Bu kent yerleşimlerinden ilki B. B. Piotrovsky tarafından Karmir-Blur'da ortaya çıkarıldı. Yaklaşık 30 hektarlık bir alan kaplayan sitadel ve kent yerleşiminin

---

[520] A. A. Martirosyan, *Argiştihinili*, Yerevan, 1974, 104.

[521] P. E. Zimansky, "The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 236 v.d.d.

sadece 4 hektarlık alanında sitadel yapıları yer almaktadır[522]. Sitadelin güney ve batısına doğru yayılan şehir kalıntılarını tamamıyla kuşatan bir çevre duvarı olmasa da özellikle sitadelin güneydoğu köşesinden başlayan ve güneye doğru devam ettikten sonra tekrar batıya doğru devam ettiği izlenebilen yaklaşık 500 m. uzunluğunda dışta payanda ve kulelerle destekli bir duvar kalıntısı kazılarla belirlenebilmiştir. Yine sitadelin kuzeybatı kapısından başlayan ve kuzeyde bir hat çizen duvar kalıntılarının yaklaşık 200 m.'lik kısmının da ortaya çıkarıldığı bilinmektedir. Kaba ve yontulmamış bazalt bloklardan oluşan, yaklaşık 3 m. kalınlığındaki duvar temelleri sadece 1-2 sırasına kadar ayakta kalmıştır. Duvarların üst kısmının ise kerpiçten olduğu ifade edilse de buna ilişkin hiçbir kalıntı ile karşılaşılmamıştır. Karmir-Blur kentinin kalıntıları özellikle düzgün caddeleri ve kentsel bölgeleri oldukça köklü bir şehir geleneğinin sonucu olarak yorumlanmıştır. Ancak bu durum, kazı çalışmalarından ziyade özellikle yüzey çalışmaları ve havadan çekilen fotoğraflar ile tespit edilebilmiştir. Yerleşim alanları sitadel alanın yaklaşık 200 m. batısındaki bölgede ortaya çıkarılmıştır. Bu ikametgâh alanları ile ilişkili üç adet caddenin var olduğu ve bunlardan birinin direk sitadelin ana giriş kapısına doğru devam eden düzgün bir cadde olduğu tespit edilmiştir[523]. Doğu-batı doğrultulu 5. 57 m. genişliğindeki bu cadde kentin ana caddelerinden biridir. Bu caddenin kuzeyinde paralel bir diğer cadde uzanmaktadır. Bu iki cadde ile kesişen 9,46 m. genişliğinde oldukça geniş ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu bir diğer caddenin varlığı kazı yayınlarında dile getirilmiş olsa da planlara işlenmemiştir.

Karmir-Blur kentindeki evler oldukça iyi korunmuş örnekler olarak ortaya çıkarılmıştır. Ana caddenin kuzeyinde ve güneyinde tespit edilen evler çok odalı kompleks yapılar olarak inşa edilmiştir **(Lev. LXXIX/b)**. Dış duvarları düz bir hatta ilerleyen konutların gelişigüzel bir planlama ile inşa edilmiş olmalarından dolayı Urartu'daki alt sınıfların konutları olarak yorumlanmıştır[524]. Bu evlerin temelleri işlenmemiş, kaba gri bazaltlardan oluşmaktadır. Her bir konut alanı kendi avlusu ve bununla bağlantılı odalara sahiptir[525]. Genelde 90 x 90 cm. ölçülerinde bir ocağın bulunduğu avluların bir kısmı yassı taşlarla döşenmiştir. Benzer şekilde Argiştihinili evlerinde de gördüğümüz taş döşeli bir alanın varlığı muhtemelen hayvan barındırma ile ilişkilidir. Avluların üst kısımları güneşlik vazifesini de gören ve taş sütun altlıkları üzerinde yükselen ahşap bir çatı ile kapatılmaktaydı. Avlulardaki bir diğer özellik 1.80 m.'ye değin derinlikte olabilen çöp veya lağım çukurlardır. Ocakların olduğu diğer odalar ise ev sakinlerinin yaşam odaları olarak kullanılmıştır. Yine odaların bazılarının depo veya işlik olarak kullanımları da söz konusudur. Taş temelli ve kerpiç bedenli evlerin üst kısımları taş sütun altlıkları üzerinde yükselen ahşap direkler ile destekli ve kamış ile çamurdan oluşan düz damlı bir yapıdan ibaretti.

---

[522] K. L. Ogenasian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 11 v.d.d, Fig. 1.
[523] Ogenasian, *a.g.e*., 14 v.d.d.
[524] Forbes, *a.g.e.*, 119 v.d.d.
[525] Ogenasian, *a.g.e*., 23 v.d.d.

Gelişigüzel planlanmış bu düzensiz konutların aksine diğer bir konut ise kalenin ana giriş kapısının yaklaşık 320 m. güneyinde ortaya çıkarılmıştır[526]. Yukarıda anlatılan evlerden oldukça farklı bir planlama ile inşa edilmiştir **(Lev. LXXX/a)**. Çok odalı ve kompleks bir yapıdaki konutun planlamasında oldukça köşeli bir form uygulanmıştır. 2000 m²'lik bir alan kaplayan yapı 62 x 33 m. ölçülerinde, dikdörtgen planlı ve oldukça büyük bir yapıdır. Dış duvarları boyunca düzgün aralıklarla yerleştirilmiş 55 x 110 cm. ölçülerinde destek çıkıntıları mevcuttur. Güney-kuzey doğrultulu yapının uzun kenarları doğu ve batıya bakmaktadır. Kompleks yapı, uzun doğu cephesinde 4 adet giriş alanı ile ulaşılabilen ve her biri 10 odadan oluşan birbirinin aynı 4 bölümden oluşmaktadır. Birbirilerine mekânsal geçişin olmadığı bu ayrı 4 ünitenin yaklaşık 3 m. genişliğindeki kapı girişlerinin tam karşısına gelen noktada uzun ve belki de üstü açık bir koridorla içteki odalara ulaşılabilmektedir. İnce ve uzun koridordan sonra üstü sütunlarla taşınan bir avluya ulaşılmaktadır. Martirosyan, kapı girişlerinin kemerli olabileceğini belirtmektedir. Urartu mimarisinde ünik bir örnek olarak karşımıza çıkan bu konutun benzerlerinin Yakın Doğu, Mısır ve Mezopotamya mimarisinde bilinmediğini, ancak Kuzey Suriye'de ortaya çıkan Bit-Hilani tarzı konutlara benzerliğini de vurgulamaktadır.

Karmir-Blur sitadel dışı yerleşmeleri içinde farklı mimari planlarda yapıların inşa edilmesi bu alanlarda hem bazı kamusal yapıların hemde özel konutların inşa edildiğini göstermektedir. Benzer şekilde yapılar Bastam Kalesi'nin kuzeydoğu yamacında da ortaya çıkarıldı. Yerleşim alanları kalenin üzerinde yükseldiği kayalığın kuzey yamaçlarında 600 x 300 m.'lik bir alana yayılmaktadır[527]. Duvar izleri genellikle doğu-batı doğrultuda uzanmaktadır, yüzeyde izlenebilen izler doğrultusunda yerleşimin yayılımı belirgin olarak tespit edilmektedir[528]. Yerleşim MÖ. 7. yüzyılın ortalarında kale ile aynı zamanda inşa edilmiş ve Urartu'nun yıkılışı ile birlikte kesintiye uğramıştır. Bütün Urartu sitadel dışı yerleşimlerinde olduğu gibi düşman saldırıları esnasında muhtemelen halk kalenin sur duvarları ile korunaklı alanı içine sığınmış olmalıydı.

Bastam aşağı yerleşmesindeki evlerin bir kısmı 1970-1975 yılları arasında yaklaşık 29 x 29 m. ölçülerindeki geniş bir alanda ortaya çıkarılmıştır[529] **(Lev. LXXX/b)**. Bütün yerleşim yerindeki evler temel olarak MÖ. 7. yüzyıla ait iki Urartu evresine sahiptir. İkinci evre eklenti binaların yanısıra mekân içi değişiklikler ile de kendini göstermektedir. Zaman içerisinde Geç Urartu döneminde de üçüncü bir inşaat aşamasının zayıf izleri de görülmektedir. Kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılan alanda birbirine bitişik 3 ayrı evin temel planları ortaya çıkarılmıştır **(Lev.**

---

[526] A. A. Martirosyan, "Новые Данны Епо Истории Города Тейшебаини / New Data Relating to the History of the Town of Teyshebaini", Պատմա-բանասիրական հանդես / History and Philology Journal, № 3, 1963, 221-234.; a.y., Армения в эпоху бронзы и раннего железа / Armenia in the Bronze Age and Early Iron Age, Erevan, 1964, 267 v.d.d.; Forbes, *a.g.e.*, 119, Fig. 64.

[527] W. Kleiss, *Bastam/Rusa-i URU.TUR, Beschreibung der Urartäischen und Mittelalterlichen Ruinen*, 1977, 39 v.d.d, Abb. 5.

[528] *a.g.e.*, 42 v.d.d., Abb. 30.

[529] *a.g.e.*, 46 v.d., Abb. 34.

LXXXI/a). Bu evlerden biri kazılan alanın ortasında, diğeri kuzeyde ve son olarak üçüncüsü de kazılan alanın batı sınırında tespit edilmiştir. Bank-tezgâh benzeri bir yükselti içine gömülmüş iki adet pithos taşıyan odaların ambar veya depo olarak kullanıldığı belirtilmiştir.

Bastam Kent yerleşimindeki bir evde ele geçen buluntular içerisinde bir bulla ön plana çıkmaktadır. Bulladan yola çıkılarak evin bir tüccarın evi olabileceği değerlendirilmiş ve mülk sahibinin ticari aktivitelerde bulunduğu ileri sürülmüştür[530]. Bastam'daki evsel alanlarda toplamda 5 adet bulla bulunmuştur[531]. Diğer odalarda ise ocaklar ve duvar boyunca banklar karşımıza çıkmaktadır, ayrıca zemini levha taşlarla döşeli alanlar ise evin ekonomik veya yaşamsal bölümleri olarak işlevlendirilmiştir. Yerleşimdeki evlerin duvar kalınlığı ve duvarların kaliteli işçiliği evlerin bir ve iki katlı olabileceğine yönelik yorumlanmıştır.

Bastam Kalesi kent yerleşiminin kuzey uç noktasında yerleşimden izole ve daha yüksek bir alanda konumlandırılmış bir yapı bulunmaktadır[532]. Dıştan ölçüleri 44 x 26 m. ölçülerindedir **(Lev. LXXXI/b)**. İki avlusu olan yapının 9 odası vardır. Yapının 2. tabakasında iki eklenti alan mevcuttur. Kleiss'a göre Kuzey Yapısı'nın sadece bir kısmı planlanmış ve geri kalan kısımları ise tamamlanamamış bir projedir. Diğer kısımların mevcut kalıntıların batısına eklenmiş olduğu öngörülmüştür. Karmir-Blur'un bitişik konutlardan oluşan ve destek çıkıntılı yapısı ile Kuzey Yapısı benzer özellikler göstermektedir. Kuzey yapısının üç tarafı düzenli aralıklarla yerleştirilmiş payanda destekli bir yapıda iken batı dış kenarı muhtemelen aynı biçimde inşa edilecek olan diğer parçanın ortak duvarı olarak kullanıldığından dolayı, düz hatlı ve payanda desteklerinden yoksundur. Kuzey Binası kaledeki yapılarla paralellik göstermektedir ve Doğu Binası ile birlikte resmi ve krali bir yapıdır. Yerleşimdeki yapıların mimarisi ise bu özel konutların yapısından oldukça farklıdır. Ayrıca, duvardan çıkıntı yapan basit payandalar duvarı güçlendiren statik bir eleman olarak değerlendirilemez. Bu, önemli yapıların dış cephesinde uygulanmış estetik amaçlı eklentiler olarak görülmelidir.

Sitadel dışında ve hemen yakın çevresinde yerleşim alanlarının tespit edildiği bir diğer Urartu merkezi Ayanis Kalesi'dir. Kalede bulunan yazıtlar kralın buraya Targuni, Etiuni, Tablani, Qainaru, Hate, Mushki ve Shiluqini kentlerinden kadın ve erkeklerin getirildiğini ve bunların bir kale ile kent inşa edilerek yerleştirildiğini belirtmektedir[533]. Ayanis Kalesi dış kentinde son 30 yıl içerisinde yapılan magnometri uygulamaları ve kazı çalışmaları neticesinde, önemli sonuçlara

---

[530] *a.g.e.*, 47, Abb. 37.
[531] S. Kroll, "Die Kleinfunde", *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988, 155-163.
[532] Kleiss, *a.g.e.*, 42 v.d., Abb. 30.
[533] M. Salvini, "The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru=Kai) Cuneiform And Hieroglyphic", (Eds. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 261.

ulaşıldı[534]. Kalenin dört bir yanında yerleşim alanlarına ait izler tespit edilmiştir. Özellikle kalenin kuzeyindeki Pınarbaşı ile kalenin doğusunda Güney Tepe olarak bilinen alanlar ile birlikte Ayanis Kalesi sitadel dışı yerleşmelerinin yaklaşık 80 hektarlık bir alanı kapladığı tahmin edilmektedir[535] **(Lev. LXXXII/a).** Çalışmaların ulaştığı bir diğer sonuç da Ayanis Kalesi aşağı kent yerleşimlerinin herhangi bir sur duvarı ile çevrelenmemiş olmasıdır[536].

Hem Güney Tepe hem de Pınarbaşı'ndaki konut alanları; kalenin kuzeydoğusundaki büyük dağ kütlesi İreni'nin kaleye doğru devam eden uzantı tepelerinden birinin güney ve kuzey yamaçlarına konumlandırılmıştır. Konut alanları kaleye bakan yamaçlarda teraslar oluşturulmak suretiyle inşa edilmiştir. Pınarbaşı'nda 5 adet kütlesel yapının izleri tespit edilmiş ve bunlardan biri tamamıyla kazılarak ortaya çıkarılmıştır[537]. Nitekim bu yapılardan birinin 60 m. uzunluğunda uzun bir avluya sahip olduğu belirlenebilmiştir. Pınarbaşı'ndaki yapıların bir diğer özelliği duvarların dış tarafta payanda destekli oluşudur. Temel duvarları anakayanın içine açılmıştır. Bu özelliklerinden dolayı bu yapılar devlet destekli kamusal projeler olarak değerlendirilmektedir. Benzer biçimli büyük binalar kalenin güneyinde de tespit edildi. Bunlardan birinin 1.9 m. kalınlığında oldukça sağlam duvarlara sahip olduğu belirlenmiştir. Oldukça güçlü duvarlara sahip büyük kamusal binalar Güney Tepe'nin sitadele yakın kısmında da konumlandırılmıştır. Bunun dışında farklı alanlarda da güçlü duvarlara sahip konutlar inşa edilmiştir. Bu konutların içinde taş döşeli avlular ile taş döşemesiz bölümler farklı amaçlara hizmet eden birimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayanis Kalesi'nin üç tarafında da belli bir plan çerçevesinde yapıların şekillendiğini ve düşük seviyedeki kamusal yapıların düzenli bir yayılım gösterdiğini söylemek mümkündür. Güney Tepe'de magnometri çalışmaları ile ortaya çıkan sonuçlara paralel kazısı yapılan binaların dikdörtgen hatlı bir plana sahip olduğu görülmektedir.

Ayanis Kalesi'nde toplamda 9 ev alanında mimari kalıntılar ve bunların içinde ele geçen buluntular oldukça detaylı araştırılmıştır[538]. Yapıların hepsi taş temellidir. Evler bağımsız bir ünite olarak inşa edilmişlerdir. Bu bağımsız ve daha büyük evlerin arasında daha küçük evlerin yerleştirilmesi söz konusudur. Büyük evlerin dışındaki yapılar dış hatları düz ve birbirine bitişik üniteler olarak planlanmıştır **(Lev. LXXXII/b)**. Mimari kalıntılar ve arkeolojik veriler ışığında

---

[534] E. C. Stone - P. Zimansky, "Survey and Soundings in the Outer Town of Ayanis 1996-1998", (yay. haz. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 355 v.d.d.

[535] A. Çilingiroğlu, "The Urartian City and Citadel of Ayanis: an Example of Interdependence", *Cities and Citadels in Turkey: from the Iron Age to the Seljuks*, (Eds. Scott Redford-Nina Ergin), Peeters-Leuven, 2013, 82.

[536] E. C. Stone - P. Zimansky, "Urartian City Planning at Ayanis", *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ed. A. Sagona), Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, Peeters-Leuven, 2004, 239.

[537] Stone - Zimansky, a.g.m., 238.

[538] Elizabeth C. Stone, "Social Differentiation within Urartian Settlements", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 90 v.d.d.

büyük yapıların stratigrafik olarak daha önce inşa edildiği diğer konutların ise bunların arasına inşa edildiği öne sürülmektedir[539]. Bu konutlar Argiştihinili'nin daha az resmiyet taşıyan sur dışı konutlarıyla paralellik göstermektedir. Birinci gruptaki ve mimari tasarlarından dolayı devlet destekli inşa edildiği görülen büyük konutlar ise Karmir-Blur ve Bastam'daki büyük ölçekli kamusal yapılarla karşılaştırılabilir. Stone tarafından öne sürüldüğü üzere büyük ölçekli daha resmi binalar Urartu devletinin mimarları tarafından, diğer yapılar ise yapıların oturan kendi sakinleri tarafından inşa edilmiştir. Bu tespiti destekleyen diğer bir özellik evlerin boyutlarıdır. Ayanis'teki bağımsız duran büyük konutların hepsi 250 ve 500 m² arasında iken daha az resmi karakterde inşa edilmiş yapılar sıklıkla 100 m²'dir. Konutların boyutlarındaki çeşitliliğe paralel inşaat tekniklerinin de farklılık arz etmesi söz konusudur. Ancak buna rağmen hemen hemen bütün konutlarda uygulanan teknikler yerel özellikler sergilemektedir. Ayanis Kalesi evsel alanlarının mimari olarak hangi birimlerden oluştuğuna ilişkin arkeolojik buluntular oldukça yararlı bilgiler sağlamıştır. Özellikle taş döşeli alanlar at ve büyük baş hayvanların ahırı olarak kullanılmıştır. Evlerin içinde daha çok küçük baş hayvanların barınağı olarak kullanım sağlayan taş döşemesiz ahırlar da vardır. Ayrıca hububat ve süt ürünlerinin depolamasına ilişkin pithosların yer aldığı mekânlarda tespit edilmiştir. İçlerinde öğütme taşları ve tandırların bulunduğu mekânlar ekmek üretimini işaret etmektedir. Ancak bütün konutların bu tür bir planlama sergilediğini söylemek mümkün değildir. Nitekim bu özellikleri göstermeyen bir yapı da ortaya çıkarılmıştır. Ayanis Kalesi konutlarının iki katlı olduğu düşünülmektedir. Ayanis Kalesi evsel alanlarından çok sayıda çanak çömlek buluntusu, Mısır mavisi olarak bilinen pigmentler, bronz eşyalar, silahlar vb. buluntular ön plana çıkmaktadır. Buluntular konutlardaki yaşama ilişkin bilgiler sağlamakla birlikte konutları kullananların sosyal yapılarına ilişkin de bilgiler sağlamaktadır[540]. Bastam Kalesi sitadel dışı yerleşmelerinde olduğu gibi Ayanis kalesi dış kent yerleşim alanlarında da bullalar ele geçmiştir[541]. Bunlardan ikisi Pınarbaşı'ndaki konutlarda bulunmuştur[542].

Ayanis Kalesi dışında Van Bölgesi'nde sitadel dışı yerleşimlerin ortaya çıkarıldığı bir diğer merkez ise Van Kalesi'dir[543]. 2010 yılından itibaren E. Konyar başkanlığında başlayan kazı çalışmalarında detaylı bilgilerin elde edilebileceği Urartu yapıları açığa çıkarılmıştır[544]. Taş temelli ve kerpiç bedenli birtakım Urartu

---

[539] Stone, *a.g.m*., 91.
[540] Stone, *a.g.m*., 97 v.d.d.
[541] Stone, *a.g.m*., 98.
[542] E. C. Stone, "The Outer Town at Ayanis, 1997-2001", *Anatolian Iron Ages 5-Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu-G. Darbyshire), 2005, Ankara, 189.
[543] Kalenin kuzeyinde kaleye paralel olarak uzayan höyükte sırasıyla Silva-Kirsopp Lake, Burney ve Erzen-Bilgiç-Boysal-Öğün tarafından yapılan yüzey araştırmaları ile sınırlı kazı çalışmaları sonucunda burada bir yerleşimin olduğu tespit edilmiştir. 1989-1991 yılları arasında T. Tarhan ve V. Sevin başkanlığındaki bir ekip ile yapılan kazı çalışmaları sonucunda da 2 tabakalı ve yaklaşık 15 odadan oluşan Urartu mekânlarına ait temel kalıntıları ortaya çıkarılmıştır, bknz: M. T. Tarhan- V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları", *Belleten*, LVII/220, 1993, 843-861.; V. Sevin, "The Excavations At The Van Castle Mound", *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu* (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 221-228.
[544] Erkan Konyar ve bşk., "Eski Van Şehri, Kalesi Ve Höyüğü 2014 Yılı Kazı Çalışmaları", *KST* 37/2, 2016, 573-590.

mekânları şimdilik kuzey-güney yönde uzanan 4 odalı bir plan görüntüsünde olduğu tespit edilmiştir **(Lev. LXXXIII/a-b)**. Özellikle en kuzeydeki mekândan ele geçen çivi yazılı bir tablet[545] buradaki yapıların sitadeldeki krali yaşamı destekleyen ve saray yaşamına yakın üst düzey yöneticilere veya hizmetlilere ait olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bir diğer mekânda bulunan iki adet bulla tıpkı Bastam ve Ayanis dış kentlerinde olduğu gibi bu mekânlarda yaşayan kişilerin sitadeldeki krali yaşamla ilişkili olduğunu desteklemektedir.

Yukarıda değerlendirilen yerleşim alanları ışığında beş farklı Urartu kentinde evsel alanların kazılar ile ortaya çıkarıldığını görmekteyiz. Bunlardan en sınırlı kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği yer Bastam Kalesi'dir. Argiştihinili'de özellikle batı kalesinin sur duvarları içinde kazılan yapılar görece olarak daha kaliteli bir mimari özellik gösterirken sur dışında kazılan ve oldukça sınırlı yayını yapılan mekânlar ise daha basit bir plan sergilemektedir[546]. Sur dışındaki bu evsel mekânlar daha az resmiyet taşıyan yapılardır. Urartu dış kentlerinde yaşayan toplulukların bir kısmının büyük ve daha donanımlı mekânlarda yaşadığını söyleyebiliriz. Bu evler Urartulu mimarlar tarafından inşa edilen resmi projelerdi. Diğerleri ise daha kalitesiz bir işçilik gösteren ve ev sakinlerinin kendisi tarafından inşa edilmiş yapılardı. Ele geçen buluntular sitadellerdeki krali yaşamı işaret edenler kadar zengin olmasa da dış kent sakinlerinin kırmızı açkılı devlet mallarına, ticaret ve depolamayı işaret eden bullara ve çivi yazılı pithoslar ile bronz eşyalara erişebildiğini de görebilmekteyiz.

3.4. SU MİMARİSİ

İnsanoğlunun temel yaşam kaynağı sudur. Bundan dolayı tarihin en erken dönemlerinden itibaren insanoğlu kentlerini ve yaşamsal birimlerini bu temel madde etrafında ve buna bağımlı olarak şekillendirmiştir. Su tarımsal üretimin temel noktasını teşkil ederken yeri geldiğinde bereketin sembolü olarak da kutsallığını tarih boyunca devam ettirmiştir. Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklar ilk kentleşme sürecinin başladığı bir coğrafyayı teşkil eder. Hitit imparatorluk dönemi kaya anıtlarının çoğu su kaynaklarına yakın noktalarda konumlandırılmıştı. Özellikle Eflatunpınar Kaya Anıtı Hititler için suya verilen kutsallığın sonucu ortaya çıkmış bir anıt olarak Yazılıkaya kutsal alanından sonra en önemli kaya anıtı niteliğindeydi. Su ile ilişkili yapılar insanoğlunun tarihi boyunca var olmuş ve sürekli bir gelişim göstermiştir. Roma döneminde ise kemerli su yapıları olarak oldukça görkemli bir mimariye de dönüşmüştür.

Mezopotamya'nın düzlüklerine hayat veren iki büyük su kaynağı Fırat ve Dicle'nin doğduğu dağlık coğrafyanın M.Ö. 1. binyıldaki sakinleri olan Urartular

---

[545] Kenan Işık, "Van Kalesi Höyüğü Kazılarında Keşfedilen Urartu Yazılı Belgeleri", *CollAn,* XIII, 2014, 173-183.
[546] Martirosyan, *a.g.e.,* Fig. 34-36.

suya ilişkin nasıl bir kullanım gerçekleştirmişlerdi? Doğu Anadolu ve kuruldukları coğrafyadaki su kaynakları, Urartular ile birlikte nasıl kontrol altına alınarak barajlar, göletler ve kanal yapıları olarak şekillendirildi? Urartular ile gelişen tarımsal üretim sürecinde bu su tesislerinin etkisi nedir? Tez çalışmamdaki bu bölüm Urartu mimarisinde oldukça önemli bir yer kaplayan ve dilbilimsel verilerde de sıklıkla rastlanılan su yapılarına ilişkin bu vb. sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır. Bunula birlikte kaç farklı su yapısının olduğu, bunların temel özellikleri ve nasıl inşa edildiklerine de değinilerek, su yapılarının tanıtımı yapılacaktır.

Urartu mimari eserleri içerisinde su yapıları oldukça önemli bir yer tutar. Nitekim krallığın kurulduğu topraklarda günümüzde dahi bu yapıların kullanıldıklarına şahit olmaktayız. Urartu su tesislerinin içinde en bilineni, Khoroneli Movses'in tarihi anlatımları doğrultusunda[547] Assur kraliçesi Semiramis'ten dolayı Şamran ismini alan ancak orjinalinde Urartu kralı Minua tarafından yaptırılan ünlü Minua Kanalı'dır. Urartu su yapıları, Urartu yazıtlarında, tıpkı kale, tapınak ve saray yapıları gibi krali ve resmi projeler olarak geçmektedir. Dilbilimsel verilere paralel su ile ilişkili mimari yapılar 19. yüzyılın sonlarından itibaren bilim adamlarının ilgisini çekmiştir. C. F. Lehmann-Haupt[548], C. A. Burney[549], Baki Öğün[550], G. Garbrecht[551] bu konuya ilişkin çalışmalar gerçekleştiren bilim adamlarıdır. P. E Zimansky ve M. Salvini ise özellikle dilbilimsel veriler ışığında Urartu su yapılarını değerlendiren diğer bilim adamları olmuştur[552]. Ancak son dönemlerde Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki su yapılarına ilişkin en kapsamlı çalışma O. Belli tarafından gerçekleştirilmiştir[553]. Bölgede sistemli yüzey araştırmaları ile çok sayıda baraj, gölet

---

[547] Moses Khorentsi, *History of the Armenians*, (Çev., Robert W. Thomson), Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London, 1978, 98 v.d.d..

[548] C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien eins und jetzt*, Berlin-Leipzig, Bd. II/1, 1926, 95 v.d.d.

[549] C. A. Burney, "Urartian Irrigation Works", *AnatSt,* 22, 1972, 179-186.

[550] B. Öğün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Ankara, TTKY, 1970.

[551] Günther Garbrecht, "The Water Supply System at Tuspa (Urartu)" *World Archaeology*, 11/3, 1980, 306-312.; "Water management for irrigation in Antiquity (Urartu 850 to 600 BC)", Irrigation and Drainage Systems, 2, 1988, 185-198.; "Historische Wasserbauten in Ostanatolien - Königreich Urartu, 9-7. Jh. v. Chr.", *Wasserbauten im Königreich Urartu und weitere Beiträge zur Hydrotechnik in der Antike*, Christoph Ohling (Hrsg.), Siegburg, 2004, 1-103.

[552] Paul E. Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, 66-69.; M. Salvini, "Pas de qanats en Urartu" *Irrigation et drainage dans I'Antiquité. Qanats et canalisations souterraines en Iran, en Égypte et en Grèce, séminaire tenu au Collège de France sous la direction de Pierre Briant*, (Ed. Pierre Briant), Paris, 2001, 143-155.

[553] O. Belli, "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *VI. AST*, Ankara, 1988, 313-331.; "Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *X. AST*, Ankara, 1992, 297-309.; "Urartian dams and artificial lakes in Eastern Anatolia" *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, August 6-12, 1990*, (Eds. A. Çilingiroğlu-D. H. French), 1994a, 9-29.; "Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Eastern Anatolia" *Tel Aviv*, 21/1, 1994b, 77-116.; "1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sistemlerinin Araştırılması", *XIV. AST-II*, Ankara, 1996, 139-169.; *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları / Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997.; "Doğu Anadolu Bölgesinde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış", *Belleten*, 229, 1997, 631-680.; "Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom", *AnatSt*, 49, 1999, 11-26.; "Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (Haz. O. Belli), Ankara 2000, 394-402.;

ve kanal yapısı tespit etmiştir. Su yapılarına ilişkin iki yeni çalışma ise birbirine benzer içerikte düzenlenmiş ve su yapıları dilbilimsel veriler ışığında değerlendirilmiştir[554].

Urartu Krallığı'nın Minua ile birlikte karşımıza çıkan su tesislerinin nasıl inşa edildiğini ve ne kadar etkili kullanıldıklarını belirlemek için bölgenin coğrafi koşullarının göz önüne alınması gerekir. Bütün Urartu topografyasına baktığımız zaman bölgenin dağlık olmasından kaynaklı olarak yıl boyunca tarımsal ürün elde edilebilecek iklim koşullarına sahip olunmadığı görülecektir. Bu yapısı ile Mezopotamya topraklarından farklılaşan Urartu arazisinde, tarımsal ürün elde etmek için su kaynaklarını oldukça etkili olarak yönetmek gerekliydi. Yıl boyunca kullanılabilecek su kaynakları için özellikle bahar aylarında eriyen kar suları ile beslenen ırmak ve derelerin sularını biriktirecek rezerv alanlarına/barajlara veya bu kaynakları tarımsal alanlara taşıyacak kanallara ihtiyaç vardı. Su teminini gerektiren bir diğer önemli sebep ise devletin topraklarının genişlemesine paralel olarak artan nüfus olmalıydı[555]. Zorla göç ettirilerek getirilen insan topluluklarının da Urartu nüfusunu arttıran bir diğer özellik olduğunu belirtmek gerekir[556]. Bunun sonucu olarak Urartu kralları için hem tarımsal ürün elde etmek hem de hayvan ve insanlar için içme suyu temini açısından su tesislerinin inşa edilmesi önemli bir zorunluluktu.

Urartu coğrafyasında tespit edilebilen su tesislerini, eldeki arkeolojik ve dilbilimsel veriler ışığında, kronolojik olarak değerlendirmek problemli olsa da özellikle kanal yapıları başta gelmek üzere daha çok büyük ölçekli projelerin hangi kral tarafından inşa ettirildiği bilinmektedir. Örneğin Minua Kanalı'nın, adından anlaşılacağı üzere, krallığın merkezine hayat veren su tesislerini de inşa ettiren Urartu kralı Minua tarafından inşa ettirildiğine ilişkin yazıtlar mevcuttur. Daha küçük ölçekli ve sınırlı bir alanının su ihtiyacını gidermeyi amaçlayan projelerin ise tarihlendirilmesi önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Zivistan Kalesi'nin yaklaşık 1 km doğusundaki Azab Göleti'nin, Oktay Belli tarafından kral İşpuini döneminde kurulduğuna ilişkin görüşünü kanıtlayacak hiçbir arkeolojik ve dilbilimsel veri bulunmamaktadır[557]. Hem Urartu yazıtları hem de arkeolojik araştırmalar, Urartular'da farklı su yapılarının varlığını ortaya koymuştur. Bunlar kanallar, çeşmeler, yapay göller/barajlar, sarnıçlar ve köprülerdir.

Kanallar: Su kaynağının bulunduğu noktadan suyu daha uzak bir alana taşımayı amaçlayan ve kimi zaman toprağa kimi zaman eğimli yamaçlara açılan destek duvarlarına sahip sulama amacı ile kullanılan su yollarıdır. Urartu yazıtlarında

---

[554] Ali Çifçi - Alan M. Greaves, "Urartian Irrigation Systems: A Critical Review", A *Ancient Near Eastern Studies*, 50, 2013, 191-214.; R. Dan, "Le opere idrauliche del regno di Urartu", *CMAO*, XVI, 2014, 13-37.

[555] Burney, a.g.m., 180.

[556] Bu durumun Urartu yerleşim politikasının bir parçası olduğuna önceki bölümlerde değinilmişti (bknz. s. 15 v.d).

[557] O. Belli, "Dams, Reservoirs and Irrigation Channels of the Van Plain in the Period of the Urartian Kingdom", *AnatSt*, 49, 1999, 14 v.d.

kanal yapıları için *pili* kelimesi veya PA_5 işareti kullanılmıştır. Bu kelimenin ilk kullanışına Minua dönemindeki yazıtlarda denk gelmekteyiz. Bundan dolayı günümüze değin elde edilen hem arkeolojik hem de dilbilimsel veriler, Urartu Krallığı'ndaki en erken kanal yapılarının Minua döneminde inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Urartu su kanalları denildiğinde akla ilk gelen Van Ovası'nı sulama amacıyla inşa ettirilmiş olan ve Şamram Kanalı olarak bilinen Minua Kanalı'dır **(Lev. LXXXIV/a)**. Van İli, Gürpınar İlçesi'nin Yukarı Kaymaz Mahallesi'ndeki Başet Dağı'nın eteğindeki bir kayadan çıkan kaynak sularını Van Ovası'na ulaştıran ve yaklaşık 55 km. uzunluğunda olan kanalın kalıntılarını kanal boyunca görebilmek mümkündür. Kanal, başlangıç noktasından itibaren Gürpınar Ovası içinde ova tabanına açılan toprak bedenler içerisinde devam ederken özellikle Edremit İlçesi'ne doğru arazinin de topografik yapısına paralel ve ova tabanından farklı olarak taş bedenlerle desteklenen ve yamaç boyunca devam eden bir seyirde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Meşketak Köyü **(Lev. LXXXIV/b)** ile Kadembas olarak bilinen mevkide kanalın taş bloklardan örülü destek duvarları sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Van Ovası içerisinde, Kavurma Mevkii'nde, yine ova tabanına açılmış olarak kanalın izlerini görebilmek mümkündür. Kanal boyunca ilki Aşağı Kaymaz Mahallesi içerisinde traverten bir kayalığa kazınmış olmak üzere ve geri kalanlarının çoğunun inşa bloklarına yazıldığı 15 adet yazıt mevcuttur[558]. Yazıtlarda İşpuini oğlu Minua'nın bir kanal inşa ettirdiğinden bahsedilmektedir.

> *Tanrı Haldi'nin gücü ile İşpuini oğlu Minua bu kanalı açtı. Adı Minua Kanalı'dır…*

Minua'nın kendi adını taşıyan bir diğer kanal projesinin Malazgirt Ovası'nda inşa edildiği düşünülmektedir[559]. Malazgirt'in güneybatısındaki Adalar Mevkii'nde tıpkı Şamram Kanalı'nın başlangıç yazıtı gibi bir kayaya işlenmiş yazıtta bir kanal inşaasından bahsedilmektedir. Bulanık Kotanlı'da bulunan bir diğer yazıtta yine Minua'nın adını taşıyan bir kanal inşaasından söz edilmektedir. Bu iki yazıtın aynı kanala ait olduğu ve Adalar Mevkii'ndeki zengin su kaynağının Malazgirt Ovası'nı takip ederek Bulanık'taki düzlüklere ulaştığı düşünülmektedir. Urartu Krallığı'nın su tesisleri inşasında oldukça aktif bir görüntü çizen Minua'nın ismini taşıyan bu iki önemli kanal yapısı dışında Erciş ve Malazgirt Ovaları'nda olabileceği öngörülen iki projesi daha vardır. Ayrıca İreni, Malazgirt, Akdamar Kilisesi ve Patnos'ta bulunan yazıtlar doğrultusunda da Minua'nın su kanalları inşa ettirdiğini bilmekteyiz (Tab. 4).

Minua sonrasında krallığın başına geçen I. Argişti (M.Ö. 780-756), II. Sardur (M.Ö. 756-735/730), II. Argişti (M.Ö. 713-709), II. Rusa (M.Ö. 673-652/647) ve III. Rusa'nın da kanal inşa ettirdiğini yazılı belgeler göstermektedir. Yazıtlar ile paralel

---

[558] Salvini tarafından yapılan Urartu çivi yazıtları korpusunda bu yazıtların 14 tanesi yayınlanmıştır. CTU I: no. A5 12-15, 203-208.; Sabahattin Erdoğan tarafından Minua Kanalı'na ilişkin yapılan son çalışmalardan birinde bu yazıtların 15 adet olduğu tespit edilmiştir. S. Erdoğan, *Minua Kanalı ve Urartu Bahçeleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006, 24-27.

[559] K. Işık, "Muş/Malazgirt Yöresinden Bir Urartu Tapınak Yazıtı ile Menizai Kentinin Lokalizasyonu", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 2014, 10 v.d.

arkeolojik kalıntıları bilinen iki kanal yapısı söz konusudur. Bunlar yukarıda değindiğimiz Şamram Kanalı ve II. Sardur'un Çavuştepe Aşağı Kale tapınak yazıtından bilinen ve Guguna Çayı'ndan (Hoşap) Gürpınar Ovası'na ulaşan su kanalıdır. Çavuştepe Kalesi'nin güney eteğindeki kanal, taş duvarlı setlere sahip Şamram Kanalı'ndan farklı olarak, güzergâh boyunca ova tabanına açılan bir yapı arz etmektedir[560]. Van Gölü Havzası ile Ararat Ovası'ndan elde edilen hem yazılı veriler hem de arkeolojik kalıntılar ile kanal yapıları bilinmektedir. Buna karşın tarımsal araziler ve su kaynağı açısından zengin olan Urmiye Gölü Havzası'nda kanal inşasına ilişkin sınırlı arkeolojik veriler söz konusudur. Kleiss, Qara Zia Eddin Ovası için Aq Çay suyunun oldukça önemli olduğunu belirtmektedir ve burada muhtemelen Urartu dönemine tarihlenebilecek bir kanalın varlığına işaret etmektedir[561]. Urmiye Gölü Havzası'ndaki arkeolojik verilerin eksikliğine karşın, Yeni Assur yazılı belgeleri bu bölgede oldukça etkili bir kanal sisteminin olduğundan söz etmektedir. Tanrı Assur'a yazılmış ve Sargon'un Sekizinci Seferi'ni anlatan metinlerde Ulhu kentinde kanallardan oluşan bir su sisteminin ayrıntılı bir tanımlaması yapılmıştır.

> "Ulhu kenti, [Kishpal Dağı'nın eteğindeki] bir kaledir… ve buranın insanları balık gibidir… onlar içmedi, onlar kendi açlıklarını gideremedi…Ursa, [Rusa] onların kralı ve danışmanıdır, [kalbinin] arzusunu takip etti… orada suyun nasıl fışkırdığını gösterdi (onlara). Bu akan suları taşıyan bir kanalı; o kazdı ve… Fırat gibi bolluk getirdi. O, onun kendi yatağından başlayan sayısız kanal yaptı, … Kanal onu korur, — onun akışı (?) Ben durdurdum ve su… … Orayı bir bataklığa dönüştürdüm"[562]."

Bu metinlerden de anlaşılacağı üzere Urartu hâkimiyetindeki Ulhu kentinde I. Rusa tarafından bölgedeki verimli araziden ürün elde etmek amacıyla bir kanal sisteminin kurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak aynı metinler su kanallarının yine Assur güçleri tarafından tahrip edilerek yok edildiğini de göstermektedir[563].

---

[560] Can Avcı, "Sardurihinili Kenti ve Yeni Değerlendirmeler", *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M.Taner Tarhan,* 2013, 40.

[561] Çifçi - Greaves, a.g.m., 194.

[562] Jörgen Laessøe, "The Irrigation System at Ulhu, 8th century BC", *Journal of Cuneiform Studies*, 5, 1951, 21–32.; A. Çifçi - Alan M. Greaves, "Urartian Irrigation Systems:A Critical Review", A *Ancient Near Eastern Studies*, 50, 2013, 199.

[563] Yeni Assur savaş taktikleri içerisinde tarımsal arazilerin yok edildiğine ilişkin çok sayıda metin mevcuttur. Yine III. Salmanasar (M.Ö. 858-824) dönemine ait Balawat Kapısı metal bezeme bantlarındaki anlatımlarda Urartu şehirlerinin yakılması ve bahçelerin yok edilmesi tasvir edilmiştir. Nitekim tarım arazilerinin veya bunları besleyen su sitemlerinin yok edilmesi, toplumlar üzerinde daha yıkıcı ve uzun süreli etkilere sebep olduğu da açıktır. Steven W. Cole, "The Destruction of Orchards in Assyrian Warfare", *Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11,1995,* (Ed. S. Parpola-R.M. Whiting), Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997, 29-40.; Andreas Schachner, *Bilder eines Weltreichs, Kunst- und Kulturhistorische Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores in Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salamanassar III,König von Assyrien,* Subartu XX, Turnhout, 2007, Abb. 114; Benzer biçimde bahçelerin veya tarımsal arazilerin tahribine, Klasik Yunan Dünyasında Sparta ile Attica arasındaki uzun süreli devam eden Peloponnez savaşları sırasındaki zeytin ağaçlarının yok edilmesini örnek gösterebiliriz, Victor Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, University of California Press, 1998, 55 v.d.d.

Adı	**Dönemi**	**Arkeolojik Veri**	**Urartuca Adı**	**Güzergah**	**Yazıt**
Minua Kanalı	Minua	Yazıt ve Arkeolojik Kalıntı	*Minua pili*	*Gürpınar-Edremit-Van Ovası*	CTU I: A5 12-15
-	Minua	Yazıt	*pili*	*Muradiye Ovası*	CTU I: A5 16
-	Minua	Yazıt	*pili*	*Erciş Ovası*	CTU I: A5 17
-	Minua	Yazıt	*pili*	-	CTU I: A5 18 İrini Yazıtı
Minua Kanalı	Minua	Yazıt	*Minua pili*	*Adalar Mevkii-Malazgirt-Bulanık*	CTU I: A5 20; A5 21
-	Minua	Yazıt	*pili*	*Malazgirt Ovası*	CTU I: A5 22 Marmos Yazıtı
-	Minua	Yazıt	*pili*	*Gevaş ve Çiçekli arasındaki düzlük*	CTU I: A5 22 Akdamar Kilisesi Yazıtı
-	Minua	Yazıt	*pili*	-	CTU I: A5 24 Karahan Yazıtı
-	Minua	Yazıt	*pili*	-	CTU I: A5 25 Patnos Yazıtı
-	I. Argişti	Yazıt	PA_5	*Armavir*	CTU I: A8 2, A 8 3/IV Surb Sahak Yazıtı
-	I. Argişti	Yazıt	*pili*	*Armavir*	CTU I: A8 15, Sardarabad Yazıtı
-	I. Argişti	Yazıt	PA_5	*Armavir*	CTU I: A 8 16 Sardarabad Yazıtı
-	I. Argişti	Yazıt	PA_5	*Erciş*	CTU I: A8 3/V Surb Sahak Yazıtı
-	II. Sardur	Yazıt	PA_5	-	CTU I: A9 9 Orta Damla Kaya Yazıtı
-	II. Sardur	Yazıt ve Arkeolojik Kalıntı	PA_5	*Hoşap Suyu-Gürpınar Ovası*	CTU I: A9 17 Çavuştepe Tapınak Yazıtı
-	II. Argişti	Yazıt	*PA5*	*Erciş*	CTU I: A11 1 Çelebibağı Steli, CTU I. 11 2 Hagi Steli
-	II. Rusa	Yazıt	*pili*	*Erivan*	CTU I: A12 Zvartnos Steli
-	III. Rusa	Yazıt	*PA5*	*Erivan*	CTU I: A12 Gövelek Steli

Tab.4 – Urartu yazıtlarında geçen kanal inşalarının krallara göre dağılımı.

Çeşmeler: Urartu yazıtlarında *taramanili* / *tarmani* olarak geçen kelimelerin çeşme yapılarını belirtmek için kullanıldığı düşünülmektedir[564]. Ancak aynı kelimenin bir kaynak olabileceği de tartışılmaktadır[565]. Urartu arkeolojisinde su yapılarının en erken örneği Pirabat'tan getirilen ve günümüzde Erzurum Müzesi'nde yer alan İşpuini-Minua dönemine ait bir yazıtta geçmektedir[566]. Bu kelimenin geçtiği diğer yazıtlar ise Minua dönemine aittir. Van Kalesi'nin kuzey doğu yüzüne kazılmış üç niş içerisindeki yazıtlarda bir çeşmenin yapıldığı yazmaktadır[567]. Çeşme yapısına ilişkin diğer bir yazıt ise Usnaviyeh Ovası'nın 18 km. kuzeyinde, Qasımlu Çayı yakınında Ejdaha Bulağı'nda (Ain-e Rum) yer almaktadır[568] **(Lev. LXXXV)**. Van Kalesi kayalıklarındaki yazıtlarla ilişkili herhangi bir çeşme yapısı bilinmez iken, Ain-e Rum olarak adlandırılan mevkideki kayalıkta yüksek kemerli bir niş açılmak suretiyle suyun içinden akabileceği bir oyuk söz konusudur. Bu oyuk 2.60 x 1.50 m. ölçülerindedir[569]. Mezopotamya ve Yakın Doğu arkeolojisinde çeşme yapıları çok fazla bilinmez[570]. Anadolu arkeolojisinde ise zengin kabartmaları ile tam bir çeşme olarak değerlendirilebilecek su yapısı Hitit İmparatorluk Dönemine ait Eflatunpınar yapısıdır[571]. Assur coğrafyasında ise cephesinde birbirine bakar pozisyonda ve şahlanmış iki aslan kabartması ile süslü ve biriktirme havuzu ile tespit edilen bir çeşme yapısı Bavian'dan bilinmektedir[572]. Hem Hitit hem Assur örneğinde gördüğümüzün aksine Minua dönemine ait çeşme yapılarını vurgulayan yazıtların yer aldığı iki alanda da anıtsal çeşme yapılarını görmüyoruz. Bu örnekler daha çok bir kaynak suyunun varlığına işaret eden girişimler olarak görülebilir.

Adı	Dönemi	Arkeolojik Veri	Urartuca Adı	Yer	Yazıt
Çeşme	İşpuini-Minua	Yazıt	*taramanili*/*tarmani*	Pirabat Kalesi	CTU I: A3 6
Çeşme	Minua	Yazıt	*taramanili*/*tarmani*	Van Kalesi	CTU I: A5 58 A-C
Çeşme	Minua	Yazıt ve Arkeolojik Kalıntı	*taramanili*/*tarmani*	Ejdaha Bulağı (Ain-e rum)	CTU I: A5 59 A-D

Tab. 5 – Urartu yazıtlarında geçen çeşme inşalarının krallara göre dağılımı.

---

[564] M. Salvini, "Pas de qanats en Urartu" *Irrigation et drainage dans I'Antiquité. Qanats et canalisations souterraines en Iran, en Égypte et en Grèce, séminaire tenu au Collège de France sous la direction de Pierre Briant*, (Yay. haz. Pierre Briant), Paris, 2001, 144.; a.y., "Una stele di Rusa III Erimenahi dalla zona di Van", *SMEA*, 44/1, 2002, 134 v.d., 143.

[565] Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, 279 v.d.

[566] Salvini söz konusu yazıtta geçen kelimenin bir sarnıç veya çeşme yapısını vurgulamak için kullanıldığını belirtmektedir.

[567] CTU I: A3 6, 136.

[568] CTU I: A5 59 A-D, 242 v.d.d.

[569] R. Dan, "Le opere idrauliche del regno di Urartu", *CMAO*, XVI, 2014, 24.

[570] Mari'de bulunmuş olan ve elinde bir vazo taşıyan tanrıça heykelinin varlığı heykellerle süslü anıtsal çeşmelerin varlığını ortaya koymaktadır, Henri Frankfort, *The Art and Architecture of The Ancient Orient*, Penguin Books, 1970, 116.

[571] Jürgen Seeher, "Hitit Mimarlığı/Hittite Architecture", *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites, An Anatolian Empire*, (Eds. M. D. Alpaslan – M. Alpaslan), Yapı Kredi Yayınları, 2013, 333 v.d.

[572] Austen Henry Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, 1853, 180.

Yapay Göller ve Barajlar: Tarımsal arazide kullanmak veya içme suyu ihtiyacını gidermek amacıyla genellikle kalelere yakın noktalarda su biriktirilen alanlar ile eriyen kar suları veya yağmur suları ile beslenen büyük su kaynaklarının önüne taş veya toprak setler çekmek suretiyle oluşturulan rezerv alanları bu gruptaki su tesislerini temsil etmektedir. Neredeyse bütün Urartu coğrafyasında örnekleri bilinen su yapılarına ilişkin çok sayıda yazılı veri söz konusudur. Urartu yazıtlarında baraj veya yapay göller için *şu-e* kelimesi kullanılmıştır. Yazıtlarda *şu-e* kelimesinin geçtiği en erken yazıt II. Argişti dönemine ait Çelebibağı yazıtıdır[573]. Bu yazıtta kral bir gölet yaptırdığından bahsetmektedir[574].

> … Argişti der ki: NA_4.ANŠE kenti yakınında, Quria Dağı'nın önünde, toprak ıssızdı, hiçbir şey, ne tahıl tarlaları, ne de üzüm bağları, ne bahçeler vardı, hiçbir kanal yoktu, Haldi'nin emri ile ***Airi Dağı Gölü***'nü yaptım…

Meydan Boğazı Barajı olarak adlandırılan su tesisi Erciş İlçesi'nin 36 km. kuzeybatısında ve Meydan Köyü'nün 1 km. kuzeyinde yer almaktadır[575]. Etrafındaki 2300 m. yüksekliğindeki basık dağlar arasında geniş bir çanak şeklindeki gölet, dağlardan gelen dereler, eriyen kar ve yağmur suları ile beslenen bir su tesisidir. Yaklaşık 9 km^2'lik bir alana sahip göletin güney tarafındaki dar boğazda ise bir set duvarı inşa edilmiştir. Urartular'a ait en geniş su toplama alanı olarak karşımıza çıkan bu göletin baraj duvarları arka arkaya inşa edilen üç sıra duvarın arasına toprak ve taş bir blokajın doldurulmasıyla inşa edilmiştir. Duvarların önemli bölümü tahrip olmuş iken mevcut kalıntılar ise daha çok temel seviyesindedir[576]. Bölgedeki birçok Urartu su yapısı Orta Çağ'da onarım görmüştür.

Urartular'ın Van Ovası'ndaki krallık merkezi Tuşpa'yı besleyen etkili su sistemlerinin ilk olarak Minua Dönemi'nde inşa edildiği yukarıda belirtilmişti. Krallık boyunca kullanımı devam etmiş olan ve krallığın merkezine hayat veren bu su sistemlerine ilave olarak, M.Ö. 7. yüzyılın başlarından itibaren yeni su yapılarının da inşa edilmesi söz konusudur. Krallığın Van Ovası'ndaki 2. büyük projesi Toprakkale için inşa edilen ve yazıtlarda *Rusai şue* olarak geçen su tesisidir. Gövelek (Ermanis) ve Savacıkta bulunan steller Erimena oğlu Rusa'nın bu gölet projesine ilişkin oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bu yazıtlarda Erimena oğlu Rusa'nın yeni bir gölet inşa ettirdiği, krali kenti için bir kanal açtırdığı ve sonucunda yeni bağların, meyve bahçelerinin ve arazilerin sulandığını belirtmektedir[577]. Keşiş Gölü yazıtından ulaşılan bir diğer sonuç da Alaini Irmağı'ndaki suların Tuşpa kentine doğru yönlendirilmesidir.

> … Erimena oğlu Rusa der ki: Qilbani Dağı'nın önündeki arazi ıssızdı, hiçbir şey, ne bir buğday tarlası ne de üzüm bağları orada vardı. Orada ne bir kanal da kazılmıştı. Haldi'nin emri ile burada büyük işler yaptım. Rusa der ki: …

---

[573] CTU I: A11 1, 535 v.d.
[574] CTU I: A11 1, 536 v.d.
[575] Oktay Belli,"Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış", *Belleten*, 229, 1997, 655 v.d.d.
[576] a.g.m.,
[577] CTU I: A14 1, 621 v.d.d.

> Ben kazdım, bu gölün yeri, [gerçekte], boştu (?), hiçbir şey, hatta bir tahıl arazisi bile… burada bir yol vardı, bir kanal yapılmamıştı, bir çeşme yapılmamıştı. Güçlü dağlarla etrafı çevriliydi… sular ki… ve… ben ismini "Rusa Gölü" koydum. Buradan Rusahinili'ye bir kanal yönlendirdim. Aynı arazi ıssızdı,… Rusa der ki: Rusahinili inşa edildiği zaman, bu gölü yaptığım zaman işçileri Tuşpa kentinden getirdim; (Bunlar) kazdı (?)…Rusahinili'nin önündeki yer ve bu gölün yeri (veya: …ve bu göl; bu yer) gerçekte ıssızdı (ve) boştu (?). Bütün çalışmaları işçiler kazdı/yaptı (?)… bronz…yerleştirdi/koydu (?). Rusa der ki: ben aynı araziyi üzüm bağları, bahçeler ve tahıl arazileri olarak düzenledim, burada büyük projeler gerçekleştirdim. Öyleki bu göl Rusahinili için bereket (?) getirecek. Rusahinili'ye… gölün suları… Rusahinili'ye doğru, Alaini ırmağının suları, Tuşpa… Rusahinili'ye kadar/Rusahinili'ye doğru sular…

Yazıtlarda geçen bu yapay göletin Van Ovası'nın doğusunda yükselen Erek Dağı'ndaki Keşiş Gölü olduğu belirtilmektedir[578] **(Lev. LXXXVI/a)**. Erek Dağı'nın zirvesinde meydana getirilen göletin biri kuzey ucunda diğeri ise güneybatı ucunda olmak üzere iki set duvarı inşa edilmiştir. Kuzeydeki tamamen yıkılarak yok olmuş iken, güney batı ucundaki baraj duvarı iki setten oluşmakta ve kısmen yıkılmış olarak günümüze ulaşmıştır[579]. 7 m. uzunluğundaki iki set duvarı arasında 13.40 cm. uzunluğunda bir toprak dolgu ile oluşturulmuş bir mimari söz konusudur. Duvarlarla birlikte 27.40 m. ölçülerinde olan gölet setinin kuzey-güney uzunluğu ise yaklaşık 62 m'dir. Sadece dış yüzleri düzeltilmiş kaba kireç taşı malzeme ile inşa edilmiş duvarlardan batıya bakanı yaklaşık 12 sıra taş sırasından oluşmakta ve 4.5 m. yüksekliğindedir **(Lev. LXXXVI/b)**. Bu duvarda, Keşiş Göl'den Doni Göleti'ne doğru devam eden dar bir vadi içerisinden suyun akışını sağlayan bir savak kısmı yer almaktadır. Savak kısmı 27 cm. genişliğinde ve 95 cm. yüksekliğindedir. Rusa Barajı, Minua Kanalı ile birlikte Urartu su mühendisliğinin en önemli iki tesisi olarak ön plana çıkmaktadır.

Adı	**Dönemi**	**Arkeolojik Veri**	**Urartuca Adı**	**Yer**	**Yazıt**
Baraj	Argişti II	Yazıt ve Arkeolojik Kalıntı	*Airi şue*	*Meydan Barajı*	CTU I: A11 1 Çelebibağı Steli CTU I: A11 2 Hagi Steli
Baraj	III. Rusa	Yazıt ve Arkeolojik Kalıntı	*Rusai şue*	*Keşiş Göl*	CTU I: A14 1 Gövelek Steli

Tab. 6 – Urartu yazıtlarında geçen gölet inşalarının krallara göre dağılımı.

[578] M. Salvini, "Le due stele di Rusa Erimenaḫi dal Keşiş Göl", *SMEA*, 48, 2006, 209-272.
[579] B. Öğün, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970, 24 v.d.d., Res. 1.

Sarnıçlar: İçinde genellikle tatlı su biriktirme amacıyla yeraltına yapılan su depolarıdır. Yukarıda değerlendirilen su yapılarının hepsi kale ve yerleşim alanları ile ilişkili olsa da hepsi bir yerleşim biriminin dışında oluşturulan tesislerdir. Sarnıç yapıları ise su temin eden bir sistemin parçası olarak kale ve yerleşim birimlerinin içinde yapılmıştır. Ayrıca kanal ve baraj gibi tesisler birden fazla yerleşim biriminin yer aldığı geniş bölgelere yönelik hazırlanmışken sarnıçlar ise daha çok tekil yerleşimler için düzenlenen su yapılarıdır. Urartu mimarisinde bu tür su depolama birimlerini sıklıkla görmekteyiz. Urartu yazılı verilerinde karşımıza çıkan *igie* kelimesinin sarnıç anlamına geldiği belirtilmektedir[580]. Özellikle Bostankaya'da bulunan yazıt bu konuda önemli bilgiler içermektedir[581].

> İşpuini oğlu Minua bu sarnıcı inşa etti. Burası 900 aqarki kapasitesindedir. Mükemmel bir şekilde bir kale inşa ettim. Büyük kral, Bianili'nin kralı, Tuşpa şehrinin efendisi.

Urartu kaleleri içinde hem kuzeydoğusundaki açık hava tapınım alanı ile hem de kale kayalığının birçok noktasında görülen basamak ve kaya oyukları ile Bostankaya Kalesi sitadelinin güney ucunda bir sarnıç yapısı bilinmektedir[582]. Ancak bu sarnıç yapısı yazıtta da belirtilen ve 900 aqarqi =248.000 lt. kapasiteli olabileceği tahmin edilen sarnıç yapısından[583] ziyade daha küçük bir su deposu görünümündedir. Bununla birlikte daha küçük ölçülerde benzer kaya işçilikleri görmek mümkündür. Urartu mimarisinde benzer biçimli sarnıç yapılarının güzel bir örneği Giriktepe'den bilinmektedir[584]. Büyük avlu olarak adlandırılan alanda denk gelinen bu su yapısının taş duvarlarla örüldüğü ve 12 m. derinliğe değin temizlendiği belirtilmektedir. Giriktepe'deki taşlarla inşa edilen sarnıca benzer bir örnek Zivistan Kalesi'nde de karşımıza çıkmaktadır[585] **(Lev. LXXXVII/a-b)**. Kalenin üzerinde yükseldiği kayalığın güneydoğu ucundaki sarnıç yuvarlak bir planda ana kayaya oyularak oluşturulmuştur. Ancak üst kısmından birkaç metre aşağıda sarnıcın geri kalan kısmının taşlarla örülerek köşeli bir forma dönüştüğü görülmektedir. Bu durum büyük ihtimalle sarnıcın ana kayaya açılması esnasında ana kayada meydana gelen bir bozulmadan kaynaklı olabilir. Anakaya açılan ve taşlarla örülen sarnıç yapılarının en güzel örneği Çavuştepe Aşağı Kalesi'ndedir[586]. Saray yapısının merkezi kısmını oluşturan ana kayaya oyulu payeler arasında yine anakaya oyularak oluşturulmuş biri iki ağızlı üç adet sarnıç bulunmaktadır **(Lev. LXXXVII/c)**. Çavuştepe'deki sarnıçların ağızları köşeli olarak açılmıştır. Bu yapısı ile yuvarlak planlı bir ağıza sahip örneklerden farklılaşmaktadır. En batıdaki iki ağızlı sarnıç 1968 yılında kazı

---

[580] M. Salvini, Pirabat yazıtlarında geçen *tarmani* kelimesinin çeşme veya sarnıç olabileceğini tartışmaktadır, CTU I: A3 6, 136.
[581] CTU I: A5 67, 248 v.d.
[582] Burney-Lawson, a.g.m., 196.
[583] Rafet Çavuşoğlu - Kenan Işık - Mirjo Salvini, "New Urartian Inscriptions from East Turkey", *Orientalia*, Vol.79/1, 2010, 41.
[584] K. Balkan, "Patnost'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları* I, 1964, 242 v.d.
[585] Burney-Lawson, a.g.m., 178.
[586] A. Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *Belleten*, 33/131, 1969, 409 v.d.

çalışmaları ile kısmen temizlenmiştir[587]. Sarnıç, 7 x 8 m. ölçülerinde ve 8 m. derinliğindedir. Doğudaki sarnıç yapısı ise Van Müzesi Başkanlığı'nda 2014 yılında yapılan bir kazı çalışması ile tamamen açılmıştır. Bu sarnıç yapısı ana kayaya oyulduktan sonra dört bir tarafı, tavana değin, oldukça düzgün kesilmiş traverten bloklarla örülerek oluşturulmuştur **(Lev. LXXXVII/d)**. Aynı zamanda taban kısmı da aynı türden levha taşlarıyla kaplanmıştır. Bu haliyle oldukça özenli bir mimari sergilemektedir. Urartu mimarisinde sarnıç yapıları içerisinde basamaklarla inilen örnekler de vardır. Bunların en iyi bilinen örnekleri başkent Van Kalesi ile Toprakkale'de karşımıza çıkar. Van Kalesi'ndeki sarnıç yapısı kale kayalığının güney yüzünde yer almaktadır **(Lev. LXXXVIII/a-c)**. Kale kayalığının orta kısmına denk gelen noktadaki sarnıcın giriş kısmı Osmanlı Döneminde taş bloklarla örülerek kapalı bir mekân biçimine dönüştürülmüştür. Kayalığa bitişik olmasından dolayı sadece doğu ve güneyinden birer cepheye sahip sarnıç yapısına bu mekân içerisinden ulaşılmaktadır[588]. Sarnıca ulaşan kaya basamakları ve genel kaya işçiliği mekânın Urartu Dönemi'ne ait olduğuna işaret etse de daha sonraki Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de müdahalelerin yapılarak sarnıç yapısının kullanımının zaman içerisinde devam ettiği anlaşılmaktadır. Sonuç itibari ile bu su yapısının kayalığın içinden kaynayan doğal bir su kaynağını depolama amaçlı bir su biriktirme havuzu olarak kullanıldığı düşünülmektedir[589]. Benzer bir kullanımın Toprakkale Kalesi'ndeki su tesisi içinde geçerli olduğu düşünülebilir[590] **(Lev. LXXXIX/a-d)**. Toprakkale Kalesi'nin güneybatı eteklerinde kayaya oyularak oluşturulan bu kaya tesisinin girişi bir mezar odasının girişini andırmaktadır. Van Kalesi'ndeki sarnıç yapısına benzer şekilde, kayalığın üst kısmında, işlevsel olmayan, basamaklar şeklinde, bir kaya işçiliği söz konusudur. Girişten itibaren kavisli ve basamaklı bir yol ile ulaşılan oda ise 20 x 10.50 m. ölçülerindedir. Odanın yüksekliği 3.20 m. ile 4.00 m. arasında değişmektedir. İlk olarak 1898 yılında Lehmann-Haupt tarafından temizlenerek ortaya çıkarılan bu kaya odasının bir banyo odası "*Baderaum*" olarak kullanıldığı düşünülmüştür[591]. Burney mekânın bitirilmemiş ve yarım kalmış bir işçiliğinin olduğunu dile getirmiştir[592]. Nitekim 1977 yılı çalışmaları sonucunda A. Erzen'de Burney'in bu tespitine paralel olarak kaya yapısının bitirilmemiş bir proje olduğu sonucuna ulaşmıştır[593]. Zaman içerisinde bu su yapılarının Urartu sonrasında da kullanımının devam ettiğini düşünmek gerekmektedir. Özellikle Geç Demir Çağı'ında su kaynağına inen basamaklı tüneller ile sarnıçların sadece Urartular'la ilişkilendirilmeyecek biçimde birçok kalede var olduğunu da belirtmek gerekmektedir[594].

---

[587] Erzen, a.g.m., 409 v.d.; a.y., *Çavuştepe I: M.Ö. 7-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Ankara,* 1978, 9, d.n. 38.

[588] Şahabettin Öztürk, Van Kalesi'ndeki Tarihi Askeri Ambar, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 03, 2002, 31–50.

[589] A. Erzen, "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", *AnAr*, IV-V, 1977, 22.

[590] Erzen, *a.g.m*., 19 v.d., Res.19.

[591] *a.g.m*., 20.

[592] C. A . Burney- D. M. Lang, *The Peoples of The Hills: Ancient Ararat and Caucasus,* London, 1971, 163.

[593] A. Erzen, "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları", *AnAr*, 6, 1979, 7.

[594] Hubertus von Gall, "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *AA-82*, 1967,504-527.; K. Köroğlu "Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 127, 2008, 29 v.d.

Köprüler: Nehir ve vadi gibi geçilmesi güç doğal oluşumların iki kıyısını birbirine bağlayan yapılar bu grubu temsil etmektedir. Urartu coğrafyasında bu tür doğal oluşumları göz önüne aldığımızda köprü yapılarının çok sayıda olmasını beklemek yanlış olmayacaktır. Buna karşın W. Kleiss Kuzeybatı İran'da Verahram Kalesi yakınında, Aras nehri üzerinde bir köprü yapısına ait olabilecek kalıntıların varlığından söz etmektedir[595]. Urartu arkeolojik kalıntıları içerisinde mimari olarak bugüne değin tespit edilmiş bir örnek bilinmese de yazılı veriler köprülerin kullanıldığına ilişkin bilgiler vermektedir. Patnos İlçesi'ndeki Bulutpınar Köyü'nde bulunan ve II. Argişti'ye ait bir stel üzerindeki ifade bu tür yapıların Urartu mimarisinde kullanıldığını göstermektedir[596]. Stel üzerindeki ifadelerden "qaburza" kelimesinin bir köprüyü işaret ettiği anlaşılmaktadır. II. Argišti, Murat Nehri (Arşiani) üstüne kendi adını taşıyan bir köprü, "Argištinili qaburzanili", inşa ettirdiğini ifade etmektedir[597]. Yazıtta geçen söz konusu köprü günümüze sağlam olarak gelmediğinden nasıl bir mimari yapıya sahip olduğunu bilemiyoruz. Özellikle üst kısmının ahşap bir malzemeden mi ya da taşlardan mı oluştuğu önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Nitekim Kleiss Verahram'daki kalıntıların ahşap bir köprünün alt yapı elemanları olabileceğini tartışmaktadır[598].

---

[595] Wolfram Kleiss, "Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973", *AMI* 7, 1974, 84; Wolfram Kleiss-Stephan Kroll "Vermessene urartäische Plätze in Iran (West-Azerbaidjan) und Neufunde (Stand der Forschung 1978) ", *AMI* 12, 1979, 221 -222.

[596] Çavuşoğlu - Işık - Salvini, a.g.m., 42 v.d.d.

[597] Işık, *a.g.e.*, 317 v.d.

[598] Kleiss, a.g.m., 84.; Assur kralı I. Tiglat Pilaser'e (M.Ö. 1114-1076) ait krali metinlerde Nairi Ülkesi'ne yönelik yapılan bir seferde Fırat Nehri'nin karşı kıyısına geçmek için güçlü köprüler yapıldığından söz edilmektedir, RIMA I: no. A.0.87.1, 21.

4- URARTU MİMARİSİNDE KULLANILAN MALZEMELER

Urartu yapılarının inşasında; kral, projeleri başlatan baş mimar rolünde karşımıza çıkar[599]. Ancak bu sadece bir yapının inşasının ilanından öteye gitmez. İnşa aşamasının nasıl geliştiği, malzeme temini açısından hangi yollara başvurulduğu veya taş ustaları ile işçilerin nasıl organize olduğu anlatılmaz. Urartu yazılı verilerinden elde edilemeyen bu tür bilgiler neredeyse sosyal hayatın tümü içinde genellenebilir. Çünkü Urartu yazılı verileri daha çok askeri seferler ile dini metinleri içermektedir ve günlük yaşama ilişkin elde edilecek bilgiler oldukça sınırlıdır[600]. Bu yapıların arka planındaki iş gücü nasıl organize oldu? Bu yapılar nasıl inşa edildi? Taş ustaları hakkında neler biliyoruz. Kaleler, saraylar, su kanalları, tapınaklar vb. anıtsal yapılar hangi iklim koşullarında ne kadar bir süre içerisinde inşa edildiler? Kullanılan malzemeler nelerdi ve hangi inşa teknikleri kullanılarak inşa edildiler? Urartu yazılı verilerinin bu sorular için çok doyurucu olmadığı bu noktada dönemin en büyük gücü Assur İmparatorluğu'nda bu durumun tersine daha fazla yazılı ve görsel veri söz konusudur[601]. Nitekim Urartu Mimarisin'deki malzeme ve inşa tekniklerini anlama noktasında bu kaynaklardan da yararlanılarak değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bölümde arkeolojik ve yazılı veriler ışığında, bu vb. sorulara cevap bulmak amacıyla öncelikle Urartu Uygarlığındaki malzemelerin neler olduğunu incelenmeye çalışılmıştır.

4.1 TAŞ

Taş, kerpiç ve ahşap Urartu mimarisinde temel inşa malzemeleridir. Nitekim bunların içinde taş oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Urartu yerleşimlerinden günümüze ulaşan mimari kalıntıların önemli bir bölümü taş malzemeden oluşmaktadır. Yapıların üzerinde yükseldiği temel kısmı taştır. Gerek kazı gerekse arazi çalışmaları ile Urartu yapılarında farklı taş cinslerinin kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin çivi yazıtlı inşa blokları ile stellerin büyük kısmı volkanik kayaçlardan oluşturulmuştur. Aynı zamanda kalker, traverten ve kumtaşı gibi farklı cins kayaçların da kullanımı söz konusudur. Bu taş türleri birçok yayında genel hatları ile değerlendirilmiş ve ayrıntılı özellikleri dikkate alınmamıştır. Özellikle taşların nerden getirildiği sorusu temel bir problem olarak Urartu arkeolojisinde çözülmemiş konulardan biridir. Van Gölü Havzası ile havzanın batısındaki önemli Urartu merkezlerinden elde edilen taş örneklerine ilişkin veriler bu noktada değerlendirilmiştir.

---

[599] Zimansky, *a.g.e.*, 60 v.d.

[600] Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 15.

[601] John Malcolm Russell, *Sennacherib's "Palace Without Rival" at Nineveh*, University of Chicago Press, 1991, 94-116.; Peter Roger Stuart Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Oxford, 1994.; Julian Reade, *Assyrian Sculpture*, Harvard University Press, 1999.

4.1.1 Taş Cinsleri

Kayaç örneklerinin ince kesitleri Orta Doğu Teknik Üniversitesi İnce Kesit Laboratuvarında hazırlanmıştır. İnce kesit örneklerinden kayaç tayinleri ise Yüzüncü Yıl Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü Optik Mikroskop Laboratuvarında Doç. Dr. Özgür Karaoğlu[602] ile Yrd. Doç. Dr. Aslı Özkaymak[603] tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Van Bölgesi'nde kazı çalışmaları devam eden Van Kalesi ile Ayanis Kalesi kazı başkanlıklarınca yapılan petrografik analizlere ilişkin raporlarda göz önünde bulundurulmuştur[604]. Taş örneklerine ilişkin yapılan ince kesit çalışmalarının birincil hedefi, kayaçların petrografik özelliklerinin tespit edilerek kayacın cinsinin tespit edilmesini amaçlamıştır. Çünkü elde edilecek bu veriler ile bölgenin jeolojik yapısı da göz önüne alınarak muhtemel kaynak noktalarına ilişkin fikirler üretmek daha kolay olabilecektir[605]. Urartu yerleşimlerinde kullanılan kayaçların petrografik olarak tespiti bize Urartuların duvarcılık pratiklerini anlama noktasında yardımcı olmuştur. Özellikle anakayadan ve yapılardan alınan örneklerin karşılaştırılması bina inşa malzemelerinin kaynağını tespit etmede ve taş ocakçılığı ile malzemelerin nakli konusunda faydalı bilgiler sunmuştur. 52 örnek üzerinde yapılan analiz çalışmaları ışığında Urartu yerleşimlerindeki inşa faaliyetlerinde traverten, kireçtaşı, kumtaşı, bazalt, andezit, gabro, dasit ve serpantinit olmak üzere toplam 8 farklı taş cinsinin kullanılmış olduğu tespit edilmiştir (Tab. 7). Tez çalışması kapsamında toplanan örneklerin önemli kısmı Van Gölü Havzası'ndaki Urartu merkezlerinden toplanmıştır. Buna ilaveten Urartular'ın batı yayılımda yer alan Adilcevaz Kef Kalesi, Kayalıdere ve Erzincan/Altıntepe kalelerinden de örnekler toplanmıştır.

---

[602] Tez araştırması kapsamında Urartu merkezlerinden elde edilen volkanik kayaç örneklerinin ince kesitlerini yapan ve bugün Osmangazi Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü'nde görev yapan öğretim üyesi Doç. Dr. Özgür Karaoğlu'na çok teşekkür ederim.

[603] Tez araştırması kapsamında Urartu merkezlerinden elde edilen sedimanter ve metamorfik kayaç örneklerinin ince kesitlerini yapan ve bugün Afyon Kocatepe Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü'nde görev yapan öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Aslı Özkaymak'a çok teşekkür ederim.

[604] Van Bölgesi'ndeki Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları ile Ayanis Kalesi Kazıları'nda yapılan son çalışmalarda inşa malzemesi olarak taşların sınıflandırılmasına yönelik birtakım analizler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu analizlerin raporlarını benimle paylaşan kazı başkanları Doç. Dr. Erkan Konyar ile Prof. Dr. Mehmet Işıklı'ya teşekkür ederim.

[605] Urartu taş ocakçılığı Urartu arkeolojisinde çalışılmamış konulardan biridir. Taş ocakçılığına ilişkin oldukça detaylı arazi çalışmalarının gerçekleştirilmesi bu problemlerin çözümüne önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

Sıra No	Alındığı Yer	Kayaç Cinsi	Katalog No
1	Van Kalesi Sardurburç Yapısı Temel Duvarı	Traverten	1
2	Van Kalesi Sardurburç Yapısı Temel Duvarı	Kireçtaşı	2
3	Van Kalesi Sitadeli Sur Duvarı	Traverten	3
4	Van Kalesi Doğu Hendeği Anakayadan	Kireçtaşı	4
5	Edremit Kotur Dere Yatağı traverten oluşumları	Traverten	5
6	Meşketak (Gölkaşı) Köyü Minua Kanal Duvarı	Traverten	6
7	Meşketak (Gölkaşı) Köyü Minua Kanalı yakınındaki traverten oluşumları	Traverten	7
8	Zivistan Kalesi Güney Sur Duvarı	Traverten	8
9	Zivistan Kalesi Batı Sur Duvarı	Traverten	9
10	Zivistan Kalesi Güneydoğu Eteklerindeki Doğal Kayalık	Traverten	10
11	Çavuştepe Kalesi Aşağı Kale Güney Sur Duvarı	Traverten	11
12	Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Kuzey Sur Duvarı	Traverten	12
13	Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Tapınak Yapısı	Traverten	13
14	Çavuştepe Kalesi Aşağı Kale Yüzey	Gabro	14
15	Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Yüzey	Gabro	15
16	Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Tapınak Alanı	Gabro	16
17	Toprakkale Kalesi Tapınak Alanı	Traverten	17
18	Toprakkale Kalesi bezeme mozaik halkası siyah	Serpantinit	18
19	Toprakkale Kalesi bezeme mozaik halkası beyaz	Kireçtaşı	19
20	Toprakkale Kalesi sitadel	Gabro	20
21	Yukarı Anzaf Kalesi sitadel	Kumtaşı	21
22	Yukarı Anzaf Kalesi surlar	Kireçtaşı	22
23	Yukarı Anzaf Kalesi Tapınak Alanı	Kireçtaşı	23
24	Aşağı Anzaf Kalesi Sur Duvarları	Kireçtaşı	24
25	Aşağı Anzaf Kalesi Sur Duvarları	Kireçtaşı	25
26	Ayanis Kalesi Tapınak Alanı (Paye)	Gabro	26

Tab. 7- Analizlik Taş Örneklerinin Alındığı Merkezler.

Sıra No	Alındığı Yer	Kayaç Cinsi	Katalog No
27	Ayanis Kalesi Güney Sur Duvarı	Gabro	27
28	Timar sütun bazalt kaynakları	Bazalt	28
29	Aliler Kalesi Surları	Gabro	29
30	Körzüt Kalesi güneydoğu surları	Bazalt	30
31	Körzüt Kalesi anakaya	Bazalt	31
32	Keçikıran Kalesi Batı Surları	Andezit	32
33	Keçikıran Kalesi Tapınak Alanı	Gabro	33
34	Keçikıran Kalesi Tapınak Alanı Yakınındaki beyaz renkli bloktan alınan parça	Kireçtaşı	34
35	Keçikıran Kalesi Tapınak Alanının güneyindeki bloktan	Andezit	35
36	Aznavurtepe Kalesi sitadel alanı	Gabro	36
37	Aznavurtepe stel parçası	Gabro	37
38	Kancıklı Kalesi Kuzeydoğu anakayalık	Bazalt	38
39	Kancıklı Kalesi güneydoğu sur duvarı	Bazalt	39
40	Kancıklı Kalesi batı çevre duvarı	Bazalt	40
41	Adilcevaz Kef Kalesi sitadeli	Kireçtaşı	41
42	Adilcevaz Kef Kalesi sitadeli	Bazalt	42
43	Muş, Malazgirt Kız köprüsü	Gabro	43
44	Muş, Malazgirt, Şekerbulak örnekleri	Gabro	44
45	Muş, Malazgirt, Şekerbulak taş yatağından alınan örnekler	Gabro	45
46	Kayalıdere Kalesi Surlar	Bazalt	46
47	Kayalıdere Kalesi Surlar	Gabro	47
48	Kayalıdere Kalesi Tapınak Alanı	Gabro	48
49	Kayalıdere Kalesi Doğal Kayalık	Gabro	49
50	Altıntepe Kalesi Tapınak Alanı	Dasit	50
51	Altıntepe Kalesi Dış Sur	Dasit	51
52	Altıntepe Kalesi Mezarlık Alanı	Dasit	52

Tab. 7’nin devamı- Analizlik Taş Örneklerinin Alındığı Merkezler.

Petrografik açıdan kayaç örneklerinin sınıflandırılmasında ilk olarak kayacın genel karakteri göz önünde bulundurulmuştur. Yani mimaride kullanılan bloğun gözle görülebilir özellikleri (macroscopic examination) ilk olarak tespit edilmiştir[606]. İkinci aşamada elde edilen örneklerin ince kesit analizleri gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda çıkan petrografik sonuçlar ile arkeolojik veriler bir araya getirilmek suretiyle Urartu mimarisinde kullanılan taşların türlerinin belirlenmesi ve olası kaynak noktalarına ilişkin tespitler yapılması amaçlanmıştır. Bölgede Urartu Kaleleri üzerine araştırma gerçekleştirmiş Türk ve yabancı bilim adamları tarafından taş ocağı olarak kullanılabilecek birtakım yerler önerilmiştir[607]. Örneğin Ayanis Kalesi güney suru ile tapınak alanındaki volkanik kökenli blokların Van-Erciş karayolu üzerindeki Tımar Bölgesi'nden getirildiği çoğu kez dile getirilmiştir[608]. Bilimsel yayınlarda geçen bu ve benzeri görüşler doğrultusunda kaynak noktası olarak gösterilen bazı merkezlerden de örnekler alınmak suretiyle de ince kesit sonuçları karşılaştırılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere ilk olarak kayaçların temel sınıflandırılması gerçekleştirilmiştir. Kayaçlar doğada Magmatik, Sedimanter ve Metamorfik olmak üzere temel olarak üç ana başlık altında değerlendirilmektedir (Tablo 8).

---

[606] Tom Heldal - Elizabeth Bloxam, "QuarryScapes Guide to Ancient Stone Quarry Landscapes: Documentation, Interpretation, and Statement of Significance", 2008, 6 v.d.; [http://www.quarryscapes.no/guide_content_text.php] , Erişim Tarihi: 9 Şubat 2016.

[607] Urartu coğrafyasında taş ocakçılığına ilişkin yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Krallığın yayılımının gerçekleştiği Ermenistan ve Kuzeybatı İran'daki merkezlerde de bu konuyla ilgili araştırmaların yapılmadığı görülmektedir. Bu tez çalışması, krallığın kurulduğu Van Gölü Havzası'ndaki merkezlerden elde edilen örneklerin değerlendirilmesini amaçlayan, Urartulardaki taş ocakçılığının nasıl başlayıp geliştiğine yönelik, bir başlangıç çalışması niteliğindedir.

[608] A. Çilingiroğlu, "How was an Urartian Fortress Built?", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 210.

ANA SINIF	ALT GRUPLAR	TÜRLER
MAĞMATİK KAYAÇLAR	Volkanik (Yüzey)	Bazalt, Dasit, Andezit, Trakit, Riyolit, Latit, Obsidyen
	Piroklastik (Yüzey)	Tüf, İgnimbrit, Aglomera, Lapilli, Pomza
	Plütonik (Damar)	Gabro, Diyorit, Anortozit, Granit, Granodiyorit, Siyenit, Tonalit, Monzonit, Aplit, Pegmatit, Peridotit
	Dayk (Damar)	Diyabaz, Dolerit
SEDİMANTER KAYAÇLAR	Kırıntılı	Kiltaşı / Çamur taşı, Silt taşı, Kumtaşı, Konglomera, Breş
	Kimyasal-Organik	Jips (Alçı taşı), Çört, Jasper, Fosfat
	Karbonatlı	Kireçtaşı, Dolomit, Traverten, Tufa
METAMORFİK KAYAÇLAR	Termal	Boynuz taşı
	Dinamotermal	Mermer, Serpantin, Filit, Gnays, Amfibolit, Kuvarsit, Arduvaz, Şist, Yeşil şist

Tab. 8- Oluşumlarına Göre Doğal Taşların Sınıflandırılması.

4.1.1.1 Traverten

Travertenler; dere, nehir ve su kaynakları etrafında ve bazende göllerde oluşan, sıcak veya soğuk tatlı su kaynakları tarafından çökeltilen kalsiyum karbonat birikimlerdir ($CaCO_3$)[609]. Sedimanter kayaç grubunda yer alan bu taş türü genelde gözenekli bir yapıya sahiptir. Özellikle bünyelerinde barındırdıkları bitki kalıntıları belirgindir. Renkleri beyazdan sarıya değin değişmektedir. Türkiye traverten yatakları bakımından oldukça zengindir. Buna paralel olarak Van ve çevresindeki karstik alanlarda da bu kayaç türü karşımıza çıkmaktadır. Van İli, Edremit İlçesi traverten kaynakları açısından zengin bir bölgedir[610] **(Lev. XC/a)**. Değişik morfolojik özellikler gösteren travertenler sıklıkla dik yamaçlarda ve dalgalı ve eğimli bir yapı gösteren yatay yüzeyli alanlarda oluşur[611]. Van Bölgesi'ndeki özellikle Edremit ve çevresindeki traverten oluşumları tabaka tipi traverten grubunda yer almaktadır[612] **(Lev. XC/b)**. Bu travertenler, yüksek debiye sahip kalsiyum bikarbonatlı suların geniş alanlara yayılıp yatay olarak çökelmesi ile oluşmaktadır. Travertenler tarih içeresinde değişik uygarlıklar tarafından yapı malzemesi olarak kullanılmıştır[613]. Urartular tarafından ise özellikle kaleler ile su yapılarında mimari inşa malzemesi olarak yoğun biçimde kullanılmıştır. İnce kesit çalışmaları sonucunda Van Kalesi, Zivistan Kalesi, Toprakkale Kalesi, Çavuştepe Kalesi ve Minua Kanalı'nda bu taşın kullanımı tespit edilmiştir (Tab. 7).

4.1.1.2 Kireçtaşı

Kireçtaşı Urartu mimarisinde yoğun olarak kullanılan kayaç türlerinin başında gelmektedir. Kalker olarak da adlandırılan bu taş grubunun en önemli özelliği bünyesinde yoğun biçimde fosil barındırmasıdır. Bu özellik Sedimanter (tortul) kayaçların tümünde görülen genel bir özelliktir. Kireçtaşlarının önemli bir

---

[609] Allan Pentecost, *Travertine*, Springer Netherlands, 2005, 3 v.d.; Selahattin Polat, "Türkiye'de Traverten Oluşumu, Yayılış Alanı ve Korunması (The Formation, Spread Area And Protection Of Travertine İn Turkey)", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 23, Ocak-2011, 390 v.d.; Erdoğan Yüzer-Serkan Angı-Yıldırım Güngör, *Doğal Taş Deyince…!*, Granitaş Taş Kültürü Yayını, İstanbul, 2008, 53.; Eşref Atabey, "Tufa ve Travertenlerin Genel Özellikleri, Sınıflaması, Depolanma Ortamları", Erişim: [http://www.esrefatabey.com.tr/upload/populeryazilar85.pdf], Erişim Tarihi: 27 Ocak 2016.

[610] Fikret Kıraner, "Van Gölü Doğu Bölgesinin Jeolojik Etüdü/Geology of the Eastern Region of Lake Van", Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni/ Bulletin of the Geological Society of Turkey, VII/1, 1959, 49.; M. Emrah Ayaz, "Travertenlerde Gözlenen Morfolojik Yapılar ve Tabiat Varlığı Olarak Önemleri / The Morphologıc Structures in Travertınes and Their Value as Natural Existence", Cumhuriyet Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, Seri A-Yerbilimleri 19/2, Aralık 2002, 127,; Polat, a.g.m., 414.

[611] Pentecost, *a.g.e.*, 3.

[612] Ayaz, a.g.m., 127.

[613] Traverten isminin, İtalya'daki Tivoli kasabasının eski Roma adı olan Tivertino'dan geldiği belirtilmektedir. Bir diğer görüş ise traverten oluşumlarının yoğun olarak bulunduğu Roma yakınlarındaki Tibur Irmağı'nın isminden Lapis Tiburtinus'tan (Tibur Stone) geldiği üzerinedir, P. L. Hancock ve bşk., "Travitonics: using travertines in active fault studies", *Journal of Structural Geology*, 21, 1999, 904.

bölümü karbonatlı taşların karbonik asitli sularda çözünmesi ile oluşur[614]. Travertene göre daha erken bir jeolojik dönemde oluşan kalkerler daha kristalize bir yapıda karşımıza çıkar. Kireçtaşı volkanik kayaçlara nazaran işlenmesi daha kolay bir kayaç türüdür. Ancak yapısında kırılmalar ve çatlamalar belirgin olarak görülebilmektedir. Van Kalesi, I. Argişti (M.Ö. 780-756) Kaya Mezarı'nın ana solunundaki duvarda karşımıza çıkan kırılma ve çatlamalar bu duruma uygun bir örnek oluşturmaktadır[615] **(Lev. XCI/a)**. Ayrıca aynı mezarın cephesindeki çivi yazıtlarının işlenmesi de bu taş türünün benzer uygulamalar için çok da uygun olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Urartu Krallığı'nın kurulduğu Van Bölgesi'nde Eosen döneme tarihlendirilen çok sayıda kireçtaşı oluşumu görülmektedir. Van Ovası'ndaki Van Kalesi, Toprakkale, Çavuştepe, Kalecik, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri, Ayanis ve Kevenli Kalesi kireçtaşından oluşan kayalıklar üzerinde yükselen Urartu merkezleridir. Bu kalelerde temel yapı malzemesi olarak kireçtaşı yoğun biçimde kullanılmıştır. Özellikle Aşağı ve Yukarı Anzaf Kalesi'ndeki bütün Urartu yapılarında bu taş türü kullanılmıştır. Van Kalesi sitadelinde eski saray olarak adlandırılan temel duvarları ile Sardurburç yapısında da kireçtaşı blokların kullanımı söz konusu iken, Toprakkale Kalesi'nde özellikle tapınak alanındaki bloklarda ise traverten taşlar kullanılmıştır. Burada adı geçen Urartu merkezleri içinde Ayanis, Toprakkale ve Adilcevaz Kef Kaleleri'nin üzerinde yükseldiği kayalıklar kireçtaşı iken yapılarda kullanılan malzemenin farklılaşması söz konusudur. Nitekim Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri'nde aynı şekilde kireçtaşları temel yapı malzemesi iken, bu kalelerde kireçtaşından ziyade bazalt, andezit, gabro gibi volkanik kökenli kayaçlar tercih edilmiştir. Ayanis Kalesi'nin doğu surları ise kireçtaşı bloklardan inşa edilmiştir[616]. Güney surları ile sitadeldeki tapınak ve payeler ise gabro malzemeden inşa edilmiştir. Kireçtaşı malzemenin mimari yapılarda kullanımının yanı sıra bir süsleme öğesi olarak da kullanımı söz konusudur. Toprakkale Kalesi'ndeki tapınak yapısındaki süsleme öğeleri olarak kullanılan mozaik halkalar içerisindeki beyaz renkli taşların da kireçtaşı olduğu ince kesit analizleri sonucunda tespit edilmiştir. Ayrıca Keçikıran Kalesi tapınak alanında ve muhtemelen bu alanda bir döşeme taşı olarak kullanılan kırık parçalar halindeki beyaz renkli taş ile Adilcevaz Kef Kalesi sitadel alanındaki beyaz renkli bir bloğun da kireçtaşı olduğu görülmektedir. Adilcevaz Kef Kalesi sitadel alanını çeviren sur duvarları da kireçtaşından meydana getirilmiştir. Urartu Krallığı'nın M.Ö. 7. yüzyıldaki önemli merkezlerinden biri olan Bastam Kalesi'ndeki sur duvarları ile mimari yapıların büyük bölümü yine yerel kireçtaşı bloklarla inşa edilmiştir[617].

---

[614] Erdoğan Yüzer-Serkan Angı-Yıldırım Güngör, *Doğal Taş Deyince…!*, Granitaş Taş Kültürü Yayını, İstanbul, 2008, 49.

[615] E. Konyar-Can Avcı, "Van Tušpa Excavations 2013", *CollAn*, XIII, 2014, 214, Fig. 14.

[616] A. Çilingiroğlu, " Military Architecture", (yay. haz. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 25.

[617] W. Kleiss, "Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969", *AMI*, 3, 1970, 46.

4.1.1.3 Gabro

Gabro; plütonik kayaçlar içerisinde yer alan ve yer yüzeyine ulaşmadan derinlikte soğuyan kayaçlardandır[618]. Mineral olarak plajiyoklaz ve piroksenlerden oluşmaktadırlar. Genelde griden siyaha değişen renklerde koyu renkli bir görünüme sahiptirler. Tipik olarak tanesel bir doku gösteren kristalli kayaçlardandır. İnce kesit çalışmaları sonucunda bu kayaç türünün Çavuştepe, Toprakkale, Aznavurtepe, Ayanis, Aliler, Keçikıran, Kayalıdere kalelerinde kullanıldığını görüyoruz. Ayrıca Muş Bölgesi'nde Kız Köprüsü ve Şekerbulak taş yatakları da bu kayaç türünün yoğun olarak tespit edildiği alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu mimarisi içinde özellikle sur, tapınak, saray ve sütunlu salon gibi önemli sitadel yapıları ile çivi yazıtlı veya yazıtsız Urartu stellerinde de bu taş cinsinin tercih edildiğini görüyoruz. Bu taş cinsinin yoğun olarak kullanımında özellikle parlak görünümlü olması yanında pürüzsüz bir yüzey sağlamaya yönelik ince dokulu mineral yapısının da önemli olduğunu dile getirmek mümkündür.

4.1.1.4 Bazalt

Volkanik bir kayaç olan bazaltlar minerolojik bileşenleri bakımından gabronun karşıtı olarak görülmektedirler. Koyu gri ve siyah arasında değişen renklere sahiptirler. Koyu renkli mineral miktarı daha fazladır. Bazaltlar dokusal olarak çoğunlukla kristalleri farklı büyüklükte olan tanelerden oluşmaktadır. Van Gölü ve çevresinde volkanik kökenli kayaçlar içerisinde bazalt oluşumlarını yoğun biçimde görmek mümkündür. Mezopotamya ve Yakın Doğu'daki arkeolojik merkezlerin çoğunda bazalt sıklıkla kullanılan bir malzemedir[619]. Bu taş çeşidi özellikle anıtsal krali ve dini yapıların ön plana çıkan bölümleri ile merdivenlerin, heykellerin, kabartmaların ve orthostatların oluşturulmasında kullanılmıştır. Buna paralel Urartu Krallığı'ndaki birçok merkezde de bu malzemenin kullanımı söz konusudur. Urartu kaleleri içeresinde Körzüt, Kancıklı, Adilcevaz Kef Kalesi ve Kayalıdere kaleleri bu taş türünün kullanımının tespit edildiği merkezlerdir.

4.1.1.5 Andezit

Bazalt gibi volkanik bir kayaç olan andezitler genelde lav akıntıları şeklinde bulunmaktadırlar. Renkleri genelde açık gri ve gri tonlarında olabildiği gibi koyu gri ve siyah renklerde de olabilmektedir[620]. Örnekler içerisinde bu taş türünün kullanıldığı tek merkez Keçikıran Kalesi'dir. Sadece bir merkezde karşımıza çıkması bu taş cinsinin Urartu merkezlerinde çok fazla kullanılmadığını ortaya koymaktadır.

---

[618] Mark A. Chacon, *Architectural Stone: Fabrication, Installation, and Selection*, John Wiley & Sons Publications, 1999, 26.; Yavuz Erkan, *Magmatik Petrografi*, TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası Yayınları:93, Ankara, 2006, 88 v.d.;

[619] R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 2007, 35.

[620] Erkan, a.g.e., 105 v.d.

Bununla birlikte tıpkı diğer kayaç cinsleri gibi bu kayaç türü tapınak ve sur gibi anıtsal mimaride kullanılmıştır.

4.1.1.6 Kumtaşı

Van Bölgesi kumtaşı yatakları bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Kumtaşı; traverten ve kireçtaşı gibi sedimanter kayaç grubunda yer almasına karşın bu taşlardan farklı olarak kırıntılı bir yapıya sahiptir[621]. Bu özelliğinden dolayı işlenmesi daha kolay olmasına rağmen yukarıda açıklanan diğer kayaç türlerine nazaran Urartu mimarisinde daha az olarak kullanılmıştır. Zivistan, Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf kalelerindeki çivi yazılı veya yazıtsız sütun altlıkları bu taş cinsinin duvar mimarisinden ziyade daha çok iç mekânlarda kullanıldığına işaret etmektedir. Yine Anzaf Kalesi sitadelinde kerpiç bedenli yapıların temelinde de bu taşların kullanımını görmekteyiz. Çavuştepe Kalesi'nden bilinen depo yazıtlarının hepsi kumtaşındandır. Yine sarnıçların yer aldığı alanda bu taşların avlu, oda ve salon gibi iç mekânlarda döşeme taşı olarak tercih edildiği görülmektedir. Urartu kabartma sanatı içerisinde sadece tek bir örnekle temsil edilen ve günümüzde Van Müzesi'nde teşhir edilen savaş arabası sahneli alçak bir kabartma da yine kumtaşındandır[622].

4.1.1.7 Serpantinit

Metaformik (Başkalaşım) kökenli bir kayaç türü olan serpantinit Urartu mimarisinde mimari süsleme elemanı olarak kullanılmıştır. Bu tür kayaçlar Van Bölgesi'nde özellikle Özalp ve Saray çevresinde kuşaklar halinde bulunmaktadır[623]. Yılantaşı olarak da bilinen bu kayaçlar genellikle yeşil renktedir. Ayrıca siyah, sarı, beyaz ve kırmızı renkte de olabilmektedirler. Urartularda bu taş cinsinin boncuk ve mühürlerde de kullanıldığı bilinmektedir[624]. Toprakkale kazılarından ele geçen mozaik bezeme halkalarından siyah renkte olan parçanın serpantinit taşından olduğu yapılan ince kesit analizleri ile ortaya çıkmıştır.

---

[621] Erdoğan Yüzer-Serkan Angı-Yıldırım Güngör, *Doğal Taş Deyince…!*, Granitaş Taş Kültürü Yayını, İstanbul, 2008, 50.

[622] O. Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, Fig. 1.

[623] Fikret Kıraner, "Van Gölü Doğu Bölgesinin jeolojik Etüdü/geology of the Eastern Region of Lake Van", Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni/ Bulletin of the Geological Society of Turkey, VII/1, 1959, 50.

[624] M. N von Loon, *Urartian art: its distinctive traits in the light of new excavations*, İstanbul, 1966, 147/C12; Dominoque Collon, *Ancient Near Eastern Art*, University of California Press, 1995, 170/136f.

4.1.1.8 Dasit

Bazalt gibi volkanik yüzey kayaçlarındandır[625]. Beyaza yakın renk tonlarında olabildiği gibi kırmızı, kahve, mor, yeşil ve grinin değişik tonlarında da olabilmektedirler. Bu kayaçlar doğada yayılımı az, fakat kalın, kenar zonları oldukça dik olan lav akıntıları şeklinde bulunabilirler. Urartu Krallığı'nın batısındaki en önemli kale konumundaki Erzincan Altıntepe Kalesi'nden alınan örneklerin ince kesit sonuçları kaledeki temel inşa malzemesinin dasit türü kayaçlar olduğunu ortaya çıkarmıştır[626]. Hem kale surlarında hem de oda mezarlar ile tapınak alanında dasit türü kayaçlar kullanılmıştır.

4.1.1.9 Diğer

Van Gölü merkezli olarak kurulan ve yaklaşık olarak 250 yıl boyunca geniş bir coğrafi alanda hâkimiyet gösteren Urartu Krallığı'nda kullanılan kayaçlar yukarıda özellikleri anlatılanlar ile sınırlı değildir. Özellikle Ayanis Kalesi kazılarında yapılan analizler daha farklı kayaçların da kullanımını ortaya koymuştur[627]. Ayanis Kalesi tapınak alanından alınan örnekler sonucunda tapınak cellasındaki beyaz renkli ve kazıma bezemeli platformun oniks taşından olduğu tespit edilmiştir. Yine tapınak cellası içerisindeki gri renkli blokların olivinli bazalt olduğu sonucuna varılmıştır. 2015 yılı kazılarında tapınak alanının doğusunda yapılan yeni kazılar ile açığa çıkarılan bir mekândaki beyaz renkli taban taşlarının da tapınak cellasındaki platform ile aynı özellikler gösterdiği görülmektedir. Bu da Ayanis Kalesi'nde oniks taşının iç mekânlarda hem kaplama hem de mimari bezeme elemanı olarak yoğun biçimde kullanımını ortaya koymaktadır.

---

[625] Erkan, a.g.e., 102 v.d.

[626] Altıntepe Kalesi kazı başkanı Prof. Dr. M. Karaosmanoğlu'na söz konusu örneklerin alınmasında sağladığı kolaylık ve değerli fikirlerinden dolayı teşekkür ederim.

[627] Ayanis Kalesi tapınak alanından alınan örnekler Mardin Müze Müdürlüğü'nün Restorasyon-Konservayon Analiz Laboratuvarında incelenmiştir. Söz konusu örneklere ilişkin taş malzeme analiz sonuçlarını benimle paylaşan kazı başkanı Prof. Dr. Mehmet Işıklı'ya çok teşekkür ederim.

4.1.2 Taş Ocakları

Urartu kentleri, yerleşim alanları ve özellikle kalelerinden günümüze kalan mimari yapılar büyük bir krallığın geriye bıraktığı eşsiz kalıntılar olarak karşımıza çıkar. Bu anıtsal yapıların inşa edilmesinde kullanılan taşların ocaklardan alınıp taşınması veya mimari yapılarda kullanılmak üzere nakillerinin nasıl gerçekleştirildiğinin araştırılması, o dönemin sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmelerinin anlaşılmasında oldukça önemli bilgiler sağlamaktadır. Ancak Urartu kalelerindeki anıtsal sur duvarları, saray mekânları, tapınaklar v.b. diğer mekânlarında kullanılan taşların temin edildiği taş ocaklarına ilişkin çalışmalar oldukça sınırlıdır. Hatta Urartu arkeolojisi içinde bu konuya yönelik neredeyse hiç bir araştırma gerçekleştirilmemiştir[628]. Bu ilgisizliğe paralel Urartu merkezlerinin yer aldığı alanların modern kentlerin yoğun yerleşimine maruz kalması ve günümüz toplumlarının ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla özellikle yeni yolların ve kentlerin kurulması için birçok noktada taş ocaklarının açılması, bugüne değin hiçbir izi araştırılmayan antik taş ocaklarının da tahribine olanak sağlamaktadır. Ayrıca taş ocaklarının tespiti mevcut yapıların rastorasyonunda da kullanılacak doğru taş cinsinin tespitinde de kolaylık sağlayarak bu yapıların doğru bir şekilde korunarak geleceğe taşınmasına olanak sağlayacaktır.

Doğu Anadolu Bölgesi, Ermenistan ve İran'daki Urartu kalıntıları oldukça yoğun bir taş ocakçılığının varlığını ortaya koymaktadır. Kimi kaleler hemen yerleşimin kurulduğu alandan malzemelerin temin edildiğini ortaya koysa da daha uzak bölgelerden de taşların getirilmesi de söz konusudur. Taşların çıkarılması, taşınması ve işlenmesi oldukça zor bir iştir ve çok büyük bir işgücü ile gerçekleştirilmiştir. M. Ö. 1. bin yılın başlarında maden teknolojisinde oldukça ileri bir düzeye gelmiş Urartular taş ocakçılığında da bu teknolojik birikimi kullanmışlardır. Özellikle demirden yapılmış murç, keski ve kaldıraçların içinde yer aldığı el aletleri, bu işlemin kolaylaştırılmasını sağlamıştır[629].

Urartu Krallığı taş ocakçılığı konusunda M.Ö. 1. bin yıl Anadolu ve Yakın Doğu kültürleri içerisinde oldukça ilgi çekici bir başlangıç gerçekleştirmiştir. Krallığın kuruluşunu ilan ettiği Van Kalesi'nin kuzeybatı uç noktasındaki Sardurburç yapısında yer alan yazıtlar ilk kez bir taş ocağının ismine kaynaklık etmektedir. Bu konuya ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler aşağıda *Sardurburç Yapısı* başlığı altında yapılacaktır. Ancak Van Bölgesi'nde yapılan yüzey araştırmaları bize bu taşların

---

[628] Urartu arkeolojisindeki bu konu ile ilgili O. Belli tarafından yayınlanmış birkaç makale mevcuttur, "Alniunu Kenti Taş Atölyesinin Keşfi / Die Entdeckung der Stadt Alniunu und Ihres Steinateliers", *Anadolu Araştırmaları* 8, 1982, 115-149.; "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları" – Die Inschrift von Hazine Piri Kapısı und die Steinbrüche um der von Nieder Ziwistan", *Anadolu Araştırmaları* 8, 1982, 167-190 (A. M. Dinçol ile birlikte).; "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 415-422.

[629] W. Kleiss, "Architectur", Bastam I: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 29.; Belli, a.g.m., 415.; Çavuşoğlu - Gökçe - Işık, "The Craftsmen and Manufacturers in the Urartian Civilization", *Anatolica XL*, 2014, 26-28, Fig. 5 A-D.

olası kaynakları noktasında birtakım bilgiler vermektedir. Bu çalışmalar ve tez süresince kaleler, su kanalları ve bunların yakın çevresinde yapılan araştırmalar ışığında da yeni taş ocaklarının varlığı tespit edilmiştir.

4.1.2.1. Sardurburç Yapısı ve Kotur Deresi Traverten Taş Ocağı

Urartu Krallığı'nın günümüze ulaşan en erken yapısı konumundaki Sardurburç yapısının duvarları traverten ve kireçtaşı bloklardan inşa edilmiştir. Urartu Krallığı'nın I. Sarduri (M.Ö. 840-830) ile başlayan ilk devlet yapılarının inşa edildiği başkent kayalığının batı ucuna yapılan ve oldukça büyük bloklardan oluşan Sardurburç yapısı halk dilinde Madırburç olarak adlandırılmaktadır. Dikdörtgen planlı bu krali yapı 47 x 13 m. ölçülerindedir[630]. Mevcut taş dizisi 5 sıraya kadar ayakta olan yapının yüksekliği ise yaklaşık 4 m.'dir. Yapı ilk olarak 20. yüzyılın başlarında C. F. Lehmann-Haupt tarafından incelemiş ve bir kale kalıntısı olarak değerlendirilmiştir[631]. Silva ve Kirsopp Lake[632] ile A. Erzen[633] yapı üzerinde detaylı bilimsel çalışmalar gerçekleştiren diğer bilim adamlarıdır. Sardurburç yapısının hangi amaca yönelik yapıldığı tam olarak netlik kazanmamıştır. Yapının hemen yakınında bulunan tatlı su kaynaklarını koruyan bir tahkimat sistemine ait olduğunu dile getiren görüşler yanında[634], bir dalga kıran veya iskele olabilceği de öne sürülmüştür[635]. Ayrıca bir sur duvarı olarak da değerlendirilen[636] bu yapının bir tapınak temeli olduğuna dair görüşlerde bulunmaktadır[637]. Sardurburç yapısını oluşturan bloklar üzerinde üçü doğu yüzünde, üç âdeti de batı yüzünde olmak üzere Assurca yazılmış 6 adet çiviyazısı bulunmaktadır **(Lev. XCI/b)**. I. Sardur'un krallığını ilan ettiği yazıtlarda yapıyı oluşturan taşların "Alniunu" isimli bir kentten getirildiği yazılmaktadır.

"Lutibri'nin oğlu, büyük kral, güçlü kral, bütünlüğün kralı, Nairi'nin kralı, eşi benzeri olmayan, hayrete değen, savaştan korkmayan, kendisine karşı gelenleri dize getiren, Sarduri'nin yazıtı (sözcük olarak tableti), Lutibri'nin oğlu, kralların

---

[630] M. T. Tarhan, "Tuşpa-Van Kalesi: Demirçağ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (Haz. O.Belli), 2000, 194 v.d.

[631] C. F. Lehmann-Haupt, *Materialien zur alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, 1906, 61 v.d, res. 37.; a. y., *Armenien Einst und jetzt II/1*, 1926, 18 v.d.d.

[632] Manfred Korfmann, "Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Burgfelsen von Van (Tuspa) und in Kalecik: Der Verlauf der Arbeiten an Hand von Briefen, Photographien und einem Plan", *Berytus* 25, 1977, 173-200.

[633] A. Erzen, "Van Kalesi Kazısı 1973 Çalışmaları", *Belleten*, 38/151, 1974 (Haberler), 549.; a.y., "Van Kalesi Kazısı 1974 Çalışmaları", *Belleten*, 39/155, 1975 (Haberler), 551 v.d.; a.y., "Van Kalesi Kazısı 1975 Çalışmaları", *Belleten*, 40/160, 1976 (Haberler), 714 v.d.; a.y., "Van Kalesi Kazısı 1974 Çalışmaları" *TAD*, 23/2, 1976, 49.

[634] Tarhan, a.g.m., 195.

[635] M. N von Loon, *Urartian art: its distinctive traits in the light of new excavations*, İstanbul, 1966, 39 v.d.; Korfmann, a.g.m., 193.; M. Salvini, "Some Considerations on Van Kalesi", *Anatolian Iron Ages 5-Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, yay. haz. A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire, 2005, Ankara, 148 v.d.

[636] T. Beran, "Urartu", *Kulturgeschichte des Alten Orient. Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu*, 1961, Stuttgart, 634.

[637] R. Naumann, *"Bemerkungen zu urartaischen Tempeln",* İstanbuler Mitteilungen 18, 1968, 53 v.d.d.

kralı, kendine tüm kralların haraç ödediği Sarduri şöyle konuşur: ***Alniunu*** *kentinden bu temel taşlarını getirttim."*[638]

Assurca yazıtları barındıran bu yapı, içerdiği metinden dolayı oldukça ilgi çekmiş ve taşların nereden getirildiğine ilişkin çeşitli soruların sorulmasına sebep olmuştur. Alnuini kentinin nerede olduğu, taşların nasıl kesildiği ve nereden hangi yöntemlerle taşındığı, taşların kalenin kurulduğu kayalıktan mı kesildiği gibi birçok soru henüz tam olarak cevaplanmamıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren incelenmeye başlanan Sardurburç yapısı ve Alniunu kentine yönelik birçok bilim adamı bu sorulara cevap vermeye çalışmış ve taşların kaynağına ilişkin çeşitli güzergâhlar önermiştir. Lehmann-Haupt, M.S. 10. yüzyılda Van Bölgesi'nde hâkim olan Vaspurakan Krallığı döneminde yaşamış olan bir tarihçi veya rahip olan Thomas Artsruni'yi refererans vererek, Orta Çağ'da kilise yapımı için gerekli olan taş malzemenin sürekli Malazgirt Bölgesi'nden getirildiğini ve bundan dolayı Sardurburç yapısı taşlarının da bu bölgeden getirilmiş olabileceğini söylemektedir[639]. 20. yüzyılın başlarında yapılan gözlemler sonucunda Alniunu kentini de bu bölgeye lokalize etmektedir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Van Bölgesi'ndeki Urartu kalelerini inceleyen Burney ise Sardurburç bloklarının Van Gölü'nün kuzeydoğusundan, Erciş yakınlarındaki Deliçay Kalesi üzerinden getirildiğini önermiştir[640]. Bu iki görüş dışında Belli, Sardurburç temel taşlarının getirldiği yer olarak Edremit İlçesi'ni (Kıztaşı Mevkii) işaret etmiştir[641]. Ancak kanıt olarak sunduğu bu bölgedeki işçiliklerin çoğu bir Orta Çağ Mezarlığı alanında yer almaktadır. Burada yer alan mezar taşları bitkisel, geometrik ve haçlarla süslüdür **(Lev. XCII/a)**. Bu alanın Urartular tarafından bir taş ocağı olarak kullanıldığına ilişkin ise herhangi bir veri bulunmamaktadır. Özellikle kanıt olarak sunulan ve Yeşilalıç'taki Urartu kaya yazıtı yakınındaki stel yuvaları ile karşılaştırılan, üç yuvalı taş işçiliklerinin, Orta Çağ'da kullanılan stel amaçlı mezar kaideleri olduğu da açıktır **(Lev. XCII/b-c)**. Belli'nin Alniunu kentinin lokalizasyonuna Salvini'de katılmaktadır[642]. Ancak Salvini Orta Çağ mezarlarının bulunduğu alandan ziyade, bu alanın yaklaşık 350 m. güneyinde yer alan ve Kotur Deresi'nin içinden aktığı vadinin yamaçlarındaki kesilmiş traverten bloklarının bulunduğu başka bir alanı göstermektedir. Salvini'nin kanıt olarak sunduğu kesilmiş traverten blokları daha mantıklı bir saptamadır **(Lev. XCIII/a-c)**. Nitekim Salvini, alandaki gözlemlerin minerolojik çalışmalarla desteklenmesi gerektiği vurgusunu da dile getirmiştir. Hem bu sorunu çözmek hem de Alniunu kenti olarak adlandırılan alanın tespitini yapmak amacıyla Sardurburç yapısındaki bloklar ile Kotur Deresi'ndeki kayaçlardan örnekler alınmıştır. Sardurburç yapısına ilişkin yapılan bütün yayınlarda, yapıyı oluşturan taşların kireçtaşından olduğu dile getirilmiştir. Ancak yapılan ince kesit sonuçları her iki bölgedeki kayaçların aynı özellikler gösteren traverten türü kayaçlar olduğunu ortaya koymuştur (Tab. 7). Bu tespit yapının taş kaynağını ve taşların Van Kalesi'ne

---

[638] CTU I: no: A1A-F, 97 v.d.d.
[639] C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien Einst und jetzt II/1*, 1926, 20.
[640] C. A. Burney- D. M. Lang, *The Peoples of The Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971, 132.
[641] O. Belli, "Alniunu Kenti Taş Atölyesinin Keşfi / Die Entdeckung der Stadt Alniunu und Ihres Steinateliers", *Anadolu Araştırmaları* 8, 1982,
[642] Salvini, a.g.m., 149/Fig.10.

bölgede traverten kayaçların olduğu bir bölgeden getirilmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Yine Sardurburç yapısındaki taşları incelediğimizde özellikle yapının Van kayalığı ile birleşen güney ucundaki kayaçların cinsinin değişmeye başladığı ve kireçtaşı blokların arttığı görülmüştür **(Lev. XCIV/a-b)**. Oldukça büyük ve ağır kireçtaşı bloklar yapı temelinde kullanılmıştır. Bu tespit kalenin en erken yapısında hem traverten hem de kireçtaşı blokların kullanıldığını göstermektedir. Kireçtaşının kesilmesi ve işlenmesi travertenlere göre daha zordur. Yumuşak ve daha kolay işlenebilir olması Urartuların traverteni seçmelerindeki diğer bir özelliktir.

Sardurburç yapısında hem traverten hem de kireçtaşı kayaçların kullanılması yapının daha farklı bir gözle değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu durumda taşların getirildiği Alniunu kentinin iki farklı malzemeyi de bünyesinde barındıran bir yer olması ya da kayaçların farklı alanlardan buraya getirilmesi gerektiği durumunu ortaya çıkarmaktadır. Urartu mimarisi, topografyada karşılaşılabilen sorunları kendi içinde pratik çözümler üreterek çözebilen bir mimaridir. Nitekim Sardurburç yapısındaki kireçtaşı blokların temininde de bu pratik çözümlerin uygulandığını söyleyebiliriz. Van Kalesi kayalıklarının kuzey tarafındaki birbirinden bağımsız ve sur temel yatağı olarak kullanılan birçok basamaklı kaya işçiliği görmekteyiz **(Lev. XCIV/c)**. Özellikle bazı kayaların kesildiği boşlukların oldukça büyük ve Sardurburç yapısında kullanılan kireçtaşı bloklarla aynı ölçülerde olduğu görülmektedir. Kaledeki bazı yapılarda kullanılan kireçtaşı blokların buralardan kesildiğini söylemek mümkündür. Yeni saray olarak adlandırılan kaya odalarının, kaledeki hendeklerin ve kaya mezarlarının açılması sırasında kesilen bloklarında yapılarda kullanılması gerektiği düşünülmelidir **(Lev. XCV/a)**. Açılan teraslar, kaya boşlukları hem mekân hem de temel yatağı olarak kullanılmakta ve buradan çıkarılan bloklarda mimaride kullanılmaktaydı. Taşların Alniunu kentinden getirilmesi zahmetli ve zor olmasının yarattığı koşullar Urartulu taş ustalarının Sardurburç'taki taş ihtiyacını karşılamada, Van kayalığının kendisini kullanmaya zorlamış olmalıdır. Bunun dışında kireçtaşı blokların daha az sayıda kullanılmasının sebebi olarak daha damarlı ve kırılma ile çatlamalara müsait bir yapıda olmasını da göz önünde bulundurmak mümkündür.

Sardurburç yapısında traverten taşlara nazaran oldukça az sayıda kullanılan kireçtaşı blokları Van Kalesi'nden temin edildiği göz önüne alındığında, traverten kayaçların ise Sardurburç yazıtında geçen Alniunu kentinden getirildiği açıktır. Bu durumda Alniunu kentinin traverten türü kayaçların olduğu bir yerde olması gerekmektedir. Van ve çevresinde yapılan araştırmalarda bu türden kayaçların yer aldığı en yakın bölge Edremit İlçesi ve çevresidir. Bu durumda Alniunu kentinin lokalizasyonu bu doğrultuda gerçekleştirilmelidir. Edremit İlçesi'nin hemen güneyindeki kayalık tepeler günümüzde modern konut alanı olarak kullanılmaktadır. Özellikle Van İli ve çevresinde 2011 yılında meydana gelen depremden sonra bu alan yoğun bir şekilde yerleşime açılmıştır. Kotur Deresi; bu bölgedeki Toki konutları arasında kalmaktadır. Güneyden kuzeye doğru akan bu derenin suları Van Gölü'ne akmaktadır. Dere yatağı taşlık olup travertenlerden oluşmaktadır. Bu alanda yapılan incelemeler sonucunda kesilmiş ve işlenmeye müsait traverten blokların varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu alandan alınan kayaçların analiz sonuçları bu

bölgedeki oluşumların traverten olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Hem ince kesit sonuçları hem de arkeolojik veriler ışığında Sardurburç yapısındaki temel taşlarının Edremit Bölgesi'nden getirildiğini söylemek mümkündür.

Urartu Krallığı'nda traverten kullanımı sadece Sardurburç yapısı ile sınırlı kalmamıştır. Traverten blokların sitadeli çevreleyen tahkimat duvarlarının temelinde de kullanıldığı görülmektedir **(Lev. XCV/b)**. Boyut olarak Sardurburç yapısındaki büyük bloklara nazaran daha küçük ölçülerde taş bloklar kullanılmıştır. Taşların daha küçük olarak kesilmesi sitadele taşınmalarını daha kolaylaştırmış olmalıdır. Ayrıca Van Kalesi'nin sitadel alanındaki kazılarda ortaya çıkarılan eski saray yapısına ait olduğu belirtilen temellerde de kireçtaşı bloklar kullanılmıştır. Traverten türü kayaçların kullanıldığı tek Urartu kalesi Van Kalesi değildir. Van Kalesi dışında, Minua Kanalı **(Lev. XCVI/a)**, Zivistan Kalesi **(Lev. XCVI/b)**, Çavuştepe Kalesi ve Toprakkale Kalesi, bu malzemenin kullanıldığı diğer Urartu merkezleridir. Urartu Krallığı tarihi boyunca birçok kalede bu taş türünün kullanılmasına karşın yazılı kaynaklarda Alniunu ifadesi sadece Sardurburç yapısında karşımıza çıkar. I. Sardur sonrasındaki hiçbir yazılı veride bu ifade ile bir daha karşılaşılmaz.

II. Sardur döneminde kurulan ve Gürpınar Ovası'na hâkim bir konumda yer alan Bol Dağı'nın batı ucundaki iki tepe üzerine kurulan Çavuştepe Kalesi'nin Yukarı Kale, Uçkale yapıları ile güney ve kuzey sur duvarları tamamıyla traverten türü kayaçların kullanılmasıyla oluşturulmuştur **(Lev. XCVII/a-d)**. Bölgede bu tür taşların sadece Edremit İlçesi'nde olduğunu göz önüne alırsak hem Van Kalesi'ndeki hem de Çavuştepe Kalesi'nde kullanılan traverten kayaçların aynı bölgeden getirilmiş olduklarını söyleyebiliriz. Çavuştepe Kalesi'nde binlerce taş bloğun kullanımı oldukça büyük bir işgücünün varlığına işaret etmektedir. Ancak bu taşların nereden getirildiği kale çevresinde yeterli yüzey araştırması yapılmadığından dolayı henüz tespit edilebilmiş değildir. İnce kesit analizlerinin ortaya çıkardığı diğer bir önemli sonuç traverten bloklarının Toprakkale Kalesi'nde de kullanılmış olmasıdır **(Lev. XCVIII/a)**. Adı geçen kalenin kuruluşu ile ilgili bilimsel tartışmalara daha önce değinmiştik. Ancak kalenin Erimena oğlu Rusa tarafından kurulduğu görüşünün daha inandırıcı ve kabul edilebilir olduğunu göz önüne aldığımızda kalenin M.Ö. 8. yüzyılın son çeyreğinde inşa edildiğini söylemek mümkündür. Buna karşın tapınak yapısının hangi tarihte inşa edildiğini bilemiyoruz. Bu tarihlendirme problemlerine karşın tapınak alanında traverten bloklarının kullanılması Urartu taş ustalarının bir yüzyıl önce başlayan mimari geleneğe bağlı kaldıklarını göstermektedir. Traverten taş ocaklarının bulunduğu alan ile yeni kurulan kale arasındaki mesafe uzamasına rağmen traverten kullanımı devam etmiştir.

4.1.2.2. Minua Kanalı ve Bakımlı (Şihanikom) Taş Ocağı

Urartu Krallığı'nın merkezini oluşturan Van Ovası'na hayat veren ve Şamran Sularını Van Ovası'na taşıyan Minua kanalı yaklaşık 55 km.'lik bir uzunluğa sahiptir. Gürpınar Ovası'ndan başlayan kanal kimi noktalarda yüzeye açılmış toprak bir yatak içerisinde akar iken kimi noktalarda ise taş setlerle desteklenmektedir **(Lev. XCVIII/b)**. Özellikle Gürpınar-Edremit sınırındaki bölümlerinin traverten oluşumları içerisinde de aktığını görebilmekteyiz. Kanalın set duvarları bu bölgedeki en önemli jeolojik oluşumlardan olan travertenlerden inşa edilmiştir. Bu duvarların en iyi görülebildiği noktalar ise Kadembas, Gölkaşı (Meşketak) Köyü ve Bakımlı (Şihanikom) olarak adlandırılan bölgelerdir. Gölkaşı Köyü sınırları içerisindeki set duvarları ile bu set duvarlarının hemen yakınındaki bölgelerden alınan örnekler, kullanılan malzemenin traverten olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak yakın çevredeki kaynakların taş ocağı olarak kullanımını gösteren en önemli arkeolojik veriler Bakımlı (Şihanikom) Mevkii'sinde tespit edilmiştir. Şihanikom olarak adlandırılan alan Edremit İlçe merkezinin yaklaşık 7.5 km. güneybatısında ve Van-Edremit karayolunun ise 700 m. doğusunda yer almaktadır. Burada Hırsız Deresi'nin içinden aktığı ve Horkum Düzlüğü olarak adlandırılan alana açılan bir vadiden muhtemelen taş bir su köprüsü ile geçişi sağlanmış olan Minua Kanalı'nın vadinin iki tarafında setlerle desteklendiği görülmektedir. Bu vadinin hemen güney yüzündeki yamaçlarda ve kayalık tepe kısmında Urartu taş ocakçılığını gösteren ayırma olukları ile taşınmadan bırakılmış bloklar tespit edilmiştir **(Lev. XCIX/a-b)**. Yine aynı alandaki traverten oluşumlarının basamaklar biçiminde kare bloklar şeklinde kesildiği tespit edilmiştir **(Lev. C/a-b)**. Bu alan Urartu arkeolojisinde taş ocakçılığının bu anlamda en belirgin tespit edildiği ilk taş ocağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kanal boyunca yapılan inceleme ile kanal güzergâhının hemen yakınında benzer taş işçiliklerinin olduğu birden fazla alan görülmüştür. Burada Urartular'ın açık alan olarak adlandırılan bir taş ocakçılığını tercih ettiklerini görüyoruz[643]. Pratik bir uygulama olarak, yerleşim merkezlerinin, su tesislerinin veya kalelerin en yakındaki uygun alanlardan malzeme temini Urartu taş ocakçılığının özünü oluşturmaktadır. Yukarıda değinilen Minua Kanalı bu duruma en uygun örneklerden biridir. Benzer uygulamanın görüldüğü bir diğer merkez ise Zivistan Kalesi'dir **(Lev. C/c)**.

4.1.2.3. Kadembastı Taş Ocağı

Urartu taş ocakçılığına ilişkin izlerin yoğunlaştığı Edremit Bölgesi'ndeki bir diğer nokta ise Kadembas Mevkii'sidir. Burayı ilginç kılan en önemli özellik ise tespit edilen izlerin göl kıyısında olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu izler sayesinde Urartular'ın Van Gölü'nü özellikle taş ocakçılığı için kullanmış olduğunu ifade etmek mümkün olabilecektir. Edremit İlçe merkezinin yaklaşık 4 km. güneybatısında Van Gölü Kıyısındaki traverten oluşumlarında kesilmiş kaya izleri tespit edilmiştir **(Lev. CI/a)**. Kaya kesme izlerinin tespit edildiği bu alanda 1990'lı yıllardan itibaren Van Gölü'nün sularının yükselmesinden dolayı çok sayıda kayacın

[643] Heldal-Bloxam, a.g.m., 6 v.d. (Fact Sheet 4)

dökülmesi ile set duvarları oluşturulmuştur. Ayrıca bir traverten kayaç üzerinde görülen ayırma olukları da bu alanın bir taş ocağı olarak kullanımını açıkça ortaya koymaktadır **(Lev. CI/b)**. Kıyıya yakın traverten oluşumlar, kesilme ve taşınma amacına uygun olduğu için Urartular tarafından tercih edilmiş olmalıdır. Buradan blokların kesildiğinin tespit edilmesini takiben blokların Van Gölü üzerinden taşınmış olması daha mantıklı ve uygun bir tercih olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Kadembas Mevkii'sinden Van Kalesi yaklaşık 13 km.'lik bir mesafede iken, aynı şekilde kıyıya paralel olarak kara üzerinden bu mesafe 17 km.'yi bulmaktadır **(Lev. CII/a)**. Blokların kara üzerinden taşınmasının oldukça zahmetli ve zor olacağı göz önünde bulundurulduğu takdirde Urartuların Van Gölü'nü kullanmış olduklarını rahatlıkla ifade edebiliriz.

4.1.2.4. Van Erek Dağı ve Çevresindeki Kum Taşı Ocakları

Van Ovası'nın hemen doğusunda yükselen ve yaklaşık olarak 3200 m. yüksekliğindeki belirgin dağ kütlesini oluşturan Erek Dağı andezit yığınlarından oluşmaktadır. Ancak bu dağın birçok bölgesinde kumtaşı oluşumlarının da varlığı bilinmektedir. Urartu yazıtlarında geçen Ura Dağı ifadesinin Erek Dağı olduğu belirtilmektedir[644]. Urartular için oldukça önemli olan bu dağ ve çevresinde birçok Urartu Kalesi'nin inşa edildiğini görmekteyiz. Bunların başında özellikle Van Ovasına bakan yamaçlarında kurulmuş olan Yoncatepe Sarayı[645] ile Kavuncu[646] ve Kevenli[647] kaleleridir.

Van Bölgesi'ndeki zengin kum taşı ocakları bu dağ kütlesi ve çevresinde karşımıza çıkmaktadır. Kumtaşının mimari yapılarında belirgin olarak kullanıldığı merkez ise Yoncatepe Sarayı'dır[648] **(Lev. CIII/a)**. Yoncatepe Sarayı ilk kazıldığı yıllardan itibaren bir kale olarak değerlendirilmiştir. Kurulduğu tepenin kuzey yamaçlarında bulunan oda mezarlar ve mezarlarda bulunan arkeolojik buluntular ışığında Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiş olsa da bu sarayın Urartu döneminde inşa edildiği de belirtilmektedir[649]. Yoncatepe Sarayı'nın bütün mekânları kumtaşından inşa edilmiştir. Açık yeşilden gri tonlarına değin farklı renklerdeki kumtaşı bloklar ise hemen saray yakındaki kumtaşı oluşumlarından elde edilmiştir. Bu kumtaşı oluşumları sarayın yaklaşık 200 m. doğusunda kuşaklar halinde uzanmaktadır **(Lev. CIII/b)**. Kurubaş Gediği, Zımzım Dağı ve Pagazik Köyü;

---

644 Kenan Işık, *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, 289 v.d.

645 O. Belli-E. Konyar, "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv* 28-2, 2001, 169-212.; a.y., *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri*, 2003, İstanbul.

646 O. Belli, "Van Ovasında Yeni Urartu Merkezleri", II.*AST*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1984, 166 v.d.

647 O. Belli- M. Salvini, "The Urartian Fortress of Kevenli and the Cuneiform Inscriptions by King Menua Found There", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 46/2, 2004, 155-174.

648 O. Belli, "Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü", (Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün Anısına), Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı, 2006, 381-431.

649 K. Köroğlu-E. Konyar, "Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin", *Ancient Near Eastern Studies*, 45, 2008, 123-146.

kumtaşı ocaklarının yer aldığı diğer alanlardır[650]. Urartu mimarisinde özellikle Van Ovası ve çevresindeki merkezlerde kullanılan kumtaşları toprak yüzeyinin hemen altında ve oldukça kolay ulaşılabilen bir yapı arz etmektedir. Tabakalar halinde ve 30-40 cm. kalınlığındaki kumtaşları bu özelliğinden dolayı sadece Urartular tarafından değil daha sonraki uygarlıklar tarafından da kullanılmıştır. Orta Çağ'da oldukça önemli bir Ermeni merkezi olan ve Yoncatepe Sarayı'nın yaklaşık olarak 1.7 km. kuzeydoğusundaki Bakraçlı Köyü'nün (Yedikilise/Varakvank) sivil mimarlık yapılarında da bu malzeme yoğun biçimde kullanılmıştır[651]. Van Kalesi sitadelindeki tahkimat duvarlarında devşirme malzeme kullanılan kumtaşı bloklar ile Yukarı Anzaf Kalesi ve Ayanis Kalesi'nde özellikle löyfer ve kaplama taşı olarak da kumtaşının kullanımı söz konusudur. Çavuştepe Kalesi Aşağı Kale güney surlarında ve sarnıçların yer aldığı alanda da kumtaşı malzeme kullanılmıştır.

4.1.2.5. Muş Şekerbulak Gabro Taş Ocakları

Malazgirt Bölgesi Urartular'ın batı yayılımında önemli geçiş noktalarından biridir. Yazılı ve arkeolojik veriler Urartular'ın bu bölgeye oldukça önem verdiğini göstermektedir[652]. Muş ve çevresinde H. Biber başkanlığında 2009 yılından itibaren başlayan yüzey araştırmaları ile Malazgirt ve çevresinde birçok yeni merkez tespit edilmiştir[653]. Bu merkezlerin içinde Şekerbulak olarak adlandırılan bir taş ocağı da yer almaktadır[654]. Malazgirt İlçe Merkezinin yaklaşık 1.8 km. güneydoğusunda, Şekerbulak Deresi üzerinde Kız Köprüsü bulunmaktadır. Hangi dönemde inşa edildiği bilinmeyen köprünün ayakları düzgün kesme taşlardan oluşturulmuştur. Muhtemelen Orta Çağ'da inşa edilmiş olan köprünün üst kısmı ise yan yana yerleştirilmiş iki büyük yekpare bloktan oluşturulmuştur **(Lev. CIV/a).** Derenin iki yakasını birbirine bağlayan bu yekpare bloklardan biri 5,32 x 1,33 m. ölçülerinde ve 53 cm. kalınlığındadır. Diğer blok ise 5 x 1,13 m. ölçülerinde iken, kalınlığı 54 cm.'dir. Bu oldukça büyük yekpare blokların alt kenarları boyunca ve köşelerinde taş ocağından çıkarılma esnasında kullanılmış olan sivri uçlu murç izleri yer almaktadır **(Lev. CIV/b-c)**. Kız Köprüsü'nün yaklaşık 1.4. km. güneybatısındaki oldukça kayalık bir volkanik arazide ikili bir yekpare blok grubu daha yer almaktadır **(Lev. CV/a-b)**. Kız Köprüsü'nü oluşturan yekpare bloklardan farklı olarak bu bloklar daha küçük boyutlardadır. Biri 3 x 1,05 m ölçülerinde iken diğeri 3,30 x 1,10 m. ölçülerindedir. Muhtemelen bir stel için kesilmiş olan bu bloklar üzerinde herhangi bir işlem yapılmadan günümüze ulaşmıştır. Malazgirt Şekerbulak'taki yazıtsız bu bloklar Aznavurtepe Kalesi **(Lev. CVI/a)** ile Altıntepe Kalesi'nde **(Lev. CVI/b)** karşımıza çıkan yazıtsız stellerin benzerleridir. Üzerlerinde herhangi bir yazıt

---

[650] O. Belli, "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 416 v.d.

[651] 2011 yılındaki Van-Erciş depreminde bu yapıların çoğu yıkılarak hasar görmüştür.

[652] K. Işık, "Muş/Malazgirt Yöresinden Bir Urartu Tapınak Yazıtı ile Menizai Kentinin Lokalizasyonu", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 2014,

[653] Hanifi Biber-Rafet Çavuşoğlu, "Muş İli Ve İlçeleri 2009 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları)", 28. *AST*/2, 2011, 201-224.

[654] Hanifi Biber-Rafet Çavuşoğlu-Sabahattin Erdoğan, "Muş İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları) 2010 Yılı Araştırmaları: Bulanık-Malazgirt", 29. *AST*/3, 2012, 390.

içermeyen steller Urartu yazıtlarında *Haldi Ka* olarak geçmektedir. Stellerin hemen yakınındaki kayalık alanda ise bu taşların kesildiği taş yatakları mevcuttur. 6 m. uzunluğunda ve yaklaşık 3.10 m. genişliğindeki bir taş yatağı muhtemelen bu stellerin kesildiği alan olmalıdır **(Lev. CV/b)**. Bu taş yatağından ve Kız köprüsü ile stellerden alınan örneklerin ince kesit sonuçları bu kayaçların gabro olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu veriler ışığında Kız Köprüsü'nü oluşturan blokların Şekerbulak Taş Ocağı'ndan, muhtemelen Orta Çağ'da, köprünün üst kısmını oluşturmak için, taşınmış olduğunu söylemek mümkündür.

4.1.2.6. Yukarı Anzaf Beyaztaştepe Kireçtaşı Ocağı

Van İlinin 11 km. kuzeydoğusundaki Yukarı Anzaf Kalesi'nin yaklaşık 350 m. güneydoğusundaki kireçtaşı oluşumlarının bulunduğu alanın bir taş ocağı olarak kullanıldığı belirtilmektedir[655]. Beyaztaştepe olarak adlandırılan tepenin Yukarı Anzaf Kalesi'nin taş ocağı olduğu, kalede kazı çalışmaları gerçekleştiren Belli tarafından ileri sürülmektedir. Ancak buranın bir taş ocağı atölyesi olarak kullanıldığına ilişkin herhangi bir arkeolojik bir veri ile minerolojik analiz paylaşılmamıştır. Bu taş ocağı atölyesindeki taşların bir kısmının Aşağı Anzaf Kalesi'nde de kullanıldığı belirtilmektedir. Yukarı Anzaf Kalesi'nin üzerinde yükseldiği kayalığında kireçtaşından oluştuğunu düşündüğümüz takdirde taşların mimari yapılar için temel açma sırasında da elde edilmiş olabileceğini düşünmek gerekir. Bunula birlikte yakın çevreden taşların getirilmesi de söz konusudur. Beyaztaştepe de bu anlamda en yakın malzeme temin noktası olarak öngörülebilir. Ancak bu durumun tam olarak belirlenmesi için daha detaylı yüzey çalışmaları ile laboratuvar çalışmalarının yapılması gerekmektedir.

---

[655] O. Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,1998, 16.; a.y., "Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 416 v.d.

4.2 KERPİÇ

İnsanoğlu, yerleşik hayata geçtiği Neolitik dönemden itibaren yaşadığı mekânları oluşturmak için pişmemiş kerpici kullanmışlardır. Hammaddesi killi toprak olan kerpicin doğada hemen hemen her yerde bulunabilir olması ve yine oldukça kolay işlenmesinden dolayı Mezopotamya[656], Mısır[657], İran[658] ve Anadolu'da[659] temel inşa malzemelerinden biri olarak tercih edilmesini sağlamıştır. Ayrıca hem nemi tutabilme özelliği hem de ısı yalıtımından dolayı yaz ve kış iklim koşullarına göre de uygun bir yapı malzemesidir. Bunun yanında taş malzemeye kıyasla daha hafif bir malzeme olup taşınması rahattır. Taş malzemeye kıyasla hava şartlarına daha az dayanıklı ve sürekli bakım gerektiren bir yapıda olması ise olumsuz bir özelliği olarak karşımıza çıkar. Nitekim bu özelliğinden dolayı arkeolojik kazı alanlarında yapılan çalışmalar neticesinde geriye kalan mimari kalıntılar içerisinde kerpiç bedenler en çok zarar gören ve yıkılan kısımları oluşturmaktadır. Bu durum iklim yapısı değişik olan coğrafyalarda farklı boyutlarda görülür. Mesela Mezopotamya, Mısır ve İran'da daha kuru hava şartlarından dolayı kerpiç mimariye ilişkin daha fazla veri elde etmek mümkün olmuştur. Anadolu'da ise kerpiç mimariye ait izlere ise daha çok temel seviyesinde denk gelinmiştir[660]. Hitit başkenti Hattuşa'da da kerpiç mimariye ilişkin kalıntılar oldukça siliktir. Hitit merkezlerine kıyasla Urartu Krallığı'ndaki kerpiç mimariye ilişkin veriler daha fazladır. Hem arkeolojik veriler hem de betimleme sanatındaki mimari tasvirler, taş temel üzerinde yükselen kerpiç beden ile ilgili birçok bilgiye ulaşmamızı sağlamıştır[661].

Urartu mimarisinde güneşte kurutulan kerpiç kalıntılarına, kazısı yapılmış Urartu kalelerinin neredeyse tamamında denk gelinmiştir. Kerpiç, Urartu mimarisinde sur duvarları, tapınaklar, saray yapıları ve depo mekânlarında

---

656 David Oates, "Innovations in Mud-Brick: Decorative and Structural Techniques in Ancient Mesopotamia", *World Archaeology*, Vol. 21/3, 1990, 388-406.; Peter Roger Stuart Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, 1994, 302-329.

657 A. Spencer Jeffrey, *Brick Architecture in Ancient Egypt*, Warminster : Aris and Phillips, 1979.; Barry Kemp, "Soil (including mud-brick architecture)", Ancient Egyptian materials and technology, (Ed. Ian Shaw-Paul Nicholson), Cambridge University Press, 2000, 78-103.; Virginia L. Emery, "Mudbrick Architecture",*UCLA Encyclopedia of Egyptology* (Ed. Willeke Wendrich), 2011, 1-14, [http://eprints.cdlib.org/uc/item/4983w678#page-3] , Erişim Tarihi: 06 Mart 2016.

658 D. Schmandt-Besserat, "The Use of Clay before Pottery in the Zagros," *Expedition*16/2, 1977, 11-17.; W. Kleiss, "Construction Materials And Techniques in Persian Architecture", Encyclopedia Iranica[http://www.iranicaonline.org/articles/construction-materials-and-techniques-in-persianarchitecture], Erişim Tarihi: 06 Mart 2016.

659 R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 2007, 45 v.d.d.; Mehmet Özdoğan, "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme: HABİTAT II*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, 19-30.

660 Jürgen Seeher, *Hattuša Kerpiç Kent Suru. Bir Rekonstruktion Çalışması / A Mudbrick City Wall at Hattuša. Diary of a Reconstruction*, 2007, 29 v.d.

661 W. Kleiss, "Darstellungen Urartaischer Architektur", *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 15, 1982, 53-77.; Gunter Ann, "Represantations of Urartian and Western İranian Fortress Architecture in The Assyrian Reliefs", *Iran*, 20, 1982, 103-112.; Rivka Merhav, "Architectural Elements: Functional and Symbolic", *Urartu. A Metalworking Center In The First Millenium B. C. E*., (ed. R. Merhav), Jerusalem, 1991, 300-309.; A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı:Tarihi ve Sanatı,* İzmir, 1997, 63 v.d.d.

kullanılmıştır. Krali ve dini yapılarda kullanıldığı gibi, bunların dışında, aşağı şehirlerdeki konutlarda da kerpiç kullanımı oldukça yaygındır. Nitekim Van Kalesi Höyüğü, Arin-Berd, Armavir-Blur, Ayanis, Karmir-Blur ve Bastam Kalesi aşağı kentlerindeki kazılar bu durumu kanıtlamaktadır. Ancak kalelerin kimi yapılarında 5 m'ye değin ayakta kalan kerpiç bedenler aşağı kent yapılarında nadiren korunmuş olarak tespit edilmiştir. Buna karşın Van Kalesi Höyüğü'ndeki kazı çalışmaları ile açığa çıkarılan Urartu yapılarının 1.60 m. ye değin ayakta kalmış kerpiç bedenleri bilinmektedir[662] **(Lev. CVII/a-b)**.

Urartu merkezlerinin birçoğundan ele geçmesine karşın bu kerpiçlerin nasıl üretildikleri, bünyelerinde ne tür maddeler barındırdıkları ve mimari yapılarda nasıl kullanıldıklarına ilişkin yapılan çalışmalar ise oldukça sınırlıdır. Ayanis Kalesi'nden alınan örnekler ışığında Urartular'ın M.Ö. 7. yüzyıldaki kerpiç üretimine ilişkin birtakım verilere ulaşılmıştır[663] **(Lev. CVIII/a)**. Ancak kale ve çevresindeki killi toprak alanlarından örnekler alınmadığı için kerpiç üretiminde kullanılan malzemelerin nereden elde edildiğini bilemiyoruz. Buna karşın Urartuların pratik mimari uygulamalarını göz önüne aldığımızda Urartulu ustaların kerpiç üretiminde en yakındaki kaynak alanlarını kullandıklarını tahmin etmek zor olmayacaktır. Özellikle kalenin tepe kısmında yer alan tapınak alanı ile güney sur duvarındaki kerpiç bloklardan alınan örneklerin analiz sonuçları kerpiç bloklar arasındaki bağlayıcı malzemenin sönmüş ve bekletilmiş kireç ile yıkanmış dere kumu olduğunu ortaya koymuştur[664] **(Lev. CVIII/b)**. Kerpiç derzlerinde sönmüş kireç kullanımı oldukça önemli bilgiler vermektedir. Sönmüş kireç, kerpicin sağlamlığını artırma amacıyla kullanılmıştır[665]. Ayrıca sönmüş kireç işçilerin ayak ve ellerine daha az zarar vermektedir. Urartulu ustaların bu bilgiye sahip olmaları kerpiç mimaride oldukça ileri bir düzeyde olduklarını göstermektedir.

Urartular'da kerpiç üretiminin nasıl gerçekleştiğini bilememekteyiz. Ancak geleneksel kerpiç üretimi[666] ve arkeolojik merkezlerde gerçekleştirilen deneysel arkeoloji ve restorasyon çalışmaları[667] kapsamında kerpiç üretiminin aşamalarına ilişkin fikir yürütmek mümkündür. Urartu merkezlerindeki kerpiç örnekleri kil temininde çok da zorlanmadıklarını ortaya koymaktadır. Örneğin Karmir-Blur

---

[662] E. Konyar-Can Avcı, "Van Tušpa Excavations 2013", *CollAn*, XIII, 2014, 212.

[663] Ali Çetin İdil- Mehmet Işıklı-Alper Gürer-Derya Gürer, "Restoration Project for "Van Ayanis" Fort Temple Area and Documentation of Adobe (Mud-Brick) Buildings Material for Conservation Purposes", *Gazi University Journal of Science*, 2015, 28/3, 433-444.

[664] Söz konusu örneklere ilişkin İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez ve Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü'nün analiz raporunu benimle paylaşan Ayanis Kalesi Kazı Başkanı Prof. Dr. M. Işıklı'ya çok teşekkür ederim.

[665] G. S. Sruthi, "Mud Architecture", *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*, Vol. 2/1, 2013, 51 v.d., [http://www.rroij.com/open-access/mud-architecture.pdf], Erişim Tarihi: 07 Mart 2016.

[666] Şahabettin ÖZTÜRK, "Van Gölü Havzası'nda Bat ve Kerpiç'in Mimaride Kullanımı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*, 30, 2013, 103-122.

[667] Jürgen Seeher, *Hattuša Kerpiç Kent Suru. Bir Rekonstruktion Çalışması / A Mudbrick City Wall at Hattuša. Diary of a Reconstruction*, 2007.

sitadeli için kalenin 3 km. güneybatısındaki alandan bu malzeme temin edilmiştir[668]. Nitekim kullanılan kil kırmızı olduğu için yerleşimde kızıl tepe olarak adlandırılmıştır. Sitadele en yakın noktada muhtemelen çamur havuzları içerisinde kerpiç hamuru hazırlanmıştır. Seçilen kilin özellikle az kireçli olması tercih edilmekle birlikte karışımın temel malzemelerinden biri ince kıyılmış samandır. Saman kerpiç blokların dayanıklılığını artırmak amacıyla kullanılmaktadır. Karmir-Blur, Arin-Berd, Yukarı Anzaf, Çavuştepe ve Ayanis gibi kerpiç mimarinin oldukça sağlam olarak açığa çıkarıldığı bu merkezlerdeki kerpiç bloklar üzerinde ince kıyılmış samanların kalıntıları rahatlıkla gözlenebilmektedir. Hazırlanan kerpiç hamuru ahşap kalıplarda şekillendirildikten sonra güneşte kurutularak mimari yapılarda kullanılmaktadır. Kil, kalıplar içerisinde kerpiç bloklara dönüştürülerek mimari yapı elemanı olarak kullanıldığı gibi, mühre denilen çamur yumaklarının sıkıştırılması suretiyle de duvar ve zemin inşasında kullanılmıştı. Çavuştepe Kalesi'nde kerpiç duvarların arasında dolgu malzemesi olarak bu tekniğin kullanımı bilinirken[669] özellikle Karmir-Blur[670] ve Arin-Berd[671] kalelerinde ise zemin blokajında çamur harcı kullanım görmüştür.

4.3. AHŞAP

Ahşap sert bir yapıda ve yük taşıyabilen bir dayanıklılıkta olmasına rağmen inorganik bir madde olması ve çabuk çürüyebilme özelliğinden dolayı kısa sürede yok olabilmektedir[672]. Bu özelliğinden dolayı Urartu mimarisinde taş ve kerpice nazaran ahşap daha az tespit edilen bir malzemedir. Kazı çalışmaları gerçekleştirilmiş Urartu merkezlerinin neredeyse hepsinde ahşap malzeme kalıntılarına denk gelinmiştir. Ancak bunların mimaride kullanım alanlarına ilişkin bilgiler ise buna paralel olarak oldukça sınırlıdır. Özellikle Karmir-Blur ve Ayanis Kalesi'nden ele geçen ahşap örnekleri ve bunlarla ilgili analizler bu konudaki bilgilerimizi artırmıştır. Urartu betimleme sanatındaki tasvirler ahşabın mimarideki kullanımı ile ilgili oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Ahşap kalıntılar ile ilgili arkeolojik verilerin eksikliğine paralel Urartu yazılı verileri de ahşabın mimaride nasıl kullanıldığı hakkında çok fazla bilgi vermez. Buna rağmen ahşap malzemeyi işleyen ustalar ve ahşabın nereden elde edildiğine ilişkin birtakım bilgiler de yok değildir. Örneğin Bastam'da bulunan bir bulla üzerindeki yazıtlarda geçen ifadeler doğrultusunda Toprakkale'nin inşasındaki marangozların / **LÚ.GIŠ.NAGAR.MEŠ** Bastam'dan getirildiği belirtilmektedir[673]. Yine Toprakkale tabletinde geçen ***LÚ.GIŠ.ga-ru-ur-da*** ifadesinin de ahşap ile ilgili bir meslek olduğu düşünülmektedir. Assur kralı II. Sargon'un Tanrı Ashur'a yazdığı ünlü 8. seferine ait

---

668 K. L. Ogenasian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 80.
669 Afif Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *Belleten*, 131, 1969, 407.
670 K. L. Ogenasian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 106, Fig. 50-51.
671 a.y., *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961, 106, Fig. 60.
672 G. R. H. Wright, *Ancient Building Technology*, *Volume 2-Materials*, 2005, 13 v.d.d.
673 Çavuşoğlu - Gökçe - Işık, "The Craftsmen and Manufacturers in the Urartian Civilization", *Anatolica XL*, 2014, 28 v.d.

metinlerdeki Ulhu kenti ile ilgili anlatımlarda Urartu yapılarında ahşabın mimari yapılarda nasıl kullanıldığına ilişkin de oldukça önemli bilgiler yer almaktadır[674].

211. satır: "O bir saray inşa etti, onun krali konutunu, bir kanalın kenarında, kendi zevki için; o onun üstünü ardıç kirişleri ile kapattı ve onu hoş kokulu[675] yaptı.
218. satır: "Onun sarayını örten uzun ardıç kirişlerini ben yok ettim; onları baltalarımla indirdim ve Assur ülkesine götürdüm.

Bu metinlerde geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere üst örtü ahşap kirişlerle oluşturulmaktaydı. Bunu yanı sıra seçilen ahşap kirişlerin özellikle güzel koku veren bir özellikte ve uzun oldukları da vurgulanmıştır. Ahşabın mimari yapılar için oldukça önemli bir malzeme olarak ön plana çıkmasını da gösteren durum ise kirişlerin Urartu yapısından yağmalanarak Assur ülkesine götürülmesidir. Nitekim Assur yazıtları ile kabartmaları ahşap taşımacılığına ilişkin oldukça önemli veriler sağlamaktadır[676]. Sınırlı Urartu yazılı verilerine paralel ahşap kullanımını gösteren arkeolojik verilerde sınırlıdır. Urartu kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği merkezlerin hemen hemen hepsinden ahşap kalıntıları ele geçirilmesine karşın, sadece Karmir-Blur ve Ayanis Kalesi'nden elde edilen örnekler üzerinde incelemeler gerçekleştirilmiştir.

Karmir-Blur'daki kazılarda elde edilen veriler ışığında hem zeminde hemde çatıda kullanılan ahşaplara ilişkin analizler Urartuların çam, kavak, kayın, meşe ve dişbudak gibi ağaç türlerini kullandıklarını ortaya koymuştur[677]. Çatılarda özellikle çam (% 80) tercih edilirken döşeme olarak ise meşe (% 45) tercih edilmiştir. Döşeme olarak ayrıca kavak (% 25) ve dişbudak da (% 30) kullanılmıştır. Karmir-Blur'daki yapılarda kullanılan kerestelerin bir kısmının ormanlık alanlardan getirildiği tespit edilmiştir. İğne yapraklı çamların muhtemelen Sarıkamış Bölgesi'nden getirilmiş olabileceği belirtilmiş iken kavak, meşe ve kayın ağaçlarından elde edilen ahşaplar ise Ararat Ovası'ndan elde edilmişti[678].

Ayanis Kalesi'nde tapınak avlusu ile avlunun güneyindeki odalar, depo yapıları ve Doğu Payeli Salonu'nda çok sayıda ahşap örnekleri ele geçmiştir[679]. Kale

---

[674] Carlo Zaccagnini, "An Urartean Royal Inscription in the Report of Sargon's Eighth Campaign," *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizon*, (Ed. Mario Fales), Roma, 1981, 265 v.d.d.
[675] Boğazköy Büyükkale'de İmparatorluk dönemi kale duvarlarında bulunan 4m. uzunluğunda sağlam olarak ele geçen yatay bir duvar desteğinin de oldukça güzel kokular yaydığı tespit edilmiştir, Naumann, *a.g.e.*, 55.
[676] Elisha Linder, "The Khorsabad Wall Relief: A Mediterranean Seascape or River Transport of Timbers?", JAOS, 106/2, 1986, 273-281.; J. N. Postgate, "Tree and Timbers in the Assyrian sources", *BSA*, 6, 1992, 177-192.; Peter Roger Stuart Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, 1994, 347 v.d.d.
[677] Forbes, *a.g.e.*, 46.
[678] K. L. Oganesian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 80 v.d.
[679] A. Çilingiroğlu, "How was an Urartian Fortress Built?", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 213 v.d.; Mahmut Bilge Baştürk, "The Eastern Sector at the Fortress of Ayanis: Architecture and Texture in the

yıkıntıları arasında ele geçen bu örnekler üzerinde dendrokronolojik analizler gerçekleştirilmiştir[680]. Ayanis Kalesi'nde kullanılan ahşap örneklerinin büyük kısmının sarıçam ile karaçam türü ağaçlar olduğu tespit edilmiştir. Kale yapılarında hem kiriş hem de döşeme olarak kullanılan ahşaplar üzerinde marangoz ustalarının izleri de belirlenmiştir[681]. Tapınak avlusunun güneyinde yer alan ve 30 x 8 m.'lik bir alanı kaplayan bir dizi odanın çatısının yaklaşık 120 kiriş tarafından taşınabileceği öngörülmüştür. 240 m²'lik bu alan için 120 kiriş hesaplanmasına paralel 80.000 hektarlık alana yayılan Ayanis Kalesi ve aşağı kentindeki tüm yapılar için ise yaklaşık 40.000 ağacın gerekli olduğu hesaplanmıştır[682]. Oldukça büyük miktardaki bu ahşap malzemenin sadece bir Urartu kalesi için kullanılmış olabileceği düşünülürse Urartu'nun egemen olduğu topraklardaki ormanlık alanların da buna paralel yok olmuş olduğunu düşünmek gerekmektedir.

Urartu mimarisindeki ahşap temininin yukarıdaki merkezlerden de görülebileceği üzere inşaat alanına yakın ormanlık alanlardan elde edildiği görülecektir. Ancak Karmir-Blur örneğinde olduğu gibi yaklaşık 150-160 km.'lik bir mesafedeki bir bölgeden de malzeme temininin gerçekleştirildiği görülmektedir. Urartular'ın taş ve kerpiç malzemeye ulaşmadaki kolaylıklarının genel itibari ile ahşap malzemeleri elde etmede de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

4.4. BİTÜMEN

Bitümen, Yakın Doğu'nun genelinde sıvı ve katı formda doğal olarak bulunan petrol katranıdır[683]. Mezopotamya ve Yakın Doğu arkeolojisinde zift ve asfalt gibi isimlerle de bilinen bu madde mimari yapılarda özellikle neme ve suya karşı koruyucu bir madde ve harç olarak kullanılmıştır. Genel itibari ile yapıştırıcı özelliği ve dolgu macunu olarak birçok farklı amaca hizmet eder. Yine ilaç olarak da kullanılır. Nadir bir madde olarak bitümeni kullanmak için çeşitli mineraller ile bitkisel katkının gerekli olması, bitümeni daha pahalı bir yapıya dönüştürür. Bundan dolayı bu madde daha çok krali inşa projelerinde kullanılmıştır[684].

Urartu mimarisinde bitümen kullanımına ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. Van Bölgesi'nde yapılan araştırmalar Körzüt'te bitümen yataklarının varlığını ortaya

---

Pillared Hall", (Ed. A. Çilingiroğlu- A. Sagona), *Anatolian Iron Ages 7,* Ancient Near Eastern Studies, Supplement 39, Paris, 2012, 1- 22.

[680] P. Kuniholm-M. Newton, "Dendrochronological investigations at Ayanis: Dating the fortress of Rusa II: Rusahinili Eiduru-Kai", (Ed. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998,* Roma, 2001, 377-380.

[681] Çilingiroğlu, a.g.m., 213/Fig. 5.

[682] Çilingiroğlu, a.g.m., 214.

[683] Moorey, *a.g.e*., 332 v.d.d.; Mark Schwartz - David Hollander, "Annealing, distilling, reheating and recycling : bitumen processing in the Ancient Near East", *Paléorient*, 2000, 26-2, 84.

[684] Moorey, *a.g.e*., 333.

koymuştur[685]. Bitümenin mimari yapılarda kullanımına ait izlerin tespit edildiği tek merkez ise Çavuştepe Kalesi'dir[686]. Bitümenin Çavuştepe Aşağı Kale İrmuşini Tapınak avlusunun kuzeyindeki taş sunak ile ilişkili kanaleti oluşturan "u" formlu taşların birleşme noktalarında, suyun sızmasını engellemek amacıyla, kullanıldığı belirtilmiştir. Ayanis Kalesi'nde ise herhangi bir mimari yapı ile ilişkili olarak tespit edilmeyen bu madde, batı depo odalarında küçük bir küp içinde akışkan olarak tespit edilmiştir[687]. Ayrıca Ayanis Kalesi'ndeki bullalar üzerinde, kaleye gelen mallar arasında bitümenin de yer aldığı ifade edilmektedir[688]. Bunun dışında Urartu merkezlerinden Karmir-Blur'da bir bulla[689] ile Van Altıntepe Nekropolü'ndeki bir mezardan ele geçen bir boncuğun da[690] bitümenden yapıldığı tespit edilmiştir.

[685] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I) Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr*, IV-V, 1976-1977, 276/d.n. 15.
[686] Afif Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *Belleten* 131, 1969, 407.
[687] 07.06.2016 Altan Çilingiroğlu ile kişisel görüşme. Kendisine bu bilgi paylaşımından dolayı çok teşekkür ediyorum.
[688] A. Çilingiroğlu, "Ayanis Urartu Tapınağı'nın Mülkleri", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (Ed. Turan Takaoğlu), İstanbul, 2006, 76.
[689] B. B. Piotrovskii, *Karmir-Blur I:Rezul'taty raskopok, 1939-1949*, Yerevan, 1950, 76, Fig 48.
[690] V. Sevin-A. Özfırat-E. Kavaklı, "1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları", 21. *KST*/1, 2000, 426, Çiz. 9/7.

5- URARTU MİMARİSİNDE KULLANILAN TEKNİKLER

Urartu mimarisini oluşturan teknik seviye ve mimari yapının kendisi bize Urartular'ın dini, kültürel, sosyal ve ekonomik yönleri ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Mimaride kullanılan teknikler sayesinde iş organizasyonun nasıl şekillendiği noktasında birçok veriye ulaşmak mümkündür. Bununla birlikte bu mimari tekniklerin tam olarak incelenmesi ve bütün özellikleriyle ortaya konması, Urartularda mimari bir bütünlük veya farklılığının olup olmadığının belirlenmesinde de yol göstericidir. Bu sayede yaklaşık 250 yıl boyunca egemenlik kuran bir krallığın mimari tekniklerinin şekillenmesinde ve gelişiminde bir geleneğin varlığını de tespit etmek mümkün olacaktır. Ayrıca mimariyi oluşturan işgücünün organizasyonu, ne kadar donanımlı ve profesyonel olup olmadığı da yine mimari teknikler ışığında belirlenebilir.

Urartu mimarisinde kullanılan tekniklerin değerlendirildiği bu bölümde öncelikli olarak malzemenin kaynağından alınıp bir yapıda kullanıldığı aşamaya değin gelişen süreç değerlendirilmiştir. Sonrasında ise inşa malzemelerinin yapılarda nasıl kullanıldığı, duvarcılık teknikleri, üst örtü sistemleri mevcut arkeolojik veriler doğrultusunda değerlendirilmiştir. Son olarak ise mimari tekniklerin kökenleri için karşılaştırmalı bir araştırma, Urartu mimari formlarının biçim ve stil açısından da bir analizi yapılarak bu bölüm sonuçlandırılmıştır. Tabii bu sürecin anlatımı noktasında ilk değinilen konu ise malzemenin temininde ve işlenmesinde kullanılan araç gereçler olmuştur.

5.1. MİMARİDE KULLANILAN EL ALETLERİ

Urartu mimarisinde kullanılan ve yukarıda ayrıntılı olarak özellikleri değerlendirilen farklı taş çeşitlerinin kesilmesi ve işlenmesinde metal taş aletleri kullanılmıştı. Urartular'ın demiri çelik seviyesinde kullanabildikleri göz önüne alındığında bazalt, andezit ve gabro gibi sert volkanik kayaçları işlemede çok zorlandıklarını söyleyemeyiz. Bununla birlikte krallığın en erken yapılarını incelediğimizde taşların kesilmesi ve düzeltilmesinde balta ve çekiç gibi demir aletlerin kullanımı söz konusudur. Önemli Urartu merkezlerinde yapılan kazı çalışmaları taş işçiliğinde farklı metal aletlerin kullanımını ortaya koymuştur. Toprakkale, Bastam, Ayanis, Yoncatepe, Kalecik Nekropolü ile Van Müzesi'nde tespit edilen metal aletler ışığında değerlendirme yapılmıştır.

Berlin Vorderasiatische Museum'da yer alan Toprakkale metal objeleri üzerinde detaylı bir çalışma yapan Wartke, burada bulunan demir malzemelerin bir

kısmının taş işlemeye yönelik üretilmiş olduğunu belirtmektedir[691]. Bu objeler içerisinde yer alan çekiç, balta ve balyozlar demirden yapılmış aletler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle balyoz olarak tanımlanan taş alet ağır ve hantal yapısı ile karşımıza çıkmaktadır[692] **(Lev. CIX/a)**. Diğer örnekler ise ağız kenarlarının formuna göre kimi yerde balta kimi yerde ise çapa olarak taş işleme yanında tarımsal faaliyetler veya toprak işleme amacıyla da kullanılmış olmalıdır[693]. Benzer biçimde yine taş işçiliğinde kullanıldığı belirtilen demir bir çekiç örneği Bastam orta kaleden (Oberburg) ele geçmiştir[694] **(Lev. CIX/b-c)**. Bu aletler, Urartu taş işçiliğinde özellikle kayaları ve taşları parçalamada veya ana kayayı işlemede kullanılan aletlerdi. Kaba ve hantal görünümlerinin yanında işlevsel kullanımlarını da değerlendirdiğimizde bu aletleri kenarlı aletler olarak kategorize edebiliriz. Bunların dışındaki bir diğer grup ise uçlarından dolayı keski ve murç olarak karşımıza çıkan daha ince aletlerdir. Urartu kazılarından bu grup içerisinde değerlendirilecek çok az örnek bilinmesine karşın Van Müzesi'nden bir grup demir alet, bu anlamdaki eksikliği giderici konumdadır **(Lev. CIX/d)**. Bu aletlerin dışında Ayanis[695], Toprakkale[696] ve Yoncatepe[697] kalelerinden ele geçen sap delikli ve yassı ağızlı demir kürekler ise hem tarımsal hemde toprak içine kanal açma amaçlı işlerde kullanılmış olmalıdır **(Lev. CX/a-d)**. Benzer biçimli demir aletler Karmir-Blur'dan da **(Lev. CX/c)** bilinmekle birlikte demir bir keski de bu buluntular arasında yer almaktadır[698] **(Lev. CX/e)**. Van Kalecik Nekropolü[699] **(Lev. CX/g)** kazılarından ve yine Yoncatepe Sarayı'ndan da keski örnekleri bilinmektedir **(Lev. CX/f)**.

Urartu mimarisinde taşların ocaktan çıkarılıp bir yapıda mimari elaman olarak şekillendirilişine değin geçen süreçte kullanılan aletlerin bunlarla sınırlı olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Buna ilaveten aletlerin daha çok demirden yapılması ve kullanılan aletlerin daha çok kişisel olması aletlerin günümüze az olarak gelmesinin sebepleri olarak gösterilebilir. Mısır, Eski Yakın Doğu, Mezopotamya, İran ve Anadolu coğrafyasında taş işçiliğinde daha zengin bir taş işleme alet çeşitliliğinin varlığını bilmekteyiz. Bu coğrafyalarda farklı dönemlerde çeşitlenen ve zenginleşen aletlerin Urartular tarafından da kullanıldığını düşünmek pekâlâ mümkündür[700]. Nitekim Nylander, Ahamenid taş alet teknolojisinde de bu durumun meşru bir bakış açısı olduğunu vurgulamıştır[701]. Bununla birlikte, Urartular'ın çok büyük bir iş gücü

---

[691] R. B. Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin*, 1990, 94 v.d.d.; a.y., Das Reich am Ararat In: Kulturgeschichte der Antiken Welt, Bd. 59, Mainz, 1993, 98 v.d., Abb.43.

[692] Söz konusu balyoz 22 cm. uzunluğunda ve 7.6 kg. ağırlığındadır. a.g.m., 98 v.d., 159., Taf. XXXa.

[693] *a.g.e*., 94 v.d.d., Kat.-Nr. 115-123, Abb. 22/a-c, Taf. XXVIIIa-b; XXIXa-b.

[694] Wolfram Kleiss, "Architectur", Bastam I: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 84/Abb.96, 85 v.d., Taf. 23.2

[695] A. Çilingiroğlu-Aylin Ü. Erdem, "Ayanis Kalesi Kazıları, 2005". *KST* 28/1, 2007, 130, Res. 14.

[696] R. B. Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin*, 1990, 100, Abb.23.

[697] Oktay Belli, "Van-Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu* (Ed. Oktay Belli), Ankara, 2007, 54, Res. 17.

[698] B. B. Piotrovskii, *Karmir-Blur I:Rezul'taty raskopok, 1939-1949*, Yerevan, 1950, 40, Fig. 20.

[699] Çavuşoğlu-Gökçe-Işık, a.g.m., Fig. 5/e.

[700] M. N von Loon, *Urartian art: its distinctive traits in the light of new excavations*, İstanbul, 1966, 84.; Forbes, *a.g.e.*, 139.

[701] Carl Nylander, *İonians in Pasargade: Studies in Old Persian Architecture*, Uppsala, 1970, 23.

ile meydana getirdiği mimari yapılarına karşın, Urartu merkezlerinde yapılan kazı çalışmalarından oldukça az sayıda aletin günümüze ulaşması kendi içinde bir tezatlık oluşturmaktadır[702]. Sonuç itibari ile farklı kültürlerde kullanımını bildiğimiz testere, külünk, madırga, dişli tarak ve tokmak gibi aletler Urartular tarafından da kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir[703] **(Lev. CXI/a)**. Nitekim bu aletler içerisinde yer alan dişli murç kullanımının izleri taş bloklar üzerinde tespit edilmiştir. Keçikıran Kalesi'nde karşımıza çıkan bir blok, bu aletin Urartular tarafından kullanılmış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır **(Lev. CXI/b)**.

5.2. ALT YAPI SİSTEMLERİ

Urartu Krallığı'nda savunmaya yönelik gelişen kale mimarisinin inşa sürecinde, başlangıç noktasını kalenin üzerinde yer aldığı hâkim ve korunaklı kayalık alanın şekillendirilmesi oluşturmaktaydı. Öncelikli olarak inşa alanı bitki, toprak ve taş örtüsünden temizlenmekteydi. Devamında, anakayanın şekillendirilmesini sağlayacak ilk aşamada oyulacak alanları belirlemek amacıyla, kılavuz çizgileri olarak, haki renkli ve küçük taşlar kullanılmaktaydı[704]. Bunula birlikte bölgenin iklim koşullarının ve arazinin de dayatmasından ötürü kirli suların kalenin dışına taşınmasını sağlayacak su drenaj kanallarının ana kayaya oyularak oluşturulması aşaması da kalelerin çoğunda uygulanan bir teknikti. Özellikle krali merkezlerde karşımıza çıkan bu uygulamaların bütün Urartu kalelerinde uygulanmış olduğunu düşünemeyiz[705]. Yağmur ve kar suları ile atık suların kale dışına tahliye etmek ne kadar önemli ise aynı şekilde temel ihtiyaçları karşılayan su depolama alanlarının da oluşturulması gerekmekteydi. Bu ihtiyaç doğrultusunda yine ana kayalara açılmış sarnıç yapıları da planlamaya dahil edilen birimlerdi. Anakayanın oyulması ile oluşturulan drenaj kanalları oldukça önemliydi. Bu kanallar yardımıyla yağmur ve kar suları ile atık sularının dışarıya tahliyesi sağlanmakla birlikte kalelerde yer alan mimari yapı temellerinin de bu sayede nemden ve sudan etkilenmesi olabildiğince engellenmekteydi.

Urartu merkezlerini incelediğimiz takdirde hem M.Ö. 9-8. yüzyıl hem de M.Ö. 7. yüzyıl kalelerinde alt yapı sistemine ilişkin mimari uygulamaların izleri ile karşılaşmak mümkündür. Bu alt yapı sistemlerinin ilk örnekleri krallığın başkentinin de üzerinde yükseldiği Van Kalesi kayalıklarına uygulanmıştı. Tuşpa kayalığının özellikle kuzey yamacında ana kayaya açılmış su drenaj kanalları günümüze ulaşmıştır **(Lev. CXII/a-c)**. Aynı şekilde daha sarp olan güney yamaçta da benzer

---

[702] Bu durum, inşa araç ve gereçlerinin daha çok demirden üretilmiş olması ve bu aletlerin devlet envanterinden ziyade kişisel kullanım araçları olmasından kaynaklı olarak günümüze ulaşmadığı ile açıklanmaya çalışılmıştır, Nylander, *a.g.e*., 23, d.n.50.

[703] R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 2007, 39 v.d.d..; Orhan Bingöl, *Bu Koca Taşları Nasıl İşlediler, Nasıl Kaldırdılar*, Ankara, 2012, 127-154.; Murat Fırat, *Antik Çağ'da Duvar İşçiliği*, İstanbul, 2016, 25-28.

[704] Wolfram Kleiss, "Urartäische Fundamentierungen," *Bautechnik der Antike, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 5, 1991, 128.

[705] Mehmet Ali Yılmaz, "Urartu Yerleşimlerindeki Kanalizasyon Sistemleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2012, 16 (1): 230.

işçilikleri görmek mümkündür. Özellikle yeni saray olarak adlandırılan I. Argişti (M.Ö. 780-756) mezarının hemen üzerindeki kaya temellerinin zemininde kanalların izleri açıkça tespit edilebilmektedir. Bununla birlikte Rus arkeologlar tarafından günyüzüne çıkarılan kuzeybatı uçtaki Van Kalesi Analıkız Kutsal tapınım alanı olarak bilinen nişli ve stelli alandaki kanallar, daha çok törensel amaçlara hizmet eden sunu kanalları olarak değerlendirilse de, bu kanallar da drenaj amaçlı kullanılmış olmalıdır **(Lev. CXIII/a-b)**.

Anakaraya oyulmuş "u" formlu drenaj kanallarının uygulandığı bir diğer Urartu kalesi Zivistan Kalesi'dir. Kalenin güneydoğu ucundaki sarnıcın hemen yakınında açılmış olan kanal Van Kalesi'ndeki kanallar gibi "u" formlu olarak şekillendirilmiştir **(Lev. CXII/d)**. Ana kayaya açılmış kanal uygulamalarının görüldüğü bir diğer merkez Yukarı Anzaf Kalesi'dir. Kalenin güney ucundaki tapınak yapısının batısındaki kaya koridorunun zemininde açılmış olan kanalın tapınak avlusunda biriken suların dışarıya tahliyesini sağlayan bir amaçla oluşturulduğu belirtilmektedir[706]. Üzerinin ince kum taşı sallarla kapatıldığı belirtilen kanal 15-20 cm. genişliğinde ve 10 cm. derinliğindedir **(Lev. CXIV/a)**. Söz konusu kanalın güzergâhı ve bağlantılı olduğu diğer kanal ve kanaletlerle ilişkisi bilinmemekle birlikte, Yukarı Anzaf Kalesi'nin mevcut sur kalıntılarında her hangi bir kanal çıkış noktası da tespit edilmemiştir.

Yukarı Anzaf Kalesi'nin kanal ve kanalet ağının bilinmemesine karşın, ana kayaya açılmış olan kirli su tahliye kanallarının örnekleri Çavuştepe Aşağı Kale'den bilinmektedir. Kalenin kuzeybatı ucundaki sur duvarlarının altındaki kanalın çıkış noktası kalenin batısında yer alan saray ve mekânlarındaki bir alt yapı sisteminin parçasıydı **(Lev. CXIV/b)**. Yine sarnıçların yer aldığı saray temel kalıntılarının bulunduğu alanın kuzeyindeki koridordun doğusunda, üzeri kum taşları ile kaplı ve ana kayaya açılmış bir kanal, kazı çalışmaları ile tespit edilmişti[707]. Bu kanal bir ocak ve ana kayaya oyulmuş bir taş leğen ile birlikte mutfak olarak değerlendirilen bir mekân ile de ilişkilendirilmiştir. Aynı şekilde yine kuzey koridorunda üzeri yassı kapak taşları ile kaplı diğer bir kanal kazı raporlarında geçmektedir[708]. Bu alt yapı uygulamaları yanında yine saray bölümünde ortaya çıkarılan bir latrinenin varlığı Çavuştepe Aşağı Kale saray yapılarında yaygın bir su tahliye ağının varlığını ortaya koymuştur[709]. Saray mekânları dışında tapınak alanında da benzer alt yapı sistemleri uygulanmıştı. İrmuşini tapınak avlusunda ortaya çıkarılan yuvarlak taş sunak ile ilişkili yekpare kalkerden oyulmuş taşlarla oluşturulan bir kanalet hem kirli su tahliyesi hem de dini törenlerde kurban kanının akıtılması amacıyla kullanılmış mimari bir birim olarak değerlendirilmiştir[710] **(Lev. CXV/a)**. 2016 yılında R. Çavuşoğlu başkanlığında yapılan kazı çalışmaları ile kalede alt yapı uygulamalarına

---

[706] O. Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1998, 28.
[707] Afif Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD*, XIV/1-2, 1967, 144.
[708] a.y., "Çavuştepe 1970 Kazısı", *TAD*, XIX-2, 1972, 106.
[709] a.y., *Çavuştepe I: M.Ö. 7.- 6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978, 9, d.n. 40.
[710] a.y., "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *Belleten*, XXXII/127, 1968, 415.

ilişkin yeni kalıntılarla karşılaşılmıştır[711]. İrmuşini Tapınağının batısındaki 3. kerpiç mekânın içinde başlayan kanal kuzey koridorundan kalenin kuzeyine doğru devam ederek surların dışına yönelmektedir **(Lev. CXV/b)**. Ana kayaya oyulan örneklerden daha farklı teknik özellikler gösteren bu kanal, kum ve kireç taşları kullanılarak örme tekniğinde inşa edilmiş ve üzeri ağır kapak taşları ile kapatılmıştır. Muhtemelen kuzey surlarından devam ederek kale dışına çıkan kanal sisteminin 1 m. genişliğinde ve yaklaşık 30 m.'lik bir uzunluğa sahip olduğu tespit edilmiştir. Çavuştepe Kalesi'ndeki alt yapı sistemlerine ilişkin bir diğer tespit ise pişmiş toprak künklerin varlığıdır. 1965 yılı çalışmalarında İrmuşini Tapınağı'nın kuzey duvarı dışındaki alanda 15 cm. çapında ve iç içe geçmeyi sağlama amaçlı olarak bir tarafının ise daha dar olduğu bir su künkü bulunmuştur[712].

Toprakkale[713], Keçikıran ve Ayanis Kalesi Van Bölgesi'nde ana kayaya oyularak açılan kanal örneklerinin bilindiği diğer merkezlerdir. Toprakkale'nin tapınak terasında 15 cm. derinliğinde ve 20 cm. genişliğinde ana kayaya oyulmuş bir kanal A. Erzen tarafından yapılan kazılar sırasında tespit edilmiştir. Taş levhalarla kaplı söz konusu kanalın tapınağın ön tarafında bulunan anahtar biçimli altar ile ilişkili törensel bir kanal olabileceği belirtilmekle beraber bu kanalların sadece drenaj amaçlı kullanılmış olduğuna da vurgu yapılmıştır **(Lev. CXVI/a)**. Keçikıran Kalesi'nde ise kuzeybatı yamaçtaki çevre duvarının altında örme tekniğinde yapılmış, 60 cm. genişliğinde, üzeri kaba ve yassı taşlar ile kapatılmıştır[714] **(Lev. CXVI/b)**. Urartu kanal sistemlerinin en iyi gözlenebildiği merkezlerden biri olan Ayanis Kalesi'nde güney surlarında kanal çıkış noktası oldukça muntazam ve düzgün bir şekilde bu kez ana kayaya oyulmuş olarak değil, anakaya üzerinde yükselen taş temel duvarlarının en alt sırasındaki iki bloğun oyulması ile oluşturulmuştur[715] **(Lev. CXVII/a)**. Bunun dışında batı sur duvarlarında da bir kanal çıkış noktası, bu alandaki suları tahliye amaçlı olarak, sur duvarlarının altına yerleştirilmiştir **(Lev. CXVII/b)**. Kale surlarının çeşitli noktalarında benzer biçimli tahliye kanallarının varlığı sitadel alanında oldukça kapsamlı ve birbirleriyle bağlantılı bir alt yapı sisteminin varlığını göstermektedir. Nitekim tapınak alanındaki kazılar ile yüzeyin 1 m. altında ana kayaya oyulmuş bir kanalın kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bir diğer II. Rusa (M.Ö. 673-652/647) kalesi Bastam'da da ana kayaya oyulmuş kanal örnekleri bilinmektedir[716]. Orta Kale'deki bir duvarın alt kısmında ana kayaya oyularak açılmış ve üst kısmı ise yassı taşlar ile kapatılmıştır **(Lev. CXVIII/a-b)**.

---

[711] [http://arkeolojihaber.net/tag/cavustepe-kalesi/], Erişim Tarihi: 28 Aralık 2016.
[712] A. Erzen, "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD*, XIV-1-2, 1967, 143.
[713] Afif Erzen, "Untersuchungen in der Urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren. 1959-1961", *AA*, 1962, 396 v.d.d., Abb. 7.
[714] Veli Sevin, "Keçikıran: Van Bölgesinden Yarım Kalmış Bir Urartu Projesi", *Hayat Erkanal Armağanı* (eds. A. Öktü, E. Özgen ve diğ.), 2006, 668.
[715] A. Çilingiroğlu, "How was an Urartian Fortress Built?", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 210, Fig. 2/2.
[716] W. Kleiss, *Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979, 77, Abb. 84.

Yeraltı kanal sisteminin oldukça iyi belgelendiği merkezlerden bir diğeri Erzincan Altıntepe Kalesi'dir[717]. Tapınak kompleksi, mutfak, yamuk planlı yapılar ile kale girişinde yapılan kazı çalışmaları ile kanal ve kanaletlerin yapım tekniği ve alan içerisindeki bağlantıları detaylı olarak incelenmiştir. Tapınak alanındaki kanalet toprak zemine üst ve yan yüzleri düzeltilmiş taş bloklarla örülerek inşa edilmiştir **(Lev. CXVIII/c)**. Aynı şekilde üst kısmı da düzgün sal taşları ile kapatılmıştır. Bunun dışında, Çavuştepe Kalesi'nde de gördüğümüz gibi, yekpare taşların oyularak oluşturulduğu bir kanalet ise Yamuk Planlı Avlu olarak adlandırılan mekânda bulunmuştur **(Lev. CXVIII/d-e)**. Bu kanaletin bir kısmı ise taşlardan örülerek oluşturulmuştur.

5.3. KAYA BASAMAKLARI

Urartu kaleleri için karakteristik bir özellik olarak karşımıza çıkan kaya basamaklarına ilişkin en erken gözlemler Lehmann-Haupt tarafından yapılmıştır. Van Kalesi'ndeki basamakları "irrationalen Felstreppen" (düzensiz basamaklar) olarak tanımlamıştır[718]. Burney[719] ve Erzen[720] ise bu kaya basamaklarının teknik açıdan temel amaçlı olarak kullanıldığına vurgu yapmış ve dinsel amaçlı olamayacağını belirtmiştir.

Anakayanın alt yapı sistemleri ile donatılmasına paralel inşa planlaması doğrultusunda sitadel alanında birçok yapı inşa edilmiştir. Seçilen arazinin, topografik yapısına göre, daha zayıf olan alanlarının bir sur sistemi ile örülmesi söz konusu idi. Sur duvarları, anakayaya açılan temeller üzerinde yükseltilmiştir. Anakayanın kesilmesi ile oluşturulan basamaklar özellikle dış veya yamaçtaki mekânlar için kullanılırdı[721]. İçteki mekânlar ve odalar için bu işlem uygulanmazdı. Anakayanın basamaklanarak temel yatağı olarak kullanılması kalelerin kurulduğu kayalık alanların inşa için yeterli olmayışından kaynaklanmaktaydı. Bu tekniğin kullanılması Urartulu mimarlar için zorlu inşa alanını şekillendirme noktasında da birçok kolaylık sağlamıştı. Anakayanın basamaklanması ile daha az inşa malzemesinin kullanımı sağlanmıştı. Daha az malzeme ile yapının inşasında zamandan da kazanım söz konusudur. Buna ilaveten kale yamacına taşınması gereken ağır taş bloklarının sayısının azaltılması noktasında da azami ölçüde faydalanılmıştır. Ayrıca kesilen alanlardan elde dilen bloklar da inşa malzemesi olarak kullanılmıştır. Yani anakayanın kendisi bir nevi taş ocağı olarak kullanılmıştı.

---

[717] Mehmet Karaosmanoğlu - Mehmet Ali Yılmaz, "Altıntepe Urartu Kanalizasyon Sistemi", *Stratonikeia'dan Lagina'ya from Stratonikeia to Lagina Ahmet Adil Tırpan Armağanı /Festschrift in Honour of Ahmet Adil Tırpan* (Ed. Bilal Söğüt), 2012, 353-366.

[718] C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien eins und jetzt*, Berlin-Leipzig, Bd. II/1, 1926, 163 v.d.

[719] C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in Van Region", *AnatSt*, 7, 1957, 41.

[720] Afif Erzen, "Untersuchungen in der Urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren. 1959-1961", *AA*, 1962, 396.

[721] Wolfram Kleiss, "Urartäische Fundamentierungen," *Bautechnik der Antike, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 5, 1991, 128.

Urartu merkezlerinin neredeyse tamamında sur duvar temelleri ile yapı terasları oluşturmak amacıyla anakaya basamaklar şeklinde işlenmiştir. Krallık tarihi boyunca uygulanan bu tekniğin en güzel örneklerini Van Kalesi'nin hem kuzey hem de güney yamaçlarında görmek mümkündür **(Lev. CXIX/a)**. İşpuini (M.Ö. 830-810) dönemine tarihlenen hem Aşağı Anzaf hem de Zivistan kalelerindeki sur duvarları için basamaklı bir kaya işçiliğinin uygulanmadığını görmekteyiz. Bu teknik özellikle Minua (M.Ö. 810-780) dönemindeki kalelerde uygulanmakla birlikte Minua sonrasındaki krallara ait bütün kalelerde de yoğun olarak uygulanmıştır. Van Bölgesi'nde temel olarak işlev gören bu kaya basamakları Aliler **(Lev. CXIX/b),** Körzüt **(Lev. CXIX/c)**, Bostankaya[722], Çavuştepe **(Lev. CXIX/d)**, Toprakkale **(Lev. CXIX/e)** ve Ayanis Kalesi'nde **(Lev. CXIX/f)** uygulanmıştır. Yine Bastam Kalesi'nde uygulanan bu teknik ile teraslama yöntemi de ileri bir düzeyde kullanıma ulaşmıştır[723] **(Lev. CXX/a)**.

5.4. TAŞ İŞÇİLİĞİ

Anakayanın şekillendirilmesi ve temel yuvalarının açılması işleminden sonraki aşama yapıların planlama doğrultusunda inşa edilme sürecidir. İster sitadeli kuşatan sur ağı olsun ya da saray, tapınak veya kabul salonu gibi kamusal ve dinsel yapılar olsun neredeyse bütün mimari yapıların temeli taştan yapılmıştır. Bundan dolayı taş, Urartu mimarisinde başat bir malzeme olmakla birlikte buna paralel taş işçiliği de oldukça gelişmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Taş, Urartu mimarisinde yapı malzemesi olarak kullanılmakla beraber taşıyıcı veya süsleme elemanı olarak da işlem görmüştür. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren ve krallığın son bulduğu M.Ö. 7. yüzyılın sonuna değin devam eden süreçte kendi içinde bir gelişim gösteren taş işçiliği kaleden kaleye malzeme, renk, boyut ve işçilik olarak da farklılık göstermektedir. Sur duvarları, saray mekânları veya tapınaklarda karşımıza çıkan taş işçilikleri farklı özellikler göstermektedir. İşçiliğe ilişkin bu farklılıklar, Urartuların zaman içerisinde geliştirdikleri estetik ve teknik birikimi de yansıtmaktadır.

5.4.1. Taşların İnşa Alanına Taşınması

Urartu taş ocaklarına ilişkin bu tez çalışmasının 5. bölümündeki tespitler (bkz. s. 135) Urartu taş ocakçılığının, inşa malzemesini olabildiğince yakın noktalardan elde etme pratiği üzerinde geliştiğini göstermektedir. Bununla birlikte inşa alanından uzak bölgelerden de malzeme transferinin olduğunu bilmekteyiz. Kalelere ve kale yakınındaki yerleşim alanlarına inşa malzemelerinin nasıl taşındığı

[722] H. Biber- R. Çavuşoğlu, "2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması", 30. *AST*/2, 2013, 308.
[723] Wolfram Kleiss, "Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970", *AMI*, 5, 1972, 18 v.d.d., Abb. 17.

konusunda elimizdeki veriler oldukça sınırlıdır[724]. Anakayanın inşa için hazırlanmasına paralel taş ve kerpiç malzemenin de inşa alanına transport işlemi gerçekleştirilmekteydi.

Urartu betimleme sanatı ve arkeolojik kazı merkezlerinden elde edilen birtakım veriler hem iki tekerlekli hem de dört tekerlekli araçların Urartular'daki varlığını ortaya koymaktadır[725] **(Lev. CXX/b-d)**. Bu araçlar ile ağır malzemelerin taşınma işlemleri gerçekleştirilmekteydi. Betimleme sanatı ışığında bu araçların hem insan hem de hayvan gücü ile kullanılabildiğini görmekteyiz. Yük taşıma hayvanı olarak katır, boğa ve atların kullanımı söz konusudur. Mısır Tura'dan bir grafitto çiziminde taş bir bloğun öküzlerin çektiği ağaç bir kızak ile taşınması[726] **(Lev. CXXI/a)** benzer uygulamaların Urartular'da da kullanılabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Karada kullanım sağlayan yük araçları dışında Van Gölü'nün de taş ve farklı yük transferinde kullanımı mümkündür (bknz. s. 139). Nitekim ağır yüklerin nehir ve göllerde taşınması daha kolay ve hızlı gerçekleştirilebilir. Assur yazılı kaynakları ve özellikle Ninive Sanherib Sarayı kabartmalarındaki anlatımlar ile dev boğa heykellerinin Dicle Nehri üzerinden taşınması betimlenmiştir[727] **(Lev. CXXI/b)**. Yine buradaki betimlemelerde büyük heykellerin taşınmasında da ahşap kızak kullanımı söz konusudur **(Lev. CXXI/c)**.

Urartu kaleleri ve yerleşim alanlarındaki yapılarda kullanılan taş blokları incelediğimiz takdirde blokların taşınmasında farklı tekniklerin de uygulandığını söylemek mümkündür. Örneğin Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı'nın güney duvarına bitişik yapılan payedeki iki blok üzerinde taşınma işlemi amacıyla çıkıntı yumrular bırakılmıştır[728] **(Lev. CXXII/a)**. Benzer biçimde yumru çıkıntılara sahip bloklar Karmir-Blur duvarlarında da karşımıza çıkmaktadır. Krallığın erken dönemlerinde oldukça büyük ve iri bloklar kullanılmıştır. Ancak özellikle M.Ö. 7. yüzyıl merkezlerinde taş blokların boyutları küçülmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasında taşların taşınmasının zahmetli ve zor olmasının da etkisi vardır.

---

[724] Ancak Mısır ve Mezopotamya'daki yazılı kaynaklar ile arkeolojik veriler taş blokların inşa alanına hangi teknikler kullanılarak taşındığına ilişkin bilgiler sunmaktadır, bknz. Dieter Arnold, *Building in Egypt: Pharaonic Stone Masonry*, Oxford University Press, 1991, 57 v.d.d.; Moorey *a.g.e*. 335 v.d.d.

[725] Bilcan Gökçe, "Urartu Uygarlığı'nda Dört Tekerlekli Taşıtlar", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 138, 2011, 21-28., a.y., "Urartu'nun Tekerlekli Taşıtları", *Aktüel Arkeoloji*, 30, 2012, 104-110.;

[726] Rosemarie Klemm-Dietrich D. Klemm, *Stones and Quarries In Ancient Egypt,* The British Museum Press, 2008, 54, Fig. 69.

[727] John Malcolm Russell, *Sennacherib's "Palace Without Rival" at Nineveh*, University of Chicago Press, 1991, 97, ;

[728] Benzer biçimli koni şeklindeki çıkıntılar veya boşluklara sahip blokların taş duvarın örülmesi ve birbirlerinin üzerine oturtulması aşamasında ahşap sırıkların dayandırılmasıyla ilişkilendirilmiştir, bknz. Jürgen Seeher, "Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler/Techniques Used in Hittite Architecture", *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites, An Anatolian Empire*, (Eds. M. D. Alpaslan – M. Alpaslan), Yapı Kredi Yayınları, 2013, 346, Fig. 11.

5.4.2. Duvar Sistemleri

Urartu mimarisinde kullanılan inşa tekniklerinin belirlenmesi noktasında duvarcılık sistemlerinin araştırılması önemlidir. Bunun belirlenmesi ve ortaya çıkarılması ile krallığın farklı mimari yapılarında kullanılan tekniklerin ve düzenlemelerin tespiti mümkün olacak ve krallık boyunca devam eden gelişime yönelik bir fikir elde edilebilecektir. Urartu duvarcılık sistemlerini genel olarak değerlendirdiğimizde özellikle dış mekânlar için süslemeden uzak basit bir görüntünün olduğunu görmekteyiz. Nitekim Ayanis Kalesi'nin güney sur duvarında kullanılan kaba rustikli blokların varlığı dahi Urartu mimarisi içinde zengin bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Kabartma ve resim gibi tamamlayıcı mimari unsurlar oldukça az kullanılmıştır. Assur saraylarından bilinen görkemli heykeller veya kabartmaların benzerleri Urartu mekânlarında uygulanmamıştır. Bu noktada Adilcevaz Kalesi'ndeki anıtsal bir kapının girişi olduğu düşünülen boğa üzerinde tanrı Teişeba'nın tasvir edildiği alçak kabartmayı tek bir merkezde uygulanan tekil bir uygulama olarak görmek mümkündür. İç mekânlarda ise süsleme unsurlarının değişik uygulamaları ile karşılaşabilmekteyiz. Krallığın erken dönemlerinden itibaren iç mekânların duvar resimleri ile süslendiğini hem Erebuni hem de Altıntepe'deki zengin örnekler ile bilmekteyiz. Aynı şekilde Körzüt, Aznavurtepe, Yukarı Anzaf ve Çavuştepe gibi önemli Urartu merkezlerinde de duvarların resimlerle süslendiğine ilişkin veriler kazılardan elde edilmiştir. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarından itibaren ve Argişti oğlu Rusa'nın inşa ettirdiği Ayanis, Karmir-Blur ve Bastam gibi merkezlerde ise iç içe geçen ve siyah-beyaz tekniği kullanılarak bir kontrast oluşturan mozaik süslemelerin uygulandığını görmekteyiz. Bununla birlikte insize tekniğinde işlenmiş figürlere sahip süslü mermer parçaları iç mekânlara yönelik farklı düzenlemelerin de kullanıldığını göstermektedir. Bu noktada özellikle Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı'nda uygulanan intaglio süsleme öğelerinin oldukça ilgi çekici ve önemli olduğunu da vurgulamak gereklidir.

Urartuların duvar sistemlerine ilişkin ilk veriler krallığın en erken mimari yapısı konumundaki Sardurburç yapısının mevcut kalıntılarından gelmektedir. Burada ilk bakışta Urartuların taş işçiliğinde oldukça ileri bir teknik seviyede olduğuna işaret eden özellikler mevcuttur. Taş blokların birleşme yüzlerine önem verilmiş iken görünmeyen arka yüzleri ise kaba veya işlenmeden bırakılmıştır **(Lev. CXXII/d)**. Yine bloklar oldukça muntazam bir biçimde birleştirilmiştir **(Lev. CXXII/b-c)**. Bazı blokların birleşme noktalarındaki boşluklar ise daha küçük parçalar ile doldurulmuştur. Genellikle kare ve dikdörtgen düzgün bloklar kullanıldığı gibi yine dikdörtgene yakın çok kenarlı bloklar da kullanılmıştır. Farklı boyutlarda ve şekillerde taş blokların kullanılması aslında çok da önem verilen bir taş işçiliğinin olmadığını gösterir. Mevcut durumu dört sıra olarak günümüze ulaşan yapının blokları aşağıdan yukarıya doğru kademeli olarak geriye çekilerek inşa edilmiştir. Duvar sırasının kademeli olarak geriye çekilerek yükseltilmesi Urartu mimarisinin genel bir özelliğidir. Statik açıdan gerekli olan bu teknik kullanım Körzüt Kalesi surları ile Minua Kanalının set duvarlarında da uygulanmıştır **(Lev. CXXIII/a)**. Sardurburç yapısı doğrultusunda, erken Urartu taş mimarisinde öncelikli olarak ön plana çıkan özellik, taş blokların daima görünen ön yüzeylerinin düzgün

işlenmiş olmasıdır. Ayrıca taş blokların düzgün birleşmesini sağlamak amacıyla yan yüzlerinin de düzgün işlendiğini görmekteyiz. Görünmeyen arka yüzler ve duvar kalınlığını oluşturan kısımlar moloz, toprak ve işlenmemiş kaba bloklardan oluşturulmaktaydı. Bu teknik krallık boyunca uygulanmış bütün duvarlarda karşımıza çıkar. Hem bir M.Ö. 8. yüzyıl kenti olan Çavuştepe Kalesi'nin **(Lev. CXXIII/b)** hem de M.Ö. 7. yüzyıl merkezi Ayanis Kalesi'nin duvarlarında bu taş işçiliği uygulanmıştır **(Lev. CXXIV/a)**.

Duvarlar inşa edilirken herhangi bir yapı harcı kullanılmamaktaydı. Ancak bazı mimari birimlerde bağlayıcı malzeme olarak çamur veya balçık harcı kullanılmıştır. Bunula birlikte taşların birbirine oturtulmasında kenet benzeri tekniklerde kullanılmamıştır. Ancak özellikle payeler gibi herhangi bir temel üzerinde olmadan hemen zemine oturtulan mimari elemanların inşasında blokların birleşme noktalarında bırakılan hafif çıkıntılar ile basit taş bloklar birbirine kilitlenemeye çalışılmıştır. Bunu Ayanis Kalesi Haldi Tapınak Alanındaki payelerde tespit etmek mümkündür **(Lev. CXXIV/b)**. Taş temeller üzerinde yükselen kerpiç kısma geçiş noktasında da herhangi bir özel tekniğin kullanımı söz konusu değildir. Fakat Bastam'da tespit edildiği üzere en üstteki taş dizisinde yapılan işleme esnasında ortaya çıkan toz halindeki 1-2 cm. kalınlığındaki kireç tabakasının ara bir birleştirici malzeme olarak kullanımı da tespit edilebilmiştir[729]. Taş malzeme ocaktan çıkarılıp inşa alanına taşındıktan sonra son şeklini yer aldığı mimari yapıda almıştır. Ayanis Kalesi güney sur duvarının altındaki, gabro blokların işlenmesinden geriye kalan toz tabakası bunu açıkça ortaya koymaktadır[730]. Urartu mimarisindeki yapı gruplarında uygulanan teknikler ışığında farklı duvar düzenlerinin olduğu görülmektedir. Bunlar içerdikleri özellikler doğrultusunda aşağıda değerlendirilmiştir.

5.4.2.1. Kiklopik Duvar

Bu duvar örgüsü büyük ve düzensiz şekle sahip blokların kullanıldığı kütlesel duvarlar olarak tanımlanabilir[731]. Taş blokların şekilsiz olmasından kaynaklı olarak birleşme noktalarında boşluklar bulunmaktadır. Bu boşluklar daha küçük kırık parçalar ile doldurulmaktadır. M.Ö. 2. binyılın ortalarından itibaren Doğu Akdeniz, Anadolu, Levant, Yunanistan, Suriye ve Filistin'de yaygın olarak kullanım görmüştür. Özellikle sur veya çevre duvarlarının oluşturulmasında kullanım gören bu tür blokların anıtsal girişler, poternler vb. yapıların duvarlarında da kullanımı söz konusudur. Urartu Krallığı'nın M.Ö. 9 ve 8. yüzyılın başındaki sitadellerinde bu teknik daha çok sur veya çevre duvarlarında kullanılmıştır. Sardurburç **(Lev. CXXV/a-b)**, Aşağı ve Yukarı Anzaf **(Lev. CXXV/c)**, Aliler **(Lev. CXXV/e)**, Zivistan **(Lev. CXXV/d)**, Kalatgah **(Lev. CXXV/g)**, Kale İsmail Ağa **(Lev.**

---

[729] Paul E. Zimansky, "Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire", *BASOR*, 299, 1995, 106.
[730] A. Çilingiroğlu, "How was an Urartian Fortress Built?", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 211.
[731] G. R. H. Wright, *Ancient Building Technology, Volume 3-Construction*, 2009, 72 v.d.d.

CXXV/h), Körzüt **(Lev. CXXVI/a)** ve Aznavurtepe kalesinde özellikle sur duvarları kiklopik mimaride inşa edilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı **(Lev. CXXV/f)** gibi sitadel içi dini mekânların duvarlarında da iri bloklar kullanılmıştır. Kaleler dışında Minua Kanalı gibi su yapılarının duvarları da bu teknik ile oluşturulmuştur. Urartu taş işçiliğinin ve duvar sistemlerinin geliştiği M.Ö. 8 ve 7. yüzyıl Urartu merkezlerinde de bu teknik ile oluşturulmuş yapılar veya yapı birimleri ile karşılaşmak mümkündür. Örneğin Çavuştepe Aşağı Kale'nin kuzeydoğu ucundaki devlet ahırı olarak tanımlanan yapının duvarları kiklopik duvar örgüsündedir. Yine Keşiş Gölü olarak bilinen Rusa Barajı'nın set duvarları **(Lev. CXXVI/b)** ile Ayanis Kalesi'nin doğu **(Lev. CXXVI/c)** ve kuzey surları da bu tarzda bir duvar örgüsü sergilemektedir. Kiklopik duvar örgü sisteminde düzgün kesilmiş bloklar yer alabildiği gibi çok kenarlı ve yamuk şekilli bloklarda kullanılabilmektedir.

5.4.2.2. Kesme Taş Duvar

Bu duvar örgü sisteminde kiklopik duvar sisteminde kullanılan bloklara nazaran daha düzgün bloklar kullanılmıştır. Bu duvar tekniğinde taş bloklar oldukça düzgün bir biçimde birleşmektedir. Blokların görünen ön ve yan yüzleri oldukça iyi işlenmiş arka yüzleri ise kaba ve işlenmeden bırakılmıştır. Mimari yapılarda kullanılan taş blokların boyutları ve şekillerine göre bu duvar örgüsü düzenli ve düzensiz olarak iki gruba ayrılmıştır.

5.4.2.2.1. Düzenli Duvar Örgüsü

Urartu mimarisinde kesme taş duvar sisteminin tapınak mimarisi ile başladığını söylemek mümkündür. Birbirine yakın ölçülerde düzgün kesilmiş bloklar tapınak yapısının cephesini oluşturmaktadır. Sur ve çevre duvarlarına nazaran tapınak mimarisinde daha düzgün bir işçilik söz konusudur. Minua (M.Ö. 810-780) tarafından yaptırılan Aznavurtepe Kalesi Haldi Tapınağı'nın düzgün işçilikli blokları bu dönemden itibaren, birleşme noktaları düzgün bir taş işçiliğinin varlığını ortaya koymaktadır. Minua döneminden itibaren gelişen bu duvar örgü sistemi Çavuştepe Aşağı Kale Haldi Tapınağı **(Lev. CXXVII/a)** ile Uçkale yapılarında oldukça görkemli bir işçiliğe ulaşmaktadır **(Lev. CXXVII/b)**. Özellikle Uçkale duvarlarındaki bloklar oldukça iyi işlenmiş ve neredeyse aynı boyutlardaki taş bloklardan örülmüştür. II. Sardur (M.Ö. 756-735/730) dönemi ile ulaşılan bu yüksek duvar örgü sisteminin benzer işçiliklerini daha sonraki Altıntepe **(Lev. CXXVIII/a)**, Toprakkale, Karmir-Blur ve Ayanis Kalesi **(Lev. CXXVIII/b-c)** tapınak mimarisinde de görebilmekteyiz. Ayanis Kalesi'nin güney sur duvarlarında da aynı boyutlu bloklar düzgün bir şekilde örülmüştür **(Lev. CXXIX/a)**. Buradaki taş bloklar rustika tekniği ile işlenmiştir. Taş duvar örgüsünün sadeliğini de bozmaya yönelik uygulanan bu tekniğin erken örnekleri Körzüt Kalesi güney surları[732], Erebuni,

[732] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I) Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr*, IV-V, 1976-1977, 281.

Armavir-Blur[733], Toprakkale[734], Çavuştepe Aşağı Kale güney sur duvarı **(Lev. CXXIX/b)** ile Yukarı Kale Haldi Tapınağı **(Lev. CXXIX/c)**, Adilcevaz Kef Kalesi[735] ve Bastam Kalesi[736] **(Lev. CXXIX/d)** duvarlarında da uygulanmıştır. Özellikle II. Rusa kentlerindeki rustika uygulamalarının önceki dönemlerden farklılaştıran özellik ise bu taş işçiliğinin bütün bloklarda düzenli olarak uygulanmış olmasıdır.

5.4.2.2.2 Düzensiz Duvar Örgüsü

Dışardan bakıldığı zaman bu tip duvarlarda düzgün bir duvar örgüsü izlense de kendi içinde farklı şekil ve ölçülerdeki taşların uyumlu bir düzeni vardır. Genel anlamda birbirine uydurulan taş bloklardan oluşan bir duvar örgüsünden söz etmek doğru olacaktır. Taşların birbirine bağlandığı veya oturduğu noktalarda kesişen kenarların düzeltildiği veya alttaki taş dizisindeki blokların yeni gelen sırayı oluşturan blokların oturacağı düzgün bir yuva haline dönüştürülmesi söz konusudur. Buradaki taş blokların bu şekilde işlenmesini blokların ikincil kullanımlarına yönelik olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Körzüt, Erebuni **(Lev. CXXX/a)**, Armavir-Blur ve Çavuştepe Kalesi'nin hem güney hem de kuzey sur duvarları **(Lev. CXXX/b-c)** bu duvar tipi için en belirgin örnekler olarak karşımıza çıkar.

5.5. KERPİÇ İŞÇİLİĞİ

Urartu mimarisinde kerpiç kullanımına ilişkin veriler arkeolojik kazı çalışmalarından elde edilmektedir. Urartu yazılı kaynakları kerpiç kullanımının nasıl geliştiğine ilişkin hiçbir bilgi içermez. Ancak yine Assur kaynakları özellikle II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) 8. seferine ilişkin anlatımlar Urartu kerpiç kullanımı ile ilgili bilgiler sağlar. Arkeolojik kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği Urartu merkezlerinden kerpiç kullanımına ilişkin çok fazla veri olmasına rağmen detaylı bir çalışmanın olmadığı da görülmektedir. Ana kayanın temel yuvası olarak şekillendirilmesi aşamasından sonra taş temellerin yükseldiğine yukarıdaki bölümde değinmiştik. Taş temellerin üzerinde ise Urartu mimarisinde kullanılan diğer bir malzeme kerpiç beden yükselmektedir. Taş duvar örgüden kerpiç beden kısma geçiş noktasında mimari bir özellik olarak karşımıza çıkan kumtaşı yassı löyferlerin kullanımı da oldukça yaygındır. Bunlar bir nevi ahşap hatıl işlevindedirler[737]. Özellikle tapınak ve sur inşasında **(Lev. CXXXI/a)** karşımıza çıkan bu teknikte

---

[733] Roberto Dan, "Some Remarks on Urartian Rusticated Masonry", *Metsamor, The Chronicle of Fifty Years of Excavations,* Yerevan, 2015, 141-150.
[734] Afif Erzen, "1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları", VI. *Türk Tarih Kongresi*, 1967, 57/Res. 8.
[735] Emin Bilgiç-Baki Öğün, "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972", 1974, 31-31, Res. 1a-b.
[736] W. Kleiss, "Architectur", *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988, 51 v.d.d. /Abb.55-56.
[737] Afif Erzen, *Çavuştepe I: M.Ö. 7.- 6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara, 1978, 18.

kerpiç bedenin taş temelin üst kısmından 2-3 santim içerde olmak koşuluyla geriye çekilerek oluşturulduğunu görmekteyiz. Bu durum özellikle kerpiç beden üzerine uygulanan sıva payı olarak karşımıza çıkmaktadır[738]. Sur duvarlarından tapınak yapılarına değin çeşitli mimari yapıların oluşturulmasında kerpiç malzeme oldukça yoğun bir kullanım bulmuştur. Kerpiçlerin kullanım teknikleri birbirine benzerlik göstermek ile birlikte Urartu merkezlerinde farklı boyutlarda kerpiç kullanımı söz konusudur **(Tab. 9)**. Urartu merkezlerindeki kerpiç ölçülerini göz önüne aldığımızda krallığın başlangıcından sonuna değin değişik ölçülerde kerpiç kullanımının varlığını görmekteyiz. Aynı merkezde dahi farklı kerpiçler tercih edilebilmektedir. Dikdörtgen ve kare şekilli kerpiç bloklar ihtiyaca göre kesilerek yapılarda kullanılmıştır. Kerpiç blokların yapılarda kullanım biçimlerine ilişkin en iyi çalışmalardan biri Oganesian tarafından gerçekleştirilmiştir[739]. Oganesian, Karmir-Blur örnekleri ışığında, ahşap kalıplarda ve güneşte kurutulan kerpiç blokların linear bir ölçüye denk geldiğini belirtmektedir. Bununla birlikte kerpiç blokların duvar örgü sisteminin üç farklı teknikle kullanıldığını tespit etmiştir[740]. Dört, beş ve yedi cubitli duvarlar, dikdörtgen ve kare biçimli kerpiç blokların duvardaki dizilimlerine göre şekillenmektedir. İlkinde dizilim kenarlarda birer kare kerpiç bloğun yer alması ve ortada ise dikdörtgen üç kerpiç bloğun yerleştirilmesi ile sağlanır **(Lev. CXXXI/b)**. Bu düzen duvarın birinci sırasının uzunluğu boyunca tekrarlanır. İkinci bir duvar sırasında, alttaki örneklerde olduğu gibi, uzunlamasına eksen 18 cm. kaydırılır ve bu dizi 6 dikdörtgen kerpiç bloktan oluşur. Kerpiç duvarda üst üste ve birbirini izleyen kerpiç sıraları bu yolla birbirine bağlanmış olur. Beş cubitli kerpiç duvar örgüsünde ise ilk sıra 3 kare ve 3 dikdörtgen kerpiç bloktan oluşmaktadır **(Lev. CXXXI/c)**. Köşelerde birer kare blok yerleştirilir ve bir tane de ortadadır, en köşedeki kare bloklardan birinin yanına bir dikdörtgen blok bırakılırken diğer iki dikdörtgen blok iki kare blok arasına yerleştirilir. İkinci sıra 6 dikdörtgen kerpiç blok ile bir kareden oluşmaktadır. Sonra gelen üçüncü sıra birinci sıranın dizilimi ile paraleldir. Karmir-Blur'da tespit edilen yedi cubitli son kerpiç örgü düzeninde ise kerpiç bloklar ilk sırada simetrik olarak dizilmiştir **(Lev. CXXXI/d)**. Ortada ve köşelerde kare ve bunların arasında ise üçer dikdörtgen blok yer alır. Bu düzenleme, dört cubitli ilk dizilime benzerdir. İkinci sırada önce 5'li bir dikdörtgen sıra, yanında bir kare blok ve yine 4'lü bir dikdörtgen kerpiç dizilimi ile devam eder.

Urartu merkezlerindeki kerpiç üretiminin hesaplanmasına yönelik detaylı bir çalışma da Ayanis Kalesi'ndeki veriler ışığında gerçekleştirilmiştir[741]. Çilingiroğlu tarafından yapılan çalışma ile kaledeki yapılar, tapınak ve sur duvarlarında yaklaşık 8 milyon kerpiç bloğun kullanılmış olabileceği tahmin edilmiştir. Bölgenin iklim koşulları göz önüne alındığında oldukça büyük bir rakama denk gelen bu kerpiç blok malzemenin üretiminin kerpiçlerin daha hızlı kurumasını sağlayacak yaz aylarında üretilmesi zorunluluğu söz konusudur. Bölgede sadece üç ya da dört ay gibi kısa

---

[738] M. Taner Tarhan, "Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler", *İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, 4, 1975, 45 v.d.

[739] K. L. Ogenasian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 98, Fig. 80.

[740] *a.g.e*., 86 v.d., Fig. 46.

[741] Çilingiroğlu, *a.g.m*., 212 v.d.

süreyi kapsayan zaman zarfında seri ve yoğun bir üretim gereklidir. Çilingiroğlu, kerpiç malzemenin hazırlanmasında yer alan iki çamur-saman harcını hazırlayan ve bir de kerpiç kesen olmak üzere üç kişiden oluşan bir kerpiç ekibinin günde 1000 adet kerpiç üretebileceği görüşünü dile getirmiştir. Bununla birlikte çalışan sayısı 60 olarak hesaplandığında ise 391 günde Ayanis için tahmin edilen kerpiç blok sayısına ulaşılabileceğini belirtmektedir.

Urartu kalelerinde kullanılan kerpiç duvarlara ilişkin gözlemler Assur kayıtlarında da karşımıza çıkmaktadır. Sargon'un ünlü sekizinci seferinin anlatımlarında Urartu kerpiç duvarları için 120 tipku ölçüsü verilmektedir.

…güçlü kaleler… onları çevreleyen duvarlar (kerpiç) 120 tipku'dur (yüksekliğindedir), askerlerin üzerinde durması için[742].

Bazı bilim adamları tipku tabirini bir kerpiç bloğunun yüksekliği olarak kabul etmiş ve bu doğrultuda taş temel üzerinde yükselen kerpiç beden yüksekliğini 13-15 m. olabileceği görüşünü ileri sürmüştür[743]. Bunula birlikte Karmir-Blur'dan 15 cm. kalınlığındaki kerpiçler doğrultusunda bu yüksekliğin 18 m.'ye değin varabileceği sonucuna da ulaşılmıştır[744].

[742] LAR II, 88-89/163.
[743] Forbes, *a.g.e*., 16.
[744] Özellikle Körzüt Kalesi'nin görkemli surları ışığında Tarhan-Sevin bu yüksekliğin çok da öngörülebilir bir tahmin olmadığını belirtmektedir. Nitekim 13 cm. kalınlık bir kerpiç blok için göz önüne alındığında 8 m. taş temel ve 15.60 m. kerpiç beden ile bu yükseklik 23.60 m.'ye kadar çıkmaktadır. bknz M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I) Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr*, IV-V, 1976-1977, 280.

Urartu Merkezleri	Ölçü	Kaynak
Aşağı Anzaf	35-40 x 50-65 x 8-12 cm. 50 x 70 cm.	Belli 1993: 290
Yukarı Anzaf	35 x 50 x 15 cm. 50 x 48 x 15 cm	Belli 1998: 549 Belli-Ceylan 2001: 391
Aznavurtepe	60 x 60 x 10 cm.	Balkan 1960: 136
Patnos/Giriktepe	33 x 33 x 13 cm. 50 x 50 x 12 cm. 60 x 60 x 10 cm.	Balkan 1964: 240
Arin-Berd	47,4 x 32,3 x 12,5 cm 47,4 x 47,4 x 12,5 cm.	Oganesian 1961: 103
Davti Blur (Argiştihinili Batı Kalesi)	51 x 30 x 14 cm.	Martirosyan 1974: 90
Çavuştepe	50 x 30 x 15 cm. 51 x 14 x 14 cm. 55 x 13 x 14 cm.	Erzen 1978: 18
Toprakkale	55 x 32 x 16 cm.	Belck-Lehman-Haupt 1898: 585
Altıntepe	52 x 15 cm.	Özgüç 1961: 263
Adilcevaz	53 x 35 x 14 cm. 53 x 53 x 14 cm.	Bilgiç-Öğün 1964: 68
Karmir-Blur	51,8 x 35 x 14,9 cm. 51,8 x 51,8 x 14,9 cm.	Oganesian 1955: 80
Ayanis	51 x 35 x 09-14 cm.	Çilingiroğlu 2004: 212
Aragas	51,8 x 35 x 14,9 cm.	Oganesian 1955: 80
Bastam	52 x 26 x 12 cm. 54 x 33 x 13 cm. 50 x 34 x 15 cm. 42 x 33 x 15 cm. 58 x 58 x 13 cm. 50 x 50 x 12 cm. 55 x 55 (53) x 10 cm. 55 (53) x 35 x 10 cm. 46 x 46 x 12 cm.	Kleiss 1979: 34, 48, 53, 79, 87. Kleiss 1988b: 23 Forbes 1983: 138

Tablo 9- Bazı Urartu merkezlerinde kullanılan kerpiç ölçüleri.

5.6. AHŞAP İŞÇİLİĞİ

Taş temel ve üzerinde yükselen kerpiç bedeni tamamlayan üçüncü temel öğe ahşap malzemedir. Arkeolojik kazı merkezlerinden elde edilen ahşap kalıntıları Urartu mimarisinde ahşap malzemenin oldukça geniş bir kullanım alanı bulduğunu göstermektedir[745]. Ahşap, çeşitli ölçülerde ve yuvarlak direkler şeklinde taşıyıcı bir eleman olarak tapınak avlularında, kabul salonlarında vb. mimari yapılarda kullanılmıştı. Bununla birlikte döşeme, kereste ve tahta levhalar halinde tavanlarda, kapılarda, pencerelerde lento olarak ve merdivenlerde de ahşabın kullanımı bilinmektedir. Arin-Berd, Çavuştepe, Karmir-Blur, Bastam ve Ayanis kaleleri ahşap malzemenin mimarideki kullanım teknikleri hakkında fikir edinilen merkezlerdir.

Arin-Berd sitadelinin kuzeyindeki yüksek kerpiç bir duvarda ahşabın kiriş olarak kullanımı tespit edilmiştir[746]. Yine sütunlu salondaki kanalların üzerinde balta izleri taşıyan yuvarlak ahşap kalıntıları bulunmuştur. Buradaki 1.7 m. uzunluğundaki 8 adet direğin kalın bir duvarı taşıdığı belirtilmektedir. Urartular'da çok katlı mekânların varlığını kanıtlayan ve çok katlılığa olanak sağlayan ahşap mimari kalıntıları Çavuştepe Kalesi'nin Uçkale, Uçkale önü yapıları, saray ve Irmuşini Tapınağı ile Yukarı Kale kazılarında da ele geçmiştir. Saray yapılarının bulunduğu alanda birbirinden ayrı ve yanmış tabakalar halinde bulunan ahşap kalıntıları üçlü bir tavan konstrüksiyonuna ilişkin kanıtlar olarak değerlendirilmiştir[747]. Uçkale yapısının hemen doğusunda başlayan ve Uçkale önü yapıları olarak değerlendirilen mekânlarda da düz damlı çatıları oluşturan kiriş parçaları bulunmuştur[748] **(Lev. CXXXII/a)**. Çavuştepe Kalesi'ndeki ahşap kalıntılar içinde ilgi çekici olan örnekler ise Uçkale yapılarında bulunanlardır[749]. Kazı raporlarında bu alanda bulunan ve 1 m.'den uzun bir kalasın boya bezemeli olduğu belirtilmektedir. Bu durum tavandaki ahşap üst örtü elemanlarının da boyandığını ortaya koymaktadır. Sedirli oda olarak adlandırılan mekândan da boyalı ahşap örnekleri ile karşılaşılmıştır. Irmuşini Tapınağı'nın kuzeyindeki koridor sahasında ise 3 m. uzunluğunda üç[750] ve 4 m. uzunluğunda ardıç ağacından 4 adet kalasın varlığı kazı raporlarında geçmektedir[751]. Yine bu alandaki bir diğer kalas için 4.45 x 0.25 x 0.10 m. ölçüleri verilmektedir[752]. Bu örnekler Çavuştepe Kalesi'nde farklı boyutlardaki ahşap malzemenin ihtiyaç doğrultusunda kesilerek kullanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte Yukarı Kale'de bulunan bir diğer örnek ise 1.25 m. uzunluğunda ve 0.7 m. çapındadır[753].

---

[745] Mimari dışında; mobilya üretiminde, araba kasası ve aksamlarında, silah üretiminde ahşap yaygın bir kullanım alanı bulmuştur, bknz: Rafet Çavuşoğlu - Bilcan Gökçe - Kenan Işık, "The Craftsmen and Manufacturers in the Urartian Civilization", *Anatolica XL*, 2014, 29 v.d.

[746] K. L. Oganesian, *The Architecture of Erebuni*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961, 110, Fig. 61.

[747] Erzen, *a.g.e.*, 9.

[748] *a.g.e.*, 19 v.d.

[749] a.y., "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD*, XIV-1-2, 1967, 141.; a.y., "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD*, XV-1, 1968, 55 v.d.

[750] a.y., "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD*, XIV-1-2, 1967, 142.

[751] a.y., "Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD*, XV-1, 1968, 56.

[752] a.y., "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *TAD*, XVII-2, 1969, 82.

[753] a.y., "Çavuştepe 1983 Kazısı Çalışmaları", 6. *KST*, 1984, 197.

Çavuştepe Kalesi'nde yoğun bir ahşap kullanımını ortaya koyan bu örneklerin üst örtü sisteminin parçası olduğu açıktır. Sadece üst örtü sisteminde değil ikinci kata çıkış sağlayan ahşap bir merdivenin destek kısımları olduğu düşünülen ve zemine yerleştirilmiş kalas örnekleri de Çavuştepe'den bilinmektedir[754].

Çavuştepe Kalesi'nin ahşap örnekleri Urartular'ın bu malzemeyi kullanım noktasında ne kadar ileri bir düzeyde olduklarını göstermektedir. Buradaki örneklerin marangozluk ve doğrama tekniklerinin bilinememesine veya raporlarda bu özelliklerine yönelik gözlemlerin paylaşılmamasına karşın M.Ö. 7. yüzyıl kalelerinden Karmir-Blur, Bastam ve Ayanis kalelerinde tespit edilen kalıntılar ile bu konuda daha fazla fikir elde etmek mümkün olmuştur. Karmir-Blur'daki ahşap örnekleri üzerindeki testere ve balta izleri ahşabın kullanımında birtakım işlemlerin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır[755]. Sitadeldeki kazı çalışmaları sonucunda iki tip ahşap kirişin kullanıldığı tespit edilmiştir[756]. Giriş bölümünün kuzeyindeki holün rekonstrüksiyon çiziminde de gösterildiği üzere **(Lev. CXXXII/b-c)** kirişler birbirine 60 cm.'lik mesafelerle dizilmiştir. Kiriş uçları yan duvarlar üzerindeki merteklere açılmış yuvalara yerleştirilmekteydi. Bu kirişlerin üzerinde ise 5 cm. kalınlığında bir tabaka oluşturan direkler yer almaktaydı. Sonrasında ise kamış ve sazlardan oluşan benzer bir tabaka ardından tekrar direkler ve son olarak da bütün alan toprakla sıkıştırılmaktaydı. Sıkıştırılmış toprak tabaka 15 cm'lik bir kalınlık oluşturmaktaydı. Urartular ahşap malzemenin dayanımını artırmak ve özellikle nemden koruma amaçlı olarak duvar içerisine oturan kiriş uçlarını kum ve çakıldan oluşan bir yatağa oturtmuşlardı.

Urartu merkezleri içerisinde ahşap kalıntıları en iyi belgelenen merkezlerin başında Ayanis Kalesi gelmektedir. Tapınak alanındaki ahşap kalıntılarında, Eski Mısır Krallık döneminden itibaren bilinen, yuva-zıvana doğrama teknolojisinin kullanımı **(Lev. CXXXIII/a-c)** tespit edilmiştir[757]. Demir Çağ Anadolu'sunda ise bu tekniğin kullanımı özellikle mobilya örnekleri ışığında Gordion'daki Midas Tümülüsü'nden gelmektedir. Bu marangozluk tekniği Urartu mobilyalarında da kullanılmıştır. Çavuştepe Kalesi Uçkale örneklerinde olduğu gibi tapınak alanında bulunan ahşap örneklerinin de özellikle görünen yüzlerinin boyanmış olduğu tespit edilmiştir[758]. Kömürleşmiş ahşap örnekleri üzerinde kullanılan boyaların mavi ve kırmızı renkte olduğu görülmüştür. Tapınak alanındaki ahşap kalıntıları ile ilgili bir diğer özellik ise yıkıntılar arasında tespit edilmiş olan karbonize olmuş halat kalıntıları idi. Bunlar ahşapların zıvana ve yuva bağlantısı yanında halatlarla da

---

[754] a.y., "Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *TAD*, XVII-2, 1969, 83.

[755] Urartular'da ahşap işçiliğine ilişkin aletler hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Karmir-Blur kazılarında ahşaptan ziyade özellikle boynuzların kesiminde kullanılan demir testerelerin bulunduğu belirtilmektedir, K. L. Oganesian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 81.

[756] a.g.e., 90 v.d.d.

[757] Maryanne W. Newton-Peter Ian Kuniholm, "A Revised Dendrochronological Date For The Fortress Of Rusa II At Ayanis: Rusahinili Eiduru-kai", The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium, Held at Eskişehir, 16-20 August 2004, (eds. A. Çilingiroğlu - A. Sagona), 2007, 200 v.d.d.

[758] *a.g.m.*, 201, Fig. 3/2.

bağlandığına ilişkin kanıtlardı. Aynı zamanda ahşap kalıntılar ile birlikte bulunan bronz, demir ve ahşap çivilerin varlığı bu tür malzemelerinde kullanımını göstermesi açısından önemlidir[759]. Benzer biçimde Bastam sitadelinden de modern marangozluk işçiliklerinde olduğu gibi, ahşap örnekler çiviler ile birlikte bulunmuştur[760]. Bunların içerisinde yer alan bir örneğin 13.5 cm genişliğinde ve 3.5 cm. kalınlığında ithal bir çam ağacına ait olduğu belirtilmektedir.

Yukarıdaki örnekler ışığında Urartu mimarisinde krallığın erken dönemlerinden itibaren gelişmiş bir ahşap işleme tekniğinin olduğu sonucuna varmamız mümkündür. Nitekim faklı boyutlardaki kare veya dikdörtgen mekânların üst örtülerinin ahşap malzeme ile inşa edildiğini bilmekteyiz. Mekânların boyutlarının farklılığına paralel ahşap malzemenin de farklı ölçülerde kullanımı söz konusudur. Ayanis Kalesi'nin özellikle tapınak odalarının güneyindeki çalışmalar sonucunda ele geçen ahşap kirişlerin 7 m. uzunluğunda olabileceği belirtilmektedir[761]. Urartu betimleme sanatı örnekleri de mimarideki ahşap kullanımına ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Bu konudaki gözlemler ise aşağıda üst örtü sistemleri olarak adlandırılan bölümde değerlendirilecektir.

[759] A. Çilingiroğlu, "How was an Urartian Fortress Built?", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 213/Fig. 6/1-3; Fig. 7.
[760] W. Kleiss, "Architectur", *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988, 73 v.d., Abb. 89-90.
[761] Çilingiroğlu *a.g.m.*, 213.

5.7. KAYA İŞÇİLİĞİ

Urartular taş işçiliğinde olduğu gibi kaya işçiliğinde de oldukça ileri bir düzeye çıkmışlardı. Yukarıdaki bölümde sitadel yapılarının üzerine kurulduğu anakayanın temel yatakları olarak nasıl düzenlendiğini anlatmıştık. Bu bölümde ise yine sitadel kayalığında oluşturulan hendek, kaya mezarı ve tapınım alanı gibi birimlerin nasıl şekillendirildiğine değinilmiştir. Ayrıca sitadel dışındaki inşa edilen Meher Kapı, Yeşilalıç ve Hazinepiri gibi kaya anıtlarının özellikleri de mimari açıdan değerlendirilecektir.

5.7.1. Hendekler

Kalelerde savunma mimarisini tamamlayan önemli birimlerden biri de hendeklerdir. Her Urartu kalesinde olmasa da özellikle Van Kalesi ve Çavuştepe'de örneklerini gördüğümüz bu uygulama Urartular'daki kaya işçiliğinin ulaştığı aşamayı gözlemleme açısından önemlidir[762]. Başkent kayalığının hem doğusunda hem de batısında açılmış iki hendek mevcuttur. Batıdaki hendek Argişti Mezarı ile yeni sarayın hemen doğusunda yer alırken batıdaki hendek kalenin en yüksek noktasını oluşturan ve İçkale, Neftkuyu ve Arsenal kaya mezarlarının bulunduğu alanın hemen doğusunda açılmıştır **(Lev. CXXXIV/a-b)**. Kaya hendeklerinin dışında önemli Urartu yapılarının inşa edilmiş olmaya devam etmesi bu hendekleri savunma açısından bir nevi işlevsiz bir konuma getirmiştir. Ancak bu hendekler ile krallığın erken dönem yerleşim izlerinin sınırlarını da tespit etmek mümkündür[763]. Çavuştepe Kalesi'nin ise hem doğu hem de batısına birer hendek açılmıştır. Yukarı Kalenin hemen doğusundaki hendek 14 m. genişliğinde iken, batısındaki hendek ise 10 m. genişliğindedir. Çavuştepe'de Van Kalesi'nden farklı olarak hendeklerin dışında herhangi bir yapılaşmaya gidilmemiştir.

Van Bölgesi'ndeki iki önemli Urartu merkezinde uygulanan bu kaya işçiliğinin benzerlerini diğer Urartu merkezlerinden bilememekteyiz. Ancak bu uygulamanın farklı Urartu kalelerinde uygulanmış olabileceğinden Assur kaynakları söz etmektedir. Assur kralı Sargon'a (M.Ö. 721-705) ait yazılı veriler Urartu kentlerinden bazılarının oldukça güçlü duvarlara sahip olduğunu ve derin hendeklerle çevrili olduğundan bahseder[764]. Bu metinlerdeki anlatım kenti tamamen kuşatan bir hendeğin varlığını dile getirse de Urartu sitadellerini tamamen çevreleyen hendek örnekleri bugüne değin tespit edilmemiştir. Mevcut örnekler ışığında Urartu Krallığı'ndaki hendek uygulamalarının Mezopotamya ve Assur'dan bilinen toprağa

---

[762] Çilingiroğlu *a.g.m.*, 209 v.d.
[763] V. Sevin, *Van Kalesi, Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı*, İstanbul, 2012, 9.; Belli, doğudaki hendeğin tamamlanmış bir kaya işçiliği gösterdiğini batıdaki hendeğin ise bitirilmeden yarım bırakıldığını belirtmektedir, bknz., *Tarih Boyunca Van*, 2007, 147.
[764] Çilingiroğlu *a.g.m.*, 209 v.d.

açılmış büyük ve etkili hendek uygulamalarından ziyade ana kayaya açılmış kaya galerileri görüntüsündedir[765].

5.7.2. Kaya Mezarları

Sitadel içerisinde veya sitadel dışındaki kaya mezarları Urartu kaya işçiliğinin en önemli temsilcileri konumundadır. Bölgede Urartular ile birlikte başlayan bu geleneğin Urartu öncesi dönemdeki örneklerine bugüne değin rastlanılmamıştır. Bölgede bir güç olarak devletin ortaya çıkmasından sonra kaya mezarı geleneğinin başladığını bilmekteyiz. Kaya mezarlarının oluşturulmasında farklı işçiliklerinin varlığı söz konusudur. Bu farklılık özellikle kaya mezarının açıldığı anakayanın malzemesinden kaynaklıdır. Anakaya işlenmeye ne kadar müsaitse işçilik de buna paralel daha iyi olacaktır. Bunun yanında ana kayadaki çatlaklar ve bozulmalar da işçiliği etkilemektedir. Örneğin volkanik kayalıklardaki mezar örneklerinin daha düzgün bir işçilik gösterdiğini söyleyebiliriz. Tüf veya konglomera cinsindeki daha yumuşak kayalık alanlarda ise mezar odası açmak daha kolay olmaktadır. Taş işçiliğinde olduğu gibi kütlesel kayalıklar balta, balyoz ve çekiç gibi demir malzemelerle işlenmiştir. Devamında ise açılan alanların daha düzgün bir yüzey kazanması için öncelikli olarak düz veya tırnaklı aletler kullanılmıştı. Son olarak ise muhtemelen su ve ince kum ile birlikte daha sert taş malzemeler ile zımparalanarak daha pürüzsüz bir yüzey kazanması ve bir önceki aşamada oluşan alet izlerinin ortadan kaldırılması amacıyla düzeltilmiştir[766]. Van Kalesi'ndeki krali mezarlar ise kireçtaşı kayalıklara açılmış örneklerdir. Nitekim başkent kayalığındaki mezarlar, kireçtaşı kayalığın işlenmesinin zorluklarına rağmen Urartuların bu uygulamaları gerçekleştirilmesinden vazgeçirememiştir.

Mezar olarak kullanılan kaya odalarının açılmasında kullanılan alet izleri mezarların inşa tekniklerine ilişkin önemli bilgiler sunar. Örneğin Van Kalesi, Kaleköy, Palu gibi Urartu mezarlarının duvar işçiliklerinde düz ağızlı kazıyıcı aletlerin kullanıldığı tespit edilmiştir[767]. Bunula birlikte bu tür aletlerden geriye kalan izlerdeki farklılıkların bir kaya odasının mezar veya başka bir yapı olarak kullanımının tespitinde de önemli bir kriter olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle tırnaklı kazıyıcılarla açılan ve bu izleri taşıyan Kapadokya, Frigya ve Doğu Anadolu'daki kaya kiliselerinde kullanılan işçilikler olarak yorumlanmıştır. Ancak bu noktada Urartu mezarlarının açılmasında tırnaklı aletlerin kullanılmadığını

---

[765] Bir kıyaslama yapmak gerekirse Tukulti Ninurta döneminde Assur kentinin hendek ölçüleri 20 m. genişliğinde ve 15 m. derinliğindedir, Dirk Paul Mielke, "Fortifications and Fortification Strategies of Mega-Cities in the Ancient Near East", *Proceedings of the 7th ICAANE*, I, (Eds. R. Matthews ve J. Curtis, M. Seymour / A. Fletcher / A. Gascoigne / C. Glatz / St J. Simpson / H. Taylor / J. Tubb / R. Chapman), Wiesbaden, 2012, 76/Fig. 2.

[766] Kleiss'ın taş işçiliğinde uygulandığını belirttiği bu tekniğin ana kayada da uygulandığını düşünmek mümkündür, W. Kleiss, "Construction Materials And Techniques in Persian Architecture", Encyclopedia Iranica[http://www.iranicaonline.org/articles/construction-materials-and-techniques-in-persianarchitecture], Erişim Tarihi: 06 Mart 2016.

[767] Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTKY, Ankara, 2000, 25.

düşünmek yanlış olacaktır. Nitekim Van Kalecik kaya mezarlarında bu aletlerin kullanımını gösteren izlere denk gelinmiştir[768].

Kaya mezarlarının oluşturulmasında her zaman için düzgün yüzeyler elde etmek veya başlangıçta amaçlanan planlamayı bozan durumlarla da karşılaşılmıştır. Bu mezarın ön cephesinde olduğu gibi içteki odaların açılması aşamasında da olabilmektedir. Örneğin Van Kalesi Neftkuyu mezarının cephesindeki işçilik farklı uygulamaların amaçlanmış olduğunu göstermektedir **(Lev. CXXXV/a)**. Nitekim mezar giriş kapısının üstünde cephenin ortasına denk gelen noktada kaya panelini ikiye bölmüş bir hat cephede farklı uygulamalarının varlığına işaret etse de muhtemelen ana kayanının yapısından kaynaklı olarak bu girişimden vazgeçilmiş olmalıdır. I. Argişti Mezarı olarak bilinen çok odalı kaya mezarı ise ön cephesinde çivi yazıtlarından ana salondaki mezar döşemlerine değin kaya işçiliğindeki problemleri gözlemlemek açısından oldukça iyi bir örnektir. Oldukça düzgün ve pürüzsüz bir yüzeye sahip olmasına rağmen ana salonun kuzey uzun duvarının sol köşesinde düzensiz kesilmiş basamaklar yapılmıştır **(Lev. CXXXV/b)**. Mezar odası yapılırken ana kayada oluşan deformasyondan dolayı buraya yerleştirilecek taşlar için basamaklı bir temel oluşturulduğu yaygın olan öneridir[769]. Ancak bu alandaki iç bükey kare levhaların yerleştirildiği bezemelerden birinin köşesinin kesilmiş olmasından dolayı, bu düzenlemenin mezar odasındaki süslemelerin bitmesinden sonraki bir aşamada ana kayada meydana gelen bir problemden kaynaklanmış olduğu anlaşılmıştır[770].

5.7.3. Çivi Yazılı Kaya Nişleri

Kaya mezarlarında olduğu gibi çivi yazıtlı kaya kapılarının bölgedeki varlığı Urartular ile birlikte başlamaktadır. Bu kaya anıtlarının Anadolu, İran, Mezopotamya ve Yakın Doğu kültürleri içerisinde bir tek Urartular'a özgü olduğu da belirtilmektedir[771]. Urartu Krallığı'nda en erken örneğini Hazine Piri kaya yazıtı ile görmeye başladığımız çivi yazıtlı kaya anıtları oluşturma geleneği Urartu kralı İşpuini (M.Ö. 830-810) ile birlikte başlamaktadır[772]. Yeşilalıç **(Lev. CXXXVI/a)** ve Meher Kapı **(Lev. CXXXVI/b)** kaya anıtları ile birlikte bu geleneğin İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallık döneminde devam ettiğini görmekteyiz. Urartu Krallığı'nda sitadellerin üzerinde yükseldiği Tsovinar, Seqindel, Habibuşağı gibi kimi kayalıklarda açılmış olan dikdörtgen biçimli ve yazıtlı kaya nişleri de mevcuttur. Bu kaya yazıtlarının dışında Hazine Piri gibi herhangi bir kale ile ilişkisi olmayan kaya

---

[768] Ekip üyesi olarak katıldığım 2004-2007 yılları arasında Van Müzesi başkanlığında yürütülen Kalecik Nekropolü kazı çalışmaları sırasında bu izleri taşıyan kaya mezarlarını bizzat görme fırsatına eriştim.

[769] Sevin, *a.g.e*., 23, Res. 28-30.

[770] Erkan Konyar-Can Avcı, "Van Tuşpa Excavations 2013", *CollAn*, XIII, 2014, 217 v.d.

[771] Beran, *a.g.m*., 634.

[772] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Urartu Tapınak Kapıları İle Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağıntı ", *Belleten*, 39/155, 1975, 389-412.; V. Sevin - O. Belli, "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi/Urartian Sacred area and Fortress at Yeşilalıç", *AnadAraş*, 4-5, 1976-1977, 367-393.

yazıtları da bilinmektedir. Yazıt taşıyan kaya anıtları içerisinde farklılaşan iki örnek söz konusudur. Bunlar Meher Kapı ile Yeşilalıç olarak adlandırılan kaya nişleridir. Bu iki kaya anıtı anıtsal görünümleri yanında içerdikleri birtakım kültsel işlevlerden dolayı açık hava kutsal tapınım alanı olarak da değerlendirilmiştir. Özellikle Tarhan ve Sevin tarafından yapılan detaylı bir çalışma ile bu kaya nişlerinin tapınak kapıları ile ilişkili olduğu ileri sürülmüştür[773].

Meher Kapı hem de Yeşilalıç kaya anıtları halk arasında "Kör Kapı", "Taş Kapı", "Hazine Kapı" gibi isimlerle adlandırılmaktadır. Meher Kapı kaya yazıtında geçen ifade Urartular tarafından da söz konusu anıtın Tanrı Haldi'nin Kapısı olarak adlandırıldığını ortaya koymaktadır[774].

"Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu ***kapıyı*** *efendi Tanrı Haldi için yaptırdılar".*

Van il merkezi, Akköprü Mahallesi sınırları içerisinde yer alan Meher Kapı anıtı Toprakkale'nin yaklaşık olarak 1.5 km. batısındadır. Kalkerden oluşan Zımzım Dağı'nın güney yüzüne açılan kaya nişi üç kademelidir. Kaya nişi 2.61 m. genişliğinde ve 4.10 m. yüksekliğindedir. İlk olarak Lehmann-Haupt tarafından incelenen kaya anıtını ön plana çıkaran en önemli özelliği ise Urartu pantheonu ve onlara sunulacak olan kurbanların da sayılarını içeren bir listeyi içermesinden kaynaklanmaktadır. Yine İşpuini ve Minua'nın ortak krallık dönemine tarihlendirilen Yeşilalıç kaya anıtı ise Van ili, Saray ilçesinin aynı isimli mahallesinin sınırları içerisindeki Nazarabad Dağı'nın güney etekleri üzerinde yer almaktadır. Kaya nişi 2.40 m. genişliğinde ve 5.10 m. yüksekliğindedir. Meher Kapı gibi üç kademeli bir nişten oluşan anıtı farklılaştıran özelliği ise bir susi tapınağının inşaasından bahseden yazıtının yanında bir stelli tapınım alanı olmasıdır. Son olarak bu alandaki birtakım kaya temellerinin bir susi tapınağına ait olabileceği de düşünülmektedir[775].

Mimari olarak incelediğimiz takdirde her iki kaya anıtı da üç kademeli bir niş düzenlemesi ile oluşturulmuştur. İçerdikleri yazıtlardan da anlaşılabileceği üzere hem Urartu pantheonunun hem de bir susi tapınağının inşasına ilişkin ifadeler yanında özellikle Yeşilalıç'taki stelli tapınım alanlarının varlığı, bu kaya anıtlarının açık hava kutsal tapınım alanları olarak kullanıldığını da göstermektedir. İşçilik olarak değerlendirdiğimiz zaman en dıştaki çerçeveden yazıtların yazıldığı en içteki panele değin oldukça düzgün bir yüzeyin elde edildiği görülmektedir.

---

[773] Tarhan-Sevin, *a.g.m*.
[774] M. Salvini, "The Historical Backround of the Urartian Monument of Meher Kapısı", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, August 6-12, 1990*, (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 205-210.
[775] B. Genç, "The Door of Ḫaldi in Pagan/Yeşilalıç and A New Approach on Susi Temple", Aramazd, IX/2, 2015, 67–76.

5.7.4. T Biçimli Kaya Nişleri

Urartu kaya işçiliğinin ilgi çekici örneklerinden birini de kayalıklara oyulmuş olan T biçimli nişler oluşturmaktadır. Van Kalesi kayalıkları **(Lev. CXXXVII/a),** Kalecik **(Lev. CXXXVII/b),** Topaktaş Mahallesi **(Lev. CXXXVII/c)** sınırları içerisindeki kireçtaşı kayalık, Zernakitepe[776] ve Erciş İlçesi'nde Madavank'ta[777] örneklerini gördüğümüz bu uygulamaların hangi amaçla yapıldıkları bilinmemektedir. Sıklıkla kör pencere olarak da adlandırılan bu kaya nişleri Çavuştepe Kalesi Uçkale yapıları ile ilişkili olarak bulunan bağımsız bazalt bloklardan yapılmış üç kademeli ve yine T biçimli nişlerle de ilişkilidir **(Lev. CXXXVII/d)**. Hem ana kayaya hem de bağımsız bloklara oyulmuş bu uygulamaların sadece mimari dekoratif öğeler olamayacağı, dinsel amaçlara hizmet eden anlamlar taşıdığı da düşünülmektedir[778]. Toprakkale'den ele geçen bronz bir plaka ile bronz bir çubuk üzerinde de kör pencere betimlemeleri ile karşılaşmaktayız[779] **(Lev. CXXXVII/e-f)**.

5.8. ÜST ÖRTÜ SİSTEMLERİ

Urartu üst örtü sistemine yönelik değerlendirmeler özellikle tapınak mimarisi etrafında şekillenmiştir. Bunu sonucunda kare planlı tapınakların üst örtü sistemine yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu bilimsel çalışmalar içinde ortak bir noktaya ulaşılmış değildir. Günümüze değin ulaşan Urartu tapınakların çoğunun sadece taş temelleri ve bazı tapınaklar da bu taş temel üzerinde yükselen kerpiç duvar yapısıyla tespit edilmiştir. Sağlam olarak günümüze gelen bir Urartu tapınağının olmayışından dolayı, bu tapınakların nasıl bir üst örtüye sahip olduğu da her zaman için soru işareti olmuştur. Öncelikli olarak mimari kalıntılar ve Urartu sanatının ürünleri olan kemerler, adak levhaları, bronz levhalar, taş kabartmalar ve diğer arkeolojik verilerin de yardımıyla tapınakların rekonstrüksiyonu yapılmış ve üst örtü sisteminin nasıl olabileceğine yönelik fikirler üretilmiştir. Özellikle rekonstrüksiyona yönelik bütün çalışmalar genelde II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) Dur-Sharrukin'deki (Khorsabad) sarayında bir kabartma üzerinde betimlenen ve 714 yılındaki Urartu üzerine yapılan sefer sırasında Muşaşir Tapınağının yağmalanışını temsil eden kabartmadaki tapınak çizimi temelinde şekillenmektedir[780] **(Lev. CXXXVIII/a)**. Ayrıca Toprakkale'den ele geçen bronz levha **(Lev. CXXXVIII/b)** ve Adilcevaz Kalesi sarayındaki taş kabartmalar da **(Lev. CXXXVIII/c)** bu noktada önemlidir.

---

[776] R. Çavuşoğlu, "Zernakitepe Urartu Kaya Mezarları", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar. 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (Ed. T. Takaoğlu), 2006, 90, Res. 8.

[777] R. Çavuşoğlu, "Rock-Cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey" *ANES*, 40, 2003, 143, Fig. 10-11.

[778] M. T. Tarhan, "Uç Kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı'", *AnadAraş*, 18, 2005, 121.

[779] R. B. Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin*, 1990, 40/Abb. 1g, Taf. Vc; 67/ Abb. 11, Taf. XVIa.

[780] A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, 1997, 67.; D. Ussishkin, *"On the architectural origin of the Urartian standard temples" , II. Anadolu Demir Çağları* (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1991, 118.

Urartu tapınaklarının rekonstrüksiyonuna yönelik ilk öneriler A. Erzen tarafından ileri sürülmüştür. Erzen, Toprakkale tapınağı ışığında Urartu kule tapınaklarının bir çadır tepesi biçiminde olabileceğini ifade etmiştir[781]. Bu görüşe paralel olarak Kleiss, Toprakkale Tapınağı'nı piramidal bir çatısı olan alçak bir yapı olarak canlandırmıştır[782] **(Lev. CXXXIX/a)**. Altıntepe Tapınağı, Özgüç tarafından köşelerinde dört çıkıntısı olan ve düz bir çatıya sahip olan yüksek bir yapı olarak tasarlanmıştır[783] **(Lev. CXXXIX/b)**. Aynı tapınak Akurgal tarafından, 5 katlı düz bir çatısı olan uzun bir bina olarak tasarlandı. Ayrıca binanın en üst bölümünü de Adilcevaz taş kabartmalarından yararlanarak dendane biçiminde korkuluklarla süsledi[784] **(Lev. CXL/a)**. Naumann ise daha alçak bir yapı tasarlamakla birlikte, Özgüç'ün tasarısında olduğu gibi 4 kule çıkıntılı ve Akurgal'ın canlandırmasındaki gibi dendane korkulukları kullandı[785] **(Lev. CXL/b)**. Yine Stronach, Urartu sonrası yapılmış olan Ahamenid kule tapınaklarının, özellikle Pasargede'deki Zendan-i Süleyman, Naqshi Rüstem'deki Kabahi Zerdüst tapınaklarının, Urartu tapınaklarının etkisiyle kurulmuş ve bu tapınaklardan etkilenerek yapılmış olduğunu düşünmektedir[786]. Özellikle günümüze sağlam biçimde ulaşmış olan Ahamenid kule tapınaklarının üst örtüsü sayesinde Urartu Tapınakları'nın üst örtüsünün yeniden kurgulanabileceğini öngörmektedir. Stronach'a göre Urartu tapınakları yüksek bir yapıdır ve piramidal bir çatıya sahiptir. Piramidal çatının varlığını da üçgen çatıya sahip anıtsal Frig yapılarının yardımıyla kurgulamıştır[787]. Kleiss, Altıntepe Kalesi tapınağına ilişkin yaptığı rekonstrüksiyon denemesinde bu kez tapınak çatısını daha yüksek ve yine piramidal olarak kurgulamıştır[788] **(Lev. CXLI/a)**. Son olarak bu rekonstrüksiyon önerilerine yenileri de eklenmiştir. Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı'ndaki veriler bir Urartu tapınağının nasıl bir üst örtüye sahip olduğu sorularına daha fazla cevap verme noktasında oldukça önemli veriler sağlamıştır. Özellikle tapınak duvarına bitişik yapılan payeler, tapınak alanında bulunan bronz eşyalar, kerpiç beden üzerine tutturulmuş bronz levhalar, aslan aplikli kalkan, neredeyse avlu ile aynı seviyede olan ve basamaksız geçilebilen tapınak girişi Muşaşir'deki tasviri doğrulayan arkeolojik tespitler olmuştur[789] **(Lev. CXLI/b)**. Altıntepe Kalesi'nde yeniden başlayan kazı çalışmaları sonucunda Karaosmanoğlu tarafından önerilen yeniden kurma denemesinde ise tapınak, piramidal bir çatı yapısına sahip yüksek bir yapı olarak kurgulanmıştır **(Lev. CXLII/a)**.

---

[781] Erzen, a.g.m., 403 v.d.
[782] Ussishkin, a.g.m.,118.
[783] Özgüç, *a.g.e.*, 4-5.
[784] Ekrem Akurgal, *Urartaische and altiranische Kunstzentren*, TTKY, 1968, 13 v.d.
[785] Rudolf Naumann, "Bemerkungen zu urartaischen Tempeln", *IstMitt* 18, 1968, 50-53. ; Ussishkin, a.g.m.,118.
[786] David Stronach, "Urartian and Achaemenian Tower Temples", *JNES* 26, 1967, 278-288.; Ussishkin, a.g.m.,119.
[787] Ussishkin, a.g.m.,119.
[788] W. Kleiss "Urartäische Architektur", *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Katalog Der Ausstellung*, (Ed. Hans-Jörg Kellner), Prahistorischen Staatssammlung, Band 2, Munchen, 1976a, 28-44. Band 2, Munchen, 1976a, 28-44
[789] A. Çilingiroğlu, "Urartian Temples" *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 301 v.d.d.

Tapınak yapıları dışında sitadel içi mekânların, sur duvarlarının, kulelerle korunmuş kale giriş kapılarının da çok katlı ve yüksek binalar olarak tasarlandığını görmekteyiz. Urartu yapılarının çok katlı olduğuna ilişkin mimari tasvirler; taş, bronz, pişmiş toprak ve kemik eserler üzerinde karşımıza çıkmaktadır[790]. Bu tasvirlerden yola çıkarak Urartu mimarisi hakkında detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. İlk göze çarpan özellik kulelerle desteklenmiş oldukça güçlü duvarlara sahip kent veya şehirlerin varlığıdır. Mevcut Urartu sitadellerinde de karşımıza çıkan ve duvardan çıkıntı yapan bastiyon ve kurtin düzenlemeleri tasvirlerde betimlenmiştir. Bunun yanında kemerli kapılar her zaman için çift kanatlı ve genellikle bir kanadı açık olarak verilmiştir. Yine kulelerin veya bastiyonların üst kısmı, üçgen motifleri ile süslenmiş bir korniş ve basamaklandırılmış mazgallı siperler ile sonlandırılmıştır. Bu süslü kornişin hemen altında ise ikili veya üçerli gruplar olarak ahşap hatılların kullanımı gösterilmiştir. Çok katlılığı belirten pencereler ise dikdörtgen olabildiği gibi T biçimli olarak da verilebilmektedir.

Arkeolojik kalıntılar ile yukarıda anlatılan mimari tasvirlerinde katkısıyla birçok Urartu kentindeki mimari birimlerin rekonstrüksiyon önerilerinin olduğunu görmekteyiz. Örneğin Urartu sitadellerinin giriş kapılarının korunaklı güçlü bir savunma yapısı olarak düzenlendiklerini biliyoruz. Genellikle rampalı bir yol ile ulaşılabilen bu kapılar hem Argiştihinili'nin batı sitadelindeki bir 8. yüzyıl kalesinde **(Lev. CXLII/b)** veya 7. yüzyılın hem Karmir-Blur **(Lev. CXLIII/a)** hem de Bastam[791] **(Lev. CXLIII/b)** kalelerinde olduğu gibi her zaman güçlü kulelerle desteklenmişlerdir. Oganesian tarafından önerilen Karmir-Blur sitadel giriş kapısında iki anıtsal kule ve kemerli bir giriş kapısı tasvir edilmiştir. Bununla birlikte duvarın en üst kısmında ise dendaneli mazgal siperleri yerine kazılarda ele geçen eşit ölçülere sahip iç kısmı çökük olarak yapılmış kornişler temel alınmıştır[792].

Urartu sitadellerinde tapınaklar dışında oldukça büyük ölçülere sahip sütunlu salonlar gibi mekânlar ise M.Ö. 9-8. yüzyıllarda taş sütun altlıkları üzerinde yükselen ahşap direkler ile M.Ö. 7. yüzyılda fil ayağı olarak da adlandırılmış taş pilonlar üzerindeki kerpiç bedenli taşıyıcılar kullanılarak kapatılmıştı. Bu mekânların üst kısmı ise ahşap hatıl ve kirişler kullanılarak düz damlı olarak sonlandırılmıştır. Erebuni ve Altıntepe sitadellerinde yer alan sütunlu salonlar erken dönem örnekleri olarak karşımıza çıkarken Adilcevaz ve Ayanis Kalesi'ndeki tapınak avlusu ile pilon taşıyıcılı farklı mekânlar da M.Ö. 7. yüzyıl örnekleridir. Urartu sitadel içi yapılarının

---

[790] R. D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van", *Iraq* 12, 1950, 5, pl. I/1-2.; W. Kleiss, "Darstellungen Urartaischer Architektur", *AMI* 15, 1982, 53-77.; Rivka Merhav, Architectural Elements: Functional and Symbolic", *Urartu. A Metalworking Center In The First Millenium B. C. E*., (Ed. R. Merhav), Jerusalem, 1991, 300-309.; Ursula Seidl, "Urartaische Bausculpturen", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Ozgüç*, (Haz. M. J. Mellink-E. Porada-T. Ozgüç), 1993, Ankara, 557-564, fig. 3.; Rıfat Kuvanç, "Van Müzesinde Bulunan Kule Biçimli Kemik Objeler Üzerine Gözlemler", *CollAn*, XIII, 2014, 229-242.

[791] Wolfram Kleiss, "Die Toranlagen der Urartaischen Festung Rusa-i URU.TUR von Bastam in Iranisch-Azerbaidjan" *AnAr*, XIV, 1996, 290, Abb. 2/a-b.

[792] K. L. Oganesian, *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955, 98 v.d., Fig. 60-61.

düz damlı olarak şekillendirildiğine ilişkin detaylı veriler Karmir-Blur'dan bilinmektedir. Burada iki farklı çatı örgüsünün olduğu belirtilmektedir. Her iki yöntem birbirine benzemekle birlikte 1. çatı örgüsünde kirişler birbirine sık olarak dizilmiş ve üzeri saz veya ince dallar ile örtülmüştür. Bunun üzerinde ise yine dal ve sazlardan oluşan bir tabaka ile ıslak ve kalın bir kil tabakası yer almaktaydı. 2. yöntemde ise kirişler birbirine dik olarak yerleştirilmiştir. Özellikle bu 2. yöntem depo mekânlarında yaygın olarak kullanılmıştır. Urartu sitadellerindeki mekânlarda olduğu gibi sitadel dışında kalan aşağı yerleşimlerdeki mekânlarında üst örtüleri düz damlı olarak yapılmıştı. Ayanis Kalesi dış kentinde yapılan kazı çalışmaları neticesinde mekânların iki katlı olduğu da belirtilmektedir[793].

[793] Elizabeth C. Stone, "Social Differentiation within Urartian Settlements", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 92, 95.

6- DEĞERLENDİRME VE KARŞILAŞTIRMA

Urartu sanatı ve mimarisindeki özellikler ışığında Urartular'ın yakın çevrelerindeki ve egemen olunan alanlardaki kültürlerden etkilenmiş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim bu durum Urartu sanatının Assur İmparatorluğunun taşra sanatı olarak değerlendirilmesine sebep olacak kadar belirgindir. Buna ilaveten egemen olunan topraklardan sağlanan işgücü ile bu insanların gelenekleri ile teknolojik birikimleri de Urartu topraklarına taşınmıştı. Urartu olgusunu oluşturan özelliklerin, geliştiği coğrafyanın köklerinden gelerek mi, dışa bağımlılığın yaratmış olduğu koşullardan dolayı zorunlu göçler ile sağlanan insan transferinin sonucu mu veya bunların her ikisinin de etkilediği bir süreçte mi geliştiği henüz tam olarak yanıtlanmamıştır. İşte bu bilinmezlik noktasında Urartu'nun ortaya çıktığı coğrafyanın Urartu öncesi dönemi ile Urartu'nun çağdaşı olan komşu ve düşman kültürlerle ilişkilerinin tanımlanması Urartu mimarisinin kökenin tespiti noktasında oldukça faydalı olabilir.

6.1. URARTU ÖNCESİNDE BÖLGENİN MİMARİ YAPISI

Van Gölü Havzası'nda Tuşpa (Van Kalesi) merkezli olarak karşımıza çıkan krali devlet organizasyonunu daha çok ovalara hakim noktalar üzerindeki surlarla güçlendirilmiş kaleler aracılığıyla gerçekleştiren Urartu krallığı öncesinde, bölgede nasıl bir yerleşim ve mimari geleneğin olduğunun tespit edilmesi, Urartu mimarisinin anlaşılması açısından önemli olacaktır. Van Kalesi'nin üzerinde yükseldiği kayalığın kuzeybatı ucundaki Sardurburç yapısı ile sitadeldeki en erken mimari yapıların inşasındaki mimari tekniğin nasıl oluştuğu, benzer işçiliğe sahip mimari yapıların Urartu öncesinde var olup olmadığı sorularına cevap vermeyi amaçlayan bu bölümde, daha çok Urartu Krallığı öncesindeki ve Urartu Krallığı'nın kuruluşunu hazırlayan süreç olarak ön görülen Erken Demir Çağ Dönemi ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Urartu Krallığı'nın yayılım alanın 5 farklı ülkenin sınırları (bkz. 2. Bölüm) içerisinde yer almasından dolayı, birbirine paralel ve sistemli kazı ve yüzey araştırmalarının gerçekleştirilmemiş olması, Urartu öncesi dönemi yeterli olarak değerlendirecek arkeolojik bilgilere sahip olmamızı engellemektedir. Bununla birlikte önemli Urartu merkezlerinin yer aldığı hem Türkiye'nin doğusu hem de Ermenistan'daki arkeolojik araştırmalar daha çok Urartu dönemindeki büyük merkezler üzerine yoğunlaşmıştır. Urartu öncesi dönemdeki kültürel sıradüzene ilişkin yapılan çalışmalar ise oldukça sınırlı ve bu çalışmaların çoğunu yüzey araştırmaları oluşturmaktadır.

Van Gölü Havzası'ndaki özellikle son yıllarda yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları, bölgenin Tunç Çağları ile Erken Demir Çağı hakkında daha güvenilir arkeolojik verilere sahip olmamıza sebep olmuştur. Bölgede hem yüzey araştırmaları

hem de arkeolojik kazılar ile tespit edilmiş çoklu gömülere sahip oda mezar yapılarının oluşturduğu aşiret nekropolleri ve bunlarla ilişkili olduğu belirtilen bazı sitadellerin Erken Demir Çağı'nı tanımlayan en önemli arkeolojik alanlar olduğu düşünülmektedir[794]. Ancak buna rağmen, bölgenin Urartu öncesi dönemini temsil eden ve özellikle Ernis, Karagündüz, Yoncatepe ve Dilkaya gibi nekropollerin arkeolojik materyallerine şüpheli yaklaşan ve bu nekropol alanlarının Urartu dönemi bir taşra kültürünün ürünleri olduğunu belirten görüşler de bulunmaktadır[795]. Urartu öncesi dönem ile Urartu kültürü arasındaki ilişkileri Van Gölü Havzası'ndaki özellikle bu nekropol alanlarındaki mezar mimarisi ve arkeolojik malzemeler ışığında değerlendiren Sevin, Urartu kültürünü oluşturan askeri, siyasi ve kültürel gelişmelerin Van Gölü Havzası'nda aranması gerektiğini düşünmektedir[796]. Bu düşüncesine arkeolojik kanıtlar sunmasına rağmen özellikle her iki dönem arasındaki yerleşim modelleri ile mimari özelliklere ise yeterli ölçüde değinilmediği görülmektedir. Bu durumun oluşmasında Urartu öncesinde Van Gölü Havzası'ndaki Urartu öncesi yerleşim ağının tam olarak tespit edilmemesi ve Ernis ve Aliler gibi sur sistemlerine sahip mevcut merkezlerde arkeolojik kazıların gerçekleştirilmemesi etkili olmuştur.

C. A. Burney tarafından 1956 yılında yapılan yüzey araştırması ile Urartu öncesi döneme ilişkin birçok yerleşim alanı tespit edilmesine rağmen[797], Van Gölü Havzası'ndaki Urartu öncesi döneme ilişkin sistemli yüzey araştırmaları Bitlis, Muş, Van, Ağrı ve Iğdır illerini de kapsayacak şekilde 1997 yılından itibaren Aynur Özfırat tarafından gerçekleştirilmiştir. Bitlis ve Muş illerinde yapılan yüzey araştırmaları daha çok bölgenin Orta Tunç Çağı ile Son Tunç Çağı kültürleri üzerine yoğunlaştırılmıştır[798]. 2002 ile 2010 yılları arasında ise Van, Ağrı ve Iğdır illerinde, Prehistorik dönemler ile Klasik dönem arasındaki süreci kapsayan araştırmalar

---

[794] V. Sevin, "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi. Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", Belleten, 252, 2004, 355-400.

[795] Karagündüz, Yoncatepe ve Dilkaya nekropol kazılarında bulunan zengin mezar buluntularının özellikle nekropollerin hemen yakınında yer aldıkları höyük ve yerleşim alanlarının Erken Demir Çağ ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir mimari tabakasının olmadığını; buluntular içinde yer alan ve bölgede kullanımlarının M.Ö. 7. yüzyılda yaygınlaştığı görülen bronz fibulaların varlığı ve ağız kenarı yivli çanakların Ayanis Kalesi gibi Urartu merkezlerinde de görülmesinden dolayı söz konusu nekropol alanlarının Erken Demir Çağı'na tarihlenmesi konusunda arkeolojik kanıtların yetersiz olduğu belirtilmektedir, bknz. Kemalettin Köroğlu – Erkan Konyar, "Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin", *Ancient Near Eastern Studies*, 45, 2008, 123-146.; Ayrıca Karagündüz Nekropolü'ndeki gömüler ile buluntuların Urartu dönemine ait olduğunu belirten görüşlerde bulunmaktadır, bknz. Oscar White Muscarella, "Urartian Metal Artifacts: An Archaeological Review", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia,* 12/1-2, 2006, 171.

[796] Veli Sevin, "The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations", *AnatSt*, 49, Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997, 1999, 159-164.; a.y., "Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi. Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", Belleten, 252, 2004, 355-400.

[797] C. A. Burney, *"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age"*, *AnatSt*, 8, 1958, 157-209.; H. F. Russell, *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia:* Based on a Survey by Charles Burney of Sites Along the Euphrates and Around Lake Van, Oxford,1980.

[798] Aynur Özfırat, "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *AST*, XVI/2, 1999, 1-22.; a.y., "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *AST*, XVII/2, 2000, 193-210.; a.y., "1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *AST*, XVIII/2, 2001, 123-140.

gerçekleştirilmiştir[799]. İstanbul Üniversitesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Başkanlığı'nca yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Oktay Belli ve Erkan Konyar tarafından yayınlanan çalışma ile Erken Demir Çağ dönemine ait olduğu belirtilen birçok kale, sivil yerleşme ve nekropol alanı tespit edilmiştir[800]. Van Gölü Havzası'nın kuzey ve kuzeybatısındaki Elazığ, Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illerini kapsayan yüzey araştırmaları ise Alpaslan Ceylan başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir[801]. Muş Bölgesi'ndeki Alpaslan Baraj Alanı'nda M. Rothman tarafından yapılan çalışma sonucunda Urartu öncesi döneme ait birçok merkez tespit edilmiş olmasına rağmen[802], Muş Bölgesi'nin özellikle Demir Çağlarının daha iyi anlaşılmasını sağlayan bir diğer araştırma ise Hanifi Biber başkanlığında yapılmıştır[803]. Yukarıda ismi geçen çalışmalar ışığında Van Gölü Havzası'nda tespit edilen merkezlerin önemli bir kısmını Demir Çağı merkezlerinin oluşturduğu görülmektedir[804]. Aynur Özfırat tarafından yapılan yüzey araştırmaları ile tespit edilen ve 250'den fazla olduğu belirtilen merkezler içinde Urartu Krallığı/Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen merkezlerin ST ve EDÇ merkezlerinden daha fazla sayıda olduğu belirtilmektedir[805]. Dönem ayrımında daha çok çanak çömlek malzemesinin ön plana çıktığı araştırmalarda yerleşimlerin mevcut mimari yapıları ile çevresel ilişkilerine daha az değinilmiştir.

Urartu öncesi yerleşim alanları; Karagündüz, Dilkaya, Çelebibağı gibi düzlük alanlardaki höyükler üzerinde özellikle çanak çömlek malzemesi ve nekropoller ile tespit edilebildiği gibi, yüksek dağlık alanlarda yer alan kale yapıları ile de karşımıza

---

[799] C. Marro- A. Özfırat, "Pre-classical Survey In Eastern Turkey. First Preliminiary Report : The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", *Anatolia Antiqua,* XI, 2003, 385-422.; a.y., "Pre-Classical Survey In Eastern Turkey. Second Preliminiary Report : The Erciş Region.", *Anatolia Antiqua,* XII, 2004, 227-265.; a.y., "Pre-classical Survey In Eastern Turkey. Third Preliminary Report: Doğubeyazıt and the Eastern Shore of Lake Van", *Anatolia Antiqua,* XIII, 2005, 319-356.; A. Özfırat, "A Survey of Pre-Classical Sites in Turkey. Fourth Preliminary Report: The Eastern Shore of Lake Van", Ancient Near Eastern Studies, 44, 2007, 113-140.; a.y., "Pre-classical Survey In Eastern Turkey. Fifth Preliminary Report. Van Lake Basin and Mt. Agrı Region", *SMEA*, 48, 2006, 177-207.; a.y., "Survey on the Settlements of Late Bronze Age-Early Iron Age in the north shore of Lake Van Basin", *Austauch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden Regionen in der Spätbronze-/Früheisenzeit*, (Eds. A. Mehnert, G. Mehnert, S. Reinhold) Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeeraumes 22, 2013, 237-249.

[800] Oktay Belli – Erkan Konyar, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağ Kale ve Nekropolleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

[801] Alpaslan Ceylan, *Doğu AnAr. Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, 2008.

[802] Mitchell S. Rothman, "The Pottery of the Muş Plain And The Evoling Place of a High Border Land", *AST*, XII, 1995, 281-304.; a.y., "Beyond the Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 123-177.

[803] Hanifi Biber – Rafet Çavuşoğlu, "Muş İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları)", *AST*, 28/2, 2011, 201-224.; Hanifi Biber – Rafet Çavuşoğlu - Sabahattin Erdoğan, " Muş İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları)", *AST*, 29/3, 2012, 373-402.; Hanifi Biber - Rafet Çavuşoğlu, "2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması", *AST*, 30/2, 2013, 303-320.; Hanifi Biber, " Muş-Bulanık'ta Demir Çağ Merkezleri ", *Tarhan Armağanı. M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler,* (Haz. O. Tekin - M. H. Sayar - E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul, 2013, 79-100.

[804] Özlem Çevik, "The Change of Settlement Patterns in Lake Van Basin: Ecological Constrains Caused by Highland Landscape", Altorientalische Forshungen, 32/1, 2005, 74-96.

[805] Özfırat, a.g.m., 237.

çıkabilmektedir. Urartu öncesi dönemde yerleşimlerin daha çok yüksek dağlık kesimlerde tercih edilmesinin sebebi hayvancılığa dayalı yarı göçebe ekonomik yaşamın tercih edilmesinden kaynaklı görünmektedir. Yüksek dağlık alanların eteklerinde ve etrafındaki ovalarda karşımıza çıkan yerleşimlerin surlarla korunan kaleler olarak düzenlenmesinde ise bir güvenlik kaygısının da etkisi olmalıdır.

Erken Demir Çağ dönemi ile ilişkilendirilen kale alanlarındaki mimari yapıların çoğunu sur duvarları temsil etmektedir. Topografik olarak şekillenen bu surlar hemen hemen neredeyse plansız ve düz bir hatta sahiptir. Urartu mimarisinde gördüğümüz düzenli kule yapılarından ziyade daha çok düzensiz ve nadir olarak payandalarla karşılaşılmaktadır. İşçilik olarak kaba ve işlenmemiş taşlar en belirleyici mimari malzemelerdir. Taşların düzensiz ve kaba olmasının sebebi taşları kırma, kesme ve işlemede kullanılacak metal aletlerin henüz üretilememesinden kaynaklanmaktadır. Taşları işleyebilecek bu türdeki metal malzemeler maden üretim teknolojisinin de gelişmesine paralel olarak Urartu Krallığı döneminde karşımıza çıkmaktadır. Urartu Krallığı döneminde kalelerin düz ovalık alanlardaki kayalıklarda inşa edildiği bilinmekle birlikte, yüzey araştırmaları ile tespit edilen EDÇ merkezlerinde de Urartu dönemine ait çanak çömlek parçalarının bulunması bu yerleşim alanlarının Urartular döneminde de kullanılmış olabileceğini ortaya koymaktadır. Özfırat tarafından da belirtildiği üzere EDÇ ve ODÇ kalelerinde her iki döneme ait çanak çömleklerin ortaya çıkması kalelerin hangi dönemde yapılmış olduğu tespitini zorlaştırmaktadır. Bu durum Ermenistan'da tespit edilen EDÇ kalelerinde de karşımıza çıkmaktadır[806].

Bulundukları konum, taş işçilikleri ve çanak çömlek malzemesi ışığında, Van Gölü Havzası'ndaki ST/EDÇ kaleleri Özfırat tarafından iki farklı grup olarak değerlendirilmektedir. İlk gruptaki kalelerin kare planları ve duvar inşa tekniklerinin Urartu örneklerine benzediğini belirtmekle birlikte bu kalelerin Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ganiyi Neso, Zinarizer, Mino, Toptepe, Kengerkor, Meydan Tepe, İt Kalesi, Aşağı Karaçay, Alacahan **(Lev. CXLIV/a)**, Evdi Tepe[807], Panz, Segran[808] ve Haydar Kalesi[809] bu gruptaki kaleler olarak karşımıza çıkmaktadır. Muş Bulanık'taki Marnuk **(Lev. CXLIV/b)** ve Günyurdu **(Lev. CXLIV/c)** kaleleri de bu grup içerisinde değerlendirilebilecek mimari özellikler taşımaktadır[810]. Yine ova seviyesine yakın bir kayalık üzerinde yükselen Aliler Kalesi'nin nekropol alanı ve surlarla korunan sitadeli ile bir Erken Demir Çağ merkezi olduğu Sevin tarafından belirtilmektedir[811] **(Lev. CXLV/a-b)**. Kale sitadelinin güneyindeki poligonal ve dikdörtgen blokların meydana getirdiği sur

---

[806] A. T. Smith - K. Kafadarian, "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project ", Iran, 34, 1996, 24.
[807] Özfırat, *a.g.m.*, 237.
[808] Aynur Özfırat, "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", Araştırma Sonuçları Toplantısı, XVI/2, 1999, 5.
[809] a.y., "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", Araştırma Sonuçları Toplantısı, XVII/2, 2000, 195.
[810] Biber, a.g.m., 80 v.d.d.
[811] Sevin, a.g.m., 373 v.d.

sisteminin özellikle ana kaya üzerine oturma şekli ile Urartu mimarisinde kullanılmayan bir teknik ile inşa edildiği belirtilmesine rağmen, taşlardaki işçiliğin ve kenet sisteminin Urartu sur duvar tekniği ile paralellik gösterdiği vurgusu yapılmıştır. Ancak kalenin güneyindeki sur duvarlarında yapılan kaçak kazılar sonucunda, taş blokların klasik Urartu kalelerinde görülen, kayalığın duvar temelleri için oluşturulan basamaklar şekilde oyulma tekniği ile oluşturulduğu rahatlıkla gözlemlenebilmektedir **(Lev. CXLV/c-d)**. Kale, Belli tarafından ise bir Urartu yapısı olarak değerlendirilmiştir[812]. Aliler Kalesi sitadel surlarının bu mimari özellikleri ışığında bir Urartu Kalesi olduğunu belirtmek daha doğru olacaktır. Nitekim sitadelin kurulduğu kayalığın güneybatı eteklerinde, üzerinde "Minua" isminin okunabildiği bir sütun altlığının olduğu büyük bir kompleksin temelleri bulunmaktadır. Kale surları ile bu komplekstеki taş işçiliği Aliler Kalesi'nin yaklaşık 25 km. kuzeydoğusunda ve Muradiye Ovası'ndaki Minua dönemi en önemli Urartu projesi olan Körzüt Kalesi sur duvarlarındaki taş işçiliğine benzerliği, Aliler Kalesi sitadel surlarının da Minua döneminde inşa edilmiş olabileceğini göstermektedir.

Yüksek yaylalarda yer alan Şekerbulak, Tırmıklı, Zirçlitaş, Bakırtaş ve Teketaş kaleleri Özfırat tarafından yapılan tasnif doğrultusunda ikinci gruptaki kale yapılarını oluşturmaktadır[813]. Bu gruptaki kale yapılarının savunma duvarlarını oluşturan taşların kabaca işlenmiş oldukları ve düzensiz bir şekilde dizildikleri görülmektedir. Birinci gruptaki kalelerden farklı olarak herhangi bir nekropol alanı ile ilişkileri tespit edilememiştir. Bu kalelerin bu kadar yüksek alanlarda tercih edilmesinin sebebi bölgenin 2. binyılından devam eden hayvancılığa dayalı ekonomi biçimidir. Boyutlarının küçük ve düzensiz bir planda yapıldıkları belirtilen ve bir savunma duvarıyla çevrelenen bu yapılardan hiçbir materyal ele geçirilmediği belirtilmektedir. Ancak Şekerbulak'taki yapılarda yapılan kaçak kazılar neticesinde yuvarlak planlı bir mekândan ve alandan çanak çömlek buluntularının olduğu görülmüştür[814] **(Lev. CXLVI/a-d)**. Özellikle parlak kırmızı renkli bir Bianili parçasının varlığı, bu yüksek alanların Urartular döneminde de kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Süphan Dağı'nın güney eteklerindeki kayalık bir tepeyi çevreleyen kiklopik sur duvarlarına sahip ve 3000 m. rakımı ile Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bugüne değin tespit edilmiş en yüksek rakımlı kale görünümündeki Kefir Kalesi, Urartular'ın çok yüksek dağlık kesimlerde de inşa faaliyetlerinde bulunduklarını göstermektedir[815]. Kaleyi ilk olarak tespit eden Burney, mevcut

---

[812] Oktay Belli, "An Early Iron Age And Urartian Fortress In The Van Region: Aliler", *SMEA* / 46-1, 2004, 5-14.

[813] Aynur Özfırat, " Survey on the settlements of Late Bronze/Early Iron Age in the northern shore of Lake Van Basin", *Austauch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden Regionen in der Spätbronze-/Früheisenzeit,* yay. haz. A. Mehnert, G. Mehnert, S. Reinhold, Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeeraumes 22, 2013, 237 v.d.

[814] Şekerbulak Kalesi, kalenin tescil ve sit sınırlarının tespiti amacıyla, 2013 yılı içerisinde, Van Müze Müdürlüğü'nce görevlendirilen ve benimde içerisinde bulunduğum bir ekip tarafından incelenmiştir.

[815] C. A. Burney, "Urartian Fortresses and Towns in Van Region", *AnatSt,* 7, 1957, 51, plate VI/c.; Forbes, *a.g.e.*, 24.

mimari özellikler ışığında kalenin bir Urartu yapısı olduğunu ve Güney Transkafkasya'daki EDÇ kalelerinden farklı olduğunu belirtmektedir[816].

Urartu öncesi dönem ile ilişkilendirilen diğer bir yerleşim biçimi yüksek yaylalarda yer alan, kiklopik bloklar ile inşa edilen ve dirhe olarak da adlandırılmış yapılar oluşturmaktadır[817]. Bu tür yapılarda kullanılan ve kabaca işlenmiş kiklopik tarzdaki taşların yüksekliği 2-00 m. ile 2-50 m. arasında olabilmektedir. Kerpiç ve ahşap malzemenin kullanılmadığı bu yapılar daha çok Van Gölü Havzası'nın güneyindeki yüksek dağlık alanlardaki yaylalarda karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir üst örtü sisteminin olmadığı bu yapılar genelde kare planlı olarak düzenlenmişlerdir. Van, Başkale, Barış Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneyinde Bordik Mevkisinde yer alan 2190 m. rakımlı, kiklopik kalker taşlarından oluşan yayla evleri bu türdeki mevsimsel yerleşim alanlarına güzel bir örnektir **(Lev. CXLVII/a-c)**. Çoğu zaman işlenmemiş bazende tek bir yüzü işlenmiş kiklopik taşlar yüksek yayla evlerinde kullanılan temel malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu öncesinde Sevan Gölü Havzası, Ararat Ovası, Aragats Dağı etekleri, Ağrı Dağı ve çevresi ile Kuzeybatı İran'da karşımıza çıkan kiklopik kale mimarisinin Van Gölü Havzası'nda da karşımıza çıktığı yukarıda ismi geçen yüzey araştırmaları ile tespit edilmiş merkezler ışığında söylenebilir. Ancak sadece kaleler üzerinden yapılan saptamalar bu alanların dışındaki daha küçük yerleşim birimleri ile nekropol alanlarının göz ardı edilmesi anlamına ve Urartu öncesi dönemin tek bir yönüyle incelenmesi anlamına gelmektedir. Urartu ile EDÇ kaleleri arasındaki mimari ilişkiyi sadece kiklopik tarzda örülmüş inşa tekniğiyle açıklamak da yeterli olmayacaktır. Bundan dolayı Urartu öncesi dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için Van Gölü Havzası'nda daha ayrıntılı arkeolojik çalışmaların ve arkeolojik kazıların yapılması gerekmektedir.

---

[816] C. A. Burney, "Urartu and the east and north", *Anatolian Iron Ages 5*: *Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 2005, 18.

[817] Oktay Belli, "Van Gölü'nün Güneyinde Dev Evlerinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (Haz. O. Belli), Ankara, 379-385.

Adı	Yeri	Rakım
Ganiyi Neso Kalesi	Van/Erciş	1915 m.
Zinarizer Kalesi	"	1765 m.
Mino Kalesi	"	1744 m.
Toptepe	"	1835 m.
Kengerkor	"	1870 m.
Meydan Tepe Kalesi	"	2360 m.
İt Kalesi	"	1940 m.
Aşağı Akarçay Kalesi	"	1950 m.
Alacahan Kalesi	"	1725 m.
Evditepe Kalesi	Van/Muradiye	1682 m.
Panz Kalesi	Van/Merkez	1745 m.
Segran Kalesi	Bitlis/Ahlat	2011 m.
Haydar Kalesi	Bitlis/Ahlat	2140 m.
Marnuk Kalesi	Muş/Bulanık	1634 m.
Şekerbulak	Van/Erciş	2480 m.
Tırmıklı	"	2050 m.
Zirçlitaş	"	2020 m.
Bakırtaş	"	2127 m.
Teketaş	"	2154 m.

Tablo 10- Van Gölü Havzası Son Tunç/Erken Demir Çağ Kaleleri

Urartu Krallığı'nın kuzey toprakları olarak adlandırılan Güney Transkafkasya'daki Erivan, Shirak ve Tsakhovit ovalarında yapılan yüzey araştırmaları ile kiklopik surların çevrelediği EDÇ dönemine tarihlendirilen merkezler tespit edilmiştir[818]. Daima yüksek bir kaya çıkıntısı üzerinde yer alan EDÇ kalelerinin, sonraki dönemlerde de yerleşim görmesinden dolayı, konumsal özelliklerinin tarihlendirmede yeterli olmadığı belirtilmiştir. Kaleler, kuruldukları alanın topografyasına birebir bağlı olarak inşa edilmişlerdir. Bundan dolayı ovalara hâkim alanlardaki kayalıklarda kurulan Urartu kalelerinde karşımıza çıkan düzgün ve köşeli hatlara sahip mimari görünüm bu kalelerin sur duvarlarında karşımıza çıkmaz. Metsamor, Tsitsernakaberd, Aigabats, Agin[819] dışındaki Gyamerez, Aragatsotn, Sarnakhpyur, Garnaovit (Adiaman) South, Variberd, Tsakhkaovit (Khaji-Khalil) gibi kaleler yüksek dağlık alanlarda yer alan EDÇ kaleleridir[820]. Güney Transkafkasya'daki bu EDÇ kalelerinin tespit edilen diğer bir önemli özelliği ise kaleler ile ilişkili sulama sistemlerinin tespit edilmiş olmasıdır[821]. Özellikle Gegham ve Aragats sulama sistemleri olarak karşımıza çıkan bu sulama projeleri birbirinden

[818] Smith - Kafadarian, a.g.m., 23-37; A. T. Smith, "The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics", *AJA*, 103/1, 45-71.; P. Avetisyan - R. Badalyan - A. T. Smith, " Preliminary Report on the 1998 Archaeological Investigations of Project ArAGATS in the Tsakahovit Plain, Armenia. SMEA, 42/1, 2000, 19-59.; Rouben S. Badalyan - P. S. Avetisyan, *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and its Surrounding Region*, British Archaeological Reports International Series S1697, Archeopress, 2007.
[819] Smith, a.g.m., 1, 54.
[820] Smith – Kafadarian, a.gm., 23-37.
[821] Smith, a.g.m., 1, 54.; Avetisyan - Badalyan - Smith, a.g.m., 46.

bağımsız kanal ve rezervuar ağından meydana gelmektedir. Güney Transkafkasya'da, özellikle Ararat ve Aragats ovalarında, muhtemelen Urartu öncesinde daha erken sulama sistemlerinin varlığı, Urartu sulama sistemlerinin, kendiliğinden gelişmediğini, fakat bunun yerine, sulama teknolojisinin daha erken bir aşaması üzerine inşa edildiği söylenebilir[822]. İlk kale devletleri olarak adlandırılan bu dönemdeki kalelerin konumundan dolayı, dağlık alanların, devlet otoritesinin yönetim merkezi olduğu görülmektedir. Sadece savunma amaçlı bir kullanım ile tanımlanamayacak bu kalelerin, özellikle bazı merkezlerde karşımıza çıkan dini yapıları doğrultusunda, yönetimsel işlevi de ön plana çıkmaktadır[823]. Yönetici seçkinler ve halk için çalışan ustaların varlığı da buna katkı sağlamaktadır.

Sevan Gölü Havzası'nda yapılan yüzey araştırması ile tespit edilen kalelerden bazılarının EDÇ döneminde kuruldukları tespit edilmiştir[824]. Bu kalelerdeki payandalar şeklinde yapılan duvar çıkıntılarının, genellikle düzensiz aralıklarla yerleştirildiği ve duvar düzlemine eğik açılarla yerleştirildiği görülmektedir[825]. Bu mimari teknik, Sevan Gölü Havzası'ndaki Murad Khach, Bardzrashen, Belyy Klyuch ve Berdi Dar gibi kalelerde de karşımıza çıkan EDÇ kalelerinin tipik özelliğidir[826]. Sur duvarlarını meydana getiren taşların kaba olarak işlenmesi, birbirlene bağlanma noktalarında boşlukların oluşması ve duvar yüzündeki boşlukların küçük taşlarla doldurulmuş olması kiklopik mimari geleneği yansıtmaktadır. Sevan Gölü Havzası'nın güneyindeki Erken Demir Çağ kalelerinin üçlü bir hiyerarşik yapı ortaya koyduğu tespit edilmiş iken havzanın diğer bölgelerinde ise sadece iki aşamalı olarak karşımıza çıkar[827]. V. M. Masson tarafından tanımlanan "Kafkas yerleşim modeli" doğrultusunda, büyük kaleler, muhtemelen yüksek derecedeki bir sosyopolitik tabakalaşma ile toplulukların merkezi konumundaydı.

Urmiye Gölü Havzası'nda Demir I (1250-1050) ve II (1050-800) olarak tanımlanan dönem Urartu öncesi dönemi temsil etmektedir[828]. Havzada bu dönemi tanımlayan en belirgin maddi kültür kalıntısı ise gri mal olarak bilinen çanak çömleklerdir[829]. Bu dönemde karşımıza çıkan yerleşim biçimleri hem Ermenistan Platosu'ndan hem de Türkiye'nin doğusundaki yüksek dağlık alanda karşımıza çıkan kaleler ile paralel bir görüntü çizmesine rağmen höyük türü yerleşimlerin varlığı ile adı geçen bölgelerden farklılaşmaktadır. Hasanlu yerleşmesi, özellikle IV. tabakası, Kuzeybatı İran'ın Urartu öncesi dönemi için en önemli merkezlerin başında

---

[822] T. J. Wilkinson, *Archaeological Landscapes of the Near East*, 2003, 201.
[823] Raffaele Biscione, The Distribution of pre- and Protohistoric Hillforts in Iran, *SMEA*, 51, 2009, 135 v.d.
[824] Hovhannes Sanamyan, "Architectural Structure, Defensive Systems And Building Technique of the Fortifications", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores*, (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 325.
[825] Smith - Kafadarian, a.g.m., 24.
[826] Sanamyan, a.g.m., 331 v.d.d.
[827] Biscione, a.g.m., 135 v.d.
[828] Michael D. Danti, "The Late Bronze And Early Iron Age In Northwestern Iran", *The Oxford Handbook Of Ancient Iran*, (Ed. D.T. Potts), Oxford, 2013, 344-363.
[829] Stephan Kroll, "The Southern Urmia Basin in the Early Iron Age", *Iranica Antiqua*, 40, 2005, 65 v.d.d.

gelmektedir[830]. Urmiye Havzası'nda yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Hasanlu ile kıyaslanacak başka bir merkezin tespit edilememiş olması, Urmiye Havzası'nda Hasanlu merkezli bölgesel bir yönetim olduğu görüşünü desteklemektedir. Geoy Tepe, Gijlar, Kordlar bölgenin bilinen diğer merkezleri konumundadır. Bölgede yapılan yüzey araştırmaları sonucunda birçok kale ve surlarla korunan tepelik alanlar tespit edilmiştir[831].

Kiklopik mimari ile şekillendirilmiş duvarlara sahip merkezlere ilişkin olarak ilk değerlendirmeler Adzhan, Gouzalyan ve Piotrovskii tarafından yapılmıştır[832]. Sevan Gölü Havzası'nda tespit edilen kiklopik kaleler ise ilk olarak Mikayelyan tarafından yayınlanmıştır[833]. Oganesian, bu tarzdaki kalelerin sonraki Urartu örneklerinin öncüsü olduğunu belirtilmekle beraber, kiklopik duvar işçiliğinin Hitit etkili olarak ortaya çıkmış olabileceğini de düşünmektedir[834]. Oganesian'ın bu düşüncesine paralel olarak C. A. Burney[835], R. Biscione[836] ve A. T. Smith[837] tarafından Güney Transkafkasya'da Urartu öncesi dönemde kiklopik mimari tarzı ve birtakım sulama sistemleri ile karşımıza çıkan EDÇ kalelerinin, M. Ö. 9. yüzyılda krallık olarak ortaya çıkan Urartular'ın kale-kent mimarisinin Transkafkasya geleneğinin yenilikçi bir devamı olduğu önerilmiştir.

6.2. ASSUR MİMARİSİ

M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Assurlular'ın Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşayan yarı göçebe topluluklara yönelik gerçekleştirdiği yağma seferleri Urartu Krallığı'nın kuruluşundaki temel dinamiklerden biri olarak gösterilmektedir. Güneyli büyük güç Assur Krallığı için tehlike olmaya başladıkları andan itibaren Assur kaynaklarında geçen bu halklara yönelik seferler ve bu bölgeye ilişkin iktidar

---

[830] Raffaele Biscione, "Pre-Urartian and Urartian settlement patterns in the Caucasus", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in the Caucasus and Beyond*, (Eds. A. T. Smith- Karen S. Rubinson), Cotsen Institute of Archaeology Monographs 47, Los Angeles, 2003, 171.

[831] Kroll, a.g.m., 65-85.; Raffaele Biscione, The Distribution of pre- and Protohistoric Hillforts in Iran, *SMEA*, 51, 2009, 123-143.

[832] A. A. Adzhan - L. T. Gyuzallyan - B. B. Piotrovskii, "Tsiklopicheskie Kreposti Zakavkaziya", Soobshchenia Gosudarstvennoi Akademii Istorii Merial'noy Kulturi 1/2, 1932, 61-64.

[833] G. A. Mikayelyan, *Kiklopicheskie Kreposti Sevanskogo Bassena*. Akademiya Nauk Armianskoy SSR, Yerevan, 1968.

[834] Forbes, *a.g.e.*, 11, 13.

[835] C. A. Burney, "Urartu and its forerunners: Eastern Anatolia and Trans-Caucasia in the second and early first millennia BC", *Ancient West & East*, 1, 2002, 51-54.; a.y., "Urartu and the east and north", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 2005, 15-20.

[836] Raffaele Biscione, "Pre-Urartian and Urartian settlement patterns in the Caucasus", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in the Caucasus and Beyond*, (Eds. A. T. Smith- Karen S. Rubinson), Cotsen Institute of Archaeology Monographs 47, Los Angeles, 2003, 183.

[837] A. T. Smith - Tiffany T. Thompson "Urartu and the Southern Caucasian political tradition", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Antonio Sagona), Leuven, 2004, 557-580; A. T. Smith, "The Prehistory of an Urartian Landscape", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, (S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 44, 51 v.d.

mücadelesinin, yerel aşiretlerin bir araya gelerek Urartu Krallığı'nı oluşturdukları düşünülmektedir[838]. Nitekim I. Salmanasar'dan (M.Ö. 1274-1243) itibaren Assur yazılı kaynaklarında, bu halklardan kimi zaman Uruatri kimi zaman da Nairi olarak bahsedilmesi, Doğu Anadolu yüksek yaylasındaki topluluklar ile Assur Devleti arasındaki ilişkilerin oldukça erken dönemlerden itibaren başladığını göstermektedir[839]. Bu bölümde devlet sistemi, yazı geleneği, sanat anlayışı, mimari ve şehircilik anlamında Mezopotamya'nın köklü gelenekleri üzerine inşa edilmiş Assur Krallığı'nın, M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren kurulmuş olan Urartu Krallığı'nın gelişim ve dönüşümü üzerindeki etkisi veya Urartu Krallığı'nın kendi kurumlarının oluşturma noktasında Assur'u model olarak alıp almadığı özellikle kent ve şehircilik anlayışı açısından değerlendirilecektir[840].

Devlet modeli, din, yazı sistemi ve sanat üretimi noktasında Assur devletini model alan Urartular'ın bu güçlü kültürden mimari gelenekler açısından etkilenmemiş olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Ancak her iki devlet arasındaki etkileşimin mimari yönünü belirlemenin kendi içinde sıkıntıları da bulunmaktadır. Öncelikli olarak değerlendirilmesi gereken durum her iki devletin şekillendiği coğrafyalardaki olanak ve imkânların farklı planlamalar ve tercihleri de kendi içinde dayatması gerçekliğidir. Kalelerin ve kentlerin inşaası, bunların güvenliği ve kullanılan malzemelerin tercihi hâkim olunan coğrafyanın imkânlarıyla sınırlıdır. Assur Krallığı'nın hâkim olduğu coğrafya bitümen, kil ve tarımsal ürünler yönünden zengin bir bölge olmasına karşın maden, taş malzeme ve kereste yönünden yetersizdir[841]. Bundan dolayı söz konusu malzemelerin temini komşu coğrafyalardan sağlanmıştır. İnşa malzemeleri içinde özellikle taşın sınırlı olması Assurlular'ın yapı inşasında daha çok kerpici kullanmalarını zorunlu kılmıştır[842]. Urartular, coğrafi koşulları sınırlı ve oldukça dağlık bir arazide kendi yerleşim modelini uygulamış iken Assur Krallığı ise Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı Mezopotamya'nın verimli ve zengin düzlüklerinde oldukça büyük projeler gerçekleştirmişlerdir. Urartu kaleleri ile Assur kentlerinin yer tercihlerinin tamamen farklı olduğunu vurgulayan bu belirlemeden sonra kıyaslamaları problemli kılacak olan bir diğer durumda projelerin boyutlarıdır. Nitekim Ninive'nin **(Lev. CXLVIII)** Yeni-Assur döneminde 750[843] ve II. Sargon'un ismini taşıyan Dur-Şarrukin'in (Khorsabad) 320[844] hektarlık bir alana sahip oldukları göz önüne alındığında, yaklaşık 85 ha. bir alana yayılan Urartu'nun

---

[838] M. N von Loon, *Urartian art: its distinctive traits in the light of new excavations*, İstanbul, 1966, 9.; Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 35.

[839] *a.g.e*., 28 v.d.d.

[840] Urartu-Assur ilişkileri birçok bilim adamı tarafından farklı açılardan değerlendirilmesine rağmen iki kültür arsındaki politik mücadele ve kültürel ilişkileri ayrıntılı olarak değerlendiren bir doktora tez çalışması son olarak Bülent Genç tarafından gerçekleştirilmiştir, "Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi", *Marmara Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, 2015.

[841] V. Sevin, *Yeni Assur Sanatı, I: Mimarlık*, Ankara, 1999, 5.

[842] John M. Russell, "Assyrian Cities and Architecture", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 423.

[843] Sevin, *a.g.e*., 37.; Dirk Paul Mielke, "Fortifications and Fortification Strategies of Mega-Cities in the Ancient Near East", *Proceedings of the 7th ICAANE*, I, (Eds. R. Matthews ve J. Curtis, M. Seymour / A. Fletcher / A. Gascoigne / C. Glatz / St J. Simpson / H. Taylor / J. Tubb / R. Chapman), Wiesbaden, 2012, 74.

[844] Sevin, *a.g.e*., 32.

başkenti Van Kalesi'nin[845] bu kıyaslamada oldukça küçük ölçekli bir proje olduğu görülecektir. Her iki krallık arasındaki mimari etkileşimi daha çok kullanılan mimari teknikler, malzeme ve planlama noktasında gözlemlemek daha doğru bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki bölümlerde ayrıntılı olarak değinilen Sardurburç Yapısı'ndaki 6 adet Assurca yazılmış yazıt, Urartu Krallığı'nın kuruluş aşamasındaki Assur etkisini dilbilimsel anlamında ortaya koyan en temel kanıtlardır. Nitekim I. Sarduri'nin bu yazıtlarda kullandığı krali ünvanlar da Assur krallarınınkiyle birebir aynıdır. Urartular, Assur yazı sistemini kullandıkları gibi Assur'un baş tanrısını da örnek alarak milli tanrı Haldi ile kendi panteonlarını oluşturdular[846]. Ayrıca kiklopik bloklardan oluşan söz konusu yapının inşasında kullanılan teknik birikim ve becerinin bir anda oluştuğunu düşünmek yanlış olacaktır. Urartular'ın Sardurburç Yapısı ile birlikte başlayan anıtsal yapı inşa edebilme teknik becerisinin Assur etkili olarak oluşabileceği, taşları işleyen ve kesen taş ustaların Assurlular tarafından eğitilmiş olabileceği ifade edilmektedir[847]. Bununla birlikte I. Salmanasar dönemi kaynakları Urartu-Assur ilişkilerinin oldukça erken dönemlerden itibaren başladığını ve bu ilişkilerin farklı bir yönüne işaret etmektedir[848]. Yakın ve komşu coğrafyalardan zorla göç ettirilen halkların tapınak ve kale inşaatlarında çalıştırıldıklarını bu kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Özellikle Urartu olarak adlandırılan bölgeden getirilen bir grup gencin kraliyet sarayında hizmetli olarak çalıştırılması bu noktada önemlidir. M.Ö. 2. binyılın sonlarından itibaren başlayan ilişkiler ile M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında kurulan Urartu Krallığı'na bu bilgi ve beceri transferinin ise Yukarı Dicle Bölgesi'nde Yeni Assur Krallığı'nın eyaletleri olarak kurulmuş olan Ziyarettepe, Tuşhan (Üçtepe), Amedi, Sinabu ve Tidu gibi tampon kent yerleşimleri aracılığıyla gerçekleştirilmiş olduğu düşünülmektedir[849]. Nitekim Assur Krallığı'nın M.Ö. 9. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen yeniden yapılandırma döneminde Yukarı Dicle Bölgesi'ne zorla göç ettirilen Arami, Babil ve Fenikeli topluluklar yanında Anadolu'lu ve Hurri-Urartu orijinli topluluklar da yer almaktadır[850]. Urartular'ın Assur devlet ve yazı geleneği ile birlikte benzer şekilde mimari teknik ve becerileri de bu yolla transfer etme ihtimalleri olağandır. Ancak, özellikle M.Ö. 9 ve 8. yüzyıldan itibaren Assur'da taş kullanımının artışında, Suriye ve Finike'den tutsak edilen taş ustalarının da etkisi olabileceği belirtilmektedir[851].

---

[845] E. Konyar - C. Avcı, "Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2013 Çalışmaları", *KST*, 2015, 36/2, 265.

[846] Eckart Frahm, "Introduction", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 7.; a.y.; "The Neo-Assyrian Period (ca. 1000-609 BCE)", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 170 v.d.

[847] R. D. Barnett, "Urartu", *The Cambridge Ancient History, Volume 3/1:The Prehistory of the Balkans, the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries BC*, (Haz.: J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger), Cambridge University Press, 1982, 337.

[848] Stefan Jakob, "Economy, Society, and Daily Life in the Middle Assyrian Period", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 158.

[849] K. Köroğlu, "Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations", *Europoean Journal of Archaeology*, 18 (1), 2015, 120 v.d.d.

[850] a.g.m., 118.

[851] Peter Roger Stuart Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Oxford, 1994, 336 v.d., 342.

Komşu ve yakın coğrafyalardan yapılan zorunlu insan transferlerinde karşılıklı teknoloji ve kültürel alışverişin iki yönlü de olabileceğini düşündüğümüz takdirde Urartular'ın da Assur'da gelişen taş işçiliğine katkısının olduğunu düşünebiliriz.

I. Sardur dönemi için bugüne tespit edilmiş tek yapı olması yanında temel olarak hangi amaçla inşa edildiğine ilişkin tartışmaların devam ettiği Sardurburç Yapısı'nın kullanım amacı krali Assur kenti Kalhu'da (Nimrud) inşa edilmiş olan ve Dicle Nehri'ne doğru uzayan II. Assurnasirpal dönemi (M.Ö. 883-859) taş iskele ışığında değerlendirme yapılabilir[852] **(Lev. CXLIX/b-c)**. I. Salmanasar döneminde kurulmasına rağmen yaklaşık 400 yıl sonra yeniden inşa sürecinin yaşandığı Kalhu'da akropol yeniden inşa edilmiş ve etrafı oldukça güçlü bir sur duvarı ile çevrelenmişti. Bunun yanında bağlar, bahçeler, Zab Nehri ile kent arasında açılan sulama kanalları ile muhtemelen taş iskeleler de inşa edilmişti. Akropolün batı tarafında, üzerinde kerpiç mimari için bir temel amacıyla da işlev gören büyük boyutlu kireçtaşları ile inşa edilmiş geniş taş iskelenin Van Kalesi'nin kuzeybatı ucunda inşa edilmiş Sardurburç Yapısı'nın inşasına kaynaklık etmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Urartuların M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Anadolu, Ermenistan ve Kuzeybatı İran topraklarında uyguladığı temel yerleşim politikası hâkim olunan topraklarda kaleler inşa edilmesi ve buralara zorla göç ettirilen halklara uygun bir alan yaratarak yeni kentlerin kurulması şeklindedir. Özellikle Minua ile şekillenen bu yerleşim modelini sitadel ve kent düzenlemesi olarak tanımlamaktayız. Sitadel dini, krali, ekonomik ve kamusal yapıların içinde yer aldığı ve etrafı güçlü surlarla korunan bir alanı temsil ederken hemen yakınındaki yerleşime uygun alanlarda halkın yaşadığı yerler ise aşağı kentlerdir. Aşağı kentlerin çoğu bir sur duvarı olmadan inşa edilmektedir. Yeni-Assur kentlerinde ise bütün bir kenti çevreleyen bir sur sistemi ile korunan ve sitadelin de içinde yer aldığı bir yerleşim modeli söz konusudur. Şehir surları içerisinde de yapay tepelik alanlar oluşturularak surlu ayrı bir birimde sitadel olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte *ekal māšarti* olarak adlandırılan kışla-saray olarak hizmet veren yapılar ile tapınaklar da diğer yapı gruplarını oluşturmaktadır[853]. Bu planlamada Urartu mimarisine kaynaklık edebilecek tek nokta ise üzerinde krali yapıların konumlandırıldığı sitadel gibi yüksek bir alan oluşturma uygulamasıdır.

I. Sardur sonrasında İşpuini ile birlikte devam eden inşa sürecinin özellikle Minua döneminde zirve yaptığını Van Gölü Havzası, Doğu Anadolu Bölgesi'nin batısı ve Kuzeybatı İran'daki kaleler ışığında söyleyebiliriz. Urartu Kralı Minua ile birlikte karşımıza çıkan temel özellik kalelerin planlamasındaki yeniliktir. İşpuini ile birlikte başlayan sitadel düzenlemesinin daha büyük ölçeklerde ve bir önceki dönemin ovaya daha yakın kayalıklarda kurulan sitadellerine karşın daha yüksek ve

---

[852] Max Edgar Lucien Mallowan, *Nimrud and its remains*, Vol. I, London, 1966, 76 v.d.d., Fig. 30-34.; Genç, *a.g.e.*, 61.
[853] Sevin, *a.g.e.*, 43 v.d.

korunaklı kayalıklarda uygulanan yeni bir sitadel düzenlemesi söz konusudur. Bununla birlikte bu sitadellerin yakınında aşağı kent yerleşimlerinin de inşa edildiğini görmekteyiz. Bu sitadel ve kent düzenlemesi Urartular'dan önce Yeni-Assur dönemi kentlerinin temel özelliklerinden biridir. Burada dile getirilmesi gereken nokta Urartu sitadelleri topografik olarak doğal kayalıklar üzerinde inşa edilmiş iken Assur sitadelleri nehir kenarlarındaki yerleşime uygun alanlarda etrafı oldukça güçlü sur duvarları ile çevrelenmiş Kalhu (Nimrud), Ninive (Koyuncuk) gibi Yeni Assur kentlerinde yapay platformlar üzerinde inşa edilmiştir. Büyük ölçekli yapıların kerpiç temeller veya platformlar üzerinde yükselmesi Assur tarihi boyunca uygulanan bir inşa tekniğidir[854]. Minua ile birlikte karşımıza çıkan yoğun inşa döneminde, Urartu kalelerin temel karakteristik özelliği olarak karşımıza çıkan bir diğer özellik de kurtin ve bastiyonlu sur mimarisidir. Forbes, Urartu mimarisindeki bu değişimin Assur etkili olarak ortaya çıktığını belirtmektedir[855].

Urartu mimarisindeki Assur etkisini mekân süsleme tekniklerinde ve birtakım farklı uygulamalarda da tespit etmek mümkündür. Bilindiği üzere Assur sarayları zengin duvar resimleri, kabartmalar ve *bull collossi* olarak bilinen, anıtsal kapı veya taht odası gibi önemli mekânların girişlerinde yer alan ve Assurlular tarafından *lamassu* olarak adlandırılan koruyucu büyük boğa, sfenks ve karışık yaratık heykelleri ile süslü zengin mekânlar olarak düzenlenmiştir[856]. Urartu saraylarında ise en iyi örnekleri Arin-Berd ve Altıntepe kalelerinden bilinen ve daha çok mavi, beyaz ve kırmızı renklerin hâkim olduğu duvar resimleri ile karşılaşmaktayız. Urartu mimarisindeki mekânların süslemesinde heykel ve kabartma gibi öğeler neredeyse yok denilecek kadar azdır. Bu anlamada en yi bilinen merkez, kabartmalı payelere sahip Adilcevaz Kef Kalesi'dir.

Urartu mimarisinde özellikle tapınak temellerinde uygulanan tunç veya altın plaka bırakma geleneği de Assur etkili olarak karşımıza çıkar. En erken uygulamaların Aznavurtepe Tapınağı'nda[857] tespit edildiği bu geleneğin Toprakkale Tapınağı[858] ile Van Kalesi'nin Yeni Saray olarak adlandırılan kaya temellerinde[859] uygulandığını bilmekteyiz. Assur kentlerinde ise yapı temellerine tunç plaka bırakma geleneği I. Šamšī-Adad (M.Ö. 1808-1776) döneminden itibaren bilinmektedir[860]. I. Salmanasar döneminde tanrı Assur Tapınağı'nın yenilenme çalışmalarında da bu tür uygulamaların devam etmesi bu geleneğin Assur Krallığı'nda yaygın olduğunu göstermektedir.

---

[854] John M. Russell, "Assyrian Cities and Architecture", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 423.
[855] Forbes, *a.g.e.*, 27.
[856] Eckart Frahm, "The Neo-Assyrian Period (ca. 1000-609 BCE)", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 169 v.d.
[857] Yusuf Boysal, "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri", *Belleten*, 25, 1961, 200 v.d.
[858] A. Erzen, "Untersuchungen in der Urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren. 1959-1961", *AA*, 1962, 398 v.d.d., Abb. 11.
[859] M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1988", *KST* , XI/1, 1990, 357, Res. 10-11.
[860] Genç, *a.g.e.*, 116 v.d.d.

Urartu mimari geleneğinde karşımıza çıkan bir diğer özellik özellikle tapınak kapılarında uygulandığı gibi sütunlu salonlarda da örneğini gördüğümüz kademeli niş uygulamalarıdır. Yukarı Anzaf Kalesi, Giriktepe ve Arin-Berd'ten bilinen kademeli niş uygulamalarının erken örnekleri **(Lev. CL/a-c)** Nimrud (Kalhu) **(Lev. CLI/a-b)** ve Dur-Şarrukin (Khorsabad) kentlerindeki yapılardan bilinmektedir[861].

Mimari anlamda Urartu-Assur ilişkisinin değerlendirileceği bir diğer alan mezar yapılarıdır. Urartu Krallığı'nda çok odalı kaya mezarları ve yeraltına inşa edilen ve kayalara oyulan oda mezar geleneği bilinmekle birlikte bunların nasıl ortaya çıktığı birçok bilim adamı tarafından tartışılmıştır[862]. Sevin kaya mezar geleneğinin özellikle Yeni Assur etkili ortaya çıktığını belirtmektedir. Bir salon etrafındaki çok odalı mimari tasarım, anıtsal cephe anlayışı gibi kendine özgü özellikleri ile düzensiz odalardan oluşan Assur mezar mimarisine **(Lev. CLII/a)** tamamen zıt bir görünümdeki Urartu kaya mezarlarının kimi ayrıntılarda Assur'un tuğla veya kerpiç işçilikli öncü örneklerinden etkilendiğini ifade etmektedir[863]. Yine Neft Kuyu ve İç Kale mezarlarının ön salonlarındaki beşik tonozlu planlamanın Assur geleneğinde olduğu belirtilmektedir. Çevik ise kaya mezar geleneğinde Assur etkisine karşı çıkarak, bu mimarinin bölgede Urartu öncesine tarihlenen oda mezar mimarisi geleneğinden gelişerek kayalara uygulanmış olduğunu söylemektedir[864]. Urartu krali kaya mezarları mimari tasar, malzeme ve işçilik açısından Assur örneklerinden farklılaşmaktadır. Buna karşın mezarların büyük ihtimalle ata kültü ile ilişkilendirilebilecek gömü anlayışının sonucu olarak Urartular'da sitadel içerisindeki korunaklı kayalıklara, Assur'da ise sitadel içindeki sarayların alt kısımlarına inşa edilmiş olması yer seçiminde benzer bir tercihin göstergesidir.

6.3. HİTİT/GEÇ HİTİT MİMARİSİ

Urartu-Hitit ilişkisine değinmeden önce Urartu Krallığı'nın temellerinin atılmaya başlandığı krallık öncesi dönem ile krallığın kurulduğu M.Ö. 9. yüzyıldaki Hitit İmparatorluğu'nun siyasi durumu hakkında bir değerlendirmede bulunmak gereklidir. M.Ö. 2. binyıl boyunca Anadolu ile Kuzey Suriye'de egemenlik kurarak

---

[861] Michael Roaf, "Multiple Rabbets On Doors In Iron Age Assyria And Western Iran", *Iranica Antiqua*, XXXIII, 1998, 58 v.d.

[862] Sevin çok odalı kaya mezar geleneğinin Yeni Assur ve Mısır etkili olarak Urartular'da ortaya çıktığını tartışmaktadır, bkz. V. Sevin, "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine bazı Gözlemler", *Anadolu Demir Çağları I* (yay. haz. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1987, 35 v.d.d.; Ussishkin ise Van Kalesi'ndeki kaya mezarlarını Kudüs (Jerusalem), Kıbrıs ve Mısır'daki örnekler ile kıyaslayarak bu kaya mezar geleneğinin ortaya çıkışında Fenikelilerin etkisinin olabileceğini belirtmektedir, bkz, D. Ussishkin, "The Rock-Cut Tombs at Van and Monumental Tombs in the Near East", *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu* (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 253 v.d.d.; N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTKY, Ankara, 2000, 93 v.d.d.

[863] Sevin, a.g.m., 44 v.d.

[864] Çevik *a.g.e*., 94 v.d., 104.

oldukça önemli bir güç olarak karşımıza çıkan Hitit İmparatorluğu, 2. binyılın sonlarında, Deniz Kavimleri olarak adlandırılan göç hareketleri ve kıtlıkların sebebiyet verdiği iç ekonomik problemler sonucunda yıkılmıştır[865]. Orta Anadolu için tam netleşmeyen politik bir süreç söz konusu iken Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise, özellikle Assur yazılı kaynakları sayesinde, 2 binyılın sonlarında aşiret yapılanmalarının olduğu yöresel güçlerin varlığı söz konusudur. Hitit Krallık ve İmparatorluk dönemlerinde kültürel ve siyasi yapılanmanın etkilerinin daha çok Anadolu'nun batısı ile güneyine yönelik olarak geliştiğini görmekteyiz. Urartu Krallığı'nın kurulup geliştiği Van Gölü Havzası'na doğru bir etkileşimin olduğunu kanıtlayacak yazılı ve arkeolojik verilerden ise bugün için söz edemeyiz. Ancak Hitit etkisinin 2. binyıl boyunca özellikle Isuwa olarak bilinen Elazığ-Malatya Bölgesi ile Azzi-Hayaşa olarak lokalize edilen Erzurum-Erzincan Yöresinde var olduğunu bilmekteyiz[866].

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışını izleyen süreçte kurulan ve geleneksel Hitit kültürünün temsil edildiği Kargamış, Hartapu (Konya-Karaman Bölgesi), Sama'al (Zincirli), Gurgum (Maraş), Melid (Malatya) ve Kummuhu (Adıyaman) gibi Geç Hitit Kent devletleri[867] ile Urartu Krallığı arasında doğrudan ilişkiler geliştirilmiştir. Bu ilişkiler Urartuların batı yayılımı doğrultusunda birtakım kent devletlerinin vergiye bağlanması veya Assur İmparatorluğu'n karşı geliştirilen ittifaklar şeklinde oluşturulmuştur. Urartu Krallığı'nın Geç Hitit Kent devletleri ile doğrudan ilişkileri Minua döneminde başlamıştır. Nitekim bu dönemde krallığın sınırları batıda Fırat Nehri'ne ulaşırken güneyde ise Assur egemenlik alanındaki kuzey topraklar olan ve iki güç arasındaki tampon bölge olarak karşımıza çıkan Yukarı Dicle Bölgesi'ne kadar uzamıştır[868]. Minua'ya ait Patnos yazıtları ile Palu yazıtlarında Alzi ve Supani ülkelerinin ele geçirildiği ve Malatya Krallığı'nın ise haraca bağlandığı belirtilmektedir. Minua ile Hitit egemenliğindeki topraklarda Urartu etkisinin oluşmaya başladığını bu yazılı veriler açıkça ortaya koymaktadır. Minua sonrasında I. Argişti döneminde de batıya yönelik politikalar devam etmiştir[869]. Horhor yazıtlarında geçen "Hitit Ülkesi" deyimi ile kral Hilaruada'nın isminin geçmesi Urartular'ın geç Hitit kent devletleri ile olan ilişkilerinin yoğunlaştığını göstermektedir. Ayrıca Hati ve Supa'dan ele geçen ve zorunlu göç ile Irepuni (Arin-Berd) kentinin kuruluşunda çalıştırılan topluluklardan da bahsedilmektedir. II. Sardur döneminde ise Fırat Nehri'nin (Purana) isminin geçtiği tek yazıt olan özellikle Habibuşağı yazıtı ve Hazine Kapısı yıllıklarında geçen ifadeler bu bölgedeki Urartu etkisinin artarak devam ettiğine işaret etmektedir[870]. M.Ö. 743 yılında, Urartular'ın, içinde Arpad (Tell Rifat), Kummuh (Kommagene), Gurgum ve Miludu'nun (Malatya) yer aldığı Geç Hitit kent devletleri ile oluşturduğu Assur karşıtı

---

[865] Theo P. J. Van Den Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi/A Short History of the Hittite Kingdom and Empire", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire* (Eds. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, 2013, 43.; A. Schachner, "Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *CollAn*, XI, 2012, 39 v.d.

[866] V. Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar,* İstanbul, 2003, 147.

[867] Sevin, *a.g.e*., 181 v.d.d.

[868] Mirjo Salvini, *Urartu tarihi ve kültürü,* (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006, 58 v.d.

[869] *a.g.e*., 70 v.d.

[870] *a.g.e*., 78 v.d.

koalisyonun varlığı ilişkilerin oldukça ileri bir düzeye eriştiğini göstermesi açısından önemlidir[871]. Urartular'ın Malatya-Elazığ Bölgesi'ndeki egemenliği, sonraki krallar döneminde de devam etmiştir. Son olarak bu bölgeden bahseden yazıtlar II. Rusa'ya ait Ayanis Haldi Tapınağı yazıtlarıdır.

Yukarıda da vurgulandığı üzere Hitit İmparatorluğu ile Urartu arasında doğrudan bir ilişki olmamasına rağmen birçok bilim adamı tarafından Urartu mimarisindeki birtakım uygulamaların Hitit etkili olduğu ifade edilmiştir[872]. Aradaki zaman aralığı da bu etkileşimin varlığının nasıl geliştiği sorusunu da gündeme getirmektedir. Oganesian ve Martirosyan, bir kentin duvarlar tarafından farklı bölümlere ayrılması ve sitadellerin inşa edilmesinde yüzey kabartılarının düzeltilerek yapıların inşa edilmesinde paralellikler olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca başkent Hattuşaş'ın bir sitadel ve aşağı kentten oluşması da benzer bir özellik olarak ifade edilmiştir[873]. Aynı şekilde yapıların üzerinde yükseldiği basamak benzeri temellerin oluşturulmasında ana kayanın kesilme işleminin yine Hititler'de bilinen bir teknik olduğu vurgusunu Otto, Hrouda ve Kleiss dile getirmiştir. Lehmann-Haupt, merkezi bir alan etrafındaki küçük binaların düzenlenmesinde benzerlikler olduğunu ileri sürmüştür. Toprakkale Tapınağı'ndaki rustikalı taş işçiliğinin M.Ö. 2 binyılda Eflatun Pınar anıtında da uygulandığı Naumann ve Akurgal tarafından dile getirilmiştir[874]. Taş bloklarda uygulanan bu mimari tekniğin blokları olduğundan daha büyük gösteren bir göz yanılmasını da sağladığı belirtilmektedir[875]. Plan ölçeğinde ise bu etkileşimin Boğazköy Büyükkale'deki "D Yapısı" olarak bilinen sütunlu salonun **(Lev. CLII/b)** Urartu sütunlu salonlarına öncülük edebileceği üzerinden kurgulanmıştır[876].

Hititler, Urartular'da olduğu gibi şehirler için "URU" determinatifini kullanmışlardır[877]. Anadolu'nun köklü gelenekleri üzerinde şekillenen Hitit kentlerinin temel özelliklerinden biri daima önemli yapıların yüksek alanlar üzerinde inşa edilmiş olmasıdır[878]. Bununla birlikte başkent Hattuşa (Boğazköy) ve Sarissa (Kuşaklı) gibi kentlerin daima güçlü sur duvarları ile çevrelenmiş olduklarını bilmekteyiz. Boğazköy'ün en yüksek noktasında yer alan Yerkapı'da da görülebileceği üzere sur sistemleri topografik yapı ile paralel bir hat izlemekte ve oldukça güçlü setler üzerinde yükselmektedir[879]. Urartu sur sistemlerinde bu denli

---

[871] *a.g.e*., 83 v.d.
[872] Forbes, *a.g.e*., 3.
[873] A. A. Martirosyan, Argistihinili, Yerevan, 1974, 45.
[874] R. Naumann, *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara, 2007, 76.; Ekrem Akurgal, *Urartaische and altiranische Kunstzentren*, TTKY, 1968, 8 v.d.
[875] Jürgen Seeher, "Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler/Techniques Used in Hittite Architecture", *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites, An Anatolian Empire*, (Eds. M. D. Alpaslan – M. Alpaslan), Yapı Kredi Yayınları, 2013, 347.
[876] W. Kleiss, "Aspekte urartaischer Architektur", *Iranica Antiqua* 23, 1988, 182.
[877] Dirk Paul Mielke, "Şehirler ve Yerleşim Düzeni / Cities and Settlement Organization", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire* (Eds. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan), 2013, 136.
[878] a.g.m., 138.
[879] a.g.m., 139.

güçlü setlerin varlığını bilmemekteyiz. Hititler'in kent ve yerleşim düzenini genel olarak değerlendirdiğimiz takdirde özellikle kazamatlı duvar tekniğinde de görülebileceği üzere merkezi devlet organizasyonunun bir sonucu olarak standart mimari formların uygulandığını görmekteyiz. Mimari yapı uygulamalarındaki bu merkeziyetçi düzenleme anlayışının Urartular'da da belirgin olduğunu burada belirlemek gerekir. Hitit tahkimat sistemlerinin karakteristik özelliklerinden biri olan ve potern olarak adlandırılan sur altı geçitler Urartu mimarisinde görülmez. Ahşap-kil tekniğiyle inşa edilmiş önemli Hitit mimari yapılarında karşımıza çıkan bir diğer özellik tapınak ve saray gibi mekânların daima bağımsız birimler olarak inşa edilmeleridir. Hitit mimarisinde karşımıza çıkan bir diğer özellik çeşitli birimlerden oluşan saray ve tapınak gibi yapıların depolu mekânlarla ilişkisidir. Özellikle ekonomik faaliyetleri de gösteren bu durum kentlerin sadece dini ve yönetimsel ihtiyaçları karşılayan mekânlar haricinde ekonomik hayatı temsil eden mekânlara da sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu, neredeyse önemli Urartu kentlerinin hepsinde karşımıza çıkan bir özelliktir. Urartu-Hitit ilişkilerinin mimari açıdan 1. binyıldaki yansımalarına baktığımızda belirgin özelliklerden bahsedemeyiz. Özellikle Kargamış'ta açığa çıkarılan bir tapınak yapısı **(Lev. CLIII)** bu ilişkileri tespit etmek adına bazı bilim adamlarınca ön plana çıkarılmış ve söz konusu yapının standart Urartu tapınaklarının öncüsü olabileceği ifade edilmiştir[880].

Hitit ve Urartu kültürleri arasındaki ilişkiyi mimaride kullanılan teknikler açısından değerlendirdiğimizde daha fazla paralellikler bulmak mümkündür. Nitekim Urartu mimarisinde de görüldüğü üzere taş temel ve kerpiç beden uygulaması Hitit mimarlık yapılarında oldukça yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır[881]. Hititler, Urartu taş ocakçılığında da olduğu gibi, en yakındaki kaynak noktasından taş malzeme teminini gerçekleştirmişlerdir. Örneğin Boğazköy kireçtaşı ocakçılığı için, Büyük Tapınağın 100 m. kadar güneybatısında bulunan Kestikaya olarak adlandırılan bir alandan malzeme temininin gerçekleştirildiği tespit edilmiştir[882]. Özellikle bu alanda görülen taşı anakayadan ayırma tekniklerinin Urartu taş ocaklarında da uygulandığına şahitlik etmekteyiz. Kestikaya'daki "V" şeklindeki ayırma ve çıkarma olukları Urartu Kadembastı, Bakımlı (Şihanikom) traverten ocaklarında da uygulanmıştır. Urartular, Hititler'e nazaran taş malzemeyi daha ileri bir düzeyde işlemiş ve şekillendirmişlerdir. Bu durum, 1. binyılın demir alet açısından daha ileri bir teknolojiye sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Hititler ise taşı işlemede sap delikli sert taş çekiçlerini kullanmışlardır[883].

---

[880] Forbes, *a.g.e.*, 89.; D. Ussishkin, "On the Architectural Origin of the Urartian Standard Temples", Tel Aviv, 21, 1994, 144-155.

[881] Jürgen Seeher, "Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler/Techniques Used in Hittite Architecture", *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites, An Anatolian Empire*, (Eds. M. D. Alpaslan – M. Alpaslan), Yapı Kredi Yayınları, 2013, 338 v.d.d.

[882] Kurt Bittel, "Hethitische Steingewinnung", *MDOG*, 74, 1936, 57–62.; U. Bahadır Alkım, *Yesemek: Taşocağı ve Heykel Atelyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar*, TTKY, Ankara, 1974, 2.v.d.

[883] Seeher, *a.g.m.*, 340, Fig. 2.

SONUÇ

Urartu Krallığı'ndan günümüze kalan mimari yapılar, bu yapıların inşasında kullanılan malzemeler ve inşa tekniklerinin gelişimi, krallığın M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren kurulduğu Van Gölü Havzası ve egemenliğinin yayıldığı Urmiye Gölü Havzası ile Sevan Gölü Havzası'ndaki kale ve kentler üzerinden incelenmiştir. Mimari yapıların incelenmesi, Urartuların hâkim olduğu coğrafyayı nasıl değerlendirdiği, ele geçirilen toprakların yönetiminde mimarinin etkisinin ne olduğu, duvarcılık pratikleri, malzeme temini gibi birçok konuda önemli bilgiler ortaya koymuştur. Urartular hâkim oldukları coğrafyada birçok yeniliğin öncüsü olmuştur. Krallık öncesinde aşiretler biçiminde yaşayan bölgesel güçler üzerinde hâkimiyet kurarak merkezi bir yönetim sistemi oluşturmuşlardır. Bu merkezi yönetimin en etkileyici ve somut kültürel varlıkları ise mimari yapılarıdır. İçinde anıtsal tapınaklar, saray yapıları, sütunlu ve payeli salonlar ile depo mekânlarının yer aldığı kamusal, dinsel ve ekonomik amaçlı yapıları güçlü surlarla kuşatılan sitadeller içinde inşa etmişlerdir.

Urartular, yerleşimlerini kale ve aşağı kent olarak planlamışlardır. Bu planlama Urartu Krallığı'na ait en eski mimari yapıların inşa edildiği Van Kalesi'nden, II. Rusa'nın M.Ö. 7. yüzyıl kentlerine değin özellikle krali merkezlerde uygulanmıştır. Bastam, Karmir-Blur ve Ayanis kaleleri, kale ve kent planlamasının uygulandığı en iyi örneklerdir. M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren hâkim oldukları bölgeye yeni bir anlayış getiren Urartu Krallığı'nın yerleşimleri, Urartuların araziyi oldukça etkili bir biçimde değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Mezopotamya düzlüklerine kıyasla tarımsal ürün elde edilen alanların sınırlı oluşu ve bunun yanısıra zorlu iklim koşulları Urartular'ın bu problemleri çözme noktasında farklı arayışlara yönlendirmiştir. Öncelikle ürün elde edilen araziler yerleşim için tercih edilmemiş ve bu alanlar genelde bir veya iki kale ile kontrol altına alınmıştır. Tarımsal ürün elde edilmesi amacıyla da oldukça etkili su tesisleri yapmışlardır. Urartu kaleleri genelde ovalara hâkim yüksek kayalıklar ile dağ uzantıları üzerinde inşa edilmiştir. Muradiye Ovası'ndaki en önemli Urartu projesi olan Körzüt Kalesi, ovanın bu kale temelinde değerlendirdiğini göstermektedir. Diğer taraftan Erivan Ovası'nda Arin-Berd, Armavir-Blur ve Karmir-Blur gibi büyük ölçekli birden fazla krali projenin inşa edilmesi ovanın verimli tarımsal potansiyeli ve kralların kaleleri kendi gücünü yansıtan ideolojik projeler olarak değerlendirmesi sonucunda inşa edilmişlerdir. Nitekim krali inşa yazıtlarında, kralı baş mimar olarak ön plana çıkaran "ben yaptım/inşa ettim" vurgulaması da bununla ilişkilidir. Buna katkı sağlayan bir diğer özellik kentlerin kralların isimleri ile anılmasıdır. Minuahinili, Argiştihinili Sardurihinili veya Rusahinili gibi adlandırmalar kralın kendi gücünü yansıtma ve kendilerini ön plana çıkarma isteklerinin sonucudur. Çünkü mimari yapı kralın gücünü ortaya koyabileceği en belirgin proje alanıdır.

Urartu krallarının kendilerinden bahsettikleri en erken mimari yapılar başkent Van Kalesi'nde inşa edilmiştir. Anıtsal mimari inşa etme geleneğini başlatan I.

Sarduri ile birlikte ortaya çıkan mimari tarz, bölgede daha önce bilinmeyen yeni bir anlayışın ve değişimin somut yansımasıdır. I. Sarduri'den sonra krallığın başına geçen İşpuini döneminde, krallığın merkezini koruyan inşai projeler gerçekleştirilmiştir. Van Ovası'nın kuzeyinde Aşağı Anzaf ve güneyinde ise Zivistan kaleleri inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı ve güçlü sur duvarları ile Aşağı Anzaf Kalesi, krallığın yazılı verileri içerisinde *EGAL* olarak ifade edilen ilk kalesidir. Mimari ayrıntıları sadece sur duvarları ile sınırlı bu kaleler krallığın kuruluş aşamasında başkenti koruyan savunma amaçlı askeri projelerdir. Bu dönemdeki kalelerin diğer özelliği ise topografik yer tercihi açısından yüksek olmayan ve kolayca ulaşılabilen tepeler üzerinde yer almalarıdır.

Urartu Krallığı'nın başına Minua'nın geçmesi ile birlikte askeri inşa faaliyetlerinin yanısıra dini ve ekonomik ihtiyaçlara da cevap veren farklı mimari projeler uygulanmıştır. Önceki dönemlerle kıyaslanmayacak ölçüde çok sayıda kale inşa edilmiştir. Gürpınar'dan başlayıp Van Ovası'na ulaşan Minua Kanalı, Urartu su mimarisinin güzel örneklerinden birini temsil etmektedir. Krallığın merkezine hayat veren bu su yapısı ile birlikte tarımsal ürünler artmış ve bu ürünlerin muhafaza edildiği depo mekânlarını içeren Kevenli ile Yukarı Anzaf Kaleleri merkezi bölgede kurulan yeni kaleler olmuştur. Körzüt, Aznavurtepe ve Kayalıdere kaleleri Urartular'ın batı yayılımındaki yeni kontrol noktaları iken Palu ve Bağın keleri de krallığın batı sınırındaki diğer inşa projeleri olmuştur. İsmail Ağa Kalesi ise Urmiye Gölü'nün batısında inşa edilmiş bir diğer kaledir. Urartu Krallığı'nın bölgedeki askeri etkinliği sonucunda kurulan bu kalelerin belirgin özellikleri ise İşpuini döneminden farklı olarak bulundukları alana hâkim yüksek kayalıklar üzerinde yer almalarıdır. Minua döneminde karşımıza çıkan bir diğer yenilik ise kalelerde kare planlı kule biçimli tapınakların inşa edilmesidir. Kale surlarında karşımıza çıkan belirgin özellik ise kurtin ve bastiyon planlamasının bütün kalelerde uygulanmaya başlamasıdır.

I. Argişti döneminde, krallığın kuzeye, Ararat Ovası'na yayılımı söz konusudur. Bu dönemde adı geçen ovada Arinberd (Erebuni) ve Armavir-Blur (Argiştihinili) kaleleri inşa edilmiştir. Urartu Krallığı'nda yeni ve büyük projeler olarak karşımıza çıkan ve Urartu'nun kuzey topraklarında inşa edilen bu kaleler dışında Muş Ovası'ndaki Kepenek Kalesi daha küçük fakat yine bir tapınak yapısı içeren önemli bir kale olarak kurulmuştur. Arinberd (Erebuni) ve Armavir-Blur (Argiştihinili) kaleleri bağımsız kayalıklar üzerine inşa edilmişken, Kepenek kalesi, Minua dönemi kalelerinde gördüğümüz gibi ovaya hâkim bir dağ uzantısı üzerinde inşa edilmiştir.

Urartu Krallığı'nın M.Ö. 8. yüzyıldaki önemli inşa faaliyetleri II. Sarduri döneminde gerçekleştirilmiştir. Gürpınar Ovası'nda kurulan Çavuştepe Kalesi, çift sitadelli yapısıyla önceki dönemlerde yapılan kale planlamalarından farklı bir düzendedir. Aşağı ve Yukarı kale olarak düzenlenen sitadelde birer tapınak inşa edilmesi, sitadellerin tapınak temelinde kurguladığına işaret etmektedir. Askeri anlamda oldukça güçlü bir yapıya ulaşan krallığın Assur karşısındaki üstünlüğü de

krallığın bu dönemde ulaştığı gücü göstermesi açısından önemlidir. Krallığın merkezi bölgesinde Çavuştepe inşa edilmiş iken Van Gölü Havzası'nın batısında, krallığın batı topraklarında, Bahçecik yazıtlarından bilinen ve Sardurihinili olarak adlandırılan yeni bir kentin de inşa edildiği görülmektedir. Krallığın en batı uç noktasındaki yerleşim Habibuşağı Kalesi iken Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda, Ahar Vadisi'nde ise Seqindel Kalesi inşa edilmiştir.

M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Urartu-Assur mücadelesinin Assur lehine değiştiği görülmektedir. I. Rusa'nın M.Ö. 714 yılında Assur Kralı Sargon karşında aldığı mağlubiyet önceki dönemlerde elde edilen kazanımlara darbe vurmuştur. I. Rusa dönemindeki en önemli inşai faaliyet ise Sevan Gölü'nün güney kıyılarındaki Tsovinar Kalesi'dir. Bu dönemde inşa etkinlikleri oldukça azalmış ve krallık güç kaybetmiştir. Bu durumun oluşmasında Assur imparatorluğu karşısında alınan yenilgilerin yanısıra kuzeyli Kimmer ve İskit göçebe kavimlerinin yarattıkları kargaşanın da etkisi vardır. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında krallığın başında yer alan II. Argişti döneminde krallığın merkezi bölgesinden ziyade batı sınırında inşa etkinlikleri gerçekleştirilmiştir. Erzincan/Altıntepe Kalesi bu döneme ilişkin bilinen en önemli merkezdir.

M.Ö. 7. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren krallığın gelişimine ilişkin yeni bir sürecin yaşanmaya başlandığı görülür. Bu sürecin baş mimari II. Rusa'dır. Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında Ayanis Kalesi, gölün kuzeybatı kıyısında ve Adilcevaz Ovası'na hâkim bir kayalıkta Kef Kalesi, Ararat Ovası'nda Karmir-Blur ve Karaziyaeddin Ovası'nda Bastam Kalesi inşa edilmiştir. Bu kalelerin en önemli özellikleri hemen yakınlarında inşa edilmiş büyük ölçekli aşağı kent yerleşimleri ile beraber düzenlenmiş olmalarıdır. Nitekim bu dönmeden önce geniş alanlara yayılan büyük ölçekli kent yerleşimleri bilinmemektedir.

Zaman içinde gelişim gösteren Urartu kaleleri, krallığın başlangıcından itibaren benzeri bir planlamada inşa edilmişlerdir. Mekânların boyutları veya inşalarında kullanılan malzemeler, üzerinde yükseldikleri kayalıklarda inşa edildikleri konum farklılaşsa da her krali projede mutlaka güçlü sur duvarları, bir veya birden fazla kare planlı susi tapınak, pithoslu depolar, sütunlu veya payeli salonlar ile kralın veya yerel yöneticilerin konakladığı saraylar mutlaka inşa planlamasına dâhil edilmiştir. Urartu kalelerinin ön plana çıkan belirgin yapıları sur duvarlarıdır. Krallığın erken dönem sitadellerinde sadece kaleyi kuşatan kütlesel bir tahkimat sistemi olarak düzenlenen surlar, zaman içinde gelişerek anıtsal kapılar, bastiyonlar ve kulelerle birlikte planlamıştır. M.Ö. 9. yüzyıl kalelerini temsil eden Aşağı Anzaf, Zivistan ve Qalatgah gibi kalelerde, sur duvarları, kiklopik ve ağır bloklardan oluşan taş temeller üzerinde yükselen kerpiç bedenlerle düzenlenmiştir. Minua ile birlikte sur planlamasında kurtin ve bastiyonların uygulanmaya başlandığı görülmektedir. M.Ö. 8. yüzyıl boyunca devam eden bu gelenek M.Ö. 7. yüzyıl ile birlikte daha düzgün kesilmiş dörtgen bloklara dönüşmüştür. Ayanis Kalesi güney surları bu anlamda dile getirilmesi gereken örneklerin başında yer almaktadır. Sur duvarlarının arazi koşulları ile ilişkisine baktığımız takdirde M.Ö. 9. ve 8.

yüzyıllarda, sur duvarlarının araziye bağlı kalmadan inşa edildiği görülmektedir. Hem Aşağı Anzaf hem de Erivan Ovası'ndaki Aragats kaleleri kuruldukları arazinin koşullarına bağlı kalmadan dörtgen formları ile planlanmıştır. M.Ö. 7. yüzyılda özellikle II. Rusa kentlerinde ise topografik yapı ile uyumlu ve daha karmaşık bir sur düzenlemesi söz konusudur. Bastam, Karmir Blur ve Ayanis kentlerinin surları bu planlamada inşa edilmişlerdir. Bastiyon ve kuleler bu dönemin sur duvarlarında daha sık ve düzenli olarak uygulanmıştır.

Urartu mimarisinin karakteristik yapı grubu standart bir planda inşa edilmiş tapınaklardır. Kare planlı, kule tipli, köşeleri rizalitli ve kalın duvarlardan oluşan tapınaklar krali yazıtlarda *susi* veya *E BARA* olarak ifade edilmiştir. İki farklı isimde ifade edilmiş olsa da Urartu tapınaklarının hepsi aynı planda inşa edilmişlerdir. Bugüne değin tespit edilmiş tapınak yapılarının en erken örnekleri Yukarı Anzaf Kalesi ile Aznavurtepe'de, Minua döneminde inşa edilmiştir. Urartu kalelerindeki yüksek noktalar, genellikle, tapınakların inşa edildiği alanlar olmuştur. Tapınak yapıları Minua ve I. Argişti döneminde, sur duvarlarına yakın bir noktada konumlandırılmışlardır. Yine I. Argişti döneminde Erebuni sitadelinde uygulandığı üzere birden fazla tapınak yapısı inşa edilmiştir. Çift tapınaklı olarak karşımıza çıkan bu planlama II. Sarduri döneminde Çavuştepe Kalesi'nde de uygulanmıştır. Ancak tapınak yapısının, yer tercihi açısından önceki dönemden farklı olarak sur duvarlarından uzakta, mekânsal planlamanın ortasında yer aldığı görülmektedir. Sütunlu bir avlu içerisinde inşa edilmeleri yanında sitadel yapılarının merkezinde konumlandırılma özelliği, II. Sarduri döneminden itibaren uygulanmıştır. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Erzincan/Altıntepe tapınağında ve M.Ö. 7. yüzyılda Ayanis ve Karmir-Blur tapınaklarında da benzer planlama devam ettirilmiştir. Yalnız, M.Ö. 7 yüzyıl örneklerinde, tapınak avlularında, yuvarlak taş süt altlıkları yerine kütlesel payeler kullanılmıştır. Tapınak yapılarında, krallığın başlangıcından sonuna değin, malzeme, bezeme ve mimari iç döşemlerde farklılıklar görülmesine rağmen planlama daima birbirini tekrar etmiştir.

Krali Urartu kalelerinde tapınaklarla birlikte ön plana çıkan bir diğer yapı grubu saraylardır. Tapınak yapılarında ortaya çıkan katı planlama anlayışı saray yapılarında karşımıza çıkmaz. Ancak, saray yapıları, mekânsal düzenleme, içerdikleri mimari döşemler, mekânsal süsleme ve inşa teknikleri açısından benzerlikler göstermektedir. Örneğin her Urartu sarayında mutlaka bir depolama ve sütunlu/payeli salon düzenlemesi planlamaya dâhil edilmiştir. Kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılan Urartu saray yapılarının en erken örneği Yukarı Anzaf Kalesi'nde tespit edilmiştir. Argiştihinili kentinin hem doğu hem de batı sitadeli, Arin-Berd, Çavuştepe ve Erzincan/Altıntepe kalelerinde de M.Ö. 9 ve 8. yüzyıllardaki Urartu saray yapıları hakkında bilgi verecek mekânlar açığa çıkarılmıştır. M.Ö. 7. yüzyıl için ise Bastam, Karmir-Blur, Adilcevaz Kef ve Ayanis kaleleri saray planları bilinen merkezlerdir. Renkli duvar resimleri ile süslü konutlar, sütunlu/payeli salonlar, depo mekânları, harem ve taht salonları gibi farklı işlevlere sahip mekânlardan oluşan Urartu sarayları temelde üç ana birimde şekillendirilmiştir. Sitadellerin zemin kat yapılarını da içeren depo, mutfak, atölye ve işlikler çoğu zaman saray yapılarının temel yaşam ve hizmet birimleri olarak kullanılmıştır. Bu temel yapıları üzerindeki

üst katlarda ise taht salonu, harem ve sütunlu salon gibi yönetim bölümünü temsil eden mekânlar yer almaktadır. Hem Arin-Berd hem de Erzincan Altıntepe sitadellerinde de görülebildiği üzere saray yapıları tapınaklarla da iç içe düzenlenmiştir. Urartu saray yapıları çevrelerindeki yapılarla ilişkili kompleks yapılar olarak inşa edilmiştir. Kuruldukları sitadellerin topografik yapısı doğrultusunda farklı boyutlarda mekânlara sahip olarak inşa edilmişlerdir. Erken dönem örneklerinde özellikle tapınak yapıları ile birlikte düzenlenen saraylar, M.Ö. 7 yüzyılda özellikle Bastam örneği ile birlikte farklı bir planda inşa edilmiştir. Genelde sitadellerin en yüksek yerine inşa edilen tapınak yapısının konumu Bastam Kalesi'nde değişmiştir. Burada sitadelin en yüksek noktası tapınak olarak değil, saray olarak kullanılmıştır. Bu durum, krali yapıların dini yapılardan daha çok ön planda olduğu yeni bir anlayışın egemen olduğunu göstermektedir.

Urartu sitadellerinde çatısı sütun altlıkları üzerinde yükselen ahşap direklerle taşınan mekânlar Urartu kralı İşpuini ile birlikte inşa edilmeye başlanmıştır. Üzerinde İşpuini'nin bir *E* yapısı yaptırdığı yazılı taş sütun altlıkları Aşağı Anzaf ve Zivistan kalelerinden bilinmektedir. Bir mekân ile ilişkili olmayan ilk örneklerden sonra, bir mekânla ilişkili taş sütun altlıkları, Yukarı Anzaf, Argiştihinili'nin hem doğu hem batı sitadeli, Arin-Berd, Altıntepe ve Bastam'da tespit edilmiştir. Bastam'daki sütunlu salon öncekilerden farklı olarak sitadel dışında inşa edilmiş bir yapıdır. Ayrıca bir at ahırı olarak işlevlendirilmesi, Urartu sütunlu salonlarının farklı amaçlara hizmet eden yapılar olarak düzenlenmesini göstermesi açısından da önemlidir. Adı geçen merkezlerdeki bütün örnekler iki sıradan oluşan salon düzenlemeleri olarak planlanmışlardır. Dikdörtgen planlı bu salonlar içinde en geniş olanı ise Argiştihinili'nin batı sitadelinde inşa edilmiştir. M.Ö. 9. yüzyıl örneklerini temsil eden bu sütunlu salonların yerini M.Ö. 7. yüzyılda taşıyıcı elemanlarının farklılık gösterdiği yeni salon düzenlemeleri almıştır. II. Rusa ile birlikte Ayanis, Karmir-Blur ve Adilcevaz Kef kalelerinde salonlar payeli taşıyıcılarla birlikte düzenlenmiştir. II. Rusa döneminden itibaren yuvarlak taş sütun altlıklarının kullanımı terk edilmiş, dikdörtgen planlı ve iki sıralı yuvarlak sütun altlıklı salon yapıları hiç uygulanmamıştır.

Urartu kaleleri içerisinde hem tapınak hem de saray yapıları ile ilişkili olarak inşa edilen yapı gruplarından bir diğeri depo mekânlarıdır. İçlerinde katı ve sıvı tarımsal ürünlerin depolandığı pithosların yer aldığı bu mekânlar, krallığın erken dönemlerinden itibaren bütün önemli krali merkezlerde inşa edilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi, Argiştihinili kentinin batı sitadeli, Arin-Berd, Çavuştepe ve Karmir-Blur'da sütunlu salonlar gibi dikdörtgen planlı büyük depo mekânlar inşa edilmiştir. Sütunlu salonlarda olduğu gibi depo mekânlarının çatısı, M.Ö. 8 yüzyıl merkezlerinde sütun altlıkları üzerinde yükselen ahşap direklerle taşınmaktadır. M.Ö. 7. yüzyıl örneklerinde ise yuvarlak taş sütun altlıkları kullanılmamıştır. Ayrıca kütlesel kerpiç payeler üzerinde yükselen bir üst örtüye sahip depo mekânlarının da varlığı bilinmektedir. Depo mekânları çoğu zaman üst katlardan inilebilen zemin katlara inşa edilmiştir. Yukarı Anzaf Kalesi'nin batı surlarına bitişik yapılan ve içlerinde pithosların yer almadığı mekânlar, Çavuştepe Aşağı Kale İrmuşini Tapınağı'nın doğusundaki pithoslu depo ile Karmir-Blur depoları herhangi bir giriş kapısı

olmadan inşa edilmişlerdir. Bu depolar üstteki katların zemin katı olarak kullanılmıştır. Yukarı Anzaf Kalesi'nde sitadel yapıları ile birlikte planlanmış ve içlerinde pithos muhafaza edilen farklı ölçülerdeki mekânlar ise bir zemin katı olmaktan ziyade ana mekân olarak inşa edilmiştir. Krallığın erken örneklerinden itibaren sitadellerde birden fazla mekânın depolama amaçlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Arin-Berd'te şarap depolama amaçlı 6 mekân tespit edilmiştir. Sitadellerde katı ve sıvı yiyeceklerin dışında silah ve çanak çömlek gibi farklı malzemelerin de depolandığı mekânlar bulunmaktadır. Ayanis Kalesi tapınak alanın avlu zemini olarak kullanılan depo odaları bu amaçlara hizmet eden mekânlardır. Urartu yazılı kaynaklarında *asihusi* yapıları ile birlikte de anılan depo yapıları *ari* olarak adlandırılmıştır. M.Ö. 7. yüzyıl ile birlikte inşa edilen II. Rusa kentlerinde çok sayıda depo mekânın yer alması, bu dönemde tarımsal etkinliklerin de artışına işaret etmektedir.

Urartu kalelerinde saray, tapınak, sütunlu salon ve depo yapıları dışında ön plana çıkan yapı gruplarından bir diğeri kaya mezarlardır. Urartu coğrafyasında kaya mezar geleneği Urartular ile birlikte başlamaktadır. Van Kalesi'nin güney yüzüne açılmış olan ve batıdan doğuya I. Argişti, Kurucular, Neftkuyu ve Doğu Odaları olarak adlandırılan mezarlar kaya mezarların en iyi örneklerini temsil etmektedir. Urartu krallarına ait bu mezarlar Van Bölgesi'ndeki Ayanis, Yukarı Anzaf ve Çavuştepe gibi önemli Urartu kalelerinden bilinmez. Bu durum Urartu krallarının kutsal başkent kayalığına gömülmüş olmasıyla ilişkilidir. Kaya mezar mimarisinin temel özelliği çok odalı olarak tasarlanmış olmasıdır. Seki ve niş gibi mimari döşemlerle zenginleştirilen kaya mezarları genellikle anakayaya oyulan basamaklarla inilen bir ön avlu ve anıtsal bir cephe mimarisine sahiptir. Krallığın merkezi bölgesinden uzaktaki Palu, Verahram, Sangar ve Kale İsmail Ağa kalelerindeki çok odalı kaya mezarları, krallar dışında üst düzey yönetici veya valiler için de bu tür mezarların kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Urartu sitadellerinin üzerinde yükseldiği kayalıklar oyulan kaya mezarları dışında, en yaygın mezar türü sitadel dışında yeraltına oyularak inşa edilen kaya mezarlarıdır. Genelde kuyu biçimli bir ön girişe sahip bu mezarlar tek odalı olarak oluşturulabildiği gibi çok odalı olarak da düzenlenmiştir. Yeraltına düzgün kesilmiş taş bloklarla inşa edilen bir diğer mezar türü ise Erzincan/Altıntepe, Erivan ve Gökçayır mezarlarıdır. Oldukça düzgün bir işçilik gösteren ve başkentten uzak yerlerde inşa edilmiş bu mezarlar bölgesel yöneticilere ait olmalıdır.

Urartu kalelerinin genellikle eteklerine veya kalenin yakınındaki uygun bir alana kent yerleşimleri kurulmuştur. Güçlü sur duvarları ile korunan sitadellerin dışına kurulan aşağı kentlerin kuruluşu, krali yazıtlarda, kaleler ile birlikte anılmaktadır. Kentler, Urartu yazıtlarında *patari* veya *uru* olarak ifade edilmiştir. *Uru* kelimesi, büyük ve güçlü kentler için kullanılabildiği gibi savunmasız küçük köy yerleşimleri içinde kullanılmıştır. Urartu Krallığı'nın M.Ö. 8. yüzyıl kent yerleşimleri Yukarı Anzaf, Körzüt, Arin-Berd ve Argiştihinili'den bilinmektedir. Adilcevaz Kef, Ayanis, Bastam ve Karmir-Blur'daki yerleşimler ise, oldukça geniş alanlara yayılan büyük ölçekli II. Rusa projelerdir. Yukarı Anzaf Kalesi ve Aznavurtepe kalelerinin sitadel dışı yerleşmelerinin bir sur duvarı ile çevrelenmiş

olduğuna ilişkin görüşler olmasına rağmen bunlar henüz kanıtlanacak durumda değildir. Bunula birlikte Karmir-Blur'un dış kentinin bir sur duvarı ile çevrelenme girişimlerinin bütün kenti kuşatan bir aşamaya ulaşmadığı görülmektedir. Adilcevaz Kef Kalesi'nin yükseldiği kayalığın güney ucunu kuşatan sur duvarlarının da bir aşağı kenti kuşatan sur duvarı olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Bu tartışmalı örnekler dışında Urartu kent yerleşmelerinin bir sur duvarına sahip olmadığı görülmektedir. 80 hektarlık bir alana yayılan Ayanis Kalesi'nin dış kent yerleşimleri ile Bastam Kalesi'nin dış kent yerleşimleri herhangi bir savunma duvarı olmadan planlanmıştır. Tarım ve inşaat işçileri, zanaatkârlar, savaşçı ve bürokratların yaşadığı düşünülen Urartu dış kent yerleşmelerindeki konutlar işçilik ve planlama açısından farklılıklar göstermektedir. Konutlar iki üç odalı olabildikleri gibi çok odalı büyük mekânlar olarak da inşa edilebilmektedirler. Ayanis Kalesi Güney Tepe'deki konutların boyutları 100 m² ile 500 m² arasında değişmektedir. Bağımsız ve büyük ölçekli konutlar devlet destekli projeler iken daha küçük ölçekli yapılar daha az resmiyet taşıyan basit yapılardır. Bastam Kuzey Yapısı ve Karmir-Blur'da tespit edilen çok odalı, birbirine bağlantılı kompleks binalardan oluşan bağımsız yapı da devlet destekli projelerdir. Yapıların planlaması ve dış duvarlarda payandaların yer alması bu konutların özel yapılar olduğunu göstermektedir. Argiştihinili'de ise dış duvarları payandalarla desteklenmiş iki konut bilinmektedir. Aşağı kent yerleşmelerinde farklı işçilik ve boyutlarda mekânların, bir arada inşa edilmiş olması belirli bir düzenlemenin olmadığını göstermektedir. Arin-Berd'te iki-üç odalı küçük konutlar inşa edilebildiği gibi çok odalı ve farklı amaçlara hizmet eden yaşam odalarına sahip konutlar da inşa edilmiştir. Aynı biçimde Ayanis Kalesi Güney Tepe yerleşmesinde, plansız ve düzensiz konutlar, daha düzgün ve büyük ölçekli konutların arasındaki alanlarda inşa edilmiştir.

Urartu dış kentlerindeki konutlar taş temelli ve kerpiç bedenli olarak inşa edilmiştir. Arin-Berd dış kentindeki konutların bazı kısımlarında kerpiç izleri tespit edilmiştir. Van Kalesi Höyüğü'ndeki konutlarda ise taş temel üzerinde 4-5 sıraya değin kerpiç bloklardan oluşan duvarlar açığa çıkarılmıştır. Urartu konutları, farklı amaçlara hizmet eden odalardan oluşmaktadır. Karmir-Blur ve Argiştihinili'deki taş döşeli avluların hayvan barındırma ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Aynı biçimde taş döşeli avlular Ayanis konutlarında da tespit edilmiştir. Ayanis dış kentindeki konutlarındaki taş döşemesiz bazı odaların küçükbaş hayvan barındırma amaçlı olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. İçinde pithos barındıran odalar ambar veya depo olarak kullanılmıştır. Bastam dış kentindeki konutlarda pithoslu odalar bulunmuştur. Aynı biçim de Arin-Berd dış kentindeki kimi konutlar da pithosların olduğu görülmüştür. Fakat pithoslar kaledekilerden farklı olarak yazıtsızdır. Urartu Krallığı'nın, Mezopotamya düzlüklerinde 4. bin yıldan itibaren başlayan köklü şehircilik gelenekleri ile kıyaslanabilecek bir kent planlaması olmamasına rağmen yine kendine özgü bir geleneğinin olduğunu söylemek mümkündür. Sonuç olarak M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan kale ve dış kent planlaması M.Ö. 7. yüzyıla değin gelişerek devam etmiştir.

Urartular, kent planlaması açısından Mezopotamya düzlüklerinde uygulanan örneklerle kıyaslanmayacak ölçüde olsa da, çağdaş kültürlerden daha ileri bir seviyede olduğunu ortaya koyan mimari uygulamalara da sahiptir. Urartular, su

mimarisinde oldukça ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Egemen oldukları coğrafyanın zorlu koşullarını kendi lehlerine çevirmeye yönelik birçok su yapısı inşa etmişlerdir. Krali yazıtlarda *pili* ve PA_5 olarak geçen kanallar, *taramanili/tarmani* olarak ifade edilen çeşmeler, *şu-e* denilen yapay göl veya barajlar ile *qaburzanili* olarak geçen köprüler su mimarisini temsil eden tesislerdir. Minua döneminde Gürpınar'dan Van Ovasına su getiren Minua kanalı ile II. Rusa'nın adıyla bilinen Erek Dağı'na yapılan Rusa Barajı, Urartu su yapılarının en güzel örnekleridir. Urartu coğrafyasındaki çok sayıda kanal ve yapay göl ile barajların varlığı Urartular'ın su mimarisinde oldukça ileri bir seviyeye çıktıklarını göstermektedir.

Urartular, kaleler ile aşağı kentlerdeki mimari yapılarını üç temel malzeme kullanarak inşa etmişlerdir. Bu malzemeler taş, kerpiç ve ahşaptır. Bunların dışında kullanılan bir diğer yardımcı malzeme ise bitümendir. Urartu yapılarının temelleri taş malzemeden oluşmaktadır. Urartu kale ve yerleşim alanlarında taş malzemenin varlığı genel olarak tanımlanmasına rağmen, bu tez çalışması ile Urartu merkezlerinden elde edilen örneklerin ince kesit analizleri sayesinde, ilk kez taşların detaylı minerolojik özellikleri ortaya konmuştur. Bunun sonucunda da Urartu merkezlerinde 8 farklı taş çinisinin yapı malzemesi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Traverten, kireçtaşı, kumtaşı, bazalt, andezit, gabro, serpantinit ve dasit Urartular'ın inşa etkinliklerinde kullandıkları belirgin taş türleridir. Bu taş türlerinin minerolojik olarak tespit edilmesi Urartular'ın taş ocakçılığı pratiklerini ve malzeme teminini nasıl gerçekleştirdiklerini anlamamıza önemli katkılar sağlamıştır. Adı geçen bu taş türleri sur duvarlarından tapınak yapılarına değin birçok farklı mimari yapıda kullanılmıştır. Tapınak yapılarının cephesi özel bir mimari yapı olmasından kaynaklı olarak genelde siyah renkli volkanik kayaçlarla oluşturulmuştur. Urartular'ın cephe mimarisine önem verdiğini de gösteren bu özellik Çavuştepe İrmuşini tapınağında uygulanmıştır. Tapınağın ön cephesi düzgün kesilmiş, pürüzsüz, siyah renkli gabro bloklardan oluşturulmuşken, yan ve arka duvarlar traverten bloklardan oluşturulmuştur. Aynı şekilde Ayanis Kalesi'nin güney sur duvarları da özenli bir işçilik gösteren gabro bloklardan inşa edilmiştir. Doğu surları ise bunun aksine kaba işçilikli kireçtaşı bloklardan ibarettir. Kireçtaşı, traverten, bazalt, dasit ve gabro; mimari yapıların ana malzemesi iken, kumtaşı, serpantinit ve oniks benzeri taşlar mimari yapıların daha çok iç kısımlarında kaplama ve mimari süsleme elemanı olarak tercih edilmiştir. Ayanis Kalesi tapınak cellası ile tapınak yapısının doğusundaki mekânlarda zemin kaplama taşları olarak beyaz renkli ve damarlı oniks kullanılmıştır. Tapınak cellası ile cellanın hemen arkasındaki mekânda yer alan insize bezemeli sunaklar da aynı malzemeden oluşmaktadır.

Urartu kale ve kentlerinden günümüze gelen mimari yapılar Urartuların yoğun bir taş ocakçılığı gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. Taş malzeme, kalelerin ve yerleşim alanlarının üzerinde yükseldiği kayalıklardan da elde edilebileceği üzere en yakındaki kayalıklar da taş kaynağı olarak kullanılmaktaydı. Bununla birlikte kullanılan taş malzemelerin farklılığı uzak alanlardan da taşların getirildiğini göstermektedir. Urartu Krallığı'nda farklı taş türlerine ilişkin taş ocakçılığı faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Van Kalesi'ndeki traverten bloklara ilişkin taş ocakçılığının izleri Edremit İlçesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Urartu yazıtlarında,

taş ocakçılığı etkinliklerine ilişkin tek ifadeyi barındıran Sardurburç yazıtındaki *Alniunu* ifadesi doğrultusunda, ismi anılan kent de bu bölgede yer almış olmalıdır. Minua Kanalı, Zivistan, Çavuştepe ve Toprakkale kalelerinde de traverten kullanımı, Edremit Bölgesi'ndeki traverten ocakçılığının, krallık boyunca devam ettiğini ortaya koymuştur. Traverten taş ocakçılığının en iyi izlenebildiği yer ise Minua Kanalı'na ilişkin Bakımlı (Şihanikom) taş ocağıdır. Urartu coğrafyasında bugüne değin tespit edilmiş taş ocakçılığına ilişkin en önemli izler burada tespit edilmiştir. Buradaki traverten oluşumları basamaklar biçiminde kare bloklar şeklinde kesilmiştir. Ayrıca taş ayırma oluklarına sahip çok sayıda blok mevcuttur. Taşların kesilmesi, ana kayadan ayrıştırılması ve ayrıştırılan blokların duvarda kullanılacak forma sokulmasının bütün aşamaları buradaki izlerden takip edilebilmektedir. Benzer taş ocakçılığı izleri kanal güzergâhı boyunca izlenebilmektedir. Minua Kanalı boyunca tespit edilen ve Urartu taş ocakçılığından geriye kalan izler Urartular'ın bu bölgede açık alan taş ocakçılığını tercih ettiklerini ortaya koymuştur. Traverten taş ocakçılığı izlerinin tespit edildiği bir diğer nokta ise Edremit İlçesi'ndeki Kadembastı Mevkii'dir. Burada, hemen göl kıyısında tespit edilen izler, Urartular'ın muhtemelen Van Kalesi'ne veya ovadaki diğer merkezlere taş transferini göl üzerinden gerçekleştirdiğini göstermektedir.

Traverten dışında kumtaşı ocakçılığının izleri ise Erek Dağı ve çevresindeki alanlarda gerçekleştirilmiştir. Yoncatepe, Kevenli, Kavuncu, Aşağı ve Yukarı Anzaf ile Çavuştepe kalelerindeki kumtaşı malzemeler Erek Dağı ve çevresindeki kumtaşı ocaklarından elde edilmiştir. Kumtaşının yüzey toprağının hemen altında olması ve kolay işlenebilir olması Urartuların bu malzemeyi tercih etmesine sebep olmuştur. Urartu taş ocakçılığına ait izlerin tespit edildiği bir diğer merkez Malazgirt Şekerbulak'tır. Kız Köprüsü olarak adlandırılan köprünün üst kısmını oluşturan ve murç izleri taşıyan ikili yekpare bloklar ile adı geçen köprüye yakın bir noktada yer alan ve yine ikili yekpare bloklar gabro taş ocakçılığından geriye kalmıştır. Taşların bloklar halinde kesildiğini gösteren bir taş yatağının varlığı bu bölgenin taş ocakçılığı açısından önemli olduğuna işaret etmektedir. Sonuç olarak Urartu coğrafyasının taş malzeme temini açısından oldukça zengin bir bölge olduğu görülmektedir. Bu malzemelerin temin edildiği alanlar ışığında kale, yerleşim veya su yapılarının yakınındaki uygun alanlardan malzeme temininin Urartu taş ocakçılığının özünü oluşturmaktadır. Bunun yanısıra uzak bölgelerden de malzeme temin edebilecek güç ve teknik birikime de sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Urartu mimarisinde taş malzemeden sonra kullanılan bir diğer inşa malzemesi kerpiçtir. Neredeyse bütün Urartu merkezlerinde kerpiç malzeme kullanılmıştır. Taşa nazaran taşınması ve şekillendirilmesi daha kolaydır. Çabuk aşınıp ve dağılabilme özelliğinden dolayı sürekli bakım gerektiren bir yapıdadır. Urartu merkezlerinde yapılan araştırmalar doğrultusunda kale ve yerleşim alanlarına en yakın noktalar kil ocağı olarak kullanılmıştır. İçine ince kıyılmış saman ve sönmüş kireç bırakılarak ahşap kalıplara dökülerek elde edilen kerpiç bloklar, taş temeller üzerine yerleştirilerek kullanılmaktaydı. Yapılarda birleştirici malzeme olarak kullanımı yanında zemin blokajlarında da kullanılmıştır. Urartu mimarisinde kullanılan taş ve kerpiç malzemeyi tamamlayan üçüncü malzeme ahşaptır. Urartular'ın bu malzemeye

ulaşımı, egemen oldukları coğrafyanın kaynakları ile sınırlı görünmektedir. Assur gibi egemen olduğu sınırların dışından bu malzemenin getirilmesi veya dışa bağımlılığı söz konusu değildir. Örneğin Karmir-Blur için Sarıkamış'taki çam ormanlarından temin edilen ahşap malzeme yine sınırları dâhilinde elde edilmiştir. Buna ilaveten Urartu mimari yapılarında kullanımı oldukça sınırlı olarak tespit edilen bitümen de krallık coğrafyasından elde edilmiştir. Sonuç olarak Urartular taş, kerpiç ve ahşaptan oluşan temel inşa malzemelerini kendi egemen oldukları coğrafyadan temin etmiş ve dışa bağımlı olmamışlardır.

Urartu coğrafyasının koşulları doğrultusunda taş, kerpiç ve ahşap malzemeler ile oluşturulan mimarlık yapıları, Urartuların kendine özgü teknikleriyle inşa edilmişlerdir. Malzemelerin farklılığından kaynaklı olarak her birinin kullanımı farklı bir teknik ve aletle gerçekleştirilmiştir. Oldukça sert ve işlenmesi zor olan taş malzemenin şekillendirilmesinde balta, çekiç ve balyoz gibi metal aletler kullanılmıştır. Taşların düzeltilmesinde ve işlenmesinde ise keski ve murç gibi daha ince aletler tercih edilmiştir. Kerpiç malzemelerin üretiminde ise ahşap kalıplar kullanılmıştır. Taş, kerpiç ve ahşap malzemenin yapılarda kullanımından önce ise duvarların üzerinde yükseldiği temel basamakları ile alt yapı sistemine ait uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Birçok krali Urartu merkezinde bu uygulamaların izleri rahatlıkla görülebilmektedir. Anakayanın temel yuvası olarak düzenlenmesinden sonra ise taş temel, kerpiç beden ve ahşap malzemenin kullanımıyla üst örtü oluşturulmuştur. Taşların inşa alanına taşınması muhtemelen hayvanların çektiği yük arabaları veya ahşap kızaklarla gerçekleştirilmiştir. Taşların inşa alanına taşınmasından sonra ise taş temeller inşa edilmişlerdir.

Krallığın kurulduğu M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısından krallığın yıkıldığı M.Ö. 7. yüzyılın sonuna değin, Urartu yapılarında farklı duvar sistemleri kullanılmıştır. Van Kalesi, Aşağı ve Yukarı Anzaf ile Körzüt gibi Urartu kalelerinde başlayan kiklopik duvar sisteminin örnekleri M.Ö. 7. yüzyıl kalelerinde de uygulanmıştır. Ayanis Kalesi doğu surları kiklopik mimari geleneğinde inşa edilmiştir. Ayrıca bu tarzdaki bloklar Minua Kanalı ile Rusa Barajı gibi su yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Kiklopik mimari, genellikle sur duvarları ve su mimarisinde uygulanmıştır. Urartu mimarlık örneklerinde karşımıza çıkan bir diğer teknik ise düzgün kesme taşlarla oluşturulmuştur. Özellikle tapınak mimarisi ile birlikte uygulanmaya başlayan bu duvar sisteminin en güzel örnekleri Çavuştepe Uçkale yapısı ile İrmuşini tapınağı cephesinde karşımıza çıkmaktadır. Düzgün kesilmiş bloklarla inşa edilen duvarlar özellikle sur duvarlarında düzensiz bir örgü görüntüsünde iken tapınak yapılarında daha özenli ve düzgün bir dizide kullanılmıştır. Çavuştepe Aşağı Kale kuzey ve güney sur duvarları düzensiz duvar örgüsü ile düzenlenmiştir.

Mimari yapının temelini oluşturan taş kısımdan sonra, kerpiç bloklar yükseltilmiştir. Kerpiç beden inşa edilmeden önce ahşap hatıl görevini gören ve çoğu zaman kum taşından bir löyfer tabakası yer almaktadır. Bu löyfer tabakası üzerinde yükselen kerpiçler de 2-3 cm. içeri çekilerek inşa edilmişlerdir. Bu geriye çekme dış

yüzeye uygulanacak olan sıva tabakası içindir. Urartu merkezlerinden elde edilen kerpiç blokların ölçüleri farklı boyutlarda kerpiçlerin kullanıldığını ortaya koymaktadır. Taş ve kerpiç malzemeyi tamamlayan ahşap kullanımı birçok Urartu merkezinden bilinmektedir. Çavuştepe, Arin-Berd, Ayanis, Karmir-Blur ve Bastam'dan ele geçen ahşap örnekleri Urartu mimarisinde gelişmiş bir ahşap işleme tekniğinin olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle üst örtü sisteminde taşıyıcı bir öğe olarak kullanılan ahşabın pencere ve merdivenler de de kullanımı söz konusudur. Çavuştepe ve Ayanis Kalesi'nde tespit edilen örnekler ahşapların boyandığını göstermektedir. Karmir-Blur ve Ayanis Kalesi'nden elde edilen örnekler ise Urartular'ın marangozluk ve doğrama tekniklerinde ileri bir düzeyde olduklarını kanıtlamıştır. Özellikle Ayanis'te tespit edilen yuva-zıvana doğrama tekniği, Mısır Krallık döneminden itibaren bilinen bir tekniktir. Ahşapların birbirine bağlantısına imkân veren bu tekniğin örnekleri Gordion Midas tümülüsünde de bilinmektedir. Yuva-zıvana tekniği dışında ahşapların halat ve çivilerle de birbirine bağlanması farklı tekniklerin kullanımını ortaya koymuştur. Urartular'ın uzman oldukları bir diğer alan kaya işçiliğidir. Van Kalesi ile Çavuştepe'den örneklerini bildiğimiz hendekler, T biçimli kaya nişleri, kaya mezarları ve çivi yazılı kaya nişleri Urartular'da farklı kaya işçiliklerin varlığını ortaya koymuştur.

Sonuç olarak Urartular M.Ö. 1. binyılın başlarında zorlu bir coğrafyada kültürel, dini, ekonomik, sanatsal ve mimari anlamda birçok yenilikle karşımıza çıktılar. Öncelikle Van Gölü Havzası başta olmak üzere egemen olunan alanlarda yeni bir sistem ve düzen oluşturarak taş ve metal üretiminin ustaları olarak bilindiler.

KAYNAKLAR

ADZHAN, A. A. – GYUZALLYAN, L. T. – PİOTROVSKİİ, B. B. "Tsiklopicheskie Kreposti Zakavkaziya", Soobshchenia Gosudarstvennoi Akademii Istorii Merial'noy Kulturi 1/2, 1932, 61-64.

AKURGAL, Ekrem *Urartaische and altiranische Kunstzentren,* TTKY, 1968.

ALKIM, U. Bahadır *Yesemek: Taşocağı ve Heykel Atelyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar,* TTKY, Ankara, 1974.

ALTINLI, Enver "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi", *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 66, 1966, 35-74.

ANN, Gunter "Represantations of Urartian and Western İranian Fortress Architecture in The Assyrian Reliefs", *Iran,* 20, 103-112.

ARNOLD, Dieter *Building in Egypt: Pharaonic Stone Masonry,* Oxford University Press, 1991.

ATABEY, Eşref "Tufa ve Travertenlerin Genel Özellikleri, Sınıflaması, Depolanma Ortamları", Erişim:[http://www.esrefatabey.com.tr/upload/populeryazilar85.pdf], Erişim Tarihi: 27 Ocak 2016.

AVCI, Can "Sardurihinili Kenti ve Yeni Değerlendirmeler", *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M.Taner Tarhan,* 2013, 37-51.

AYAZ, M. Emrah "Travertenlerde Gözlenen Morfolojik Yapılar ve Tabiat Varlığı Olarak Önemleri / The Morphologıc Structures in Travertınes and Their Value as Natural Existence", Cumhuriyet Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, Seri A-Yerbilimleri 19/2, Aralık 2002, 123-134.

AVETİSYAN, P. – BADALYAN, Rouben – SMİTH, A. T. "Preliminary Report on the 1998 Archaeological Investigations of Project ArAGATS in the Tsakahovit Plain, Armenia. SMEA, 42/1, 2000, 19-59.

BADALYAN, Rouben S. – AVETİSYAN, P. S., *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia: I. Mt. Aragats and its Surrounding Region,* BAR International Series S1697, Archeopress, 2007.

BALKAN, Kemal "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia,* V, 1960, 133-158.

"Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları,* I, 1964, 235-243.

BARNETT, R. D. "The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van", *Iraq* 12, 1950, 1-43.

"Further Russian Excavations in Armenia (1949-1953)", *Iraq*, 21/1, 1959, 1-19.

"Urartu", *The Cambridge Ancient History, Volume 3/1:The Prehistory of the Balkans, the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries BC*, (Haz.: J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger), Cambridge University Press, 1982, 314-371.

BATMAZ, Atilla "Ayanis Kalesinden Hayat Ağacı İnanışına İlişkin Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 141, 2012, 39-50.

BOYSAL, Yusuf "Anzavur'da Definecilerin Meydana Çıkardığı Urartu Eserleri", *Belleten*, 25, 1961, 199-212.

BELCK, Waldemar "Bauten der Chalder", *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie, und Urgeschhichte*, 27, 1895, 601-616.

BELCK, Waldemar – LEHMANN-HAUPT, C. F. "Entdeckungen in Armenien", *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*, 30, 1898, 568-592.

BELLİ, Oktay "Alniunu Kenti Taş Atölyesinin Keşfi / Die Entdeckung der Stadt Alniunu und Ihres Steinateliers", *AnAr*, 8, 1982, 115-149.

"Van Ovasında Yeni Urartu Merkezleri", II.*AST*, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1984, 16-168.

"Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *VI. AST*, Ankara, 1988, 313-331.

"Van Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *X. AST*, Ankara, 1992, 297-309.

"Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, 1993", 16. *KST*/I, Ankara, 1994, 287-312.

"Urartian dams and artificial lakes in Eastern Anatolia" *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, August 6-12, 1990*, (Eds. A. Çilingiroğlu-D. H. French), 1994a, 9-29.

"Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Eastern Anatolia" *Tel Aviv*, 21/1, 1994b, 77-116.

"1995 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj ve Sulama Sistemlerinin Araştırılması", *XIV. AST-II*, Ankara, 1996, 139-169.

Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları / Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997.

"Doğu Anadolu Bölgesinde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış", *Belleten*, 229, 1997, 631-680.

Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,1998.

"1996 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", 19. *KST*/I, Ankara, 1998, 543-569.

"Dams, reservoirs, and irrigation canals of the Van plain in the period of the Urartian kingdom", *AnatSt, 49, (Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997)*, 1999, 11-26.

"Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (Haz. O. Belli), Ankara 2000, 394-402.

"Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesi'nde İşletilen Taş Ocakları ve Atölyeleri", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 415-422.

"Van Gölü'nün Güneyinde Dev Evlerinin Araştırılması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 379-385.

"Urartu Krallığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları",Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 223-227.

"Van-Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)", *Colloquium Anatolicum*, II, 2003, 1-49.

"Bronze Quivers With Cuneiform İnscriptions From Van-Upper Anzaf Fortress" *A View From The Highlands, Archaeological Studies İn Honour Of Charles Burney,* (Ed. A. Sagona), *ANES* 12, 2004, 277-298.

"An Early Iron Age And Urartian Fortress In The Van Region: Aliler", *SMEA* / 46-1, 2004, 5-14.

"Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü", (Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün Anısına), Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı, 2006, 381-431.

Tarih Boyunca Van, İstanbul, 2007.

"Van-Yoncatepe Sarayı'nda Bulunan Demir Eşya, Alet ve Silahlar", *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu* (Ed. Oktay Belli), Ankara, 2007, 45-57.

"2007 Yılı Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Kazısı", 30. *KST* - I, 2009, 449-470.

"Bronze Votive Rings with Assyrian Inscriptions found in the Upper Anzaf Fortresses in Van", *CollAn* VIII, 2009, 91-124, (Ali Dinçol ve B. Dinçol ile birlikte).

BELLİ, Oktay – CEYLAN, Alpaslan

"1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", 22.*KST*/I, Ankara, 2001, 385-398.

BELLİ, Oktay – KONYAR, Erkan

"Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv* 28-2, 2001, 169-212.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağ Kale ve Nekropolleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.

BELLİ, Oktay – SALVİNİ, Mirjo

"The Urartian Fortress of Kevenli and The Cuneiform Inscriptions by King Minua Found There", *SMEA*, 46/2, 2004, 155-174.

"Pithoi with cuneiform and hieroglyphic inscriptions from Upper Anzaf Fortress", *SMEA*, 48, 2006, Roma, 55-72.

BELLİ, O. – KONURALP, İ. Zeynep – AVCI, Can – AYMAN, İsmail — "Iğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağı Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması / The Research of Urartian and Early Iron Age Fortresses and Necropoleis on Iğdır Plain", *60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan Makaleler*, (Haz. O. Belli - B. B. Kurtel), İstanbul, 2005, 172-195.

BERAN,T. — "Urartu", *Kulturgeschichte des Alten Orient. Mesopotamien, Hethiterreich, Syrien-Palästina, Urartu*, 1961, Stuttgart, 606-657.

BİBER, Hanfi — "Muş-Bulanık'ta Demir Çağ Merkezleri", *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler / Essays in Honour of M.Taner Tarhan*, (Haz. O. Tekin - M. H. Sayar - E. Konyar), Ege Yayınları, İstanbul, 2013, 79-99.

BİBER, Hanifi – ÇAVUŞOĞLU, Rafet — "Muş İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları)", *AST*, 28/2, 2011, 201-224.

"2011 Yılı Muş-Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması", *AST*, 30/2, 2013, 303-320.

BİBER, Hanifi – ÇAVUŞOĞLU, Rafet – ERDOĞAN, Sabahattin — "Muş İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması (Demir Çağları)", *AST*, 29/3, 2012, 373-402.

BİBER, Hanifi – IŞIK, Kenan – ERDOĞAN, Sabahattin — "A New Urartian Stele Fragment from Alazlı/Tirmet (Province of Muş)", *AJNES* VII/1, 2012, 86-98

BİLGE BAŞTÜRK, Mahmut — "The Eastern Sector at the Fortress of Ayanis: Architecture and Texture in the Pillared Hall", (Ed. A. Çilingiroğlu- A. Sagona), *Anatolian Iron Ages 7*, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 39, Paris, 2012, 1- 22.

BİLGİÇ, Emin – ÖĞÜN, Baki — "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları / Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, 1964", Anatolia, 8, 1964, 65-120.

"Adilcevaz Kef Kalesi İkinci Mevsim Kazıları (1965)", *Anatolia*, IX, 1967, 1-20.

BİNGÖL, Orhan — *Bu Koca Taşları Nasıl İşlediler, Nasıl Kaldırdılar*, Ankara, 2012.

BİSCİONE, R. "Recent Urartian Discoveries in Armenia:The Columbarium of Erevan", *SMEA*, XXXIV, 1994, 115-135.

"Pre-Urartian and Urartian settlement patterns in the Caucasus", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in the Caucasus and Beyond*, (Eds. A. T. Smith- Karen S. Rubinson), Cotsen Institute of Archaeology Monographs 47, Los Angeles, 2003, 167-184.

"The Iron Age Settlement Pattern: Pre-Urartian and Urartian Periods", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores*, (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 351-370.

"The distribution of pre- and protohistoric Hillforts in Iran", *SMEA*, 51, 2009, 123-143.

"Urartian Fortifications in Iran: an Attempt at a Hierarchical Classification", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 77-88.

BİSCİONE, Raffaele – DAN, Roberto "Dimensional and Geographical Distribution of the Urartian Fortifications In the Republic of Armenia", *AJNES* VI/2, 2011, 104-120.

BİTTEL, Kurt "Hethitische Steingewinnung", *MDOG*, 74, 1936, 57–62.

BURNEY, C. A. "Urartian Fortresses and Towns in Van Region", *Anatolian Studies*, 7, 1957, 37-53.

"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", AnatSt, 8, 1958, 157-209.

A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *AnatSt*, 16, 1966, 55-111.

"Urartian İrrigation Works", *AnatSt*, 22, 1972, 179-186.

"Urartu and its forerunners: Eastern Anatolia and Trans-Caucasia in the second and early first millennia BC", *Ancient West & East*, 1, 2002, 51-54.

	"The economy of Urartu: probabilities and problems", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Haz. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 53-60.
BURNEY, C. A . – LANG, D. M.	*The Peoples of The Hills:Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
BURNEY, C. A. – LAWSON, G. R. J.	"Measured Plans Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies*, 10, 1960, 177-196.
BRYCE, Trevor	*The Peoples and Places of Ancıent Western Asia. the Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, 2009.
CEYLAN, Alpaslan	*Doğu Anadolu Araştırmaları. Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, 2008.
COLE, Steven W.	"The Destruction of Orchards in Assyrian Warfare", *Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the Neo-Assyrian Text Corpus Project, Helsinki, September 7-11,1995*, (Ed. S. Parpola-R.M. Whiting), Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 1997, 29-40.
ÇAVUŞOĞLU, Rafet,	"Rock-Cut Tombs and an Open-Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey" *ANES*, 40, 2003, 135-159.
	"Zernakitepe Urartu Kaya Mezarları", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar. 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (Ed. T. Takaoğlu), 2006, 89-97.
ÇAVUŞOĞLU, Rafet - BİBER, Hanifi	"Van/Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 120, 2005, 17-28.
	"Van-Kalecik Urartu Nekropolü Üzerine Bir Değerlendirme" *Aykut Çınaroğlu'na Armağan. Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu* (Haz. E. Genç-D. Çelik), Ankara, 2008, 189-212.
	"A mysterious archaeological site in the vicinity of the Urartian capital Tuşpa: Van/Kalecik", Archäologische Mitteilungen aus Iran, 44, 2012, 329-342.
ÇAVUŞOĞLU, Rafet – GÖKÇE, Bilcan – IŞIK, Kenan	"The Craftsmen and Manufacturers in the Urartian Civilization", *Anatolica XL*, 2014, 23-45.

ÇAVUŞOĞLU, Rafet – IŞIK, Kenan - SALVİNİ,Mirjo "New Urartian Inscriptions from East Turkey", *Orientalia*, Vol.79/1 , 2010, 36-64.

ÇEVİK, Nevzat *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, TTKY, Ankara, 2000.

ÇEVİK, Özlem "The Change of Settlement Patterns in Lake Van Basin: Ecological Constrains Caused by Highland Landscape", Altorientalische Forshungen, 32/1, 2005, 74-96.

"İskan Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü:Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea*, (Haz. H. Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 195-202.

ÇİFÇİ, Ali – GREAVES, Alan M. "Urartian Irrigation Systems:A Critical Review", A *Ancient Near Eastern Studies*, 50, 2013, 191-214.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", Ege Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi II, 1983, 28-37.

Urartu Krallığı:Tarihi ve Sanatı, İzmir, 1997.

"Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri *Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar* (Haz. G. Arsebük-M.J. Mellink-W. Schirmer), 1998, 230-239.

"Military Architecture", (Ed. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 25-36.

"Temple Area", (Eds. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 37-65.

"How was an Urartian Fortress Built?", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 205-231.

"Ayanis Urartu Tapınağı'nın Mülkleri", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* (Ed. Turan Takaoğlu), İstanbul, 2006, 75-79.

"Urartulu Argişti oğlu Kral Rusa:Bir Başarı Öyküsü", *TÜBA-AR*, 10, 2007, 73-89.

"Ayanis Kalesi Depo Odaları İle İlgili Bazı Öneriler", Muhibbe Darga Armağan Kitabı, İstanbul, 2008, 187-196.

"Ayanis Kalesi / Ayanis Fortress", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 336-359.

"Urartian Temples" *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007,* (Haz. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 295-307.

"The Urartian City and Citadel of Ayanis : an Example of Interdependence", *Cities and Citadels in Turkey : from the Iron Age to the Seljuks,* (Eds. Scott Redford-Nina Ergin), Peeters-Leuven, 2013, 81-96.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan– ERDEM, Aylin Ü. "Ayanis Kalesi Kazıları, 2005", *KST* 28/1, 2007,123-137.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan – IŞIKLI, Mehmet A. Çilingiroğlu- M. Işıklı, "25. Yılında Ayanis Kalesi Kazıları: Dün, Bugün ve Gelecek", *Anadolunun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı,* (Ed. H. Kasapoğlu- M. A. Yılmaz), 2014, 309-323.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan – SALVİNİ, Mirjo "The Historical Background of Ayanis", *Ayanis I. Ten Years of Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998,* Roma, 2001, 23.

ÇİFTÇİ, Yahya - IŞIK, M. Akif - ALKEVLİ, Tolga - YEŞİLOVA, Çetin "Van Gölü Havzasının Çevre Jeolojisi / Environmental Geology of Lake Van Basin", *Jeoloji Mühendisliği Dergisi,* 32/2, 2008, 45-77.

DAN, Roberto "Ricerche sui siti urartei della provincia di Van e dintorni", SMEA,52, 2010, 49-97.

"Ranking and Distribution of the Urartian Fortifications in Turkey", *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan / SCRIPTA Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology,* (Haz. A. Özfırat), İstanbul, 2014, 121-136.

"Nails in the Wall:The *sikkatu* in Urartian Toreutic Production", *Dariosh Studies II. Persepolis And Its Settlements: Terrıtorial System And Ideology In The Achaemenid State* (Eds. Gian Pietro Basello-Adriano V. Rossi), Napoli, 2012, 301-311.

"Le opere idrauliche del regno di Urartu", *CMAO*, XVI, 2014, 13-37.

DAN, Roberto - LA FARİNA, Riccardo — "Arin-Berd: Fortezza Dell'Eta Del Ferro Nella Valle Dell'Arasse", Bollettino della Unione storia ed arte 6, 2011, 227-239.

DANTİ, Michael D. — "The Late Bronze And Early Iron Age In Northwestern Iran", *The Oxford Handbook Of Ancient Iran*, (Ed. D.T. Potts), Oxford, 2013, 344-363.

DARKOT, Besim — "Doğu Anadolunun Coğrafi Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* 5, Erzurum, 1974, 111-118.

DEMSKAJA, A. A. — Kladovye Erebuni, "*Soobščenie Gosudarstvennogo muzeja izobrazitel'nyx iskusstv imeni A.S. Puškina*", vyp. IV, 1968, 176-182 (Rusça).

DİAKONOFF, I. M. – KASHKAİ, M. S. — Geographical Names according to Urartian Texts, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes. Band 9, Wiesbaden, 1981.

DİNÇOL, Ali M. — "Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt", *IstMitt*, 26,1976,19-24.

DYSON, R. H. — "Rediscovering Hasanlu", Expedition, 31/2-3, 1989, 3-11.

EMERY, Virginia L. — "Mudbrick Architecture", *UCLA Encyclopedia of Egyptology* (Ed. Willeke Wendrich), 2011, 1-14, [http://eprints.cdlib.org/uc/item/4983w678#page-3], Erişim Tarihi: 06 Mart 2016.

EPPELBAUM, Lev Vilen – KHESİN, Boris — G*eophysical Studies in the Caucasus*, Verlag Berlin Hiedelberg, 2012.

ERDEM, Aylin Ü. — "Ayanis Verileri Işığında Urartu'da Tahıl Depolama (Grain Storage in Urartu on the Bas is of Data from Ayanis Fortress)", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi İsmail Fazlıoğlu Anısına*, XVI, 2011, 83-91.

"Urartu Kalelerinde Çanak Çömleğin Depolanmasıyla İlgili Uygulamalar ", *Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan / SCRIPTA Essays in Honour of Veli Sevin A Life Immersed in Archaeology,* yay. haz. A. Özfırat, İstanbul, 2014, 147-154.

ERDEM, Aylin Ü. – ÇİLİNGİROĞLU, Altan "Domestic Architecture in the Urartian Fortressat Ayanis", Proceedings of the 6th ICAANE, II, (Eds. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, Nicholo Marchetti), Wiesbaden, 2010, 151-163.

ERDOĞAN, Sabahattin *Minua Kanalı ve Urartu Bahçeleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2006.

ERİNÇ, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası,* İstanbul, 1953.

ERZEN, Afif "1959 Van-Toprakkale Sondajları ve Bölgedeki Çalışmalar", *TAD*, 10-2, 1960, 5-22.

"Untersuchungen in der Urartäischen Stadt Toprakkale bei Van in den Jahren. 1959-1961", *AA*, 1962, 383-414.

"Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD*, XIV-1-2, 1967, 141-146.

"Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *TAD*, XV-1, 1968, 55-57.

"Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı", *Belleten*, XXXII/127, 1968, 412-418.

"Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *TAD*, XVII-2, 1969, 77-90.

"Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı", *Belleten* 131, 1969, 402-413.

"Çavuştepe 1970 Kazısı", *TAD*, XIX/2, 1972, 103-108.

"Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönem Kazıları", *AnAr* 4-5, 1976-1977, 1-59.

Çavuştepe I: M.Ö. 7.- 6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, Ankara, 1978.

"Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1977 Çalışmaları", *AnAr*, 6, 1979, 1-15.

	"Çavuştepe 1983 Kazısı Çalışmaları", 6. *KST*, 1984, 197-211.
ESAYAN, S. A. - KALANTARYAN,A. A.	*Oshakan 1-Osnownie rezultati raskopok 1971-1983 (Oshakan I-Principal excavation results 1971-1983)*, Yerevan, 1988 (Rusça).
FIRAT, Murat	*Antik Çağ'da Duvar İşçiliği*, İstanbul, 2016.
FORBES, Thomas B.,	*Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford, 1983.
Frahm, Eckart	"Introduction", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 1-10.
	"The Neo-Assyrian Period (ca. 1000-609 BCE)", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 161-208.
FRANKFORT, Henri	*The Art and Architecture of The Ancient Orient*, Penguin Books, 1970.
GARBRECHT, Günther	"The Water Supply System at Tuspa (Urartu)" *World Archaeology*, 11/3, 1980, 306-312.
	"Water management for irrigation in Antiquity (Urartu 850 to 600 BC)", Irrigation and Drainage Systems, 2, 1988, 185-198.
	"Historische Wasserbauten in Ostanatolien - Königreich Urartu, 9-7. Jh. v. Chr.", *Wasserbauten im Königreich Urartu und weitere Beiträge zur Hydrotechnik in der Antike*, Christoph Ohling (Hrsg.), Siegburg, 2004, 1-103.
GENÇ, Bülent	"Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi", *Marmara Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, 2015. "The Door of Ḫaldi in Pagan/Yeşilalıç and A New Approach on Susi Temple", *Aramazd*, IX/2, 2015 (2016), 67–76.
GOPNİK, Hilary	"Why Columned Halls?", *The World of Achaemenid Persia: History, Art and Society in the Ancient Near East*, (yay. haz. J. Curtis - St J. Simpson), London - New York, 2010, 195-206.
GÖKÇE, Bilcan	"Urartu Uygarlığı'nda Dört Tekerlekli Taşıtlar", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 138, 2011, 21-28.

	"Urartu'nun Tekerlekli Taşıtları", *Aktüel Arkeoloji*, 30, 2012, 104-110.
GRAYSON Albert Kirk,	*Assyrian Rulers of the Third and Second Millennium BC (to 1115 BC)*; *Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods 1*, (RİMA I), Toronto, 1987.
GREKYAN,Yervand	"Storage Buildings of Erebuni And New Pithos Inscriptions ", *Urartu and Its Neighbors. Festschrift In Honor of Nicolay Harutunyan In Occasion of His 90th Birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), Aramazd* V/2, 2010, 129-130.
HANCOCK P. L.- CHALMERS, R.M.L.- ALTUNEL, L.- ÇAKIR, Z.	"Travitonics: using travertines in active fault studies", *Journal of Structural Geology*, 21, 1999, 903-916.
HANFMANN, George M. A.	"Four Urartian Bulls' Heads", *AnatSt*, 6, *Special Number in Honour and in Memory of Professor John Garstang,* 1956, 205-213.
HANSON, Victor Davis	*Warfare and Agriculture in Classical Greece,* University of California Press, 1998.
HARMANŞAH, Ömür.,	"Stones of Ayanis: New Urban Foundations and the Architectonic Culture in Urartu during the 7th C. BC", *Bautechnik im Antiken und Vorantiken Kleinasien. Internationale Konferenz 13-16. Juni 2007 in Istanbul*, (Ed. Martin Bachmann), *Byzas 9*, İstanbul, 2009, 177-197.
HELDAL, Tom – BLOXAM, Elizabeth	QuarryScapes Guide to Ancient Stone Quarry Landscapes: Documentation, Interpretation, and Statement of Significance, 2008, (Electronic Document http://www.quarryscapes.no/guide_content_text.php, accessed May 05, 2016).
HOLDİNG, Nicholas	*Armenia with Nagorno Karabagh*, Bradt Travel Guide, 2011.
HULİN, P.,	"New Urartian Inscribed Stones at Anzaf", *AnatSt,* 10, 1960, 205-207.
IŞIK, Cengiz	"Habibuşağı Nekropolü", *Belleten*, LI / 200, 1987, 549-580.

IŞIK, Kenan — "Muş/Malazgirt Yöresinden Bir Urartu Tapınak Yazıtı ile Menizai Kentinin Lokalizasyonu", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 2014, 6-18.

"Van Kalesi Höyüğü Kazılarında Keşfedilen Urartu Yazılı Belgeleri", *CollAn*, XIII, 2014, 173-183.

Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.

"Yeni Keşfedilen Bir Urartu Yazıtı Işığında Yukarı Anzaf Kalesi Susi Tapınağı Yazıtları", *CollAn* 14, 2015, 56-65.

IŞIK, Kenan - GENÇ, Bülent — "The Location URU Tuspa and A New Inscribed Column Base Belonging to Ispuini, King of Urartu", AJNES / VII-2, 2012, 72-79.

IŞIK, Kenan – ÇAVUŞOĞLU, Rafet – GENÇ, Bülent — "A New Urartian İnscription of Argisti I from Aznavurtepe Near Patnos", *AJNES* VII/1, 2012, 99-104.

IŞIKLI, Mehmet — "The Results of Survey in the Environs of Urartian Fortress of Altıntepe in Erzincan, Eastern Anatolia (The Investigations of Public Settlement Areas and the Observations on Post-Urartian Period)" *Proceedings of the 6th ICAANE /* II, (Eds. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, Nicholo Marchetti) Wiesbaden, 2010, 265-278.

İDİL, Ali Çetin – IŞIKLI,Mehmet – GÜRER, Alper - GÜRER,Derya — "Restoration Project for "Van Ayanis" Fort Temple Area and Documentation of Adobe (Mud-Brick) Buildings Material for Conservation Purposes", Gazi University Journal of Science, 2015, 28/3, 433-444.

JAKOB, Stefan — "Economy, Society, and Daily Life in the Middle Assyrian Period", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 143-160.

JAKUBİAK,Krzystof — *The Development of Defence System of Eastern Anatolia (The Armenian Upland): From the Beginning of the Kingdom of Urartu to the End of Antiquity*, Warszawa, 2003.

"An Attempt to Systematize the Gates in the Urartian Fortresses", *Iranica Antiqua*, vol. XXXIX, 2004, 169-190.

Jeffrey, A. Spencer — *Brick Architecture in Ancient Egypt,* Warminster: Aris and Phillips, 1979.

KAFADARİAN, K. — *Arkitektura Goroda Argishtihinili, Yerevan* (Ermenice / Rusça özet), Izdatel'stvo Armianskoi SSR, 1984.

KALELİOĞLU, Ejder — "Van Ovası'nın İklim Özellikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 35-2, Ankara, 1991, 155-166.

KANETSYAN, Amina — "Urartian and Early Achaemenid Palaces in Armenia", *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC. Regional development and cultural interchange between East and West,* (Ed. I. Nielsen) *Monographs of the Danish Institute at Athens* 4, Aarhus, 2001, 145-153.

KARAJİAN, Hagop A. — *Mineral Resources of Armenia and Anatolia,* New York, 1920.

KARAOSMANOĞLU, Mehmet — "İkinci Dönem Kazıları Işığında Altıntepe Apadansı", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Haz. H. Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 353-360.

"Yeni Bulgular Işığında Altıntepe Urartu Tapınağı", *XV. Türk Tarih Kongresi 11-15 Eylül 2006 Ankara,* I. Cilt, Ankara, 2010, 209-220.

"Erzincan Altıntepe Kalesi", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 364-371.

KARAOSMANOĞLU, Mehmet – KORUCU, Halim — "The Apadana of Altıntepe in the Light of the Second Season of Excavations", *Anatolian Iron Ages 7: The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010,* (Eds. A. Çilingiroğlu - A. Sagona), Leuven – Parıs – Walpole, 2012, 131-148.

KARAOSMANOĞLU, Mehmet –YILMAZ, Mehmet Ali — "Altıntepe Urartu Kanalizasyon Sistemi", *Stratonikeia'dan Lagina'ya from Stratonikeia to Lagina Ahmet Adil Tırpan Armağanı /Festschrift in Honour of Ahmet Adil Tırpan* (Ed. Bilal Söğüt), 2012, 353-366.

KARAOSMANOĞLU, Mehmet –KORUCU, Halim – YILMAZ, Mehmet Ali — "Altıntepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013", *Anadolunun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı,* (Haz. H. Kasapoğlu- M. A. Yılmaz), 2014, 77-96.

KARAPETYAN, Inessa — "The 'susi-Temple' of Argištihinili-Armavir", Urartu and Its Neighbors Festschrift In Honor Of Nicolay Harutyunyan In Occasıon Of His 90th Birthday (22- 24 September, 2009, Yerevan), *AJNES* / V-2, 2010, 36-43.

KEMP, Barry — "Soil (including mud-brick architecture)", *Ancient Egyptian materials and technology*, (Ed. Ian Shaw-Paul Nicholson), Cambridge University Press, 2000, 78-103.

KHATCHADOURİAN, Lori — "The Achaemenid Provinces in Archaeological Perspective", *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* / II, (Ed. D. T. Potts), 2010, 963-983.

KHODJASCH (HODJASCH), Svetlana — "Das Leben in der urartäischen Stadt Erebuni", Vorträge gehalten auf der 28. Rencontre assyriologique internationale in Wien, 6.-10. Juli 1981, (Eds. H. Hirsch - H. Hunger), Archiv für Orientforschung, Beiheft 19, 1982, 271-274.

"Speisekammern in Erebuni. Nach Angaben der Ausgrabungen des Staatlichen Puschkin-Museums der Bildenden Künste", XLI. Rencontre Assyriologique Internationale. Landwirtschaft im Alten Orient, (Eds. Klengel Horst - Johannes Renger), Berlin, Dietrich Reimer Verlag, 1999, 225-228.

KHODJASH (HODJASCH), S. I. - TRUCHTANOVA, N. S. - OGANESİAN, K. L. — Erebuni. Pamjatniki urartskogo zodcestva VIII-VI vv.do n.e., Moscow, 1979.

KHORENTSİ, Moses — *History of the Armenians*, (Çev., Robert W. Thomson), Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London, 1978.

KIRANER, Fikret — "Van Gölü Doğu Bölgesinin Jeolojik Etüdü/Geology of the Eastern Region of Lake Van", Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni/ Bulletin of the Geological Society of Turkey, VII/1, 1959, 30-57.

KLEİSS, Wolfram — "Zur Rekonstruktion des urartaischen Tempels", *İst Mitt* 13-14, 1963-1964, 1-14.

"Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1969", *AMI* 3, 1970, 7-65.

"Survey of Excavations in Iran 1969-1970: Bastam", *Iran*, 9, 1971, 165-183.

"Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970", *AMI*, 4, 1971, 51-111.

"Ausgrabungen in der Urartaischen Festung Bastam (Rusahinili) 1970", *AMI*, 5, 1972, 1-68.

"Planaufnahmen Urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973", *AMI* 7, 1974, 79-106.

"Urartaische Architektur", *Urartu: Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens. Ausstellungskataloge der Prahistorischen Staatssammlung*, Band 2, Munchen, 1976a, 28-44

"Urartäische Plätze im Iran (Stand der Forschung Herbst 1975)", *AMI*, 9, 1976b, 19-43.

Bastam/Rusa-i URU.TUR, Beschreibung der Urartäischen und Mittelalterlichen Ruinen, Dietrich Reimer Verlag, 1977.

Bastam I. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975, Teheraner Forschungen 4, Berlin, 1979.

"Bastam, an Urartian citadel complex of the seventh century B.C., *AJA*, 84, 1980, 299-304.

"Darstellungen Urartaischer Architektur", *AMI* / 15, 1982, 53-77.

"Größenvergleiche urartäischer Burgen und Siedlungen", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel*, (Eds. R. M. Boehmer - H. Hauptmann), Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1983, 283-290.

"Aspekte urartaischer Architektur", *Iranica Antiqua*, 23, 1988a, 181-215.

Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988b.

"Zur Rekonstruktion des Urartaischen Tempels", *Ist Mitt* 39, 1989, 265-271.

"Urartäische Fundamentierungen", *Bautechnik der Antike, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung* 5, 1991, 128-30.

"Notes on the Chronology of Urartian Defensive Architecture", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, August 6-12, 1990*, (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 131-137.

"Die Toranlagen der Urartaischen Festung Rusa-i URU.TUR von Bastam in Iranisch-Azerbaidjan" *AnAr*, XIV, 1996, 289-306.

"Construction Materials And Techniques in Persian Architecture", *Encyclopedia Iranica* [http://www.iranicaonline.org/articles/construction-materials-and-techniques-in-persianarchitecture], Erişim Tarihi: 06 Mart 2016.

KLEİSS, Wolfram – KROLL, Stephan "Urartaische Platze in Iran: A, Architektur; B, Die Oberflachenfunde des Urartu-Surveys 1976", *AMI*, 10, 1977, 53-118.

"Vermessene urartäische Plätze in Iran (West-Azerbaidjan) und Neufunde (Stand der Forschung 1978) ", *AMI* 12, 1979, 183-244.

"Die Burgen von Libliuni (Seqindel)", AMI, 13, 1980, 21-61.

KLEMM, Rosemarie - KLEMM,Dietrich D. *Stones and Quarries In Ancient Egypt*, The British Museum Press, 2008.

KOÇHAN, Nurettin – SUR, Cumhur "Muş-Kepenek Urartu Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*, 10, 2003, 57-63.

KONAKÇI, Erim "Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Haz. H. Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 367-381.

KONYAR, Erkan — "Urartuda Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri/Tomb Types and Burial Traditions in Urartu", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 204-229.

KONYAR, Erkan – AVCI, Can — "Van Tušpa Excavations 2013", *CollAn*, XIII, 2014, 205-228.

"Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2013 Çalışmaları", *KST*, 2015, 36/2, 265-286.

KONYAR, Erkan – AVCI, Can – GENÇ, Bülent– AKGÜN, Rıza Gürler – TAN, Armağan — "Excavations at the Van Fortress, the Mound and the Old City of Van in 2012", *CollAn*, XII, 2013, 193-210.

KONYAR, Erkan – AVCI, Can – PAŞAYİĞİT, Davut– AKGÜN, TAN, Armağan – TÜMER, Hale — "Eski Van Şehri, Kalesi Ve Höyüğü 2014 Yılı Kazı Çalışmaları", *KST* 37/2, 2016, 573-590.

KORFMANN, Manfred — "Die Ausgrabungen von Kirsopp und Silva Lake in den Jahren 1938 und 1939 am Burgfelsen von Van (Tušpa) und in Kalecik", *Berytus*, XXV, 173-200.

KÖROĞLU, Kemalettin — "New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan, VITA Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol,* (yay haz. Metin Alparslan-Meltem Doğan Alparslan-Hasan Peker), İstanbul, 2007, 445-456.

"Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 127, 2008, 21-38.

"Urartu Denemi Bey Konakları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 383-394.

"Urartu: Krallık ve Aşiretler", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 10-49.

	"Conflict and Interaction in the Iron Age: The Origins of Urartian-Assyrian Relations", *Europoean Journal of Archaeology*, 18 (1), 2015, 111-127.
KÖROĞLU, Kemalettin - KONYAR, Erkan	"Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin", *ANES*, 45, 2008, 123-146.
KROLL, Stephan	"Die Kleinfunde", *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, Teheraner Forschungen 5, Berlin, 1988, 155-163.
	"The Southern Urmia Basin in the Early Iron Age", *İranica Antiqua,* 40, 2005, 65-85.
	"İran'daki Urartu Şehirleri/Urartian Cities in Iran", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 148-167.
KROLL, S. - GRUBER, C.-HELLWAG, U. – ROAF, M.-ZIMANSKY, P.	"Introduction", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, Peeters-Leuven, 2012, 1-38.
KUMMER, R. E.,	"Geological Considerations in Architecture", *Transactions of the Kansas Academy of Science,* 67/2, 1964, 307-310.
KUVANÇ, Rıfat	"Van Müzesinde Bulunan Kule Biçimli Kemik Objeler Üzerine Gözlemler", *CollAn*, XIII, 2014, 229-242.
KUVANÇ, Rıfat – AYAZ, Gulan – IŞIK, Kenan – ERDOĞAN, Sabahattin – GENÇ, Bülent	"A New Iron Age Chamber Tomb near Çatak, South of Van Lake", *ANES*, 53, 2016, 125-170.
LAESSØE, Jörgen	"The Irrigation System at Ulhu, 8th century BC", *Journal of Cuneiform Studies*, 5, 1951, 21–32.
LAKE, K..	"Vanda Yapılan Hafriyat, 1938", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 4, 1940, 179-191.
LAYARD, Austen Henry	*Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon; with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert,* 1853.
LEHMANN-HAUPT, C. F.	*Armenien eins und jetzt*, Berlin-Leipzig, Bd. II/1, 1926.
LİNDSAY, Ian – SMİTH, Adam T.,	"A History of Archaeology in the Republic of Armenia", *Journal of Field Archaeology*, 31/2, 2006, 165-184.

LİNDER, Elisha — "The Khorsabad Wall Relief: A Mediterranean Seascape or River Transport of Timbers?", JAOS, 106/2, 1986, 273-281.

LUCKENBILL, D.D. — *Ancient Records of Assyria and Babylonia, Volume 2: Historical Records of Assyria From Sargon to the End,* The University of Chicago Press, 1927.

MARTİROSYAN, A. A. — "Новые Данны Епо Истории Города Тейшебаини / New Data Relating to the History of the Town of Teyshebaini", Պատմա-բանասիրական հանդես / History and Philology Journal, № 3, 1963, 221-234.

Армения в эпоху бронзы и раннего железа / Armenia in the Bronze Age and Early Iron Age, Erevan, 1964.

Argiştihinili, Yerevan, 1974.

MERHAV, Rivka — Architectural Elements: Functional and Symbolic", *Urartu. A Metalworking Center In The First Millenium B. C. E*., (Ed. R. Merhav), Jerusalem, 1991, 300-309.

DE MİEROOP, Marc Van — *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford, 1998.

MALLOWAN, Max Edgar Lucien — *Nimrud and its remains*, Vol. I, London, 1966.

MİKAYELYAN, G. A. — *Kiklopicheskie Kreposti Sevanskogo Bassena*. Akademiya Nauk Armianskoy SSR, Yerevan, 1968.

MİELKE, Dirk Paul — "Fortifications and Fortification Strategies of Mega-Cities in the Ancient Near East", *Proceedings of the 7th ICAANE,* I, (Eds. R. Matthews ve J. Curtis, M. Seymour / A. Fletcher / A. Gascoigne / C. Glatz / St J. Simpson / H. Taylor / J. Tubb / R. Chapman), Wiesbaden, 2012, 73-91.

"Şehirler ve Yerleşim Düzeni / Cities and Settlement Organization", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire* (Eds. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan), 2013, 136-149.

MOOREY, P.R.S., — *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Oxford, 1994.

MUSCARELLA, O. W. — "Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran", *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East Sites, Cultures, and Proveniences*, Leiden-Boston, 2013, 97-108.

"Urartian Metal Artifacts: An Archaeological Review", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia,* 12/1-2, 2006, 147-177.

NAUMANN, Rudolf — "Bemerkungen zu urartaischen Tempeln", *İstanbuler Mitteilungen* 18, 1968, 45-57.

Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara, 2007.

NEWTON, Maryanne W. – KUNİHOLM, Peter Ian — "A Revised Dendrochronological Date For The Fortress Of Rusa II At Ayanis: Rusahinili Eiduru-kai", *The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquiom, Held at Eskişehir, 16-20 August 2004*, (eds. A. Çilingiroğlu - A. Sagona), 2007, 195-206.

NUNN, Astrid — "Wandmalerei in Urartu", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 321-337.

NYLANDER, Carl., — *İonians in Pasargade: Studies in Old Persian Architecture*, Uppsala, 1970.

OATES, David — "Innovations in Mud-Brick: Decorative and Structural Techniques in Ancient Mesopotamia", *World Archaeology*, Vol. 21/3, 1990, 388-406.

OGANESİAN, Konstantine Levonovich., — *Karmir-Blur IV*: *Arkitektura Teishebaini*, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1955.

The Architecture of Erebuni, Akademii Nauk Armianskoj SSR, Yerevan, 1961.

The Wall-Paintings of Erebuni, Yerevan (Ermenice, Rusça ve İngilizce), 1973.

Erebooni, Hayastan Publishing House, Yerevan, 1973.

OZAN, Ali — "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Dergisi,* VIII, 2006/2, 33-46.

ÖĞÜN, Baki — "Kurze geschichte der Ausgrabungen in Van die Türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprak-kale 1959", *ZDMG*, 111, 1961, 254-282.

Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı, Ankara, TTKY, 1970.

"Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, (Ed. E. Akurgal), Ankara, 1978, 61-67.

"Die urartäischen Besstattungsbräuche", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasien, Festchrift für F. K. Dörner*, 1978, 639-678.

"Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer", *Palast und Hütte, Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vorund Frühgeschichtlern. Tagungsbeiträge eines Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung 25-30 November 1979*, Mainz am Rhein, 1982, 217-236.

ÖZDOĞAN,Mehmet "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme: HABİTAT II*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996, 19-30.

ÖZFIRAT, Aynur "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *AST*, XVI/2, 1999, 1-22.

"1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *AST*, XVII/2, 2000, 193-210.

"1999 Yılı Muş İli Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *AST*, XVIII/2, 2001, 123-140.

Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, İstanbul, 2001.

"Pre-classical Survey In Eastern Turkey. Fifth Preliminary Report. Van Lake Basin and Mt. Agrı Region", *SMEA*, 48, 2006, 177-207.

"A Survey of Pre-Classical Sites in Turkey. Fourth Preliminary Report: The Eastern Shore of Lake Van", Ancient Near Eastern Studies, 44, 2007, 113-140.

Archaeological Investigations in the Mt. Ağrı Region: Bronze and Iron Ages", *Proceedings of the 6th ICAANE*, II, (Eds. Paolo Matthiae, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro, Nicholo Marchetti) Wiesbaden, 2010, 525-538.

"Survey on the Settlements of Late Bronze Age-Early Iron Age in the north shore of Lake Van Basin", Austauch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden Regionen in der Spätbronze-/Früheisenzeit, (Eds. A. Mehnert, G. Mehnert, S. Reinhold), Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeeraumes 22, 2013, 237-249.

ÖZFIRAT, Aynur - MARRO, Catherine — "Pre-classical Survey In Eastern Turkey. First Preliminiary Report : The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region", *Anatolia Antiqua,* XI, 2003, 385-422.

"Pre-Classical Survey In Eastern Turkey. Second Preliminiary Report : The Erciş Region.", *Anatolia Antiqua,* XII, 2004, 227-265.

"Pre-classical Survey In Eastern Turkey. Third Preliminary Report: Doğubeyazıt and the Eastern Shore of Lake Van", *Anatolia Antiqua,* XIII, 2005, 319-356.

*"*2004 Yılı Van, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 7,* Ankara, 2007, 1-20.

ÖZGÜÇ, Tahsin — "Altıntepe Kazıları/Excavations at Altıntepe", *Belleten*, 25, 1961, 253-290.

Altıntepe I. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri, Ankara, 1966.

Altıntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, Ankara, 1969.

ÖZTÜRK, Şahabettin — Van Kalesi'ndeki Tarihi Askeri Ambar, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 03, 2002, 31–50.

PAYNE, Margaret — *Urartu Çiviyazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul, 2006.

Urartian Measures of Volume, *ANES Supplement Series 16*, Louvain, 2005.

PAYNE, M. R. - CEYLAN, A. — "A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat" SMEA 45/2, 2003, 191-201.

PENTECOST, Allan — *Travertine*, Springer, Netherlands, 2005.

PİOTROVSKİİ, Boris Borisovich., *Karmir-Blur I:Rezul'taty raskopok, 1939-1949*, Yerevan, 1950.

Karmir-Blur II, Yerevan, 1952.

Karmir-Blur III, Yerevan, 1955.

Vanskoe Tsarvsto (Urartu), Moscow: Vostochnoe Literaturi, 1959.

Il Regno di Van Urartu, Roma, 1966.

Urartu.The Kingdom of Van and its Art, London, 1967.

Urartu, Barrie and Rockliff:The Cresset Press, London, 1969.

POLAT, Selahattin *"Türkiye'de Traverten Oluşumu, Yayılış Alanı ve Korunması (The Formation, Spread Area And Protection Of Travertine İn Turkey)", Marmara Coğrafya Dergisi, 23, Ocak-2011, 389-428.*

POSTGATE, J. N. *"Tree and Timbers in the Assyrian sources", BSA, 6, 1992, 177-192.*

RADNER, Karen "Between a Rock and a Hard Place: Musasir, Kumme, Ukku and Šubria: The Buffer States between Assyria and Urartu", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, (Eds. S. Kroll ve bşk), Peeters, 2012, 243-264.

"Assurlular-Urartular", *Aktüel Arkeoloji*, 30, 2012, 58-67.

READE, Julian *Assyrian Sculpture*, Harvard University Press, 1999.

REİNDELL, Ingrid – SALVİNİ, Mirjo "Die urartäischen Hohlmasse für Flüssigkeiten", *SMEA 43*, 2001, 121-141.

ROAF, Michael "Multiple Rabbets On Doors In Iron Age Assyria And Western Iran", *Iranica Antiqua*, XXXIII, 1998, 57-80.

ROTHMAN, Mitchell S. "The Pottery of the Muş Plain And The Evoling Place of a High Border Land", *AST*, XII, 1995, 281-304.

"Beyond the Frontiers: Muş in the Late Bronze to Roman Periods", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Ed. Antonio Sagona), Leuven, 2004, 123-177.

RUSSELL, H. F. *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia:* Based on a Survey by Charles Burney of Sites Along the Euphrates and Around Lake Van, Oxford, 1980.

RUSSELL, J. M. *Sennacherib's "Palace Without Rival" at Nineveh*, University of Chicago Press, 1991.

"Assyrian Cities and Architecture", *A Companion to Assyria (Ed. E. Frahm)*, Wiley-Blackwell, 2017, 423-452.

SAGONA, Antonio – ZİMANSKY, Paul *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000 – 550*, İstanbul, 2015.

SALVİNİ, Mirjo "The Historical Backround of the Urartian Monument of Meher Kapısı", *Anatolian Iron Ages 3: The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, August 6-12, 1990*, (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 205-210.

"The Inscription of the Urartian King Rusa II at Kef Kalesi (Adilcevaz)", *SMEA*, 40, 1998, 123-129.

"I granai delle città urartee", *Studi e testi I / Eothen 9*, 1998, 131-149.

"The Inscrıptions of Ayanis (Rusahinili eiduru=kai) Cuneiform and Hieroglyphic", (Eds. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 251-270.

"Pas de qanats en Urartu" *Irrigation et drainage dans I'Antiquité. Qanats et canalisations souterraines en Iran, en Égypte et en Grèce, séminaire tenu au Collège de France sous la direction de Pierre Briant*, (Ed. Pierre Briant), Paris, 2001, 143-155.

"Inscription on Clay", *Ayanis I. Ten Years of Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 279-319.

"The Historical Geography of The Sevan Region In The Urartian Period", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 37-60.

"Una stele di Rusa III Erimenahi dalla zona di Van", *SMEA*, 44/1, 2002, 115-143.

"Some Considerations on Van Kalesi", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 2005, Ankara, 145-156.

"Le due stele di Rusa Erimenaḫi dal Keşiş Göl", *SMEA*, 48, 2006, 209-272.

Urartu tarihi ve kültürü, (Çev., Belgin Aksoy), İstanbul, 2006.

Corpus Dei Testi Urartei, Vol. I-III, (CTU I-III), Istituto di Studi Civilta Dell'e Egeo Del Vicino Oriente, Documenta Asiana, Roma, 2008.

"The Eastern Provinces of Urartu and The Beginning Of History in Iranian Azerbeijan", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Haz. H. Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 497-512.

"Urartu Tarihine Genel Bir Bakış/An Overview of Urartian History", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 74-101.

SANAMYAN, Hovhannes

"The Fortress of Tsovinar (Odzaberd), "The City of God Teisheba" ", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 319-324.

"Architectural Structure, Defensive Systems And Building Technique of the Fortifications", *The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 325-350.

SAYADYAN, Yuriy V. , "Natural Specific Features of Lake Sevan And İts Basin", *The North- Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin The Southern Shores,* (Eds. R. Biscione - S. Hamyakyan - N. Parmegiani), 2002, 19-36.

SCHACHNER, Andreas *Bilder eines Weltreichs, Kunst-und Kulturhistorische Untersuchungen zu den Verzierungen eines Tores in Balawat (Imgur-Enlil) aus der Zeit von Salamanassar III,König von Assyrien,* Subartu XX, Turnhout, 2007.

"Orta Anadolu'da Coğrafya ve Ekonomi: Hititlerin Bıçak Sırtındaki İmparatorluğu", *CollAn*, XI, 2012, 25-54.

SCHMANDT-BESSERAT, D. "The Use of Clay before Pottery in the Zagros," *Expedition* 16/2, 1977, 11-17.

SCHWARTZ, Mark - HOLLANDER, David "Annealing, distilling, reheating and recycling : bitumen processing in the Ancient Near East", Paléorient, 2000, 26-2, 84.

SEEHER, Jürgen *Hattuša Kerpiç Kent Suru. Bir Rekonstruktion Çalışması / A Mudbrick City Wall at Hattuša. Diary of a Reconstruction,* 2007.

"Hitit Mimarlığı/Hittite Architecture", *Hititler, Bir Anadolu İmpartorluğu / Hittites, An Anatolian Empire*, (Eds. M. D. Alpaslan – M. Alpaslan), Yapı Kredi Yayınları, 2013, 314-337.

"Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler/Techniques Used in Hittite Architecture", *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites, An Anatolian Empire*, (Eds. M. D. Alpaslan – M. Alpaslan), Yapı Kredi Yayınları, 2013, 338-353.

SEİDL, Ursula "Urartaische Bausculpturen", *Aspects of Art and Iconography : Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Ozgüç*, (Haz. M. J. Mellink-E. Porada-T. Ozgüç), 1993, Ankara, 557-564.

"Rusa son of Erimena, Rusa son of Argisti and Rusahinili/Toprakkale", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, (Eds. S. Kroll ve bşk., Peeters, 2012, 177-181.

SEVİN, Veli "Van Kalesi'nden Bir Kaya Mezarı ve Urartular'da Ölü-Yakma Geleneği/A Rock-Cut Columbarium from Van Kale and the Urartian Cremation Rite", *AnAr,* VIII, 1980, 151-164.

"Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", *AnAr (Prof. Dr. U. Bahadır Alkım Hatıra Sayısı)*, X, İstanbul, 1986, 329-350.

"Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anadolu Demir Çağları I* (Ed. A. Çilingiroğlu), İzmir, 1987, 35-55.

"Three Urartian Rock-cut Tombs from Palu", *Tel Aviv* 21, 1994, 58-67.

Yeni Assur Sanatı, I: Mimarlık, Ankara, TTKY, 1999.

"The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations", *AnatSt,* 49, Anatolian Iron Ages 4. Proceedings of the Fourth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Mersin, 19-23 May 1997, 1999, 159-164.

Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, İstanbul, 2003.

"Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi. Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu", Belleten, 252, 2005, 355-400.

"Çavuştepe : II. Sarduri'nin Görkemi", *ArkeoAtlas* 4, 2005, 96-97.

"Elazığ-Bahçecik Yazısı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler/The Inscription of Elazığ-Bahçecik and Some Observations About Urartian Province System", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Fırat University Journal of Social Science*, 15/2, 2005, 379-384.

"A comment on the so-called Urartian capital city of Toprak Kale, *AJNES*/I, 2006, 143-149.

Van Kalesi, Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı, Ege Yayınları, İstaanbul, 2012.

Van Kalesi, Urartu Kral Mezarları ve Altıntepe Halk Mezarlığı, İstanbul, 2012.

"Adilcevaz Kef Kalesi Sarayı Üzerine Bir Not", *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, (Haz.: Oktay Aslanapa-Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul, 2000, 303-308.

"Keçikıran: Van Bölgesinden Yarım Kalmış Bir Urartu Projesi", *Hayat Erkanal Armağanı* (eds. A. Öktü, E. Özgen ve diğ.), 2006, 667-674.

"Çavuştepe Aşağı ve Yukarı Kale Kapıları: Urartu Mimarlığında Sıra Dışı Uygulamalar / The Gates of the Çavuştepe Upper and Lower Fortress: Unusual Applications in the Urartian Architecture", *Armizzi - Engin Özgen'e Armağan / Studies Honour of Engin Özgen* (Haz. A. Engin - B. Helwing - B. Uysal), Ankara, 2014, 227-235.

SEVİN, V. - BELLİ, O. "Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi/Urartian Sacred area and Fortress at Yeşilalıç", *AnadAraş*, 4-5, 1976-1977, 367-393.

SEVİN, V. - ÖZFIRAT, A. "Van/ Altıntepe Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999),* (Haz. O. Belli), Ankara, 2000, 217-222.

SEVİN, V.- ÖZFIRAT, A.- KAVAKLI, E., "1997-1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları", 21. KST/1, 2000, 421-434.

SEVİN, Veli – ŞEDELE, Ferudun – DEMİR, Bülent. "Urartu Krallığının Batı Sınırında Yeni Bir Keşif: Meryem Dağı Kalesi", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 143.

SİLENZİ, D. "Le strutture di Qal'eh Ismail Aqa", *Tra lo Zagros e l'Urmia: Ricerche Storiche Ed Archeologiche Nell'Azerbaigian Iraniano,* (Eds. Paolo Emilio Pecorella-Mirjo Salvini), Rome, 1984.

SLATTERY, David J. G. "The Defence Of The Urartian Northern Frontier", *Al-Rafidan*, 9, 1988, 173-194.

SMİTH, Adam T. "The making of an Urartian landscape in Southern Transcaucasia: A study of political architectonics", *AJA*, 103, 1999, 45-71.

"Rendering the Political Aesthetic: Political Legitimacy in Urartian Representations of the Built Environment", *Journal of Anthropoligical Archaeology*, 19, 2000, 131-163.

The Political Landscape. Constellations of Authority in Early Complex Polities, 2003.

"The Prehistory of an Urartian Landscape", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 39-52

SMİTH, Adam T. - BADALİAN, Rouben S. - AVETİSİAN, Parkev *The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia*, 2009.

SMİTH, A. T. - KAFADARİAN, K. "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project ", Iran, 34, 1996, 23-37.

SMİTH, A. T. - THOMPSON, Tiffany T. "Urartu and the Southern Caucasian political tradition", *A View From The Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, (Antonio Sagona), Leuven, 2004, 557-580.

SRUTHİ, G. S. "Mud Architecture", *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*, Vol. 2/1, 2013, 51 v.d., [http://www.rroij.com/open-access/mud-architecture.pdf], Erişim Tarihi: 07 Mart 2016.

STONE, Elizabeth C. "Social Differentiation within Urartian Settlements", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007*, (Eds. S. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 89-99.

STONE, Elizabeth C. - ZİMANSKY, P. "Survey and Soundings in the Outer Town of Ayanis 1996-1998", (yay. haz. A. Çilingiroğlu - M. Salvini), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, Roma, 2001, 355-375.

	"Settlements in the Vicinity" (Alani Sa Limeti) of an Urartian City", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat / Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea,* (Haz. H. Sağlamtimur ve bşk.), 2009, 633-640.
	"Urartian City Planning at Ayanis", *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney,* (Ed. A. Sagona), Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, Peeters-Leuven, 2004, 233-243.
STRONACH, David	"Urartian ve Achaemenian Tower Temples", *JNES* 26, 1967, 278-288.
	"Urartu's Impact on Achaemenid and Pre-Achaemenid Architecture in Iran", *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007,* (Eds. Kroll ve bşk., Peeters, 2012, 309-320.
STRONACH, David – TER-MARTİROSOV, Felix – AYVAZİAN, Alina – COLLİNS, William – DEMOS, Catherine – GHANİMATİ, Soroor	"Erebuni 2007", *Iranica Antiqua,* XLIV, 2009, 181-206.
STRONACH, David – THRANE, Henrik - GOFF , Clare – FARAHANİ, Alan	"Erebuni 2008-2010", *Urartu and Its Neighbors. Festschrift In Honor of Nicolay Harutunyan In Occasion of His 90th Birthday (22-24 September, 2009, Yerevan), Aramazd* V/2, 2010, 99-133.
TAFFET, Avia – YAKAR, Jak	"Politics and religion in Urartu", *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan*, 10, 1998, 133-152.
TANYERİ-ERDEMİR, Tuğba	"The Temple and King: Urartian Ritual Spaces and Their Role in Royal Ideology", *Ancient Near Eastern Art in Context, Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students*, (Eds. Jack Cheng-Marian H. Feldman), Leiden-Boston, 2007, 205-225.
TARHAN, M. Taner,	"Urartu Merkezlerinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler", *İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni*, 4, 1975, 44-55.
	"Urartu Devletinin Yapısal Karakteri", *Türk Tarih Kongresi*, IX/I, 1986, 285-301.

"Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları - 1987", *Kazı Sonuçları Toplantısı* X/I, 1989, 369-428.

"Tuşpa-Van Kalesi, Demirçağ'ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi,* İstanbul, 2000, 191-200.

"Uç kale: Çavuştepe-Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kültü Tapınağı' ", *AnadAraş,* 18, 2005, 115-137.

"Median and Achaemenid Periods at Tuspa", *The Achaemenid İmpact on Local Populations and Cultures in Anatolia (Sixth-Fourth Centuries BC), Papers Presented at the International Workshop Istanbul 20-21 May 2005,* (Haz. İ. Delemen), İstanbul, 2007, 117-130.

"Başkent Tuşpa", *Urartu: Doğuda Değişim,* (Haz. Kemalettin Köroğlu - Erkan Konyar), İstanbul, 2011, 286-333.

TARHAN, M. Taner-SEVİN, Veli

"Urartu Tapınak Kapıları İle Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağıntı ", *Belleten,* 39/155, 1975, 389-412.

"Van Bölgesi'nde Urartu Araştırmaları (I) Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", *AnAr,* IV-V, 1976-1977, 273-345.

"Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları - 1988", *Kazı Sonuçları Toplantısı* XI/I, 1990, 355-375.

"Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları - 1989", *KST* XII/II, 1991, 429-456.

"Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmları", *Belleten,* LVII/220, 1993, 843-861.

TER-MARTİROSSOV, Felix I.

"The Typology of The Columnar Structures of Armenia in the Achaemenid Period", *The Royal Palace Institution in the First Millennium BC. Regional development and cultural interchange between East and West,* (Ed. I. Nielsen) *Monographs of the Danish Institute at Athens* 4, Aarhus, 2001, 155-163.

TİRATSİAN,G. A.

"Urartskij Armavir (Po dannym arxeologoieskix raskopok)", *Culture of the East: the antiquity and the early Middle Ages* (Ed. V. G. Lukonin), 1978 (Rusça).

"The Columned Hall in Arinberd and the Problem of Satrap Centers in the Armenian Highlands", *From Urartu to Armenia. Florilegium Gevork A. Tirats'yan*, (Ed. R. Vardanyan), Neuchatel, 2003, 43-50.

USSİSHKİN, David — *"*On the architectural origin of the Urartian standard temples", *II. Anadolu Demir Çağları* (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1991, 117-130.

"On the Architectural origin of the Urartian Standard Temples", Tel Aviv, 21, 1994, 144-155.

"The Rock-Cut Tombs at Van and Monumental Tombs in the Near East", *III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu* (Eds. A. Çilingiroğlu - D. H. French), 1994, 253-264.

VAN DEN HOUT, Theo P. J. — "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi/A Short History of the Hittite Kingdom and Empire", *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu / Hittites: An Anatolian Empire* (Eds. Meltem Doğan Alparslan - Metin Alparslan), Yapı Kredi Yayınları, 2013, 22-47.

van HULSTEYN, Yıldız — Urartian Building and Rock-Cut Tombs, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bryn Mawr College, 1981.

VON GALL, Hubertus — "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln", *AA-82*, 1967,504-527.

von LOON, Maurits Nanning — *Urartian art: its distinctive traits in the light of new excavations*, İstanbul, 1966.

WARTKE, R. B. — *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin, Berlin*, 1990.

Das Reich am Ararat In: Kulturgeschichte der Antiken Welt, Bd. 59, Mainz, 1993.

WİLKİNSON, T. J. — *Archaeological Landscapes of the Near East*, 2003.

WRİGHT, G. R. H. — *Ancient Building Technology, Volume 2-Materials,* 2005.

Ancient Building Technology, Volume 3-Construction, 2009.

YILMAZ, Mehmet Ali — "Urartu Yerleşimlerindeki Kanalizsyon Sistemleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 2012, 16 (1): 229-244.

YİĞİT, Ali — "Türkiye'nin Doğu Bölgelerinin Yeniden Belirlenmesi Hakkında Düşünceler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 8-1, Elazığ, 1996, 359-378.

YÜZER, Erdoğan – ANGI, Serkan - GÜNGÖR, Yıldırım — *Doğal Taş Deyince…!*, Granitaş Taş Kültürü Yayını, İstanbul, 2008.

ZACCAGNİNİ, Carlo — "An Urartean Royal Inscription in the Report of Sargon's Eighth Campaign," *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizon*, (Ed. Mario Fales), Roma, 1981, 259–295.

ZİMANSKY, Paul E., — *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State,* Chicago, 1985.

"Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire", *BASOR,* 299, 1995, 103-115.

"Urartu Devleti'nin Gelişiminde Çevresel Etkiler", *ArkeoAtlas*, 4, 2005, 110-111.

"Urartu Yerleşme Topografisi", *Aktüel Arkeoloji*, 30, 2012, 158-162.

"The cities of Rusa II and the end of Urartu", *Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, (Eds. A. Çilingiroğlu - G. Darbyshire), London: British Institute at Ankara, 2005, 235-240.

"Urartu as empire: cultural integration in the kingdom of Van", Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007, (Eds. Kroll ve bşk.), Peeters, 2012, 101-110.

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Van Gölü Havzası'nda M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren başkent Tuşba merkezli olarak kurulan Urartu Krallığı'nın, kale ve yerleşim yerlerindeki mimarlık yapıları incelenmiştir. Mimari yapıların incelenmesi ile Urartuların hâkim olduğu araziyi nasıl değerlendirdiği, taş ocakları, duvarcılık pratikleri ve inşa malzemelerinin temini gibi konuların aydınlatılması amaçlanmıştır.

Türkiye'nin doğu bölgesi, Ermenistan ve Kuzeybatı İran'da oldukça geniş bir coğrafyada, yaklaşık 250 yıl boyunca egemenlik kuran bu güçlü krallığın en somut kültürel varlıkları ise mimari yapılarıdır. Urartular; anıtsal tapınaklar, saray yapıları, sütunlu ve payeli salonlar ile depo mekânlarının yer aldığı kamusal, dinsel ve ekonomik amaçlı yapıları, güçlü surlarla kuşatılan sitadeller içinde inşa etmişlerdir.

M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından itibaren hâkim oldukları bölgeye yeni bir anlayış getiren Urartu Krallığı'nın yerleşimleri, Urartuların araziyi oldukça etkili bir biçimde değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Urartu yerleşim modelinin temelini, kale ve kent planlaması oluşturmaktadır. Tarımsal ürün elde edilen araziler yerleşim yeri olarak değerlendirilmemiş ve bu alanlar genelde bir veya iki kale ile kontrol altına alınmıştır. Urartu kaleleri, krallığın başlangıcından itibaren benzeri bir planlamada inşa edilmişlerdir. Özellikle krali projelerde mutlaka güçlü sur duvarları, bir veya birden fazla kare planlı susi tapınak, pithoslu depolar, sütunlu veya payeli salonlar ile kralın veya yerel yöneticilerin konakladığı saraylar mutlaka inşa planlamasına dâhil edilmiştir. Bu, Urartu Krallığı'ndaki katı merkeziyetçi anlayışının sonucunda ortaya çıkmış bir durumdur. Urartular, kent yerleşimlerini, kalelerinin eteklerine veya kale yakınındaki uygun bir alana inşa etmişlerdir.

Urartular; kaleler ile aşağı kentlerdeki mimari yapılarını taş, kerpiç ve ahşap olmak üzere üç temel malzeme ile inşa etmiştir. Bitümen ise nadiren kullanılmış bir diğer yardımcı malzemedir. Urartu yapılarının temelleri taş malzemeden oluşmakta ve bunun üzerinde ise kerpiç beden yükselmektedir. Son olarak üst örtü ise ahşap ile şekillendirilmiştir.

Urartu kale ve kentlerinden günümüze gelen mimari yapıların önemli bir bölümü taş malzemeden oluşmaktadır. Taş malzeme, kalelerin ve yerleşim alanlarının üzerinde yükseldiği kayalıklardan da elde edilebileceği üzere en yakındaki kayalıklar da taş kaynağı olarak kullanılmaktaydı. Bununla birlikte kullanılan taş malzemelerin farklılığı uzak alanlardan da taşların getirildiğini göstermektedir. Urartu Krallığı'nda farklı taş türlerine ilişkin taş ocakçılığı faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Tez kapsamında yapılmış olan analizler ışığında, Urartu mimarisinde traverten, kireçtaşı, kumtaşı, bazalt, andezit, gabro, serpantinit ve dasit olmak üzere sekiz farklı taş cinsinin kullanımı tespit edilmiştir.

Urartu mimarisinde taş malzemeyi tamamlayan ve yapıların şekillenmesini sağlayan bir diğer inşa malzemesi kerpiçtir. Kerpiç kullanımı oldukça yaygındır. Taşa nazaran taşınması ve şekillendirilmesi daha kolay olan bu malzeme, bütün

Urartu merkezlerinde tespit edilmiştir. Taş malzemenin temininde olduğu gibi kerpiç malzeme de kale ve yerleşim alanlarının en yakınındaki kil ocaklarından elde edilmiştir. İçine ince kıyılmış saman ve sönmüş kireç bırakılarak ahşap kalıplara dökülerek elde edilen kerpiç bloklar, taş temeller üzerine yerleştirilerek kullanılmaktaydı. Urartu mimarisinde bugüne değin herhangi bir birleştirici malzeme veya kenet sisteminin kullanımı tespit edilmemiştir. Ancak yapılarda birleştirici malzeme olarak kullanımı yanında zemin blokajlarında da kilin kullanımı bilinmektedir. Ayrıca birleştirici malzeme olarak taşlardan geriye kalan kireç tozlarının da kullanımı tespit edilebilmiştir. Urartu mimarisinde kullanılan taş ve kerpiç malzemeyi tamamlayan üçüncü malzeme ahşaptır. Urartular'ın bu malzemeye ulaşımı, egemen oldukları coğrafyanın kaynakları ile sınırlı olmuştur. Temel inşa malzemelerini kendi coğrafyalarından temin etmiş, taş ve ahşap açısından kısmen daha fakir olan Assur gibi dışa bağımlı olmamışlardır.

Urartular, mimari yapılarını inşa etmeden önce duvarların üzerinde yükseldiği temel basamakları ile alt yapı sistemine ait işlemleri gerçekleştirilmişlerdir. Ana kayanın kesilip düzeltilmesiyle gerçekleştirilen bu işlemler, kalelerdeki kirli su tahliyesini sağlamakta ve kerpiç duvarların nemden zarar görmesini engellemeyi amaçlamaktadır. Bu uygulamalardan sonra ise sur temel yuvalarına oturtulan taş temelli kerpiç duvarlar Urartular'ın kendine özgü inşa teknikleriyle yükseltilmiştir. İnşa malzemelerinin farklılığı, her birinin şekillenmesinde, farklı bir teknik ve alet kullanımını gerekli kılmıştır. Oldukça sert ve işlenmesi zor olan taş malzemenin şekillendirilmesinde balta, çekiç ve balyoz gibi metal aletler kullanılmıştır. Taşların düzeltilmesinde ve işlenmesinde ise keski ve murç gibi daha ince aletler tercih edilmiştir. Kerpiç malzemelerin üretiminde ise ahşap kalıplar kullanılmıştır. Ahşap kullanımında tespit edilen yuva-zıvana, karbonize olmuş halat kalıntıları ve metal çivi örnekleri de gelişkin bir marangozluk ve doğrama tekniğinin varlığını ortaya koymuştur.

SUMMARY

In this dissertation, the architectural constructions in the fortresses and settlements of the Urartu Kingdom, which was founded in the mid-9th century BC with Tushba as its capital city, have been examined. By the analysis of architectural constructions, this dissertation aims to explain how Urartians utilized the land that they ruled, and illuminate issues such as quarrying, practices of masonry, and the supply of materials for construction.

The most powerful cultural assets of this powerful kingdom that ruled a vast region for 250 years, covering today's Eastern Turkey, Armenia, and Northwest Iran, are architectural constructions. Urartians have built temples, palaces, halls with columns and pillars, storage areas located in constructions built for public, religious and economic objectives, inside citadels protected by strong fortification walls.

The settlements of the Urartu Kingdom brought a new understanding to the area that they ruled since mid-9th century BC and these settlements prove that Urartians used the land in a highly effective manner. The main elements of the Urartian settlement model are the fortress and city planning. Urartians have not used the agricultural lands as settlement areas and instead protected and controlled by one or two fortresses. The plans of Urartian fortresses have been similar throughout the history of the kingdom. Especially in royal projects, strong fortification walls, one or more square planned susi temples, storage rooms with pithoi, halls with columns and pillars, and palaces where the king and local administrators have resided have definitely been included in the construction planning. This situation is an outcome of the strictly centralized understanding of power in the Urartu Kingdom. Urartians have preferred to build their urban settlements near the fortresses.

In the realization of architectural constructions in the citadels and lower cities, Urartians basically used stone, mud-brick, and wood as three basic materials. Bitumen is another auxiliary material, although rarely used. The foundations of Urartian constructions consist of stone and a mud-brick body generally is built on that. Finally, the roof is built by wood.

Significant numbers of surviving Urartian architectural constructions in cities and fortresses are consisting of stone material. Stone material was from the bedrock where the fortress and settlements rose upon or sometimes nearby bedrocks were used as stone quarries. However, when the difference in the stone material taken into consideration, it is understood that some stone materials are also brought from distant locations. The analyzes made within the scope of the dissertation, it has been determined that in the Urartu architecture eight different stone types were used and these are, travertine, limestone, sandstone, basalt, andesite, gabbro, serpentinite, and dacite.

Another construction material that completes stone material and helps the shaping of constructions in Urartian architecture is mud-brick. The use of mud-brick

is very common. This material, which is easier to transport and give shape compared to stone, has been detected in all Urartian centers. As in the supply of stone material, mud-brick material was obtained from clay quarries in the vicinity of fortresses and settlements. Mud-brick blocks were made by mixing finely chopping straw and slaked lime into clayey soil. Later, these blocks were placed in stone foundations. The use of any additional material or clamp system has not been observed in Urartian architecture until today. Additionally, the use of residual lime powder from stones used as binding material is detected. The third material that completes the stone and mud-brick material in that architectural system is wood. The Urartians' access to this material was limited because of the lack of resources in the land that they ruled. They obtained the basic construction materials from their own area. Contrary to the Assyrians, who were experiencing lack of stone and wood resources and dependent on outside resource areas, Urartians were self-sufficient.

Before building the architectural constructions, Urartians first construct a step system on the bedrock and sewage drainage system under the construction. These operations, which were performed by cutting and correcting the bedrock, provided the waste water evacuation from the fortress and protected the mud-brick walls from moisture damage. After these practices, stone-based mud-brick walls settled on the foundation bases have been upgraded by the Urartians' own construction techniques. The difference in construction material, necessitated the use of a different tools and techniques in the shaping of each material. Metal tools such as axes, hammers and sledgehammers have been used in shaping the stone material which is very hard and difficult to process. Thinner tools such as chisel and moils have been preferred in the correction and processing of the stones. Wooden molds were used in the production of mud-brick materials. Mortise and tenon joints, carbonized rope remains, and metal nail specimens found in wood use have also revealed the presence of an advanced carpentry and chopping technique.

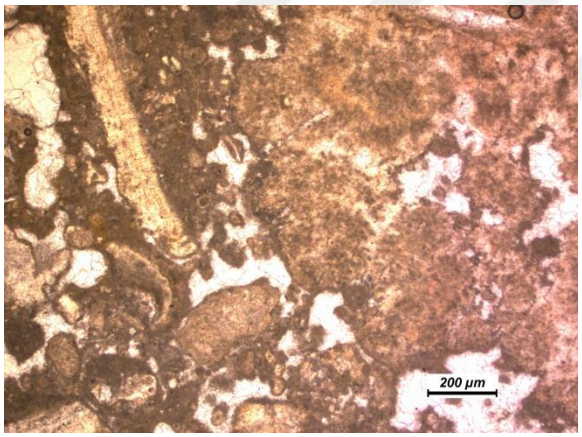
TAŞ ANALİZ KATALOĞU

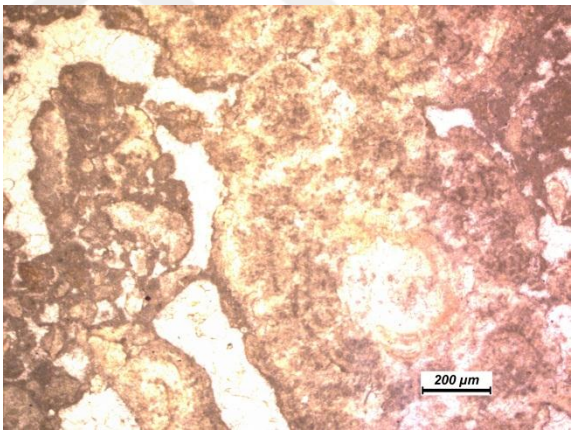
No:	1
Örneğin Alındığı Yer:	Van Kalesi Sardurburç Yapısı
Kayaç Adı:	Traverten Oluşuğu
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	Traverten karbondioksitli yeraltı suyunun bünyesinde bulunan kalsiyum karbonatı eriterek taşıdığı ve bir yerde depolamasıyla oluşan kayaç tipidir.

Şekil 1- Sardurburç yapısı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

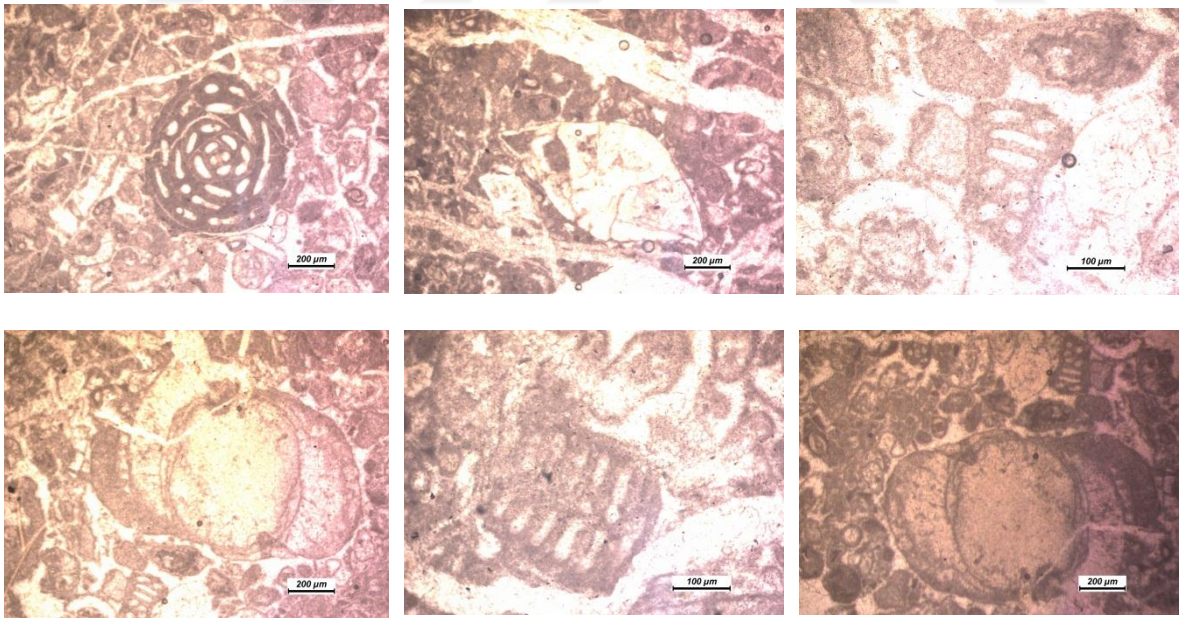

Şekil 2- Traverten kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü. Kayaç içinde Bentik Foraminifer (Rotaliina) ve Foraminifer gibi fosil topluluğu saptanmıştır.

No:	2
Örneğin Alındığı Yer:	Van Kalesi Sardurburç Yapısı
Kayaç Adı:	Kireçtaşı (Biyoklastik)
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	İdalina sp., Rotaliina foraminifer (*Rotalia* sp.), Alg, Miliolidae foraminifer, Textularidae foraminifer, Mercan gibi foraminifer topluluğu saptanmıştır. R6 ile benzer fasiyestir. Ortam olarak sığ su fasiyesi yokuş ve şelf ortamından bahsedilebilir.
	

Şekil 3- Sardurburç yapısı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

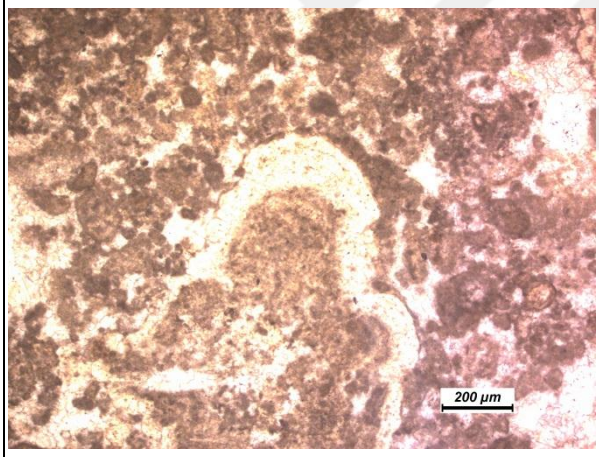
Şekil 4- Biyoklastik kireçtaşı örneğinin ince kesit görüntüsü.

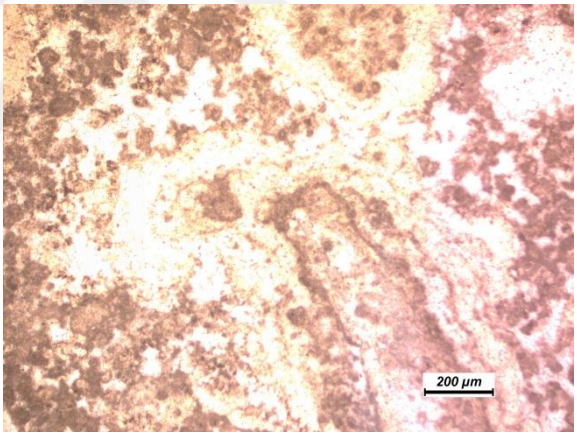
No:	3
Örneğin Alındığı Yer:	Van Kalesi Sitadeli Sur Duvarı
Kayaç Adı:	Traverten
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	Traverten karbondioksitli yeraltı suyunun bünyesinde bulunan kalsiyum karbonatı eriterek taşıdığı ve bir yerde depolamasıyla oluşan kayaç tipidir.

Şekil 5- Van Kalesi Sitadeli sur duvarı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

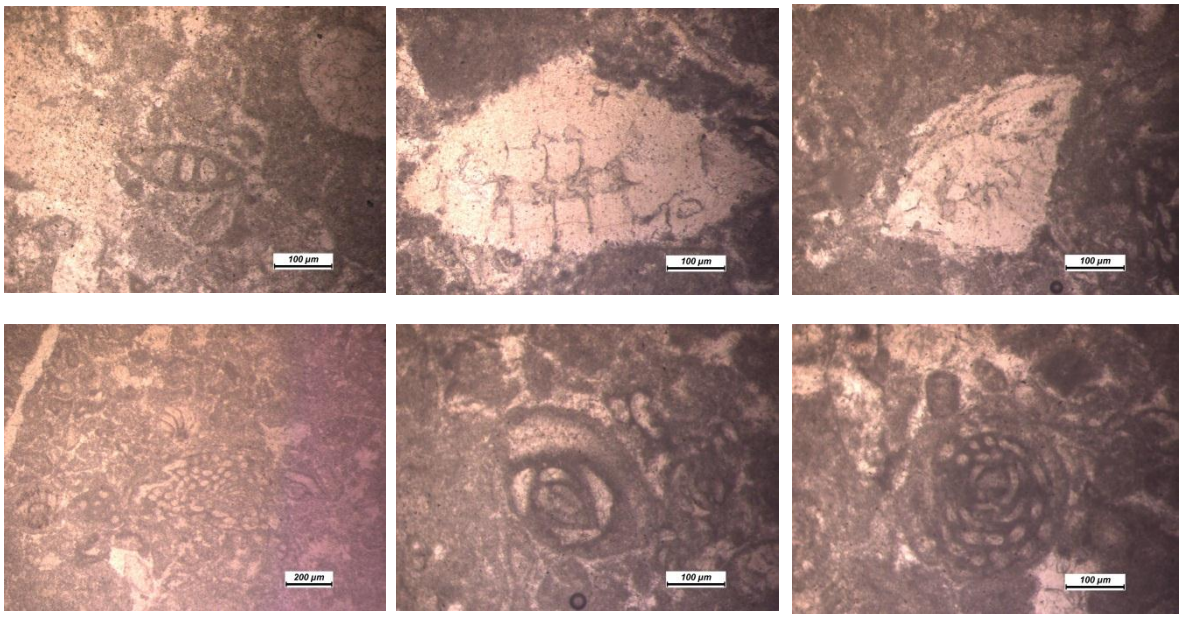

Şekil 6- Traverten kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

No:	4
Örneğin Alındığı Yer:	Van Kalesi Doğu Hendeği Anakaya
Kayaç Adı:	Kireçtaşı
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	*Borelis* sp., Rotaliina foraminifer, Miliolidae foraminifera, *Idalina* sp., *Pyrgo* sp., Textularidae foraminifer, Ekinit dikeni gibi fosil topluluğu saptanmıştır. Bu fosil topluluğuna göre Paleosen yaşından söz edilebilir. Terminolojik ad olarak biyomikritik kireçtaşı ve çökelme ortamı olarak yokuş ortamı denebilir.
	

Şekil 7- Van Kalesi Doğu Hendeği Kireçtaşı Ana kayalık ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

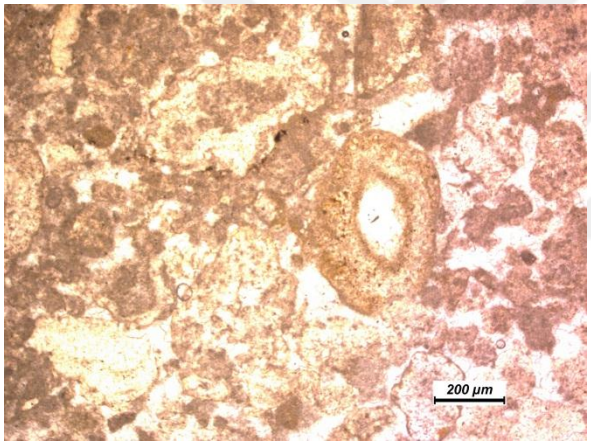
Şekil 8- Kireçtaşı kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

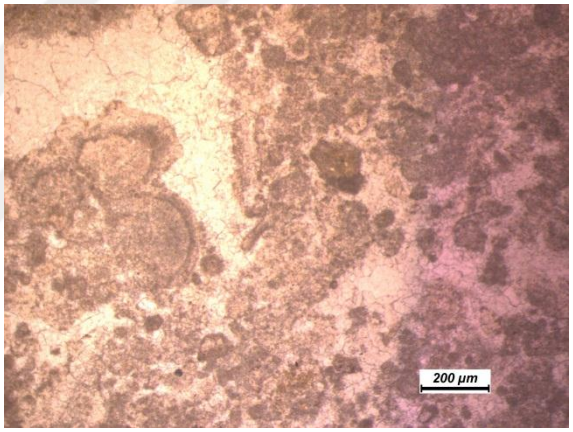
No:	5
Örneğin Alındığı Yer:	Edremit Kotur Deresi Vadisi
Kayaç Adı:	Traverten Oluşuğu
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	R13 ve R14 ile benzer kayaç özelliklerine sahiptir.

Şekil 9- Kotur Deresi Vadisi ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

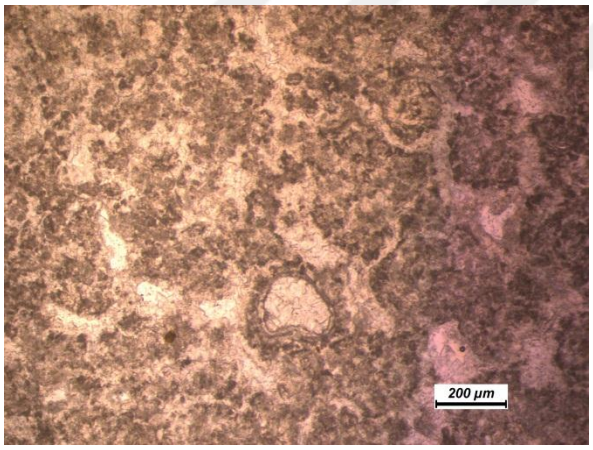
Şekil 10- Traverten kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

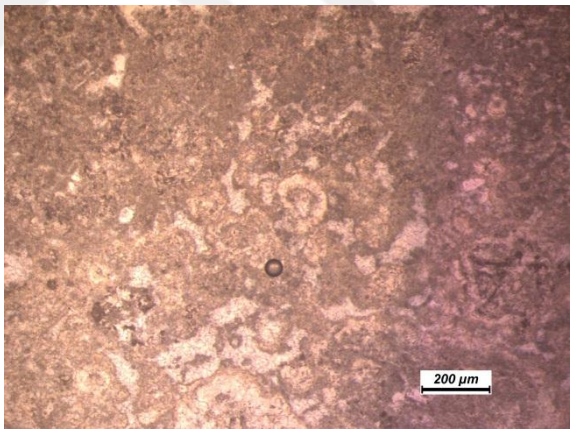
No:	6
Örneğin Alındığı Yer:	Meşketak (Gölkaşı) Köyü Minua Kanal Duvarı
Kayaç Adı:	Traverten Oluşuğu
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	Traverten karbondioksitli yeraltı suyunun bünyesinde bulunan kalsiyum karbonatı eriterek taşıdığı ve bir yerde depolamasıyla oluşan kayaç tipidir.

Şekil 11- Gölkaşı (Meşketak) sınırları içerisinde Minua Kanalı set duvarı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

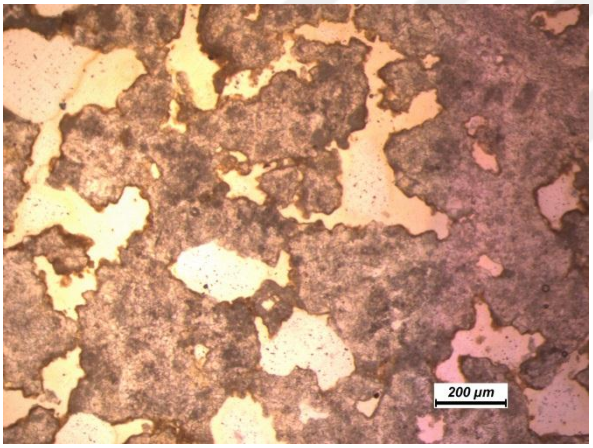
Şekil 12- Kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

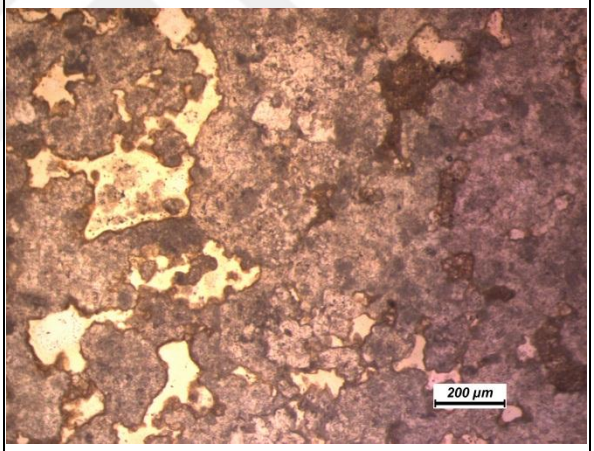
No:	7
Örneğin Alındığı Yer:	Meşketak (Gölkaşı) Köyü Minua Kanalı yakınındaki traverten oluşumları
Kayaç Adı:	Traverten
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	Gaz boşluklu traverten oluşuğu, R16 ile aynı kayacın ürünü olabilir.

Şekil 14- Gölkaşı (Meşketak) sınırları içerisinde Minua Kanalı yakınındaki traverten oluşumları ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

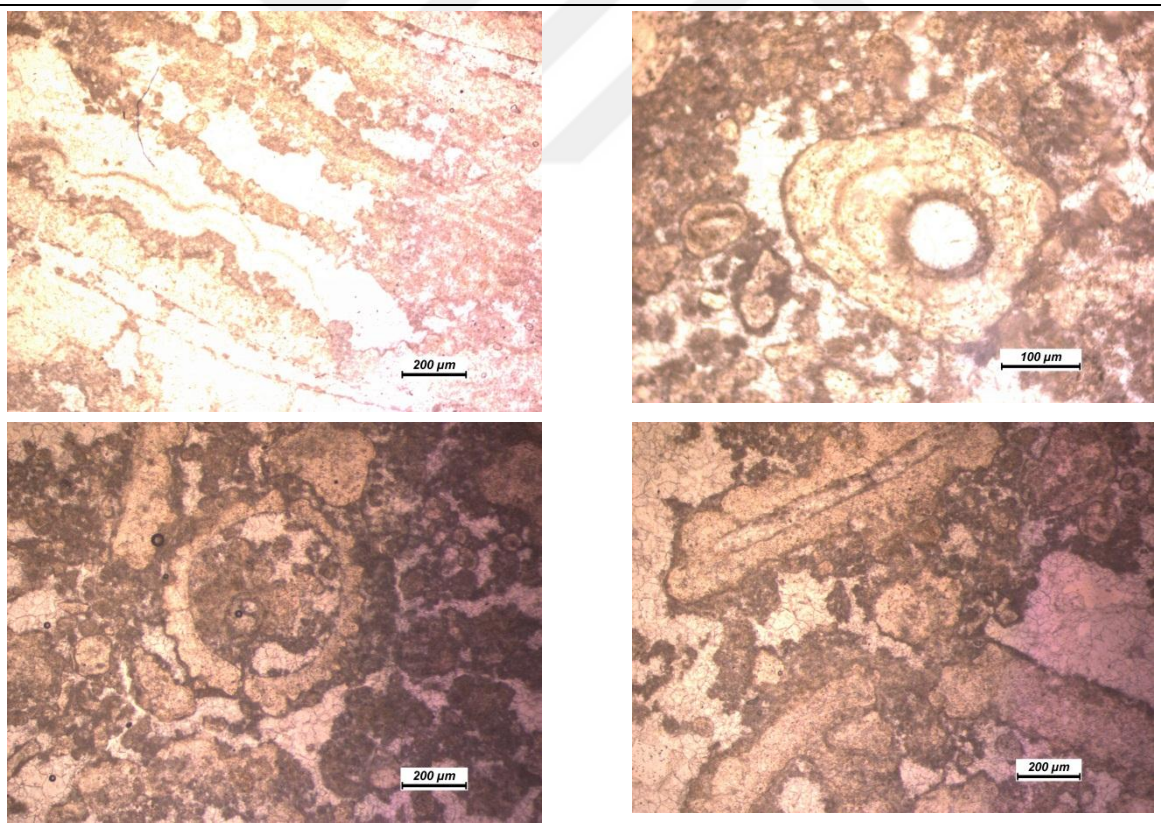

Şekil 14- Kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

No:	8
Örneğin Alındığı Yer:	Zivistan Kalesi Güneybatı Sur Duvarı
Kayaç Adı:	Traverten Oluşuğu
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	Traverten karbondioksitli yeraltı suyunun bünyesinde bulunan kalsiyum karbonatı eriterek taşıdığı ve bir yerde depolamasıyla oluşan kayaç tipidir.
	

Şekil 15- Zivistan Kalesi güneybatı sur duvarı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

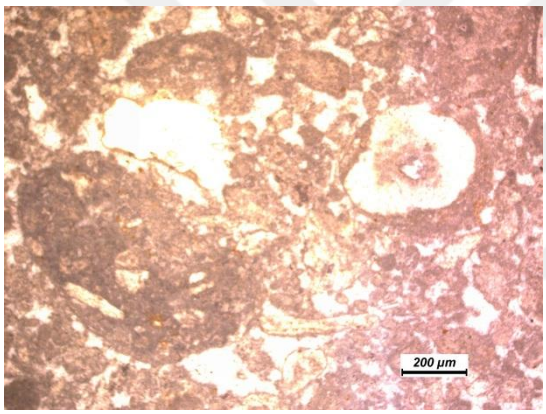
Şekil 16- Kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

No:	9
Örneğin Alındığı Yer:	Zivistan Kalesi Kuzeybatı Sur Duvarı
Kayaç Adı:	Traverten
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	İçinde gözlenen ooid oluşumları.

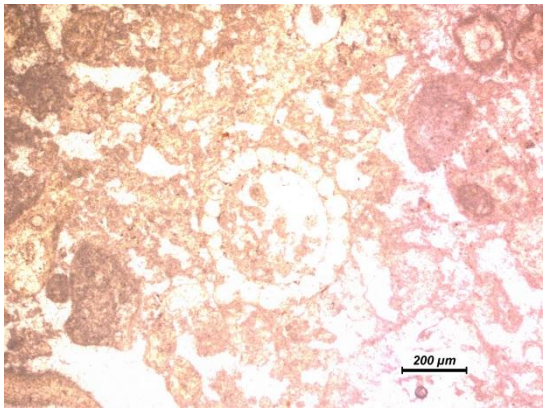

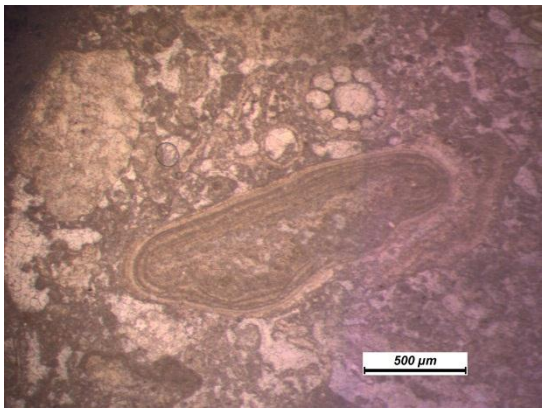

Şekil 17- Zivistan Kalesi kuzeybatı sur duvarı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

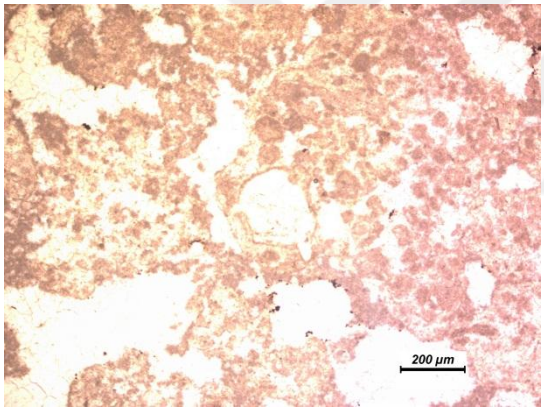
Şekil 18- Kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

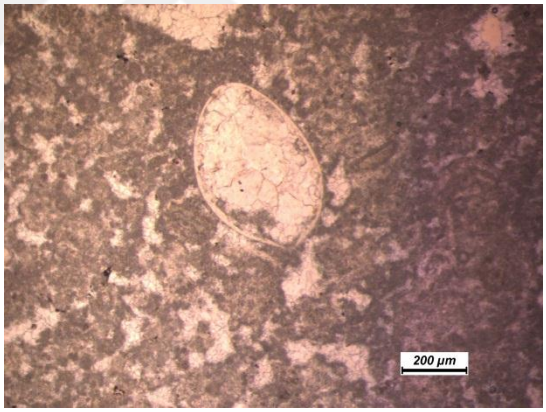
No:	10
Örneğin Alındığı Yer:	Zivistan Kalesi Güneydoğu Eteklerindeki Doğal Kayalık
Kayaç Adı:	Traverten
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	R13 ile benzer kayaç özelliklerine sahiptir.

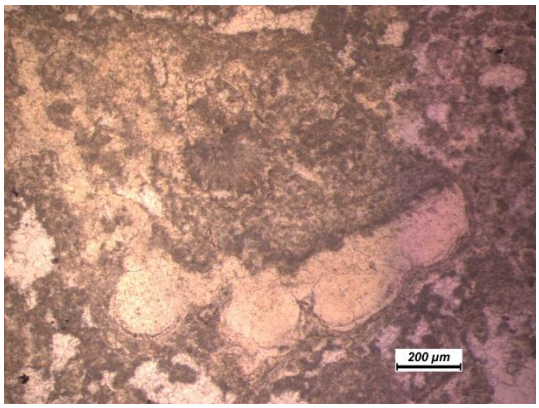

Şekil 19- Zivistan Kalesi güneydoğu eteklerindeki doğal kayalık ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

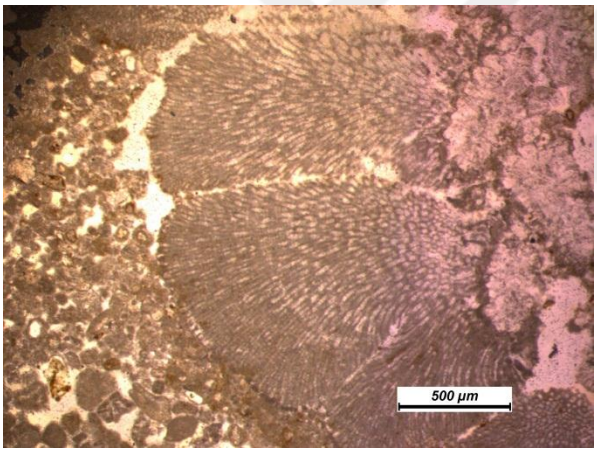
Şekil 20- Kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

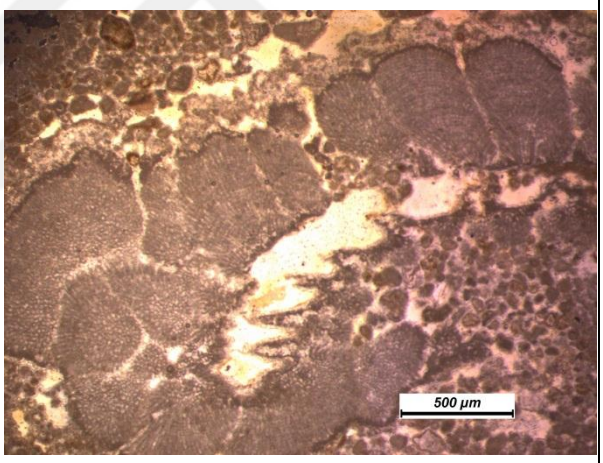
No:	11
Örneğin Alındığı Yer:	Çavuştepe Kalesi Aşağı Kale Güney Sur Duvarı
Kayaç Adı:	Denizel Kireçtaşı
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	

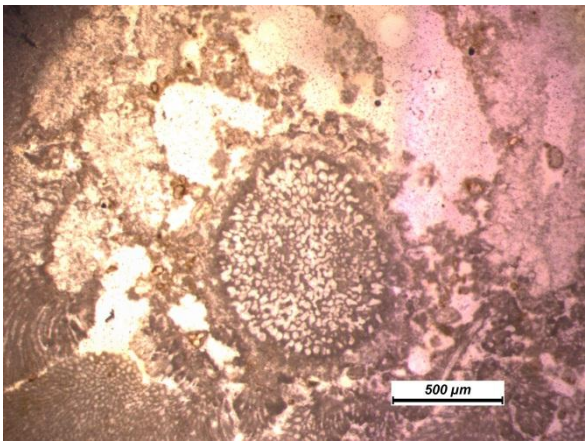

Şekil 21- Çavuştepe Kalesi Aşağı Kale güney sur duvarı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

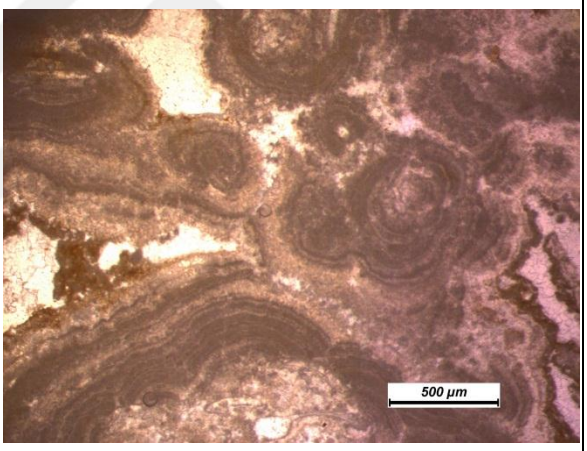
Şekil 22- Kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

No:	12
Örneğin Alındığı Yer:	Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Kuzey Sur Duvarı
Kayaç Adı:	Traverten
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	

Şekil 23- Çavuştepe Kalesi Aşağı Kale kuzey sur duvarı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

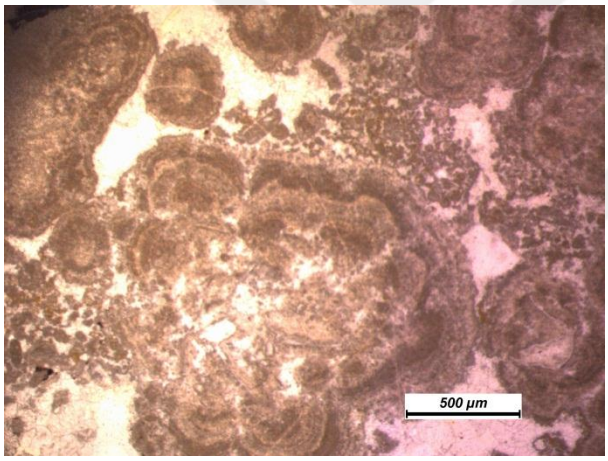
Şekil 24- Kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

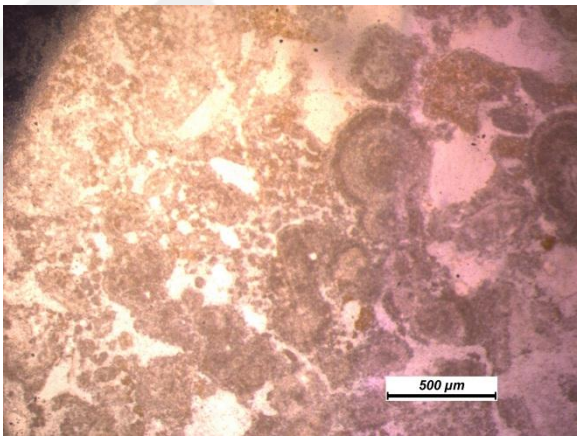
No:	13
Örneğin Alındığı Yer:	Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Tapınak Yapısı
Kayaç Adı:	Traverten
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	R19 ile benzer kayaç.

Şekil 25- Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Tapınak Yapısı ve buradan alınan örneğin makro görüntüsü.

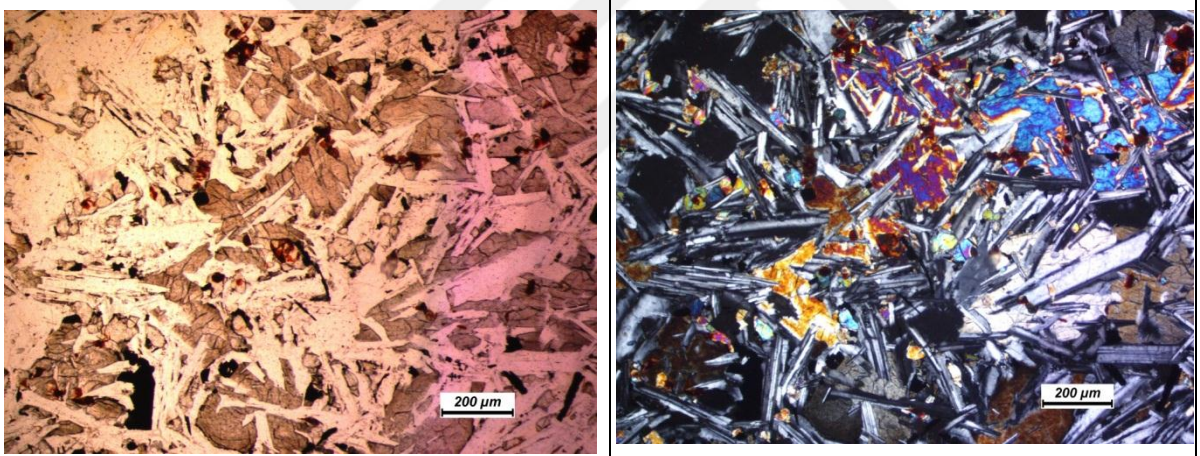

Şekil 26- Kayaç örneğinin ince kesit görüntüsü.

No:	14
Örneğin Alındığı Yer:	Çavuştepe Kalesi Aşağı Kale Yüzey
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller	% 75 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 15 Olivin
Açıklama:	Genelde eş boyutlu plajiyoklazlardan oluşmaktadır.

Şekil 27- Çavuştepe Aşağı Kale yüzeyden alınan örneğin makro görüntüsü.

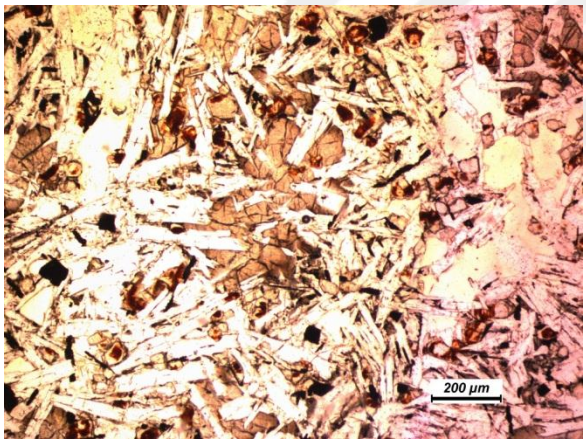

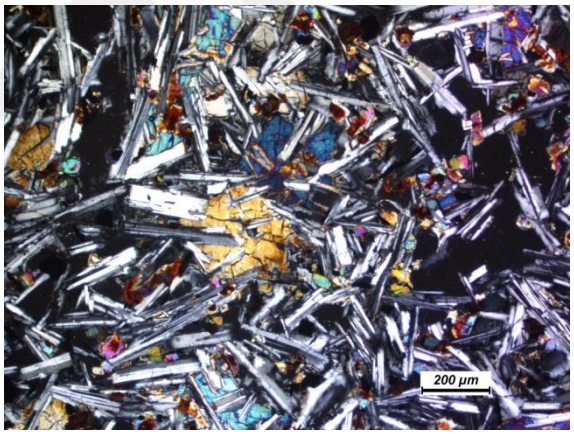
Şekil 28. Gabro (Troktolit) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	15
Örneğin Alındığı Yer:	Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Yüzey
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller	% 75 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 15 Olivin
Açıklama:	Genelde eş boyutlu plajiyoklazlardan oluşmaktadır.

Şekil 29- Çavuştepe Yukarı Kale yüzeyden alınan örneğin makro görüntüsü.

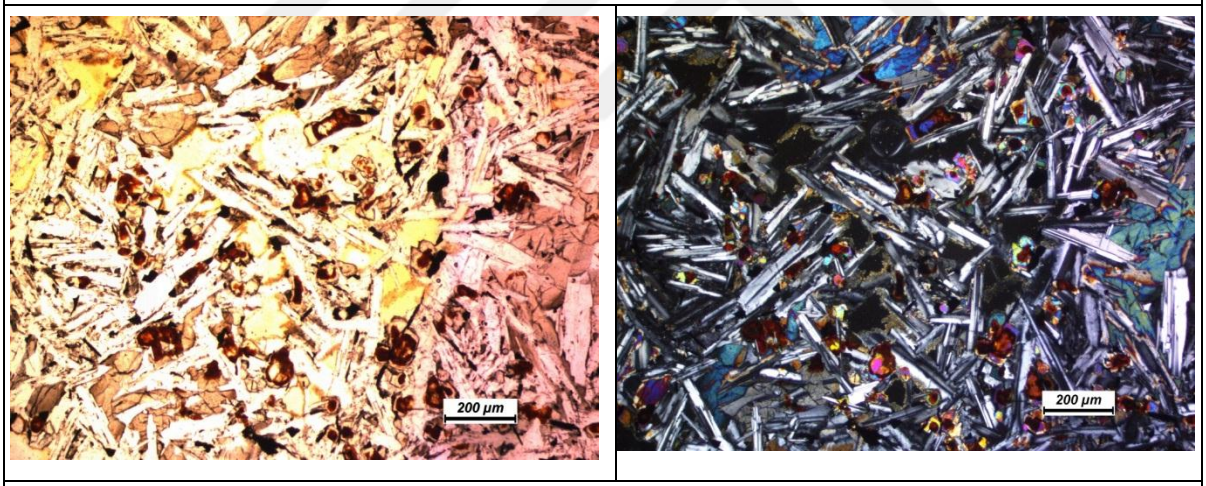

Şekil 30. Gabro (Troktolit) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

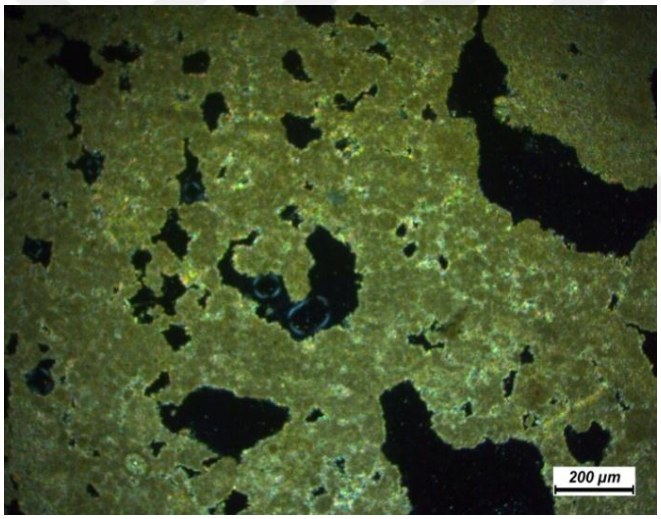
No:	16
Örneğin Alındığı Yer:	Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Tapınak Alanı
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller	% 75 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 15 Olivin
Açıklama:	Genelde eş boyutlu plajiyoklazlardan oluşmaktadır.

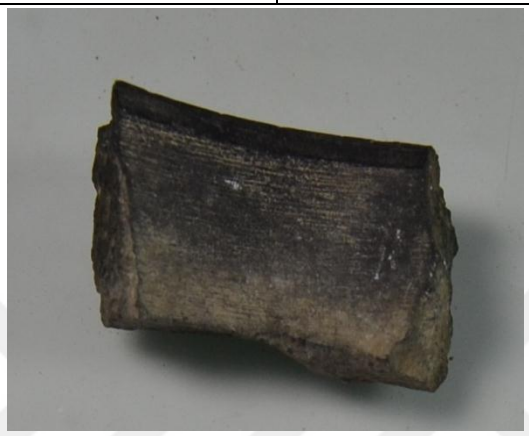
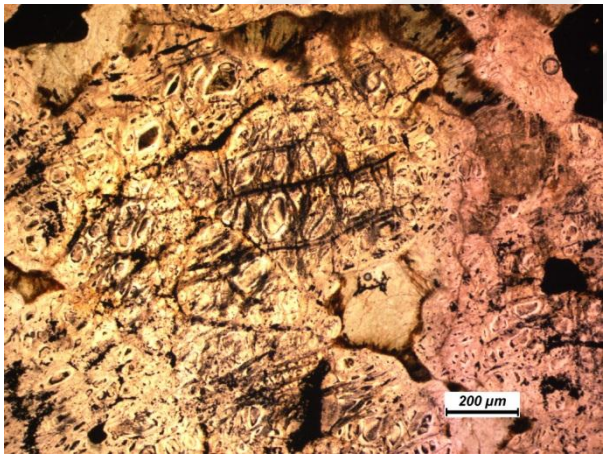
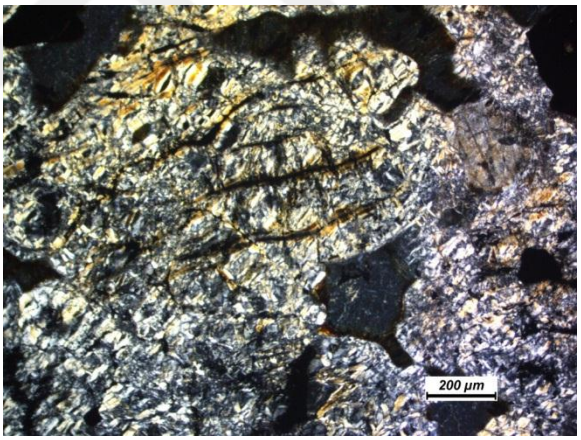

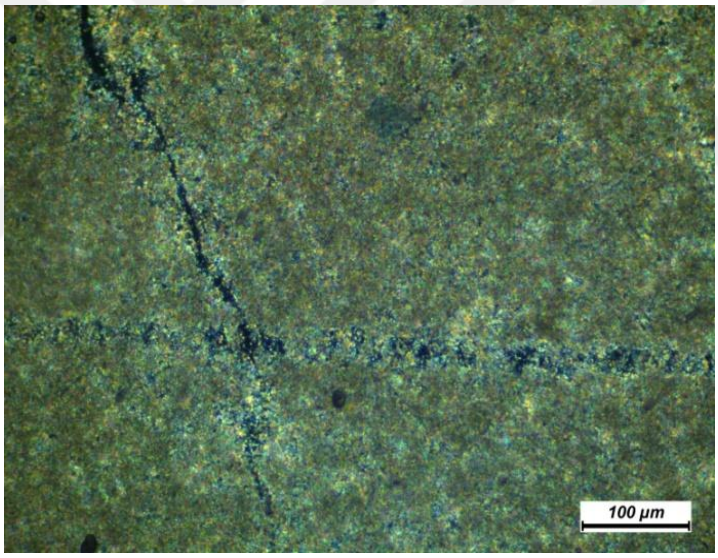
Şekil 31- Çavuştepe Yukarı Kale Tapınak alanı yüzeyden alınan örneğin makro görüntüsü.

Şekil 32. Gabro (Troktolit) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

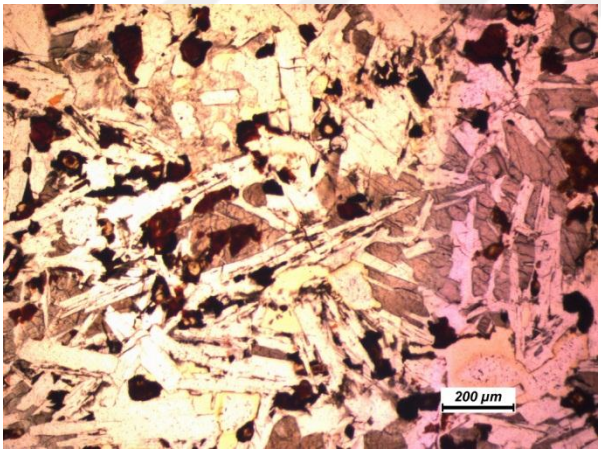
No:	17
Örneğin Alındığı Yer:	Toprakkale Kalesi Tapınak Alanı
Kayaç Adı:	Traverten
Kayaç Grubu:	Sedimanter Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	Kalsit + Kuvars
	
	

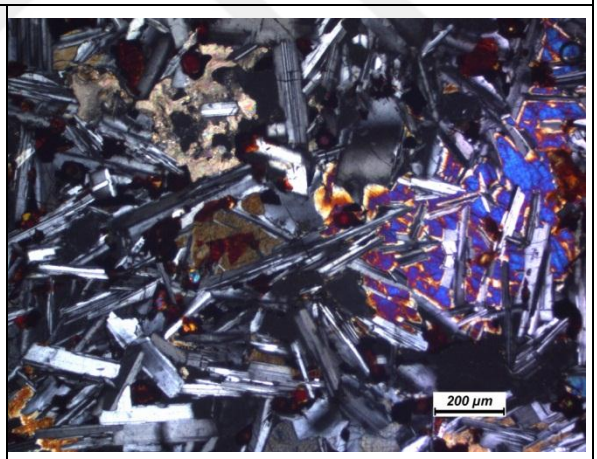
No:	18
Örneğin Alındığı Yer:	Toprakkale Kalesi bezeme mozaik halkası siyah
Kayaç Adı:	Serpantinit
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 100 Olivin
Açıklama:	Kayaç tamamen olivinlerden oluşmakta. Olivinler adacıklı ve elekli doku göstermektedir.
	
	

No:	19
Örneğin Alındığı Yer:	Toprakkale Kalesi bezeme mozaik halkası beyaz
Kayaç Adı:	Kireçtaşı
Kayaç Grubu:	Sedimanter Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	Kalsit mineralleri
	
	

No:	20
Örneğin Alındığı Yer:	Toprakkale Kalesi sitadel yüzey.
Kayaç Adı:	Gabro (Gabronorit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	%60 Plajiyoklaz + % 40 Piroksen
Açıklama:	Piroksenler özşekilli ve yarı öz şekilli olmakla beraber genelde klinopiroksen olarak bulunuyor. Yer yer opasitleşmeler gözleniyor. Ayrıca yer yer kalsitleşmeler dikkat çekiyor.

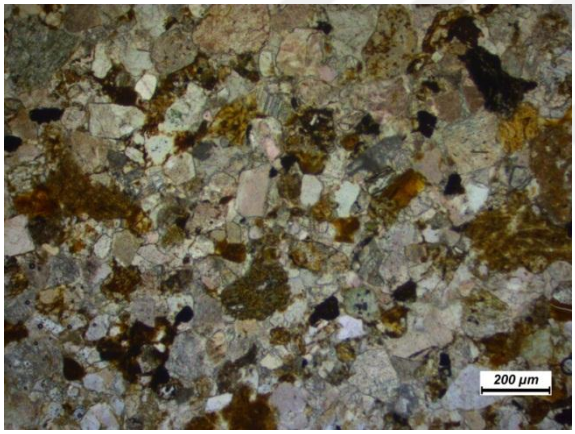

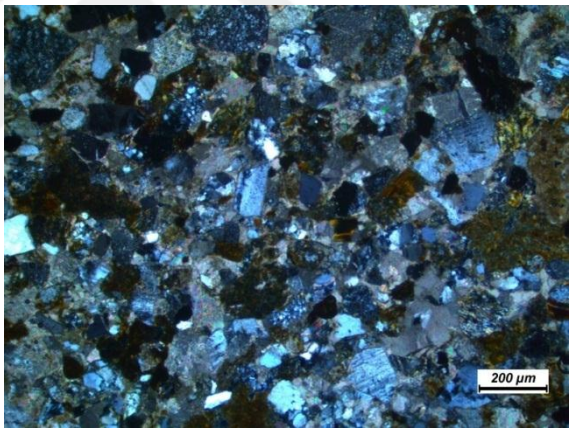

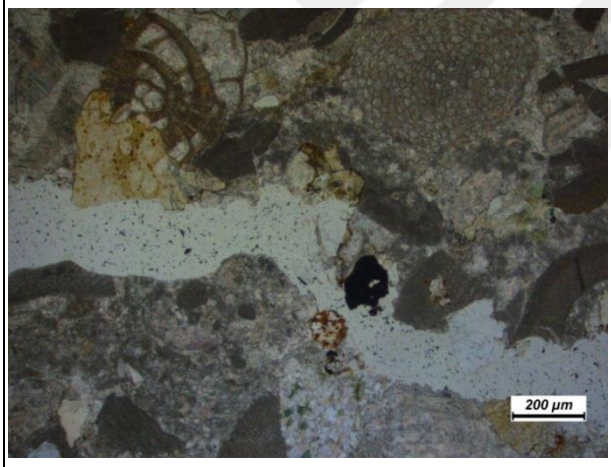
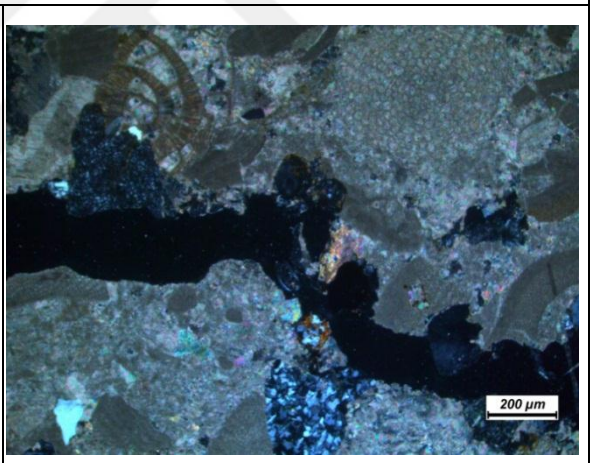
No:	21
Örneğin Alındığı Yer:	Yukarı Anzaf Kalesi sitadel
Kayaç Adı:	Kumtaşı
Kayaç Grubu:	Sedimanter Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	%50 kayaç parçası, %20 kuvars+ %20 Feldispat+%10 Kalsit
Açıklama:	Karbonat bağlayıcılı kumtaşı

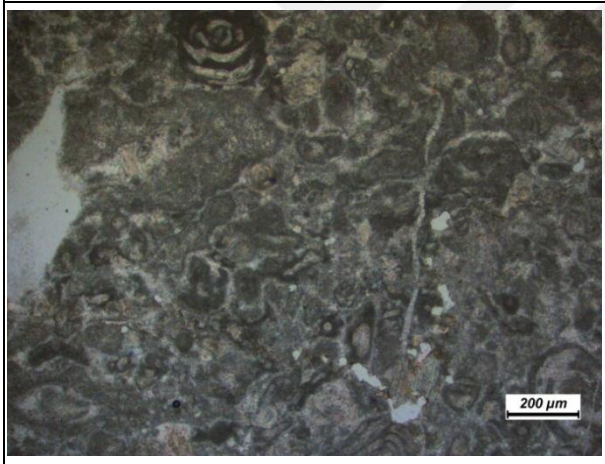
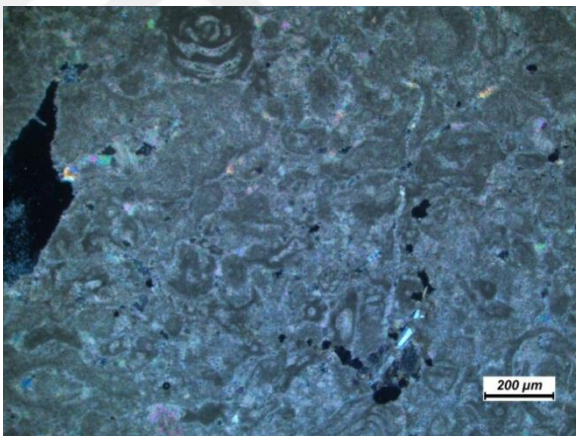

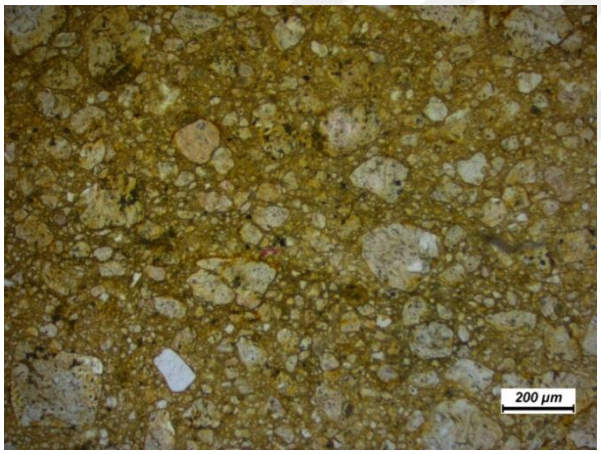
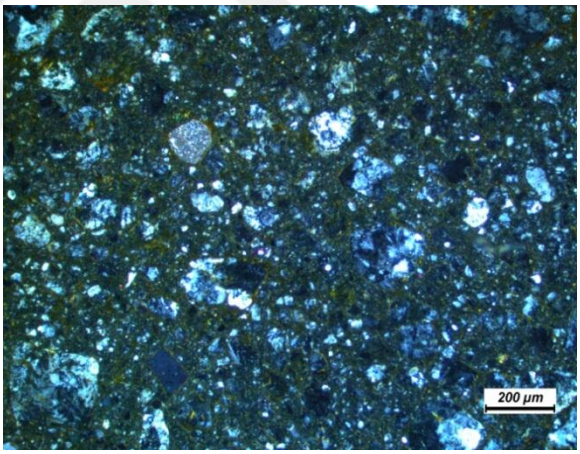

Kumtaşı Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

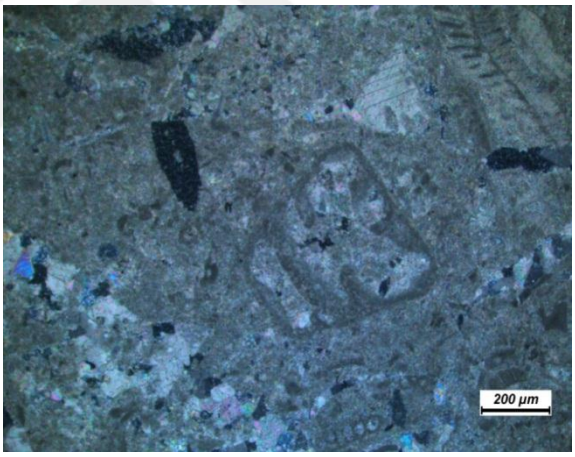
No:	22
Örneğin Alındığı Yer:	Yukarı Anzaf Kalesi surlar
Kayaç Adı:	Fosilli Kireçtaşı
Kayaç Grubu:	Sedimanter Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	Kalsit minerali+değişik fosil türleri+kayaç parçacığı içermektedir.
Açıklama:	
	
	
Fosilli Kireçtaşı Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.	

No:	23
Örneğin Alındığı Yer:	Yukarı Anzaf Kalesi Tapınak Alanı
Kayaç Adı:	Fosilli Kireçtaşı
Kayaç Grubu:	**S**edimanter Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	Kalsit minerali
Açıklama:	Farklı fosil türleri içermektedir.
	
	

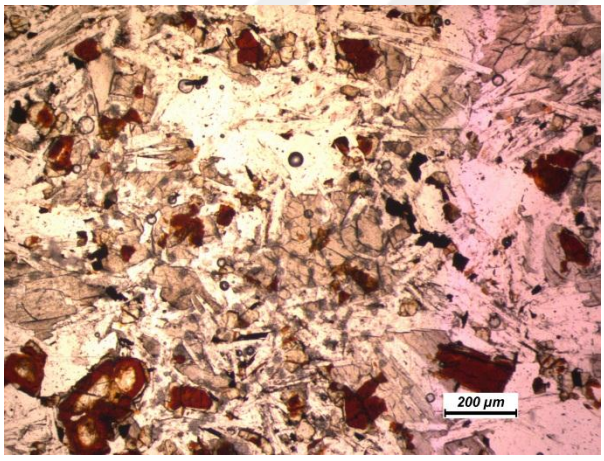
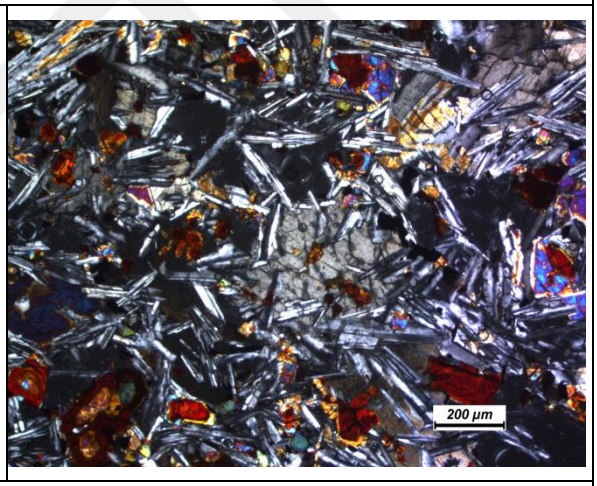
Fosilli Kireçtaşı Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	24
Örneğin Alındığı Yer:	Aşağı Anzaf Kalesi Sur Duvarları
Kayaç Adı:	Kireçtaşı
Kayaç Grubu:	Sedimanter Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	Kuvars ve Kalsit
Açıklama:	Kum boyu parçacıklardan oluşmuş kireçtaşı (Kalkarenit)
	
	

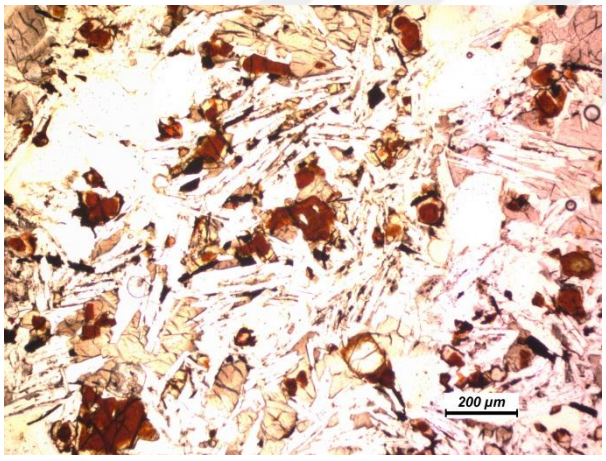
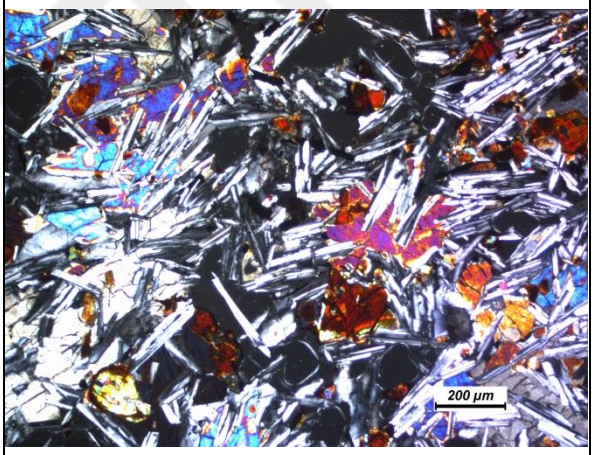
Kireçtaşı Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	25
Örneğin Alındığı Yer:	Aşağı Anzaf Kalesi Sur Duvarları
Kayaç Adı:	Kireçtaşı
Kayaç Grubu:	Sedimanter Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	Kalsit minerali ve değişik fosil içeriği gözlenmektedir.
Açıklama:	
	
	

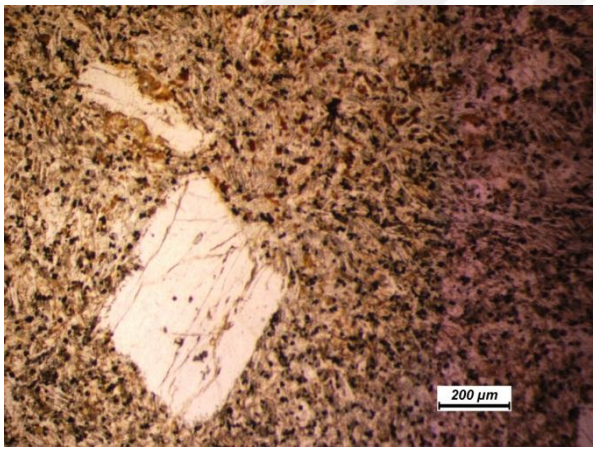
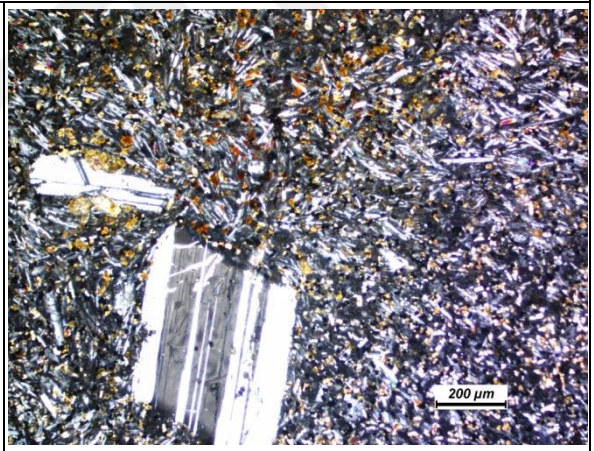
Fosilli Kireçtaşı Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	26
Örneğin Alındığı Yer:	Ayanis Kalesi Tapınak Alanı (Paye)
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 75 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 15 Olivin
Açıklama:	Genelde eş boyutlu plajiyoklazlardan oluşmaktadır.
	
	

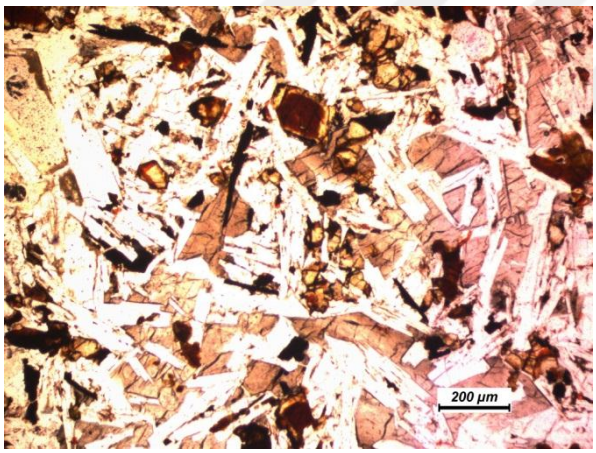
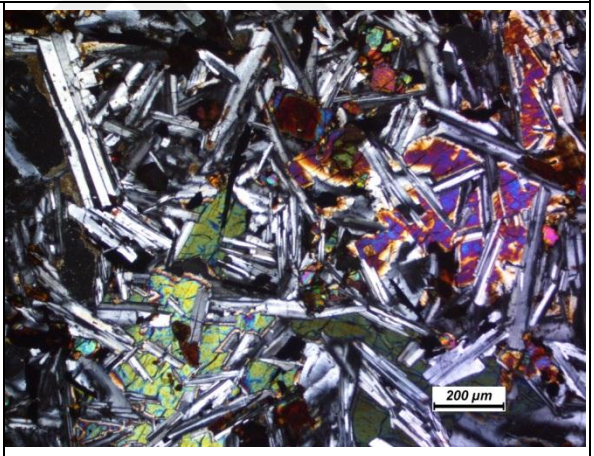
Gabro (Troktolit) Kayacının (R-10) Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

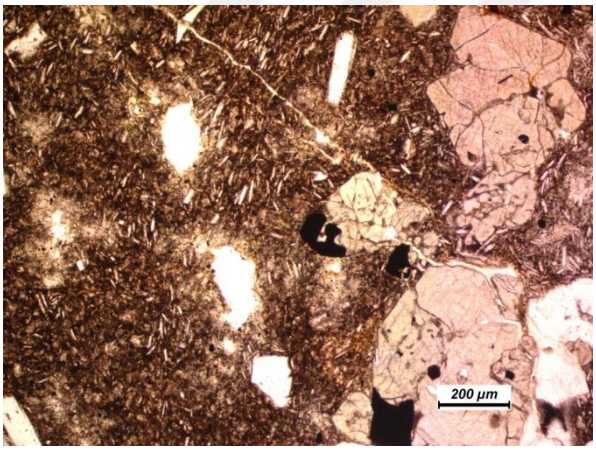
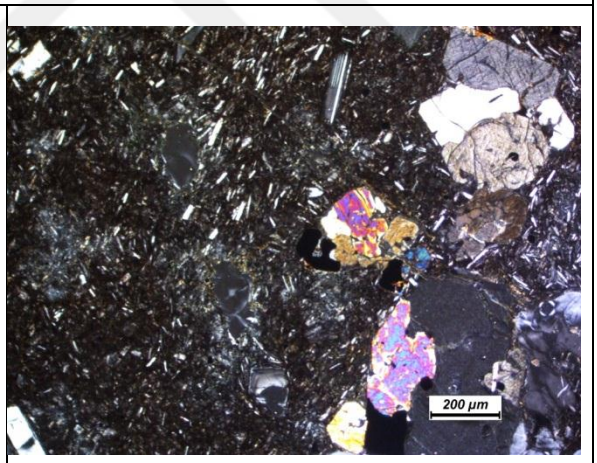
No:	27
Örneğin Alındığı Yer:	Ayanis Kalesi Güney Sur Duvarı
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 75 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 15 Olivin
Açıklama:	Genelde eş boyutlu plajiyoklazlardan oluşmaktadır.
	
	

Gabro (Troktolit) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	28
Örneğin Alındığı Yer:	Timar sütun bazalt kaynakları
Kayaç Adı:	Bazalt
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 85 Plajiyoklaz + % 15 Piroksen + % 5 Olivin + Volkan Hamuru
Açıklama:	Fenokristaller mikrolit oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	

Bazalt Kayacının (R-9) Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	29
Örneğin Alındığı Yer:	Aliler Kalesi Surları
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 75 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 15 Olivin
Açıklama:	Genelde eş boyutlu plajiyoklazlardan oluşmaktadır.
	
	

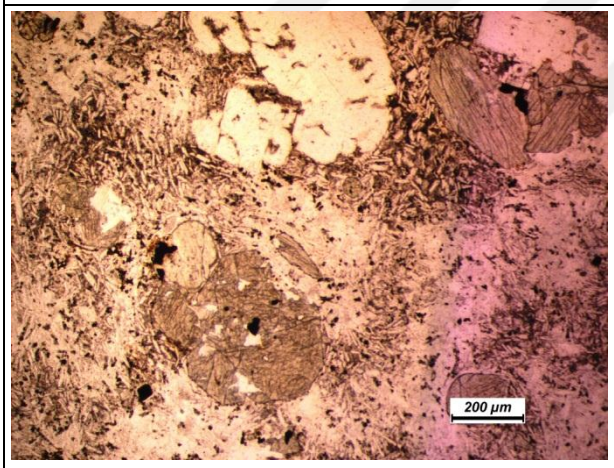
No:	30
Örneğin Alındığı Yer:	Körzüt Kalesi güneydoğu surları
Kayaç Adı:	Bazalt (Olivin Bazalt)
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 80 Plajiyoklaz + % 10 Olivin + % 10 Piroksen + Volkan Hamuru
Açıklama:	Fenokristaller mikrolit ve volkanik camından oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	

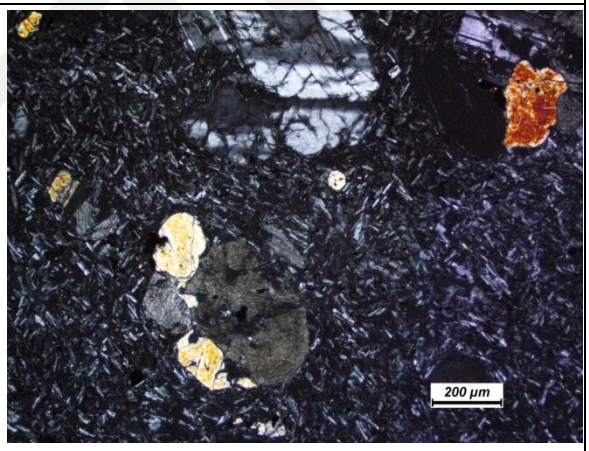
Bazalt (Olivin Bazalt) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	31
Örneğin Alındığı Yer:	Körzüt Kalesi anakaya
Kayaç Adı:	Bazalt
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 80 Plajiyoklaz + % 20 Piroksen + Volkan Hamuru
Açıklama:	Fenokristaller mikrolit oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.

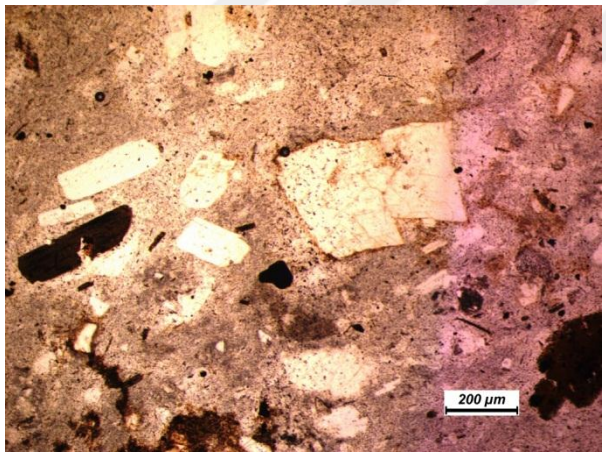

Bazalt Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

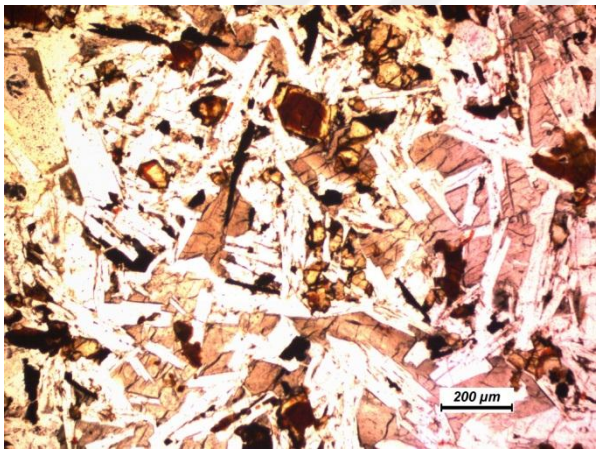
No:	32
Örneğin Alındığı Yer:	Keçikıran Kalesi Batı Surları
Kayaç Adı:	Andezit
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 75 Plajiyoklaz + % 20 Biyotit + % 5 Kuvars + Volkan Hamuru
Açıklama:	Tüm fenokristaller plajiyoklaz mikrolitlerinden oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	

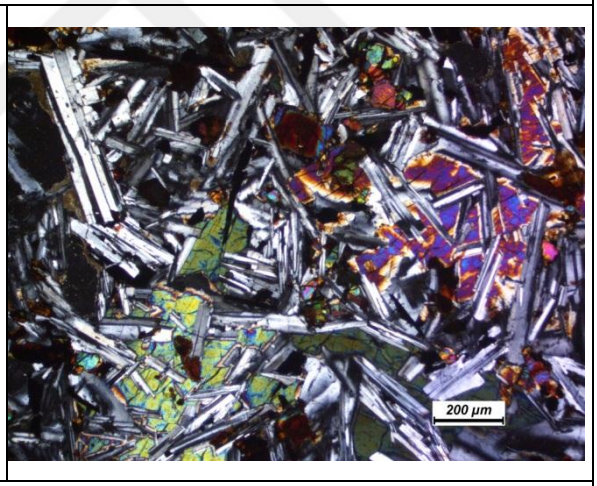
Andezit Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	33
Örneğin Alındığı Yer:	Keçikıran Kalesi Tapınak Alanı
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 75 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 15 Olivin
Açıklama:	Genelde eş boyutlu plajiyoklazlardan oluşmaktadır.

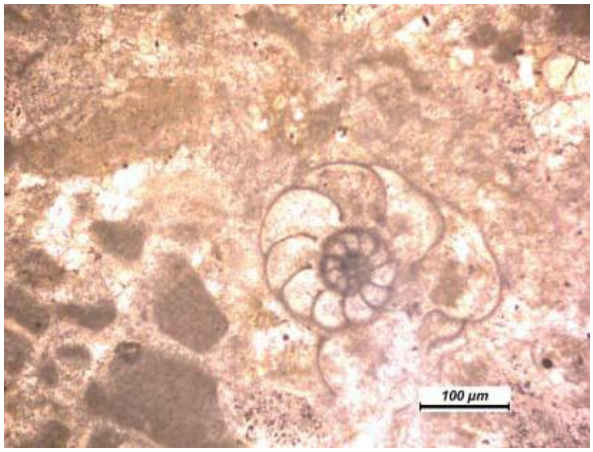

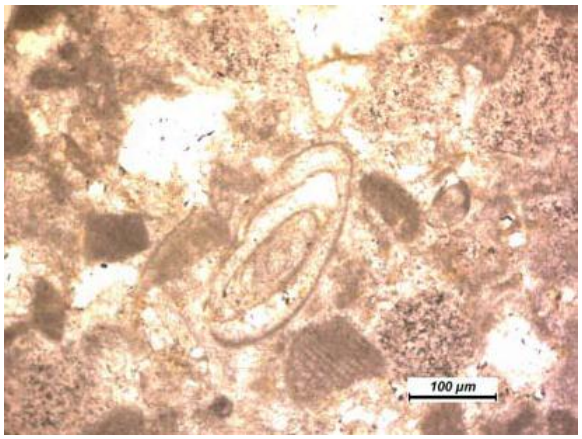

Gabro (Troktolit) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

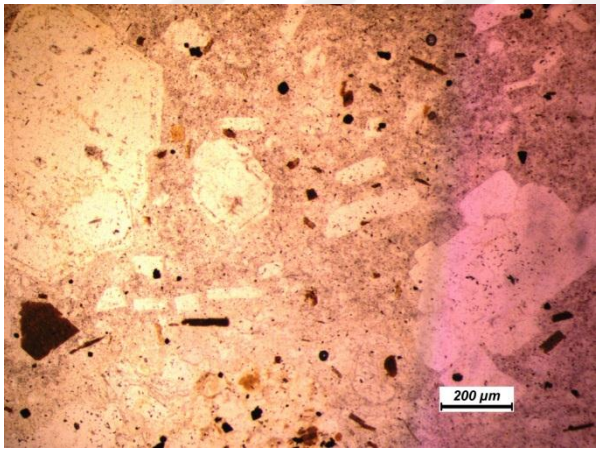
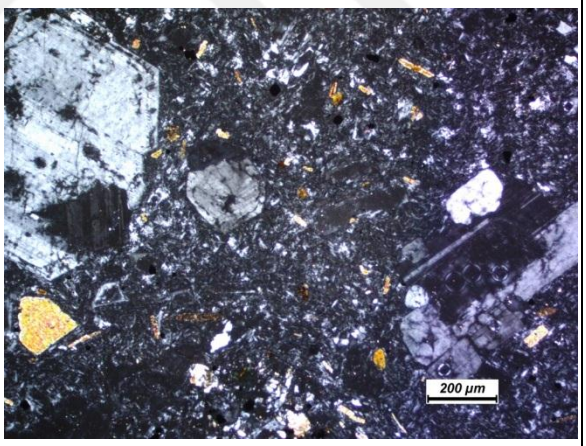
No:	34
Örneğin Alındığı Yer:	Keçikıran Kalesi Tapınak Alanı Yakınındaki beyaz renkli bloktan alınan parça
Kayaç Adı:	Kireçtaşı (Biyomikrit)
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	Kayaç içinde Alg (Kırmızı Alg), Rotaliina foraminifer, Ekinit dikeni, Textularidae foraminifer, Bivalvia gibi fosil topluluğu saptanmıştır. Kayacın terminolojik adı Biyomikrit kullanılabilir. Çökelme ortamı için yokuş ve yokuş önü sığ su fasiyesidir denilebilir.

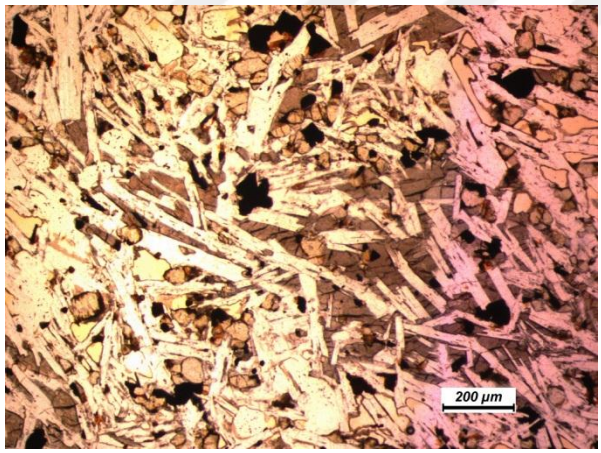

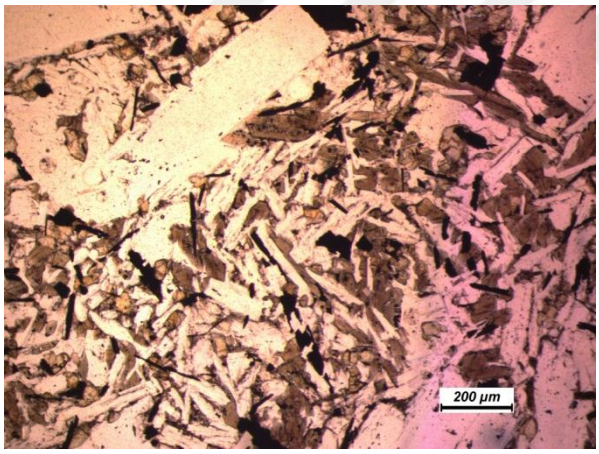
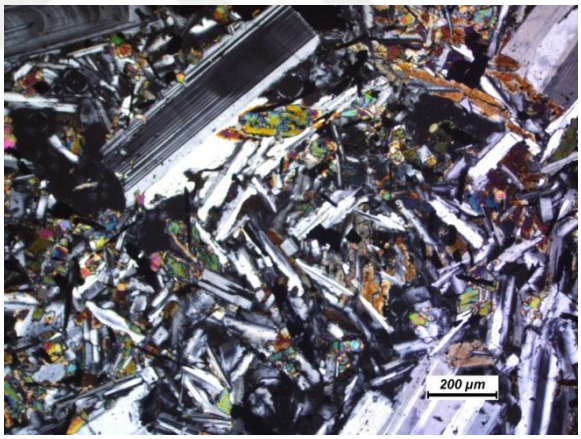
A. Kireçtaşı içinde foraminifer fosillerinin bulunduğu kesimler. B. Kireçtaşı içinde foraminifer (Miliolidae)fosillerinin bulunduğu kesimler.

No:	35
Örneğin Alındığı Yer:	Keçikıran Kalesi Tapınak Alanının güneyindeki bloktan
Kayaç Adı:	Andezit
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 80 Plajiyoklaz + % 15 Biyotit + % 5 Kuvars + Volkan Hamuru
Açıklama:	Tüm fenokristaller plajiyoklaz mikrolitlerinden oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	

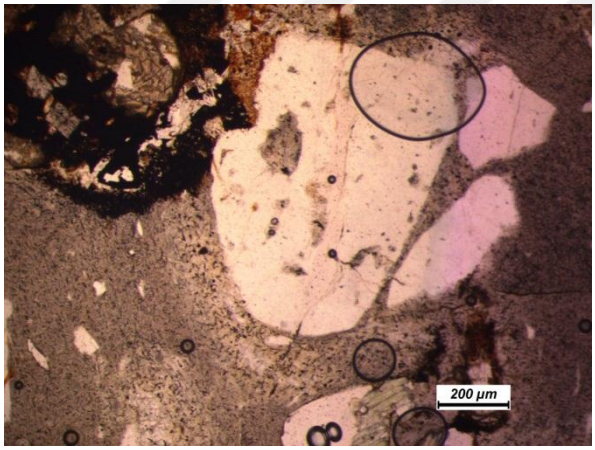
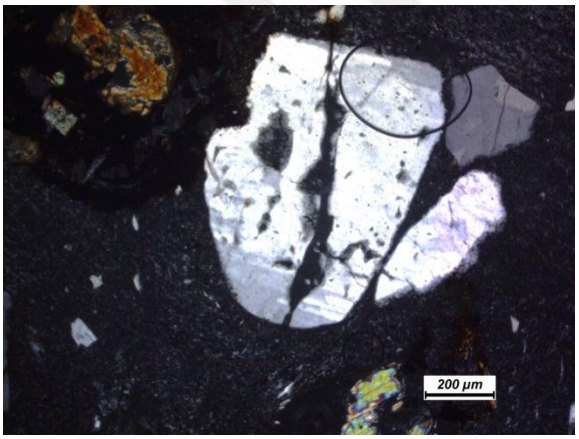
Andezit Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	36
Örneğin Alındığı Yer:	Aznavurtepe Kalesi sitadel alanı
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 85 Plajiyoklaz + % 5 Piroksen + % 10 Olivin
Açıklama:	Plajiyoklazlar genelde eş boyutlu homojen olarak dağılmış durumdadır. Olivin ve piroksenler ise genelde özşekilsiz formlarda gözleniyor.
	
	

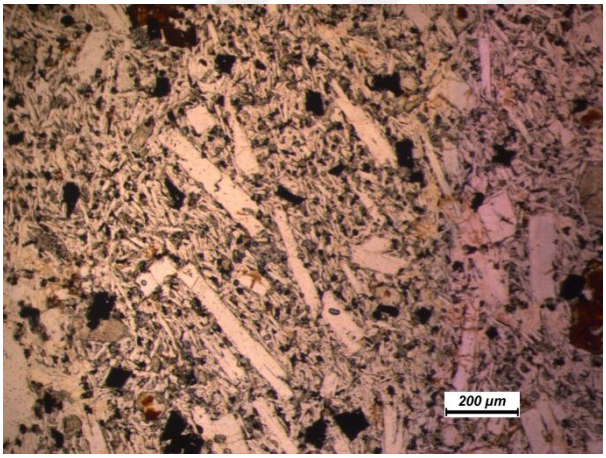
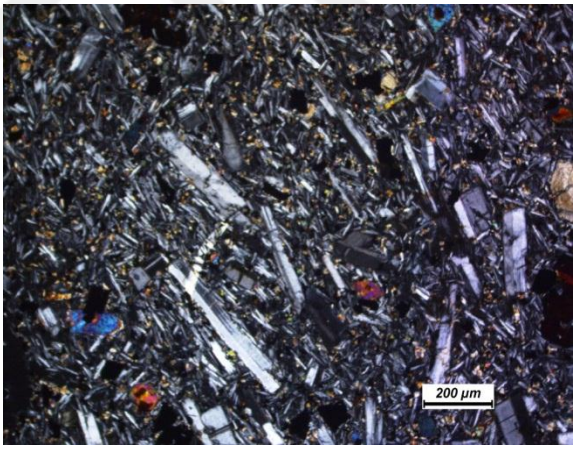
Gabro (Troktolit) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	37
Örneğin Alındığı Yer:	Aznavurtepe stel parçası
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 85 Plajiyoklaz + % 15 Olivin
Açıklama:	Plajiyoklazlar heterojen yapıda, hem makro hem mikro formlarda bulunuyor. Ofitik dokuda gözleniyor. Olivinler özşekilli ve yarı özşekilli gözleniyor.
	
	

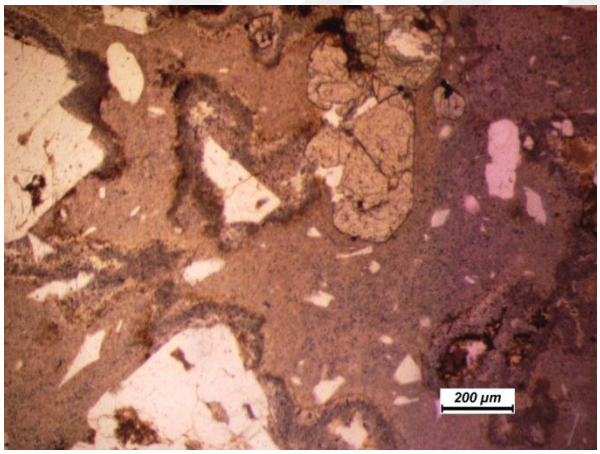
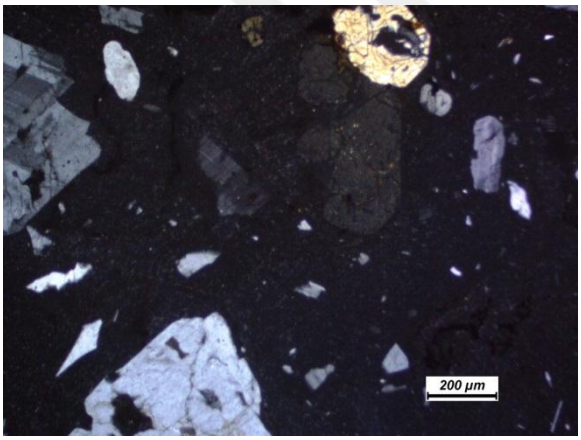
Gabro (Troktolit) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	38
Örneğin Alındığı Yer:	Kancıklı Kalesi Kuzeydoğu anakayalık
Kayaç Adı:	Bazalt
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 80 Plajiyoklaz + % 15 Olivin + %5 Piroksen + Volkan Hamuru
Açıklama:	Tüm kristaller oldukça iri boyutlarda olup bunlar volkancamından oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor. Plajiyoklazlarda kemirilmeler tipiktir.
	
	

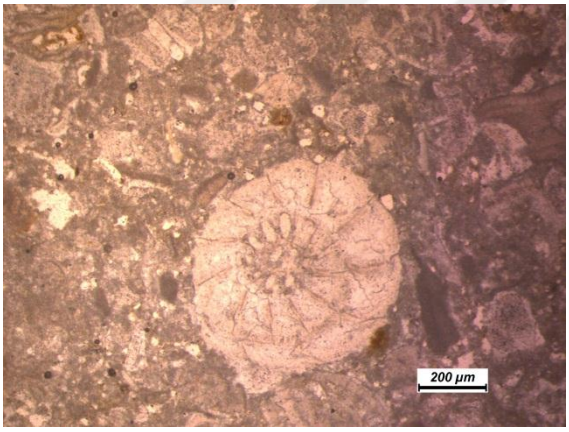
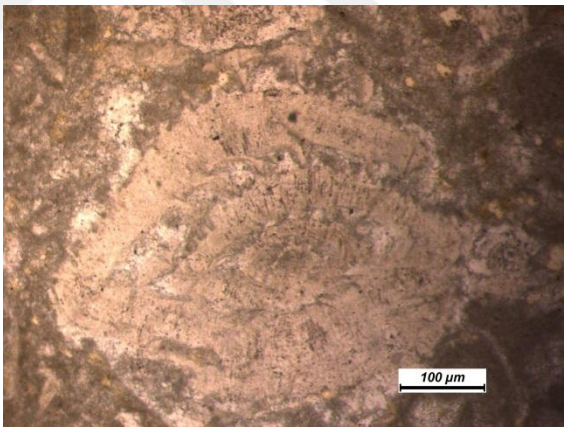
Bazalt Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

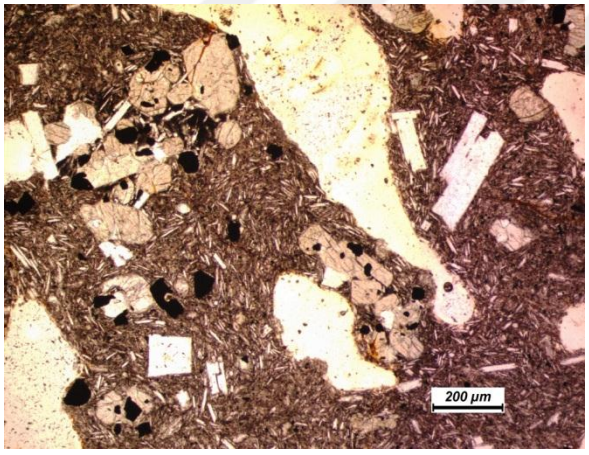
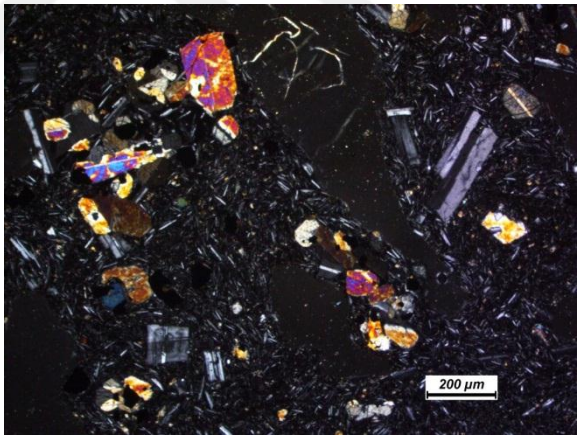
No:	39
Örneğin Alındığı Yer:	Kancıklı Kalesi güneydoğu sur duvarı
Kayaç Adı:	Bazalt (Olivin Bazalt)
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 80 Plajiyoklaz + % 15 Olivin + %5 Piroksen + Volkan Hamuru
Açıklama:	Plajiyoklaz ve olivin fenokristalleri plajiyoklaz mikrolitlerinden oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	

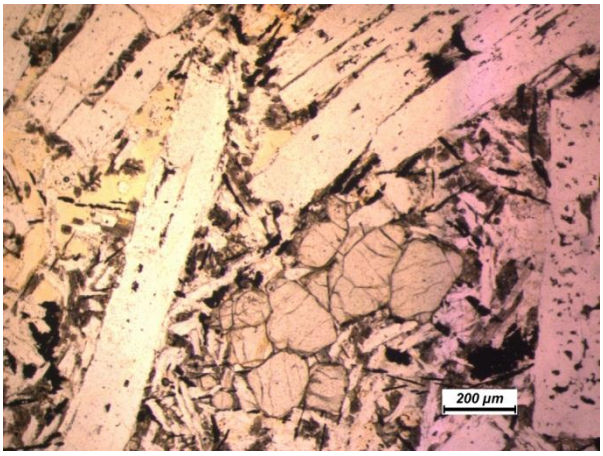
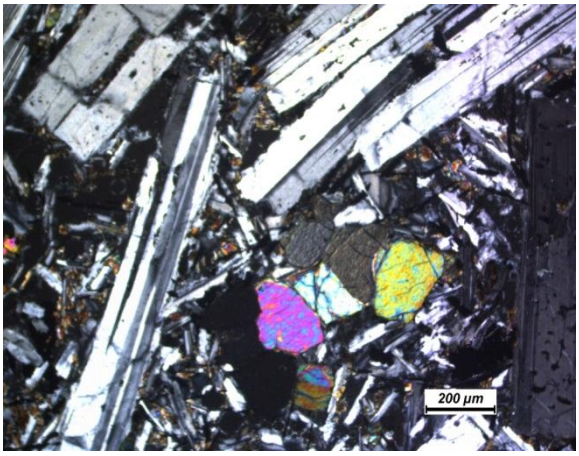
Bazalt (Olivin Bazalt) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	40
Örneğin Alındığı Yer:	Kancıklı Kalesi kuzeybatı çevre duvarı
Kayaç Adı:	Bazalt
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	%70 Plajiyoklaz + % 30 Piroksen + Volkan Hamuru
Açıklama:	Özşekilli Plajiyoklaz ve piroksenler volkancamı yoğun volkanik hamur içinde gözleniyorlar. Minerallerde kemirilmeler tipiktir.
	
	

Bazalt Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	41
Örneğin Alındığı Yer:	Adilcevaz Kef Kalesi
Kayaç Adı:	Kireçtaşı
Kayaç Grubu:	Sedimanter (Kimyasal) Kayaç
Açıklama:	Kayaç adı fosilli kireçtaşı. Kayaç içinde foraminifer (Textulariina, Miliolidae), alg gibi fosil topluluğu içermektedir. Bu fosil topluluğuna göre çökelme ortamı şelf ve şelf lagünüdür denebilir.
	
	

No:	42
Örneğin Alındığı Yer:	Adilcevaz Kef Kalesi sitadeli
Kayaç Adı:	Bazalt
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 80 Plajiyoklaz + % 20 Piroksen + Volkan Hamuru
Açıklama:	Fenokristaller mikrolit ve volkancamından oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	
Bazalt Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.	

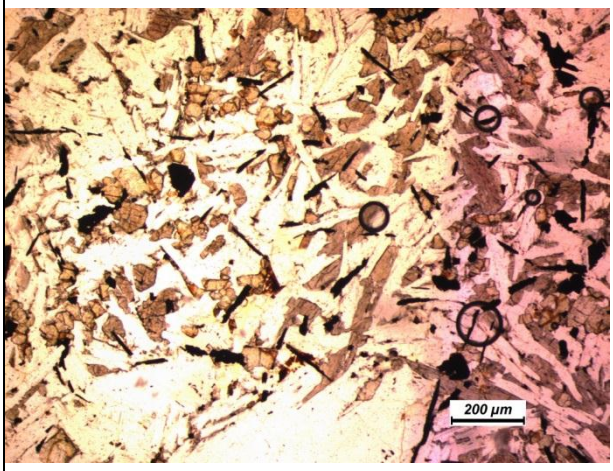
No:	43
Örneğin Alındığı Yer:	Muş, Malazgirt Kız köprüsü
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	%80 Plajiyoklaz + % 5 Piroksen + % 15 Olivin
Açıklama:	Olivinler özşekilli formalarda gözleniyor ve yarı özşekilli gözlenirken kümülat dokuları oluşturmaktadırlar. Plajiyoklazlar heterojen yapıda, hem makro hem mikro formlarda bulunuyor.
	
	

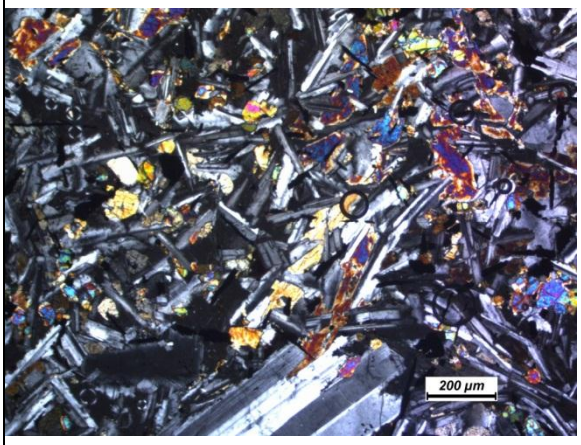
Gabro (Troktolit) Kayacının (R-38) Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	44
Örneğin Alındığı Yer:	Muş, Malazgirt, Şekerbulak örnekleri
Kayaç Adı:	Gabro (Troktolit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	%70 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 10 Olivin
Açıklama:	Plajiyoklazlar heterojen yapıda, hem makro hem mikro formlarda bulunuyor. Ofitik dokuda gözleniyor. Olivinler özşekilli ve yarı özşekilli gözlenirken kümüklat dokuları oluşturmaktadırlar.

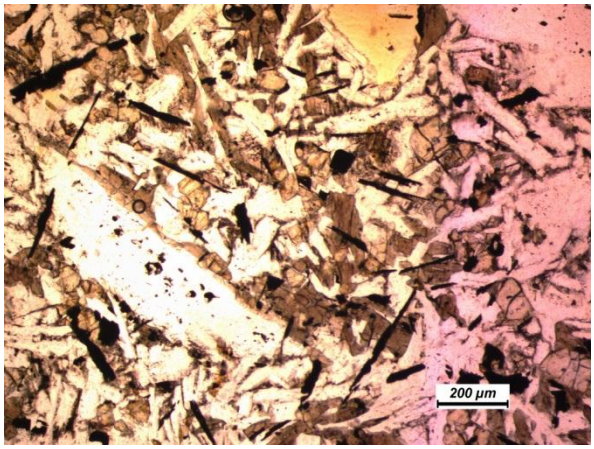
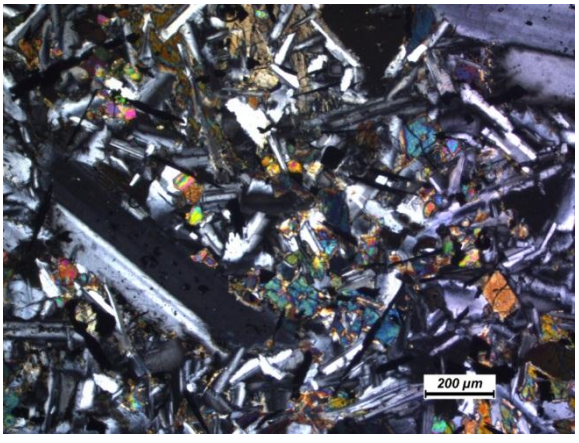

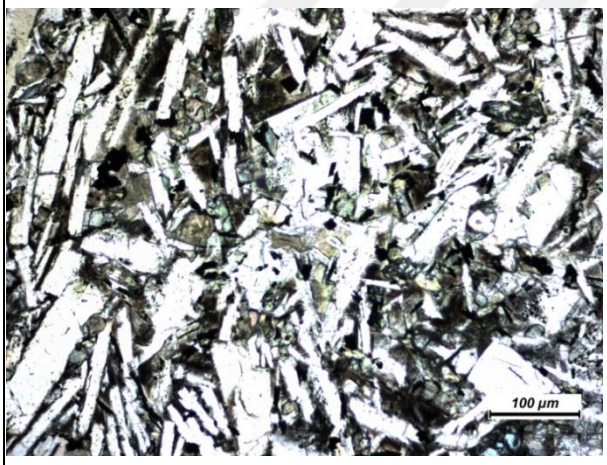
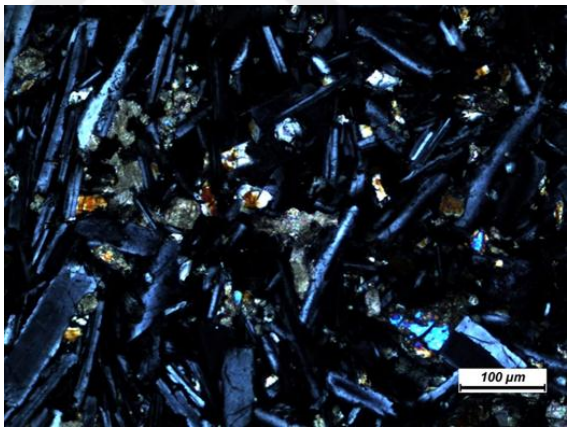
Gabro (Troktolit) Kayacının (R-39) Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	45
Örneğin Alındığı Yer:	Muş, Malazgirt, Şekerbulak taş yatağından alınan örnekler
Kayaç Adı:	Gabro (Olivin Gabronorit)
Kayaç Grubu:	Plütonik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	%65 Plajiyoklaz + % 25 Piroksen + % 10 Olivin
Açıklama:	Plajiyoklazlar heterojen yapıda, hem makro hem mikro formlarda bulunuyor. Ofitik dokuda gözleniyor. Olivin ve plajiyoklazlar genelde yarı özşekilli olmakla beraber alterasyonlar gözleniyor.
	
	

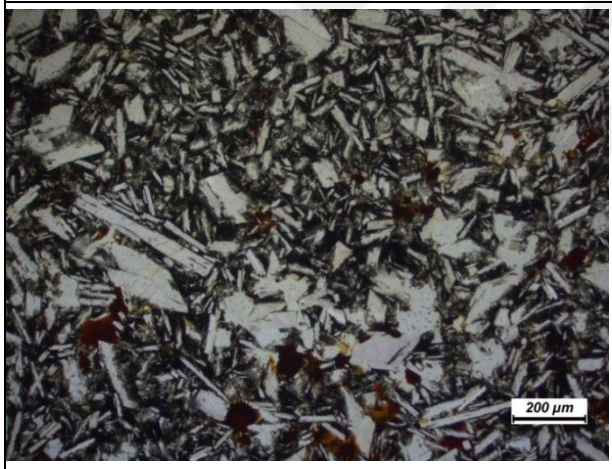
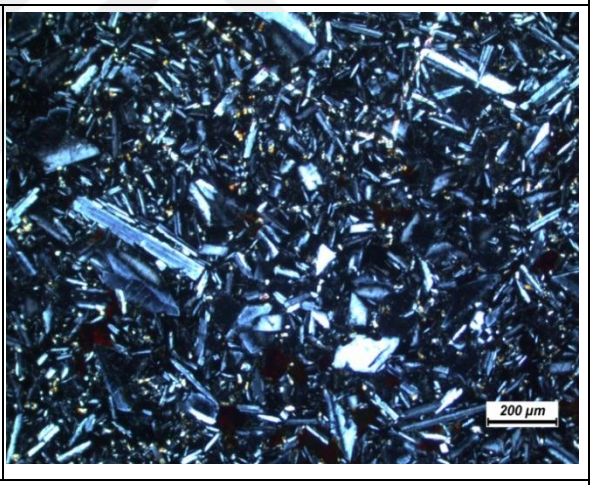
Gabro (Olivin Gabronorit) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

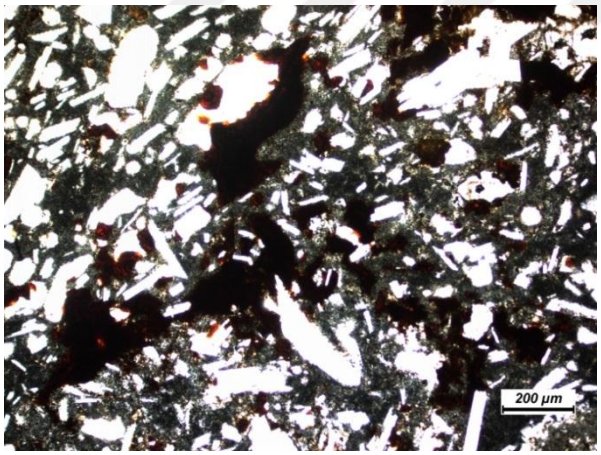
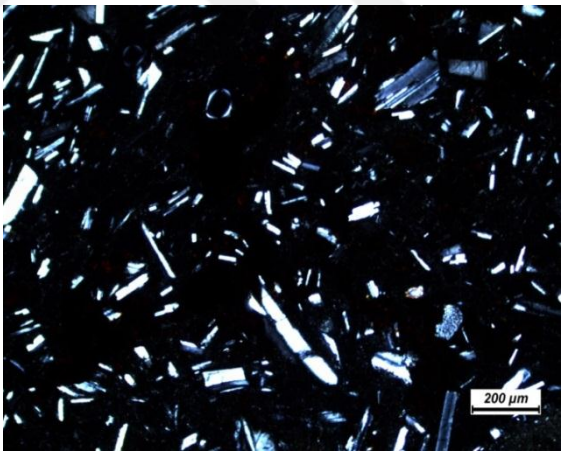
No:	46
Örneğin Alındığı Yer:	Kayalıdere Kalesi Surlar
Kayaç Adı:	Bazalt (Olivin Bazalt)
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 75 Plajiyoklaz + % 10 Piroksen + % 15 Olivin + Volkan Hamuru
Açıklama:	Tüm fenokristaller plajiyoklaz mikrolitlerinden oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor. Kayaç içerisinde alterasyon oldukça yaygın (serisitleşme ve demir getirimi)
	
	

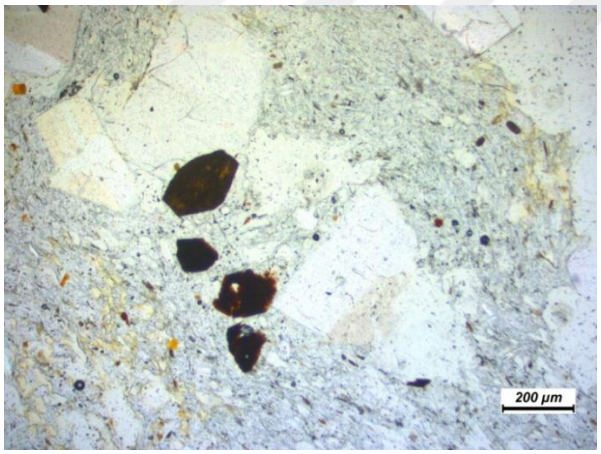
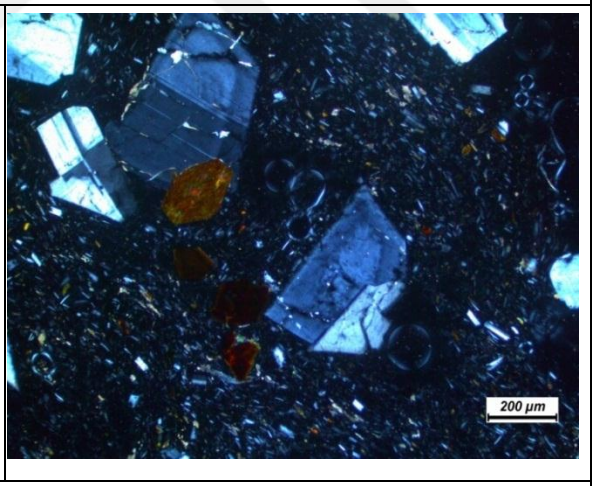
Bazalt (Olivin Bazalt) Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

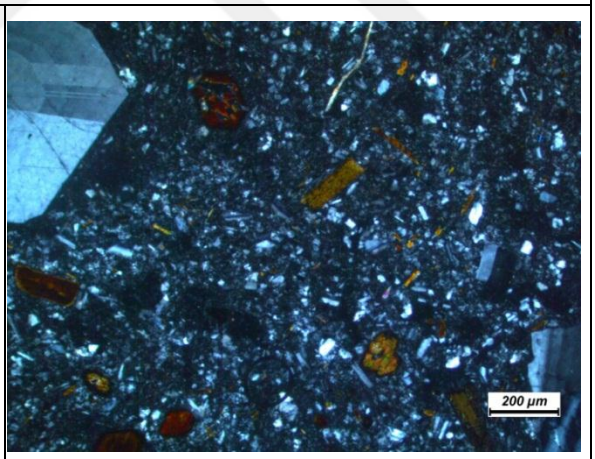
No:	47
Örneğin Alındığı Yer:	Kayalıdere Kalesi Surlar
Kayaç Adı:	Gabro
Kayaç Grubu:	Plütonik
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 80 Plajiyoklaz + % 20 Piroksen
Açıklama:	Farklı boyutlarda plajiyoklaz ve piroksen minerallerinden oluşmaktadır. Kayaç içerisinde alterasyon oldukça yaygın
	
	

Gabro Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

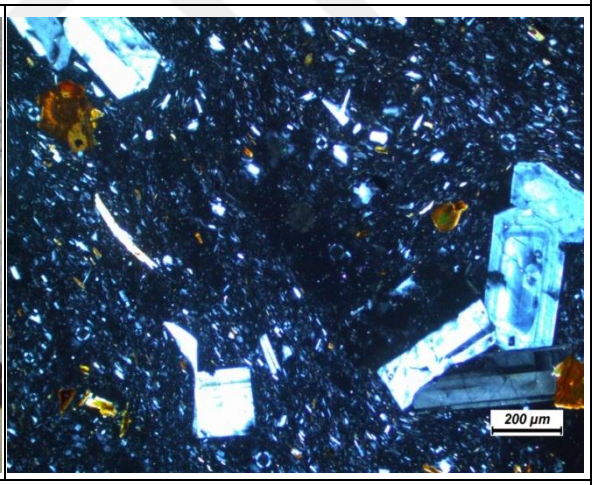
No:	48
Örneğin Alındığı Yer:	Kayalıdere Kalesi Tapınak Alanı
Kayaç Adı:	Gabro
Kayaç Grubu:	Plütonik
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 80 Plajiyoklaz + % 20 Piroksen
Açıklama:	Farklı boyutlarda plajiyoklaz ve piroksen minerallerinden oluşmaktadır
	
	
Gabro Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.	

No:	49
Örneğin Alındığı Yer:	Kayalıdere Kalesi Doğal Kayalık
Kayaç Adı:	Gabro
Kayaç Grubu:	Plütonik
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 75 Plajiyoklaz + % 15 Piroksen + % 10 Olivin
Açıklama:	Farklı boyutlarda plajiyoklaz ve piroksen minerallerinden oluşmaktadır Kayaç içerisinde alterasyon oldukça yaygın (demir getirimi)
	
	
Gabro Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.	

No:	50
Örneğin Alındığı Yer:	Altıntepe Kalesi Tapınak Alanı
Kayaç Adı:	Dasit
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 35 Plajiyoklaz + % 7 Biyotit + % 25Kuvars + %20 Amfibol + %13 Alkali Feldispat + Volkan Hamuru
Açıklama:	Tüm fenokristaller plajiyoklaz ve kuvars mikrolitlerinden oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	
Dasit Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.	

No:	51
Örneğin Alındığı Yer:	Altıntepe Kalesi Dış Sur
Kayaç Adı:	Dasit
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 35 Plajiyoklaz + % 5 Biyotit + % 15Kuvars + %20 Amfibol + %25 Alkali Feldispat + Volkan Hamuru
Açıklama:	Tüm fenokristaller plajiyoklaz ve kuvars mikrolitlerinden oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	

Dasit Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.

No:	52
Örneğin Alındığı Yer:	Altıntepe Kalesi Mezarlık Alanı
Kayaç Adı:	Dasit
Kayaç Grubu:	Volkanik Kayaç
Kayaç Oluşturan Mineraller:	% 35 Plajiyoklaz + % 5 Biyotit + % 15Kuvars + %20 Amfibol + %25 Alkali Feldispat + Volkan Hamuru
Açıklama:	Tüm fenokristaller plajiyoklaz ve alkali feldispat mikrolitlerinden oluşan bir volkanik hamur içinde gözleniyor.
	
	
Dasit Kayacının Polarizan Mikroskop altındaki Tek Nikol ve Çift Nikol görüntüsü.	

YERLEŞİM KATALOĞU

<table>
<tr><th colspan="8">VAN KALESİ</th></tr>
<tr><td>İl</td><td>Van</td><td>İlçe</td><td colspan="2">İpekyolu</td><td>Mahalle/Köy/Mevki</td><td colspan="2">Yalı</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="3">Van Kalesi</td><td>Urartuca Adı</td><td colspan="2">Tuşpa</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="3">Başkent / Kale ve Aşağı Şehir</td><td>Kuruluş</td><td colspan="2">I. Sardur</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="6">Van İl Merkezinin yaklaşık 5 km. batısında yer alan kale Van Ovası'nın göl ile birleştiği noktaya yakın bir konumdaki bir kayalık üzerinde yükselmektedir. Urartular'ın başkenti olarak kurulan kale 20. yüzyılın başlarına değin birçok uygarlık tarafından kullanılmıştır. Kaledeki kalıntıların önemli bir kısmı Osmanlı Dönemi'ne ait kalıntılar iken Urartular'a ait en belirgin yapılar kalenin güney yüzüne açılan kral kaya mezarlarıdır.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td></td><td colspan="4">Kalenin batı ucundaki Tebrizkapı Yazıtında bir susi tapınağı olduğu belirtilse de kazılarla bu yapı tespit edilememiştir. Ayrıca sitadel alanında ortaya çıkarılan ana kayaya açılmış temellerin çift cellalı atalar kültüne ait bir tapınak olduğu düşünülmektedir.</td></tr>
<tr><td>Saray</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td></td><td colspan="4">Sardurburç yapısının güneydoğusunda Van Kalesi kayalığına kazınmış Minua dönemine ait yazıtta bir depo inşaasından söz edilse de bu yapı tespit edilememiştir.</td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="4">Sitadelin kuzey ve güney tarafında günümüze ulaşmış sur duvar temelleri halen ayaktadır.</td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="11">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="8">Taş</td><td>Traverten</td><td>X</td><td colspan="3" rowspan="8">Açıklama: Traverten ve kireçtaşı bloklar Sardurburç yapısı ile sitadel sur duvarlarında kullanılmıştır. Volkanik ve kumtaşı kayaçlar ise çivi yazıtlı inşa bloklarında kullanılmıştır.</td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td></td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td></td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td></td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td colspan="2" rowspan="2">Duvar Resmi/ Renkli sıva</td><td colspan="3">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="3">Açıklama: Van Kalesi sitadel alanında tespit edilemeyen kerpiç bloklar, aşağı kentin bir kısmını oluşturan Van Kalesi Höyüğü'nün yapı temellerinde tespit edilebilmiştir.</td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Bitumen</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="3">Sardurburç</td></tr>
<tr><td colspan="3"></td><td>Kesme Taş Duvar</td><td>X</td><td colspan="3">Sitadel kuzey ve güney duvarı.</td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="3">Özellikle kaya mezarları içerisinde tavan süslemesi olarak, kabartma kavisli korniş bezemeleri uygulanmıştır.</td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="5">Sardurburç yapısının hemen doğusunda taş ayırma işlemini gösteren bir blok mevcuttur.</td></tr>
<tr><td colspan="5">Fotoğraf no: Lev. VI/b; XXXVIII/b-c; LVII/a; LXXV/b; LXXVI/a-b; LXXXIII/b; LXXXVIII/a-b; XCI/a-b; XCIV/a-c; XCV/a-b; CVII/a; CXII/a-c; CXIII/a; CXIX/a; CXXII/b-d; CXXXV/a-b; CXXXVII/a</td><td colspan="3">Çizim no: Lev. XXXIII/a; LX/b; LXXV/a; LXXXIII/a; LXXXVIII/c; CVII/b; CXXV/a-b; CXIII/b; CXXXIV/a-b</td></tr>
</table>

Not: Tapınak, Saray ve Depo gibi mekânların bulunmaması bunların bu kalede olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim kaledeki yazıtlar kalede hem tapınak hem de depo mekânları olduğunu belirtmektedir. Mimari yapı gruplarının belirlenmesi mevcut kalıntılar, kazı raporları ve ilgili yayınlar ışığında gerçekleştirilmiştir.

AŞAĞI ANZAF KALESİ							
İl	*Van*	***İlçe***	*Tuşba*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Dereüstü*	
Yerleşim Adı		*Aşağı Anzaf Kalesi*			***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale*			***Kuruluş***	*İşpuini*	
Genel Tanım		Aşağı Anzaf Kalesi Van Kalesi'nin 11 km. kuzeydoğusunda, günümüzdeki Van-İran kara ve demiryolunun hemen yakınında yer almaktadır. Aşağı Anzaf Kalesinde 1991 yılında Oktay Belli başkanlığında başlayan kazılar 2006 yılına değin aralıksız devam etmiştir. Kuzey-güney doğrultulu uzanan kale, fazla engebeli olmayan kalkerden oluşan kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. 62 x 98 m. büyüklüğünde olan Aşağı Anzaf Kalesi dikdörtgen bir plana sahiptir ve yaklaşık 6000 m² lik bir alanda kurulmuştur.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*					
		Saray					
		Depo					
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon					
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı					
		Kaya Basamağı	***X***				
		Kaya Mezarı					
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*	*Traverten*				
			Kalker	***X***			
			Bazalt				
			Andezit				
			Gabro				
			Kum taşı	***X***			
			Serpantinit				
			Dasit				
			Su Mermeri				
		Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** **35-40 x 50-65 x 8-12 cm. 50 x 70 cm.**		
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği			*Kiklopik*	***X***			
			Kesme Taş Duvar				
Mimari Süslemeler			*Kabartma*				
			T Niş				
			Rustika/Bosaj				
			Mozaik/İntaglio				
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no: Lev. VIII/a; LXV/b; CXXV/c					***Çizim no:*** Lev. VIII/b; Lev. XXXIII/b-c;		

ZİVİSTAN KALESİ						
İl	*Van*	***İlçe***	*Edremit*	***Mahalle/Köy/Mevki***	*Elmalık*	
Yerleşim Adı		*Zıvıstan Kalesi*		***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale*		***Kuruluş***	*İşpuini*	
Genel Tanım		Van İl merkezine 12 km. uzaklıkta yer alan Elmalık Mahallesinin yaklaşık 1.5 km. güneydoğusundaki kale, kireçtaşından alçak bir kayalık tepe üzerinde inşa edilmiştir. Kalenin batı ve güney yüzünde kısmen daha iyi olarak günümüze ulaşan sur duvarları ile kalenin doğu uç noktasında yer alan bir sarnıç yapısı ön plana çıkan mimarlık kalıntılarıdır.				
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*				
		Saray				
		Depo				
		Sur Duvarı	***X***			
		Sütunlu/Payeli Salon	***X?***	*Bu bölgeden ele geçen ve kral İşpuini'nin adını taşıyan 8 adet sütun altlığı bu sitadelde sütunlu bir salon yapısının olabileceğine ilişkin önemli mimari parçalar olarak karşımız çıkmaktadır.*		
		Sarnıç	***X***			
		Atık Su Kanalı	***X***			
		Kaya Basamağı	***X***			
		Kaya Mezarı				
		Hendek				
Kullanılan Malzeme		*Taş*	*Traverten*	***X***		
			Kalker			
			Bazalt			
			Andezit			
			Gabro			
			Kum taşı	***X***		
			Serpantinit			
			Dasit			
			Su Mermeri			
		Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***	
		Ahşap				
		Bitümen				
Duvar Örgü Tekniği			*Kiklopik*	***X***		
			Kesme Taş Duvar			
Mimari Süslemeler			*Kabartma*			
			T Niş			
			Rustika/Bosaj			
			Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği		*Kalenin üzerinde yükseldiği kayalık alanın doğusundaki küçük kyalıklarının taş ocağı olarak kullanımına ilişkin izler mevcuttur. Yine Hazine Piri olarak adlandırılan kaya nişinin de bulundu vadi ile bu vadiye çıkan yamaçlarda ana kayadan blok alındığını gösteren izler ile de karşılaşılmıştır.*				
Fotoğraf no: Lev. IX/a; Lev. XXXIV/a; LXXXVII/a-b; XCVI/b; C/c; CXXV/d; CXII/d;				***Çizim no:*** Lev. IX/b		

<table>
<tr><th colspan="8">KALECİK KALESİ</th></tr>
<tr><td>İl</td><td>Van</td><td>İlçe</td><td colspan="2">Tuşba</td><td>Mahalle/Köy/Mevki</td><td colspan="2">Kalecik</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="3">Kalecik Kalesi</td><td>Urartuca Adı</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="3">Kale</td><td>Kuruluş</td><td colspan="2">İşpuini</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="6">Van Kalesi’nin 5 km. kuzeyinde yer alan Kalecik Kalesi yaklaşık 20-25 m. yüksekliğindeki kireçtaşı bir kayalık üzerine konumlandırılmıştır. Kayalık üzerinde yapılaşmaya uygun alanlar oldukça sınırlı iken, kayalığın kuzeydoğusunda bir sarnıç yapısı bulunmaktadır. Kayalığın hemen güneyinde küçük ve bağımsız bir kaya parçası üzerinde, Van Kalesi kayalıklarına kazınmış T nişlerin benzeri, bir adet T niş bulunmaktadır.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Saray</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td>X</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="12">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="9">Taş</td><td>Traverten</td><td></td><td colspan="4" rowspan="9"></td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td></td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td></td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td></td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td></td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/
Renkli sıva</td><td rowspan="2"></td><td colspan="4">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Bitümen</td><td></td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kesme Taş Duvar</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="5">Fotoğraf no: Lev. VII/a-b; CXXXVII/b</td><td colspan="3">Çizim no:</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th colspan="10">YUKARI ANZAF KALESİ</th></tr>
<tr><td>İl</td><td>Van</td><td>İlçe</td><td colspan="2">Tuşba</td><td colspan="2">Mahalle/Köy/Mevki</td><td colspan="3">Dereüstü</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="3">Yukarı Anzaf Kalesi</td><td colspan="2">Urartuca Adı</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="3">Kale</td><td colspan="2">Kuruluş</td><td colspan="3">Minua</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="8">Yukarı Anzaf Kalesi, Aşağı Kale’den çok büyük olup, yaklaşık 60.000 m²’lik bir alan üzerinde kurulmuştur. Kale ile birlikte planlanarak yapılan Aşağı Kent, Yukarı Anzaf Kalesi’nin hemen güneyinde yer almaktadır. Dereüstü (Anzaf) Mahallesi sınırları içinde kalan 141.000 m²’lik bir alan yayılmış Aşağı Kent kalıntılarının kalın duvarlarla çevrelenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Sitadel alanında yapılan kazı çalışmaları sonucunda önemli Urartu yapıları ortaya çıkarılmıştır. Aşağı Kent Doğu Kapısı, kalenin batı sur duvarına bitişik yapılan depo yapılarının bir bölümü, kalenin kuzey ve güney kapıları, Büyük Kule, Haldi Tapınağı, saray yapıları, mutfak ve depolar bunların başında gelmektedir.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Saray</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="11">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="10">Taş</td><td>Traverten</td><td></td><td colspan="5" rowspan="10"></td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td></td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td></td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td></td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/ Renkli sıva</td><td rowspan="2">X</td><td colspan="5">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="5">35 x 50 x 15 cm.
50 x 48 x 15 cm.</td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td>X</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Bitümen</td><td></td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Kesme Taş Duvar</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td colspan="4">Fotoğraf no: Lev. XI; XXXIV/b; XXXV/a; XLIX/c,e; CXXV/f; CXIV/a</td><td colspan="6">Çizim no: Lev. XII; XXXV/b; XLIX/a,b,d; LVII/b; LXVI/a-b; LXIX/a;</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="6">KEVENLİ KALESİ</td></tr>
<tr><td>İl</td><td>Van</td><td>İlçe</td><td>İpekyolu</td><td>Mahalle/Köy/Mevki</td><td>Kevenli</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="2">Kevenli Kalesi</td><td>Urartuca Adı</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="2">Kale</td><td>Kuruluş</td><td>Minua</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="4">Van Kalesi’nin 10 km. doğusundaki Kevenli Kalesi, aynı isimli köy yerleşiminin yaklaşık 500 m. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yuvarlak formlu doğal bir tepe üzerinde yer alan kalenin günümüz köy yerleşimine bakan güney kısmında sur duvarlarına ait izler görülebilmektedir. Sur duvarları ve diğer temel kalıntıları kireçtaşı ve kumtaşı bloklardan oluşturulmuştur. Kale çevresinde bulunan yazıtlar ışığında, Urartu kralı Minua (810 - 785/80) döneminde yapılmıştır.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Saray</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="11">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="9">Taş</td><td>Traverten</td><td></td><td rowspan="9"></td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td></td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td></td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/
Renkli sıva</td><td rowspan="2"></td><td colspan="2">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Bitümen</td><td></td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kesme Taş Duvar</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Fotoğraf no: Lev. X/b</td><td colspan="3">Çizim no: Lev. X/c</td></tr>
</table>

ALİLER KALESİ					
İl	*Van*	***İlçe***	*Muradiye*	***Mahalle/Köy/Mevki***	*Tutumlu ve Karaağaç*
Yerleşim Adı		*Aliler Kalesi*		***Urartuca Adı***	
Yerleşim Tipi		*Kale*		***Kuruluş***	*Minua?*
Genel Tanım		Kale, Van İl merkezinin 54 km. kuzeyinde yer alan Karaağaç ve Tutumlu Mahallerinin arasında yer almaktadır. Gölün yaklaşık 1.5 km. doğusundaki gabro bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Kaledeki belirgin mimari izler güney yamaçtaki sur duvarı temelleridir. Kalenin kurulduğu kayalığın güneybatı eteklerinde, üzerinde "Minua" isminin okunabildiği bir sütun altlığının olduğu büyük bir kompleksin temelleri bulunmaktadır. Batı ve kuzeybatı eteklerde ise çoğunluğu definecilerce kaçak kazıya uğramış bir nekropol yer almaktadır.			
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*			
		Saray			
		Depo			
		Sur Duvarı	***X***		
		Sütunlu/Payeli Salon			
		Sarnıç			
		Atık Su Kanalı			
		Kaya Basamağı	***X***		
		Kaya Mezarı			
		Hendek			
Kullanılan Malzeme		*Taş*	*Traverten*		
			Kalker		
			Bazalt		
			Andezit		
			Gabro	***X***	
			Kum taşı		
			Serpantinit		
			Dasit		
			Su Mermeri		
		Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***
		Ahşap			
		Bitümen			
Duvar Örgü Tekniği			*Kiklopik*	***X***	
			Kesme Taş Duvar		
Mimari Süslemeler			*Kabartma*		
			T Niş		
			Rustika/Bosaj		
			Mozaik/İntaglio		
Kaya / Taş İşçiliği		*Kale üzerindeki kayalık çıkıntılarda ve kimi bloklar üzerinde "v"biçimli taş ayırma blokları mevcuttur.*			
Fotoğraf no: CXIX/b; CXXV/e; CXLV/a,c,d				***Çizim no:*** Lev. CXLV/b	

KÖRZÜT KALESİ					
İl Van	***İlçe***	*Muradiye*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Körzüt*
Yerleşim Adı	*Körzüt Kalesi*			***Urartuca Adı***	Arsuini?
Yerleşim Tipi	*Kale ve Aşağı şehir*			***Kuruluş***	*Minua*
Genel Tanım	Kale, Muradiye ovasının güneydoğu köşesini sınırlayan dağ silsilesinden 1759 m rakımlı Arapkale Tepe'nin kuzeybatı eteğinin uzantısında, bazalttan oluşan büyük bir doğal kaya kütlesi üzerinde kurulmuştur. 325 x 110 m. ölçülerindeki kalenin güneyi arkasındaki doğal engebelerin sağladığı bir savunma hattı oluşturmaktadır. Bir tapınak yapısının temellerinin de tespit edildiği, saray, depo mekânları ve bunlarla ilişkili muhtemel diğer mekanların oluşturduğu sitadel kısmının yer aldığı volkanik kayalık ova seviyesinden 40-50 m. yüksekliktedir. Kayalık alan, 8-10 sıra taş dizisinden oluşan sur duvarları ile de güçlendirilmiş kuzeydoğu eteği daha yumuşak topografik özelliklere sahip iken diğer yönlerde oldukça sarp ve uçurumdan oluşmaktadır. Kalenin kuzey ve güneydoğu eteklerine yayılan bir aşağı yerleşim bulunmaktadır.					
Mimari Yapı Tipi	*Tapınak*	***X***			
	Saray				
	Depo				
	Sur Duvarı	***X***			
	Sütunlu/Payeli Salon				
	Sarnıç				
	Atık Su Kanalı				
	Kaya Basamağı	***X***			
	Kaya Mezarı				
	Hendek				
Kullanılan Malzeme	*Taş*	*Traverten*			
		Kalker			
		Bazalt	***X***		
		Andezit			
		Gabro			
		Kum taşı			
		Serpantinit			
		Dasit			
		Su Mermeri			
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*	***X***	***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** *2016 yılında Van Müzesince yapılan kazı çalışmalarında kalenin güneybatısında yer alan tapınak yapısında mavi renkli sıvanın kullanımı tespit edilmiştir.*	
	Ahşap				
	Bitümen				
Duvar Örgü Tekniği		*Kiklopik*	***X***		
		Kesme Taş Duvar			
Mimari Süslemeler		*Kabartma*			
		T Niş			
		Rustika/Bosaj	***X***		
		Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği					
Fotoğraf no: Lev. XIII/a; XXXVIII/a**;** XLVIII/c; CXIX/c; CXXVI/a				***Çizim no:*** Lev. XIII/b; XLVIII/b	

KANCIKLI KALESİ					
İl	*Ağrı*	***İlçe***	*Patnos*	***Mahalle/Köy/Mevki***	*Yeşilhisar*
Yerleşim Adı		*Kancıklı Kalesi*		***Urartuca Adı***	
Yerleşim Tipi		*Kale*		***Kuruluş***	*Minua?*
Genel Tanım		Kancıklı Kalesi Aladağların Değirmendüzü Ovası'na (Gamışvan) doğru uzayan güney uzantısında ve yaklaşık 200 m. yükseklikteki volkanik bir kayalık tepe üzerinde yer almaktadır. 350 m. uzunluğunda ve 15-20 m. arasında değişen genişliğe sahip kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu kayalık tepenin doğu ve batı tarafı surlar ile güçlendirilmiştir. Güney ucu diğer yönlerine göre daha sarp bir topografik yapıya sahiptir. Kalenin kuzeybatı yamacındaki kiklopik örgülü sur duvarları ile teras duvarları ve kuzeydoğu yamacındaki düzgün işçilikli kesme taşlı sur temelleri belirgin mimari kalıntılardır.			
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*			
		Saray			
		Depo			
		Sur Duvarı	***X***		
		Sütunlu/Payeli Salon			
		Sarnıç			
		Atık Su Kanalı			
		Kaya Basamağı			
		Kaya Mezarı			
		Hendek			
Kullanılan Malzeme	*Taş*	*Traverten*			
		Kalker			
		Bazalt	***X***		
		Andezit			
		Gabro			
		Kum taşı			
		Serpantinit			
		Dasit			
		Su Mermeri			
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***	
	Ahşap				
	Bitümen				
Duvar Örgü Tekniği		*Kiklopik*	***X***		
		Kesme Taş Duvar	***X***		
Mimari Süslemeler		*Kabartma*			
		T Niş			
		Rustika/Bosaj			
		Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği					
Fotoğraf no: Lev. XV/a; XXXIX/b-c;				***Çizim no:*** Lev. XV/b	

AZNAVURTEPE KALESİ					
İl	*Ağrı*	***İlçe***	*Patnos*	***Mahalle/Köy/Mevki***	*Kottepe*
Yerleşim Adı		*Aznavurtepe Kalesi*		***Urartuca Adı***	*Aludiri*
Yerleşim Tipi		*Kale ve Aşağı Şehir*		***Kuruluş***	*Minua*
Genel Tanım		Kale, Patnos Ovası'nın kuzeyinde yer alan ve ovanın en önemli yükseltilerinden biri olarak karşımıza çıkan Aznavur Dağı olarak adlandırılan bağımsız dağın ovaya doğru uzayan güney kesiminde, ova seviyesinden yaklaşık 180 m. yükseklikteki konik formlu kayalık tepe üzerinde inşa edilmiştir. Kalede K. Balkan tarafından 1961-1963 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları ile bir tapınak, saray, depo yapıları, sur duvarları ve bunlarla ilişkili yapılar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Aznavurtepe Kalesi'nin özellikle dış sur olarak adlandırılan çevre duvarı Burney tarafından kalenin en iyi korunmuş ve en belirgin yapıları olarak değerlendirilmiştir.			
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*	***X***		
		Saray	***X***		
		Depo	***X***		
		Sur Duvarı	***X***		
		Sütunlu/Payeli Salon			
		Sarnıç			
		Atık Su Kanalı			
		Kaya Basamağı			
		Kaya Mezarı			
		Hendek			
Kullanılan Malzeme	*Taş*	*Traverten*			
		Kalker			
		Bazalt			
		Andezit			
		Gabro	***X***		
		Kum taşı			
		Serpantinit			
		Dasit			
		Su Mermeri			
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*	***X***	***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** 60 x 60 x 10 cm.	
	Ahşap				
	Bitümen				
Duvar Örgü Tekniği		*Kiklopik*	***X***		
		Kesme Taş Duvar	***X***		
Mimari Süslemeler		*Kabartma*			
		T Niş			
		Rustika/Bosaj			
		Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği					
Fotoğraf no: Lev. XIV/a; XXXVI/a; XXXVII/a-b; L/a,b; CVI/a				***Çizim no:*** Lev. XIV/b; XXXVI/b; XXXVII/c; L/c;	

BOSTANKAYA KALESİ							
İl	Muş	***İlçe***	*Malazgirt*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Bostankaya*	
Yerleşim Adı		*Bostankaya Kalesi*			***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale*			***Kuruluş***	*Minua*	
Genel Tanım		Malazgirt ilçesinin 18 km. kuzeydoğusunda ve Bostankaya köyünün hemen güneybatısındaki kireçtaşı bir kayalık üzerinde kurulmuştur. İlk olarak C. A. Burney tarafından 1956 yılında tespit edilmiş olan kale güney ve batısı oldukça dik bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Kalenin doğu yamacında, ana kavanın işlenmesiyle oluşturulmuş kutsal alan, kayalık boyunca görülen kaya basamakları, kale tepesindeki kayaya oyulmuş tekneler ve kimi noktalardaki sur temelleri ön plana çıkan mimarlık örnekleridir. Günümüzde Anakara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde yer alan ve Urartu kralı Minua'ya ait bir yazıtta burada sarnıçlar ile bir kale inşaasından bahsedilmektedir.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*					
		Saray					
		Depo					
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon					
		Sarnıç	***X***				
		Atık Su Kanalı					
		Kaya Basamağı	***X***				
		Kaya Mezarı					
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*	*Traverten*				
			Kalker				
			Bazalt				
			Andezit				
			Gabro				
			Kum taşı				
			Serpantinit				
			Dasit				
			Su Mermeri				
		Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***		
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği			*Kiklopik*	***X***			
			Kesme Taş Duvar				
Mimari Süslemeler			*Kabartma*				
			T Niş				
			Rustika/Bosaj				
			Mozaik/İntaglio				
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no: Lev. XX/a					***Çizim no:*** XX/b		

ŞAHMİRAN KALESİ							
İl	Muş	***İlçe***	*Varto*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Esenler*	
Yerleşim Adı		*Şahmiran Kalesi*			***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale*			***Kuruluş***	*Minua?*	
Genel Tanım		Varto İlçe merkezinin 37 km. güneydoğusunda yer alan kale, Kayalıdere Kalesi'ne ise 27 km. mesafededir. 2010 yılında tespit edilen kale oldukça yüksek ve bütün yönlerinden dik bir topografik yapı gösteren bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kale yaklaşık 124 m. yüksekliğindeki bir kayalık üzerindedir. Herhangi bir inşa yazıtının bilinmediği bu kalenin özellikle mevcut sur duvarları ön plana çıkan mimarlık kalıntılarıdır.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*					
		Saray					
		Depo					
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon					
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı					
		Kaya Basamağı					
		Kaya Mezarı					
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*		*Traverten*			
				Kalker			
				Bazalt			
				Andezit			
				Gabro			
				Kum taşı			
				Serpantinit			
				Dasit			
				Su Mermeri			
		Kerpiç		*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***	
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği				*Kiklopik*	***X***		
				Kesme Taş Duvar			
Mimari Süslemeler				*Kabartma*			
				T Niş			
				Rustika/Bosaj			
				Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no: Lev. XVII/a					***Çizim no:*** XVII/b		

KAYALIDERE KALESİ							
İl	*Muş*	***İlçe***	*Varto*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Kayalıdere*	
Yerleşim Adı		*Kayalıdere Kalesi*			***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale*			***Kuruluş***	*Minua?*	
Genel Tanım		Varto ilçe merkezinin 14,5 km. güneydoğusundaki kale Murat Nehrinin hemen doğu kıyısındaki kayalık bir yükselti üzerinde inşa edilmiştir. Kalede İngiliz bilim adamlarınca 1965 yılında yapılan tek sezonluk kazı çalışması sonucunda bir tapınak yapısı, depo mekânları ve çok odalı bir kaya mezarı açığa çıkarılmıştır.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*	***X***				
		Saray					
		Depo	***X***				
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon					
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı	***X***				
		Kaya Basamağı	***X***				
		Kaya Mezarı	***X***				
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*		*Traverten*			
				Kalker			
				Bazalt	***X***		
				Andezit			
				Gabro	***X***		
				Kum taşı			
				Serpantinit			
				Dasit			
				Su Mermeri			
		Kerpiç		*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***	
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği				*Kiklopik*	***X***		
				Kesme Taş Duvar	***X***		
Mimari Süslemeler				*Kabartma*			
				T Niş			
				Rustika/Bosaj			
				Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no: Lev. XVI/a; LI/a;					***Çizim no:*** Lev. XVI/b; LI/b; LXIX/b;		

PALU KALESİ							
İl	*Elazığ*	***İlçe***	*Palu*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Palu*	
Yerleşim Adı		*Palu Kalesi*			***Urartuca Adı***	*Şebeteria?*	
Yerleşim Tipi		*Kale*			***Kuruluş***	*Minua?*	
Genel Tanım		Palu Kalesi, Palu ilçe merkezinin yaklaşık 2,5 km. kuzeydoğusundaki kuzeyi oldukça dik bağımsız bir kalker kayalık üzerinde yer almaktadır. Orta çağ döneminde de yoğun bir yerleşime sahip olan kalede iki adet sarnıç, üç adet kaya mezarı ve batı yüzündeki Minua kaya yazıtı kalenin Urartu dönemine ait önemli kalıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*					
		Saray					
		Depo					
		Sur Duvarı					
		Sütunlu/Payeli Salon					
		Sarnıç	***X***				
		Atık Su Kanalı					
		Kaya Basamağı	***X***				
		Kaya Mezarı	***X***				
		Hendek	***X***				
Kullanılan Malzeme		*Taş*		*Traverten*			
				Kalker	***X***		
				Bazalt			
				Andezit			
				Gabro			
				Kum taşı			
				Serpantinit			
				Dasit			
				Su Mermeri			
		Kerpiç		*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***	
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği				*Kiklopik*			
				Kesme Taş Duvar			
Mimari Süslemeler				*Kabartma*			
				T Niş			
				Rustika/Bosaj			
				Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no: Lev. XVIII/b					***Çizim no:***		

<table>
<tr><th colspan="8">BAĞIN KALESİ</th></tr>
<tr><td>İl</td><td>Elazığ</td><td>İlçe</td><td colspan="2">Bağın</td><td>Mahalle/Köy/Mevki</td><td colspan="2">Bağın</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="3">Bağın Kalesi</td><td>Urartuca Adı</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="3">Kale</td><td>Kuruluş</td><td colspan="2">Minua?</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="6">Palu Kalesi’nin 34 km. kuzeybatısında yer alan kale Perisu Irmağının hemen batı kıyısındaki kayalık bir yükselti üzerinde kurulmuştur. 150 x 30 m. ölçülerindeki kalede, görünebilir mimari kalıntılar doğu kesimdeki iki adet sarnıç, sur temel yatakları ve üç adet merdivenli tüneldir. Orta Çağ’da yoğun bir yerleşime maruz kalmış kalenin bu döneme ait duvarlarında devşirme malzeme olarak kullanılmış ve günümüzde bir parçası Elazığ Müzesi’nde olmak üzere Minua’ya ait bir yazıt da bilinmektedir.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Saray</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="11">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="9">Taş</td><td>Traverten</td><td></td><td colspan="3" rowspan="9"></td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td></td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td></td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td></td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td></td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td></td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/
Renkli sıva</td><td rowspan="2"></td><td colspan="3">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Bitümen</td><td></td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Kesme Taş Duvar</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="4">Fotoğraf no: Lev. XVIII/a</td><td colspan="4">Çizim no:</td></tr>
</table>

VERAHRAM KALESİ							
İl	*Maku*	***İlçe***	*Maku*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Verahram*	
Yerleşim Adı		*Verahram Kalesi*			***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale ve Aşağı şehir*			***Kuruluş***	*I. Argişti?*	
Genel Tanım		Verahram Kalesi, İran-Nahcivan sınırında, Aras nehrinin hemen kenarında ve Shotlu Köyünün yaklaşık 5 km. güneyinde yer almaktadır. Kısmen Aras nehri ile çevrelenmiş, lav akıntılarının yer aldığı volkanik bir arazide, yaklaşık 50 metre yükseklikteki bağımsız bir kireçtaşı kayalık üzerinde kurulmuştur. Volkanik kayaların sur inşasında kullanıldığı kalenin kuzey-güney genişliği 725 m. ölçülerinde iken doğu-batı doğrultusunda ise yaklaşık 350 m. ölçülerindedir. Aras vadisindeki en önemli kalelerden biri olması yanında aşağı kent ve bir kaya mezar yapısı ile de bölgedeki önemli Urartu yerleşmelerinden biridir.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*	***X***	*Sitadel üzerinde 40 x 30 m. ölçülerindeki bir teras üzerinde, iç ölçüleri 5.50 x 5. 50 m. olarak ölçülmüş kalıntıların kare planlı bir tapınak yapısına ait olduğu belirtilmektedir (Kleiss 1974:91)*				
		Saray					
		Depo					
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon					
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı					
		Kaya Basamağı	***X***				
		Kaya Mezarı	***X***				
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*	*Traverten*		*Kleiss Verahram'daki duvarlarda kullanılan taşların tamamen siyah volkanik kayaçlardan oluştuğunu ifade etmektedir (Kleiss 1974: 84).*		
			Kalker				
			Bazalt				
			Andezit				
			Gabro				
			Kum taşı				
			Serpantinit				
			Dasit				
			Su Mermeri				
		Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***		
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği			*Kiklopik*	***X***			
			Kesme Taş Duvar	***X***			
Mimari Süslemeler			*Kabartma*				
			T Niş				
			Rustika/Bosaj				
			Mozaik/İntaglio				
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no:					***Çizim no:*** Lev. XXI/a; XLVIII/a		

KALE İSMAİL AĞA KALESİ					
İl *Urmiye*		***İlçe***	*Nazlu*	***Mahalle/Köy/Mevki***	
Yerleşim Adı		*Kale İsmail Ağa Kalesi*		***Urartuca Adı***	
Yerleşim Tipi		*Kale*		***Kuruluş***	*Minua?*
Genel Tanım		Urmiye Gölü'nün batısında ve Urmiye kentinin 20 km. kuzeybatısında, Nazlu Çay vadisinde kireçtaşı bir kayalık üzerinde kurulmuştur. İran'daki en erken Urartu projesi olarak değerlendirilmekle birlikte bölgedeki en temel kale konumundadır. 9.3 hektarlık bir alana yayılan kale aşağı ve yukarı olarak adlandırılan iki kaleden oluşmaktadır. Urartular'ın İran'daki en bereketli tarımsal noktasına hakim kayalık bir sırt üzerinde yer almaktadır. İlk olarak Kleiss tarafından detaylı olarak incelenen kalede özellikle yukarı kalenin güneydoğusunda önemli sur kalıntılarının varlığı tespit edilmiştir. Kaledeki iki adet kaya mezarı ön plana çıkan mimari kalıntılardır. Asur kralı Sargon'un 8. seferinde geçen *Uasi* kenti ile de eşleştirilmektedir.			
Mimari Yapı Tipi	*Tapınak*				
	Saray				
	Depo				
	Sur Duvarı	***X***			
	Sütunlu/Payeli Salon				
	Sarnıç				
	Atık Su Kanalı				
	Kaya Basamağı	***X***			
	Kaya Mezarı	***X***			
	Hendek				
Kullanılan Malzeme	*Taş*	*Traverten*			
		Kalker			
		Bazalt			
		Andezit			
		Gabro			
		Kum taşı			
		Serpantinit			
		Dasit			
		Su Mermeri			
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***	
	Ahşap				
	Bitümen				
Duvar Örgü Tekniği		*Kiklopik*	***X***		
		Kesme Taş Duvar	***X***		
Mimari Süslemeler		*Kabartma*			
		T Niş			
		Rustika/Bosaj			
		Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği					
Fotoğraf no: Lev. XL/a; CXXV/h				***Çizim no:*** Lev. XXI/b	

KALATGAH KALESİ					
İl	*Uşnu*	***İlçe***	-	***Mahalle/Köy/Mevki***	
Yerleşim Adı		*Kalatgah Kalesi*		***Urartuca Adı***	*Ulhu? veya Uasi ?*
Yerleşim Tipi		*Kale*		***Kuruluş***	*İşpuini-Minua*
Genel Tanım		Urmiye Gölü'nün güneybatısında uzanan Usnaviyeh-Solduz ovasında yer alan ve bu bölgedeki Urartu egemenliğinin önemli bir projesi olan Kalatgah Kalesi birkaç yüksek tepeden oluşan büyük ve dik bir tepe üzerine kurulmuştur. Usnaviyeh ve Solduz ovaları arasında yer alan ve her iki ovayı da görebilen bir kayalık tepe üzerinde konumlandırılmıştır. Burada bulunan bir yazıt ışığında kalenin İşpuini ve oğlu Minua'nın ortak krallıkları döneminde kurulduğu anlaşılmaktadır.			

Mimari Yapı Tipi	*Tapınak*		
	Saray		
	Depo		
	Sur Duvarı	***X***	
	Sütunlu/Payeli Salon		
	Sarnıç		
	Atık Su Kanalı		
	Kaya Basamağı		
	Kaya Mezarı		
	Hendek		

Kullanılan Malzeme	*Taş*	*Traverten*		
		Kalker	***X***	
		Bazalt		
		Andezit		
		Gabro		
		Kum taşı		
		Serpantinit		
		Dasit		
		Su Mermeri		
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***
	Ahşap			
	Bitumen			
Duvar Örgü Tekniği		*Kiklopik*	***X***	
		Kesme Taş Duvar		
Mimari Süslemeler		*Kabartma*		
		T Niş		
		Rustika/Bosaj		
		Mozaik/İntaglio		
Kaya / Taş İşçiliği				

Fotoğraf no: CXXV/g	***Çizim no:***

QİZ QALEH (EVOGHLU) KALESİ							
İl	*Urmiye*	***İlçe***	*Hoy*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Evoğlu*	
Yerleşim Adı		*Qiz Qaleh Kalesi*			***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale*			***Kuruluş***		
Genel Tanım		Hoy kentinin 30 km. kuzeydoğusundaki Evoğlu Köyü'nün kuzeyinde ve Karaziyaeddin-Marand karayolunun ise hemen doğusundaki bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Bastam Kalesi'ne de yaklaşık 30 km. mesafede bulunan kale Kleiss tarafından tespit edilmiştir. Kalenin mevcut kalıntıları ışığında askeri işlevinin yanında bölgesel bir valinin yönetim merkezi olarak da kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Sarp bir kayalık üzerinde üçlü bir terasa yerleştirilen yapıların ilk olarak 9/8. yüzyıldan itibaren inşa edildiği belirtilmektedir. Bu üçlü teraslar üzerinde yükselen kütlesel dikdörtgen mekânların yer aldığı kale kayalığının dibinde ise 7. yüzyılda inşa edildiği düşünülen büyük bir kapı sistemine sahip bir savunma duvarının eklendiği tespit edilmiştir.						
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*					
		Saray					
		Depo					
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon					
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı					
		Kaya Basamağı	***X***				
		Kaya Mezarı					
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*		*Traverten*			
				Kalker			
				Bazalt			
				Andezit			
				Gabro			
				Kum taşı			
				Serpantinit			
				Dasit			
				Su Mermeri			
		Kerpiç		*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***	
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği				*Kiklopik*	***X***		
				Kesme Taş Duvar	***X***		
Mimari Süslemeler				*Kabartma*			
				T Niş			
				Rustika/Bosaj			
				Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no:					***Çizim no:*** Lev. XXXII/a		

<table>
<tr><th colspan="6">ARGİŞTİHİNİLİ (ARMAVİR VE DAVTİ BLUR) KALESİ</th></tr>
<tr><td>İl</td><td>Armavir</td><td>İlçe</td><td>Armavir</td><td>Mahalle/Köy/Mevki</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="2">Davti-Blur ve Armavir-Blur</td><td>Urartuca Adı</td><td>Argiştihinili</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="2">Kale ve Aşağı Şehir</td><td>Kuruluş</td><td>I. Argişti</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="4">Ararat Ovası’nda ve Aras nehrinin 5 km. kuzeyinde konumlanmaktadır. Doğuda yer alan ve Armavir olarak adlandırılan koni biçimli ova seviyesinden 72 m. yükseklikteki bazalt bir kayalık üzerinde yer alan yapılar ile batıda yer alan David tepeleri olarak adlandırılan 50 m. yüksekliğindeki uzunca bir sırt üzerinde yapıların yer aldığı ve aralarında yaklaşık 1.5 km. mesafenin bulunduğu iki ayrı sitadelden oluşmaktadır. Argiştihinili kentinin batı sitadeli Davti-Blur’un yükseldiği kayalığın doğuya doğru alçalan kısımlarında aşağı kente ilişkin kalıntılar mevcuttur. Aşağı kentin yaklaşık 2.5 km’lik bir alan kapladığı ve ovanın kuzey ve güneyine doğru da yayılım gösterdiği tespit edilmiştir. Batı sitadelinin doğu uç noktası ile doğu sitadeli Armavir-Blur arasındaki 1 km.’lik ova tabanını da eklediğimiz takdirde iki sitadel arasında aşağı kentin 3.5 km.’lik bir alana yayılması söz konusudur.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Saray</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="11">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="9">Taş</td><td>Traverten</td><td></td><td rowspan="9"></td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td></td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td></td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td></td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/
Renkli sıva</td><td rowspan="2">X</td><td>Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td>51 x 30 x 14 cm.
(Davti-Blur)</td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td>X</td><td></td></tr>
<tr><td>Bitumen</td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Kesme Taş Duvar</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td></td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td>X</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Fotoğraf no: Lev. XXIII/a; XLI/c; XLII/c</td><td colspan="3">Çizim no: Lev. XXIII/b; XLI/b; XLII/a; LIX/a-b; LX/a; LXVII/b; LXX/a; LXXIX/a; CXLII/b</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th colspan="8">ARİN-BERD KALESİ</th></tr>
<tr><td>İl</td><td>Erivan</td><td>İlçe</td><td colspan="2"></td><td>Mahalle/Köy/Mevki</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="3">Erebuni Kalesi</td><td>Urartuca Adı</td><td colspan="2">Erebuni</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="3">Kale ve Aşağı Şehir</td><td>Kuruluş</td><td colspan="2">I. Argişti</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="6">Horhor Kronikleri ile I. Argişti'nin krallığının 5. yılında, M.Ö. 782 yılında kuruluşu tespit edilen Arin-Berd (Erebuni) Kalesi, Aras Nehri'nin kuzeyinde Ararat Ovası'nda kurulmuş ilk Urartu kentidir. Arinberd Kalesi'nde Rus bilim adamları tarafından 1950-1968 yılları arasında yapılan kazılar sonucunda iki tapınak, sütunlu salonlar, depo mekânları ile kaleyi tamamen kuşatan bir sur ağı ortaya çıkarılmıştır. MÖ. 7. yüzyılda Karmir-Blur'un inşaası ile birlikte Arin-Berd terkedilmiş ve bu kaledeki eşyaların çoğu bu yeni merkeze taşınmıştır. Yaklaşık 6 hektarlık bir alana yayılan Erebuni kenti; Ararat Ovası'nda hem askeri, hem yönetimsel hem de tarımsal ürünlerin depolandığı bir ekonomik merkez olarak planlanmış krali bir inşa projesidir.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td>X</td><td colspan="4">Biri Tanrı Haldi'ye ithaf edilmiş iken diğeri ise Tanrı İubşa için yapılmış iki tapınaklı bir sitadeldir.</td></tr>
<tr><td>Saray</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="11">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="9">Taş</td><td colspan="2">Traverten</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Kalker</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Bazalt</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Andezit</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Gabro</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Kum taşı</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Serpantinit</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Dasit</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Su Mermeri</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/
Renkli sıva</td><td rowspan="2">X</td><td colspan="3">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="3">47,4 x 32,3 x 12,5 cm
47,4 x 47,4 x 12,5 cm.</td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Bitümen</td><td></td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td colspan="2">Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Kesme Taş Duvar</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td colspan="2">Kabartma</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">T Niş</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Rustika/Bosaj</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Mozaik/İntaglio</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="4">Fotoğraf no: Lev. XLI/a; LI/c; CXXX/a</td><td colspan="4">Çizim no: Lev. XXII/a-b; LI/d; LII/a,b,c; LVIII; LXVI/c-d;</td></tr>
</table>

<table>
<tr><th colspan="8">ÇAVUŞTEPE KALESİ</th></tr>
<tr><td>İl</td><td>Van</td><td>İlçe</td><td colspan="2">Gürpınar</td><td>Mahalle/Köy/Mevki</td><td colspan="2">Çavuştepe</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="3">Çavuştepe Kalesi</td><td>Urartuca Adı</td><td colspan="2">Sardurihinili</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="3">Kale</td><td>Kuruluş</td><td colspan="2">II. Sardur</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="6">Van ilinin 25 km. güneydoğusunda yer alan Çavuştepe Kalesi, Gürpınar Ovasında doğu-batı doğrultusunda yükselen Bol Dağı üzerinde kurulmuş anıtsal bir Urartu kalesidir. Kale, Van bölgesinin en verimli tarımsal alanlarından biri olan Gürpınar Ovasına hâkim bir konumdadır. 1961-1985 yılları arasında, İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Afif Erzen tarafından kazılmıştır. Urartu krallığının başkenti Tuşpa'dan sonra kurulmuş en önemli kalelerden biri olan bu Urartu kalesinde, yapılan kazı çalışmalarıyla, sur duvarları, tapınak yapıları, su sarnıçları, saray ve depo yapıları ortaya çıkarılmıştır. Kale yapılarının ortaya çıkarıldığı batıdaki kısım Aşağı Kale olarak isimlendirilmiştir. Doğudaki yapıların bulunduğu alan ise Yukarı Kale'dir.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Saray</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="12">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="10">Taş</td><td>Traverten</td><td>X</td><td colspan="3" rowspan="10"></td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td></td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td></td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/ Renkli sıva</td><td rowspan="2">X</td><td colspan="3">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="3">1- 50 x 30 x 15 cm
2- 51 x 14 x 14 cm.
3- 55 x 13 x 13 cm.</td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td>X</td><td colspan="3">Aşağı Kale'de Büyük Kule olarak adlandırılan alandaki sondaj kazılarında 4 m. uzunluğunda büyük bir hatıl tespit edilmiştir. Ayrıca Uçkale olarak adlandırılan yapının doğusunda devam eden M.Ö. 7. yüzyıl yapılarına ait kazılarda üst örtü sistemine ilişkin yanmış ahşap kiriş parçalarına denk gelinmiştir. Yine Yukarı Kale kuzey surlarında da 1.25 m. uzunluğunda sağlam bir kiriş parçası ele geçmiştir.</td></tr>
<tr><td>Bitumen</td><td></td><td>X</td><td colspan="3">Irmuşini tapınak alanında bu maddenin kullanımına ait izler tespit edilmiştir.</td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Kesme Taş Duvar</td><td>X</td><td colspan="3">Sitadel kuzey ve güney duvarı, Irmuşini ve Haldi tapınak temelleri.</td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="5">Çavuştepe Kalesi'nin batısındaki sitadeli Aşağı Kale'nin doğu bitiminde yer alan Uçkale yapısının güney yüzünde yer alan bir blok taş blok ayırma oluğu ile birlikte taş kesme işlemine ilişkin bilgiler vermektedir.</td></tr>
<tr><td colspan="4">Fotoğraf no: Lev. XXIV/a; XLIII/a-b; LIII/b-c; LXXXVII/c; XCVII/a-d; CXIV/b; CXV/a-b; CXIX/d; CXXIII/b; CXXVII/c-d; CXXIX/b-c; CXXX/b-c;</td><td colspan="4">Çizim no: XXIV/b; LIII/a; LIV/a; LXI/a; LXX/b; LXXXVII/d; CXXXII/a; CXXXVII/d</td></tr>
</table>

SEQİNDEL KALESİ							
İl	*Tebriz*	***İlçe***	*Eher (Ahar)*		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Seqendel*	
Yerleşim Adı		*Seqindel Kalesi*			***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale*			***Kuruluş***	*II. Sardur*	
Genel Tanım		Ahar Vadisi'nde ve aynı isimli kentin 35 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Kleiss ve Kroll tarafından yapılan yüzey araştırması ile Seqindel köyünün yaklaşık 2 km. kuzeybatısında, Varzakan'ın ise 5 km. doğusunda Urartu kralı II. Sardur'un yazıtında geçen Urartu kalesi ile aynı kral tarafından ele geçirilen Urartu öncesi kurulmuş Libliuni kentinin kalıntıları tespit edilmiştir. İki kale arasındaki mesafe 190 m.'dir. 230 m. uzunluğunda ve 119 m. genişliğindeki Urartu kalesinin zirvesindeki asıl savunma duvarları ile yamaçlardaki çevre duvarları arasındaki mesafenin 32 m. olduğu tespit edilmiştir. Kleiss tarafından askeri ve idari amaçlı kurulmuş kalelerden biri olduğu düşünülen kale kalıntıları için Zimansky daha fazla arkeolojik veriye ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Seqindel'in merkezi kısmı II. Sardur'un yazıtı ile bu kralın dönemine tarihlendirilebilirken, dikdörtgen planlı ve düzenli aralıklarla dizilmiş rizalitli sur sisteminin Urartu krallığının daha geç bir safhasına ait özellikleri yansıttığı belirtilmektedir.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*					
		Saray					
		Depo					
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon					
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı					
		Kaya Basamağı	***X***				
		Kaya Mezarı					
		Hendek					
Kullanılan Malzeme	*Taş*	*Traverten*					
		Kalker					
		Bazalt					
		Andezit					
		Gabro					
		Kum taşı					
		Serpantinit					
		Dasit					
		Su Mermeri					
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*			***Kerpiç Blok Ölçüsü:***		
	Ahşap						
	Bitümen						
Duvar Örgü Tekniği		*Kiklopik*	***X***				
		Kesme Taş Duvar	***X***				
Mimari Süslemeler		*Kabartma*					
		T Niş					
		Rustika/Bosaj					
		Mozaik/İntaglio					
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no:					***Çizim no:*** Lev. XXV/a; XXXII/b;		

ODZABERD (TSOVİNAR) KALESİ					
İl	Gegharkunik	***İlçe***		***Mahalle/Köy/Mevki***	*Tsovinar ve Artsvanist*
Yerleşim Adı		*Odzaberd (Tsovinar) Kalesi*		***Urartuca Adı***	*Teishebaini*
Yerleşim Tipi		*Kale ve Aşağı Kent*		***Kuruluş***	*I. Rusa*
Genel Tanım		Tsovinar ve Artsvanist köyleri arasında yer alan Tsovinar (Odzaberd) Kalesi, Sevan Gölü'nün hemen güneyinde yer almaktadır. Ova seviyesinden 55 m. yüksekliğinde andezitik bir lav akıntısıyla oluşan burun benzeri bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Kayalığın kuzey tarafı sarp iken kuzeydoğusu daha yumuşak bir topografik yapıdadır. Güneybatı tarafı derin bir geçit biçiminde, batısı ise ovaya aşamalı şekilde inen bir yapıdadır. 300 x 200 m. ölçülerindeki kalenin konumlandırıldığı alan yaklaşık 5 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Kaleyi krallığının birinci yılında yaptırdığına ve Uduri-Etiuni ülkesinin ele geçirdiğine ilişkin I. Rusa yazıtı kale kayalığının kuzeybatı yüzüne kazınmıştır. Hrazdan Vadisi'nden Sevan Gölü'nün batısından güneyine inen göl kıyısı boyunca devam eden geçiş güzergahı üzerinde önemli bir noktada yer alması ve verimli tarım arazilerine hakim konumundan dolayı Urartular için stratejik bir kaledir. Kalenin üzerinde yükseldiği kayalığın batı tarafında kaleye giden bir yol ile büyük ve kaba taşlarla inşa edilmiş, kalenin ana kapısına ilişkin kalıntılar mevcuttur. Benzer biçimli duvar temelleri kuzey yamaçtada görülmektedir.		
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*			
		Saray			
		Depo			
		Sur Duvarı	***X***		
		Sütunlu/Payeli Salon			
		Sarnıç			
		Atık Su Kanalı			
		Kaya Basamağı			
		Kaya Mezarı			
		Hendek			
Kullanılan Malzeme	*Taş*	*Traverten*			
		Kalker			
		Bazalt			
		Andezit			
		Gabro			
		Kum taşı			
		Serpantinit			
		Dasit			
		Su Mermeri			
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:***	
	Ahşap				
	Bitümen				
Duvar Örgü Tekniği		*Kiklopik*	***X***		
		Kesme Taş Duvar			
Mimari Süslemeler		*Kabartma*			
		T Niş			
		Rustika/Bosaj			
		Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği					
Fotoğraf no: Lev. XLIV/a				***Çizim no:*** XXV/b	

ALTINTEPE KALESİ							
İl	Erzincan	***İlçe***	*Üzümlü*		***Mahalle/Köy/Mevki***		
Yerleşim Adı		*Odzaberd (Tsovinar) Kalesi*			***Urartuca Adı***		
Yerleşim Tipi		*Kale*			***Kuruluş***	*II. Argişti?*	
Genel Tanım		Altıntepe Kalesi, Erzincan Ovası'nın kuzeydoğu kısmında ve Erzincan-Erzurum karayolunun hemen kenarındaki 60 m. yüksekliğinde ve 200 m. uzunluğunda sarp volkanik bir kayalık üzerinde kurulmuştur. Kalede yapılan kazılar ile ortaya çıkarılan kare planlı bir Urartu tapınağı ve bununla ilişkili mekânlar kalenin ovadaki önemli bir yönetim merkezi olduğunu göstermektedir. Urartu Krallığı'nın kuzeybatı topraklarındaki en önemli yerleşimi olan kale, Doğu Anadolu ve Transkafkasya bölgeleri ile Anadolu'nun batısına geçiş sağlayan önemli yolları kontrol eden bir noktada yer almasından dolayı stratejik bir öneme sahiptir. 1959-1968 yılları arasında Tahsin Özgüç başkanlığında yapılan kazılar ile kalenin önemli bir bölümü açığa çıkarılmıştır. 2003 yılından itibaren ise Mehmet Karaosmanoğlu başkanlığında yeniden kazı çalışmaları başlamıştır. Kare planlı bir tapınak ve bu tapınak etrafında şekillenen mekânlar ile sur duvarları, stelli bir tapınım alanı ve üç adet taş örme mezar ön plana çıkan mimari kalıntılardır.					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*	***X***				
		Saray	***X***				
		Depo	***X***				
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon	***X***				
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı	***X***				
		Kaya Basamağı					
		Kaya Mezarı					
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*		*Traverten*			
				Kalker	***X***		
				Bazalt			
				Andezit			
				Gabro			
				Kum taşı			
				Serpantinit			
				Dasit	***X***		
				Su Mermeri			
		Kerpiç		*Duvar Resmi/ Renkli sıva*	***X***	***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** 52 x 15 cm.	
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği				*Kiklopik*	***X***		
				Kesme Taş Duvar	***X***		
Mimari Süslemeler				*Kabartma*			
				T Niş			
				Rustika/Bosaj			
				Mozaik/İntaglio			
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no: XXVI/a; XLIV/b; CVI/b; CXVIII/c-d; CXXVIII/a				***Çizim no:*** XXVI/b; LIV/b; LXI/b; LXVIII/b; CXVIII/e; CXXXIX/b; CXLI/a; CXLII/a			

<table>
<tr><th colspan="8">KARMİR BLUR KALESİ</th></tr>
<tr><td>İl</td><td>Erivan</td><td>İlçe</td><td colspan="2"></td><td>Mahalle/Köy/Mevki</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="3">Karmir-Blur Kalesi</td><td>Urartuca Adı</td><td colspan="2">Teišebai URU</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="3">Kale ve Aşağı Şehir</td><td>Kuruluş</td><td colspan="2">Argişti oğlu Rusa</td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="6">Erivan’ın 6.5 km. batısında yer alan kale Razdan nehrinin kenarındaki kayalık bir yükselti üzerinde kurulmuştur. Kamusal ve dini yapıların yer aldığı sitadel kısmı 4 hektarlık bir alana yayılmakta iken aşağı kent 40 hektardan fazla bir alanı kapsamaktadır. B.B. Piotrovsky başkanlığında gerçekleştirilen kazılar sonucunda yaklaşık 130 mekana ait mimari temeller ortaya çıkarılmıştır.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Saray</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="11">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="9">Taş</td><td>Traverten</td><td></td><td colspan="3" rowspan="9"></td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td></td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td></td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td></td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td></td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/
Renkli sıva</td><td rowspan="2">X</td><td colspan="3">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="3">51,8 x 35 x 14,9 cm.
51,8 x 51,8 x 14,9 cm.</td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Bitümen</td><td></td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Kesme Taş Duvar</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td></td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td>X</td><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="4">Fotoğraf no: Lev. XXVII/a; XLVI/b</td><td colspan="4">Çizim no: Lev. XXVII/b; XLVI/a; LXII; LXXI/b; LXXII/a-b; LXXIX/b; LXXX/a; CX/c,e; CXXXI/b-d; CXXXII/b-c; CXLIII/a</td></tr>
</table>

BASTAM KALESİ					
İl	*Khoy*	***İlçe***	*Karaziyaeddin*	***Mahalle/Köy/Mevki***	*Bastam*
Yerleşim Adı		*Bastam Kalesi*		***Urartuca Adı***	Rusai-Uru-Tur
Yerleşim Tipi		*Kale ve Aşağı Şehir*		***Kuruluş***	*Argişti oğlu Rusa*
Genel Tanım		Khoy kentinin 54 km. kuzeybatısında, İran Azarbeycan'ında günümüz Bastam köyü yakınlarında yer almaktadır. Aqçay Nehri Vadisi ile Karaziyaeddin Ovası'nı ayıran bir dağ uzantısı üzerine kurulmuştur. Sulama kanalları ile tarımsal verim açısından oldukça bereketli olan Qaraziyaeddin Ovasına hakim konumu ve buradan elde edilen ürünlerin depolandığı bir ekonomik merkez olarak kurulmuştur. W. Kleiss başkanlığında yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan saray, tapınak ve depo mekanları yanında aşağı yerleşime ait mekanlar ile dilbilimsel verileri oluşturan krali bulla ve tabletler, ve özellikle at ahırları Bastam kalesinin bulunduğu alanın askeri ve idari bir yönetim merkezi olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır.			

Mimari Yapı Tipi			
	Tapınak	***X***	
	Saray	***X***	
	Depo	***X***	
	Sur Duvarı	***X***	
	Sütunlu/Payeli Salon		
	Sarnıç		
	Atık Su Kanalı	***X***	
	Kaya Basamağı	***X***	
	Kaya Mezarı		
	Hendek		

Kullanılan Malzeme				
	Taş	*Traverten*		
		Kalker	***X***	
		Bazalt		
		Andezit		
		Gabro		
		Kum taşı		
		Serpantinit		
		Dasit		
		Su Mermeri		
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*	***X***	***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** 52 x 26 x 12 cm.;54 x 33 x 13 cm.; 50 x 34 x 15 cm.;42 x 33 x 15 cm.; 58 x 58 x 13 cm.;50 x 50 x 12 cm.; 55 x 55 (53) x 10 cm.;55 (53) x 35 x 10 cm.; 46 x 46 x 12 cm.
	Ahşap		***X***	
	Bitümen			

Duvar Örgü Tekniği			
	Kiklopik	***X***	
	Kesme Taş Duvar	***X***	

Mimari Süslemeler			
	Kabartma		
	T Niş		
	Rustika/Bosaj	***X***	
	Mozaik/İntaglio	***X***	

Kaya / Taş İşçiliği	

Fotoğraf no: Lev. XLV/a; CXX/a; CIX/b; CXVIII/a	***Çizim no:*** Lev. XXVIII; LXIII/a; LXVIII/a; LXXIII/b-d; LXXX/b; LXXXI/a-b; CIX/c; CXVIII/b; CXXIX/d; CXLIII/b

AYANİS KALESİ					
İl *Van*	***İlçe***	*Tuşba*	***Mahalle/Köy/Mevki***	*Ağartı*	
Yerleşim Adı	*Ayanis Kalesi*		***Urartuca Adı***	*Rusaḫinili ^{KUR} Eidurukai*	
Yerleşim Tipi	*Kale ve Aşağı Şehir*		***Kuruluş***	*Argişti oğlu Rusa*	
Genel Tanım	Van İl merkezinin 38 km. kuzeyinde, Van Gölü'nün doğu kıyısında ve göle oldukça yakın bir konumda yer alan kayalık bir tepe üzerinde surlarla güçlendirilmiş bir sitadel ve hemen yakınındaki dış kent ile yaklaşık 80 hektarlık bir alana yayılmıştır. 1989 yılında başlayan ve halen günümüzde devam eden kazılar sonucunda Tanrı Haldi'ye adanmış bir tapınak, saray ve depo mekanları ortaya çıkarılmıştır.				

Mimari Yapı Tipi		
Tapınak	***X***	
Saray	***X***	
Depo	***X***	
Sur Duvarı	***X***	
Sütunlu/Payeli Salon	***X***	
Sarnıç		
Atık Su Kanalı	***X***	
Kaya Basamağı	***X***	
Kaya Mezarı		
Hendek		

Kullanılan Malzeme				
Taş	*Traverten*			
	Kalker	***X***		
	Bazalt			
	Andezit			
	Gabro	***X***		
	Kum taşı	***X***		
	Serpantinit	***X***		
	Dasit			
	Su Mermeri	***X***		
Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*	***X***	***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** ***51 x 35 x 9-14 cm.***	
Ahşap		***X***		
Bitümen		***X***		

Duvar Örgü Tekniği	*Kiklopik*	***X***	*Doğu sur duvarları.*
	Kesme Taş Duvar	***X***	*Haldi tapınak temelleri ve güney sur duvarları*
Mimari Süslemeler	*Kabartma*		
	T Niş		
	Rustika/Bosaj	***X***	*Tapınak yapısının temelleri ile güney sur duvarında rustika işçilikli bloklar kullanılmıştır.*
	Mozaik/İntaglio	***X***	
Kaya / Taş İşçiliği			

Fotoğraf no: Lev. XXIX/a; XLVII/a-b; LV/c-d; LVI/c; LXIV/b; LXXIV/b,d; CVIII/a-b; CXIX/f; CXXII/a; CXXIV/a-b; CX/b; CXVII/a-b; CXXVI/c; CXXVIII/b; CXXIX/a; CXXXIII/b-c	***Çizim no:*** Lev. XXIX/b; LVI/a-b; LXIV/a; LXXIV/a,c; LXXXII/a-b; CXXVIII/c; CXXXI/a; CXLI/b

ADİLCEVAZ KALESİ							
İl	*Bitlis*	***İlçe***	*Adilcevaz*		***Mahalle/Köy/Mevki***		
Yerleşim Adı		*Adilcevaz Kef Kalesi*			***Urartuca Adı***		*Haldiei URU ^{KUR} Ziuquni*
Yerleşim Tipi		*Kale ve Aşağı Şehir*			***Kuruluş***		*Argişti oğlu Rusa*
Genel Tanım		*Adilcevaz İlçesi'nin 6 km. kuzeyinde ve Süphan Dağı'nın güneybatısındaki kayalık bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kalenin kurulduğu kayalık, günümüz Adilcevaz'ın kurulu olduğu ovalık alandan yaklaşık 550 m. yukarıdadır. 1964-1972 yılları arasında B. Öğün ve E. Bilgiç tarafından yapılan 8 sezonluk kazı çalışmaları sonucunda saray yapısı, payeli salonlar ve depo mekanları açığa çıkarılmıştır.*					
Mimari Yapı Tipi		*Tapınak*					
		Saray	***X***				
		Depo	***X***				
		Sur Duvarı	***X***				
		Sütunlu/Payeli Salon	***X***				
		Sarnıç					
		Atık Su Kanalı					
		Kaya Basamağı					
		Kaya Mezarı					
		Hendek					
Kullanılan Malzeme		*Taş*	*Traverten*				
			Kalker	***X***			
			Bazalt				
			Andezit	***X***			
			Gabro				
			Kum taşı				
			Serpantinit				
			Dasit				
			Su Mermeri				
		Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** 53 x 35 x 14 cm. 53 x 53 x 14 cm.		
		Ahşap					
		Bitümen					
Duvar Örgü Tekniği			*Kiklopik*	***X***			
			Kesme Taş Duvar	***X***			
Mimari Süslemeler			*Kabartma*	***X***			
			T Niş				
			Rustika/Bosaj	***X***			
			Mozaik/İntaglio				
Kaya / Taş İşçiliği							
Fotoğraf no: Lev. XXX/a; XLV/b; CXXXVIII/c					***Çizim no:*** Lev. XXX/b; LXIII/b; LXXIII/a;		

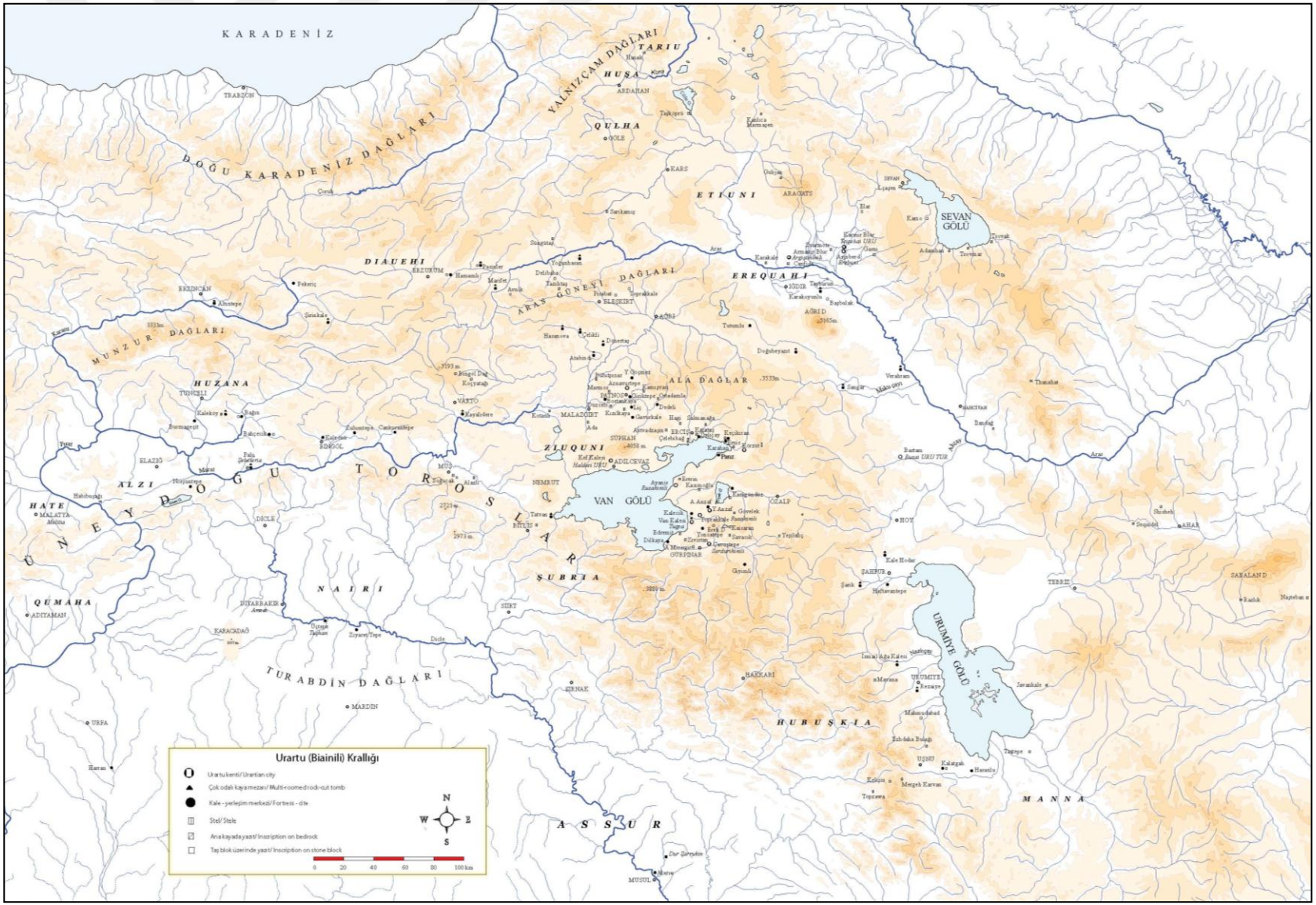
<table>
<tr><th colspan="10">KEÇİKIRAN KALESİ</th></tr>
<tr><td colspan="2">İl Van</td><td colspan="2">İlçe</td><td colspan="2">Muradiye</td><td colspan="2">Mahalle/Köy/Mevki</td><td colspan="2">Keçikıran</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Adı</td><td colspan="4">Keçikıran Kalesi</td><td colspan="2">Urartuca Adı</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Yerleşim Tipi</td><td colspan="4">Kale</td><td colspan="2">Kuruluş</td><td colspan="2"></td></tr>
<tr><td colspan="2">Genel Tanım</td><td colspan="8">Van, Muradiye İlçesinin yaklaşık 12 km. batısındaki Keçikıran Mahallesi’nin 1,5 km. batısında ve Van-Erciş-Ağrı karayolunun ise hemen kuzeyindeki bir kayalık üzerinde yer almaktadır. Kalenin üzerinde yer aldığı kayalığın batı yamacında sur duvarlarına ait suvar kalıntıları mevcut iken tepe kısmında 63 x 42 m. ölçülerinde mimari bir kompleks yer almaktadır. Ayrıca oldukça düzgün işçilikli bir mimari gösteren ve muhtemelen bir tapınağa ait olan taş temel kalıntıları da zirve kısmında yer almaktadır.</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="10">Mimari Yapı Tipi</td><td>Tapınak</td><td>X?</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Saray</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Depo</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Sur Duvarı</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Sütunlu/Payeli Salon</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Sarnıç</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Atık Su Kanalı</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Kaya Basamağı</td><td>X</td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Kaya Mezarı</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td>Hendek</td><td></td><td colspan="6"></td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="12">Kullanılan Malzeme</td><td rowspan="9">Taş</td><td>Traverten</td><td></td><td colspan="5" rowspan="9"></td></tr>
<tr><td>Kalker</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Bazalt</td><td></td></tr>
<tr><td>Andezit</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Gabro</td><td>X</td></tr>
<tr><td>Kum taşı</td><td></td></tr>
<tr><td>Serpantinit</td><td></td></tr>
<tr><td>Dasit</td><td></td></tr>
<tr><td>Su Mermeri</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Kerpiç</td><td rowspan="2">Duvar Resmi/
Renkli sıva</td><td rowspan="2"></td><td colspan="5">Kerpiç Blok Ölçüsü:</td></tr>
<tr><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Ahşap</td><td></td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Bitümen</td><td></td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="2">Duvar Örgü Tekniği</td><td>Kiklopik</td><td>X</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Kesme Taş Duvar</td><td>X</td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="3" rowspan="4">Mimari Süslemeler</td><td>Kabartma</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>T Niş</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Rustika/Bosaj</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td>Mozaik/İntaglio</td><td></td><td colspan="5"></td></tr>
<tr><td colspan="3">Kaya / Taş İşçiliği</td><td colspan="7">Zirve kısmındaki kimi bloklarda karşımıza çıkan pervazlı kaba bloklar ile bazı taş bloklar üzerinde alet kullanımına ilişkin izler söz konusudur.</td></tr>
<tr><td colspan="5">Fotoğraf no: Lev. CXI/b;CXVI/b</td><td colspan="5">Çizim no:</td></tr>
</table>

TOPRAKKALE KALESİ					
İl	*Van*	***İlçe***	*İpekyolu*	***Mahalle/Köy/Mevki***	*Akköprü*
Yerleşim Adı		*Toprakkale Kalesi*		***Urartuca Adı***	Rusahinili Qilbani-kai
Yerleşim Tipi		*Kale (Başkent ?)*		***Kuruluş***	*Erimena oğlu Rusa veya Argişti oğlu Rusa*
Genel Tanım		Toprakkale Kalesi, Van Kalesi'nin yaklaşık 5,5 km. kuzeyinde yer alan ve Van Ovası'nın kuzeydoğusundaki kireçtaşı Zımzım Dağı kayalıklarının Van Ovası'na devam eden uzantısı üzerinde kurulmuştur. Van Bölgesindeki ilk Urartu kazılarının başladığı kalede yapılan kazı çalışmaları neticesinde kule biçimli bir tapınak yapısının temelleri ortaya çıkarılmıştır. Kalede kerpiç mimari yapılara ait kalıntılar ile temel yatağı olarak kullanılmış çok sayıda kaya işçiliği ile karşılaşmak mümkündür.			

Mimari Yapı Tipi	*Tapınak*	***X***			
	Saray				
	Depo	***X***			
	Sur Duvarı				
	Sütunlu/Payeli Salon				
	Sarnıç	***X***			
	Atık Su Kanalı	***X***			
	Kaya Basamağı	***X***			
	Kaya Mezarı				
	Hendek				
Kullanılan Malzeme	*Taş*	*Traverten*	***X***		
		Kalker	***X***		
		Bazalt			
		Andezit			
		Gabro			
		Kum taşı			
		Serpantinit	***X***		
		Dasit			
		Su Mermeri	***X***		
	Kerpiç	*Duvar Resmi/ Renkli sıva*		***Kerpiç Blok Ölçüsü:*** 55 x 32 x 16 cm.	
	Ahşap				
	Bitumen				
Duvar Örgü Tekniği		*Kiklopik*			
		Kesme Taş Duvar	***X***		
Mimari Süslemeler		*Kabartma*			
		T Niş			
		Rustika/Bosaj	***X***	*Tapınak yapısının temellerinde rustika işçilikli bloklar kullanılmıştır.*	
		Mozaik/İntaglio	***X***		
Kaya / Taş İşçiliği					

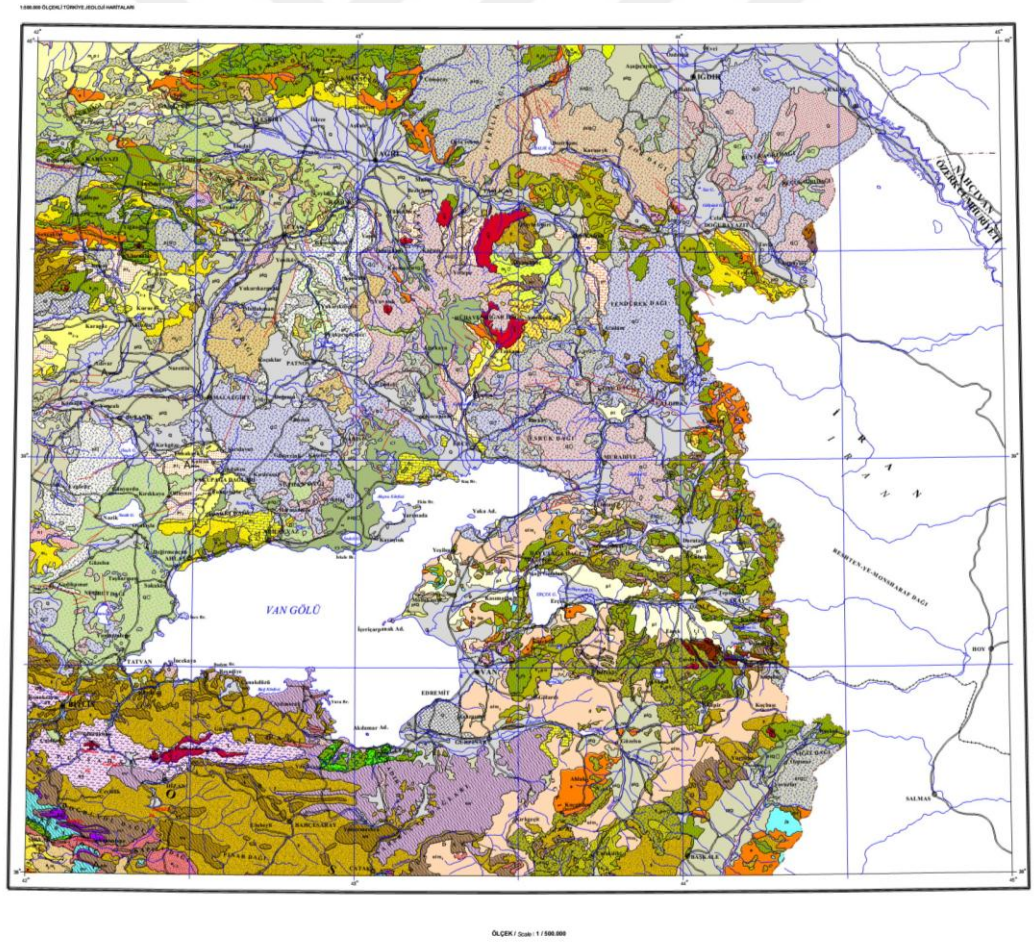
Fotoğraf no: Lev. XXXI/a; LV/a; LXXXIX/a-c; XCVIII/a; CXIX/e; CXVI/a; CXXXVIII/b	***Çizim no:*** Lev. XXXI/b; LV/b; LXXI/a; LXXXIX/d; CIX/a; CX/d; CXXXVII/e-f ; CXXXVIII/a; CXL/a

LEVHALAR

Urartu Krallığı'nın yayılım coğrafyası ve yerleşim merkezleri (Köroğlu-Konyar 2011)

LEVHA II

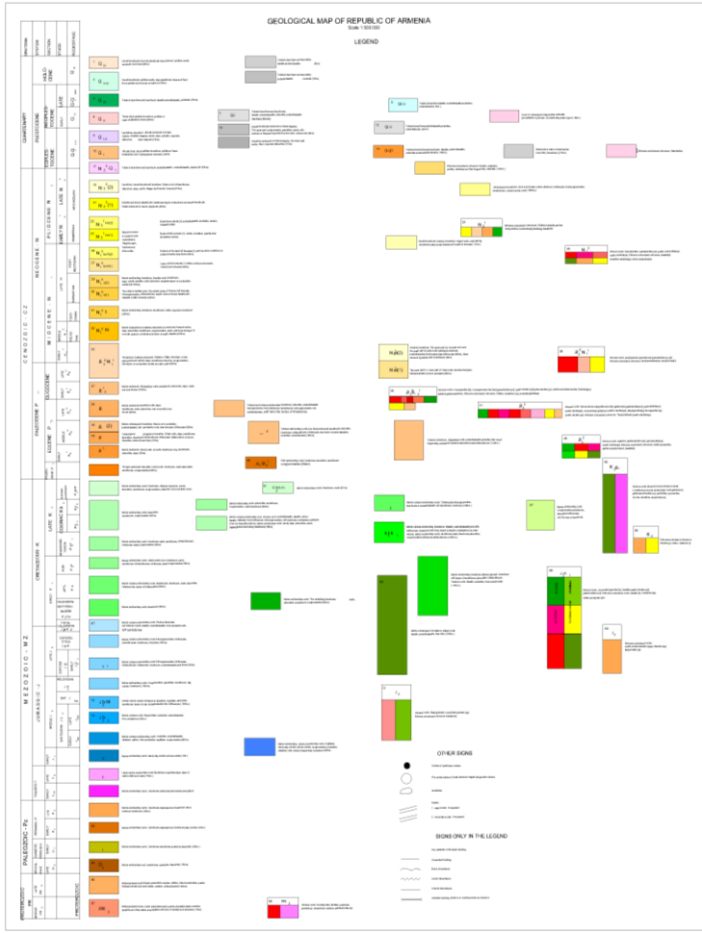

Van Gölü Havzası Jeoloji Haritası (http://www.mta.gov.tr/v2.0/daire-baskanliklari/jed/images/urunler/yeni500/buyuk/VAN.pdf)

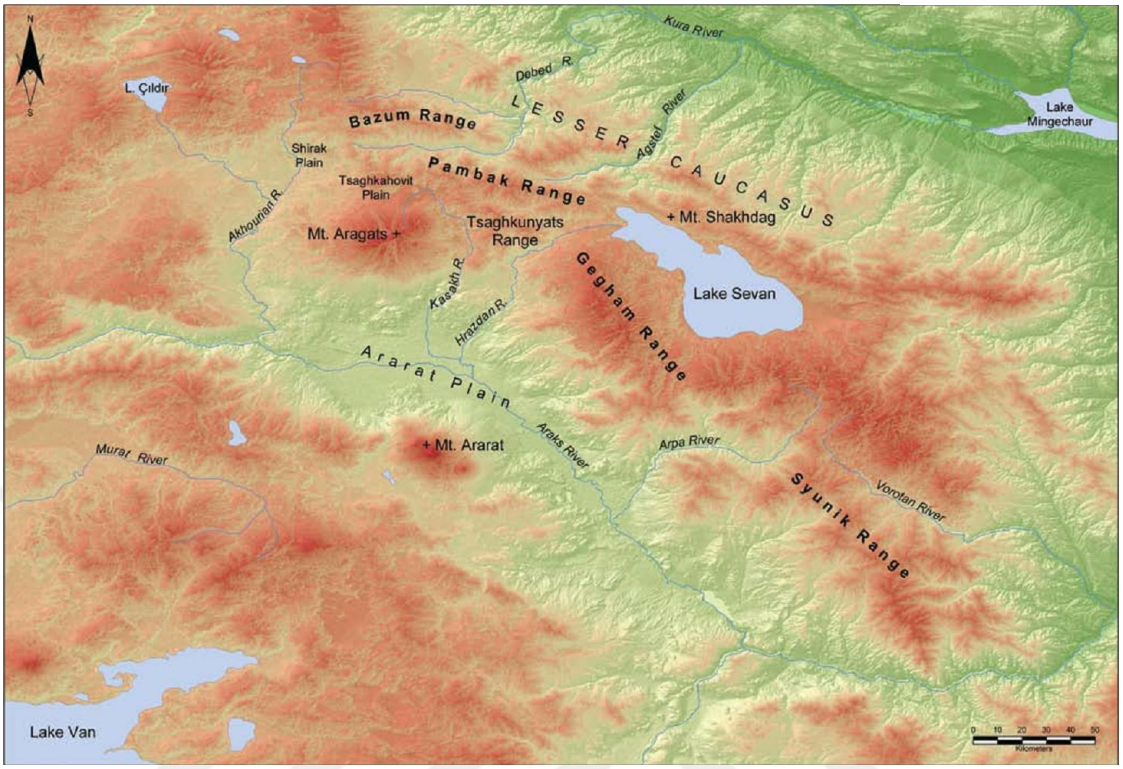
LEVHA III

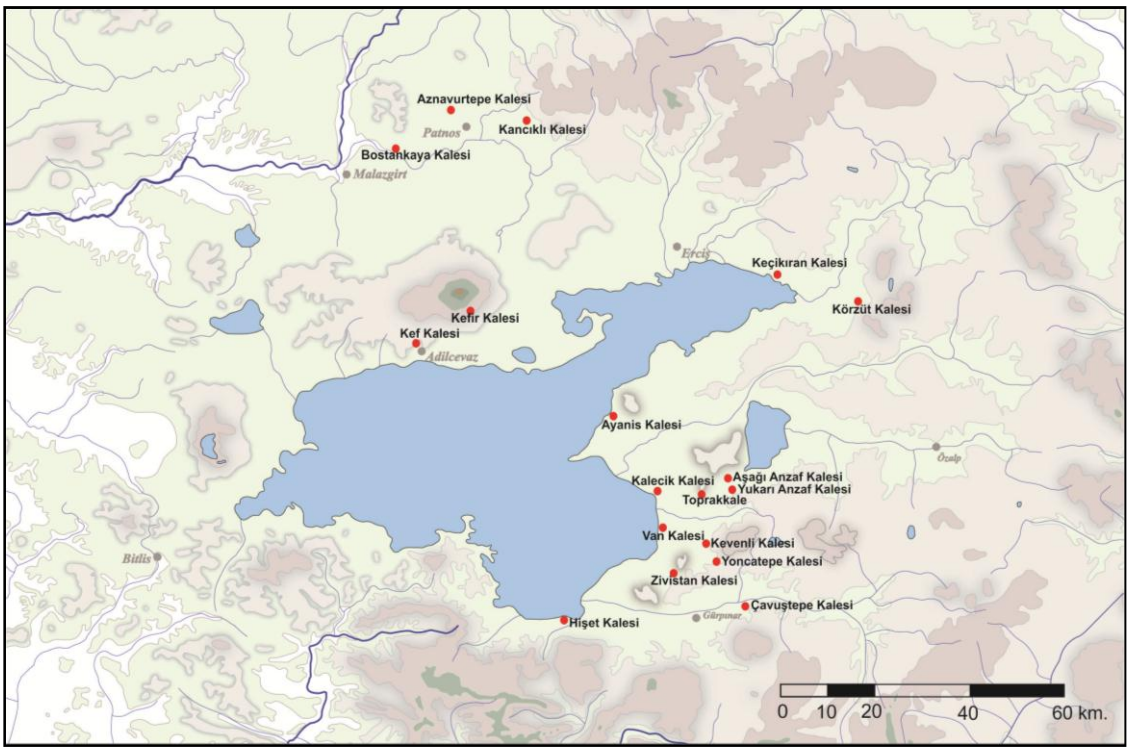

Ermenistan Jeoloji Haritası (http://inhigeo2017.geology.am/wp-content/uploads/2015/06/Geology_2005.pdf)

LEVHA IV

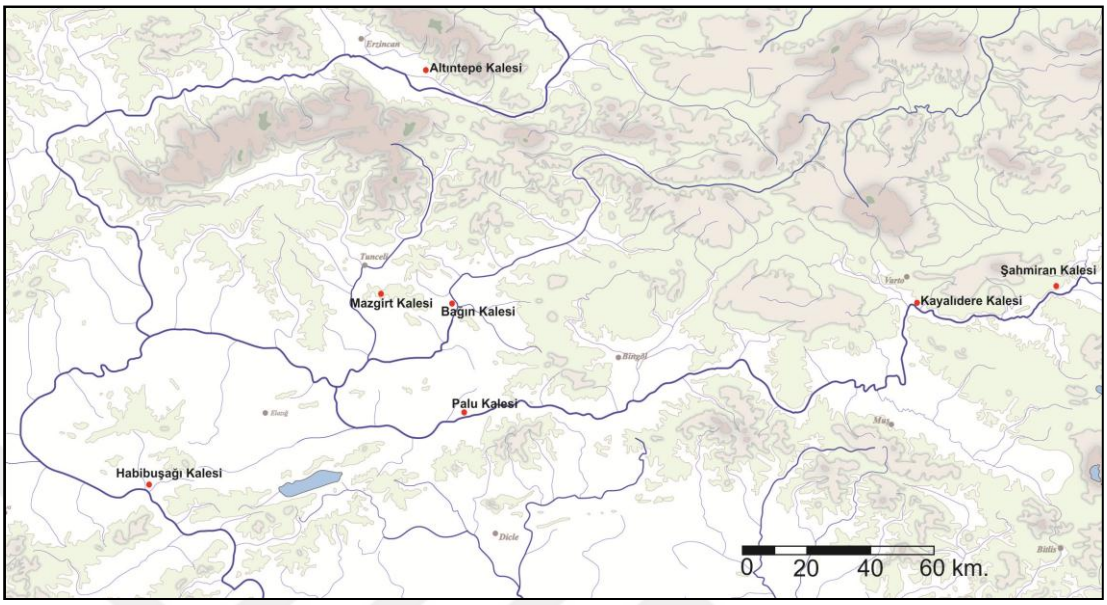

a)- Güney Kafkasya Sıradağları ile Sevan Gölü Havzası'nın Fiziki Haritası
(Smith-Badalian-Avetisian 2009: Pl. 2)

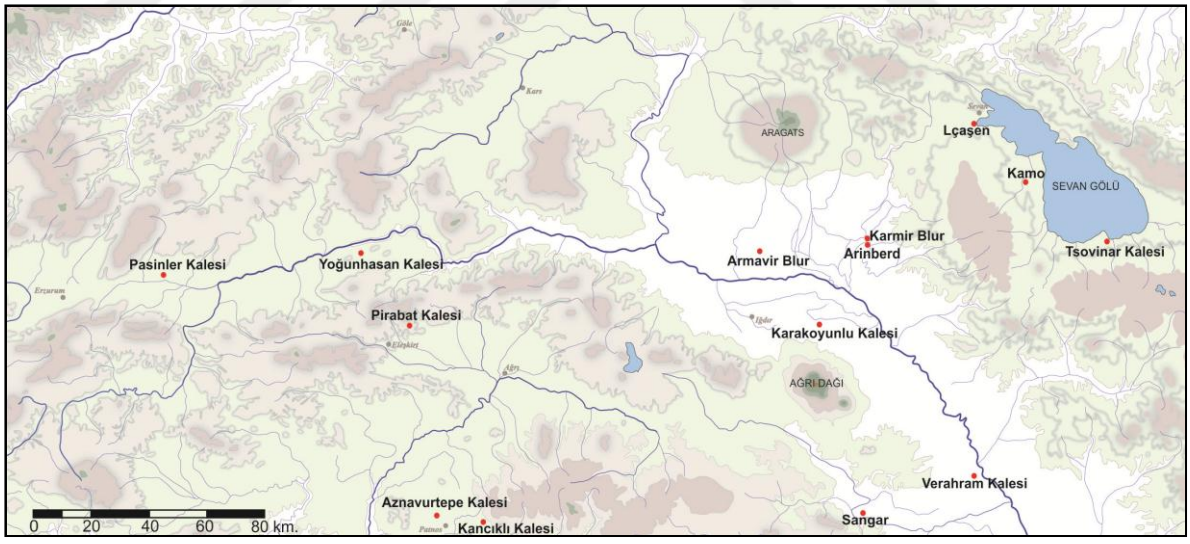

b)- Van Gölü Havzası'ndaki Önemli Urartu Yerleşimleri

LEVHA V

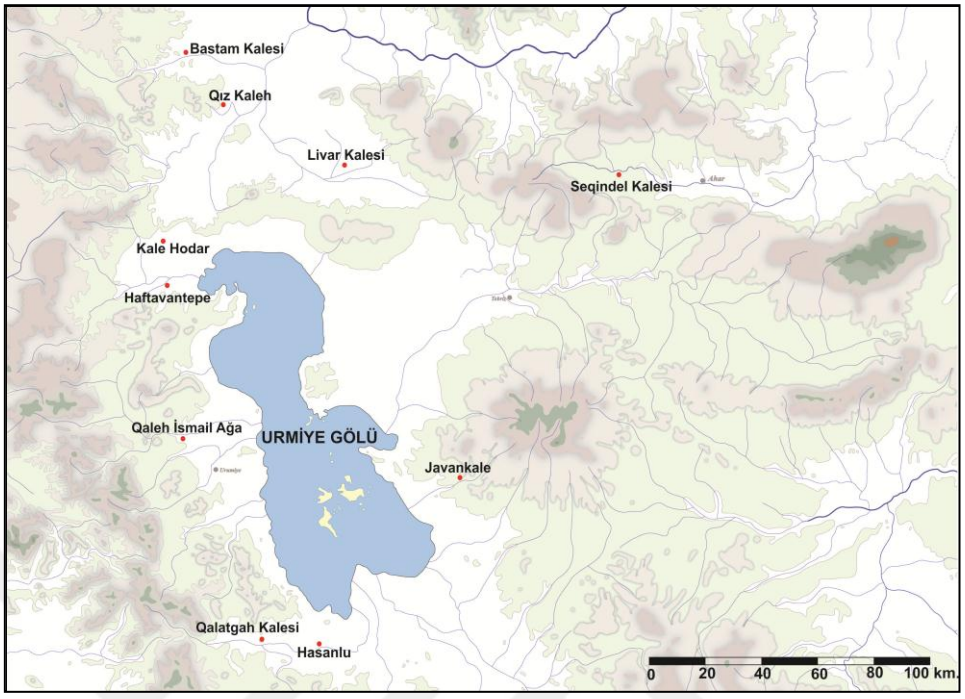

a)- Van Gölü Havzası'nın Batısındaki Önemli Urartu Yerleşimleri

b)- Van Gölü Havzası'nın Kuzeyi'ndeki ve Sevan Gölü Havzası'ndaki Önemli Urartu Yerleşimleri

LEVHA VI

a)- Urmiye Gölü Havzası'ndaki Önemli Urartu Yerleşimleri

b)- Van Kalesi ve Eski Van Şehri'nin Havadan Görünümü (VANTAM).

LEVHA VII

a)- Kalecik Kalesi Kayalığı

b)- Kalecik Kalesi T niş

c)- Topaktaş (Marmet) Kayalığı

d)- Topaktaş (Marmet) Kayalığı T niş

e)- Alikelle Kayalığı

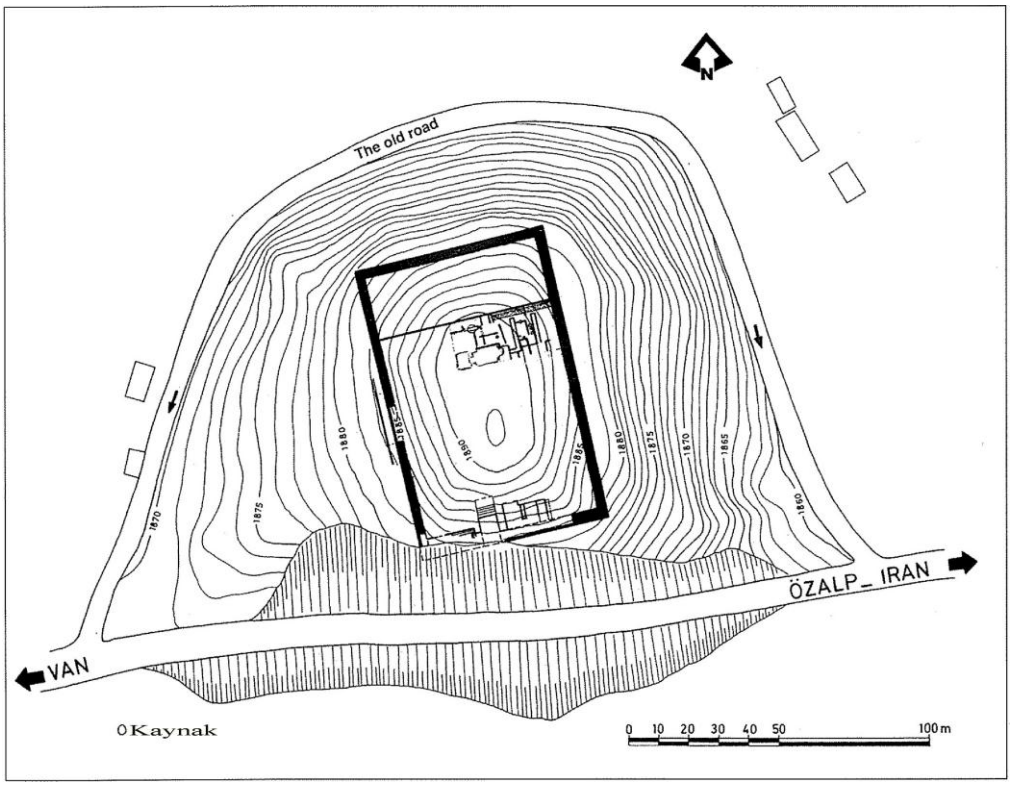

f)- Alikelle Kayalığı'na oyulan niş

LEVHA VIII

a)- Aşağı Anzaf Kalesi ve yakın çevresinin orto foto görüntüsü

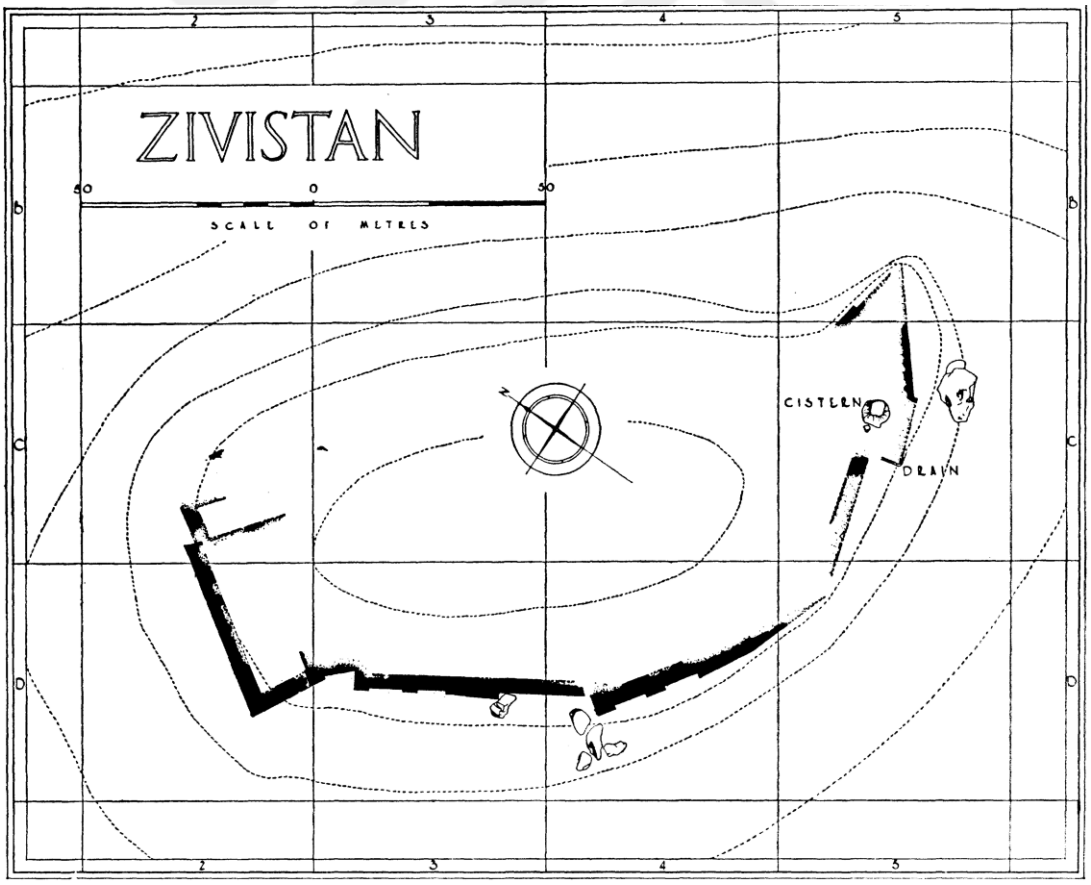

b)- Aşağı Anzaf Kalesi ve yakın çevresinin topografik planı (Belli 1998/Çiz. 1)

LEVHA IX

a)- Zivistan Kalesi'nin batıdan görünümü.

b)- Zivistan Kalesi ve yakın çevresinin topografik planı (Burney-Lawson 1960)

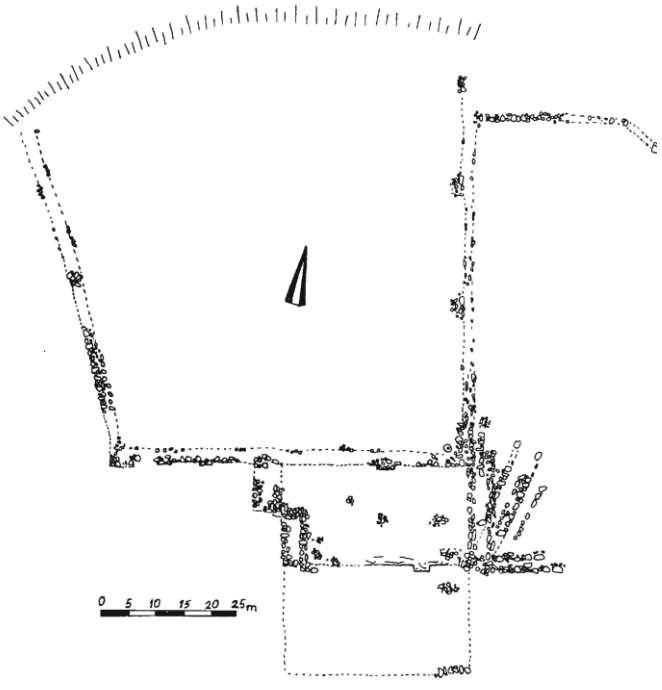
LEVHA X

a)- Pirabat Kalesi'nin güneyden görünümü.

b)- Kevenli Kalesi'nin doğudan görünümü.

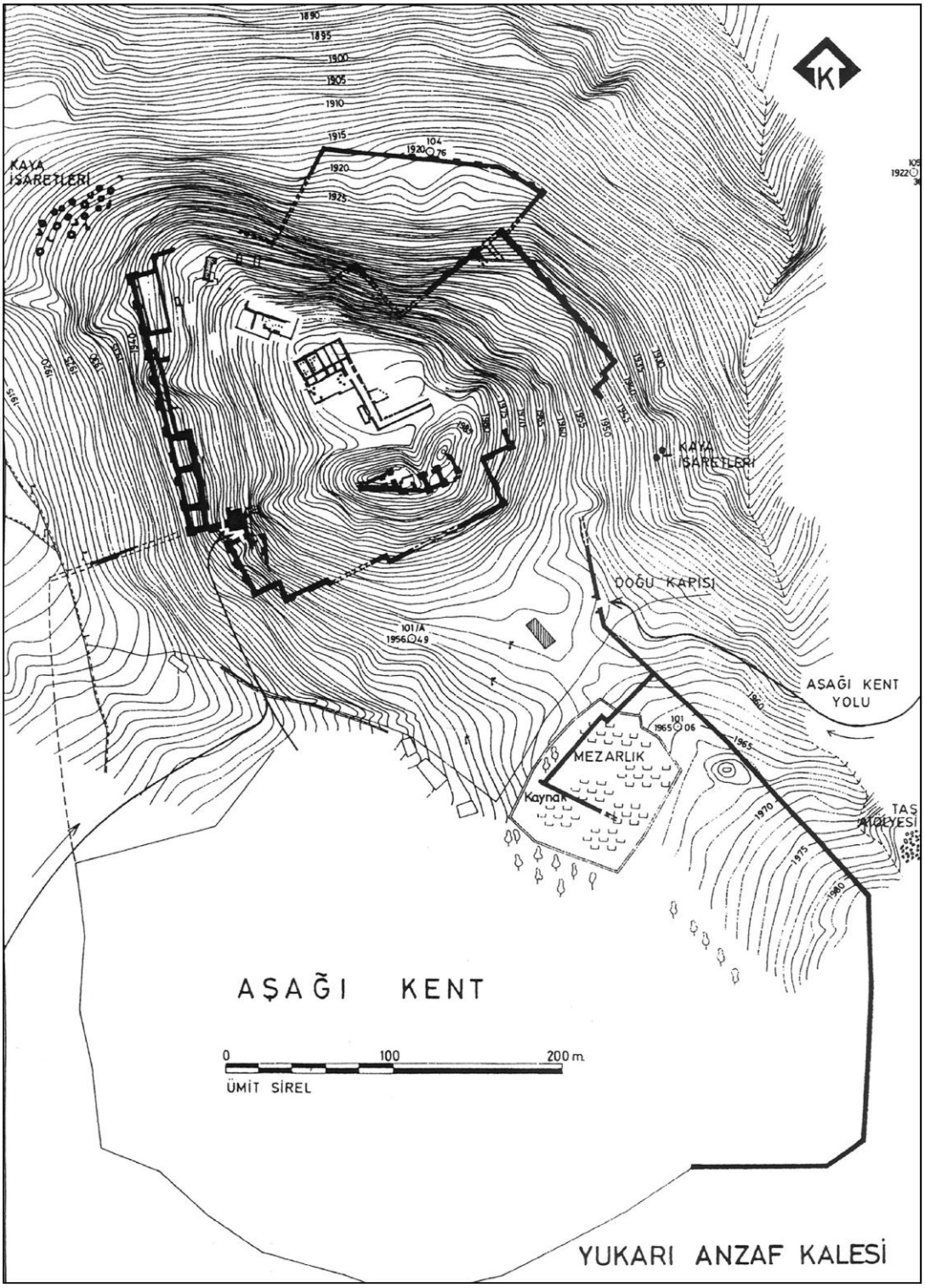
c)- Kevenli Kalesi'nin planı (Belli-Salvini2004/Fig.3).

LEVHA XI

Yukarı Anzaf Kalesi’nin orto foto görüntüsü.

LEVHA XII

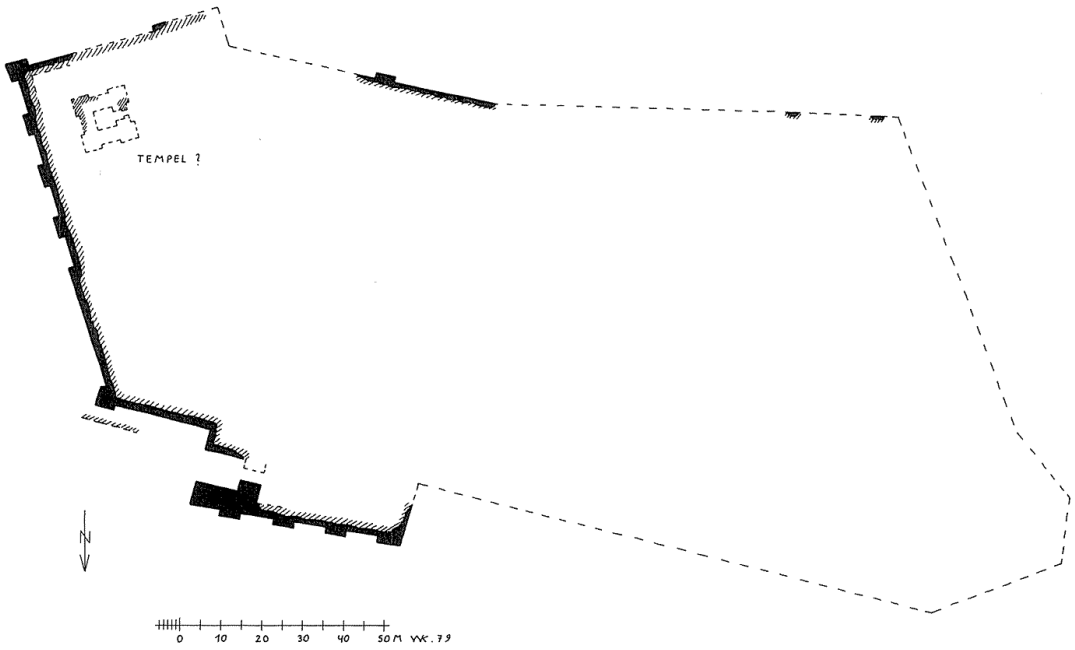

Yukarı Anzaf Kalesi ve yakın çevresinin topografik planı (Belli-Salvini 2006/Fig.2)

LEVHA XIII

a) Körzüt Kalesi'nin drone ile çekilmiş görüntüsü (Erkan Konyar).

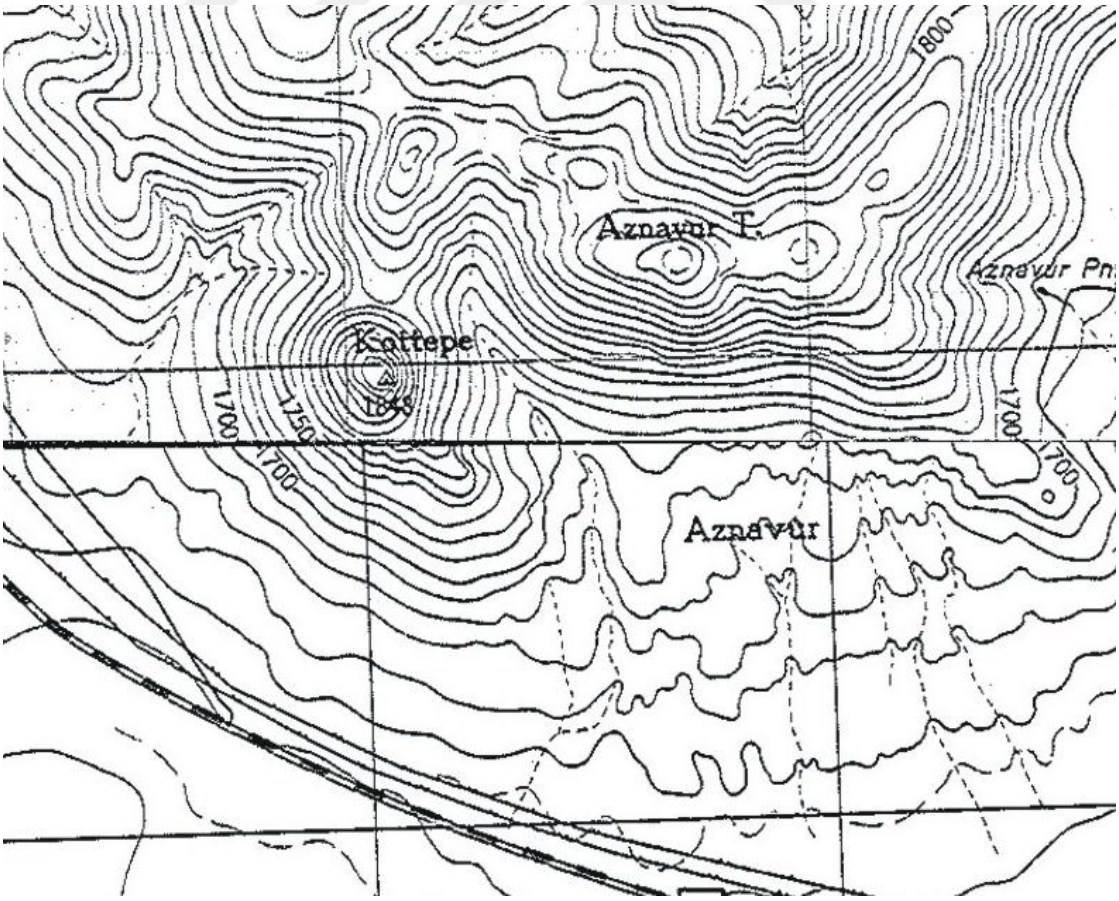

b) Körzüt Kalesi'nin planı (Kleiss 1988/Abb. 25).

LEVHA XIV

a) Aznavurtepe Kalesi'nin güneyden görünümü.

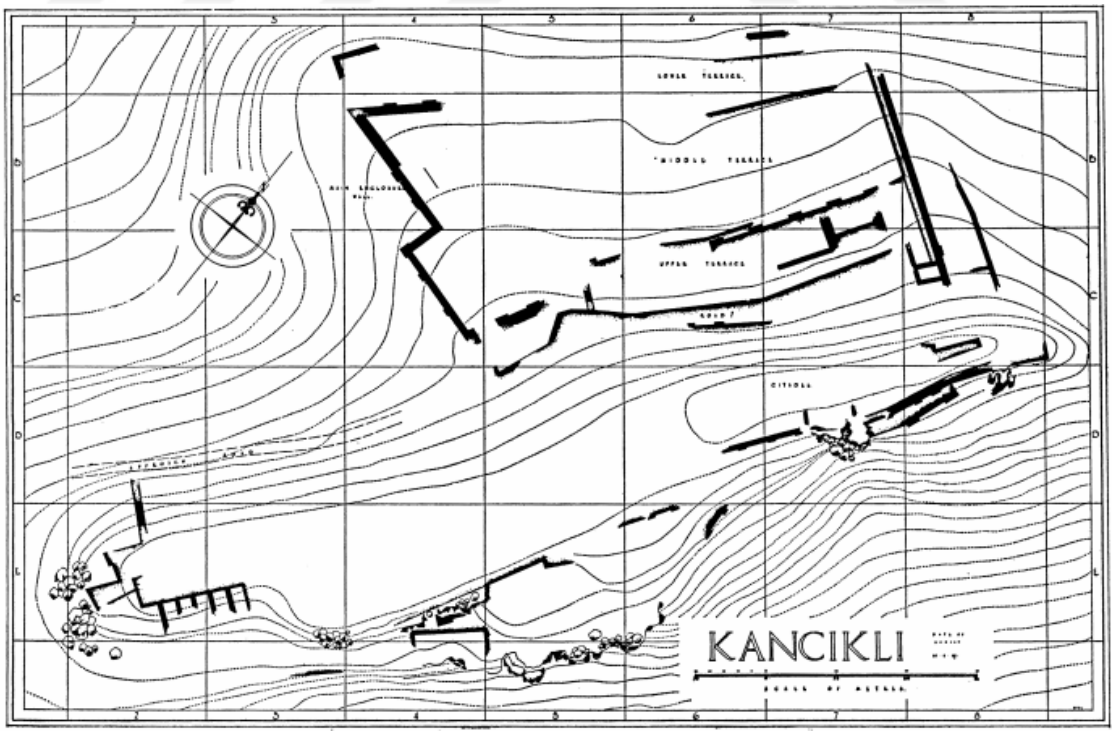

b) Aznavurtepe Kalesi ve yakın çevresinin topografik haritası.

LEVHA XV

a) Kancıklı Kalesi'nin güneydoğudan görünümü.

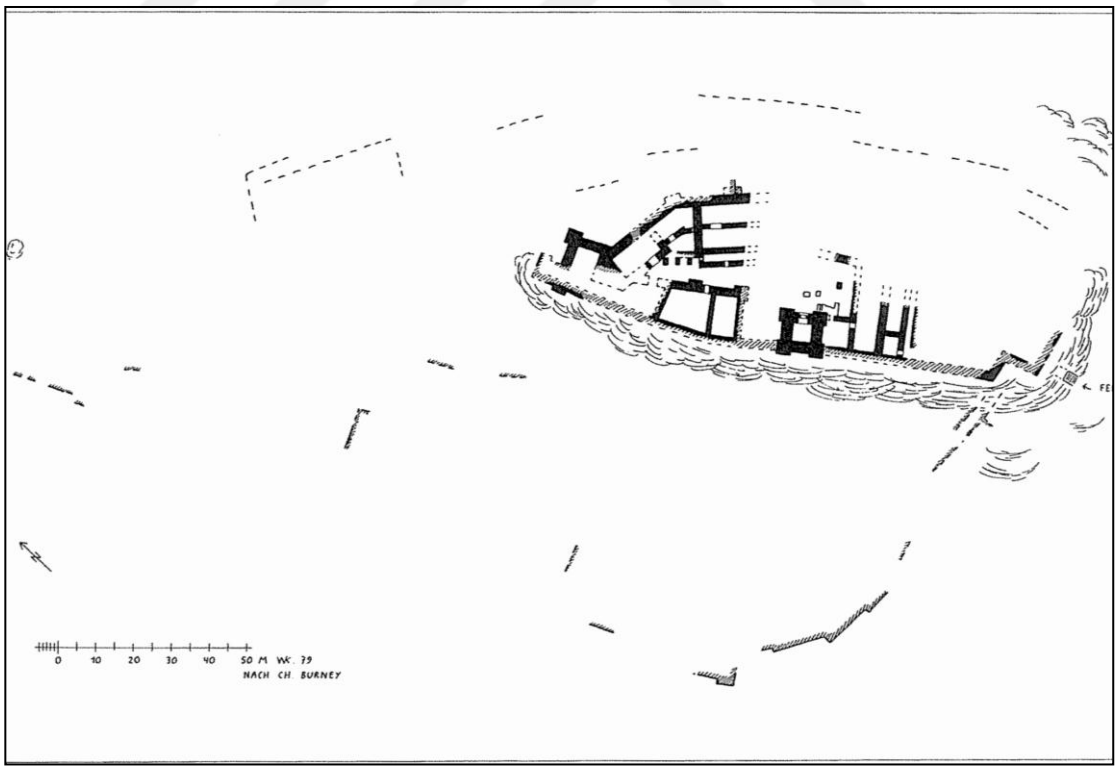

b)- Kancıklı Kalesi'nin planı (Burney-Lawson 1960)

LEVHA XVI

a) Kayalıdere Kalesi'nin kuzeydoğudan görünümü.

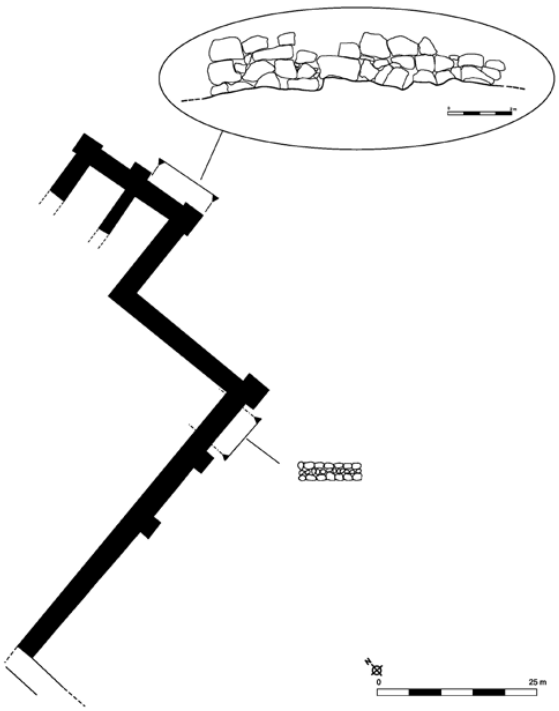

b) Kayalıdere Kalesi'nin planı (Kleiss 1988a/Abb. 23).

LEVHA XVII

a)- Şahmiran Kalesi'nin doğudan görünümü (Biber 2013/Res. 17)

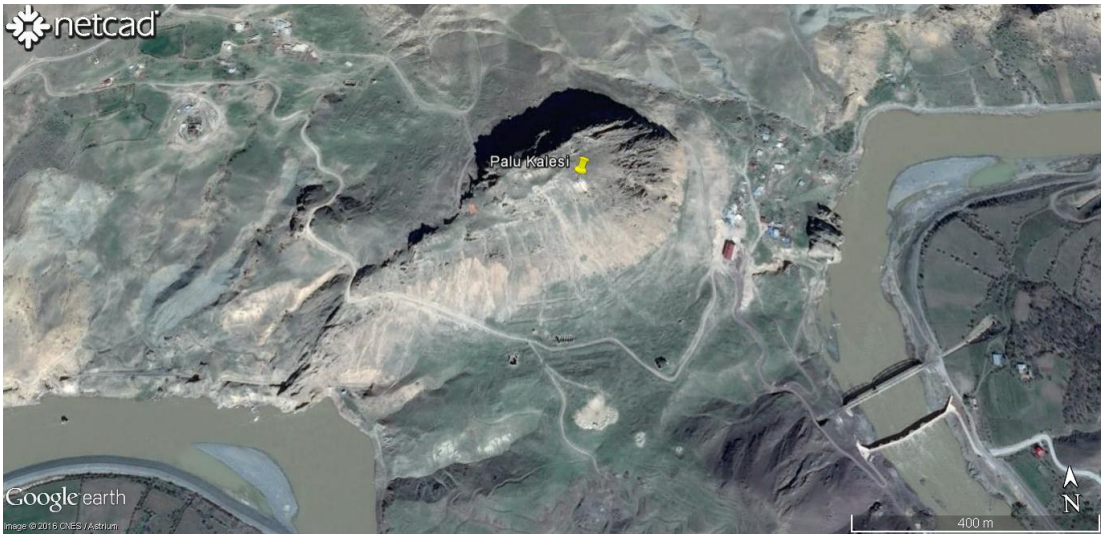

b)- Şahmiran Kalesi'nin mevcut sur kalıntıları (Biber 2013/Çiz. 10)

LEVHA XVIII

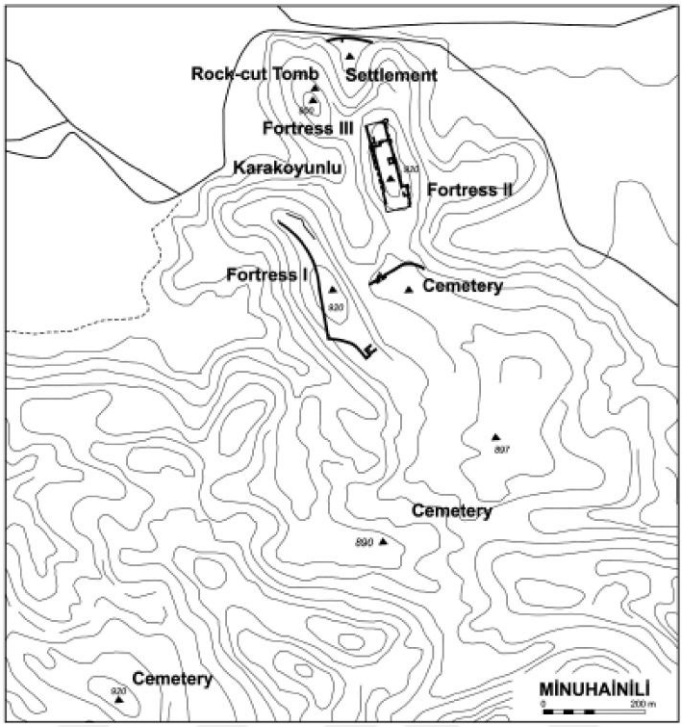

a)- Bağın Kalesi'nin uydu görüntüsü

b)- Palu Kalesi'nin uydu görüntüsü

LEVHA XIX

a)- Karakoyunlu I-II kalelerinin topografik planı (Özfırat 2010/Fig. 4)

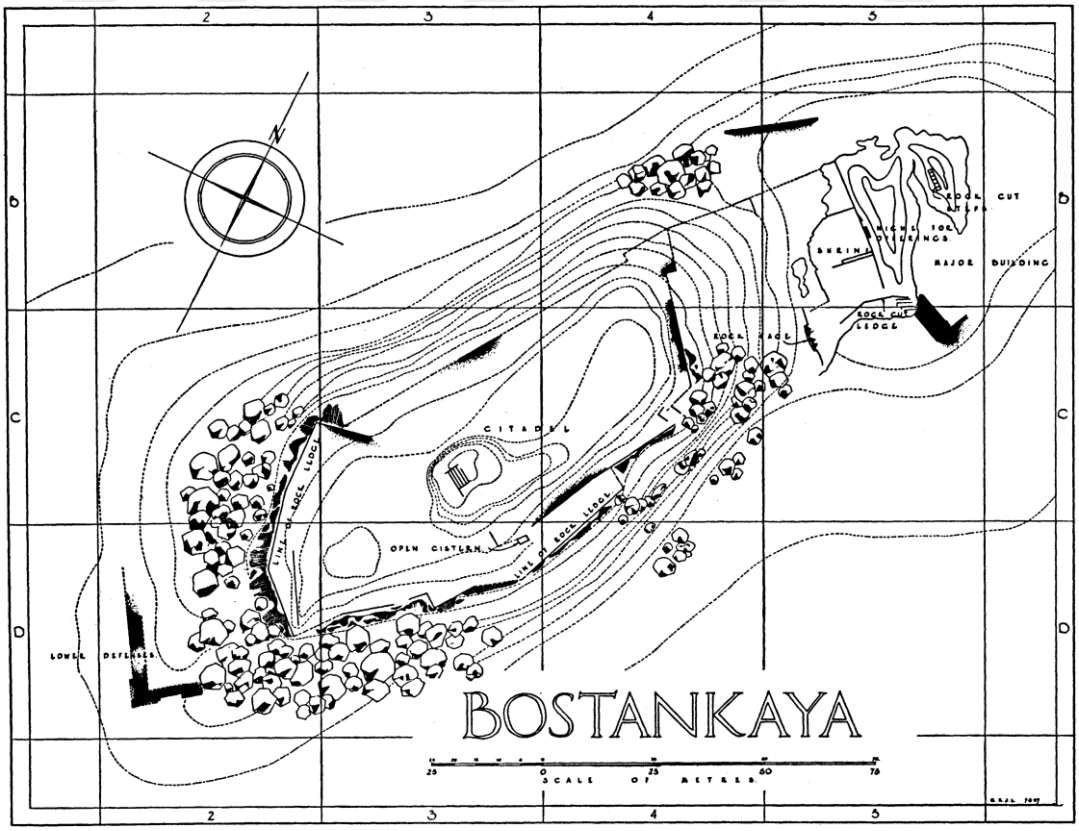

b)- Karakoyunlu I-II kalelerinin uydu görüntüsü

LEVHA XX

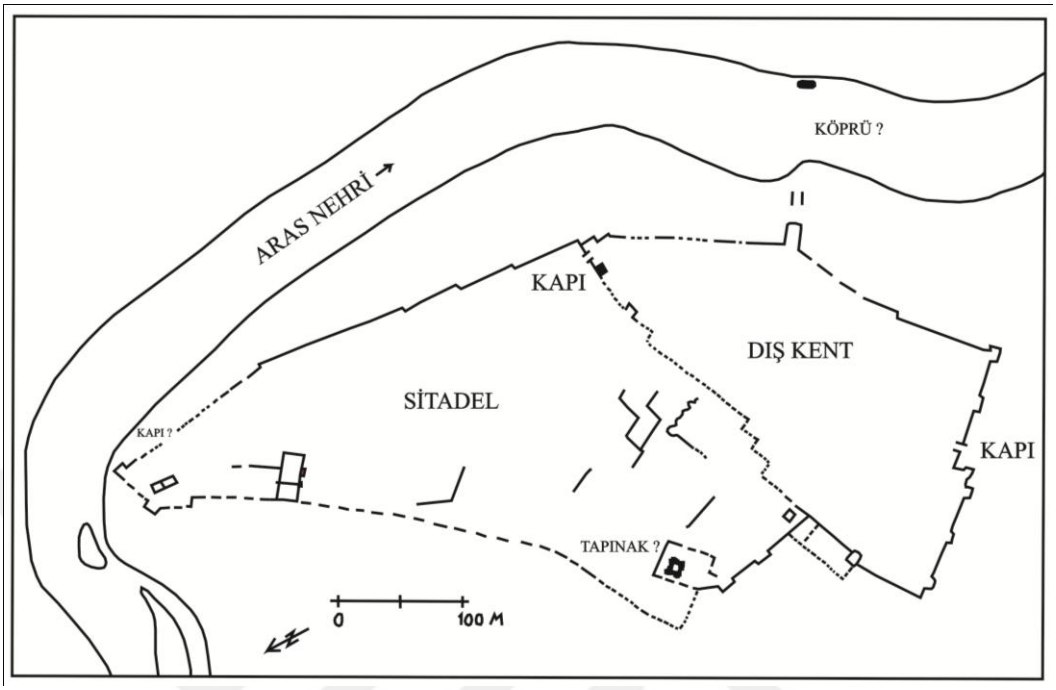

a) Bostankaya Kalesi'nin üzerinde yükseldiği kayalığın güneyden görünümü.

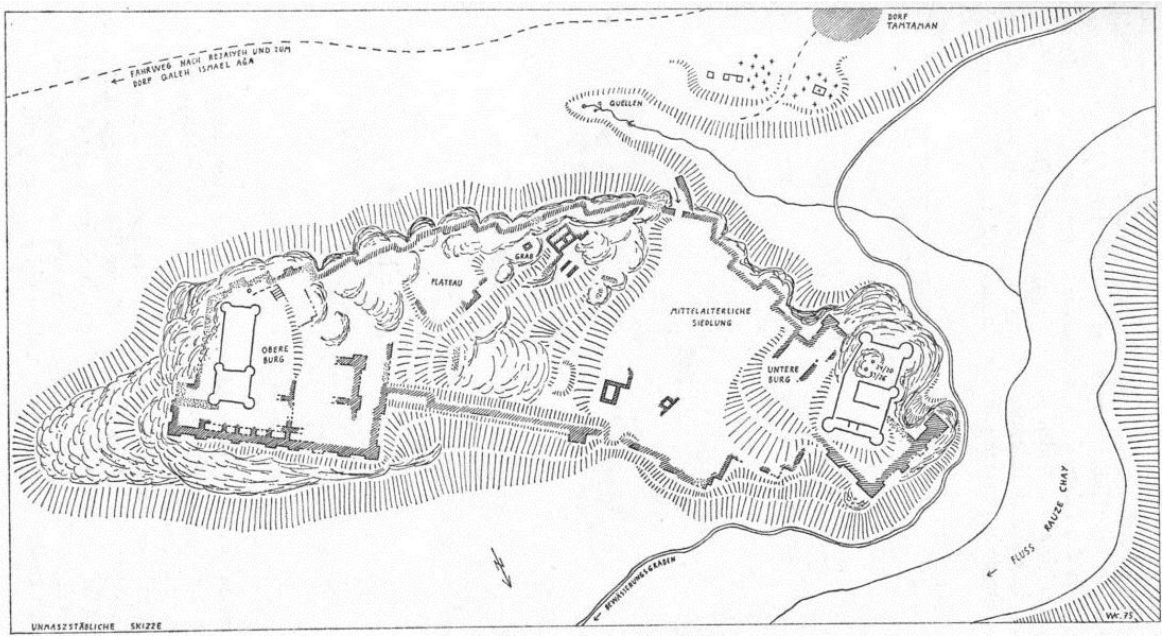

b) Bostankaya Kalesi'nin planı (Burney-Lawson 1960).

LEVHA XXI

a) Verachram Kalesi'nin planı (Kleiss 1974/Abb.5'ten yeniden çizim).

b) Qaleh İsmail Ağa Kalesi'nin planı (Kleiss 1976/Abb. 10).

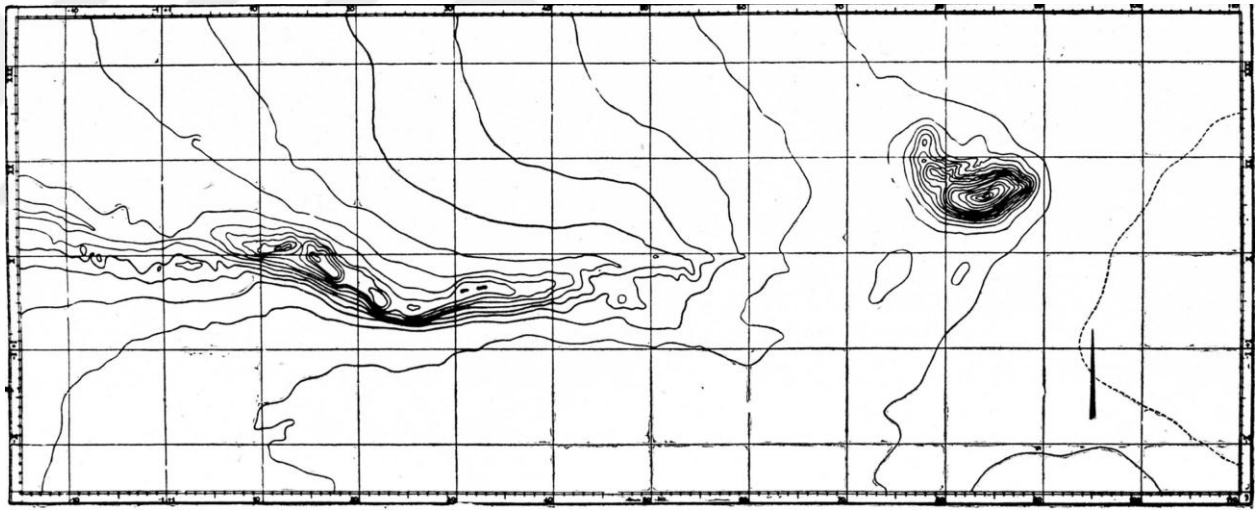
LEVHA XXII

a) Erebuni Kalesi'nin topografik planı (Deschamps 2016/Fig. 4).

b) Erebuni Kalesi'nin üzerinde inşa edildiği Arin-Berd Tepesinin kuzeybatıdan görünümü (Deschamps ve bşk. 2012/Fig. 1).

a) Argiştihinili Kenti ve yakın çevresinin topografik planı (Kafadaryan 1984/ Fig.4)

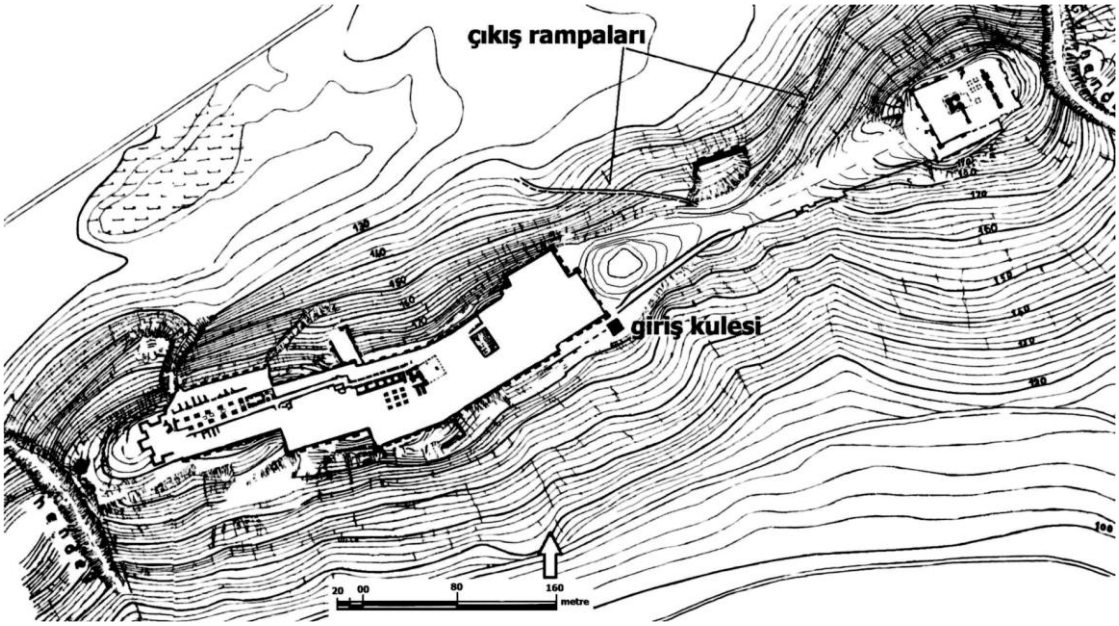

b) Argiştihinili Kenti ve yakın çevresinin uydu görüntüsü.

LEVHA XXIV

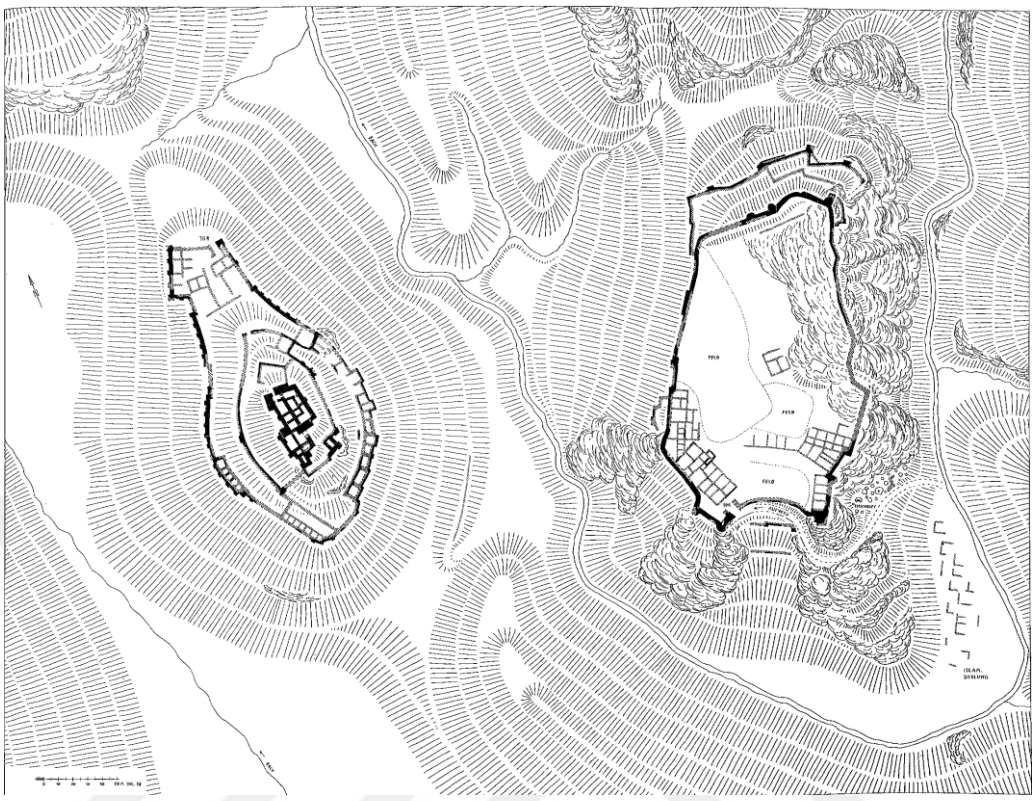

a) Çavuştepe Kalesi'nin uydu görüntüsü.

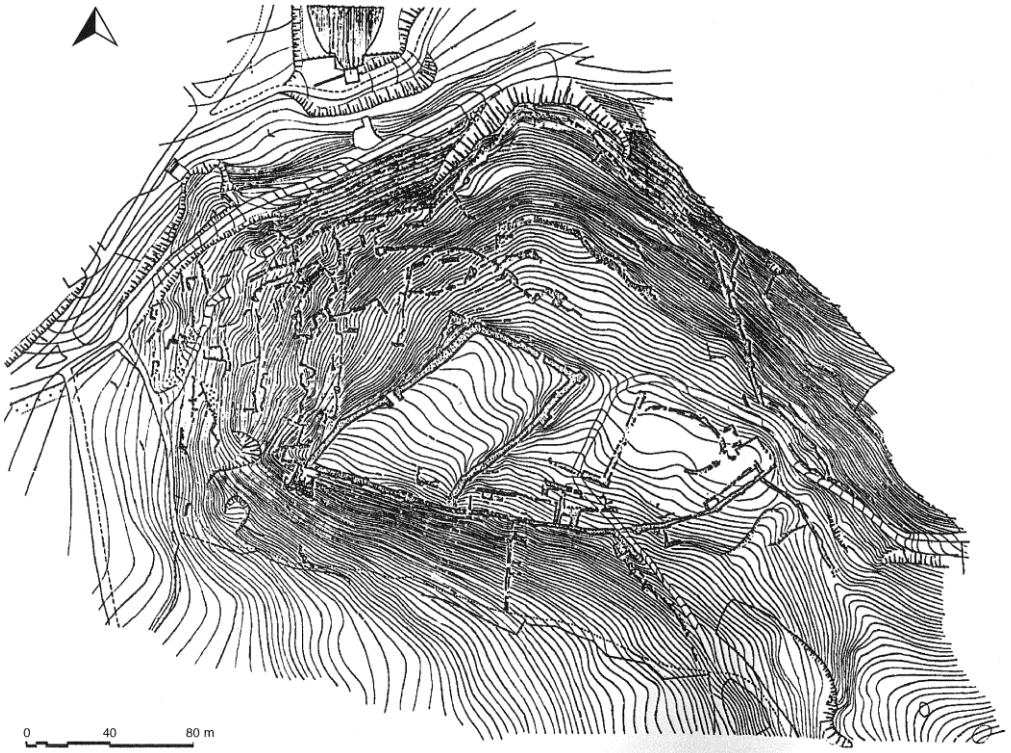

b) Çavuştepe Kalesi'nin topografik planı (Sevin 2014/Şek. 1).

LEVHA XXV

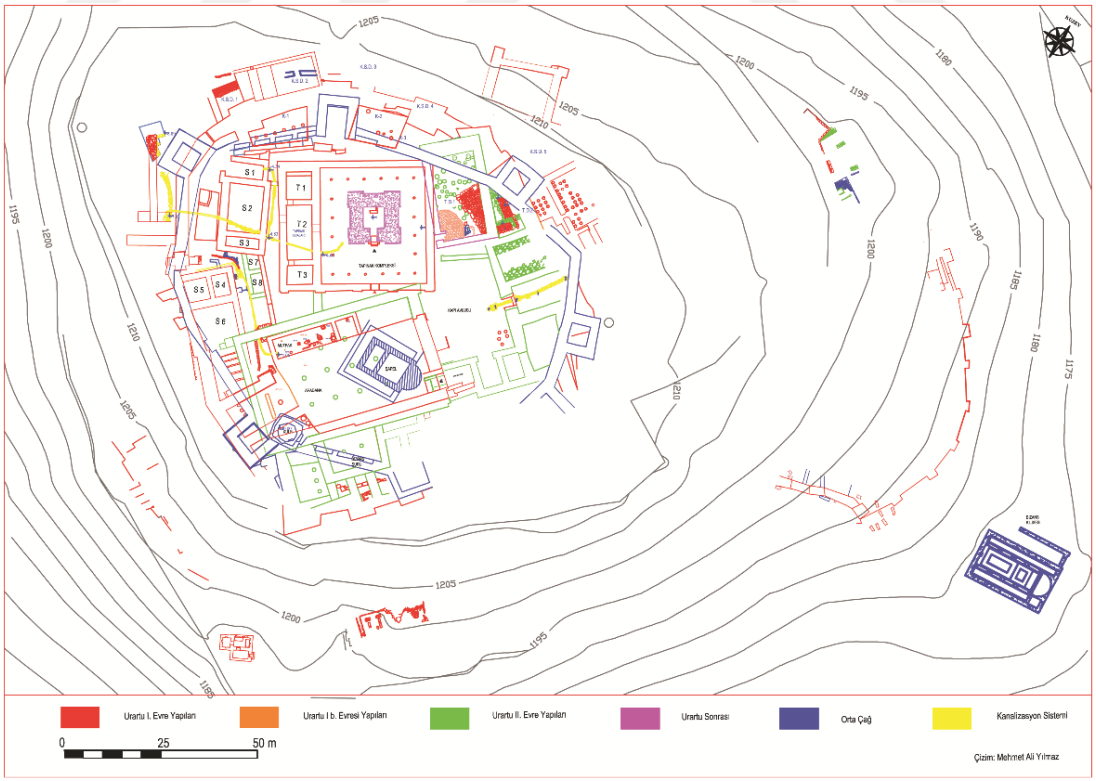
a) Seqindel Kalesi (sol) ile Erken Demir Çağ Kalesi Libliuni'nin (sağ) topografik planı (Kleiss-Kroll 1980/Abb. 3).

b) Tsovinar (Odzaberd) Kalesi'nin topografik planı (Sanamyan 2002).

a) Altıntepe Kalesi'nin kuzeydoğudan görünümü (Karaosmaanoğlu ve bşk./ Res. 1).

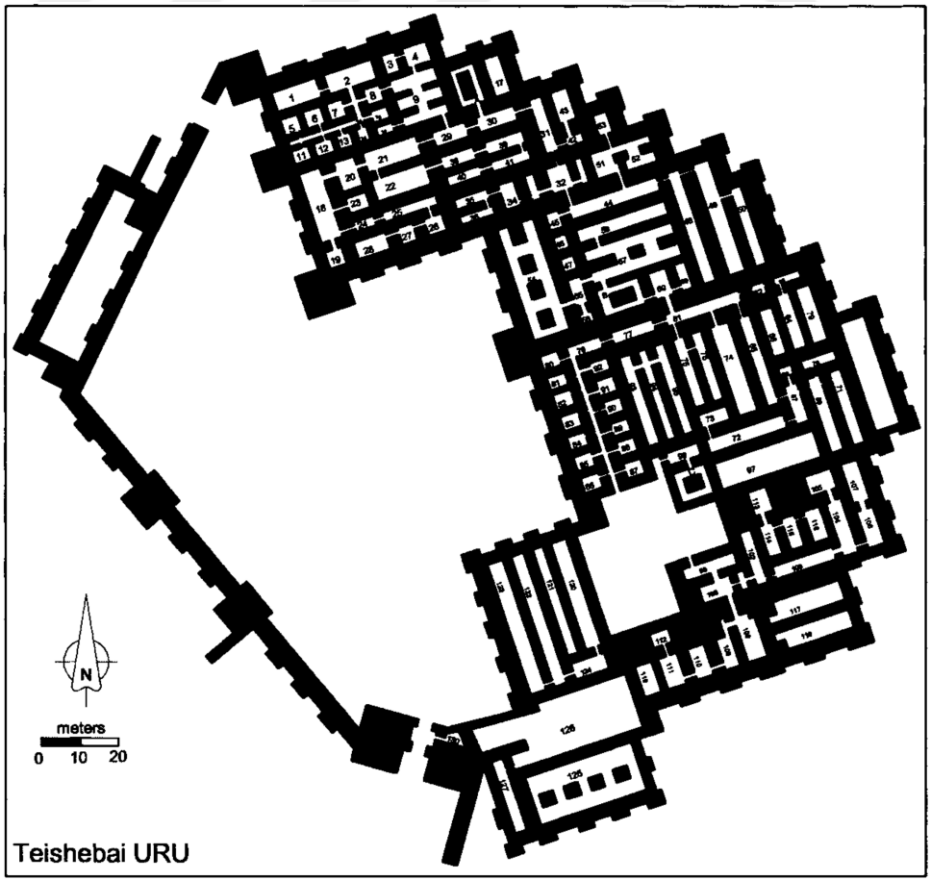

b) Altıntepe Kalesi'nin planı (Karaosmaanoğlu ve bşk./ Res. 2).

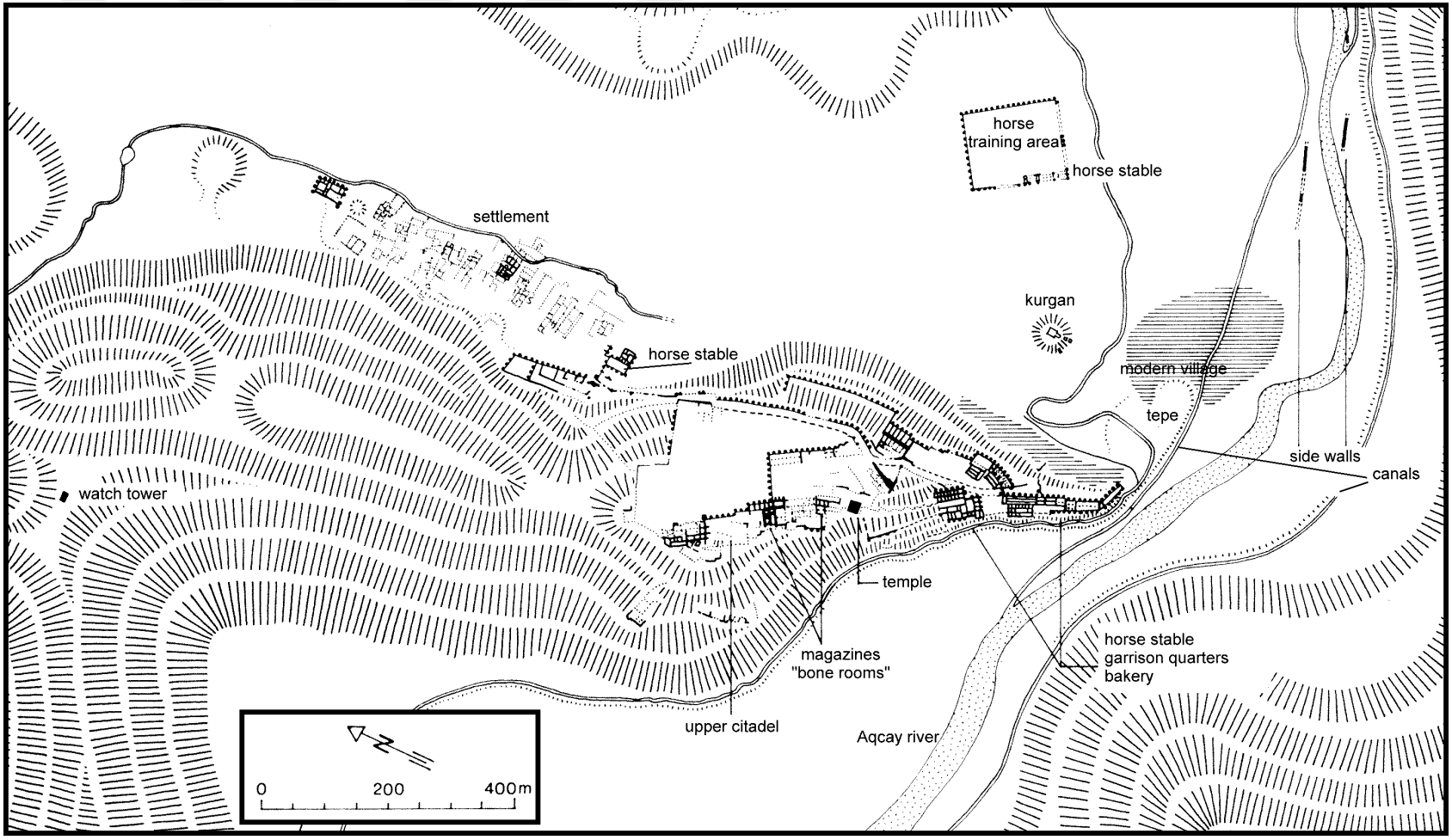
LEVHA XXVII

a) Teishebaini (Karmir-Blur) Kalesi ve aşağı kentinin uydu görüntüsü.

b) Teishebaini (Karmir-Blur) Kalesi sitadel planı (Smith 2003/Fig 45).

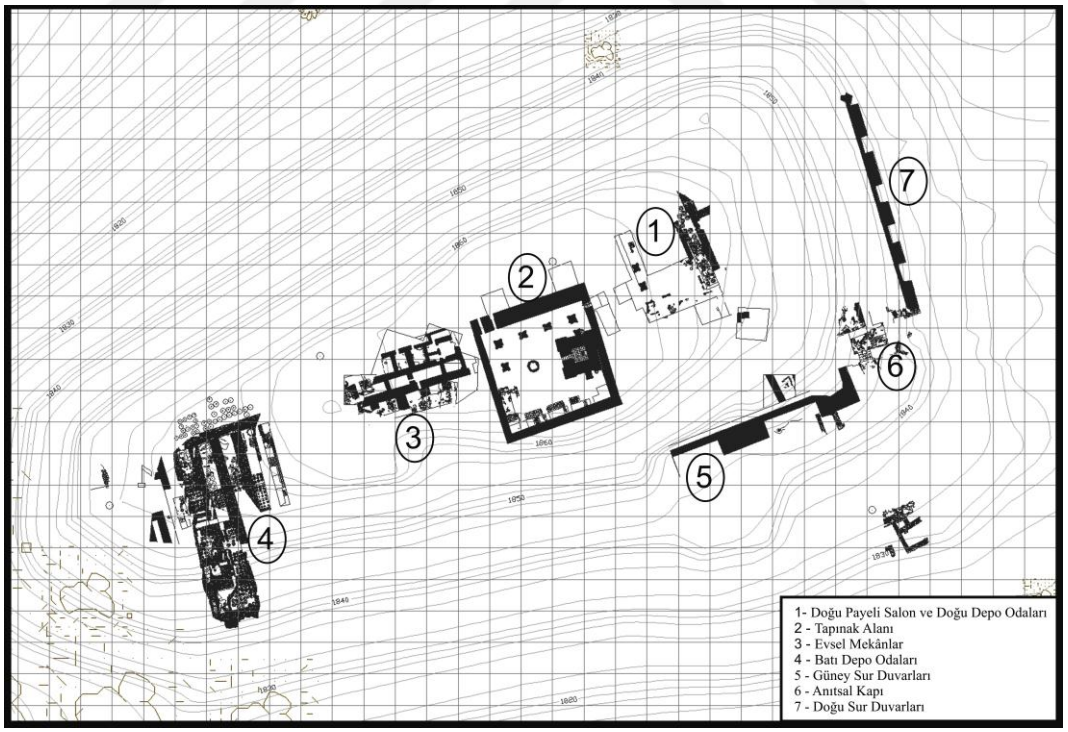
Bastam Kalesi ve yakın çevresinin topografik planı (http://www.biainili-urartu.de/Iran/Bastam/Bastam-area.gif)

LEVHA XXVIII

LEVHA XXIX

a) Ayanis Kalesi ve yakın çevresinin uydu görüntüsü.

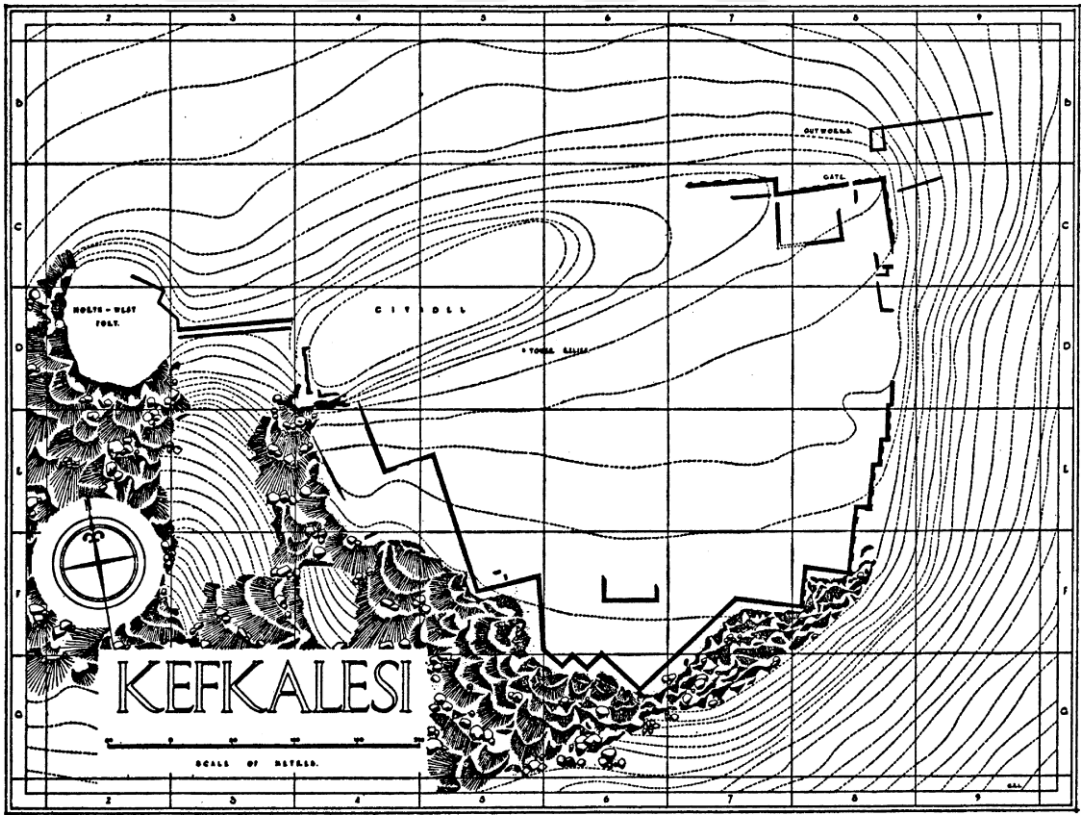

b) Ayanis Kalesi sitadelinin planı.

LEVHA XXX

a) Adilcevaz Kef Kalesi'nin uydu görüntüsü.

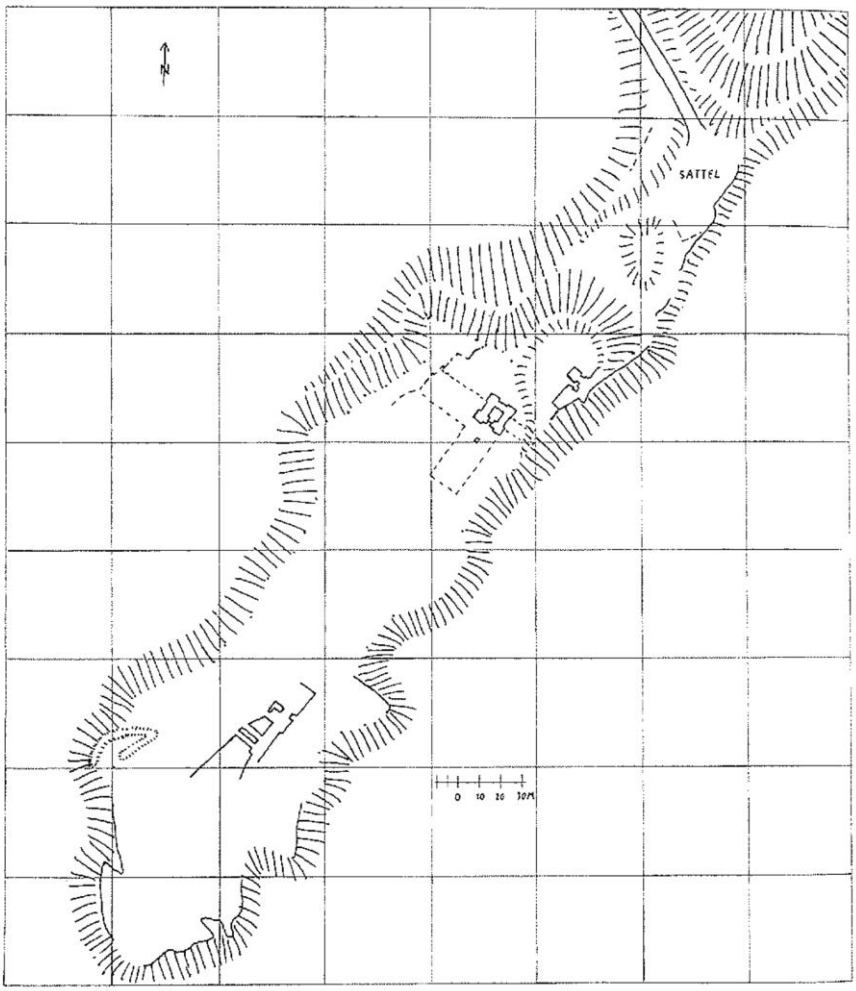

b) Adilcevaz Kef Kalesi'nin topografik planı.

LEVHA XXXI

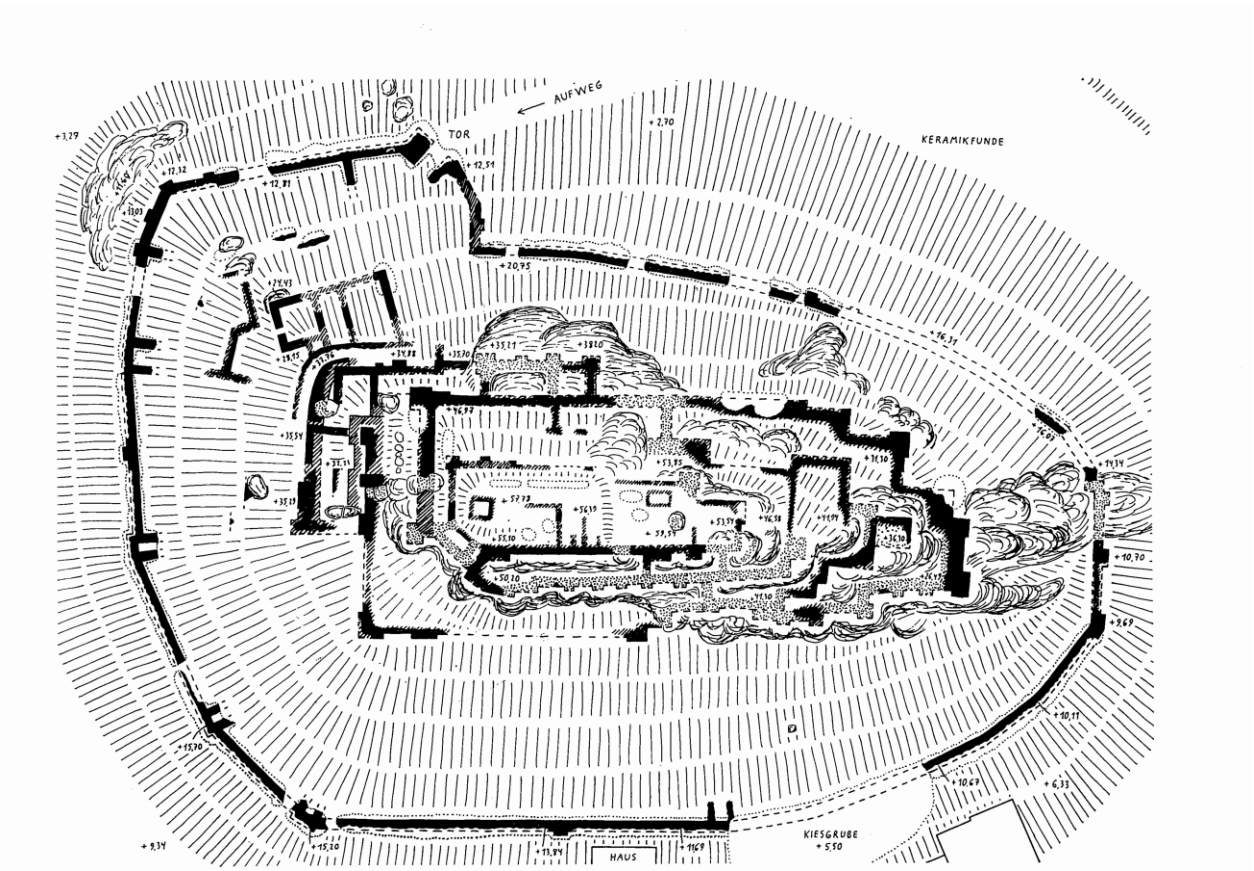

a) Toprakkale Kalesi'nin orto foto görüntüsü.

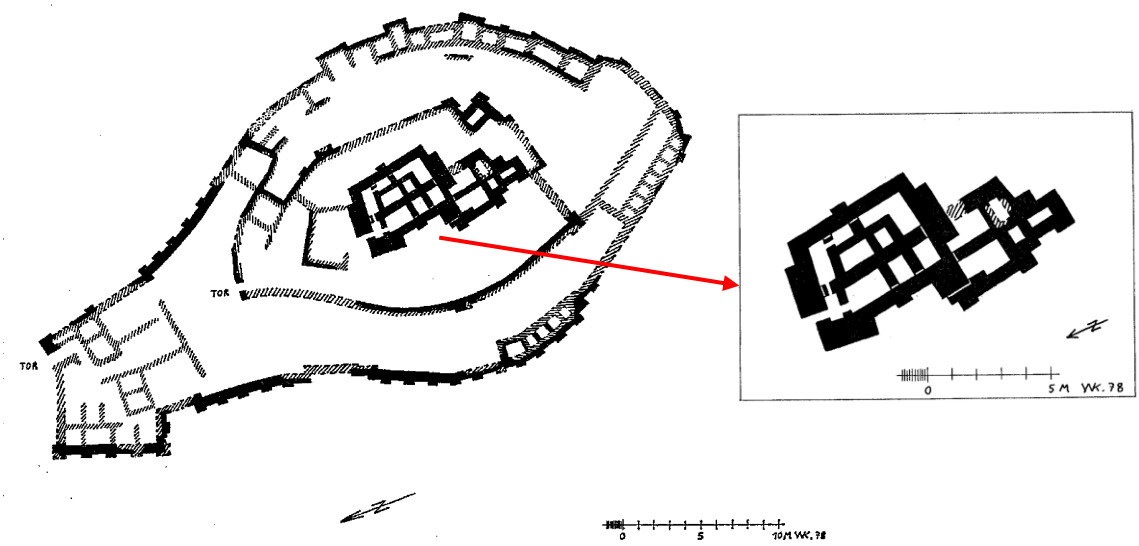

b)Toprakkale Kalesinin topografik planı (Kleiss 1988: Abb. 26)

LEVHA XXXII

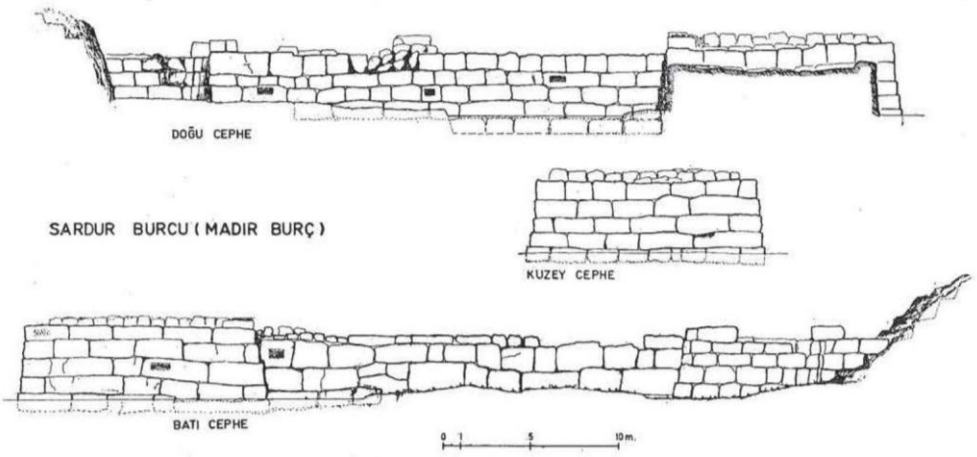

a) Kız Kalesi'nin (Qiz Qal'eh) planı (Kleiss 1976a / Abb.13).

b) Seqindel (Libliuni) Kalesi'nin (Qiz Qal'eh) planı ve sağda II. Sardur döneminde inşa edilen tepe kısmındaki yapıların planı (Kleiss-Kroll 1980 /Abb.8,11).

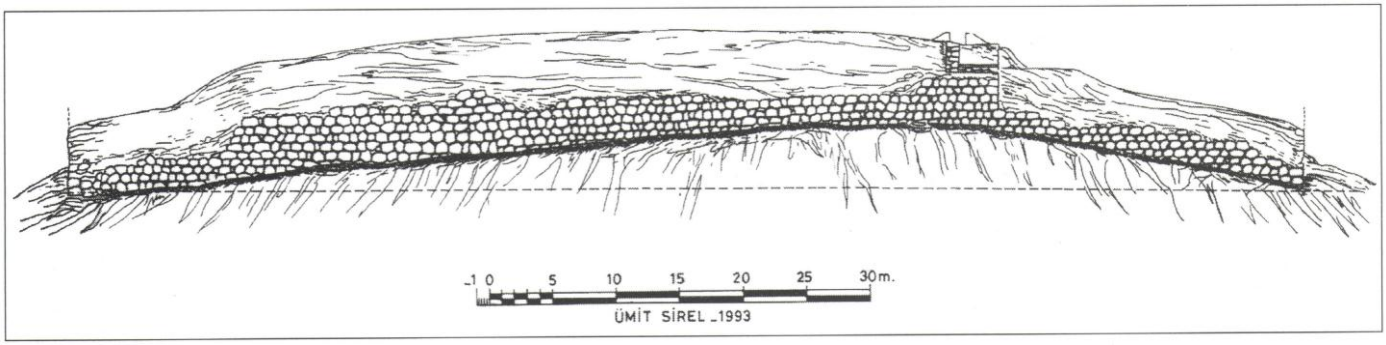
LEVHA XXXIII

a) Van Kalesi'nin kuzeybatı uç noktasında yer alan Sardurburç Yapısı (Belli 1982: Res. 1).

b) - Aşağı Anzaf Kalesi batı sur duvarları

c) - Aşağı Anzaf Kalesi doğu sur duvarının görünümü (Belli 1998)

LEVHA XXXIV

a) – Zivistan Kalesi batı sur duvarları

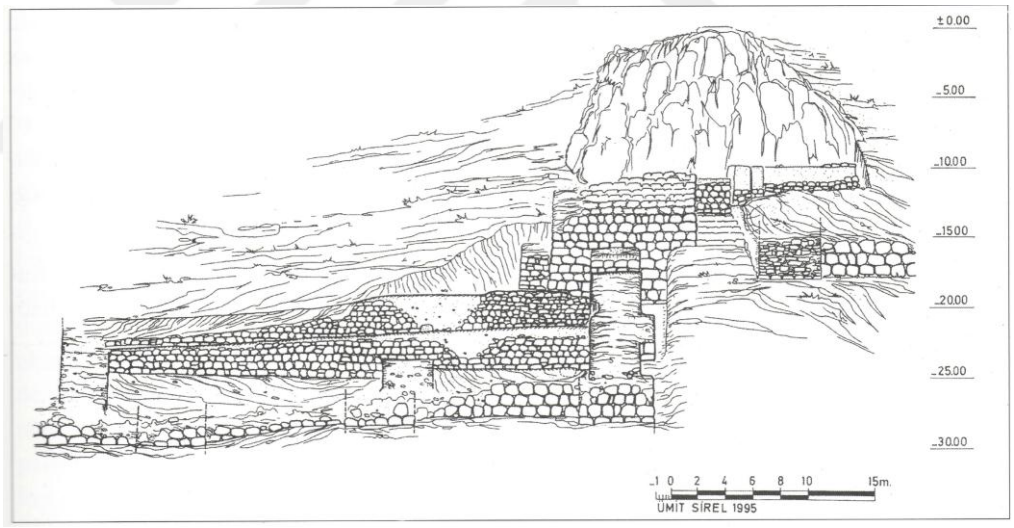

b) Yukarı Anzaf Kalesi batı sur duvarları

LEVHA XXXV

a) Yukarı Anzaf Kalesi Büyük Kule sur duvarları.

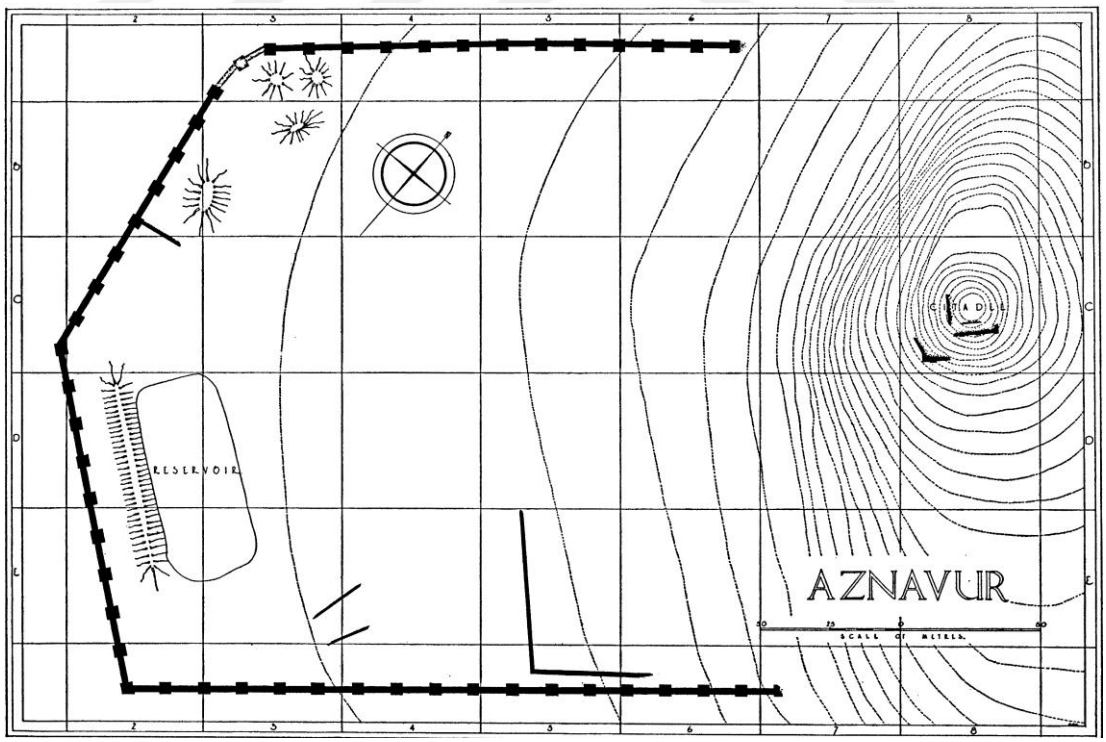

b) Yukarı Anzaf Kalesi Büyük kule ve depo mekânlarının batıdan görünümü (Belli 1998 / Çiz. 10).

LEVHA XXXVI

a) Aznavurtepe Kalesi'nin yükseldiği sitadel alanın batı eteklerindeki sur temel duvarlarının görünümü.

b) Aznavurtepe Kalesi'nin planında kalenin üzerinde yükseldiği tepenin güneyindeki bastiyonlu sur duvarları batıdan doğuya doğru "u" formunda ilerlemektedir (Burney-Lawson 1960 / 193).

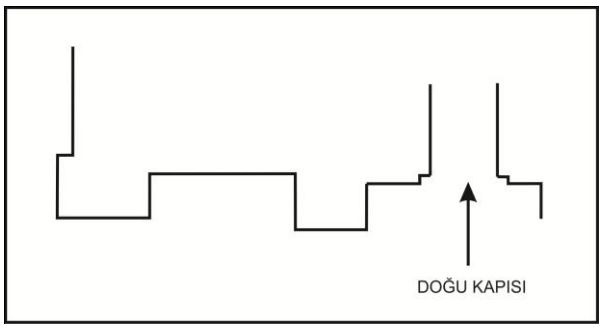
LEVHA XXXVII

a) Aznavurtepe Kalesi sitadelini çevreleyen anıtsal sur duvarlarının görünümü. Sitadelin güney doğu uç noktasında kütlesel bir kule ile sur duvarları güçlendirilmiştir.

b) Aznavurtepe Kalesi sitadeli güney yamacındaki doğuya bakan giriş kapısı.

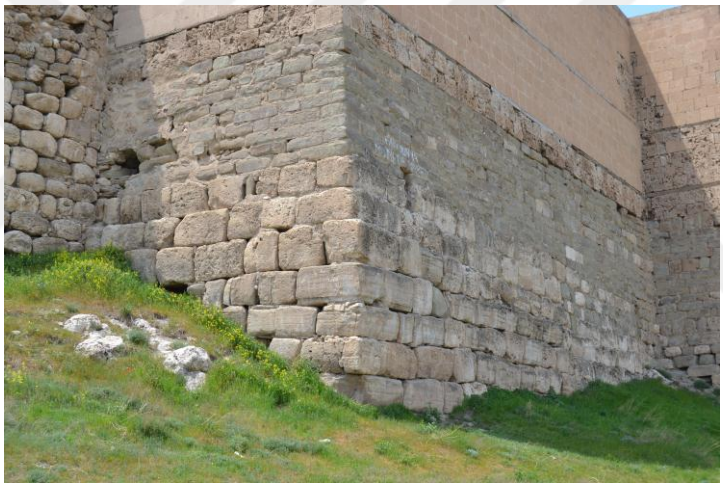

c) Aznavurtepe Kalesi sitadelinin güneyindeki sur duvarlarının ve doğu kapısının planı.

LEVHA XXXVIII

a) Körzüt Kalesi kuzeydoğu surları.

b) Van Kalesi sitadel kuzey sur duvarı temelleri.

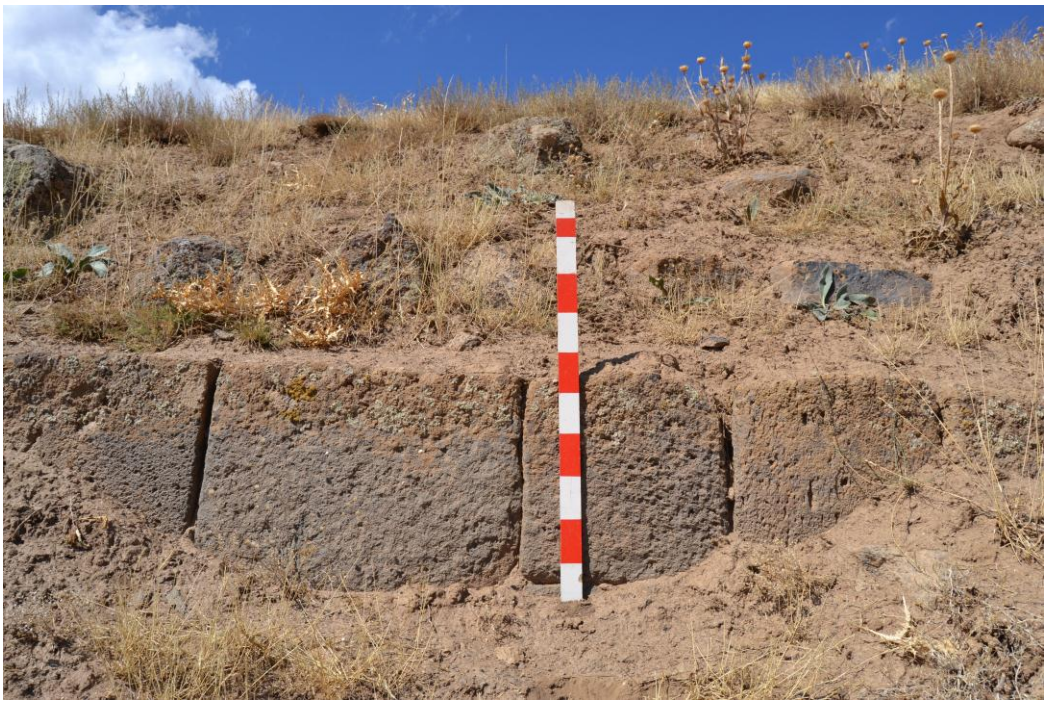

c) Van Kalesi sitadel güney sur duvarı temelleri.

LEVHA XXXIX

a) Kancıklı Kalesinin kuzeydoğusundaki ve Burney tarafından Orta Teras olarak adlandırılan sur temel duvarları.

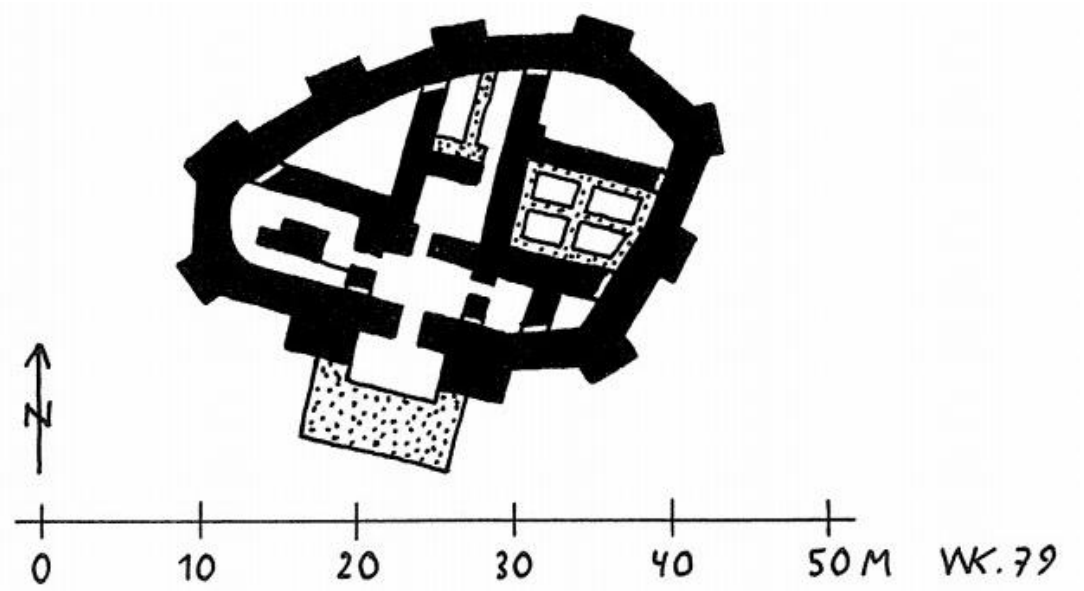

b) Kancıklı Kalesinin güneydoğusundaki düzgün kesilmiş bazalt bloklardan oluşan sur temel duvarları.

LEVHA XL

a) Kale İsmail Ağa (Qal'eh İsmail) Kalesi sur duvarları (B. Genç).

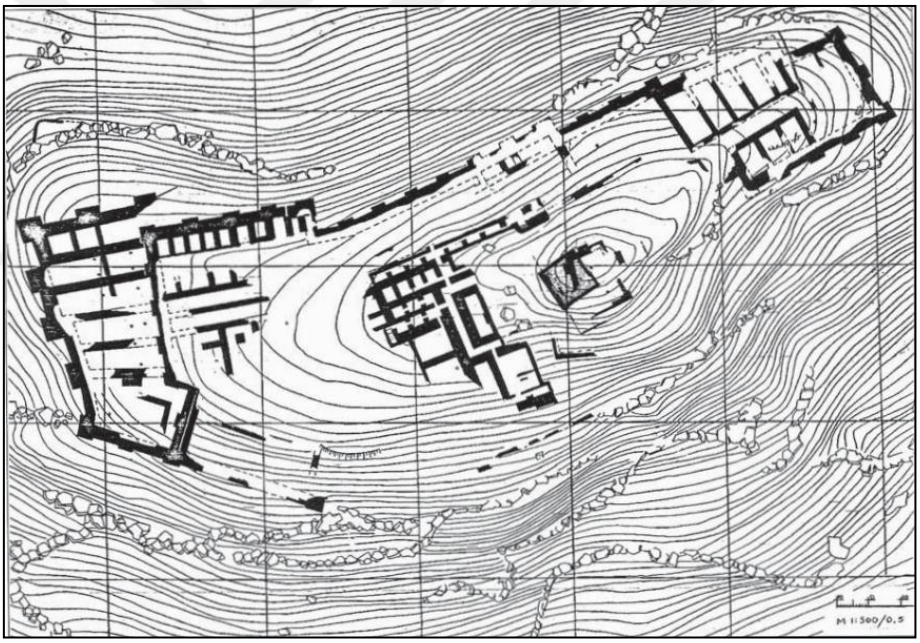

b) Agrab Tepe Kalesi'nin planı (Kleiss 1988a / Abb. 6).

LEVHA XLI

a) Erebuni Kalesi sur duvarlarından bir bölüm (http://www.wikiwand.com/en/Erebuni_Fortress).

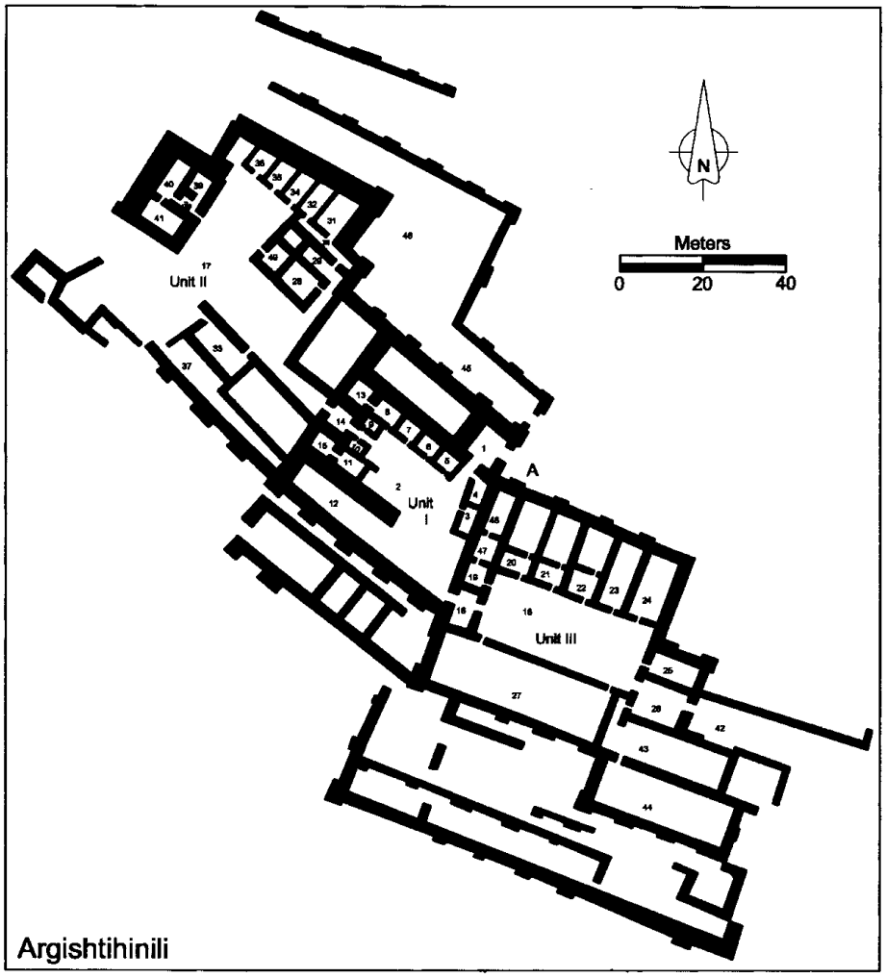

b) Armavir-Blur Kalesi'nin planı (Martirosyan 1974, Fig. 37).

c) Armavir-Blur Kalesi sur duvarları (Miqayel Badalyan).

LEVHA XLII

a) Davti-Blur (Argiştihinili) Kalesi'nin planı (Smith 2003 / Fig. 41).

b) Davti-Blur'dan sur duvarları fotoğrafı (M. Badalyan).

LEVHA XLIII

a) Çavuştepe Kalesi güney sur duvarlarından bir bölüm.

b) Çavuştepe Kalesi kuzey sur duvarlarından bir bölüm.

LEVHA XLIV

a) Tsovinar Kalesi sur duvarları (M. Badalyan)

b) Altıntepe Kalesi dış sur duvarları (Karaosmanoğlu ve bşk. 2014/ Res. 16)

LEVHA XLV

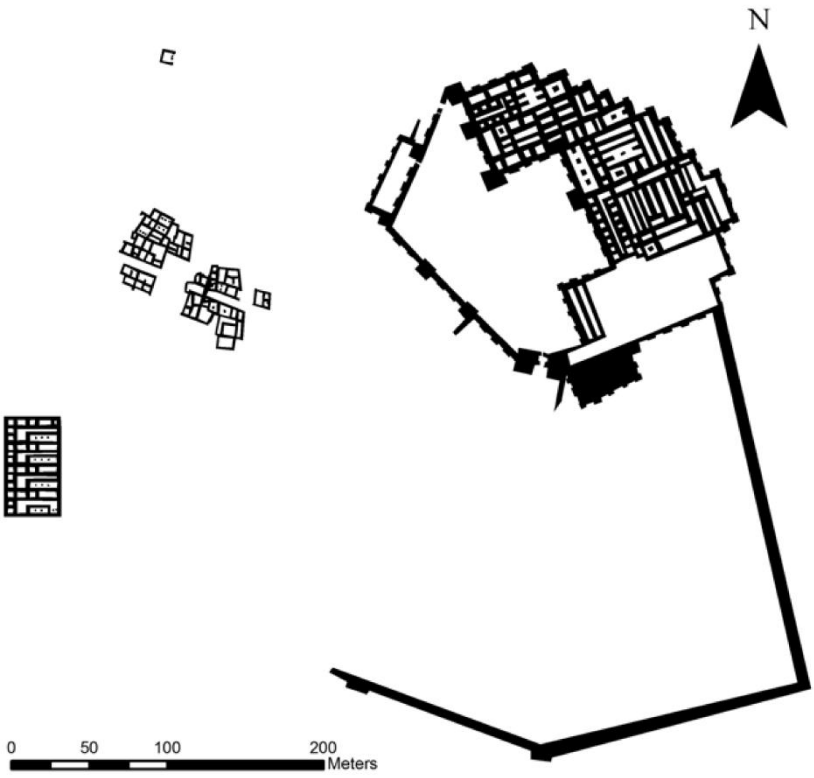

a) Bastam Kalesi sur duvarlarından bir bölüm (Bülent Genç).

b) Adilcevaz Kef Kalesi sur duvarlarından bir bölüm (Bülent Genç).

LEVHA XLVI

a) Karmir-Blur Kalesi'nin planı (Sagona-Zimansky 2015/ Fig. 9.11).

b) Karmir-Blur Kalesi sur duvarları (Mesut Çakan).

LEVHA XLVII

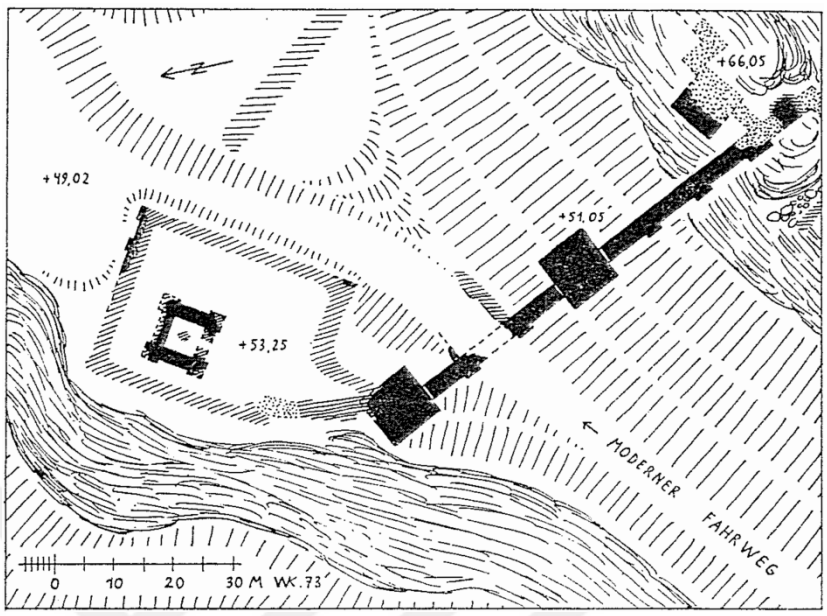

a) Ayanis Kalesi'nin doğu sur duvarları (Mehmet Işıklı'nın izni ile).

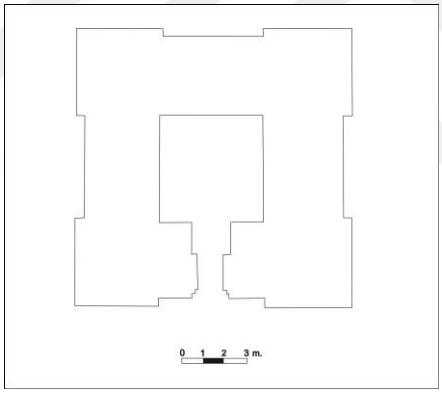

b) Ayanis Kalesi'nin güney sur duvarları (Mehmet Işıklı'nın izni ile).

LEVHA XLVIII

a) Verahram Kalesi Tapınak Planı (Kleiss 1974/Abb. 11)

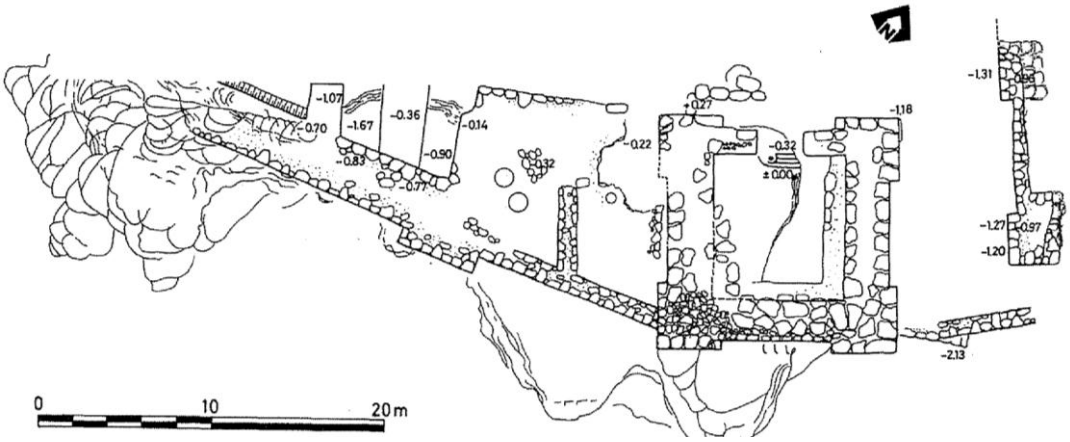

b) Körzüt Kalesi Haldi Tapınağı'nın planı (Dinçol 1976/Abb. 2'den yeniden çizim)

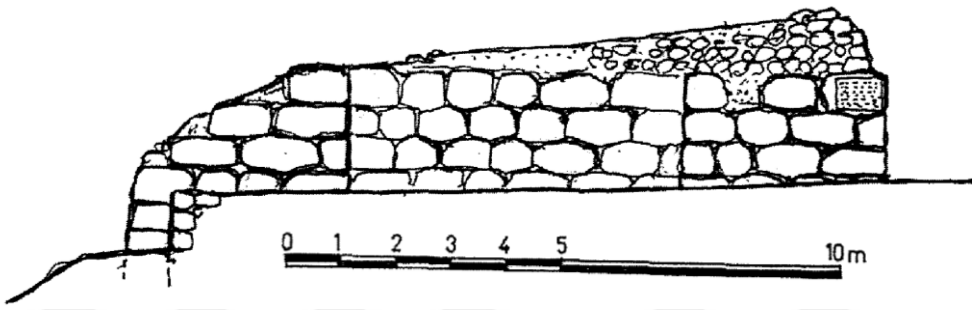

c) Körzüt Kalesi Haldi Tapınağı'nın mevcut durumu.

LEVHA XLIX

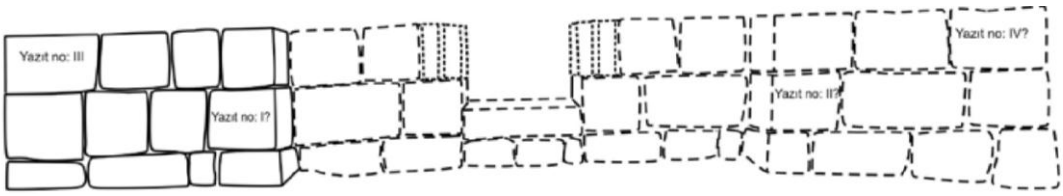
a) Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı ve çevresinin planı (Belli 1998/Çiz. 16)

b) Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı doğu duvarı (Belli 1998/Çiz. 15)

c) Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı doğu duvarı.

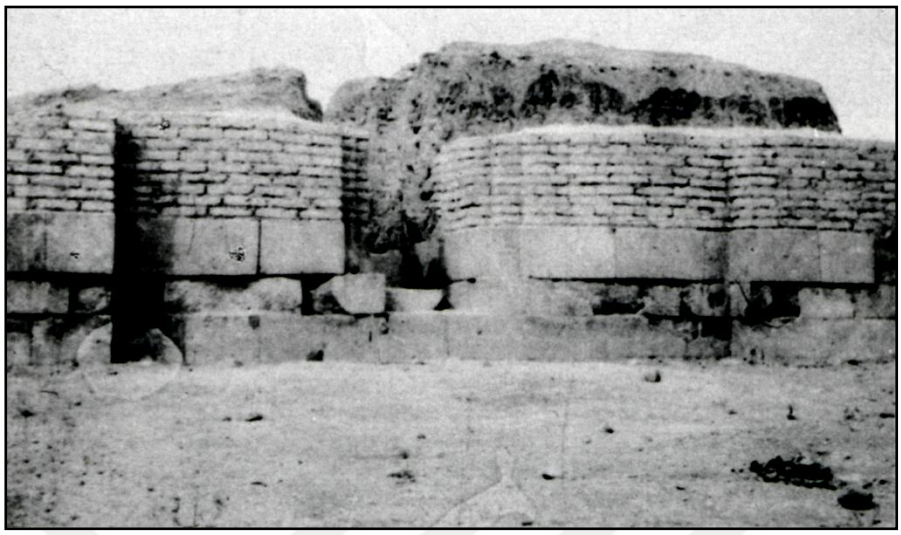

d) Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı'nın giriş rekonstrüksiyonu (Işık 2015/Çiz.2).

e) Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı'nın kuzeyden görünümü.

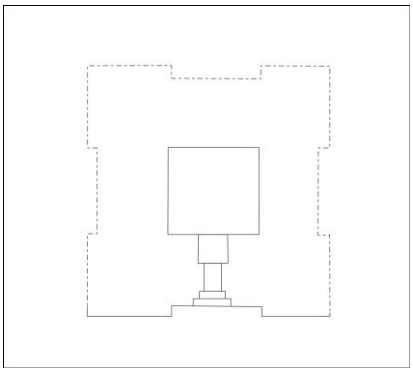
LEVHA L

a) Aznavurtepe Kalesi Haldi Tapınağı kazılardan sonra (Balkan 1964/Res. 3)

b) Aznavurtepe Kalesi Haldi Tapınağı'nın günümüzdeki hali.

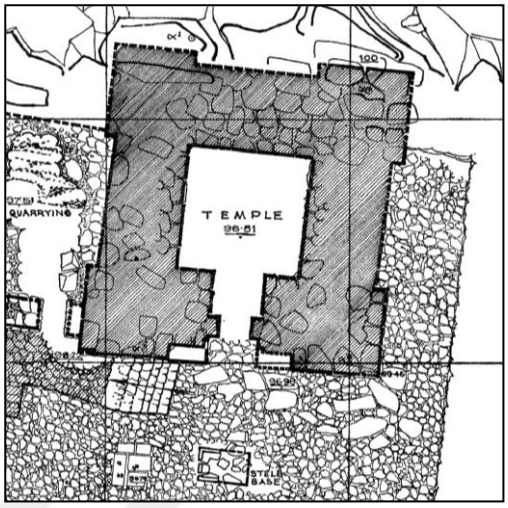

c) Aznavurtepe Kalesi Haldi Tapınağı'nın planı (Kleiss 1989 /Abb. 1'den yeniden çizim).

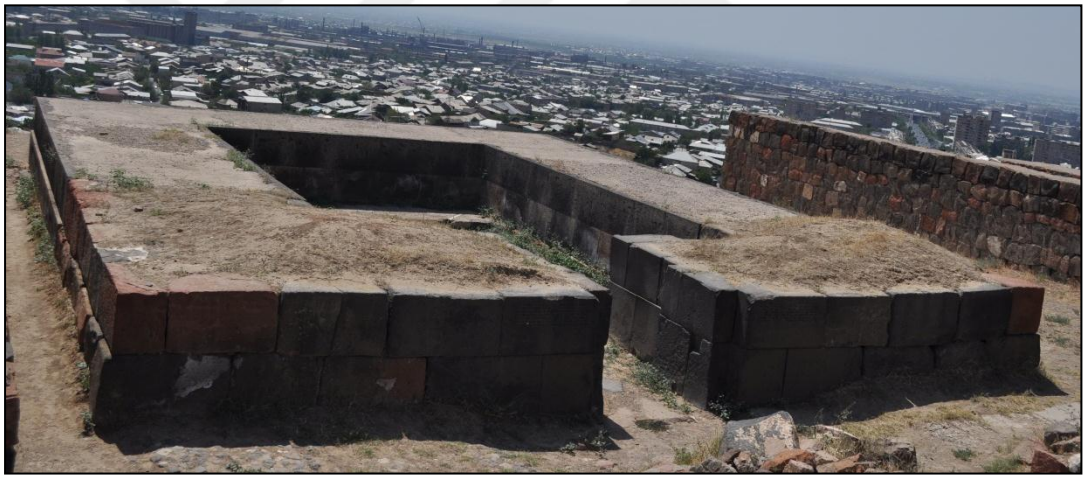
LEVHA LI

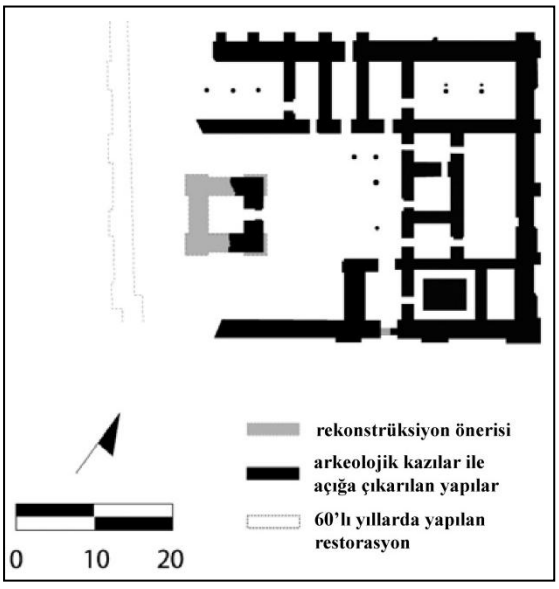
a) Kayalıdere Kalesi Haldi Tapınağı

b) Kayalıdere Haldi Tapınağı planı (Burney 1966/Fig. 4)

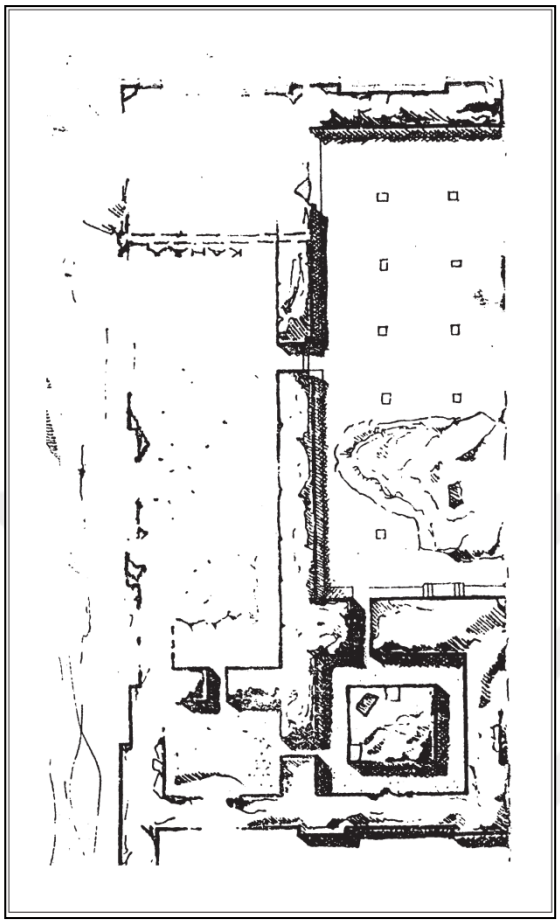

c) Erebuni Kalesi Iubşa Tapınağı'nın görünümü (Mesut Çakan).

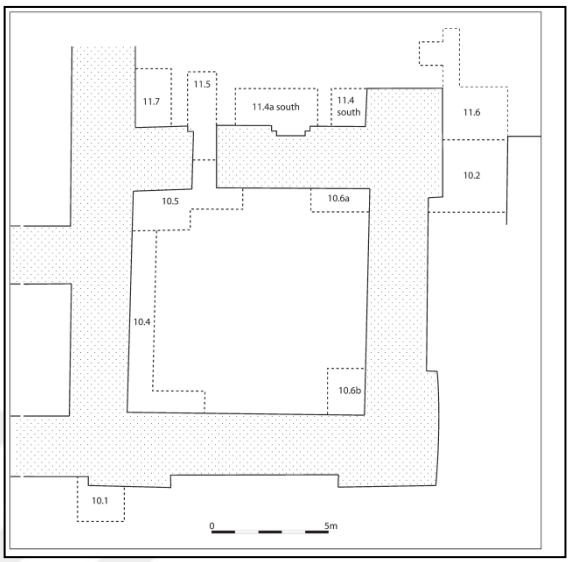

d) Iubşa Tapınağı ve yakın çevresinin planı (Dan-Farina 2011 / Fig. 8)

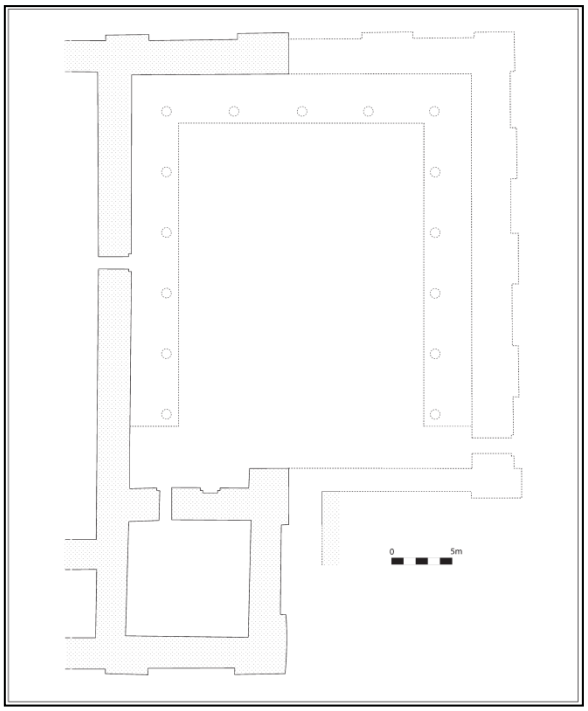
LEVHA LII

a) Oganesian'ın Haldi Tapınak Planı
(Stronach ve bşk. 2010 / Fig.6).

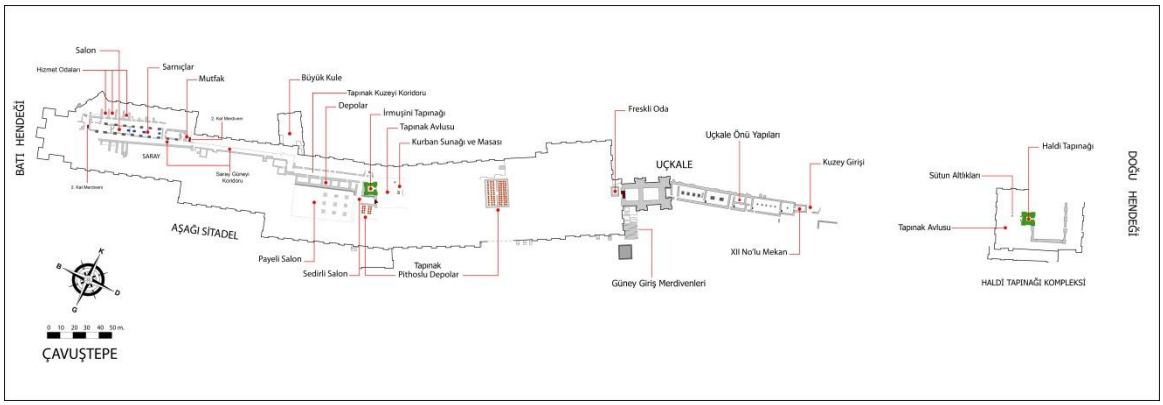

b) Erebuni I. evre tapınak planı
(Stronach ve bşk. 2010 / Fig.6).

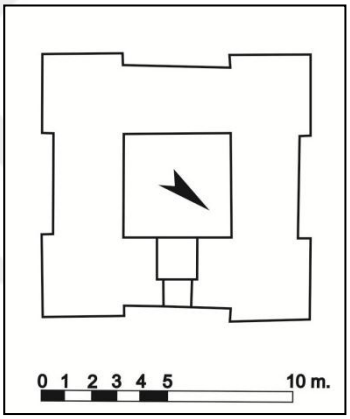
c) Erebuni I. evre tapınak planı
rekonstrüksiyon önerisi
(Stronach ve bşk. 2010 / Fig. 9).

LEVHA LIII

a) Çavuştepe Aşağı ve Yukarı Kale Planı (Avcı 2013)

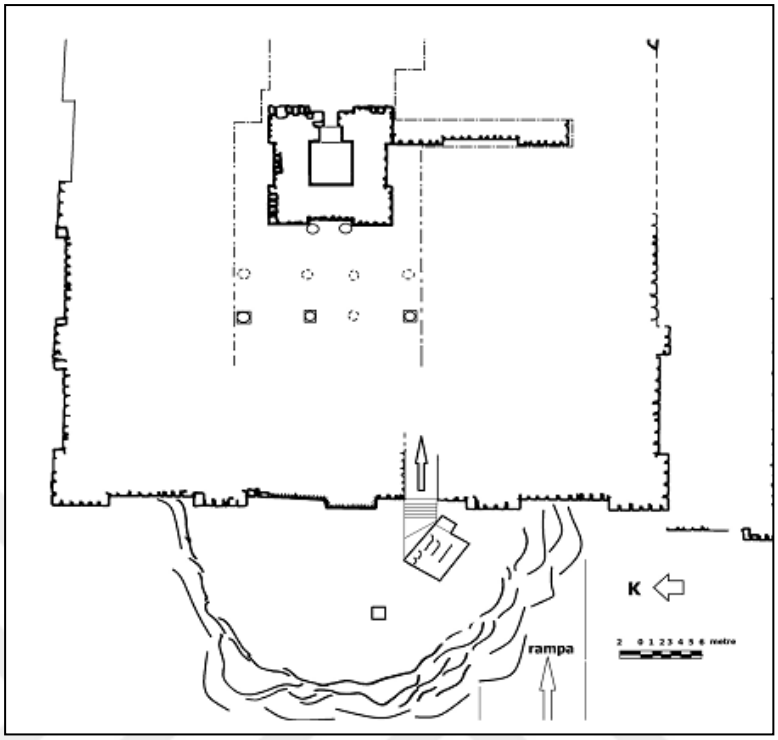

b) Çavuştepe Aşağı Kale İrmuşini Tapınağı ve planı.

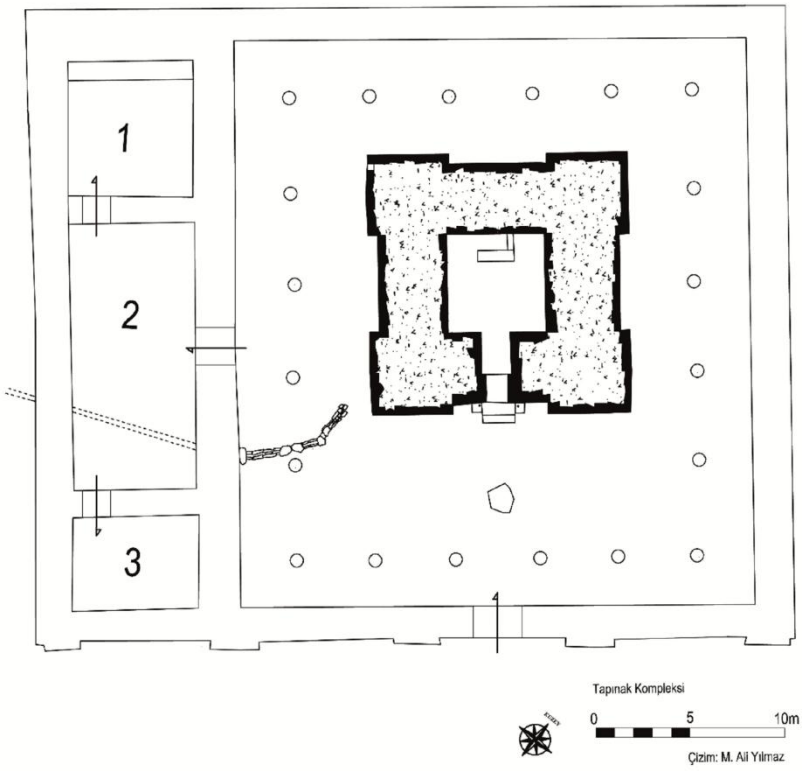

c) Çavuştepe Yukarı Kale Haldi Tapınağı.

LEVHA LIV

a) Çavuştepe Yukarı Kale'nin planı (Sevin 2014/Şek. 5).

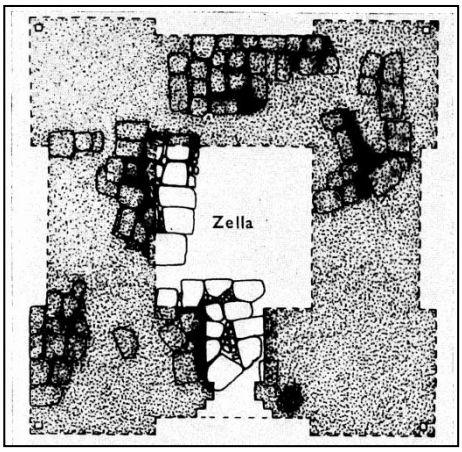

b) Altıntepe Kalesi Haldi Tapınak Kompleksi'nin planı (Karaosmanoğlu ve bşk. 2014/ Res. 16).

LEVHA LV

a) Toprakkale Haldi Tapınağı temel taşları

b) Tapınak Planı (Erzen 1962/ Abb. 12)

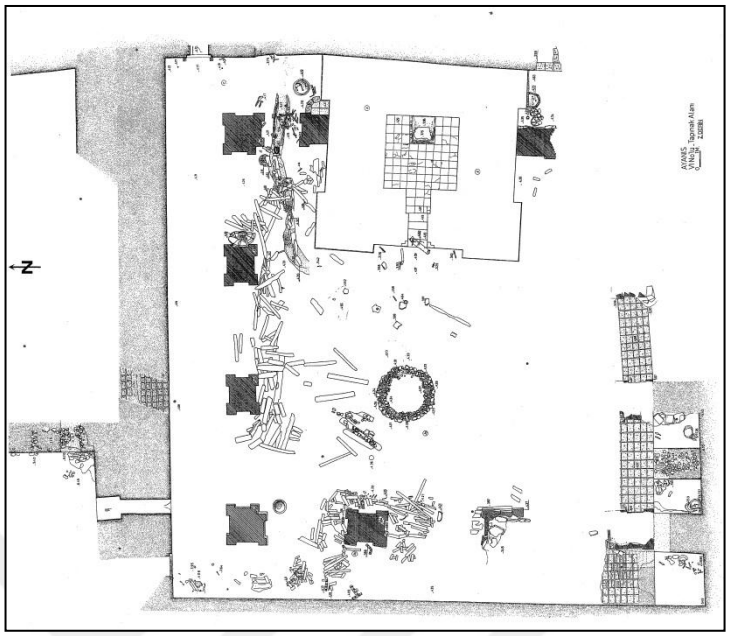

c) Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı

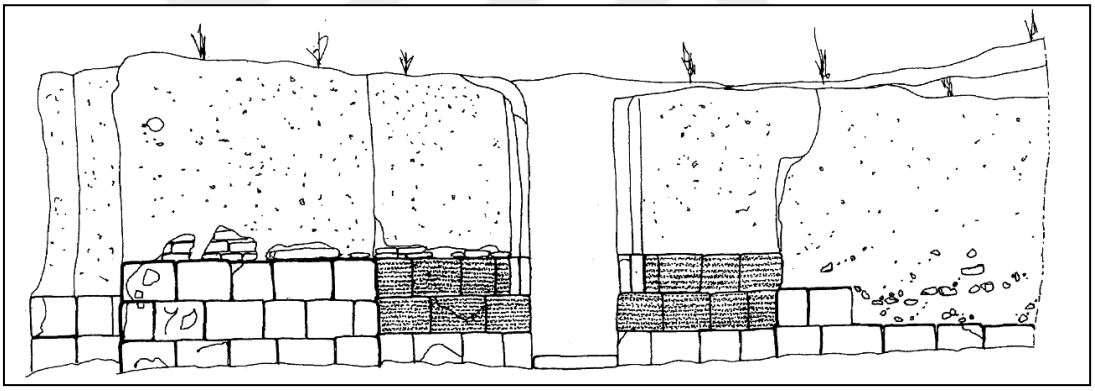

d) Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı tunç inşa diskleri (Çilingiroğlu 1997/ Res. 66)

LEVHA LVI

a) Ayanis Haldi Tapınağı'nın planı (Çilingiroğlu 2001/Fig.26)

b) Ayanis Haldi Tapınağı batı cephesi (Çilingiroğlu 2001/Fig.31)

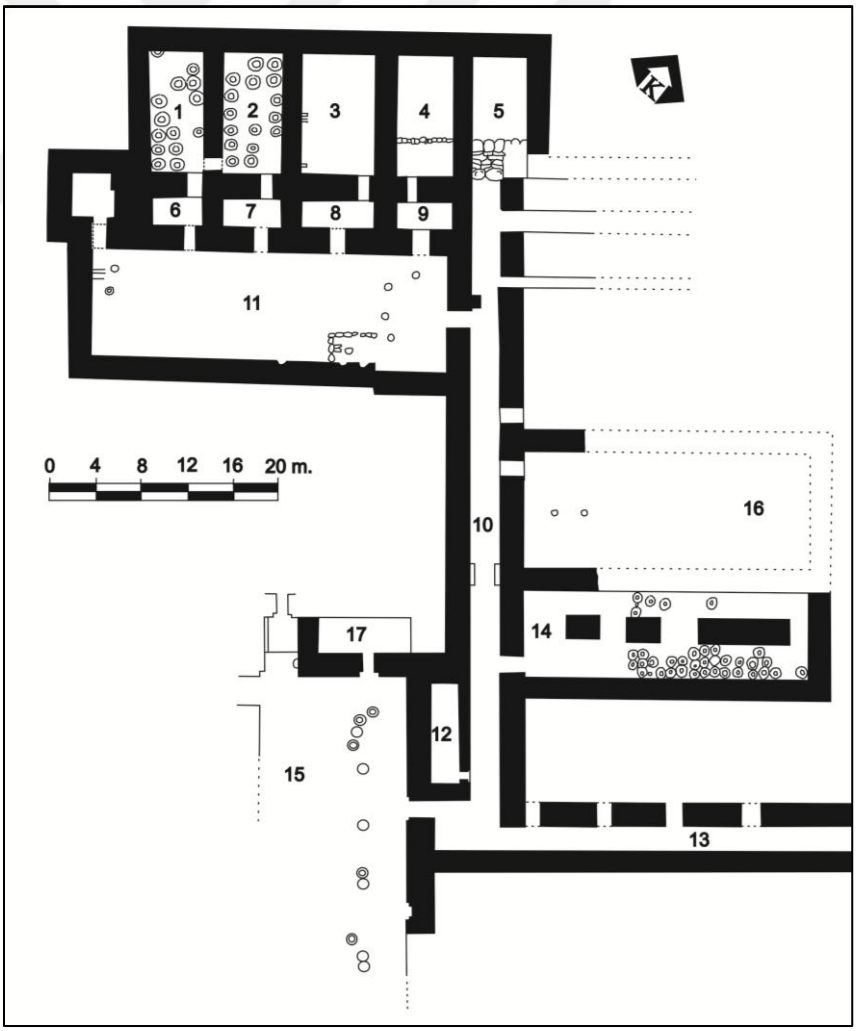

c- Tapınak cellası ve intaglio bezemeler (Çilingiroğlu-Işıklı 2014/Res.10).

LEVHA LVII

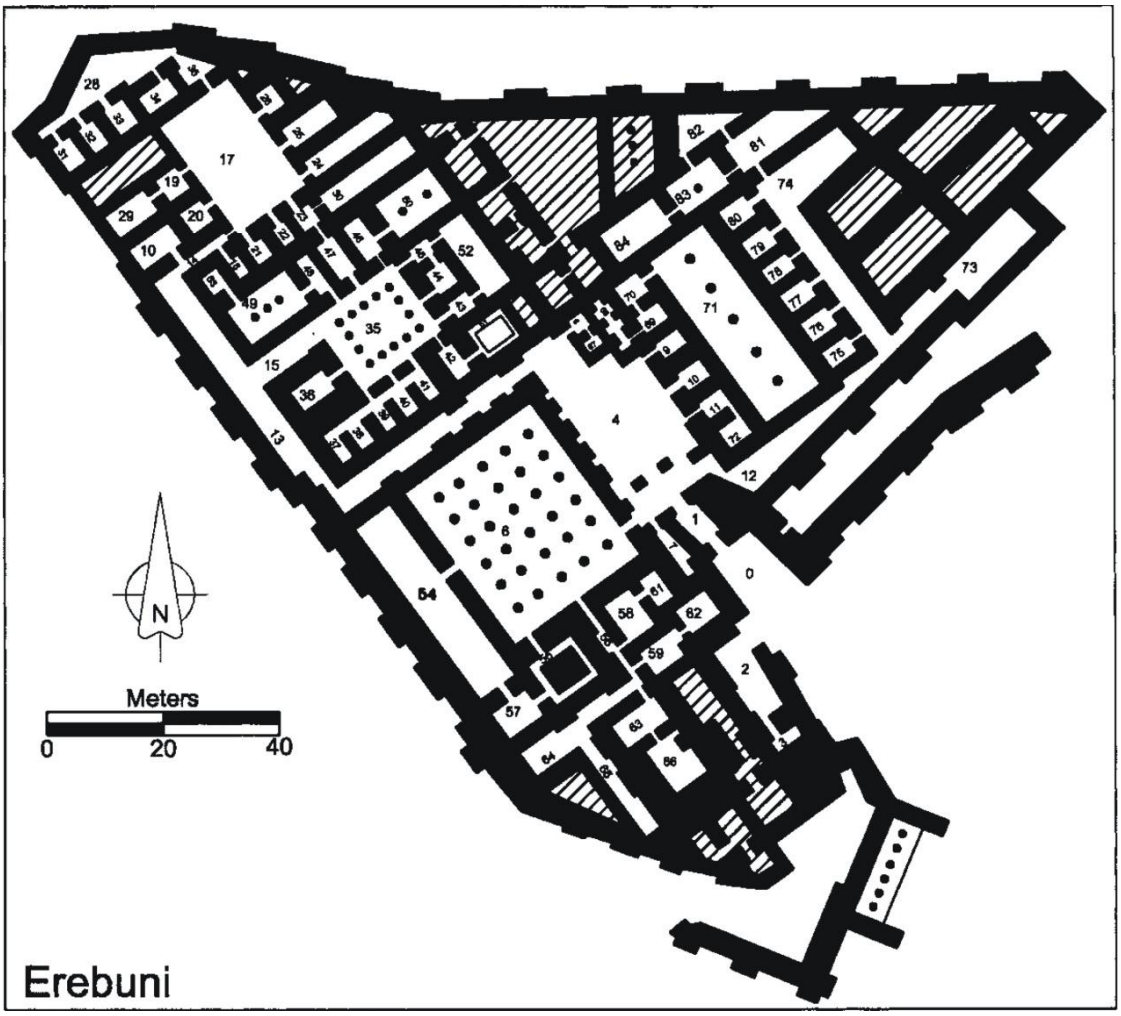

a) Van Kalesi sitadeli Eski Saray temel duvarları (VANTAM).

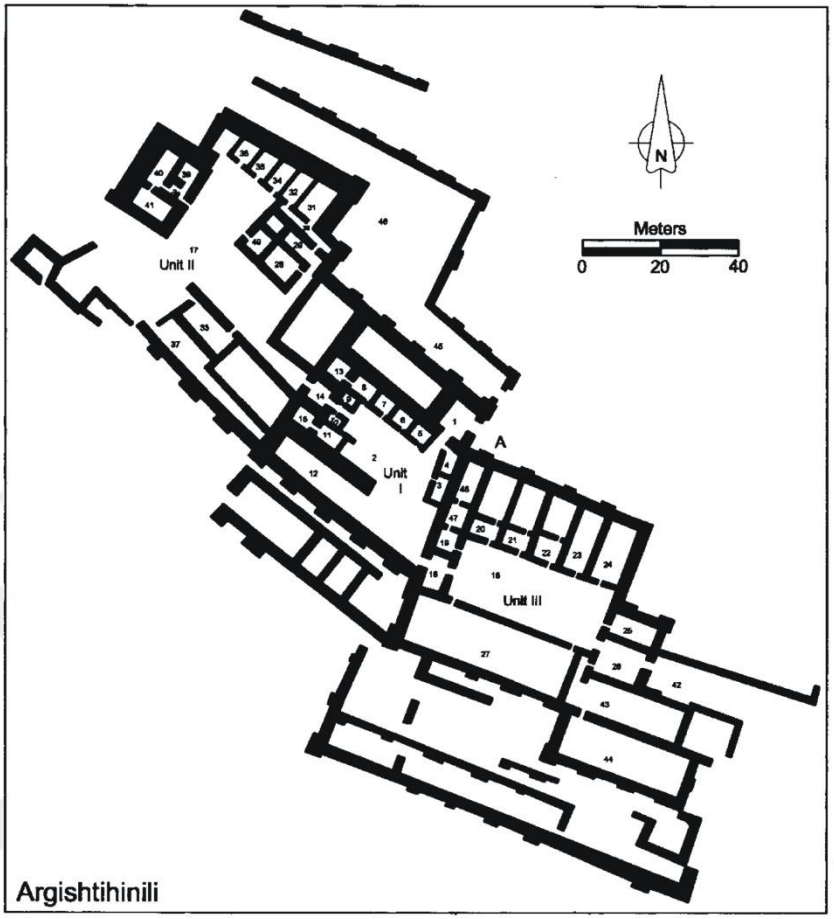
b)-Yukarı Anzaf Kalesi saray planı (Belli 2009 / Drawing 2'den yeniden çizim)

LEVHA LVIII

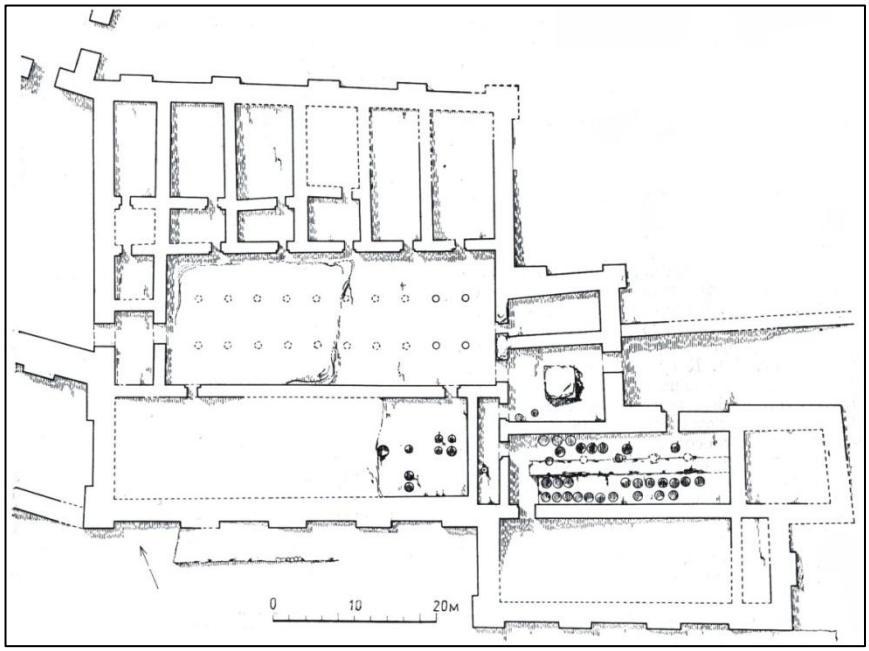

Erebuni Kalesi'nin mimari planı (Smith 2009 / Drawing 2)

LEVHA LIX

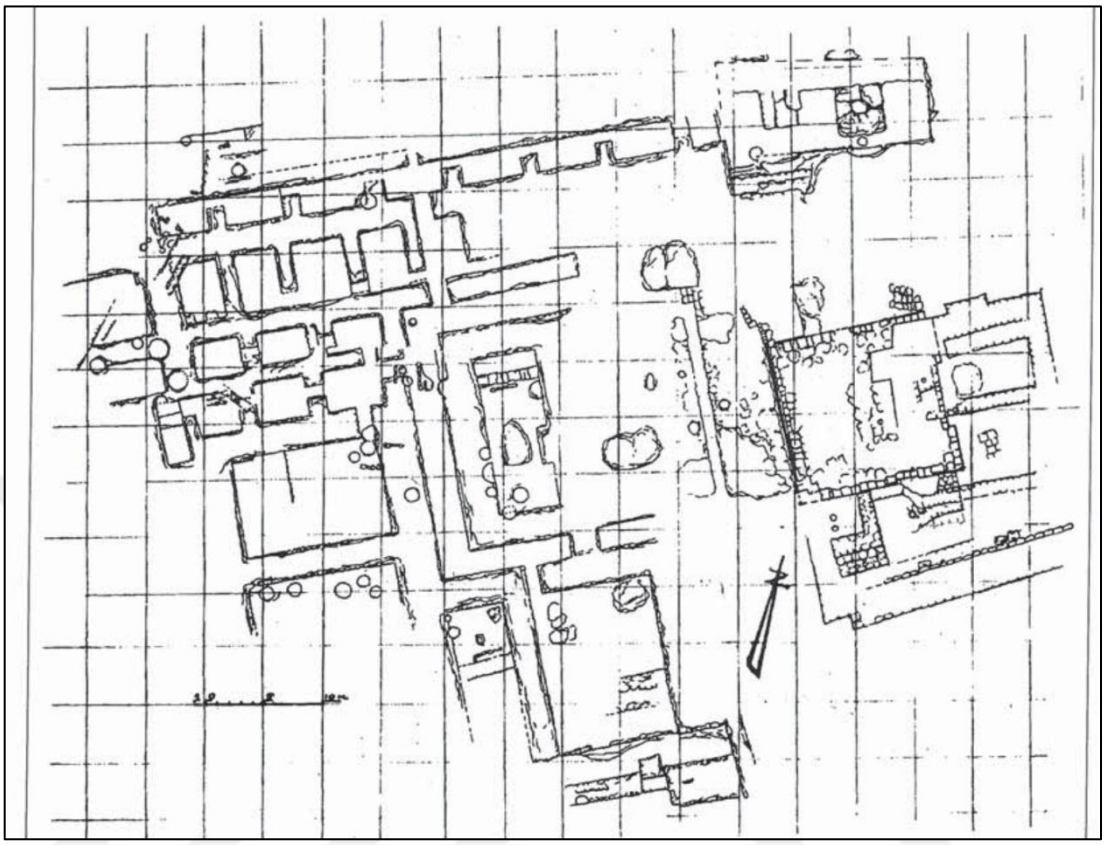

a) Argiştihinili Kenti batı sitadelinin mimari planı (Smith 2003/Fig.41)

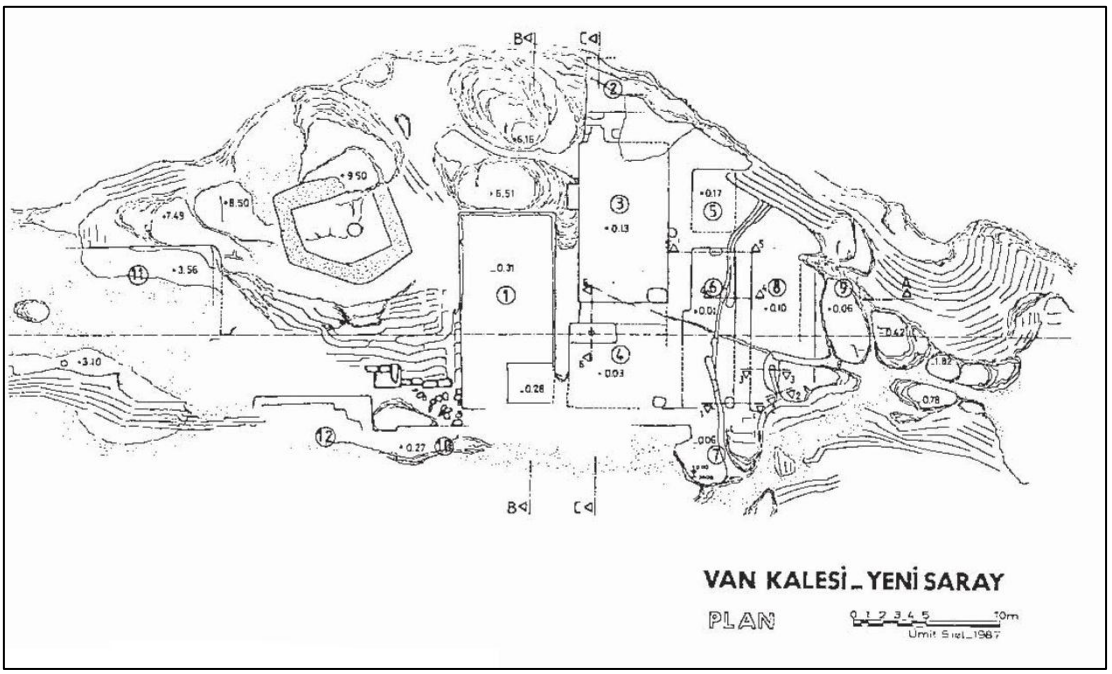

b) Argiştihinili Kenti batı sitadelinin saray planı (Kafadaryan 1984/ Fig.21)

LEVHA LX

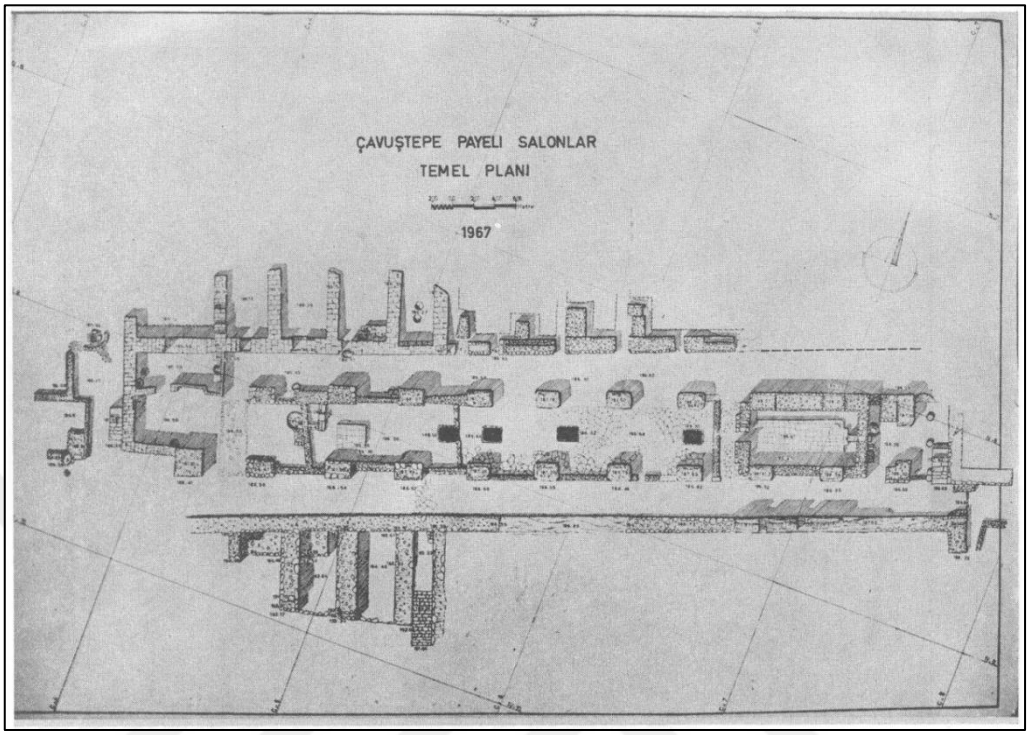

a) Argiştihinili Kenti doğu sitadeli merkezi yapılar planı (Karapetyan 2010/ Fig.2)

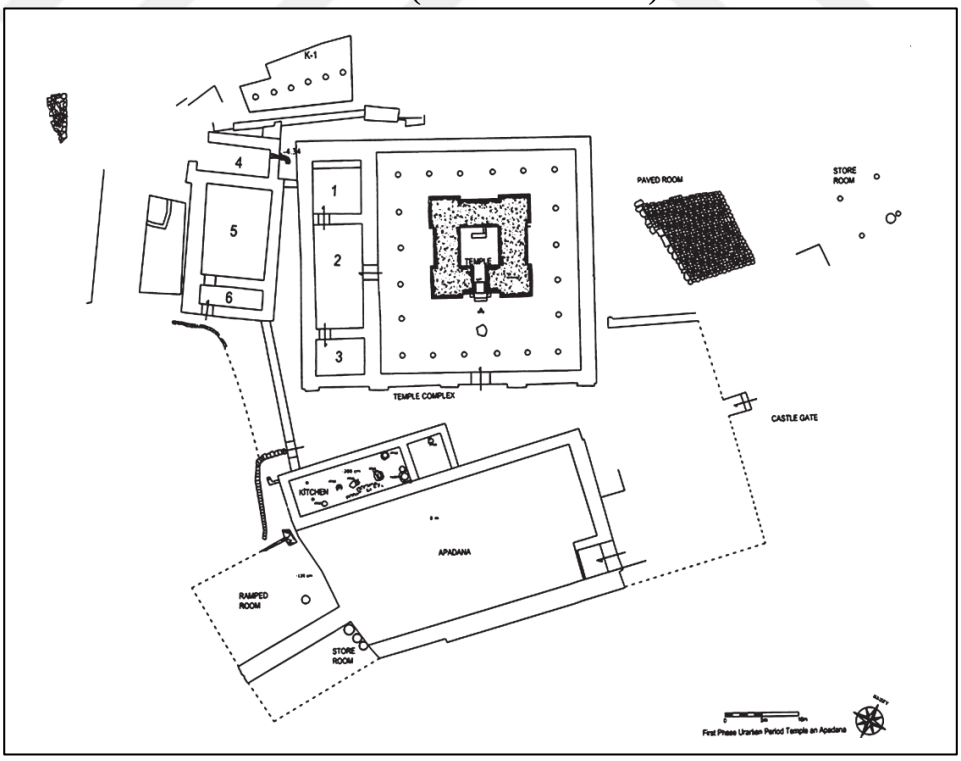

b) Van Kalesi Yeni Saray planı (Tarhan-Sevin 1989/ Res. 4)

LEVHA LXI

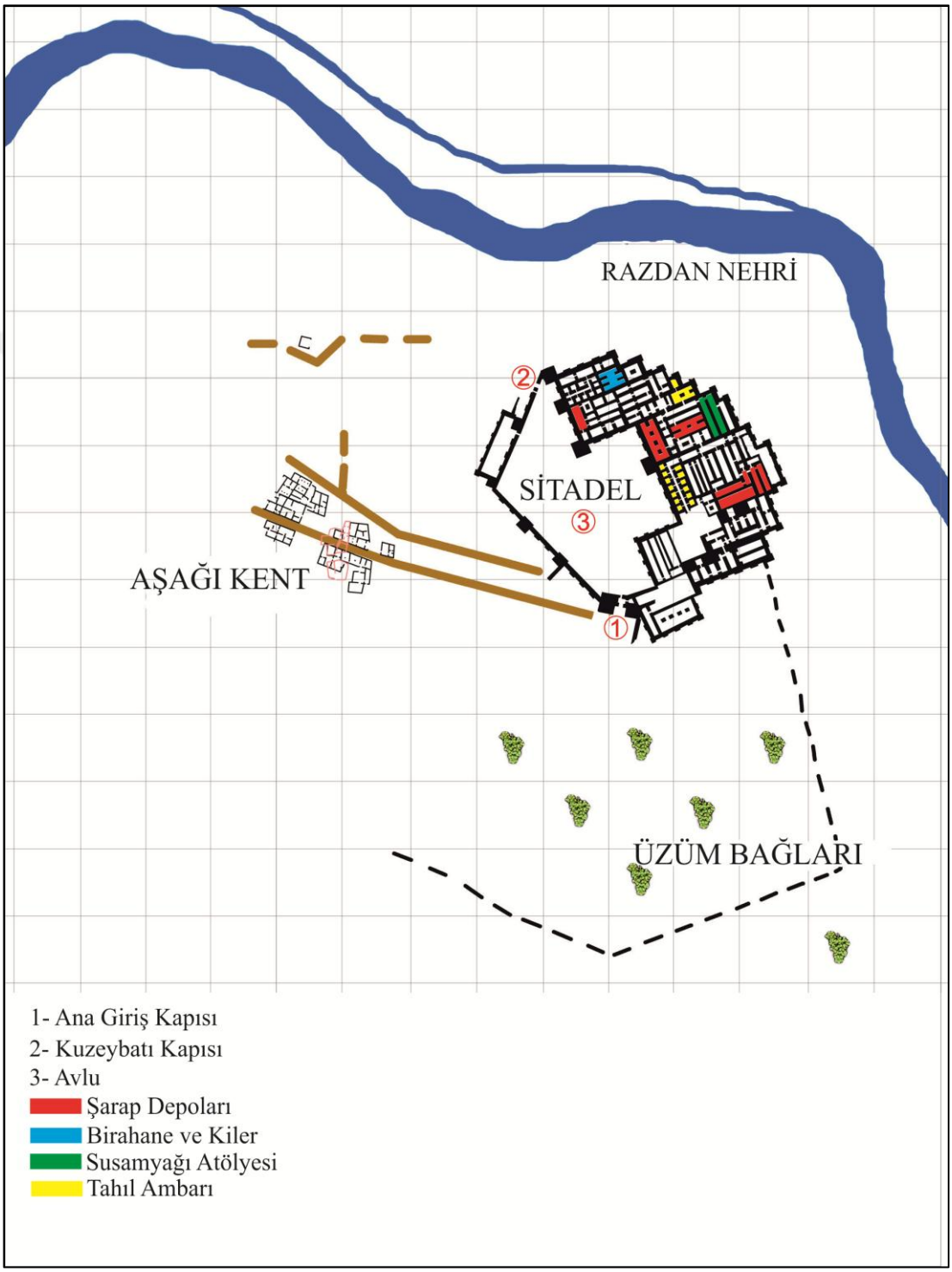

a) Çavuştepe Aşağı Kale saray ve çevresindeki yapıların planı
(Erzen 1968/Res.6)

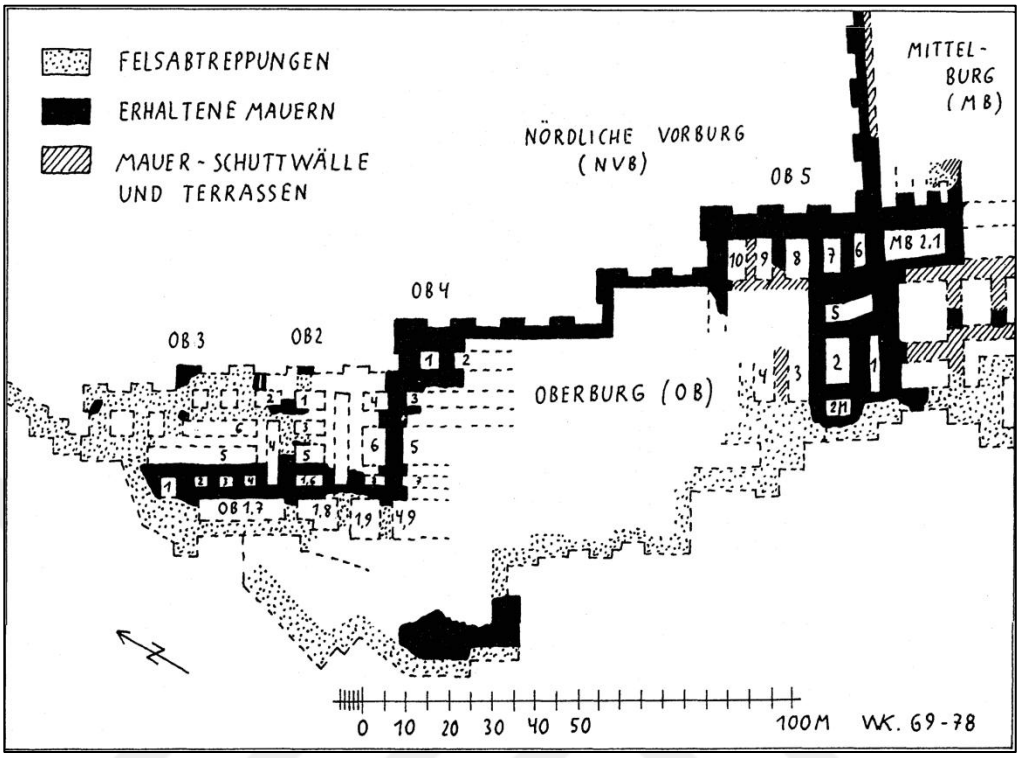

b) Altıntepe Kalesi tapınak ve saray mekânlarının planı
(Karaosmanoğlu-Korucu 2012/ Fig. 7).

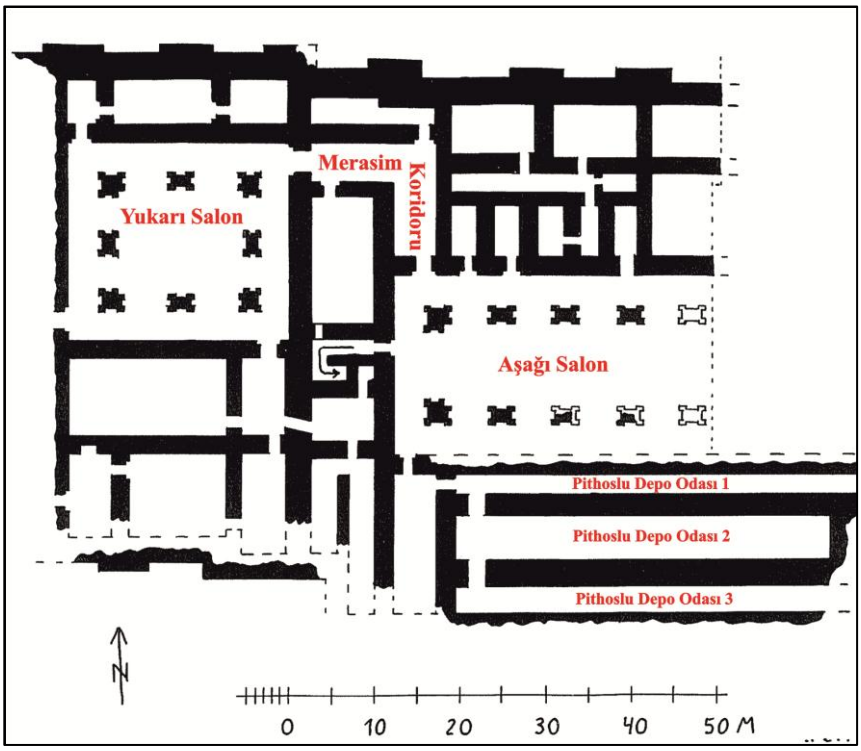
LEVHA LXII

Karmir Blur Kalesi zemin kat planı
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Teishebaini_03.png)

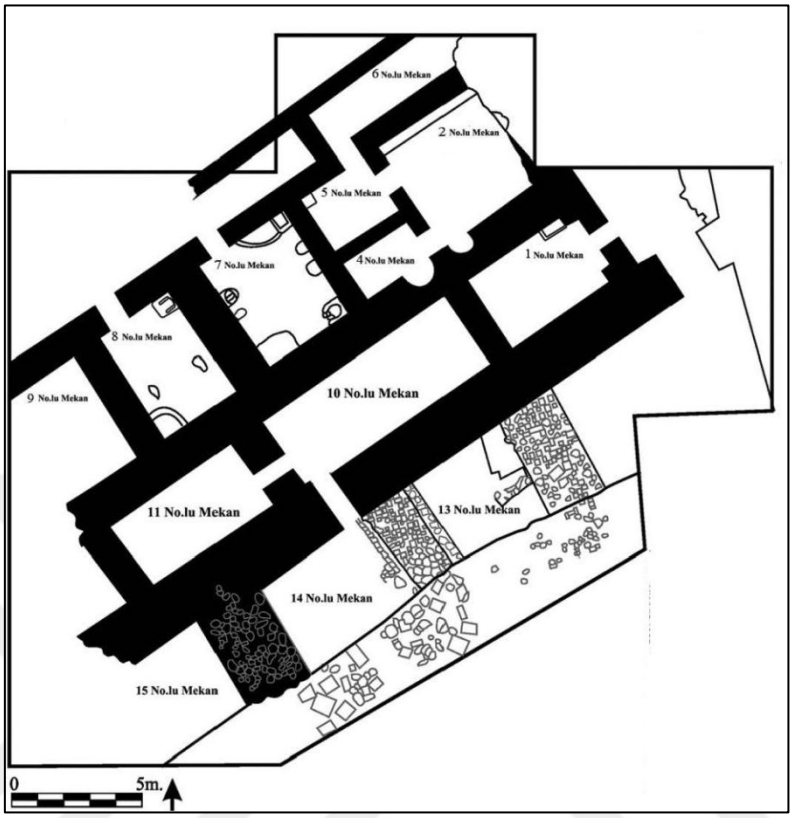

a) Bastam Yukarı Kale saray ve çevresindeki yapıların planı (Kleiss 1988/Abb.65).

b) Adilcevaz Kef Kalesi saray planı (Kleiss 1988a/Abb.14).

LEVHA LXIV

a) Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı batısındaki yapıların planı (Batmaz 2012).

b) Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı batısındaki yapıların görünümü (Çilingiroğlu-Işıklı 2014/Res.5).

LEVHA LXV

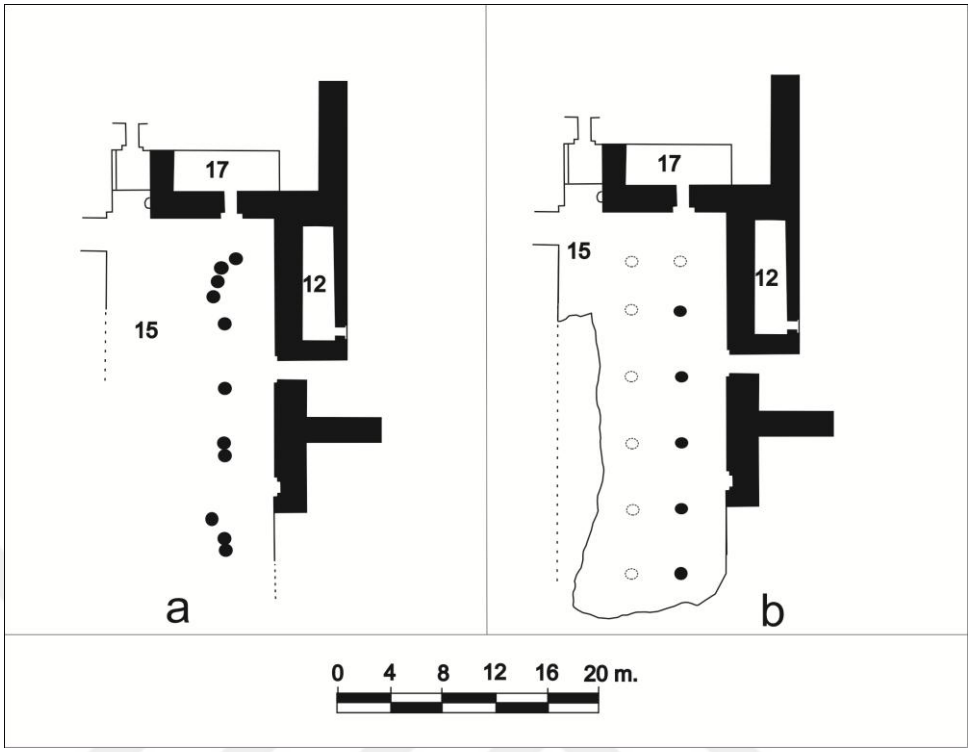
a) İşpuini'ye ait çivi yazılı sütun altlığı (Işık-Genç 2012 / Tab. XVII/1).

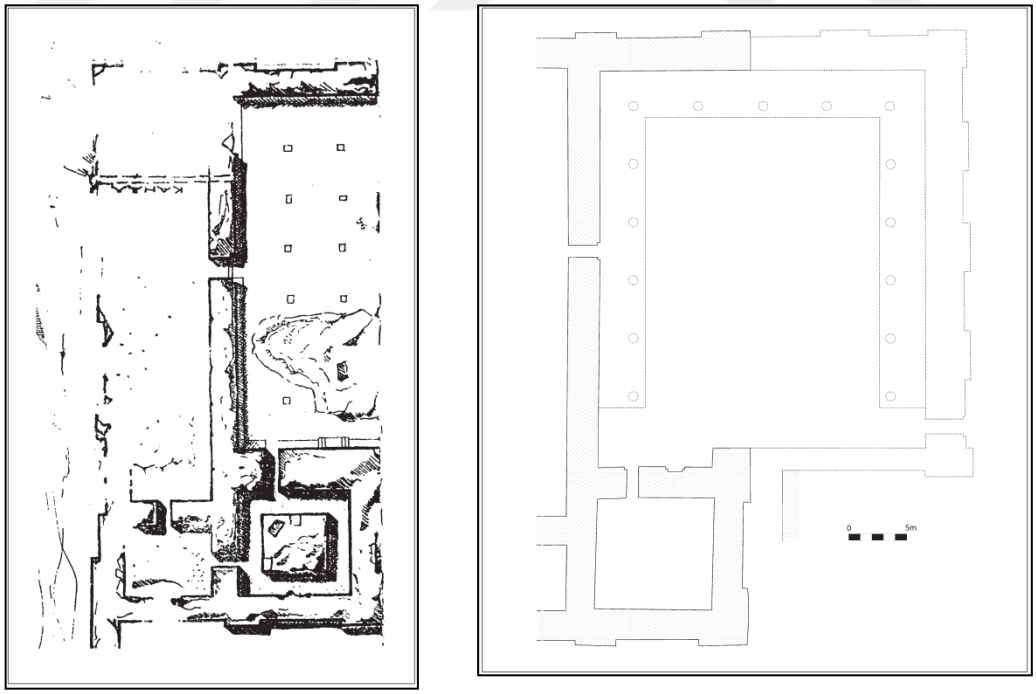
b) Aşağı Anzaf Kalesi'nden İşpuini'yeait çivi yazılı sütun altlığı (Belli 2010 / 179).

c) Van Müzesi'nden İşpuini'ye ait çivi yazılı sütun altlığı

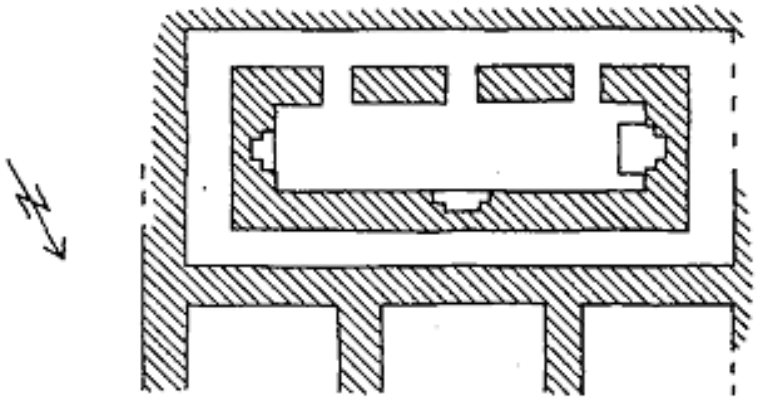

a-b)- Yukarı Anzaf Kalesi 15 Nolu Büyük Salon planı, a) Salonda yer alan sütun kaidelerinin mevcut durumu; b) Sütun kaidelerine ilişkin öneri diziliş.

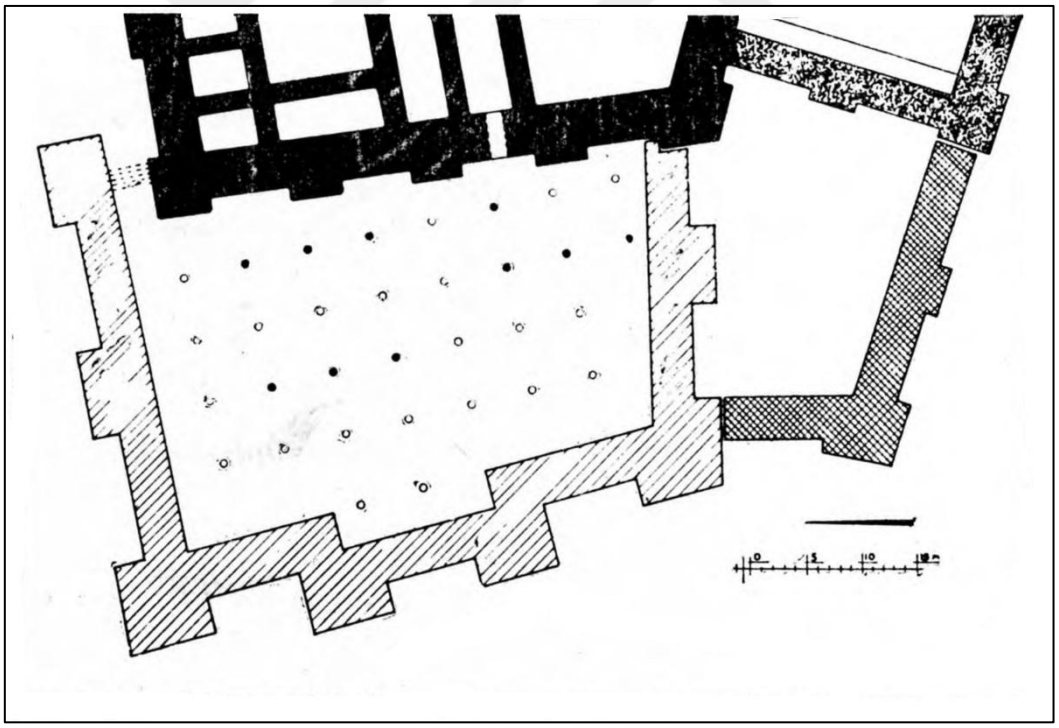

c) Oganesian'ın Haldi Tapınak Planı (Stronach ve bşk. 2010 / Fig.6).
d) Erebuni I. evre tapınak planı rekonstrüksiyon önerisi
(Stronach ve bşk. 2010 / Fig. 9).

LEVHA LXVII

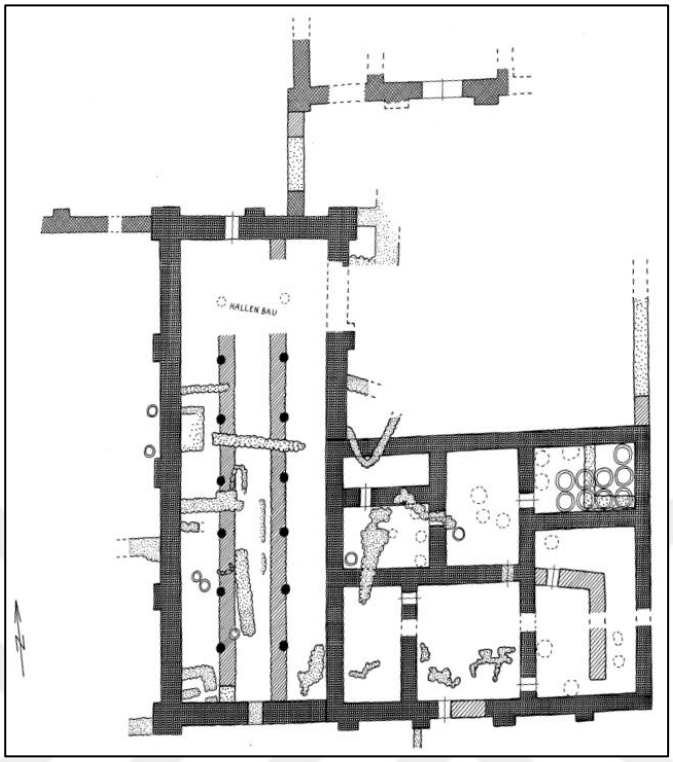

a) Giriktepe (Patnos) nişli salon planı (Kleiss 1988b/Abb.61)

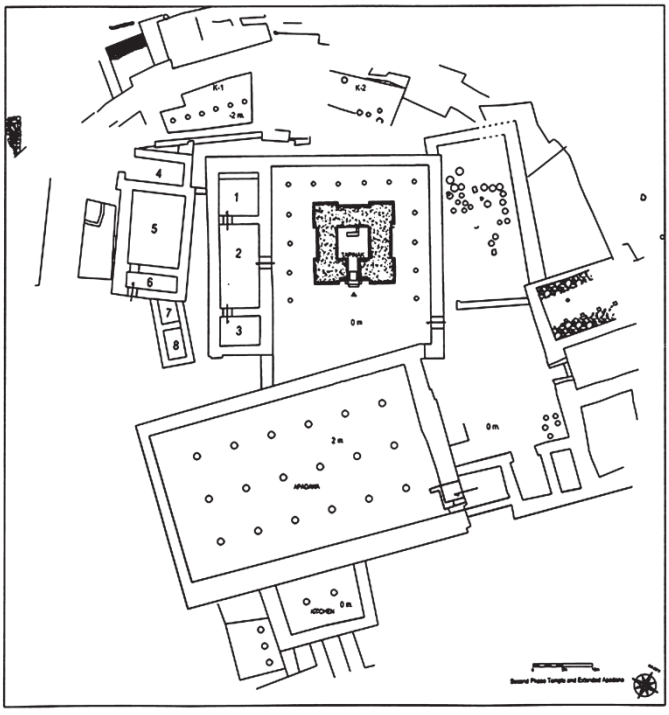

b) Armavir-Blur çok sütunlu salon planı (Kafadaryan 1984/Fig. 16)

LEVHA LXVIII

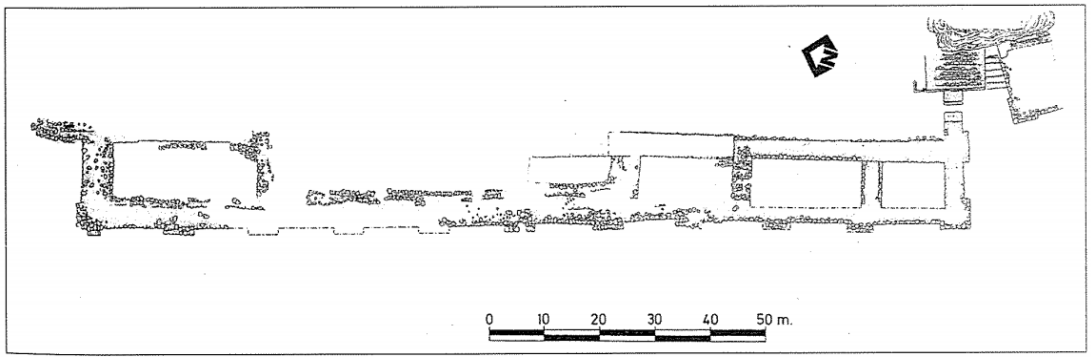

a) Bastam çok sütunlu at ahırı planı (Kleiss 1988b/Abb.16)

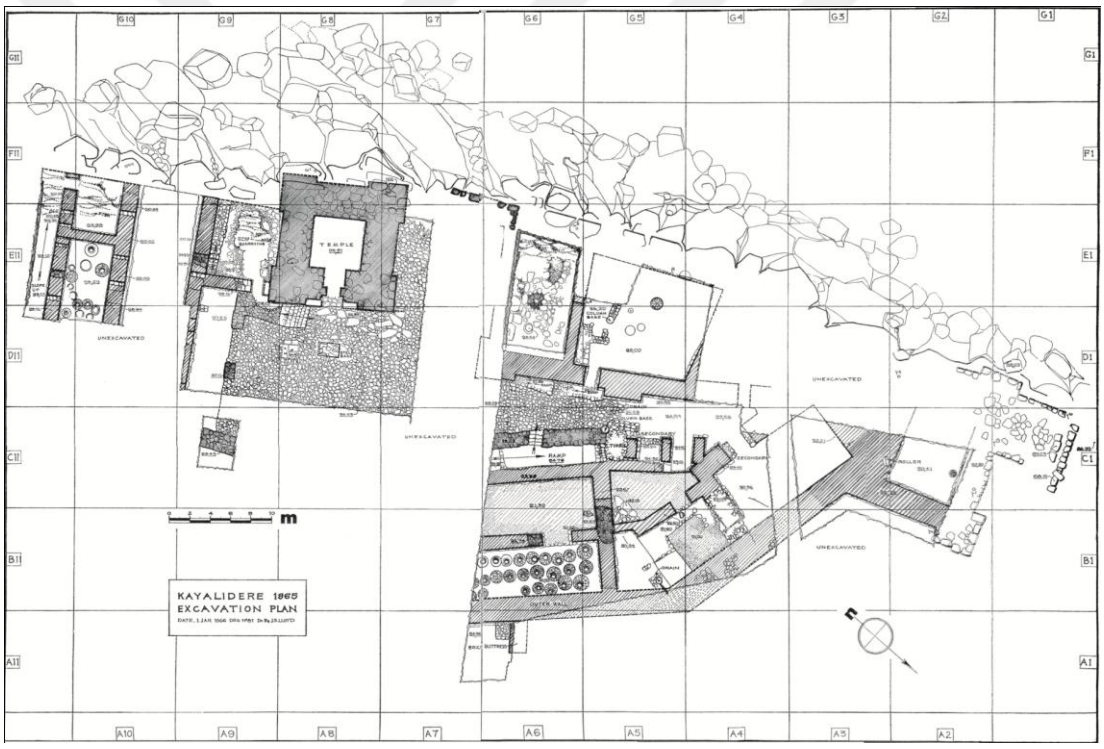

b) Altıntepe Kalesi apadana evresi planı
(Karaosmanoğlu-Korucu 2012/ Fig. 17).

LEVHA LXIX

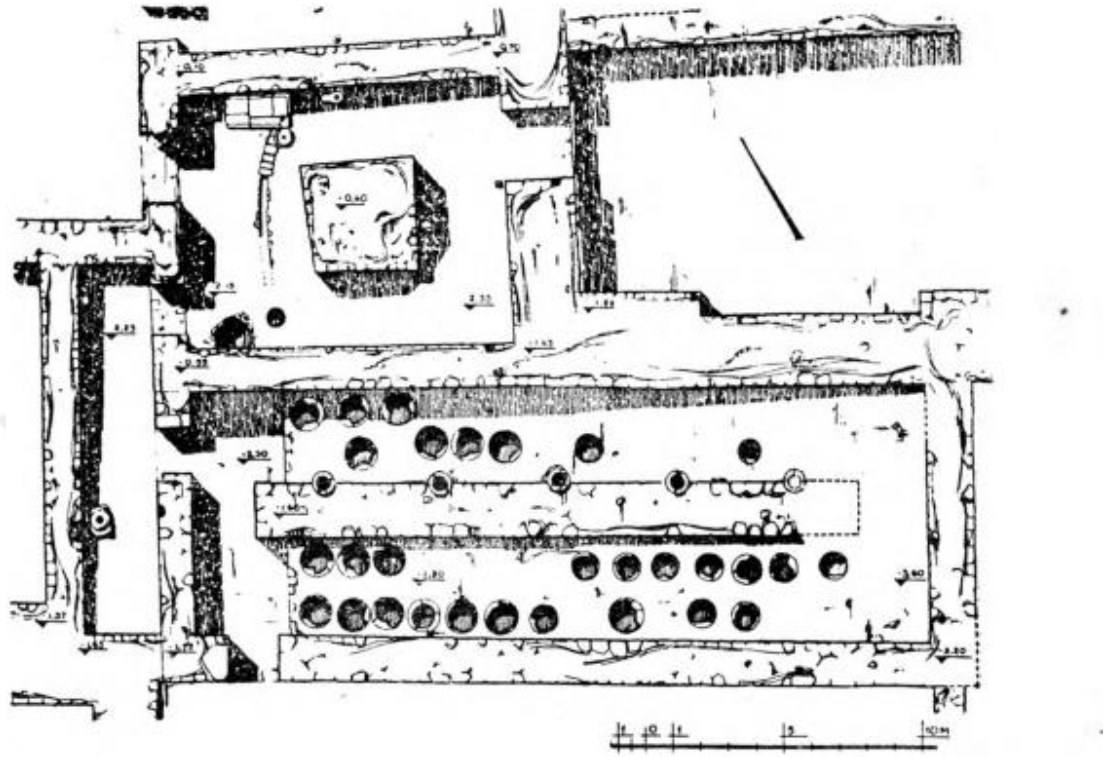

a)Yukarı Anzaf Kalesi Batı sur duvarına bitişik yapılan depo mekânlarının planı (Belli 1998: Çiz. 9)

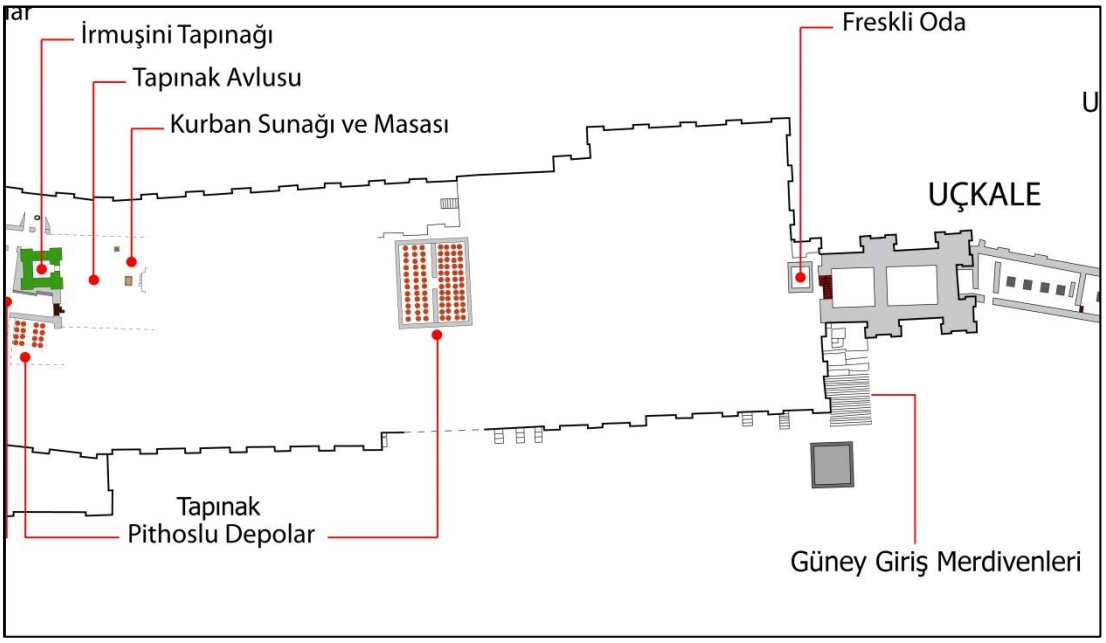

b) Kayalıdere Kalesi'nin planı, tapınak alanının kuzeydoğusunda pithoslu depo yapısı yer almaktadır (Burney 1966/Fig. 4).

LEVHA LXX

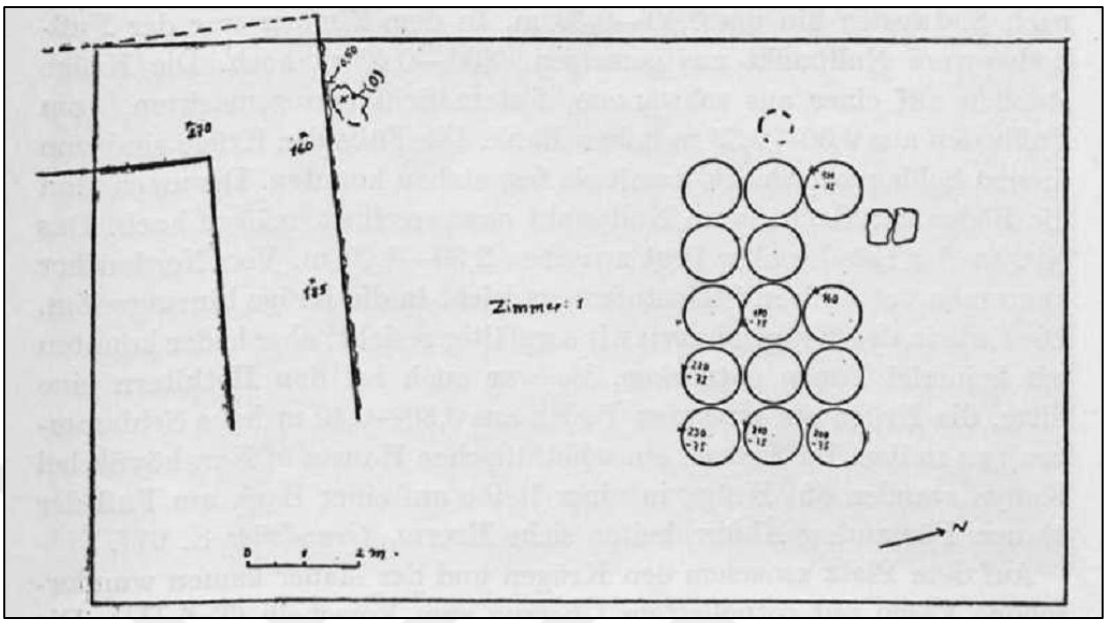

a) Argiştihinili Kenti batı sitadeli depo mekânının mimari planı (Kafadaryan 1988/Fig.23)

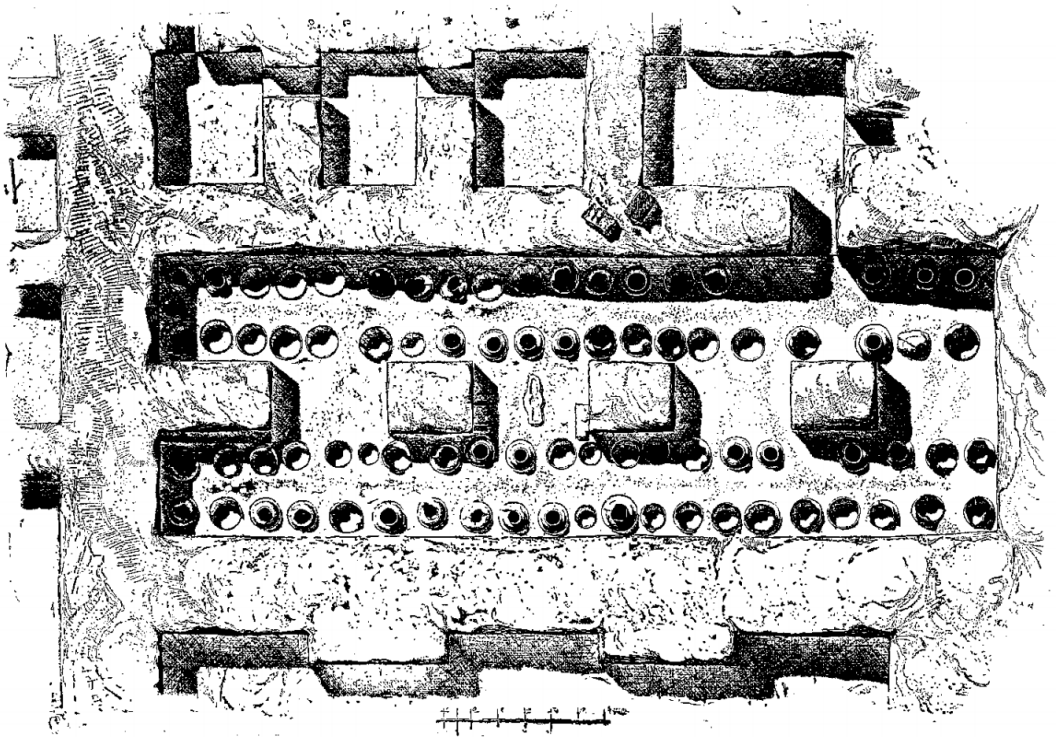

b) Çavuştepe Aşağı Kale pithoslu depo (Avcı 2013)

LEVHA LXXI

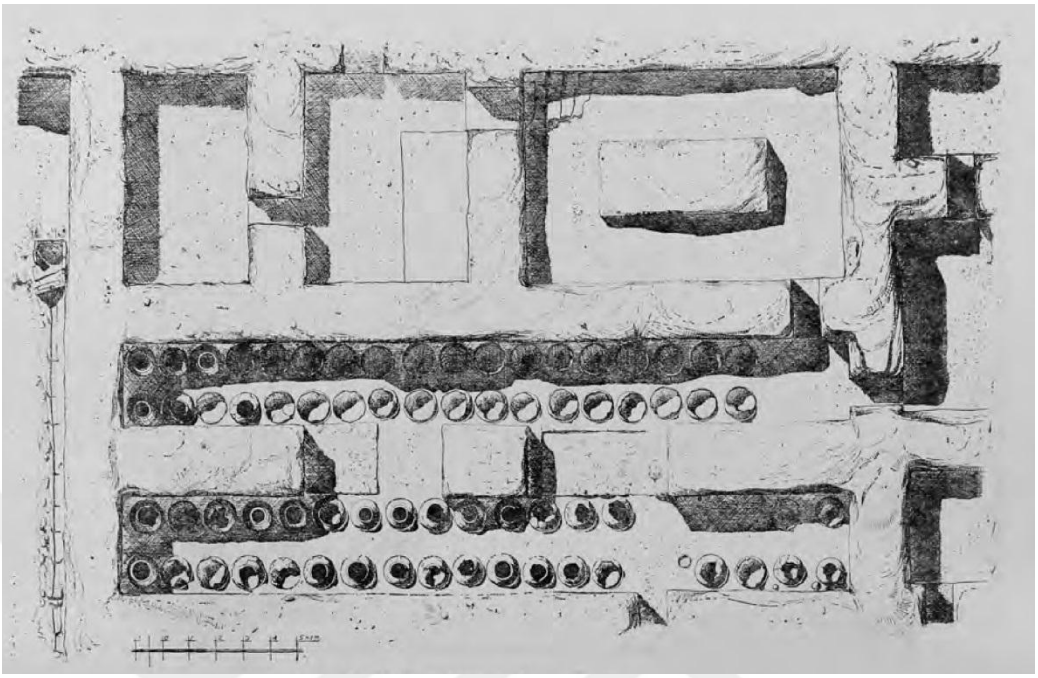

a) Toprakkale pithoslu mekân planı (Öğün 1961/Taf. A/1)

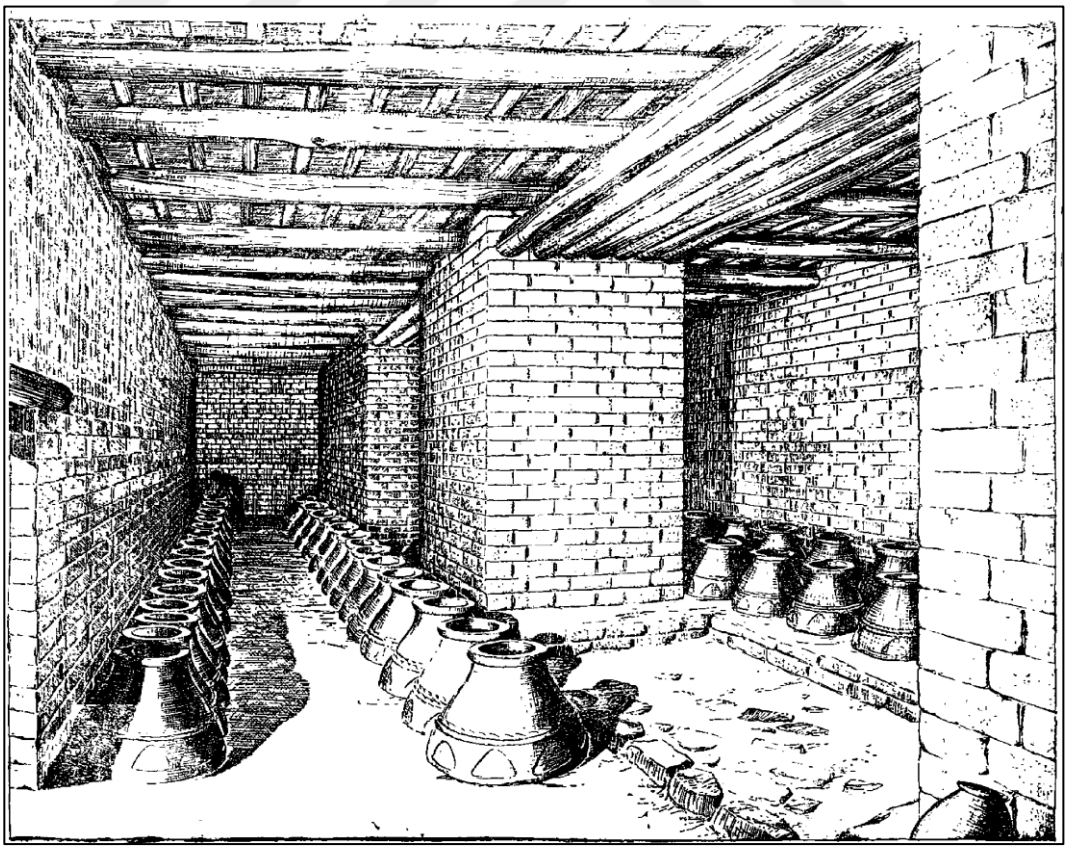

b) Karmir-blur 25 nolu depo mekânı planı (Oganesian 1955/Fig. 31)

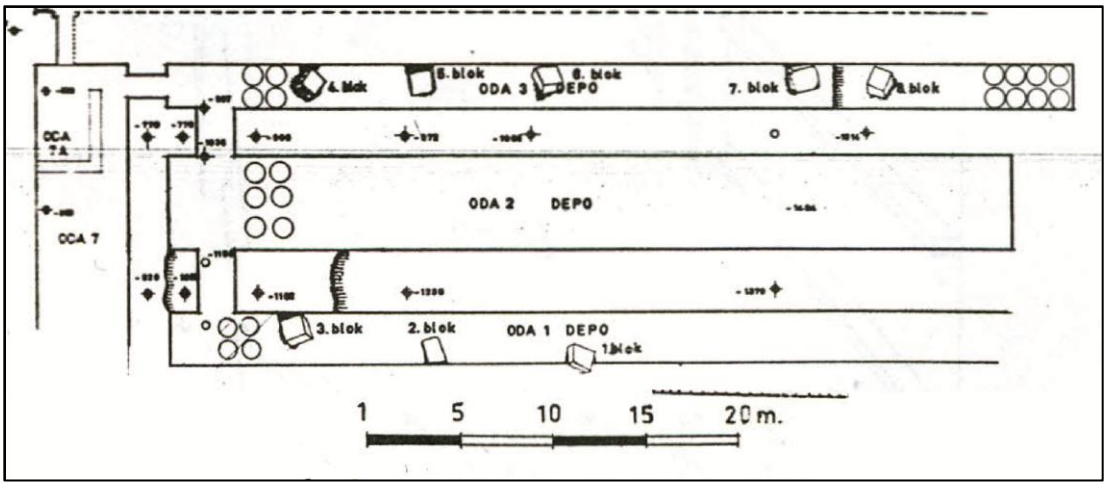
LEVHA LXXII

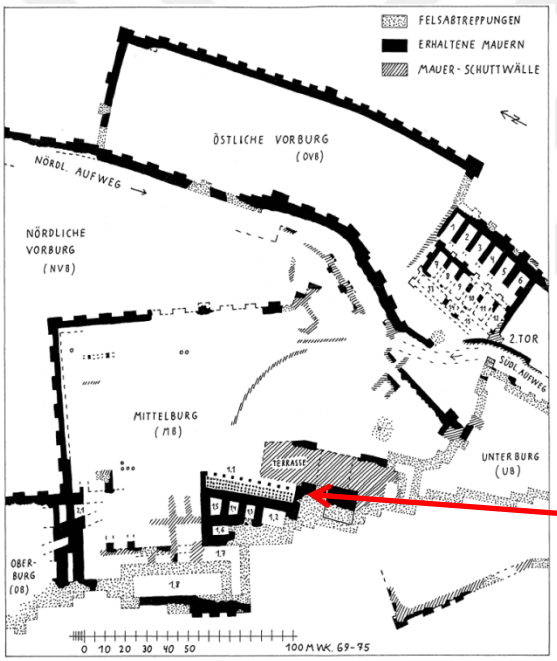
a) Karmir-blur 28 nolu depo mekânı planı (Oganesian 1955/Fig. 25).

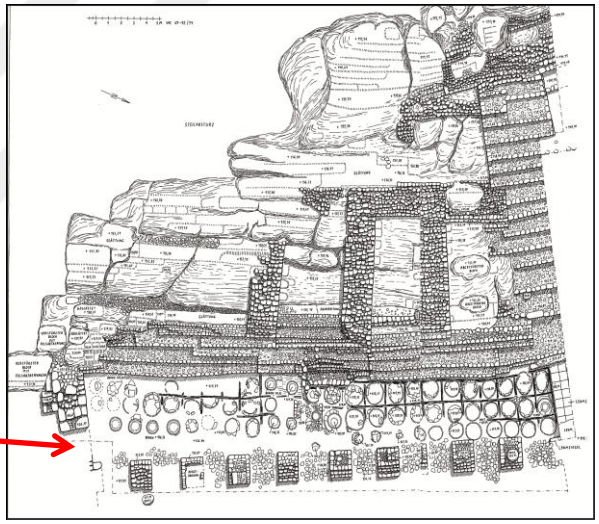
b) Karmir-blur 28 nolu depo mekânın rekonstrüksiyonu (Oganesian 1955/Fig. 28).

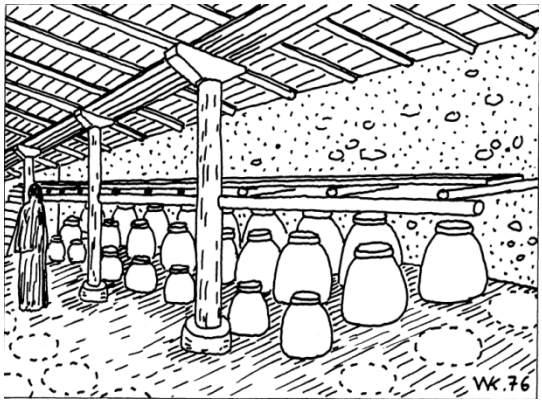
a) Adilcevaz Kef Kalesi depo mekânları planı (Öğün 1982/Abb.3)

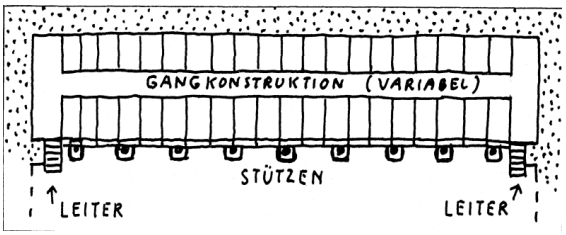

b) Bastam Kalesi Orta Kale (Mittelburg) ve Doğu Avlusu planı (Kleiss 1979/Abb.76)

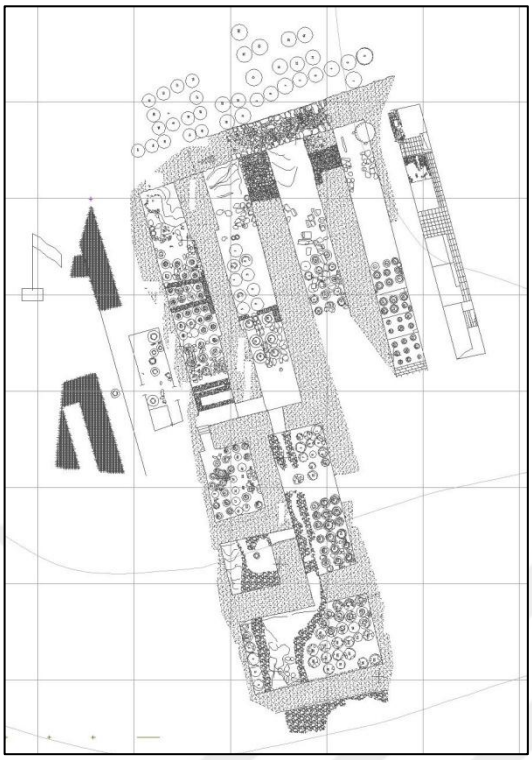
c) Bastam Kalesi Orta Kale (Mittelburg) depo mekanlarının taş planı (Kleiss 1979/Abb.86)

d) Ahşap sütun destekli depo odasının rekonstrüksiyonu ve ahşap iskelenin planı (e) (Kleiss 1979/Abb.87)

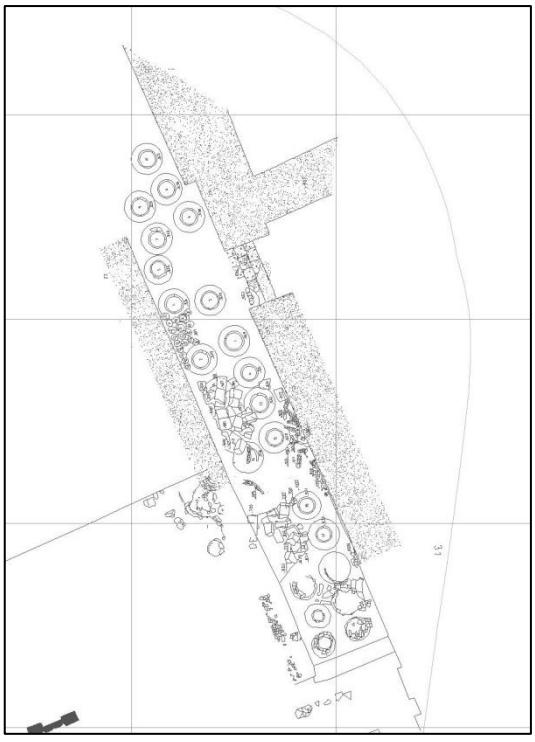
LEVHA LXXIV

a) Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları'nın planı

b) Ayanis Kalesi Batı Depo Odaları'ndaki üçerli dizilen pithoslar.

c) Ayanis Kalesi Doğu Depo Odaları'nın planı.

d) Ayanis Kalesi Doğu Depo Odaları.

LEVHA LXXV

a) I. Argişti Kaya Mezarının Planı (Konyar-Avcı 2014/Fig. 12).

b) Neftkuyu Kaya Mezarının Görünümü.

LEVHA LXXVI

a) Cephesi çivi yazıtları ile kaplanmış I. Argişti Kaya Mezarı.

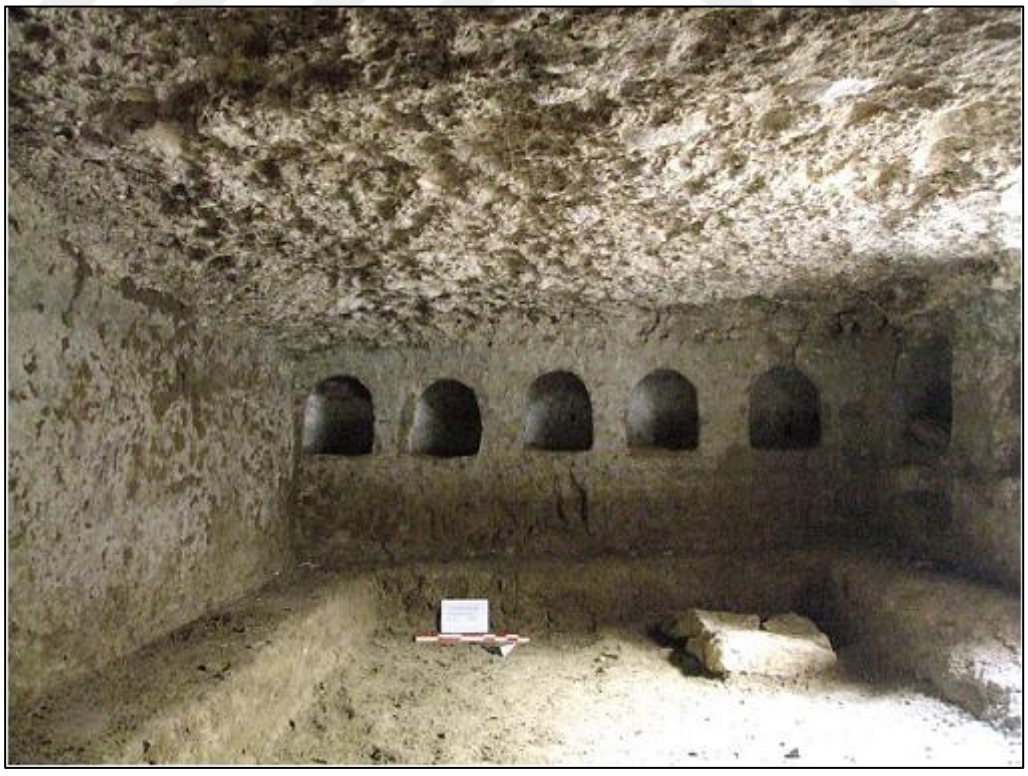

b) Doğu Odaları Kaya Mezarının cephesi ve doğusundan
mezar alanına inen basamaklar.

LEVHA LXXVII

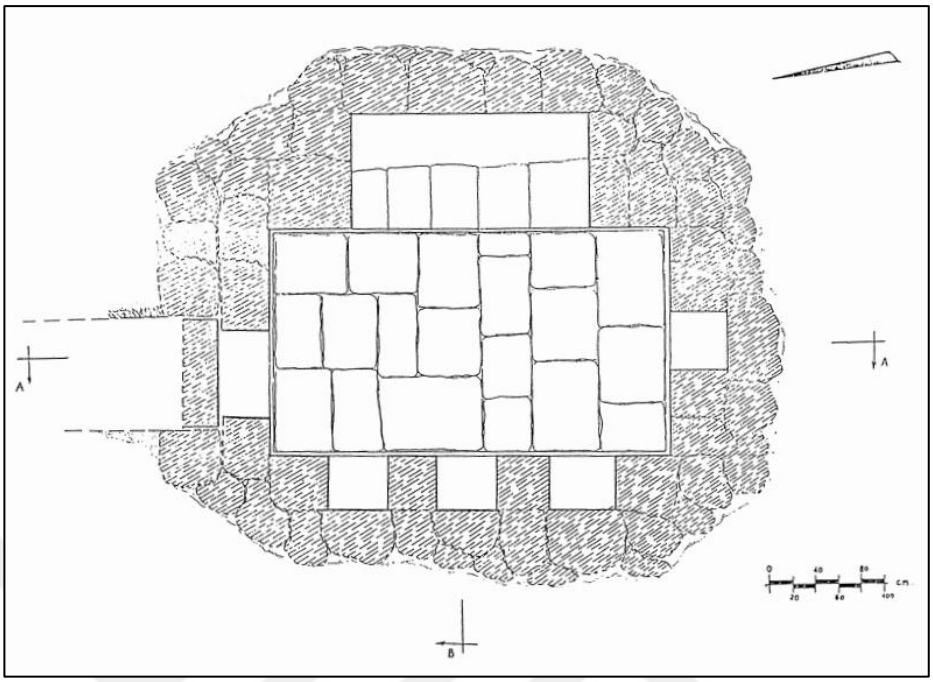

a) Van Altıntepe Nekropolü'nden bir Urartu Oda mezarı (Sevin-Özfırat 2000/Fig. 4).

b) Van Kalecik Nekropolü'nden bir Urartu Oda mezarı
(Çavuşoğlu-Biber 2012/Fig. 7).

LEVHA LXXVIII

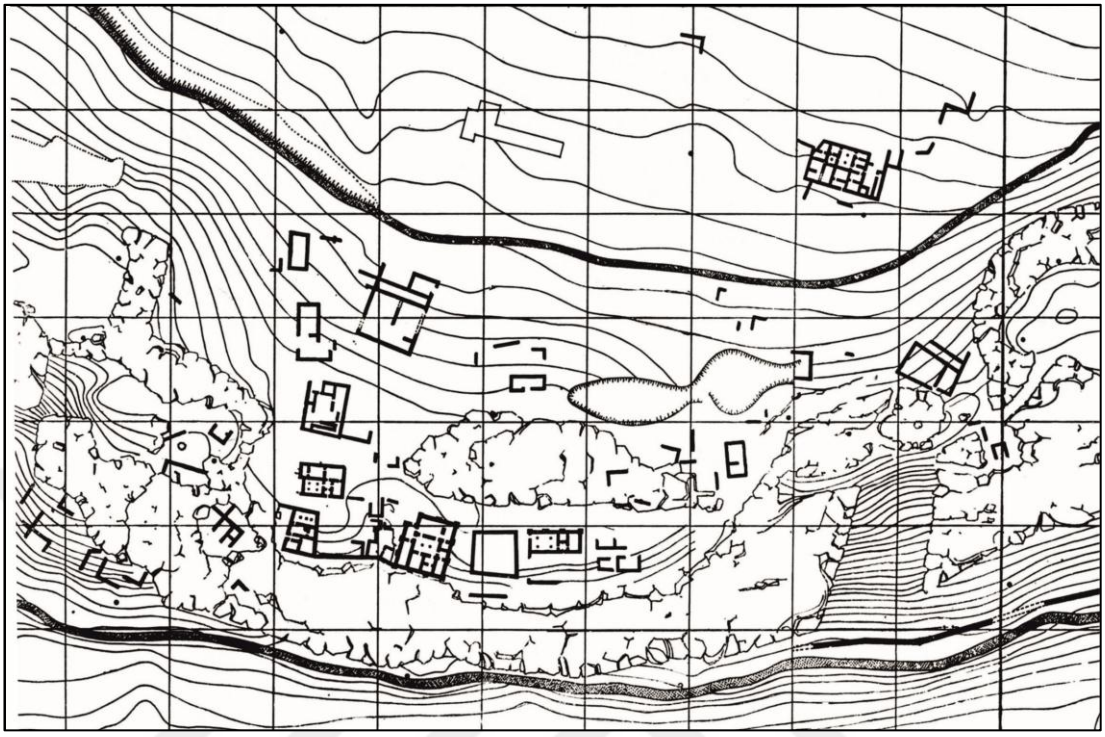

a) Erivan Oda Mezarının Planı (Biscione 1994/Fig. 1).

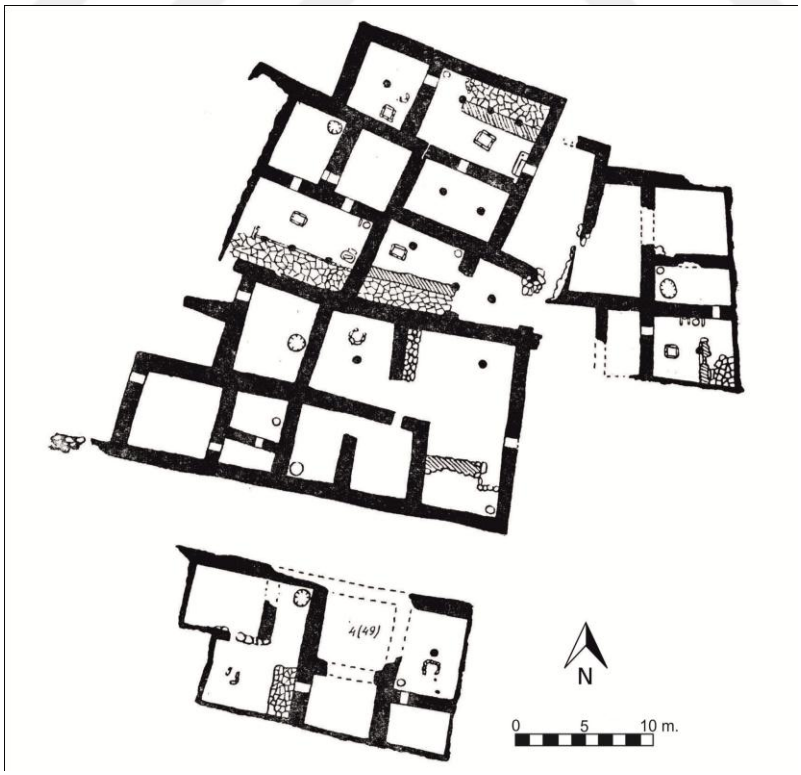

b) Gökçayır Oda Mezarının Görünümü.

LEVHA LXXIX

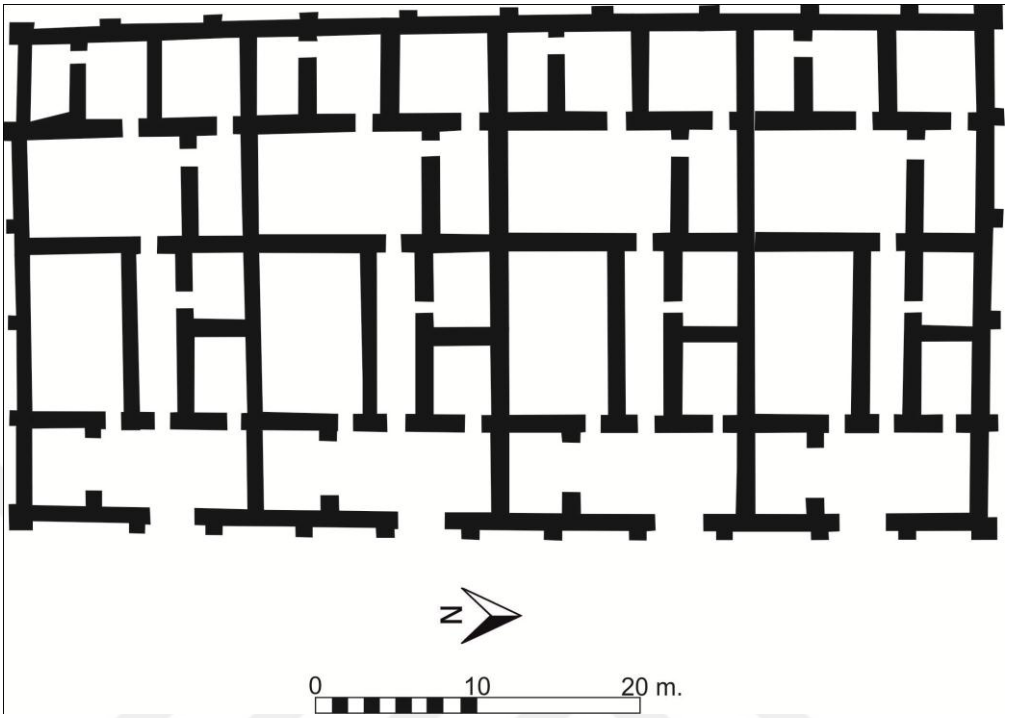

a) Argiştihinili (Davti-Blur) Sitadel Dışı Yerleşmeleri (Martirosyan 1974/Fig. 11).

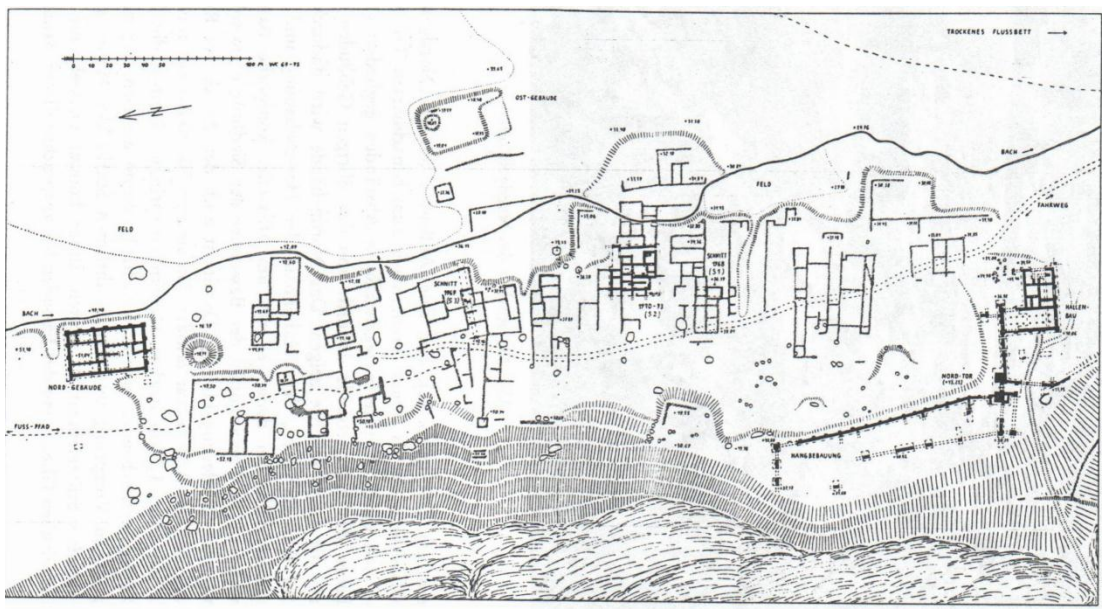

b) Karmir-Blur sitadel dışı yerleşmeleri (Barnett 1959/Fig. 7).

LEVHA LXXX

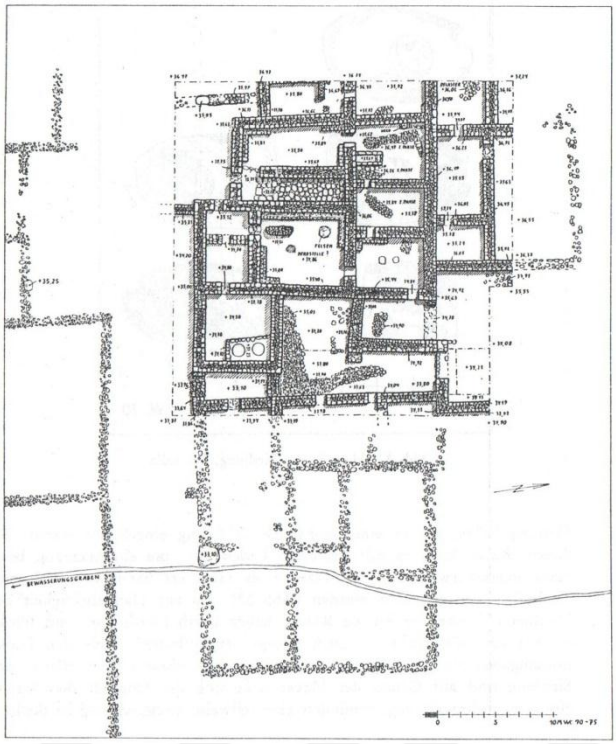

a) Karmir-Blur'dan bir konut planı (Forbes 1983/Fig. 64'ten yeniden çizim).

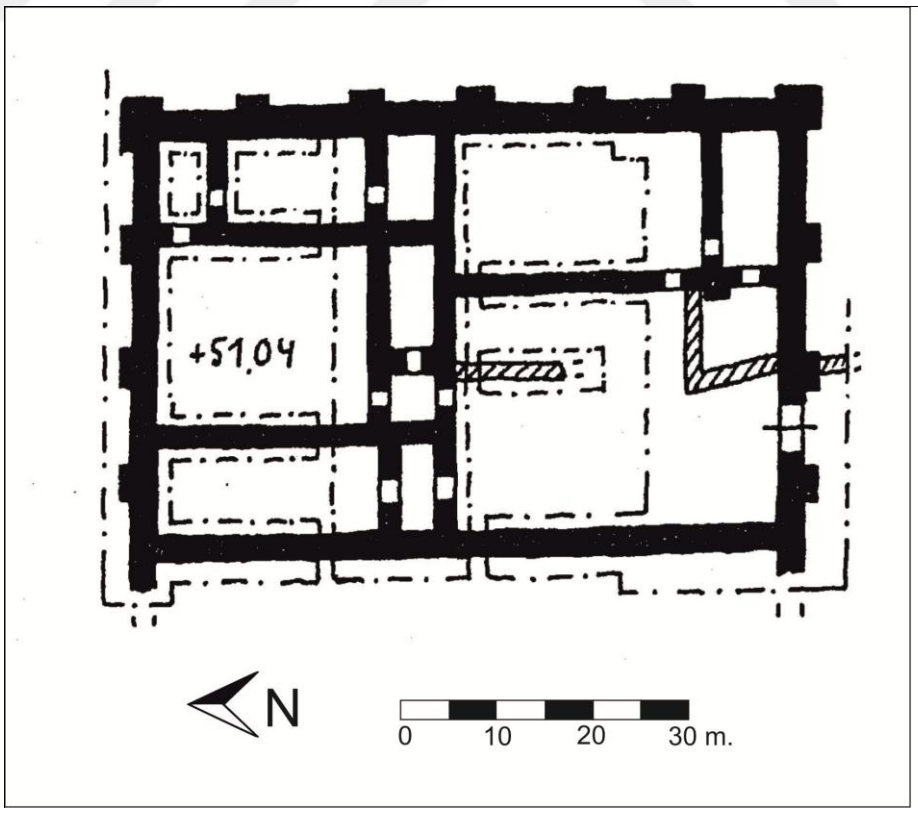

b) Bastam sitadel dışı yerleşmelerinin planı (Kleiss 1977/Abb. 30).

LEVHA LXXXI

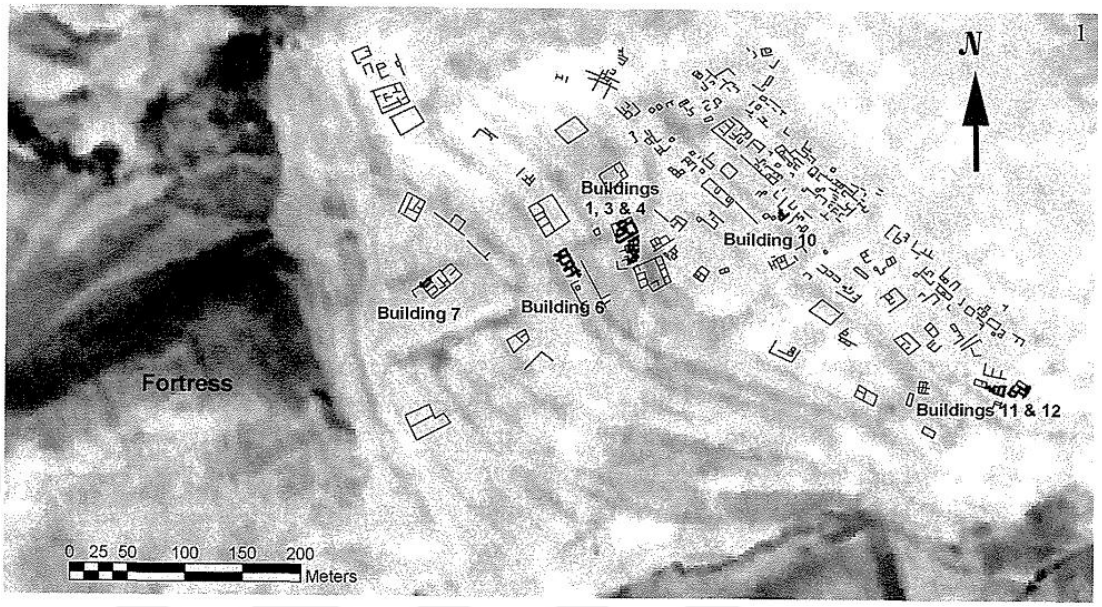

a) Bastam sitadel dışı yerleşmelerinden konut planı (Kleiss 1977/Abb. 34).

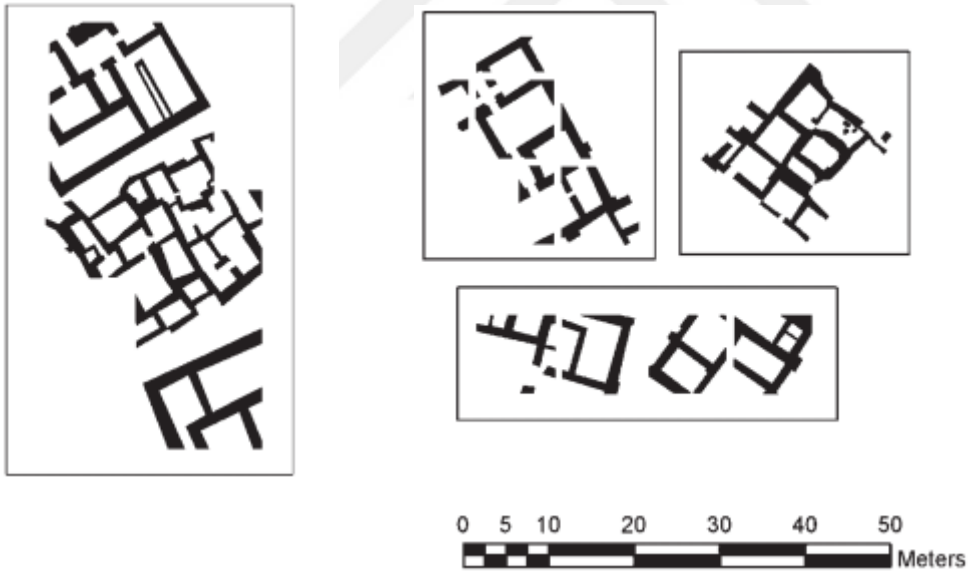

b) Bastam Kuzey Binası (Nordgebaude) planı (Kleiss 1977/Abb. 34).

LEVHA LXXXII

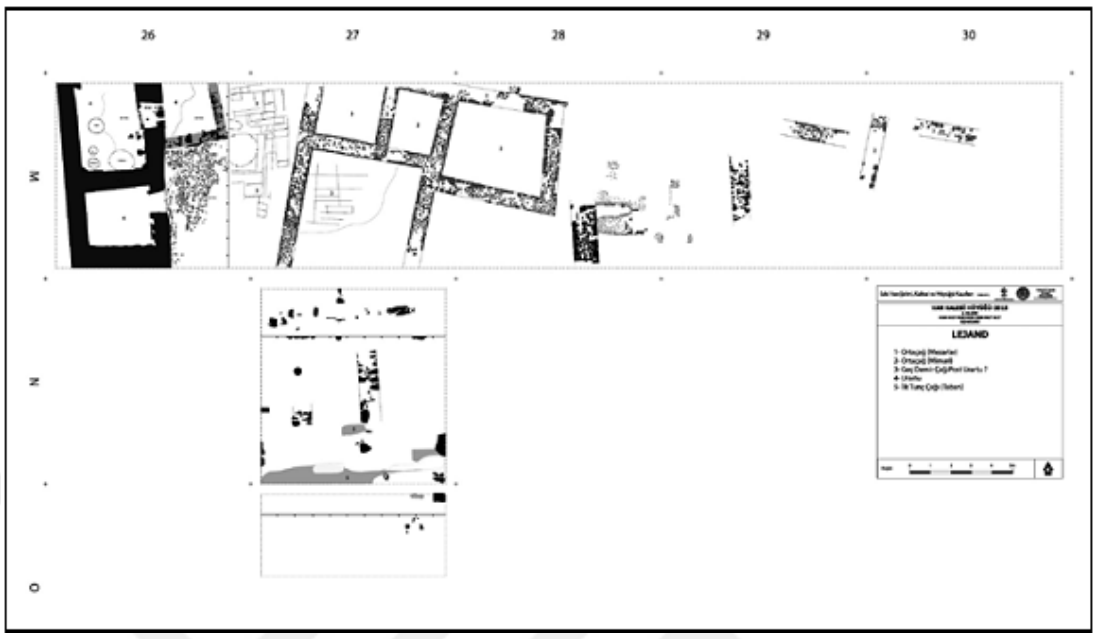

a) Ayanis Kalesi Güney Tepe yerleşimlerinin planı (Stone-Zimansky 2004/Fig.1.1).

b) Ayanis Kalesi Güney Tepe yerleşimleri içerisinde kazılan bazı konutların planı (Stone 2012/Fig. 06.1).

LEVHA LXXXIII

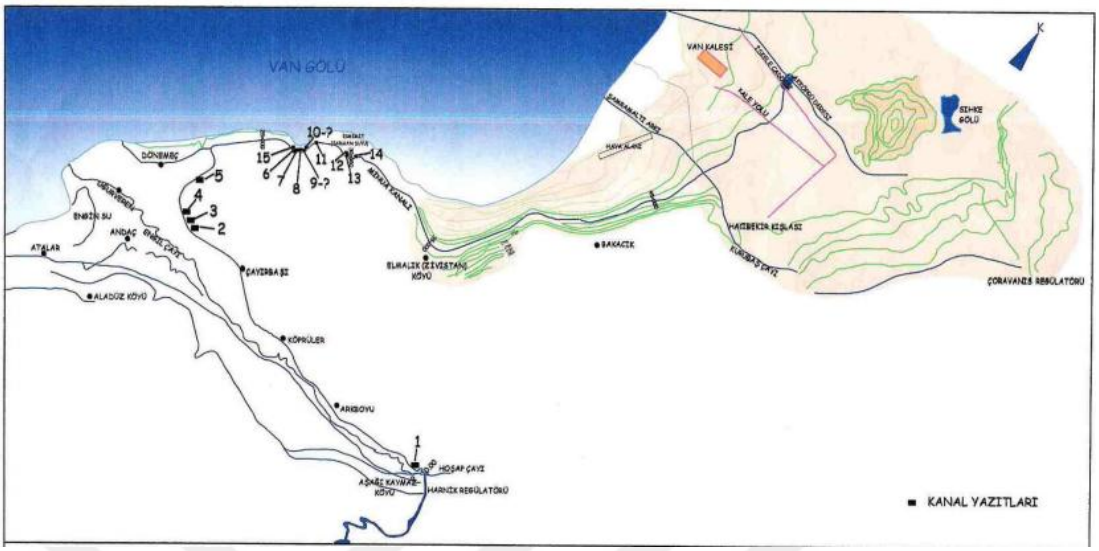

a) Van Kalesi Höyüğü'nde açığa çıkarılan Urartu yapılarının planı (Erkan Konyar ve bşk., 2016/Çiz.1).

b) Van kalesi Höyüğü 2015 yılı kazılarında açığa çıkarılan Kuzey-güney doğrultulu Urartu mekânları ve bu mekânların biri içerisindeki silo (sağda) (VANTAM).

LEVHA LXXXIV

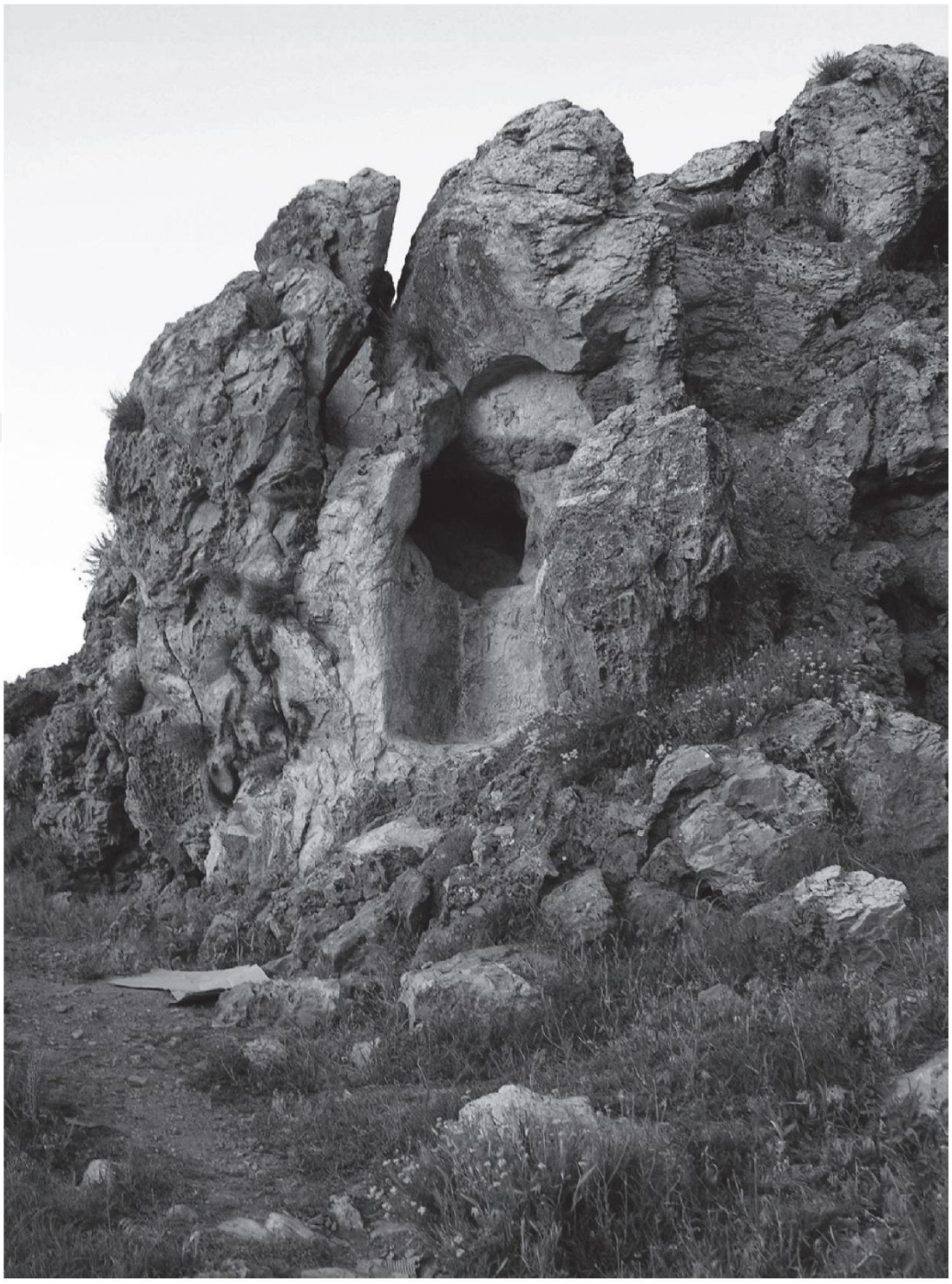

a) Şamram Kanalı güzergahı ve üzerindeki yazıtların konumu (Erdoğan 2007/Har.1).

b) Arkada Gölkaşı Köyü sınırları içerisindeki Minua kanal hattını destekleyen sur duvarları ve hemen altında DSİ tarafından yapılan modern kanal.

LEVHA LXXXV

Ejdaha Bulağı/Ain-e Rum Çeşmesi (Erkan Konyar ve bşk., 2013/Fig.14).

LEVHA LXXXVI

a) Erek Dağı üzerindeki Keşiş Gölü'nün görünümü.

b) Keşiş Gölü'nün güneybatı ucundaki set duvarlarından görünüm.

LEVHA LXXXVII

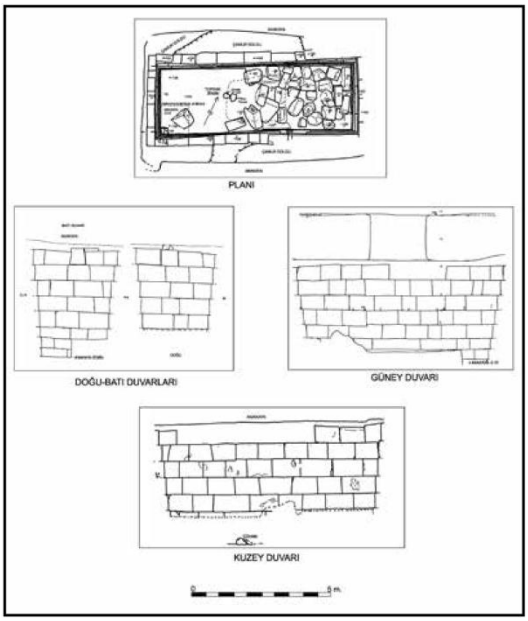
a) Zivistan Kalesi sarnıç ağzı

b) Sarnıcın içinden ayrıntı

c) Çavuştepe Kalesi su sarnıçlarının görünümü.

d) Çavuştepe Kalesi I Nolu su sarnıcının plan ve kesiti (Rafet Çavuşoğlu ve bşk. 2016 / Çiz. 3)

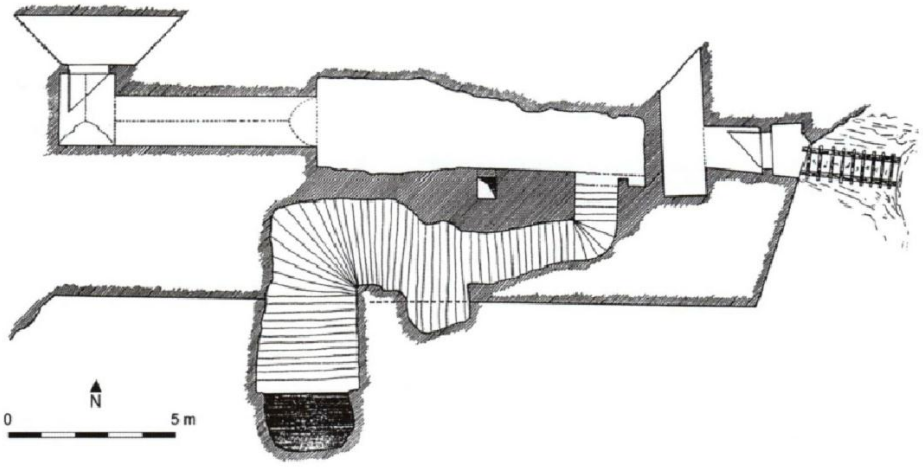
LEVHA LXXXVIII

a) Van Kalesi sarnıcına inen basamaklar (VANTAM)

b) Van Kalesi sarnıcının iç kısmından kaya işçiliği (VANTAM)

c) Van Kalesi sarnıcının planı (Kılıç 2006/218).

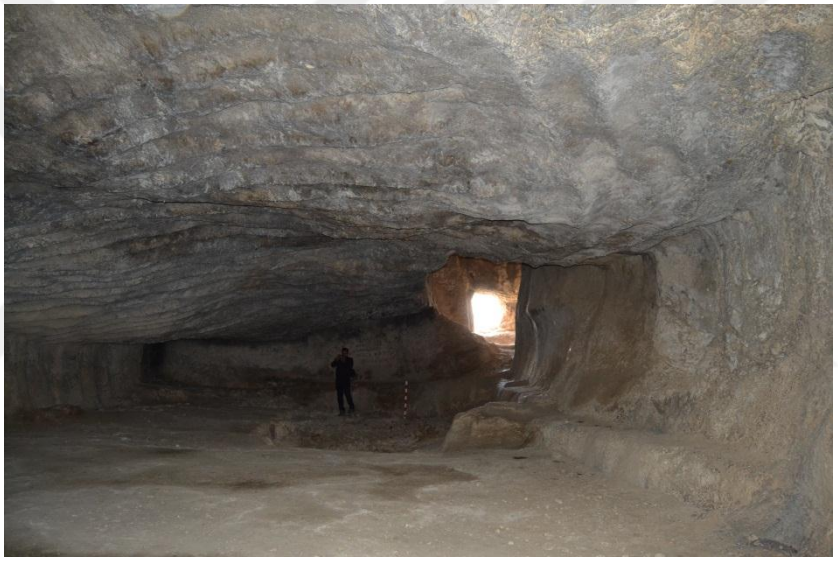
LEVHA LXXXIX

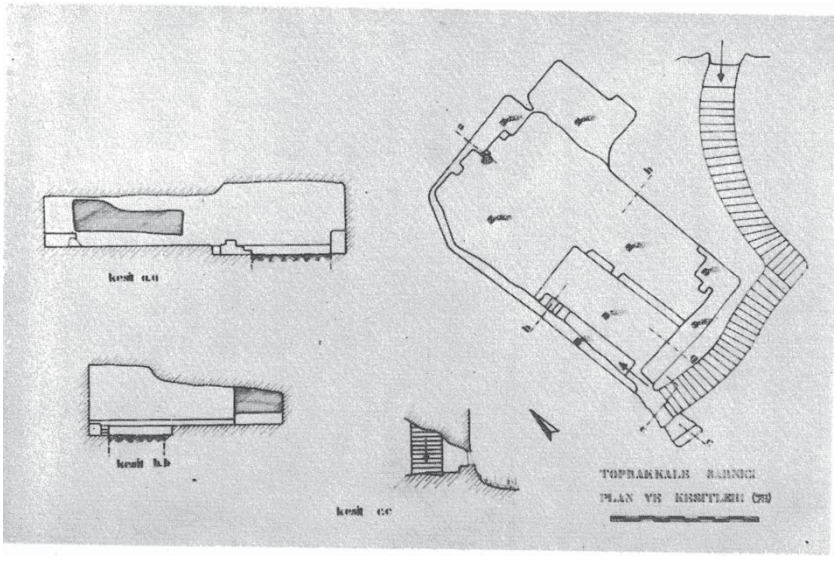
a) Toprakkale Kalesi sarnıcının girişi.

b) Toprakkale sarnıcına inen basamaklar

c) Toprakkale Sarnıcının içinden görünüm.

d) Toprakkale Sarnıcının plan ve kesitleri (Erzen 1976/Res. 19).

LEVHA XC

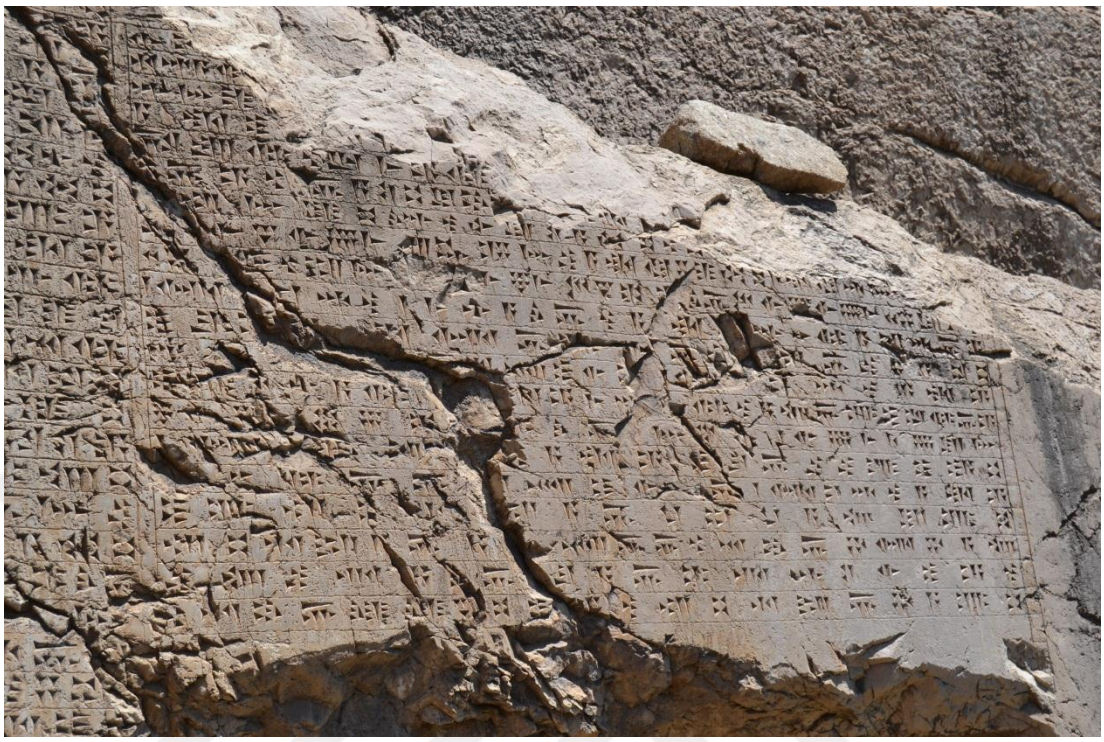

a) Edremit Kadembastı Mevkiisi'ndeki traverten oluşumları ve öndeki traverten bir kayalık üzerine kazınmış Minua (Şamram) Kanalı inşa yazıtlarından biri.

b) Edremit Kotur Deresi'ndeki tabaka tipi traverten oluşumları.

LEVHA XCI

a) Van Kalesi Argişti Mezarı cephesine kazılmış Argişti yıllığı ve kireçtaşı kayalıkta oluşan çatlaklar.

b) Sardurburç Yapısı'nın doğudan görünümü ve en alt sırada yer alan çivi yazıtlı bir blok.

LEVHA XCII

a) Edremit Kıztaşı Mevkiisindeki mezar taşlarından bir örnek.

b) Edremit Kıztaşı Mevkiisindeki üçlü zıvana delikli blok.

c) Van Akdamar Adası'ndaki Ermeni mezar taşlarından bir örnek.

LEVHA XCIII

a) Edremit Kotur Deresi işlenmiş bir blok

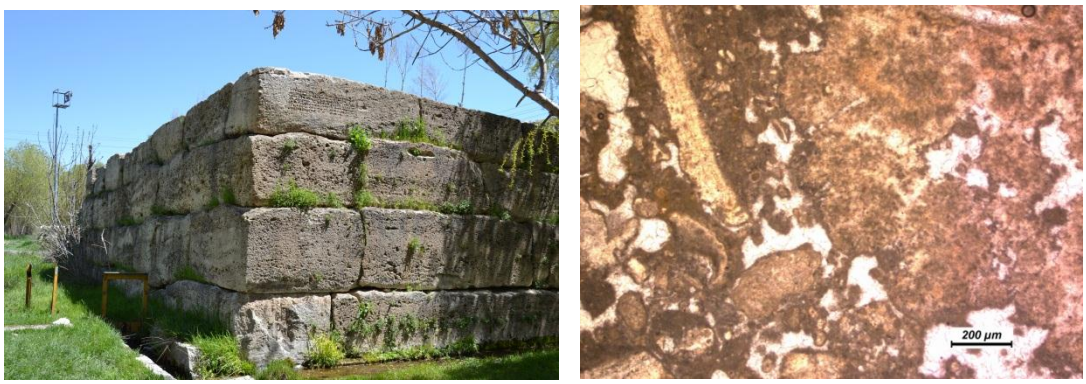

b) Edremit Kotur Deresi anakayadan kesilen bloklardan geriye kalan izler.

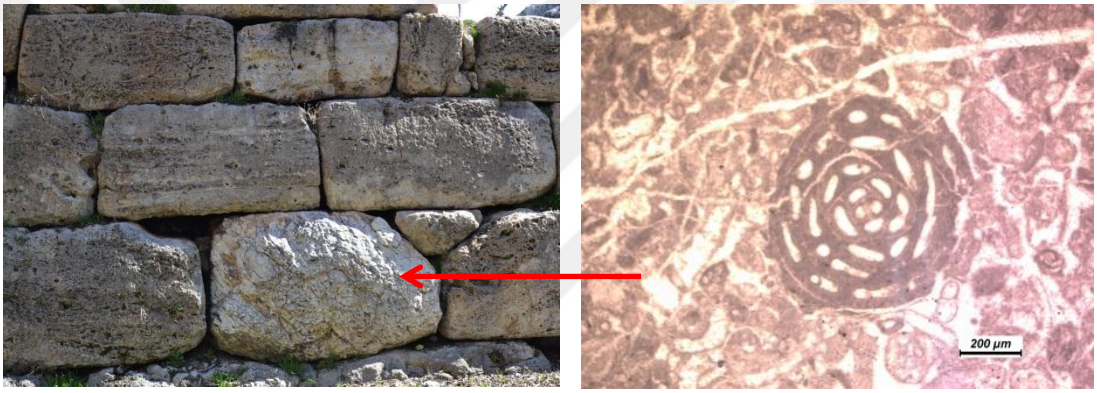

c) Edremit Kotur Deresi kesilmiş ancak işlenmeden bırakılmış bir blok.

LEVHA XCIV

a) Sardurburç yapısındaki traverten bloklar ve sağda ince kesit görüntüsü.

b) Sardurburç yapısındaki kireçtaşı blok ve sağda ince kesit görüntüsü.

c) Van Kalesi'nin kuzey yamacındaki basamak şeklindeki kaya temelleri.

LEVHA XCV

a) Van Kalesi Yeni Saray kayaya açılmış yapı temeli.

b) Van Kalesi sitadelini çevreleyen tahkimat duvarlarında kullanılan traverten bloklar.

LEVHA XCVI

a) Minua Kanalı'nda kullanılan traverten bloklar.

b) Zivistan Kalesi sur duvarlarında kullanılan traverten bloklar.

LEVHA XCVII

a) Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale Haldi Tapınağı güney duvarında kullanılan traverten bloklar.

b) Çavuştepe Kalesi güney sur duvarında kullanılan traverten bloklar.

c) Minua Kanalı boyunca oluşan mercanlar.

d) Çavuştepe Kalesi kuzey sur duvarında kullanılan traverten bloklar.

LEVHA XCVIII

a) Toprakkale Haldi Tapınağı temelinde kullanılan kireçtaşı ve traverten bloklar.

b) Minua Kanalı İşhanikom Mevkii set duvarları.

LEVHA XCIX

a) İşhanikom Mevkii'sindeki "v" profilli ayırma olukları ile yarım bırakılmış taş blok.

b) "V" profilli ayırma olukları (yukarıdaki resimden ayrıntı).

LEVHA C

a) İşhanikom Mevkii'sinde düzgün kesilmiş ancak anakayadan ayrıştırılmamış bloklar.

b) İşhanikom Mevkii'sinde basamak şeklinde kesilmiş traverten bloklar.

c) Zivistan Kalesi yakınındaki bir kayadan blok kesildiğini gösteren izler.

LEVHA CI

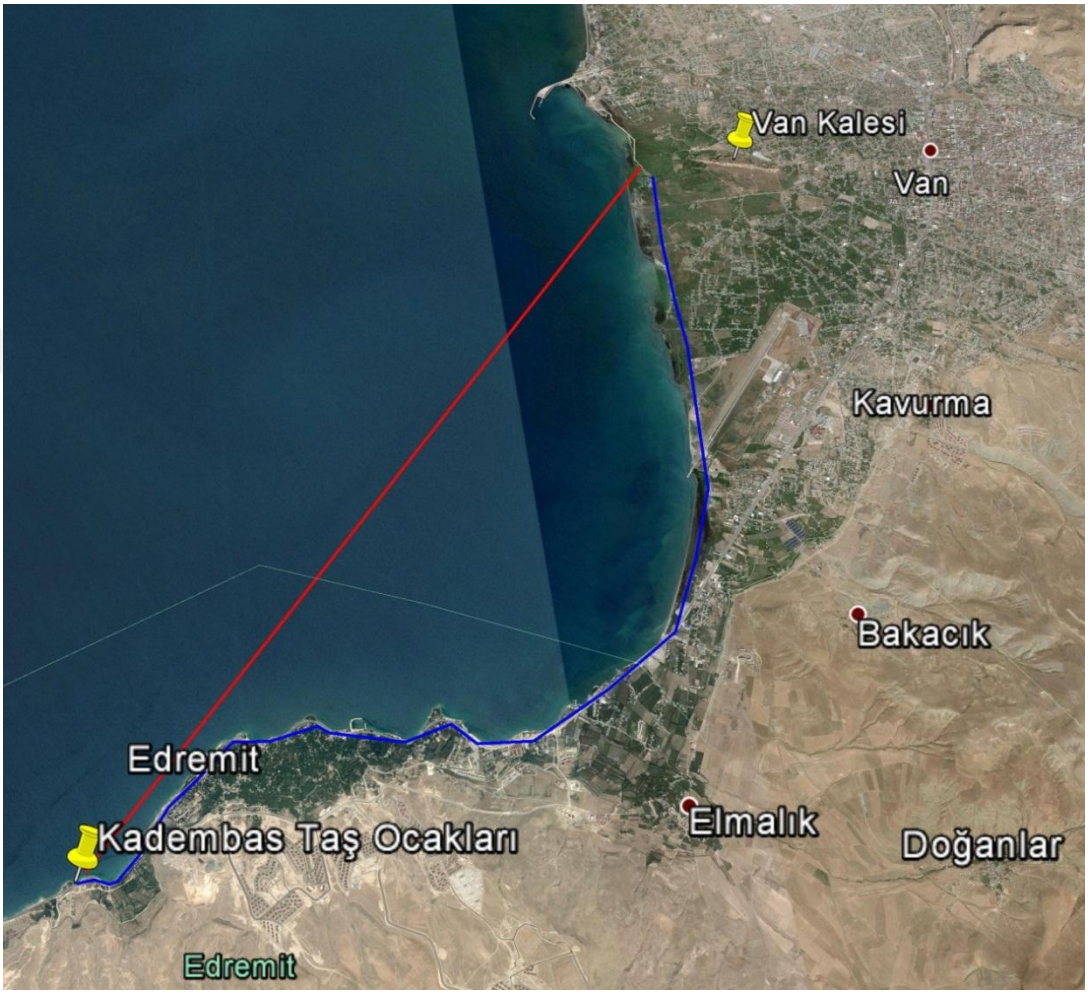

a) Edremit, Kadembas Mevkii göl kıyısındaki taş ocağı izleri.

b) Edremit, Kadembas Mevkii göl kıyısındaki ayırma oluklu traverten bir blok.

LEVHA CII

Edremit Kadembas Taş Ocakları ile Van Kalesi arasındaki mesafeyi gösteren uydu görüntüsü.

LEVHA CIII

a) Yoncatepe Sarayını oluşturan mekânlardan görünüm.

b) Yoncatepe Sarayının doğusundaki yamaçlarda yer alan kumtaşı yatakları.

LEVHA CIV

a) Muş, Malazgirt Kız Köprüsü'nden görünüm.

b) Muş, Malazgirt Kız Köprüsü'nü oluşturan bloklardaki murç izleri.

c) Muş, Malazgirt Kız Köprüsü'nü oluşturan bloklardaki murç izleri.

LEVHA CV

a) Muş, Malazgirt'ten stel bloklar.

b) Resim a'daki stellerin alındığı kayalık.

LEVHA CVI

a) Patnos Aznavurtepe'de 1990'lı yıllarda bulunarak Ağrı'daki askeri bir alanda sergilenen bu steller günümüzde Van Müzesi'nde yer almaktadır.

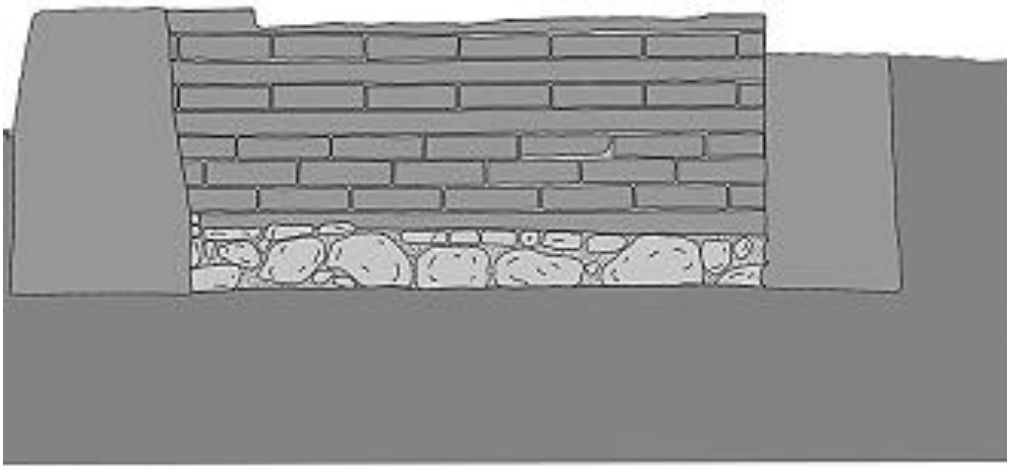

b) Erzincan Altıntepe Kalesi stelli alan (M. Karaosmanoğlu'nun izni ile).

LEVHA CVII

a) Van Kalesi Höyüğü Urartu mekânlarındaki kerpiç kalıntıları (Konyar-Avcı 2014/Fig. 7).

b) Van Kalesi Höyüğü Urartu mekânlarındaki taş temelli kerpiç kalıntılarının çizimi (Konyar-Avcı 2014/Fig. 8).

LEVHA CVIII

a) Ayanis Kalesi kuzey surları ve kerpiç duvar dizileri.

b) Ayanis Kalesi güney surları ve surlar üzerinde uygulanan kerpiç koruma duvarları.

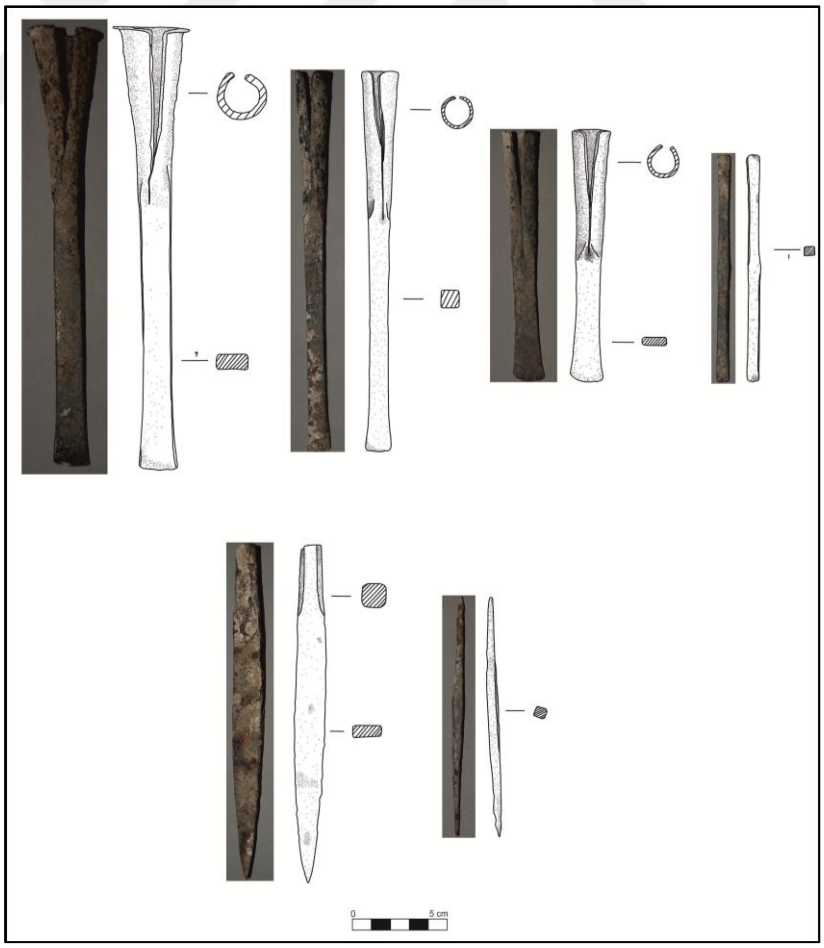
LEVHA CIX

a) Toprakkale Kalesi'nden bir balyoz (Wartke 1990: Taf. XXXa; 1993: Abb.43)

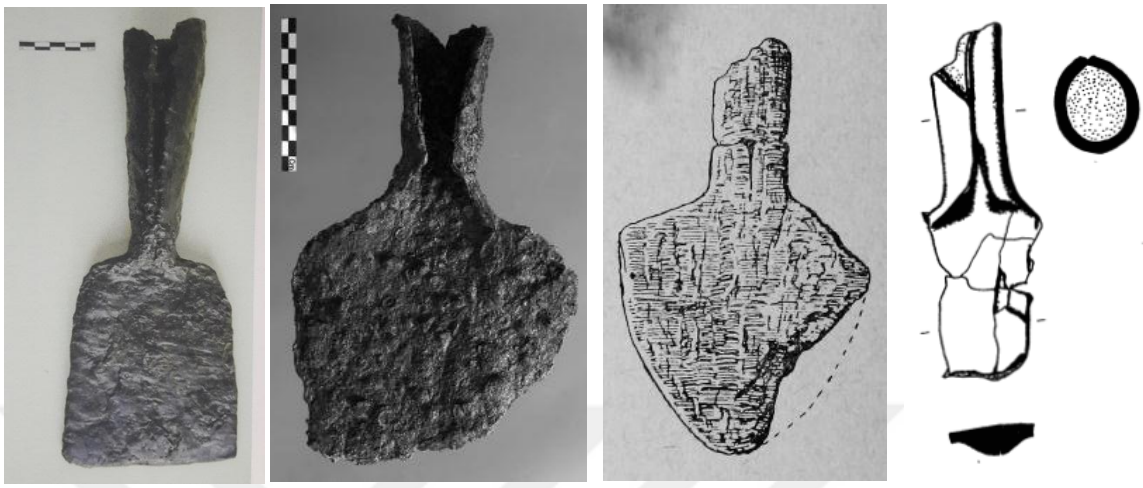

b-c) Bastam Kalesi'ndeki demir çekiç ve çizimi (Kleiss 1979: Abb. 96, Taf. 23.2)

d) Van Müzesi'nden bir grup demir taş işleme aleti.

LEVHA CX

a **b** **c** **d**

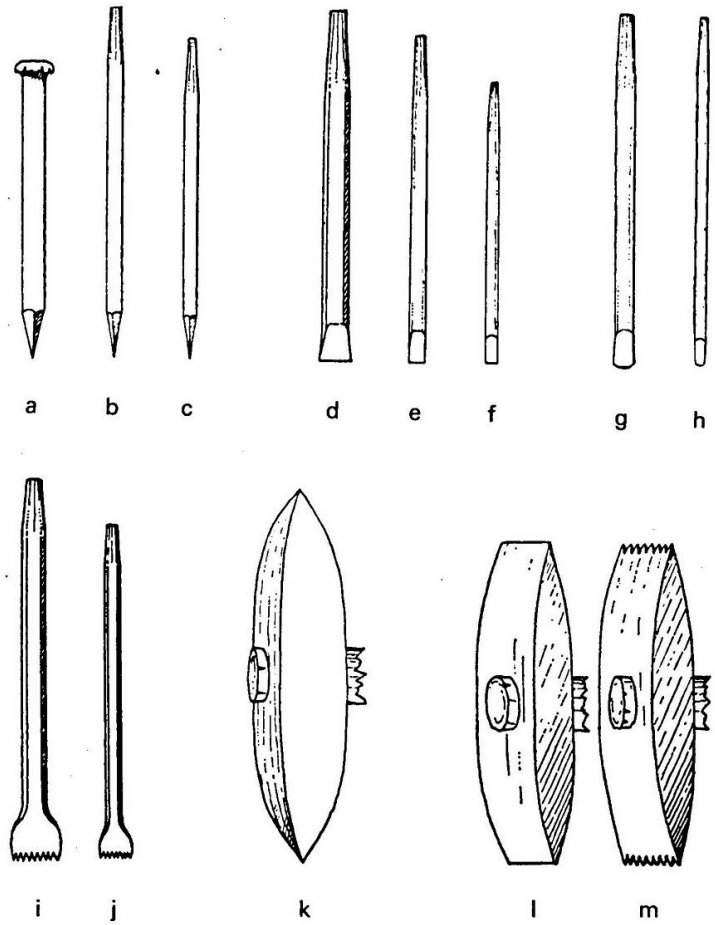
a)-Yoncatepe (Belli 2007b: Res. 17), b)- Ayanis (Çilingiroğlu-Erdem 2005: Res. 14), c)- Karmir-Blur (Piotrovskii 1950: Fig. 20), d)- Toprakkale'den (Wartke 1990: Abb. 23) demir kürekler.

e **f** **g**

e)- Karmir-Blur (Piotrovskii 1950: Fig. 20), f)- Yoncatepe (Belli 2007b: Res. 13), g)- Kalecik Nekropolü'nden (Çavuşoğlu-Gökçe-Işık 2014: Fig. 5/e) demir keskiler.

LEVHA CXI

a)- Taş işçiliğinde kullanılan modern aletler, (a-c: sivri uçlu murçlar; d-h: düz ve eğimli keskiler; i-j: dişli veya taraklı keskiler; k: çift sivri uçlu çekiç; l: Çift kenarlı çekiç; m: çift taraflı dişli çekiç), (Nylander 1970: Fig. 1)

b) Keçikıran Kalesi'nden taş alet kullanımını gösteren andezit bir blok.

LEVHA CXII

a

b

c

a-c)- Van Kalesi'nin kuzey yamacında anakaya oyulmuş kanallardan örnekler.
b) - Bunlardan biri üzerinde Osmanlı Kulesi yükselmektedir.

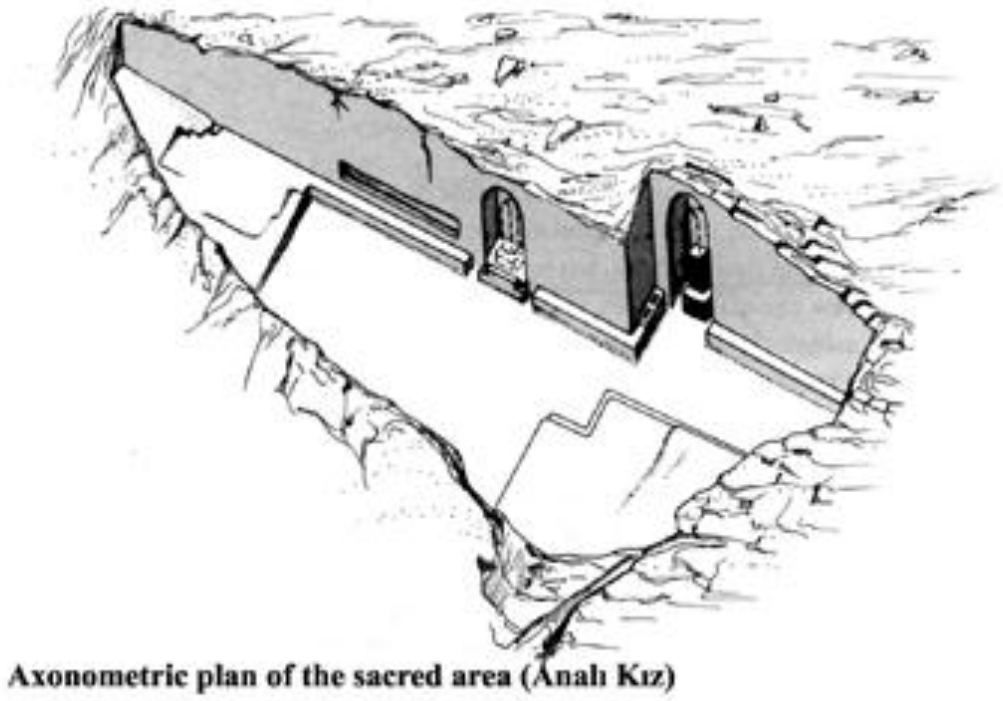

d)- Zivistan Kalesi'nin güneydoğusundaki kaya kanalları.

LEVHA CXIII

a) Analı Kız Kutsal Alanı (Bülent Genç).

Axonometric plan of the sacred area (Analı Kız)

b) Analı Kız Kutsal Alan planı (Tarhan 2011: Fig. 20d).

LEVHA CXIV

a) Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı'nın batısındaki kaya koridoru ve zemininde açılmış olan kuzey-güney yönlü kanal.

b) Çavuştepe Aşağı Kale kuzeybatı surlarında ana kayaya oyulmuş kanalın çıkış noktası.

LEVHA CXV

a) Çavuştepe Aşağı Kale İrmuşini Tapınak avlusunun kuzeyindeki sunakla bağlantılı oyma taş kanal (Yılmaz 2012: Res. 3)

b) Çavuştepe Aşağı Kale İrmuşini Tapınağı ile ilişkili mutfak depo odalarından başlayan ve kuzey koridordan devam ederek surların dışına yönelen kanal ve üzerini kaplayan kapak taşları (*http://arkeolojihaber.net/tag/cavustepe-kalesi/*).

LEVHA CXVI

a) Toprakkale Kalesi tapınak alanında ana kayaya oyulmuş u formlu su drenaj kanalı

b) Keçikıran Kalesi kuzeybatı yamacındaki su tahliye kanalı.

LEVHA CXVII

a) Ayanis Kalesi güney sur duvarındaki kanal çıkış noktası (M. Işıklı'nın izni ile).

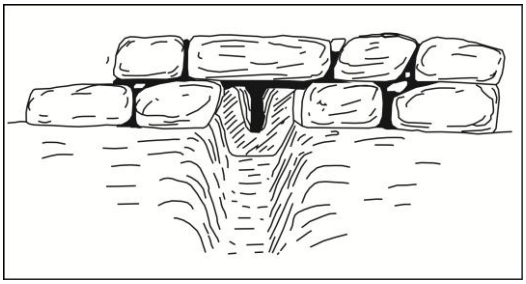

b) Ayanis Kalesi batı sur duvarı (M. Işıklı'nın izni ile).

LEVHA CXVIII

a)

b)

a-b) Bastam Orta Kale su tahliye kanalı ve çizimi (Kleiss 1979: Abb. 84, Taf. 20/1).

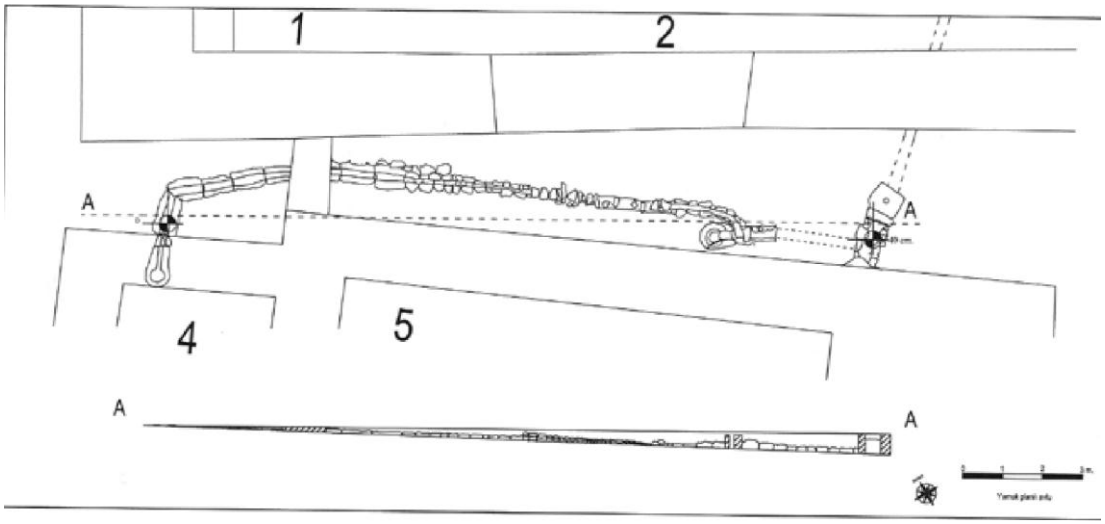

c)

d)

c) Altıntepe Kalesi tapınak alanındaki su drenaj kanalı (Karaosmanoğlu-Yılmaz 2012: Fig. 2);
d) Yamuk Planlı Avludaki kanal (Karaosmanoğlu-Yılmaz 2012: Fig. 5)

e) Yamuk Planlı Avludaki kanaletin çizimi (Karaosmanoğlu-Yılmaz 2012: Fig. 6)

LEVHA CXIX

a) Van Kalesi sitadelinin kuzeybatısındaki kaya basamakları

.

b) Aliler Kalesi güneydoğu yamaçtaki sur basamakları

c) Körzüt Kalesi sitadelinin güney yamacındaki kaya basamakları

d) Çavuştepe Kalesi sitadelinin güney yamacındaki kaya basamakları üzerinde yükselen sur duvarları.

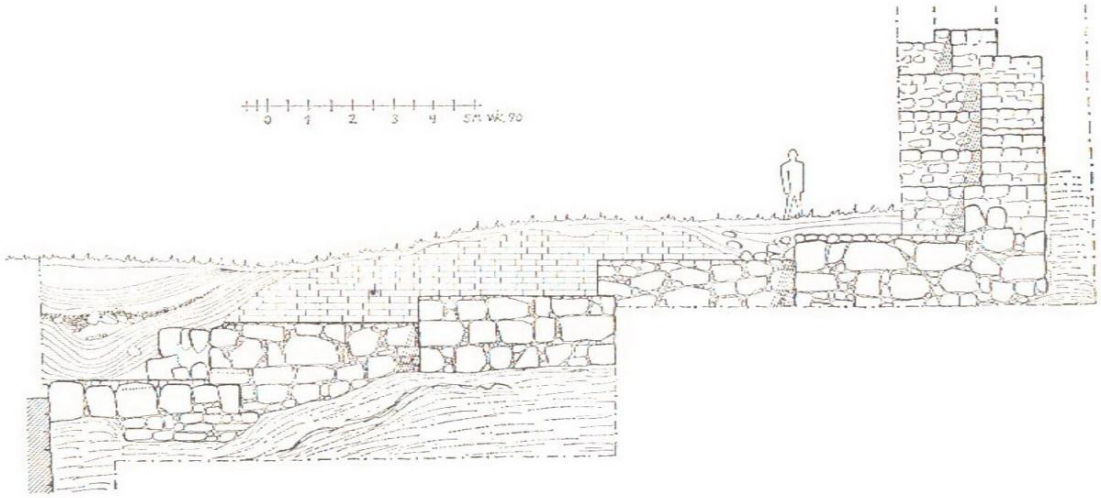

e) Toprakkale Kalesi tapınak alanındaki kaya basamakları.

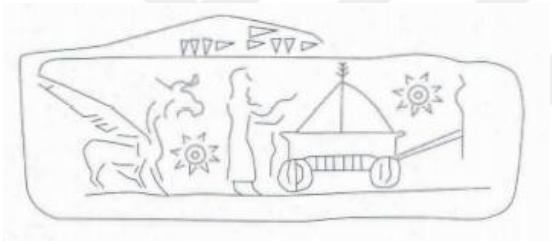

f) Ayanis Kalesi kaya basamakları üzerine oturtulan güney sur duvarlarından bir bölüm

LEVHA CXX

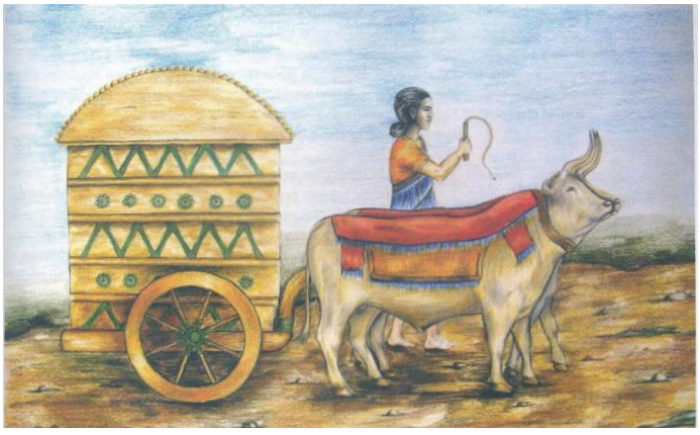

a) Bastam Kalesi Yukarı Kaledeki duvarlar kaya başmakları üzerinde yükselmekte ve bu sayede teraslar oluşturulmaktadır (Kleiss 1972: Abb. 17).

b) c)

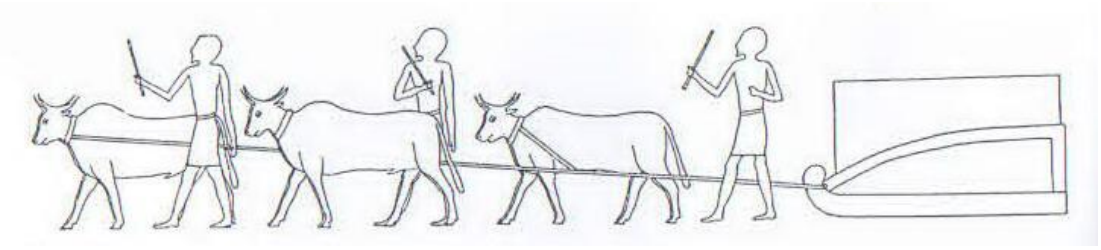

d)

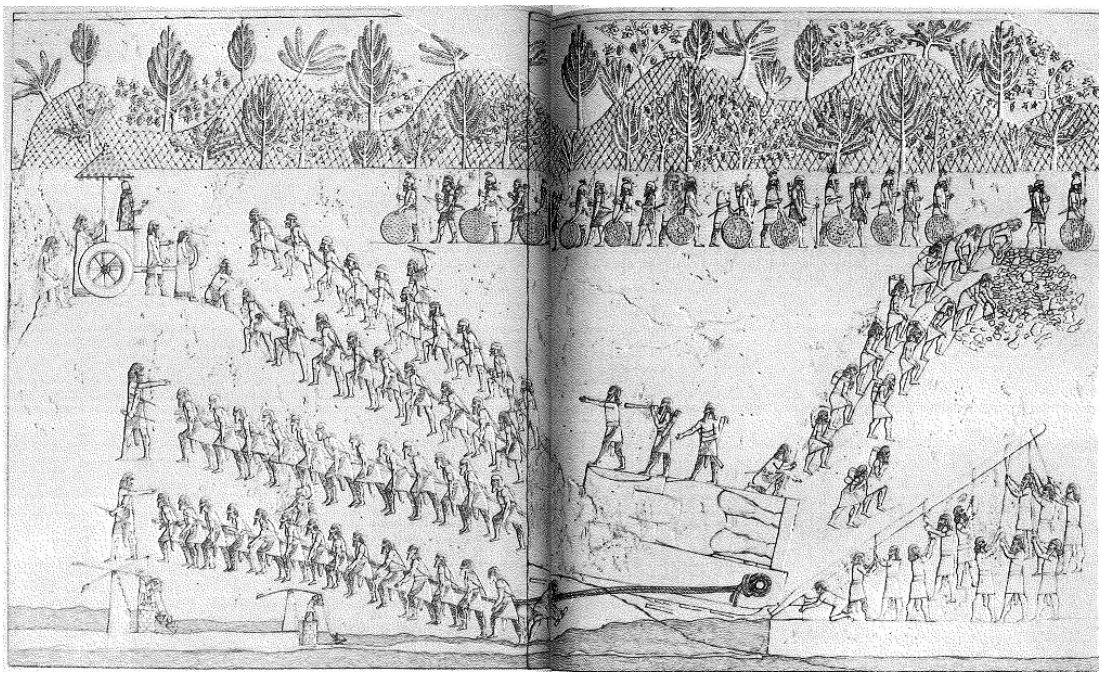
b-c)Toprakkale'den bir mühür baskısı üzerinde hayat ağacının dört tekerlekli bir araç üzerinde taşınması betimlenmiştir. Sağda ise betimlemenin rekonstrüksiyon denemesi (Gökçe 2011: Çiz. 2)

d) Bu rekonstrüksiyon denemesinde ise boğalar iki tekerlekli bir yük aracını çekmektedir (Gökçe 2012).

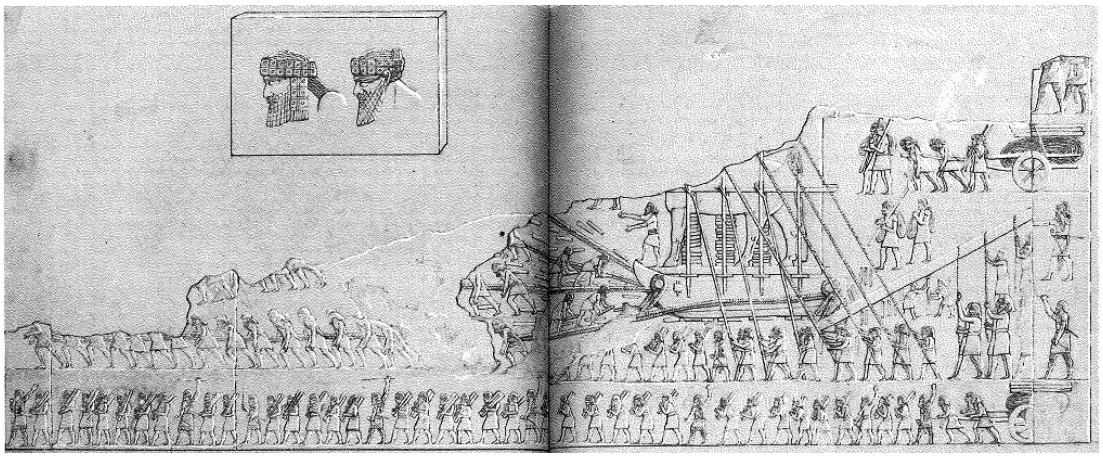
LEVHA CXXI

a) Mısır Tura'dan bir grafitto çiziminde taş bir bloğun öküzlerin çektiği ağaç bir kızak ile taşınması (Klemm-Klemm 2008: Fig. 59)

b) Ninive Senharib Sarayı duvar kabartması üzerinde betimlenen sahnede büyük boğa heykelleri nehir üzerinde taşınmaktadır (Russell 1991: Fig. 54)

c) Ninive Senharib Sarayı duvar kabartması üzerinde kızak ile heykel taşıma sahnesi (Russell 1991: Fig. 61)

LEVHA CXXII

a) Ayanis Kalesi haldi Tapınağı güney duvarına bitişik payede kullanılan yumru çıkıntılı taş bloklar.

b- Sardurburç batı duvarı taş işçiliği

c- Sardurburç doğu duvarı taş işçiliği

d- Sardurburç yapısındaki arka yüzü kaba işlenmiş bir blok.

LEVHA CXXIII

a- Minua Kanalı set duvarlarındaki taş duvar örgüsünde alttan üstteki diziye doğru duvarlar geriye çekilerek oturtulmuştur.

b- Çavuştepe Kalesi Yukarı Kale'den taş duvar örgüsü. Blokların arka yüzleri kaba ve işlenmeden bırakılmıştır.

LEVHA CXXIV

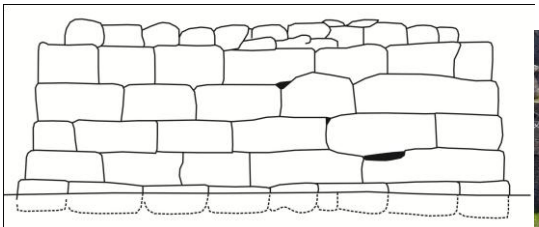

a- Ayanis Kalesi güney sur duvarlarında görüldüğü üzere içteki bloklar kaba ve işlenmemiş olarak kullanılmıştır.

b- Ayanis Kalesi Haldi Tapınak Alanındaki payelerde yer alan bloklar bağlantı noktalarında taş bloklar üzerindeki çıkıntılar ile birbirlerine oturtulmaktadır.

LEVHA CXXV

a) Sardurburç Yapısının kuzey cephesi (Belli 1982: Res 1'den yeniden çizim)
b) Yapının kuzey cephesi

c) Aşağı Anzaf Doğu Sur Duvarı

d) Zivistan Kalesi sur duvarları

e) Aliler Kalesi Sur Duvarı

f) Yukarı Anzaf Kalesi Haldi Tapınak Duvarı

g) Qalatgah Kalesi Sur Duvarı (B. Genç)

h) Qaleh İsmail Ağa Sur Duvarı (B. Genç)

LEVHA CXXVI

a) Kiklopik duvar örgüsüne sahip Körzüt Kalesi Sur Duvarı

b) Keşiş Barajı Set Duvarı

c) Ayanis Kalesi Doğu Sur Duvarı

LEVHA CXXVII

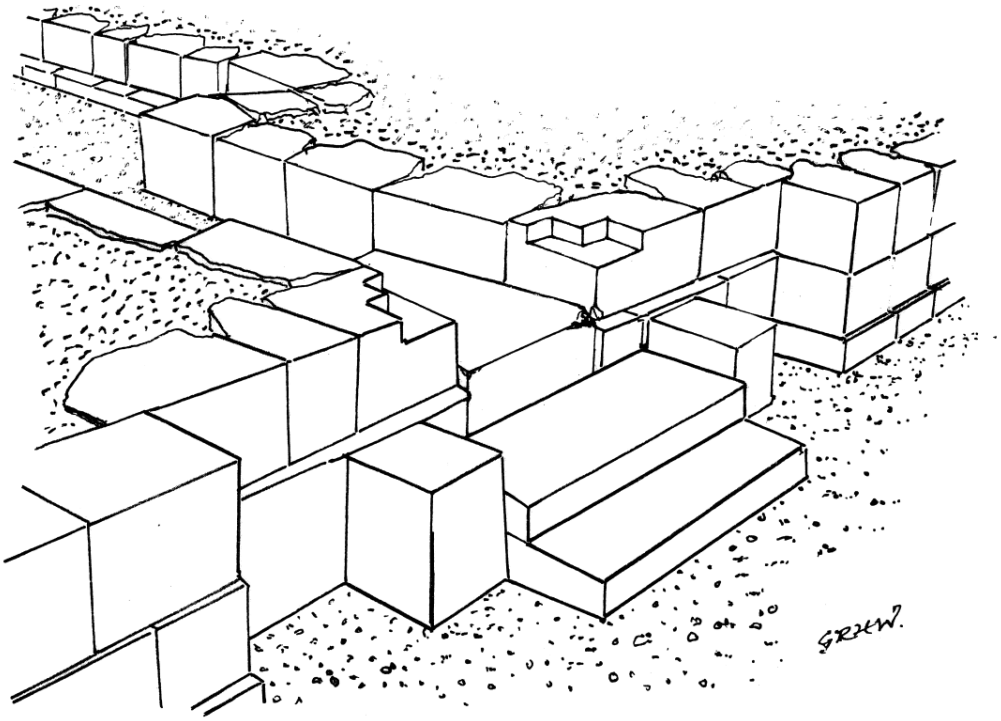

a) Çavuştepe Aşağı Kale Haldi Tapınak Cephesi

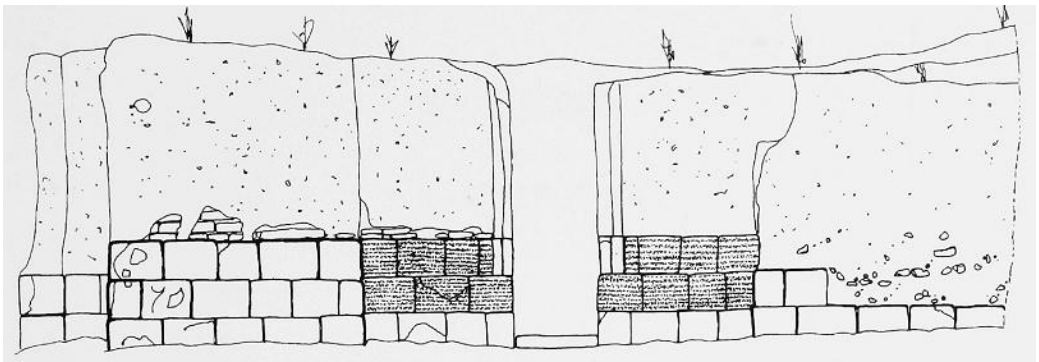
b) Çavuştepe Aşağı Kale, Uçkale Yapısı Duvar Örgüsü

LEVHA CXXVIII

a) Altıntepe Kalesi Tapınak Cephesi (Wright 2009: Fig. 178)

b-c) Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı'nın cephesi ve çizimi (Çilingiroğlu 2001: Fig. 31)

LEVHA CXXIX

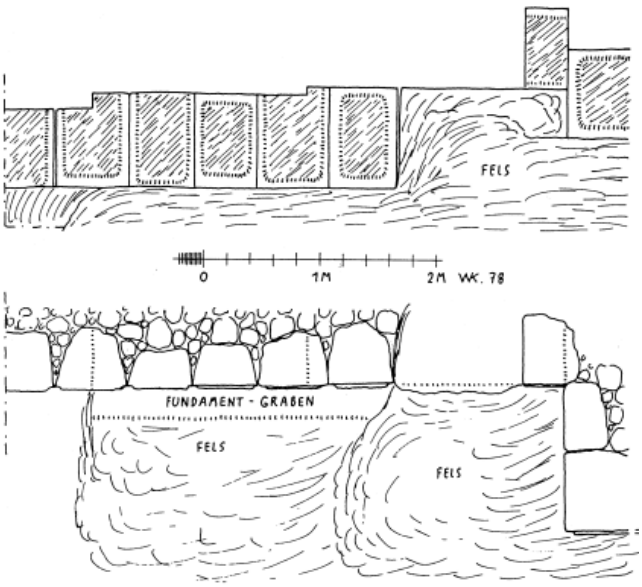
a) Rustika işçilikli Ayanis Kalesi Güney Sur Duvarları

b) Çavuştepe Aşağı Kale güney sur duvarlarında rustikalı bir blok

c) Çavuştepe Yukarı Kale Haldi Tapınak temel taşlarında kullanılan rustikalı bir blok

d) Bastam Orta Kale'den rustikalı taş duvar temellerinin çizimi (Kleiss 1988: Abb. 56)

LEVHA CXXX

a) Erebuni Kalesi sur duvarlarından bir bölüm (http://www.zoomex.ru/erevan/dostoprimechatelnosti-erevana)

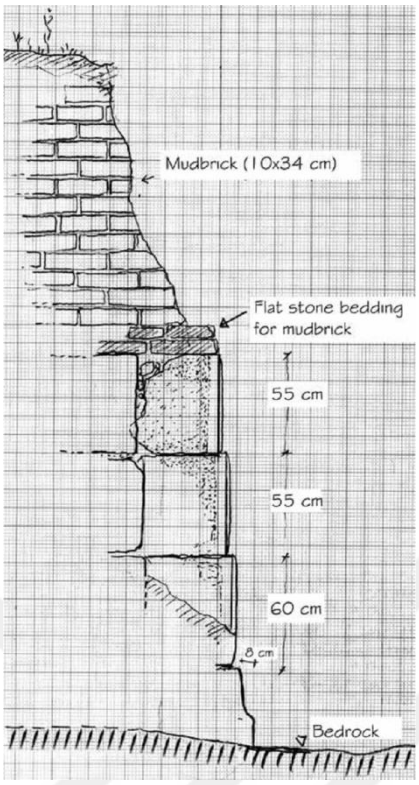

b) Çavuştepe Aşağı Kale güney sur duvarlarından bir bölüm.

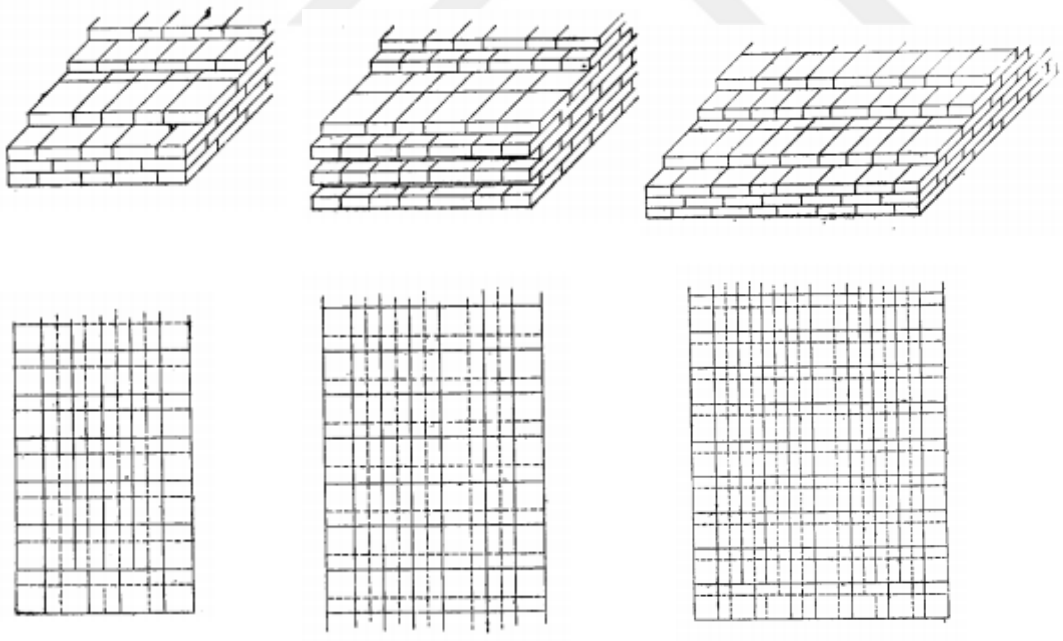

c) Çavuştepe Aşağı Kale kuzey sur duvarlarından bir bölüm.

LEVHA CXXXI

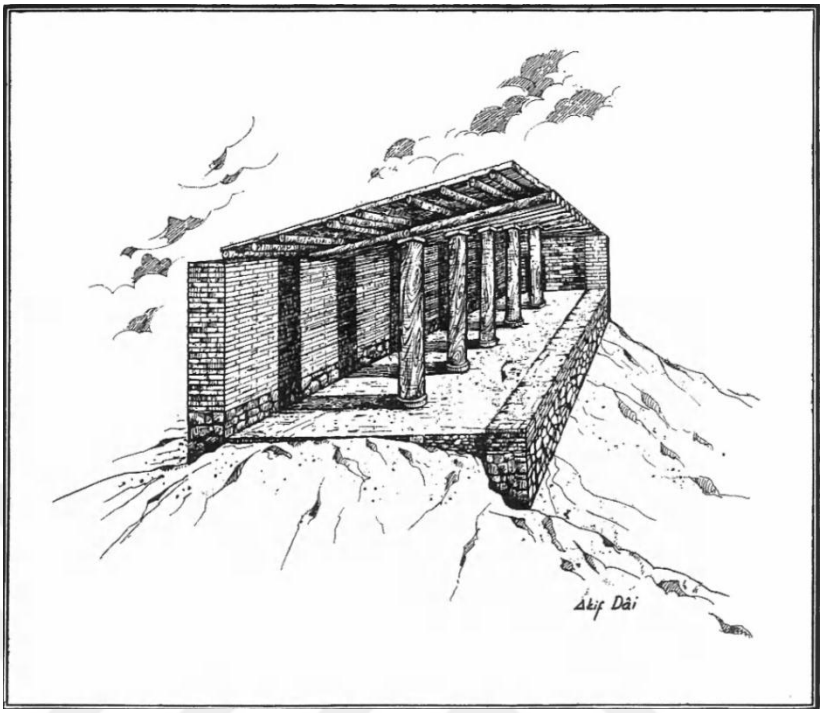
a) Ayanis Kalesi güney sur duvarlarının kesitinde taş temel ile kerpiç beden arasında ara malzeme olarak kumtaşı loyferler hatıl amaçlı kullanılmıştır. (Harmanşah 2009: Fig. 8)

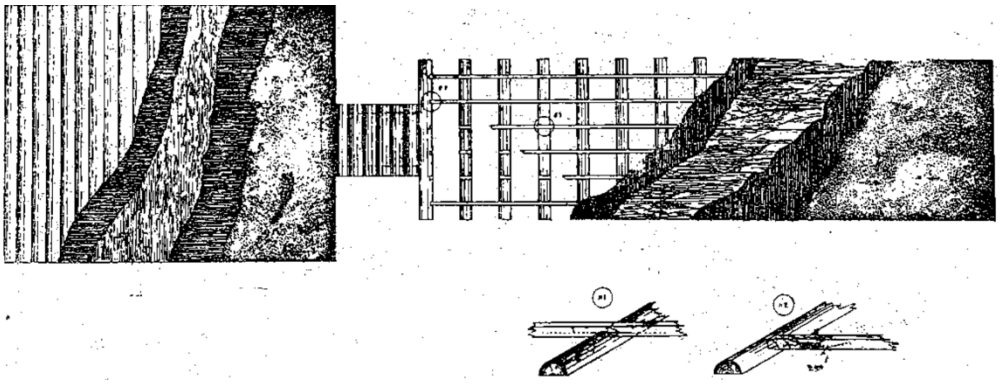
b) c) d)

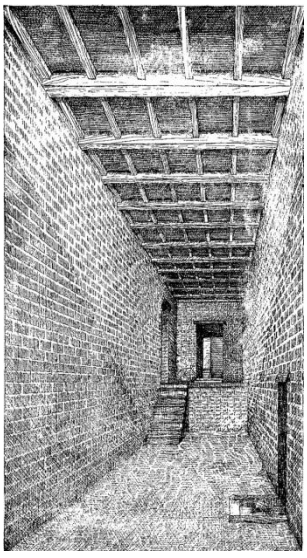
Karmir-Blur Kalesi'nden 3 (b), 5 (c) ve 7 (d) cubitli kerpiç duvar örgü sistemleri (Oganesian 1955: Fig. 46)

LEVHA CXXXII

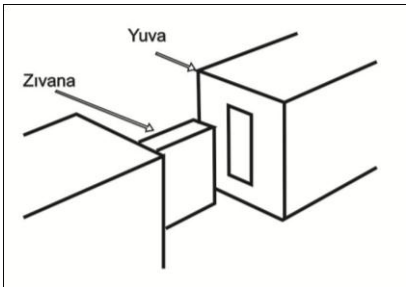
a) Çavuştepe Kalesi Uçkale önü yapılarından X nolu mekanın rekonstrüksiyon denemesi. Burada bulunan sütun altlıkları üzerinde ahşap direklerin üst örtüyü taşıdığına ilişkin bir çizim önerilmiştir (Erzen 1978: Fig. 17).

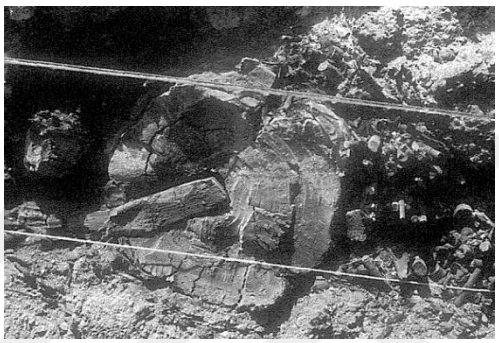

b-c) Karmir-Blur sitadelindeki yapılarda ahşap kullanımına ilişkin çizimler. (Oganesian 1955: Fig. 52, 22).

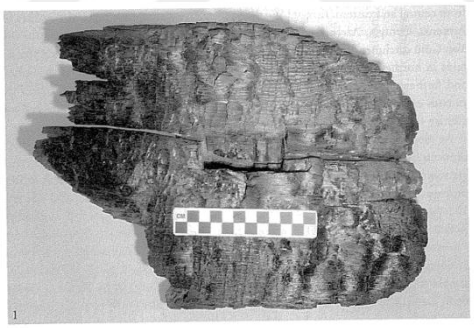
LEVHA CXXXIII

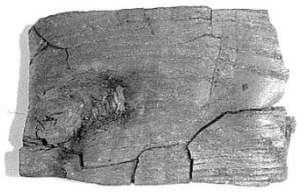

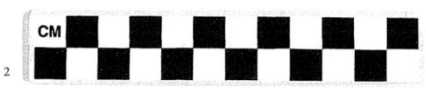
a)

b)

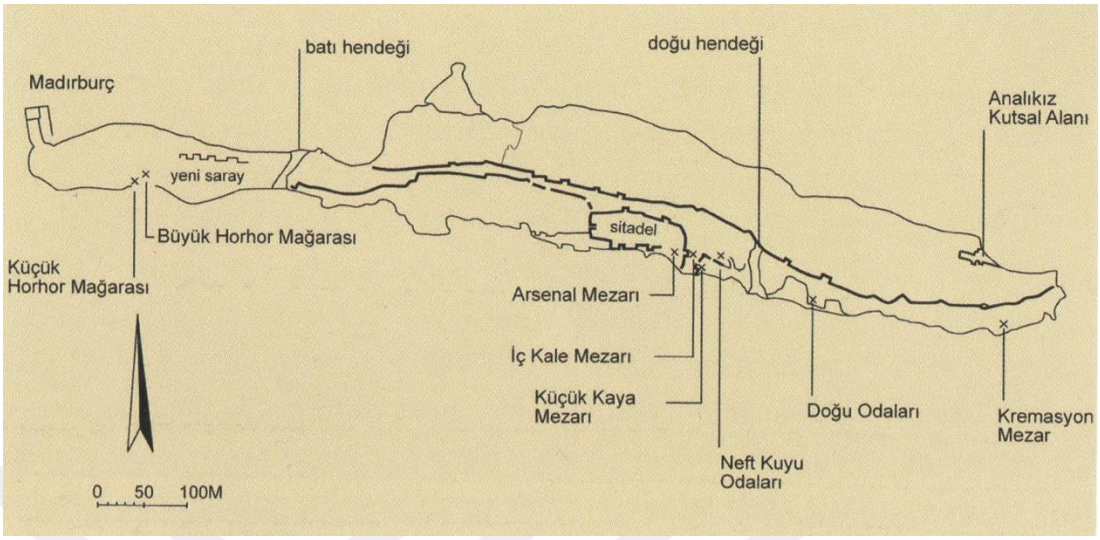

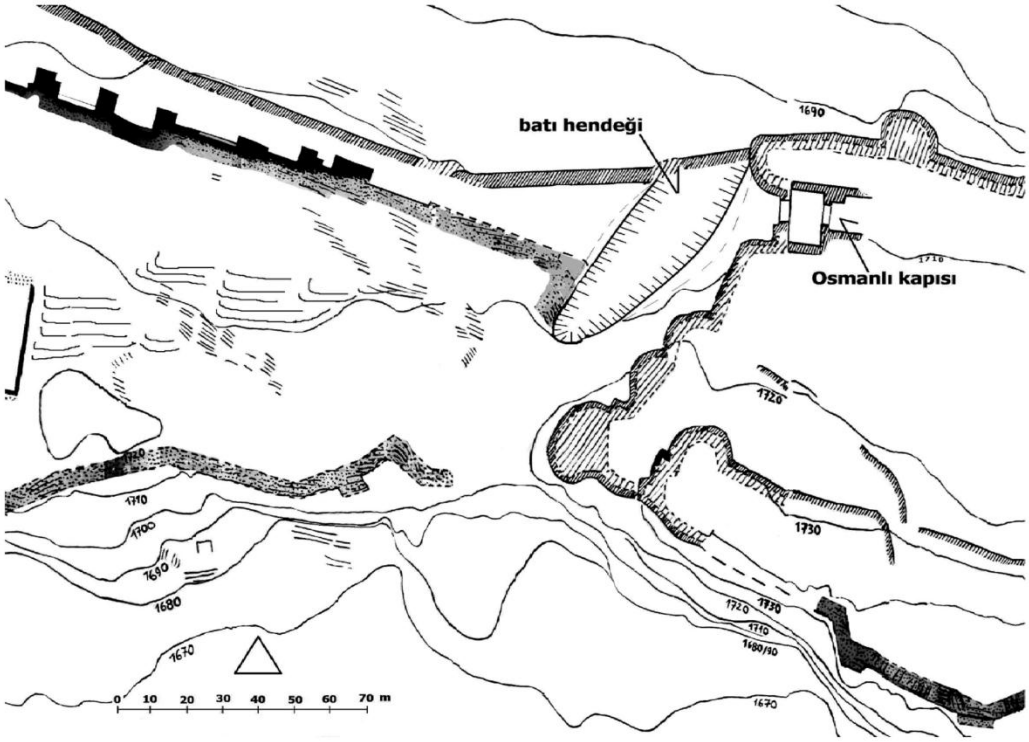
c)

a) Zıvana ve yuva kullanımının çizimi.
b-c) Ayansi Kalesi tapınak alanında bulunan zıvana ve yuva kullanımına ilişkin ahşap örnekleri (Newton-Kuniholm 2007: Fig. 2/1-2; Fig. 3/1).

LEVHA CXXXIV

a) Van Kalesi kayalığının taslak planı (Sevin 2012: Res. 11).

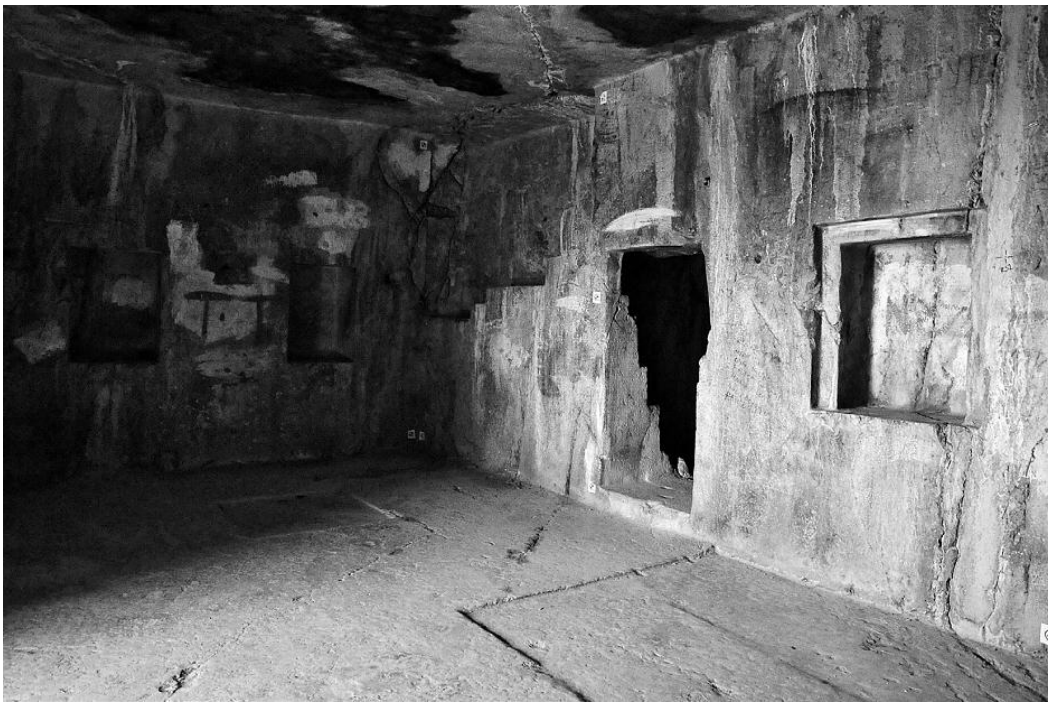

b) Van Kalesi kayalığının batısındaki hendek ve çevresindeki kalıntılara ilişkin plan (Sevin 2014: Şek. 7).

LEVHA CXXXV

a) Van Kalesi kayalığının güneyindeki Neftkuyu Mezarı

b) I. Argişti Kaya Mezarının Ana Odası (Konyar-Avcı 2014: Fig. 14)

LEVHA CXXXVI

a) Yeşilalıç (Pagan) Kaya Nişi

b) Meher Kapı Kaya Nişi

LEVHA CXXXVII

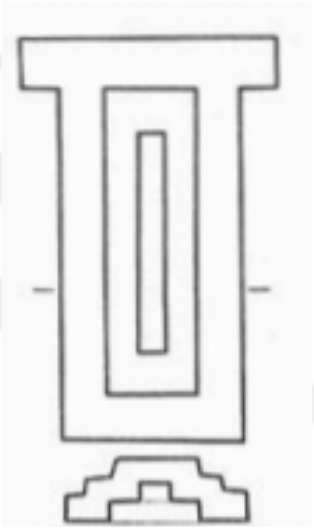

a

b

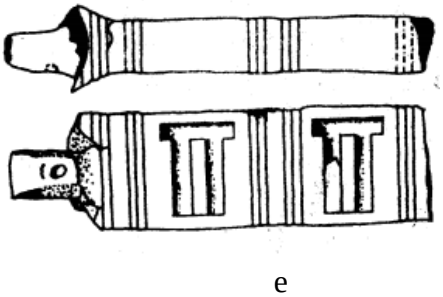

c

a) Van Kalesi kayalıklarının doğu ucunda yer alan bir T biçimli niş; b) Kalecik Kalesi'nin güneyinde yer alan T biçimli niş; Topkataş Kayalığı'ndaki T biçimli niş

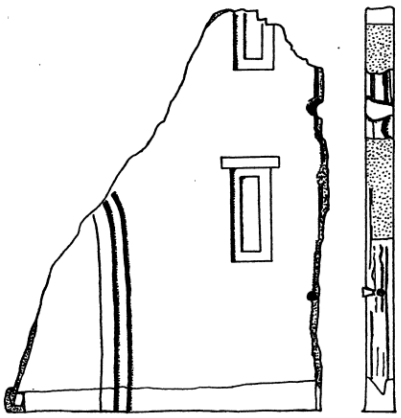

d) Çavuştepe Kalesi Uç kale yapısı ile ilişkili T biçimli bağımsız nişlerden birkaçı kuzey sur duvarının hemen önünde yer almaktadır. Bunlardan bir örnek ise Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Sağdaki çizim söz konusu örneğe aittir. (Tarhan 2005: Res. 6/1)

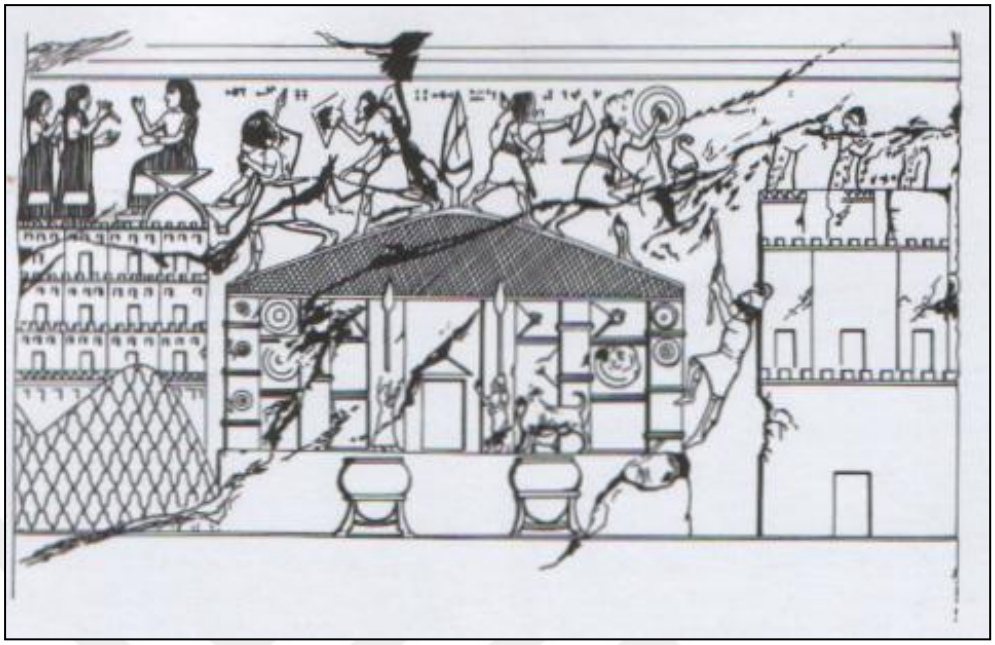

e

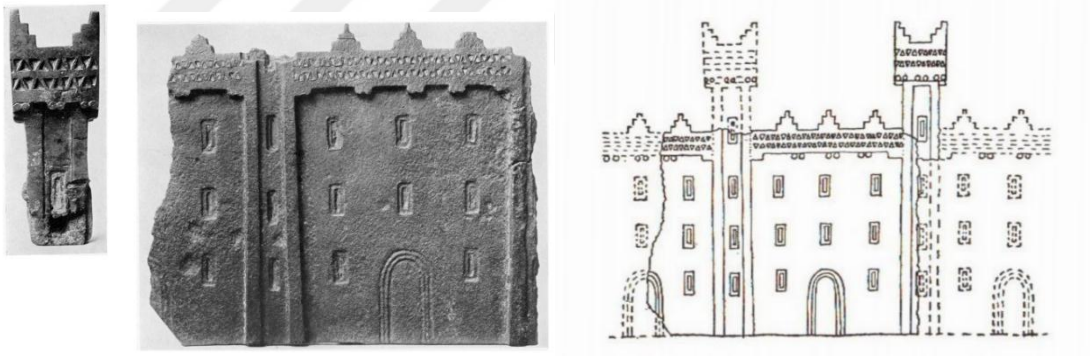

f

e) Toprakkale'den bronz bir çubuk. (Wartke 1990: Abb. 1g, Taf. Vc)
f) Toprakkale'den bronz bir plaka (Wartke 1990: Abb. 11, Taf. XVIa.)

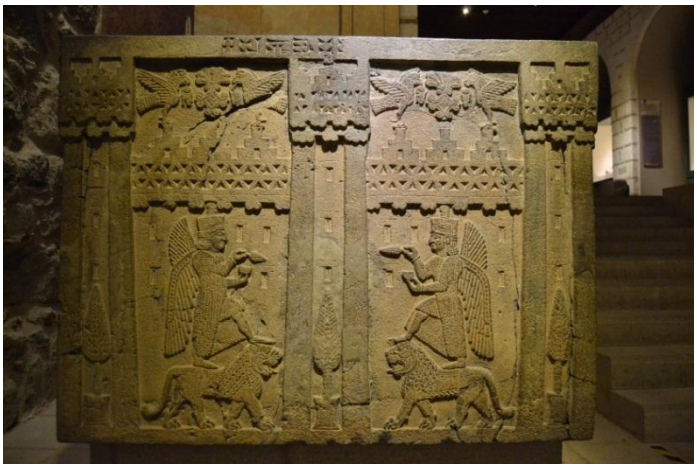
LEVHA CXXXVIII

a) Eugene Flandin'in Khorsabad'taki bir kabartma üzerindeki Muşaşir Tapınağı'nın Asurlular tarafından yağmalanmasını anlatan çizimi (Çilingiroğlu 1997/ Çiz. 36)

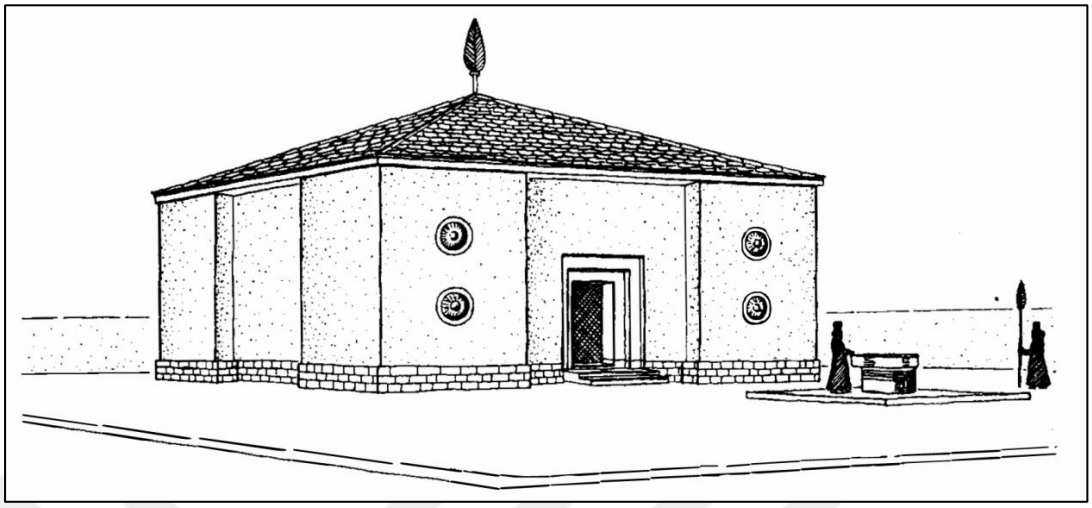

b) Toprakkale bronz kale tasviri ve çizimi (Barnett 1950 / Pl.1-2)

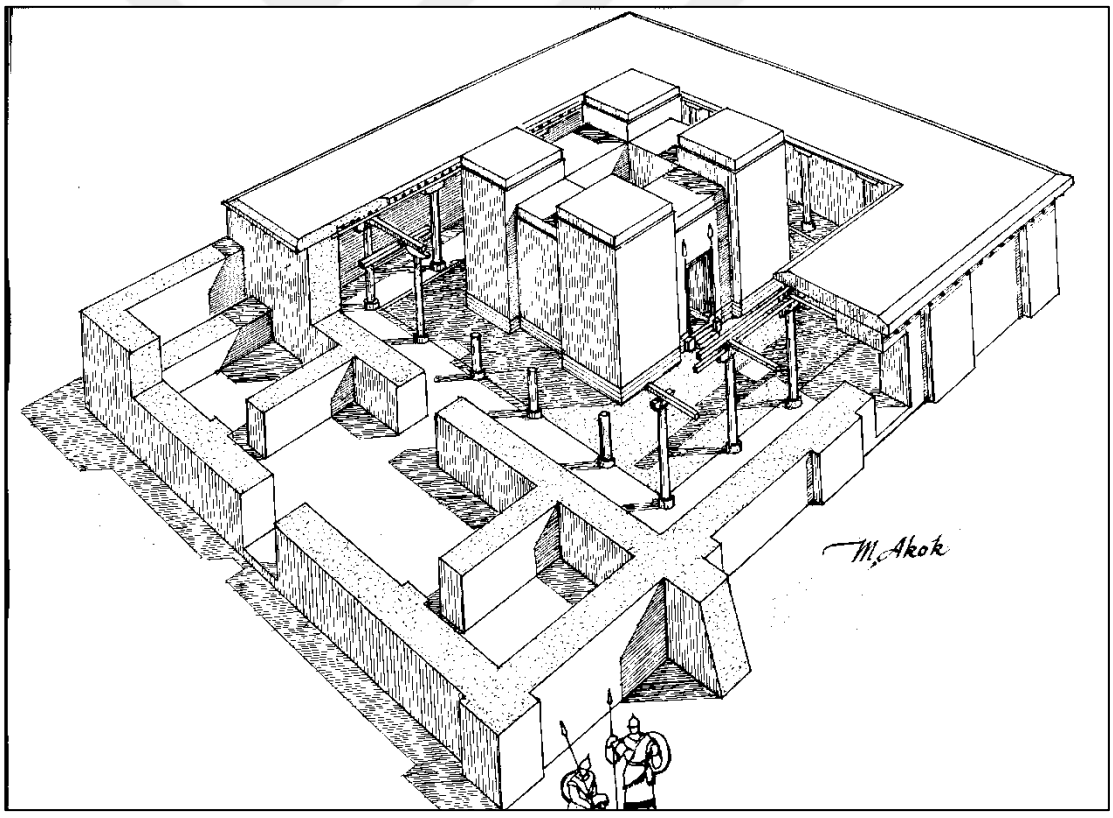

c) Adilcevaz Kef Kalesi'nden kabartma bezemeli paye
(Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

LEVHA CXXXIX

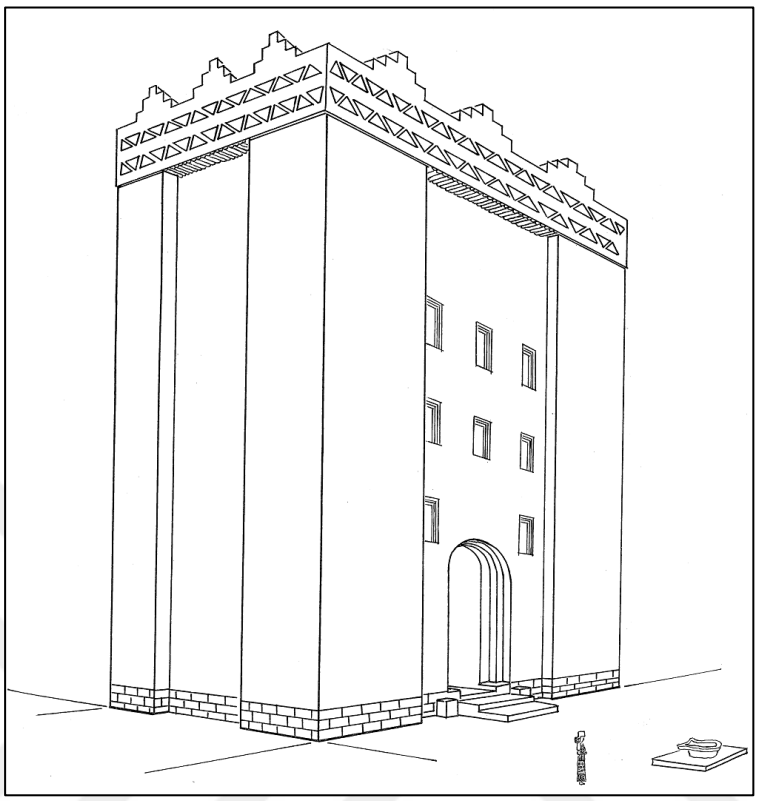

a) Kleiss'ın Toprakkale tapınak rekonstrüksiyonu (Kleiss 1963-64 / Abb.9)

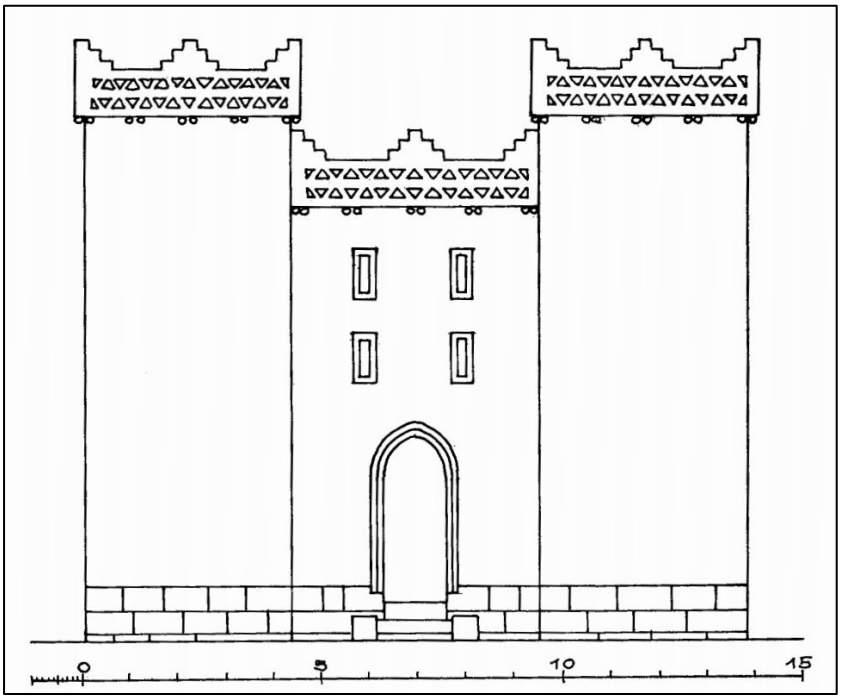

b) Altıntepe Kalesi tapınak rekonstrüksiyonu (Özgüç 1966 / Res.1)

LEVHA CXL

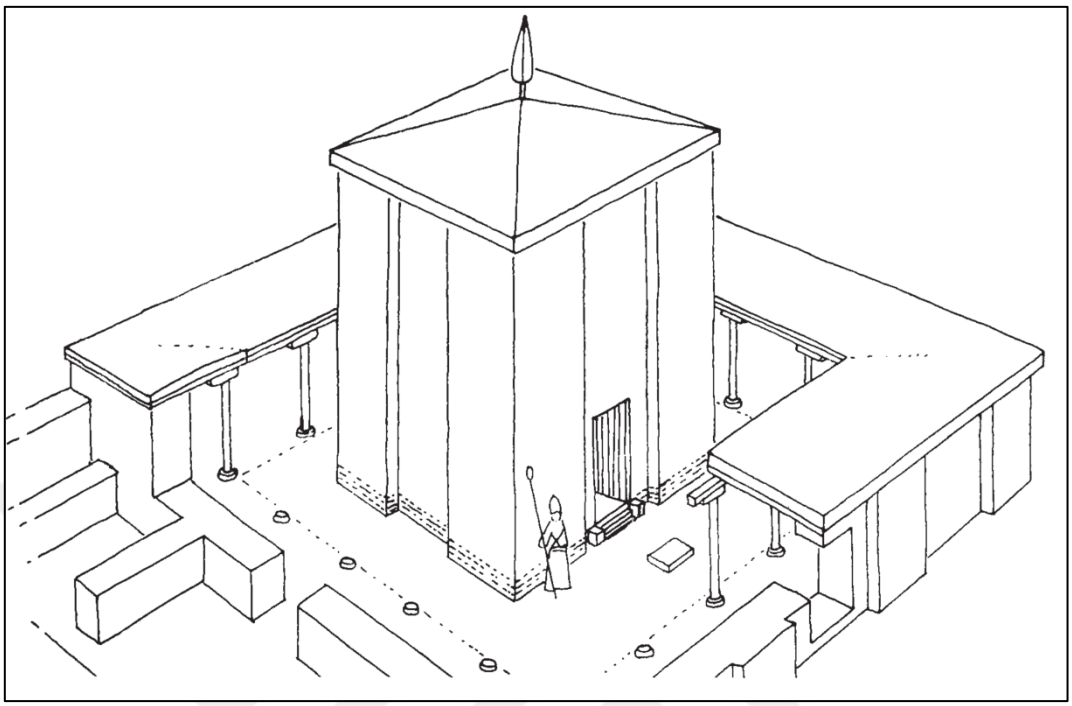

a) Akurgal tarafından önerilen Toprakkale Tapınağı rekonstrüksiyonu
(Akurgal 1968/Fig.1)

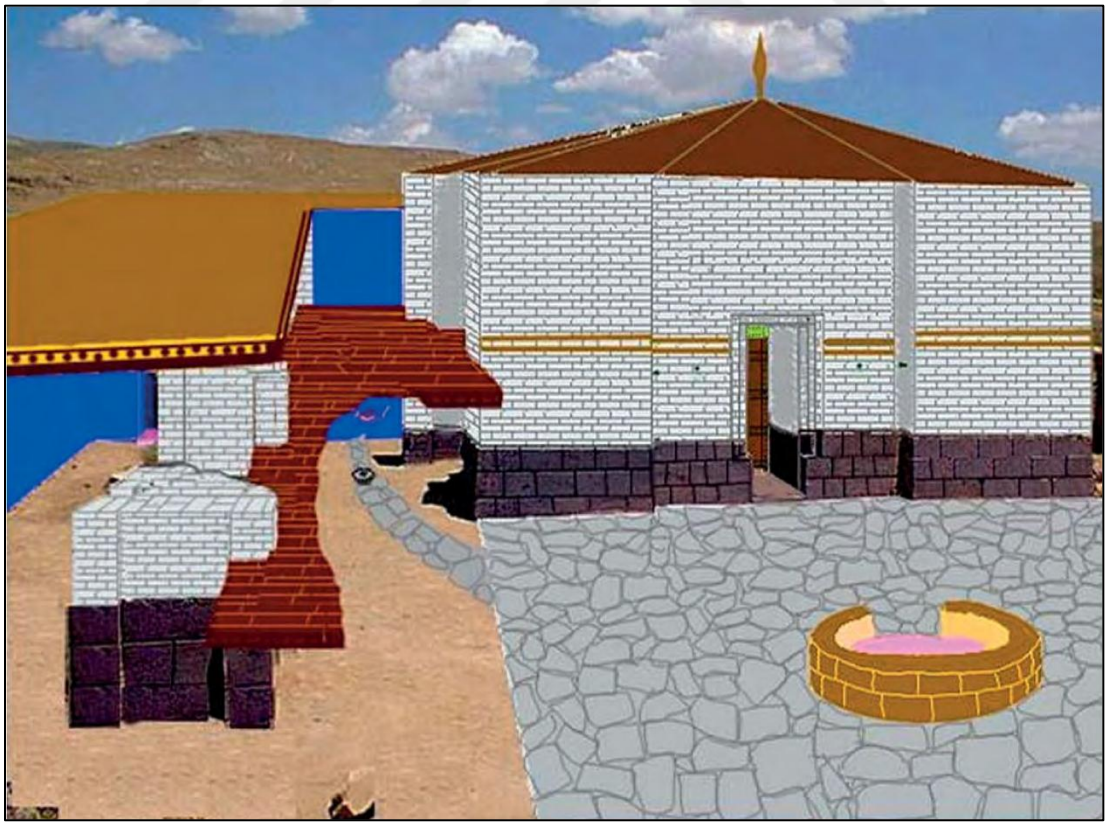

b) Naumann tarafından önerilen Urartu tapınak rekonstrüksiyonu
(Naumann 1968/Abb.3)

LEVHA CXLI

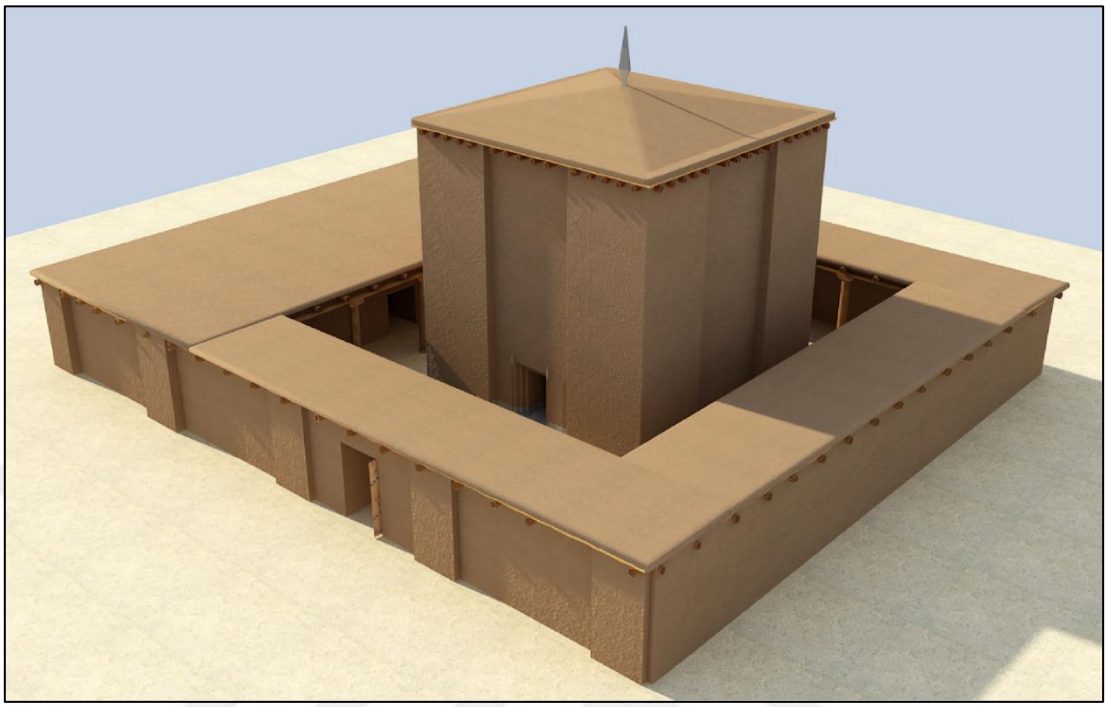

a) Kleiss'ın Altıntepe tapınak rekonstrüksiyonu (Kleiss 1976 / Abb. 27)

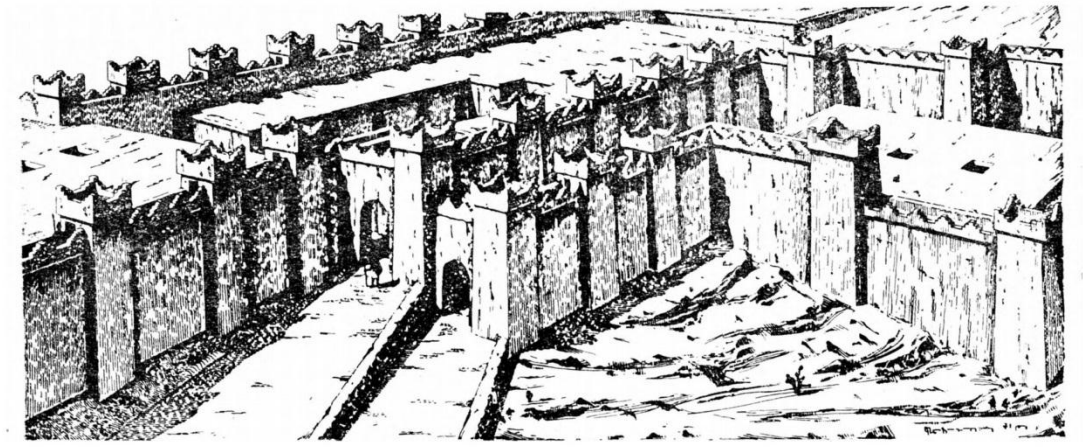

b) Ayanis Kalesi Haldi Tapınak Kompleksi'nin rekonstrüksiyonu
(Çilingiroğlu 2012 / Pl. Va)

LEVHA CXLII

a) Altıntepe Kalesi Haldi Tapınak Kompleksi'nin rekonstrüksiyonu (Karaosmanoğlu ve bşk. 2014/ Res. 5).

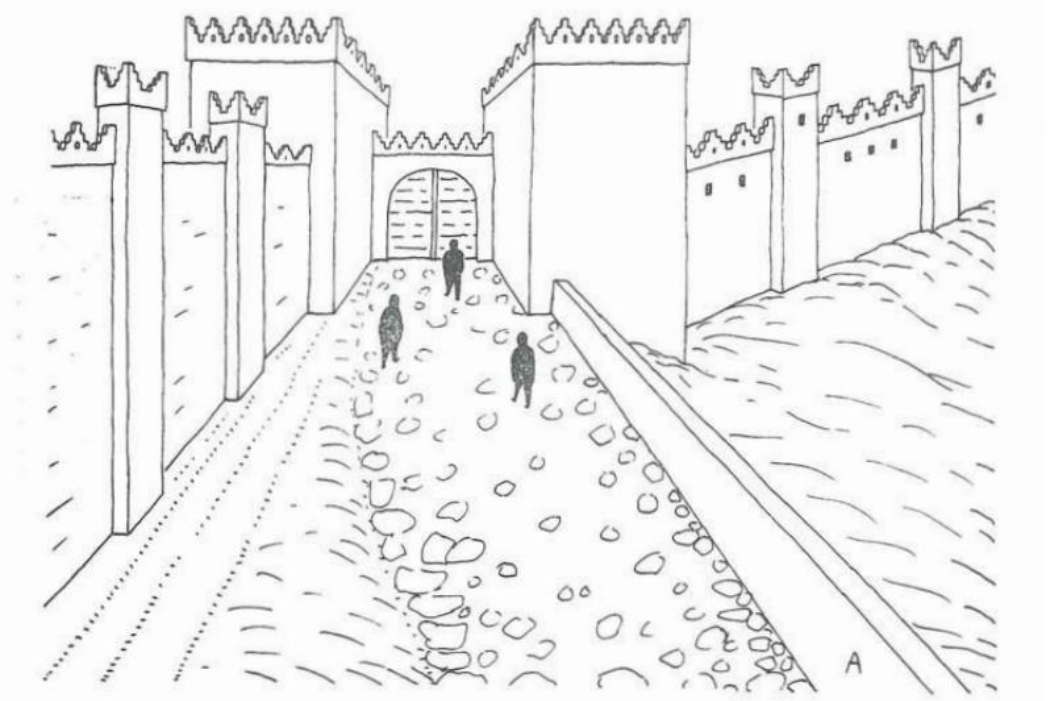

b) Argiştihinili Batı Kalesi'nin (Davti-Blur) sitadel giriş kapısı yakın çevresindeki mekanların rekonstrüksiyonu (Kafadarian 1984/ Fig. 13).

LEVHA CXLIII

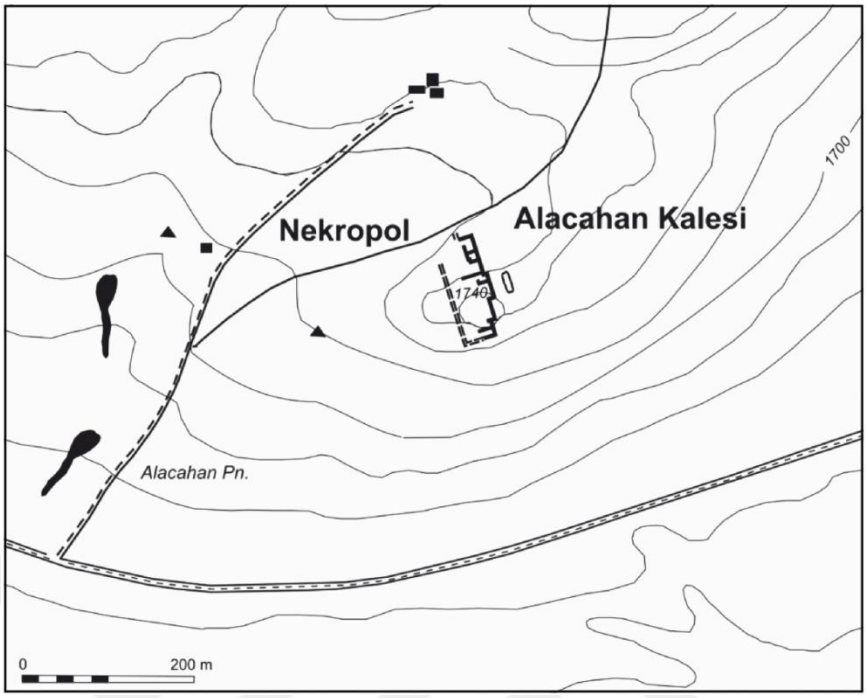

a) Karmir-Blur Kalesi'nin anıtsal giriş kapısının rekonstrüksiyonu (Ogenasian 1955: Fig. 40'taki çizim temel alınarak renklendirme yapılmıştır. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Teishebaini_Reconstruction_01.jpg).

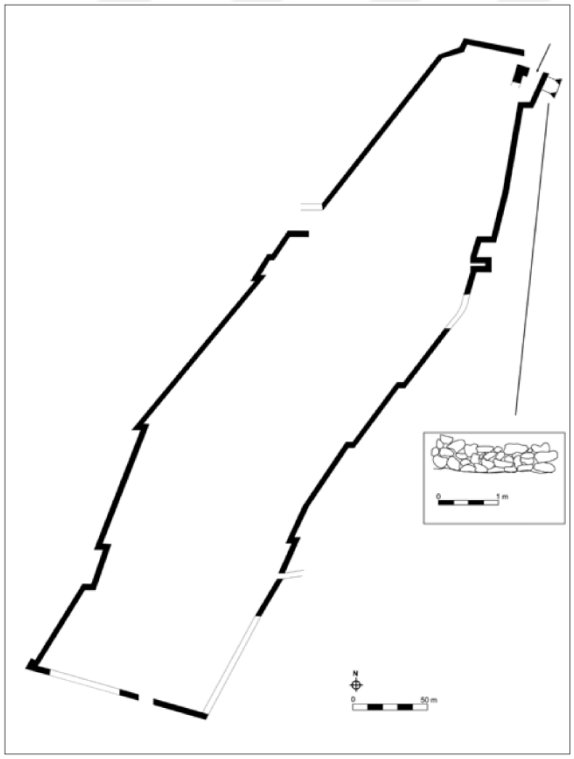

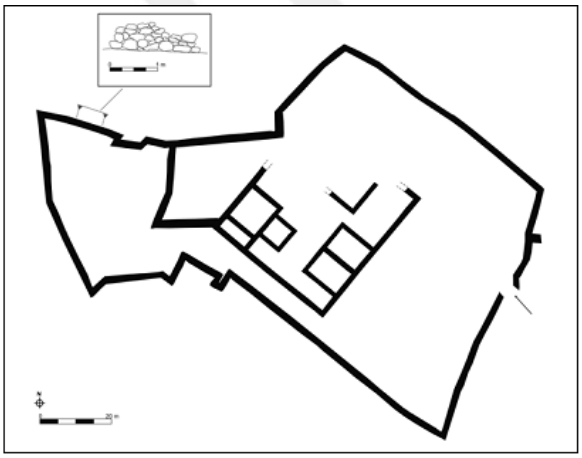
b) Bastam Aşağı Sitadel güney ana girş kapısının rekonstrüksiyonu (Kleiss 1996: Abb. 2/a)

LEVHA CXLIV

a) Alacahan Kalesi ve yakın çevresinin topografik haritası (Özfırat 2013 / Fig.6)

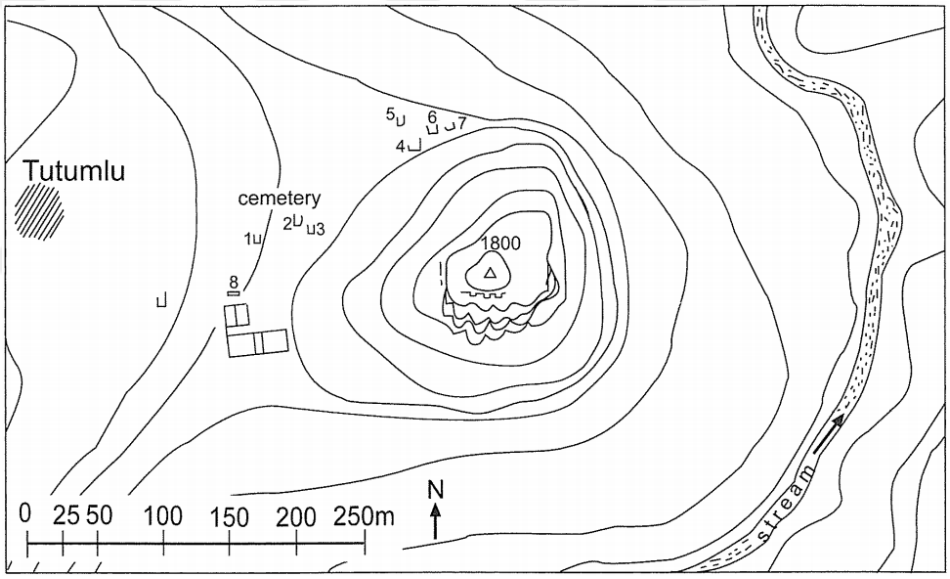

b) Marnuk Kalesi'nin planı (Biber 2013/Çiz. 2)

c) Günyurdu Kalesi'nin planı (Biber 2013/Çiz. 6)

a) Aliler Kalesi'nin üzerinde yükseldiği kayalık.

b) Aliler Kalesi'nin planı (Sevin 2004/Fig. 5/1)

c) Aliler Kalesi güney sur duvarında ana kayaya açılmış olan taş oturma basamakları.

d) Güney sur duvarından bir bölüm.

LEVHA CXLVI

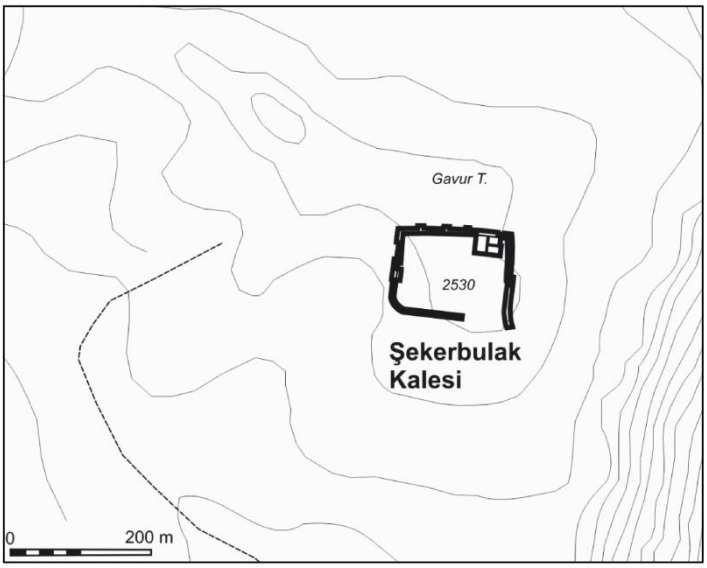
a) Şekerbulak Kalesi'nin batıdan görünümü.

b) Şekerbulak Kalesi'ni çevreleyen sur duvarının batısında yer alan kapı girişi

c) Kaledeki çanak çömlek parçaları

d) Şekerbulak Kalesi'nin planı (Özfırat 2013 / Fig. 8/2)

LEVHA CXLVII

a) Barış Köyü Bordik Mevkii'ndeki dirhelerin uydu görüntüsü.

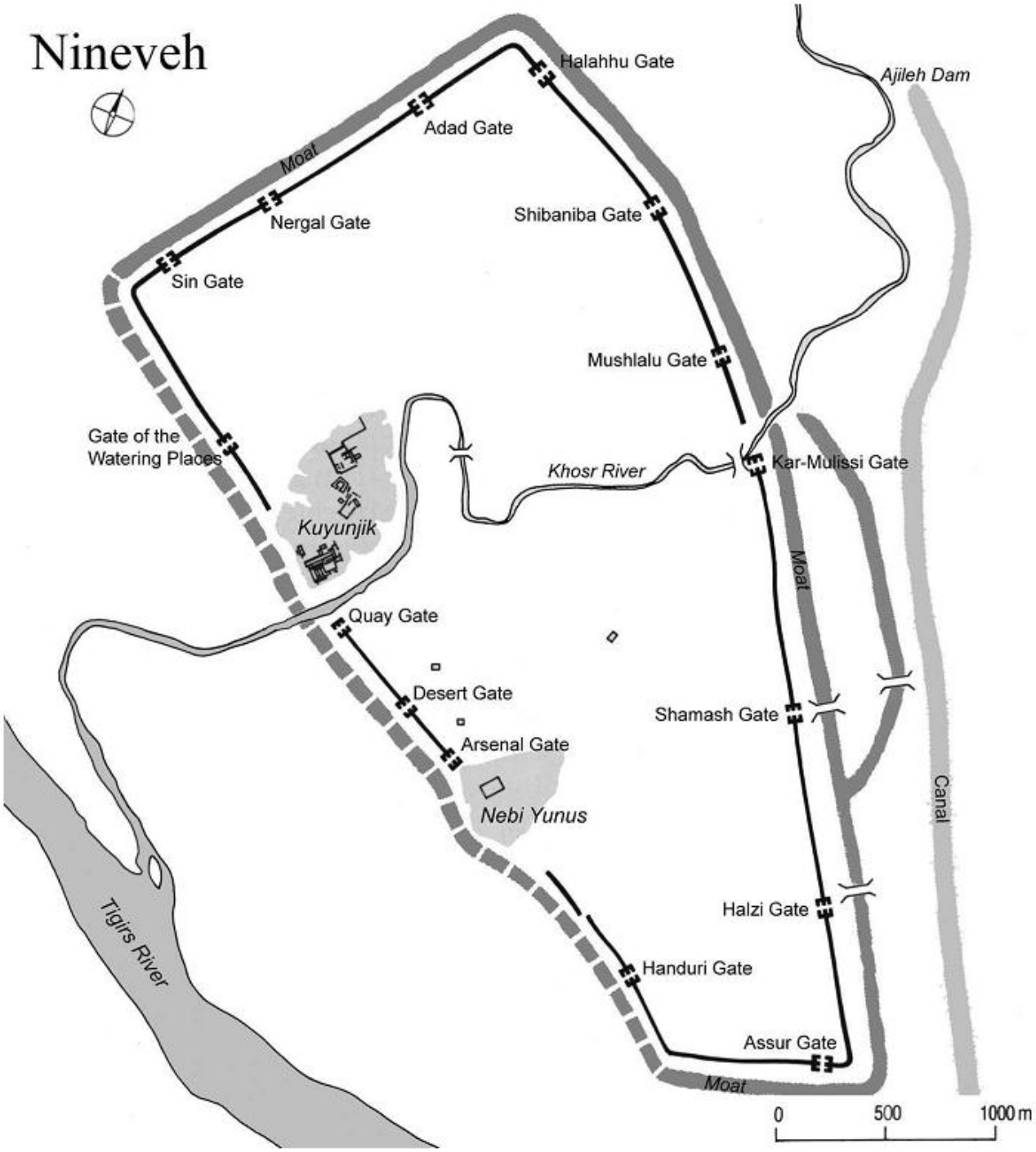

b) Barış Köyü Bordik Mevkii'ndeki dirhelerin kiklopik duvar örgüsü.

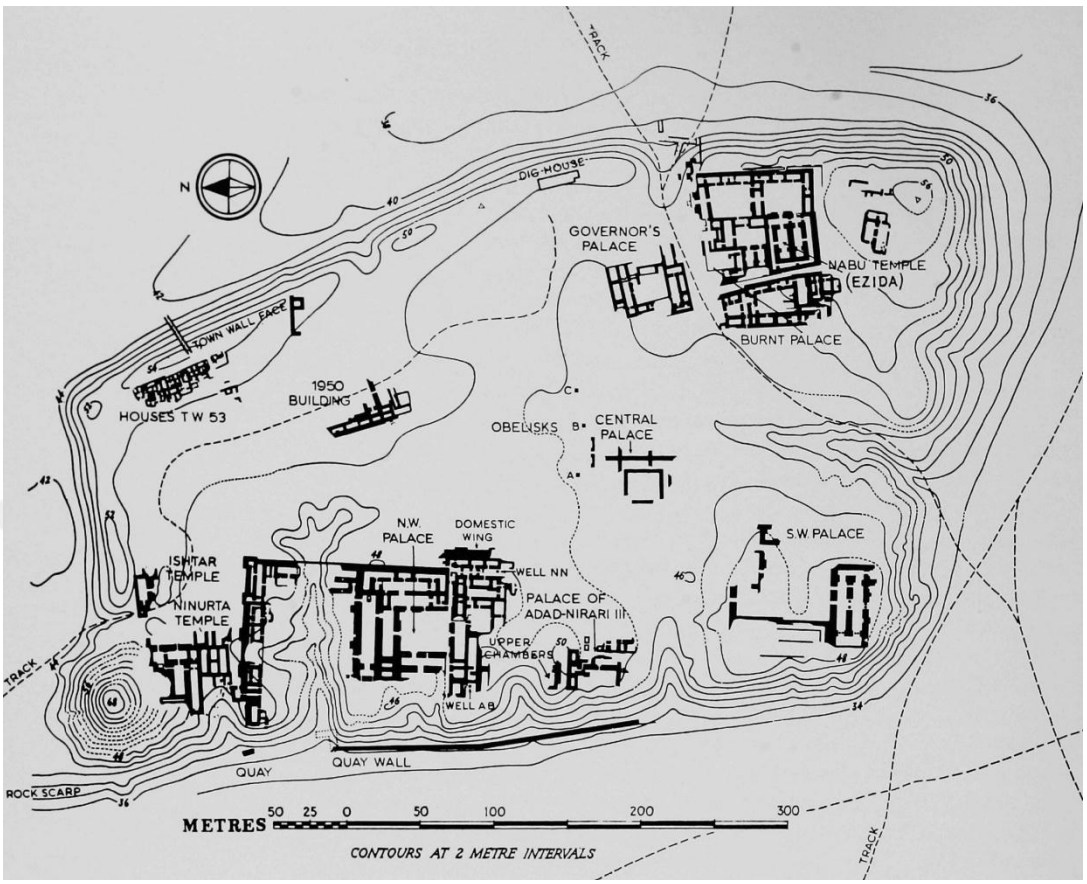
c) Barış Köyü Bordik Mevkii'ndeki dirhelerin kiklopik duvar örgüsü.

LEVHA CXLVIII

Ninive Kenti'nin Haritası ve Kale Sistemi (Mielke 2012/ Fig. 3)

LEVHA CXLIX

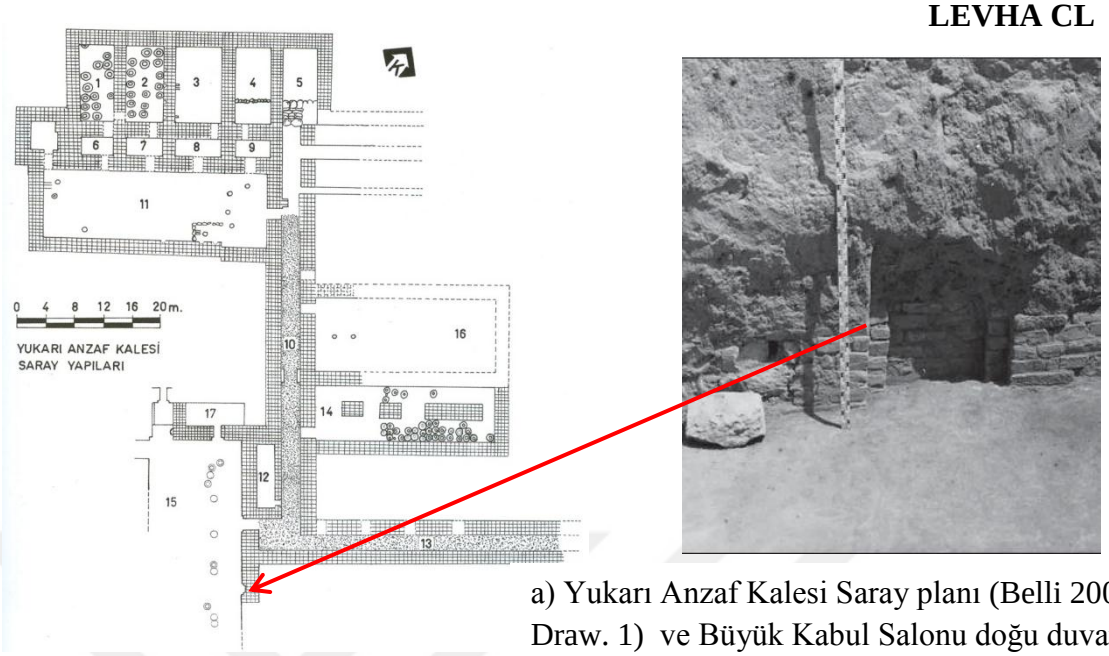

a) Kalhu (Nimrud) Sitadeli'nin Planı (Mallowan 1966/ Fig. 1)

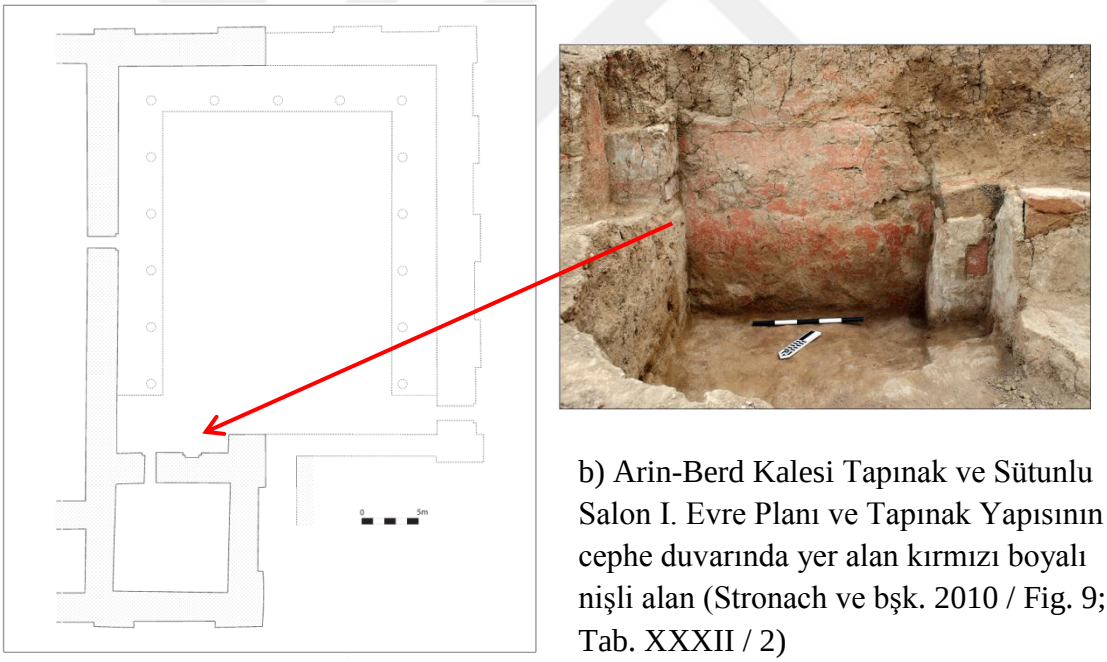

b-c) Kalhu (Nimrud) Taş İskele Duvarı (Mallowan 1966/ Fig. 33-34)

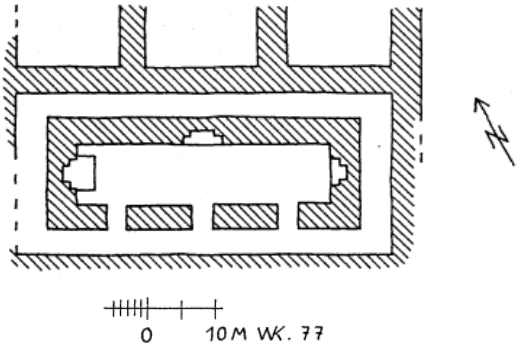
LEVHA CL

a) Yukarı Anzaf Kalesi Saray planı (Belli 2009a / Draw. 1) ve Büyük Kabul Salonu doğu duvarında yer alan kademeli niş (Belli 2009b / Res. 3).

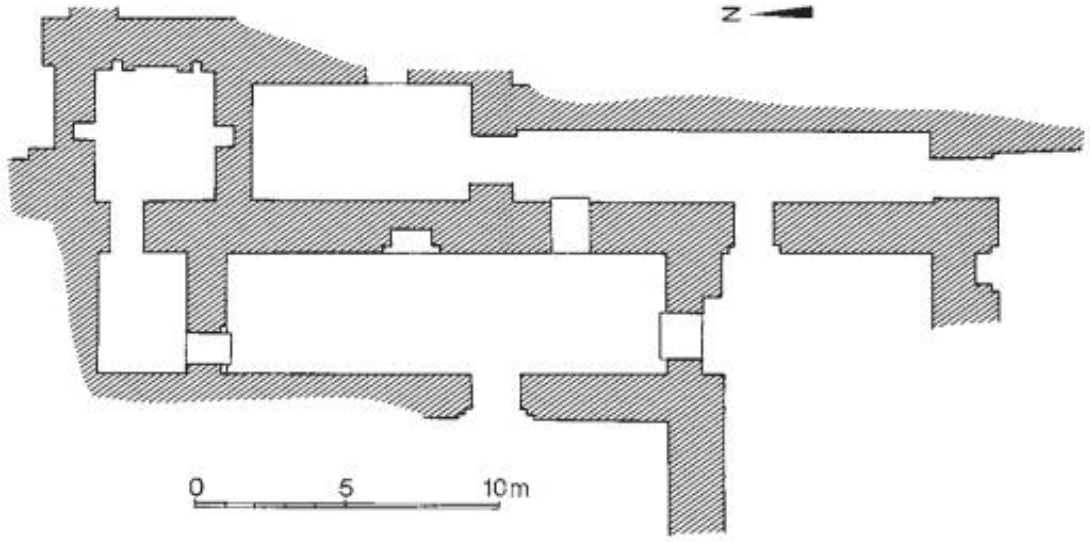

b) Arin-Berd Kalesi Tapınak ve Sütunlu Salon I. Evre Planı ve Tapınak Yapısının cephe duvarında yer alan kırmızı boyalı nişli alan (Stronach ve bşk. 2010 / Fig. 9; Tab. XXXII / 2)

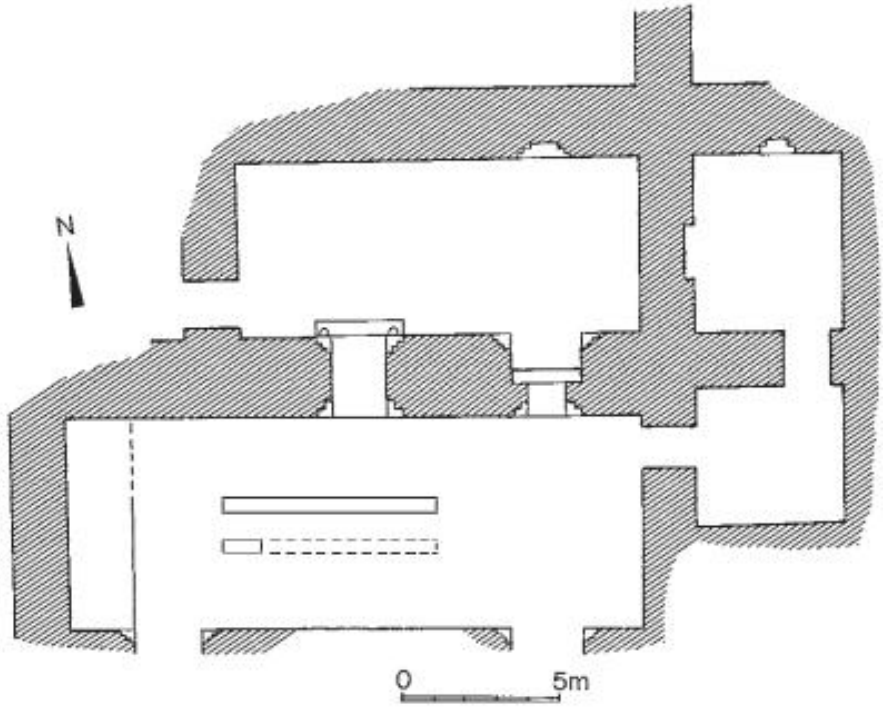

c) Giriktepe Sarayı nişli salon planı (Kleiss 1988 / Abb. 61)

LEVHA CLI

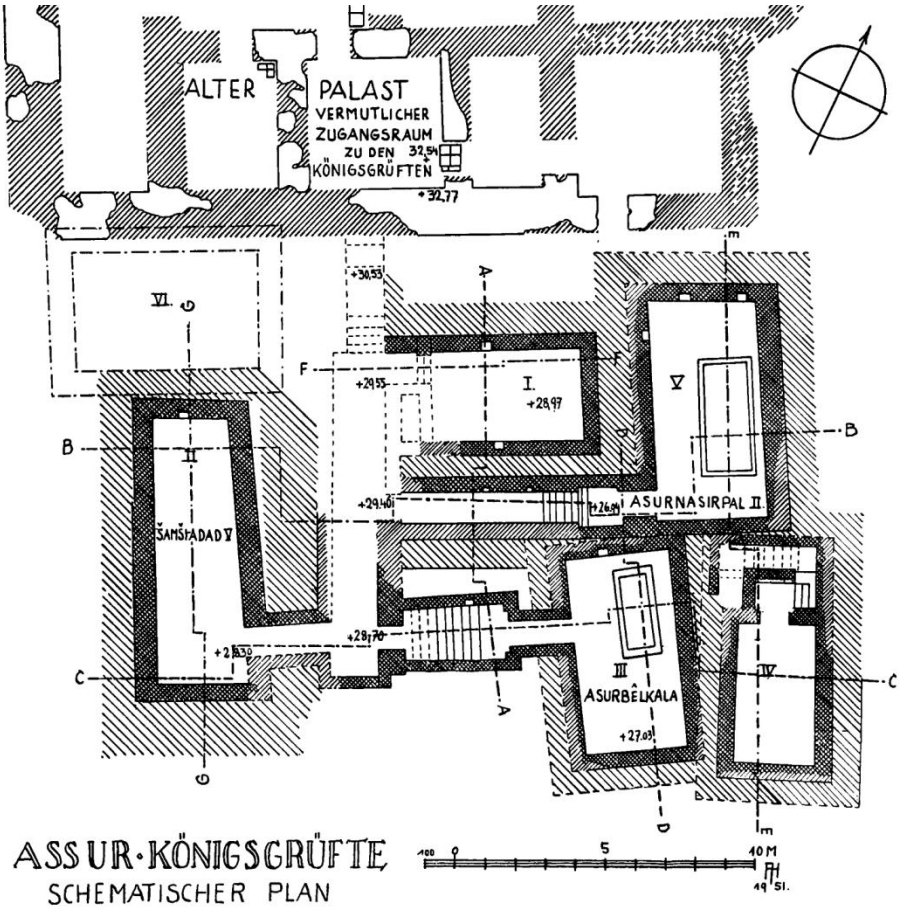

a) Nimrud (Kalhu) aşağı kentindeki III. Adad Nirari (M.Ö. 810-783) Sarayı'nın bir bölümünün planı (Roaf 1998 / Fig. 2)

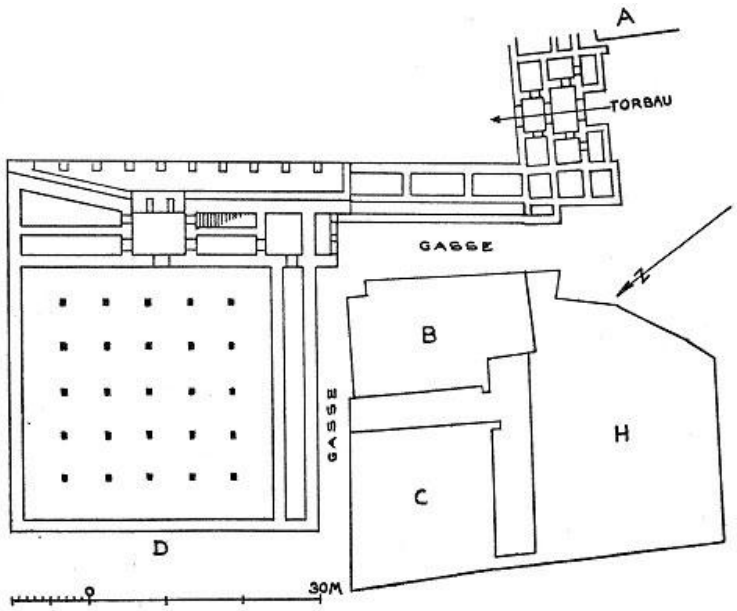

b) Nimrud (Kalhu) AB Saray planından bir bölüm (Roaf 1998 / Fig. 3)

LEVHA CLII

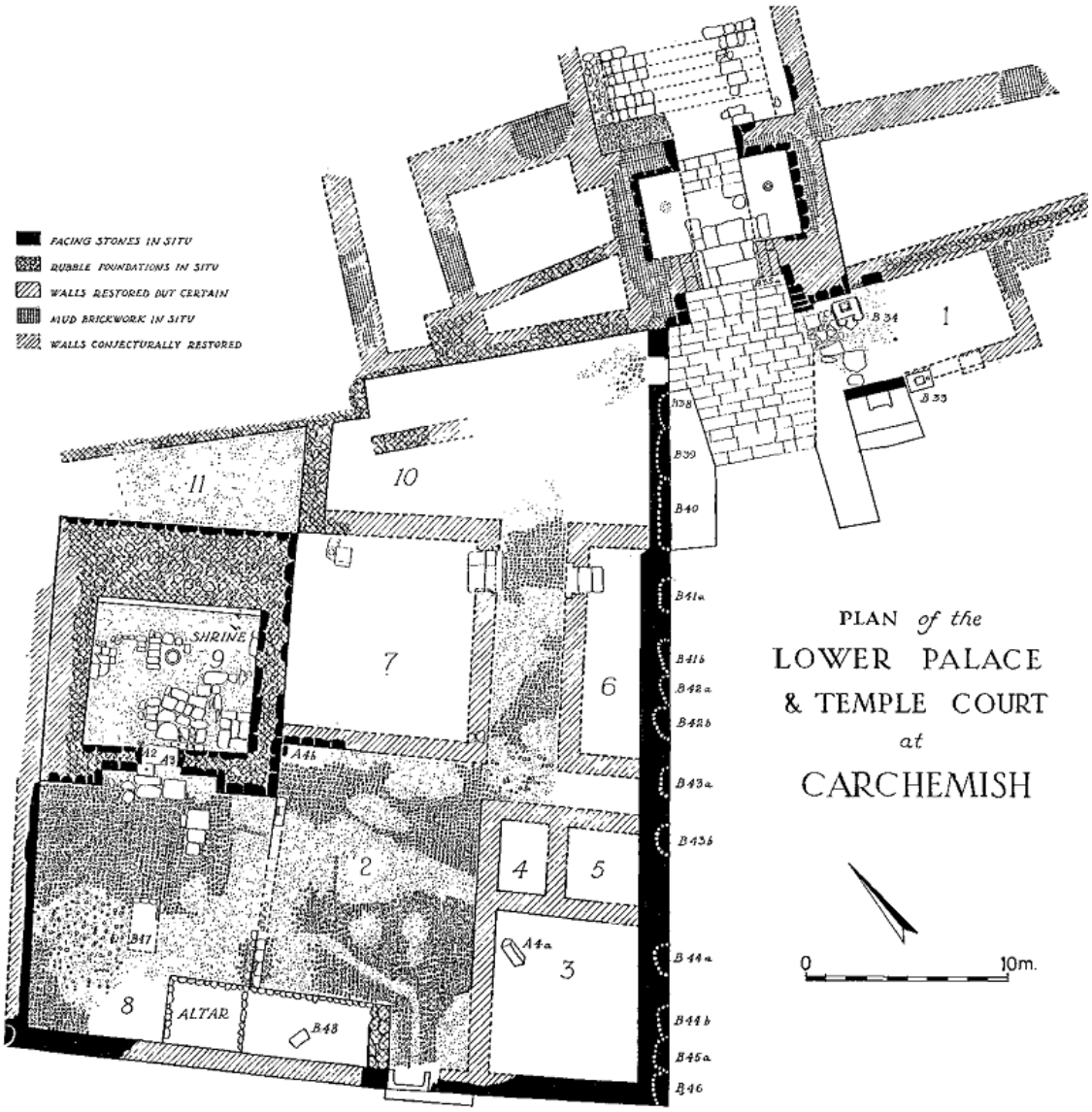

a) Assur kral mezarlarının planı (Haller 1954 / Abb. 186)

b) Büyükkale D Yapısı planı (Naumann 1957 / Abb. 4)

LEVHA CLIII

Kargamış Fırtına Tanrısı Tapınağı (Ussishkin 1994/ Fig 4)